پ. د. موحسین موحەممەد حوسێن

هەولێر لە سەردەمی ئەتابەگیاندا

لێکۆڵینەوەی بارودۆخی سیاسی و ئابووری و
لەشکری و ئیداری و کلتووریی هەولێری
ئەو سەردەمەیە
٥٢٢ - ٦٣٠ھ/ ١١٢٨ - ١٢٣٣ز

چاپی یەکەم
بە کوردی

عثمان علی قادر کردوویە بە کوردی

⋆ ناوی کتێب: هەولێر لە سەردەمی ئەتابەگیاندا

⋆ نووسینی: پ. د. موحسین موحەممەد حوسێن

⋆ وەرگێڕانی: عثمان علی قادر

⋆ سەرپەرشتی هونەری: عبدالحمید عزیز

⋆ بەرگ: محمد زادە

⋆ تیپ چنین: عبدالحمید عزیز ـ ظاهر عمر

⋆ بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی (٧٥)

⋆ تیراژ: ٥٠٠ دانە

⋆ لە کتێبخانەی گشتی هەولێر ژمارەی سپاردنی (١٠٥)ی ساڵی ٢٠١٠ دراوەتێ

⋆ چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر

سوپاس

دەبێ پەیڤێکی ڕێز و سوپاسنامە، پێش هەموو شتێك، بۆ ئەو زاتانە تۆمار بکەم کە لە نووسینی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا، باری گرانیان لەسەر شانم سووك کردو، یارییان دام، بەر لە هەمووشیان، مامۆستای پایە بەرز (پرۆفیسۆر دکتۆر جعفر حسین خصباك)ە، کە لە ماوەی نووسینی ئەم کتێبە دا تێبینی و ڕێنماییگەلێکی ورد و بەسوودی پێم بەخشی و، فێری ورە و سەبر و بەدواداچوونی کردم. سوپاسی (پرۆفیسۆر دکتۆر (صالح أحمد العلي)یش دەکەم کە ئەویش، چ پێش گفتوگۆکان و چ لە دەم و کاتی گفتوگۆکاندا، بەگیانێکی زانستانە و دڵسۆزانە، ڕێنماییگەلێکی ڕاست و ڕەوان و بەنرخی خستە پێشم و دەرگای کتێبخانەکەی خۆی بۆم خستە سەر پشت و، سوودم لێ وەرگرت.

سوپاسی (پرۆفیسۆر دکتۆر فیصل السامر) سەرۆکی پێشووی بەشی مێژووی، جاران، لە کۆلێجی ئاداب زانکۆی بەغدا، دەکەم بۆ ئەو ڕێنماییە بەنرخانەی کە لە سەرەتای بریاردانی دانانی ئەم کتێبەدا پێی دام و، هەر ئەویش بە گەنکردنی (اختیار) ئەم بابەتەی لەلام شیرینتر کرد.

هەروەها، سوپاسی ئەکادیمیای کوردی دەکەم، کە ئەرکومەسرەفی لەچاپدانی کتێبەکەی گرتە ئەستۆی خۆی و، سوپاسی بەڕێز مامۆستا (عثمان عەلی قادر)یش دەکەم کە بە ئەمانەتی زانستییەوە کتێبەکەی کرد بە کوردی.

دانەر

ئاسۆی ئەم لێکۆڵینەوەیە و
نمایشی سەرچاوە بنەڕەتەکانی

ئاسۆی ئەم لێکۆڵینەوەیە

ئەم لێکۆڵینەوەیە، باسی ماوەی زێتر لە سەد ساڵ دەگرێتەوە کە لە ساڵی (٥٢٢ك/ ١١٢٨ز) تا ساڵی (٦٣٠ك/ ١٢٣٣ز) درێژەی هەیە. پاش ئەوەی بنەماڵەی (بەگتگین) لە موسڵ جیا بوونەوە، ئیدی بە درێژایی ئەو ماوەیە میرایەتیی هەولێریان گرتە دەست و، ئەمارەتێکی سەربەخۆیان تێدا پێکەوە نا، ناونرا ئەمارەتی ئەتابەگیان.

ئەگەر ئەو ماوەیە، چ لەڕووی مێژووی ئەمارەتی هەولێرەوە – کە پێشتر ژیانێکی خەملێوی هاوشێوەی ژیانی ئەو ماوەیەی بەخۆیەوە نەدیبوو – چ لەڕووی مێژووی ناوچەکەوە و، چ لەڕووی گشت مێژووی ئیسلامیشەوە، لە سەرلەبەری قۆناغەکانی مێژووی ئیسلام گرنگتر و پڕ بایەختریش نەبووبێت، بەڵام زێدەڕۆیی ناکەین گەر بڵێین ئەو ماوەیە بەقۆناغێکی زۆر گرنگی مێژووی ئیسلام لە قەڵەم دەدرێت. ئەم ناوچەیە، لەو ماوەیەدا، بە ڕووداو گەلی گەورە گەورە شەپۆلی دەدا و، لە گۆڕانکارییەکی نائاسایی خێرداری پڕ بایەخی سیاسی و ئابووری و لەشکرسازی و ئیداری و داراییدا دەژیا.

لەو ماوەیەدا، هێز و توانستی خەلافەتیش، کەموزۆر بووژایەوە، خەلیفە (الناصرلدین الله)، کە ماوەیەکی زۆر، لەساڵی (٥٧٥ك/ ١١٧٩ز) تا ساڵی (٦٢٢ك/ ١٢٢٥ز) حوکمی دەکرد، توانیی بە بزاڤ و چالاکیی سەربازیی خۆی، بەرگی سام و مەترسی بە باڵای دەزگای خەلافەتدا ببڕێتەوە. ئەوەبوو خواریزمەکانی بۆ کۆمەکی خۆی هوروژاندو، پاشانیش لە ساڵی (٥٩٠ك/ ١١٩٣ز)دا بەسەر سەلجووقییەکانی عێراقدا دەستباڵای کردن. هەروەها، سەرەتای سیستەمی ئەتابەگایەتی، لەو ماوەیەدا سەری هەڵدا و، ئیمپڕاتۆرییەتی سەلجووقیانی دابڕ دابڕ کرد و، حوکمی بڕێ لە

بنەماڵەکانی تورکی بەسەر وێرانەکانیانەوە دامەزراند کە خۆیشیان هەر بریتی بوون لە گەورە بەرپرسانی تەلاری سەلجووقیان، ڕاستیشت دەوێ، ئەم ئەتابەگانەش لەرووی شێوازی حوکم و پێڕۆی کارەوە، بریتی بوون تەنیا لە درێژە پێدانی حوکمی سەلجووقی و، لەو نەختە گۆڕینە بەولاوە، کە بۆ هەلومەرجی ئەم قۆناغە نوێیەی ژیانیان پێویست بوو، دەنا هیچی دیکەیان لێ نەگۆڕی، سەرباری ئەوەش، ئەم ماوەیە، لەگەڵ چەرخ و زەمانی سەرەتای قۆناغی ڕابوونی ئیسلامیی دژی خاچدروشمان یەکیگرتەوە، ئەو قۆناغە بوو کە ئەتابەگ (عماد الدین زنگی)ی کوڕی (آق سنقر قسیم الدولة) دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی موسڵ (٥٢١ - ٥٤١ك/ ١١٢٧ - ١١٤٦ز) گەڵاڵەی کرد و، لە حوکمی (نورالدین محمود کوڕی عماد الدین زنگی) دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی حەڵەبدا (٥٤١ - ٥٦٩ك/ ١١٤٦ - ١١٧٣ز) هاتەدی و پێگەیشت و، لەسەر دەستی (الملك الناصر صلاح الدین الأیوبي) دامەزرێنەری دەوڵەتی شاهانەی ئەییوبیان لە میسر و شام (٥٦٧ - ٥٨٩ك/ ١١٧١ - ١١٩٣ز) گەیشتە ترۆپك و لقە پۆپەی. ئنجا لەسەر دەستی (الملك العادل أبی بکر)ی برای سەلاحەددین (٥٩٦ - ٦١٥ك/ ١١٩٧ - ١٢١٨ز) و کوڕەکانی ئەم دوو مەلیکەدا دەوامی کێشا.

ئەو ماوەیە - وەکو لێمان ڕوونە - لەگەڵ سەرەتای لێشاوی مەگۆلانیشدا یەکی گرتەوە، ئەوەبوو شارەکانی بەری خۆرەڵاتی جیهانی ئیسلام، شار لەدوای شار، لەژێر کوتەکی پشتشکێنی مەگۆلاندا، بەچۆکا دەهاتن. ئەو نەهامەتییەش، ڕۆژانێکی دوورودرێژی خایان، هەموو ئەو ڕووداوانە و، ڕووداوی دیکەش، کەشو هەواو زەمینەیەکی مێژووکردی بۆ پێکهانین و دامەزران و پەرەسەندن و، پاشانیش بۆ کۆتایی هاتنی ئەمارەتی ئەتابەگایەتیی هەولێر سازدا، ئەو ئەمارەتەی کە هەلومەرجێکی وەهای بۆ ڕەخسا، ببێتە هێزێکی سەربازی و سیاسیی بە شان و شەوکەت و، ڕۆڵی تایبەتی خۆی، لەو قۆناغەی مێژووی ئیسلامدا بگێڕێت.

لە ناوەرۆکی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا، بزاڤ و چالاکیی جۆربەجۆری خەڵکی ئەم ئەمارەتە دەخوێننەوە. ئەم لێکۆڵینەوەیە، پاش ئەوەی خەسڵەتەکانی ئەو دەمە دەخاتە پێش چاو، ئنجا کارەساتی ئەو قۆناغەش کە ئەم ئەمارەتەی بەر لە

پەیدابوونی حوکمی بنەماڵەی بگتگین پێدا ڕۆیشتووە، بەکورتی دەگێڕێتەوە، واتا، ئەو قۆناغەی کە هێشتا ئەمارەتەکە، بەشێك بوو لە ئیمپراتۆریەتی سەلجووقیان، یان میرە کوردەکانی هەزەبانیان حوکمیان دەکرد، پاشان، هەولێر، بوو بە بەشێك لە ئەتابەگییەکەی موسڵ، چونکە (عمادالدین زنگی) داگیری کرد و، دەستبەجێ ڕادەستی فەرمانداری لەشکرەکەی خۆی میر (زین الدین علی کچك) کوڕی بگتگین دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی هەولێر کرد. ئەم میرە خۆی، یەکەو ڕاست کاروباری شارەکەی هەڵنەدەسووڕاند، بەڵکو، نوێنەرێکی خۆی، بۆ بەڕێوەبردنی شارەکە دەستنیشان دەکرد، ئەوەبوو، میر (أبا منصور سرفتگین الزینی)ی دامەزراند، ئەمیش حوکمی هەولێری کرد، تا لە ساڵی (٥٥٩ك/ ١١٦٢ز)دا مرد. پاش ئەم، ئنجا (مجاهد الدین قایماز)ی دامەزراند، ئەمیش لەسەر حوکمی ئەمارەتەکە مایەوە، بگرە، هەتا پاش مردنی (زین الدین علی کچك)ی سەرداری هەولێریش، هەر حوکمی دەکرد.

لێکۆڵینەوەکە، ئنجا بادەداتەوە سەر مەسەلەی ئەو ململانێیەی لە نێوان موزەففەرەددین گۆگبوریی کوڕە گەورەی (زین الدین علی کچك) و دوا نوێنەردا هەڵایسا، ئەو ململانێیەی کە لەتەختلادان و لە هەولێر دەرکردنی موزەففەرەددین گۆگبوریی، بووە هۆی ئەوەش کە (زین الدین یوسف ینالتگین)ی برای، کە ئەکاتە کوڕە گچکەی (زین الدین علی کچك) جێگاکەی بگرێتەوە.

ئەم میرە نوێیەش، پاشان، جیاکردنەوەی ئەمارەتەکەی لە ئەتابەگایەتیی موسڵ ڕاگەیاند و، چووە ریزی دەستدایانی (تبعیە) سەلاحەددینی ئەییوبییەوە.

بە ڕاگەیاندنی ئەم گۆڕانکارییەش، ئیدی (زین الدین یوسف ینالتگین) جەنگێکی سەختی لە دژی موسڵ دەست پێکرد و، لەدوا دوای تەمەنیشیدا، گەیشتە بەرەی جەنگی دژ بە خاچدروشمان و، لەوێ، کۆتایی ژیانی هات و مرد. ئنجا موزەففەرەددین گۆگبوری کە تازە گەڕابووەوە بۆ هەولێر، جێگاکەی گرتەوە و حوکمی هەولێری گرتە دەست، تا لە ساڵی (٦٣٠ك/ ١٢٢٣ز)دا، واتا پاش چل و چوار ساڵ حوکمکردنی لە هەولێردا، گیانی سپارد. لەماوەی ئەو چل و چوار ساڵەدا، هەولێر لە هەموو روویەکەوە گەیشتە ئەوپەڕی پەرەسەندن و پێشکەوتن.

لێکۆڵینەوەکـە، هـەروەها هەنـدێ لایـەنی ژیـانی ئـەم ماوەیـەی ئـەم مـیرە کـە لـە دەرەوەی هەولێر بـووە روون دەکاتـەوە، لـەو ماوەیـەدا سـەرگەورەی (حـران) بـووە و، دەستدای ئەتابەگی موسڵ بووە، پاشان لە موسڵ جیابووەتەوە و، خـۆی گەیاندووەتـە خزمـەتی سـەلاحەددینی ئـەییوبی، ئـەویش شـاری (الرهـا) و شـارگەلێکی دیکەشـی خستە ژێـر دەسـتی، ئـەم لێکۆڵینەوەیـە باسـی ڕۆڵـی کـارای ئـەم مـیرە دەکـات کـە لـە جەنگـەکانی خاچـدروشماندا گێڕاوێتـی، نەخاسمـە لـە شـەڕە چارەنووسـسازەکەی (حطين)دا.

هەروەها باسی پێوەندییەکانی دەرەوەی ئەم ئەمارەتە دەکات و، لە پێوەندیی نێوان ئەمارەتەکە و ئەمارەتی موسڵەوە دەست پێدەکات، چونکە موسڵ ببـووە جەمسـەری پێوەندییە دەرەکییـەکانی نێـوان ئـەم ئەمارەتـە و هێزەکـانی دی. ئنجا، دێینـە سـەر باسوخواسی پێوەندیی نێـوان ئـەم ئەمارەتـە لەگـەڵ ئـەییوبیان و، لەگـەڵ خەلافـەتی عەبباسیان و، پاشانیش لەگەڵ سـوڵتانی خـواریزم (جـلال الـدين منكبرتـی)و، لەگـەڵ هێزەکانی تری ناوچەکەشدا.

بەڵام لە بەشی پێوەندییـەکانی دەرەوە، لەبـەر پـچڕ پـچڕی و دابڕانـی باسوخواسـی چەنـدین ساڵ، کەمێ لێڵی و ناتـەواوییان پێـوە دیـارە، چـونکە ئـەو دابڕانـە چـەندین ساڵ درێژەی دەکێشا. هـۆی ئەمـەش ئەوەیـە کـە سەرچاوەیەکی چـڕ و ئاودامـان، کـە مێـژووی ئـەم ئەمارەتـە لـەخۆ بگـرێ، لەبـەر دەسـتدا نییـە و، کتێبەکـەی (أبـن المستوفی)یش، کە بە ئومێـد بـووین هەنـدێ حەقیقـەت و ڕووداوی ڕاسـتەقینەمان بـۆ ڕوون بکاتەوە، ئەویش بزرە و، نییە.

بەشـی دووەم شـرۆڤەی پلانـەکانی ئـەو ماوەیـەی شـاری هـەولێرە. لـەم بەشـەدا بایەخێکی تایبەتمان بەباسی قـەڵا و منارەکـە داوە، کـە قەڵاکـەی مۆڵگـە و مەرکـەزی ئەمارەتەکـە و، جێگـە و بنکـەی دایـەرەکان و قەڵـەمڕەوی سـەردار بـووە – دیاریـشە، شارەکە لەو سەردەمەدا، زۆرتر داویە لە فراوانی و بووژانەوە و، دامودەزگای ئـاینی و زانستی و خێرخوازیی زۆر گرنگ و بەرخورداریشی تێدا پەیدا بووە.

ئەم لێکۆڵینەوەیە، وەزیفە جۆربەجۆرەکانی ڕێکخراو و دایەرەکانیش دەگرێتەوە، چ ئەوانەی بەر لە سەردەمی ئەتابەگی هەبووبن پاشان لەم سەردەمەدا باشتر خەملێبن - وەك وەزارەت و باجگری و دادوەری و سەرکاری - چ ئەوانەی لە سەردەمی ئەتابەگایەتیدا پەیدا بووبن.

ڕاستت دەوێ، لێکۆڵینەوەی ڕێکخراوەکان لە مێژوودا کارێکی ئەستەم و ئاڵۆزە، نەخاسمە ڕێکخراوەکانی ئەمارەتێکی وەك هەولێر، کە لە زانینی ڕەوشتی کاربەدەستانی ئەو وەزیفانە بەولاوە، هیچ شتێك لە ڕێکخراوە تایبەتییەکانی نازانین و، ناچار بووین لە سروشتی ڕێکخراوە هاوشێوەکانیان کە لە دەرەوەی هەولێردا هەبوون بکۆڵینەوە، ئنجا بێینەوە سەرباسی کاربەدەستانی ڕێکخراوەکانی هەولێر - ئەمەش - بە بۆچوونی خۆم - لەوەدەچێ کە لێکۆڵینەوەکە، کەموزۆر، کەموکورتییەکی پێوە دیاربێت، چونکە بەدووری نازانم هەندێ لە ڕێکخراوەکانی ئەمارەتی هەولێر، لەهەندێ ڕووەوە لەوانەی دەرەوەی هەولێر جیاوازبن. بەهەر حاڵ ناچار بووین لەو ڕێگایە زێتر، هیچ ڕێگایەکی دیکەمان شك نەبرد.

ئەمە لە لایەك، لەلایەکی دیکەشەوە، باسی هەندێ لەو ڕێکخراوانەشمان نەدۆزییەوە کە لە ئەمارەت و دەوڵەتانی دیکەی هاوچەرخی ئەتابەگایەتیی هەولێردا هەبووبن، یان بووبن و پێویستییان پێی نەمابێ، یان بە ناوو نیشانی جیاواز هەبووبن، یان خرابێتنە پاڵ ڕێکخراوگەلی تر، یانیش مێژوونووسان هەر ناویشیان نەهێناوە، کەچی هەندێ ڕێکخراوی وەهای تێدا بووە، لە ئەمارەتە هاوچەرخەکانی دیکەیدا پەیدا نەبووە، بەتایبەتیش ئەمارەتی موسڵ، بە نموونە، وەك (دیوانی سەرکاری و، دیوانی خار و بار) و دیوانی دیکەی زۆر گرنگ. بەشێکی گرنگمان لە باسی ڕێکخراوەکان بۆ ڕێکخراوەی سەربازی و، هەروەهاش بۆ لێکۆڵینەوەی دراو و، جۆر و، شێوە و، کێشی دراو تەرخان کردووە. پاشانیش دراومان وەك سەرچاوەیەك داناوە بۆ لێکۆڵینەوەی مێژووی سیاسی و پێوەندییەکانی دەرەوەی ئەم ئەمارەتە، چونکە دراو سەرچاوەیەکە، جێگای گومان نییە و، هەروا بەئاسانی پشتگوێ ناخرێت.

دەبێ ئەوەش بڵێین زانیاریی بارودۆخی ئابووری و کۆمەڵایەتیی ناو ئەم ئەمارەتەمان بۆ فەراهەم نەبووە و دەستمان نەکەوت، بەتایبەتیش دەربارەی ئاستی گوزەران و پێگەی ئافرەت و، دابونەریتی باو و بڵاوی ئەو سەردەمە. وەلێ بەپێی ئەو سەرچاوانەی کە دەستمان کەوتن، باسی ژیانی ئابووریی ئەمارەتەکەمان کردووە و، دام و دەزگا خێر بەخشەکانی موزەففەرەددین گۆگبوریمان نیشان داوە کە ئەم میرە دایمەزراندوون و، شاهێدی ئەوەن کە خەمخۆری ژیانی چینی هەژار و داماو و بێوەژن و هەتیوبار و پەککەوتە و کەسانی دیکەی وەك ئەوانە بووە. هەروەها باسی ئەو ئاهەنگە گەورەیەشمان کردووە کە سەرداری هەولێر کردبووی بە باو، هەموو ساڵێك بە بۆنەی یادی لەدایکبوونی پێغەمبەرەوە (د. خ) دەیگێڕا کە دواتر باوی سەند و، لەم شارەدا بووە چاولێکەری و، هەر لەم شارەشەوە بە باقیمەنی وڵاتانی دیکەی ئیسلامدا بڵاو بووەوە.

لەو بەشەشدا کە بۆ باسی ڕۆشنبیریی ناو ئەمارەتەکە تەرخان کراوە، باسی مەڵبەندەکانی فێرکاری، بەنموونە، وەك باسی قوتابخانە و فێرگەی حەدیس و حوجرە و خانەقا و، دامودەزگاکانی دیکەی فێرکردنمان کردووە. هەروەها باسی بنەماڵە ڕووناکبیرە ناودارەکانی بەنموونە، وەك بنەماڵەی (ابن خلکان و، ابن المستوفی و، ابن منعه)مان کردووە و، ڕەوشی ژیانی کەسایەتییە ڕۆشنبیرەکانی هەولێر و، بواری بزاڤی هزرییانمان بەسەر کردووەتەوە. ئنجا هاتووین نەختێ بەکورتی باسی رەوشی ئەو گەورە هزرمەندانەشمان کردووە کە سەریان لە هەولێر داوە و، ماوەیەك تێیدا ماونەتەوە و، لە دەزگا زانستییەکانیدا وانە و دەرسیان گوتووەتەوە، یان هەر بەیەکجارەکی لە هەولێر ماونەتەوە.

نمایشی سەرچاوە بنەڕەتەکانی

لە نمایشی سەرچاوەکاندا پێویستمان بەوە نییە بچینەوە سەر هەموو ئەو کتێبانەی کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا پشتمان پێیان بەستووە، چونکە ئەو کتێبانە لیستێکی دوور و درێژە، کتێبگەلی زۆری عەرەبی و بیانیی کۆن و تازە و،

دەستنووس و چاپکراوی تێدایـە، بـەڵکو تـەنیا سەرچاوە سـەرەکییەکانیان دەخەینـە پێش چاو. نەخاسمە ناوی هەموو ئـەو سەرچاوانەشمان هێنـاوە کـە سـوودمان لێیـان وەرگرتووە و، لەکۆتایی ئەم کتێبەشدا بە لیستێکی دوور و درێژ بەرچاو خراون. جا بــەر لــەوەی نــاوی سەرچــاوەکان بنووســین، دەڵــێین، بەپێــچەوانەی زۆربــەی ئەمارەتەکانی دی، کتێبێك نییە مێژووی ئـەو ماوەیـەی هـەولێری تێـدا بێت. تـەنها کتێبێکـیش کـە لـەبارەی مێـژووی ئـەم شـارەوە دانرابێـت – کـە دەکـرا، بیکەینــە سەرچاوەی بنەڕەتی مێژووی ئەم شارە، ئـەویش بـزر بـووە و نـەماوە[1]. لەبـەر ئـەوە ناچار بووم زانیارییەکان لە نـاوەرۆکی کتێبگەلێکـەوە کۆبکەمـەوە کـە هـەموو جـۆرە بابەتێکیان تێدایـە، ئنجا بێـنم پـشکنین و بـەراورد و ساغکردنەوەیان تێـدا بکـەم و، ئەگەر دەستیشم پـەرژا تەتەڵـەیان بکـەم، کامیـان لـە ڕاسـتی و حەقیقەتـەوە نـزیکتر بوو، ئەویان تۆمار بکەم. ئەو کارەش یەکێك بوو لەو کێشە زەحمەت و گرانانـەی کـە لە نووسینی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا هاتە پێشم.

پێدەچێ (ابن الاثیر - ت ٦٣٠ك/ ١٢٣٣ز) پێـشەنگی ئـەو مێژوونووسـانە بووبێـت کـە پشتمان پێی بەستبێت: چ کتێبە ئاودامانەکـەی (الکامـل في التـأریخ) کـە بریتییـە لـە مێژووی گشتی و باسی ڕووداوەکانی تا ساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣١ز)ی تێدایە، چ ئەو کتێبـەی کە لەسـەر مێـژووی بنەماڵەی ئەتابـەگی زەنگیـی موسڵ بـەناوی (التـأریخ البـاهر في الدولة الاتابکیـة) داینـاوە، دیاریـشە (ابـن الأثـیر) خـۆی و براکـانی و باوکیـشی لـەژێر ســایەی ئەتابەگــەکانی موســڵ و (بدرالــدین لؤلــؤ)دا دەژیــان و، بــەناودارترین مێژوونووســی ئــەو ســەردەمە لەقەڵــەم دەدرا و، زۆریــش بــەوردی باسوخواســی ناوچەکەی تۆمـار کـردووە، باسـی هەولێریـشی تێدایـە، کـە خـۆی هـەر لـەو ماوەیـەدا ژیــاوە و، لەهــەمان ســاڵی کۆچــی دوایــی موزەففــەرەددین گۆگبــوری و کۆتــایی

---

[1] مەبەست، کتێبی (نباهة البلد الخامل بمن ورده من الأماثـل في تـأریخ أربـل)ی (ابـن المـستوفي)یـە، کاتێ نامەی ماستەرم دەنووسی، تا ساڵی (١٩٨٠ ـ ١٩٨١ز) ئنجا یـەك جزمـی ئـەو کتێبـە دۆزرایـەوە و چاپ کرا.

ئەتابەگایەتیی هەولێردا مردووە. هەولێریش کە تا ساڵی (٥٧٩ك/ ١١٨٢ز) بەشێك بووە لە ئەتابەگایەتیی موسڵ، بایەخێکی گەورەتر بەم مێژوونووسە ناودارە دەدات.

دەبێ لەوەش ئاگادار بین کە (ابن الاثیر) بە ئاشکرا بەلای ئەتابەگەکانی موسڵدا دایتاشیوە و، زۆربەی ئەو باسوخواسانەش کە دەربارەی ڕووداوەکان دەیگێڕێتەوە، بریتین لە بیر و بۆچوونی ئەتابەگەکانی موسڵ و، لەشانی ئەوانەوە دەڕوانێت و بەخراپەی موزەففەرەددین گۆگبوریی دەگەڕێنەوە. بە نموونە، دەبینین باسی ڕۆڵی کارای موزەففەرەددین گۆگبوریی نەکردووە کە لە ڕیزی لەشکری سەلاحەددینی ئەییوبیدا گێڕاویەتی بەتایبەتیش لە شەڕەکەی (حطین)دا. هەروەها هیچیشی لەبارەی سەردانەکەی بەغدای ئەم میرە کە لە بەرایی ساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣٠ز)دا، بۆ بەغدا چووە، نەنووسیوە، هەرچەندیشە ئەم مێژوونووسە لەو دەمەدا، نەك هەر تا کۆتایی ئەو ساڵە بەڵکو تا بەسەرچوونی مانگی سەفەری ساڵی (٦٢٩ك[1]/ کۆتایی ساڵی ١٢٣١ز)یش، بەردەوام هەر خەریکی نووسینی مێژوو بووە.

سەرەڕای ئەوەش (ابن الأثیر) - بەبێ چەند و چۆنی - گرنگترین سەرچاوەی پشتپێبەستراوی ئەم لێکۆڵینەوەیە. (ابن الاثیر) لە کتێبەکەی خۆیدا (التأریخ الباهر) باسی سەروسەختی (العلاقات) نێوان (زین الدین علی کچك) دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی هەولێر و (عماد الدین زنگی)ی دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی موسڵی کردووە و، دەڵێت کە (زین الدین) خولامێکی باوکی ئەو ئەتابەگە بووە واتا خولامی (آقسنقر قسیم الدولة) بووە کە لە ساڵی (٤٨٧ك/ ١٠٩٤ز)دا کوژراوە. کاتێکیش ئەو ئەتابەگە لە ساڵی (٥٢١ك/ ١١٢٧ز) دا ئەتابەگییەکەی موسڵی دامەزراند (زین الدین علی کچك) هاوکاریی کرد، ئەتابەگیش لە پاداشتی ئەوەدا هەندێ ناوچەی بۆ دابڕی، هەولێریش ناوچەیەك بوو لەو ناوچانە. سەروسەختی (زین الدین علی کچك) لەگەڵ کوڕانی (عمادالدین زنگی) چ لە ئەتابەگییەکەی موسڵ و چ لە ئەتابەگییەکەی حەڵەب کە بە کوژرانی ئەتابەگی دامەزرێنەر لەساڵی (٥٤١ك/ ١١٤٦ز)دا لە موسڵ

---

[1] الکامل ١٢/ ٥٠٤.

جیابووەوە، سەرومڕ بەردەوام بوو. لەسەردەمی (قطب الدین مودود)ی ئەتابەگی موسڵ (٥٤٤ - ٥٦٥ك/ ١١٤٩ - ١١٧٠ز)دا، ئەم پێوەندی و سەروسەختەی گەیشتە ئەوپەڕی دۆستایەتی و، زیاتر لە جارێکیش، لەشەڕدا فەرماندەیی لەشکری ئەم ئەتابەگییەی گرتووەتە دەست و پاش حەفتا و پێنج ساڵیش خزمەت، ئنجا بنەماڵەی زەنگیی موسڵی بەجێهێشتووە، لە هەولێر جێگیر بووە، تا لەساڵی (٥٦٣ك/ ١١٦٨ز)دا هەر لەم شارەدا کۆچی دوایی کردووە و بەخاك سپێردراوە.

وەڵێ دەربارەی حوکم و چالاکیی هەردوو کوڕەکەی دامەزرێنەی ئەتابەگایەتیی هەولێر، ئەوەی (ابن الاثیر) لە (التأریخ الباهر)دا باسیان لێوە دەکات کەمترە لەوەی کە لە کتێبە ئاودامانەکەی (الکامل في التأریخ)دا باسی کردووە. ئەوەش لەبەر ئەوەیە کە کتێبی یەکەمیانی بۆ شاباش و پێداهەڵدانی حوکمی بنەماڵەی زەنگی تەرخان کردووە. بەڵام لەساڵی (٦٠٧ك/ ١٢١٠ز)دا کە (الملك القاهر عزالدین سعود - عزالدین الثاني) لەسەر تەختی موسڵ دانیشت، کە لە ئەسڵا کتێبەکەی بۆ خەڵاتی ئەم دانابوو، ئیدی نووسینەکەی وەستاند. کەموکورتیی ئەم کتێبەش ئەوەیە کە مێژووی هەندێ لە ڕووداوەکانی، لەگەڵ کتێبەکەی پێشتری (الکامل) دا جیاوازە.

گەلێك لە مێژوونووسانی هاوزەمەنی (ابن الأثیر) و، ئەوانەی پاشتریش لە (ابن الأثیر)ەوە دەگێڕنەوە، بەتایبەتیش لە (الکامل) وەریانگرتووە، لەوانەش (أبو شامة - ت ٦٦٥ك/ ١٢٦٦ز) لە کتێبی (الروضتین في أخبار الدولتین) و کتێبی (تراجم رجال القرنین السادس والسابع) کە بە (الذیل علی الروضتین) ناودارە، هەروەها (ابن واصل - ت ٦٩٧ك/ ١٢٩٧ز) لە کتێبی (مفرج الکروب في اخبار بني أیوب)[1] و، (ابن العبری - ت

[1] ئەم کتێبە، تا ئێستا چوار بەرگی لێ چاپ کراوە، دوا بەرگیشی لە ساڵی ١٩٧٢ چاپکراوە، کە باسوخواسی ساڵانی نێوان (٦١٥ ـ ٦٢٨ك)ی تێدایە. لەم بەرگەدا زێتر لە بەرگەکانی تر دەبینین کە (ابن واصل) زۆربەی باسوخواسەکانی لە (ابن الأثیر) وەرگرتووە. ئەمەش ساغکەرەوەی کتێبەکەی ناچار کرد کە (محمد حسنین ربیع)ە، لە باسوخواسی ساڵی (٦٢٨ك)دا بووەستێ، چونکە لەو ساڵەدا (ابن الأثیر) لە پێشەکیی بەرگی چوارەم دەبێتەوە - سەیری لاپەڕەی (٦) بکە. ساغکەرەوەی

٦٨٥ك/ ١٢٨٦ز) لـه كتـێبى (تـأريخ مختـصر الـدول) و (تـأريخ الـدول الـسرياني)دا، دەشـبينين، هەنـدێ باسـوخواس هەيـە، تـەنيا ئـەو مێـژوو نووسـەی دوايـين دەيانگێڕێتەوە. پێش ئەميش کەسانی ديکەی، بە نموونە، وەك (محمد علي الحموي - ت ٦٤٤ك/ ١٢٤٦ز) لە کتێبی (التأريخ المنصوري)دا کە خۆيشی هەر لەو ماوەيـەدا ژيـاوە هـەروەها (سـبط ابـن الجـوزي) (ت ٦٥٤ك/ ١٢٥٦ز) لـە کتـێبی (مـرآة الزمـان)دا کـە (اليونيني - ت ٧٢٦ك/ ١٣٢٥ز) کتێبی (ذيل مرآة الزمان)ی وەك پاشکۆ بـۆ دانـاوە - بـە بۆچوونی ئێمە، لەوانەی پێش خۆی، باشتر مێژووی نووسيوە.

هەندێ مێژوونووسی - کەم و زۆر - پاش ئەوانيش، باسی ئەمارەتەکە و، باسی ئـەو ماوەيەشيان کردووە کە مێژوونووسانی ئەو سەردەمە ناويان نـەهێناوە، پێدەچـێ لـە مێژوونووسانێکەوە، کە کتێبەکانيان بزرە، وەريانگرتبێ، بـە نموونـە، وەك (الـذهبي - ت ٧٤٨ك/ ١٣٤٧ز) لە کتێبگـەلێکی زۆردا، لەوانـەش (تـأريخ الاسـلام) و کتـێبی (العـبر)، هەروەها (ابن کثير - ت ٧٧٤ك/ ١٣٧٢ز) لـە کتـێبی (البدايـة والنهايـة)دا کەسـانی زۆری ديکەش لەوانيان وەرگرتووە، بەنموونـە، وەك (الغـسانی - ت ٨٠٣ك/ ١٤٠٠ز) لـە کتـێبی (العسجد المسبوك)دا، هەروەها (ابن الفرات - ت ٨٠٧ك/ ١٤٠٥ز) لە کتێبی (تأريخ الـدول والملوك)دا کە بە (تأريخ ابن الفرات) ناسـراوە. هـەروەها (المقريـزی - ت ٨٤٥ك/ ١٤٤١ز) لە کتێبی (السلوك لمعرفة دول الملوك)، (ابن تغري بـردي - ت ٨٧٤ك/ ١٤٦٩ز) لـە کتـێبی (النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة)دا، (ابن خلدون - ت ٨٠٨ك/ ١٤٠٦ز) هـەروەکو ئەوانی کردووە، بەڵام ئەوەی کتێبە گەورەکەی لەکەدار کردووە ئەوەيە کـە بـەرواری هەندێ لە ڕووداوە گرنگەکانی نەنووسيوە، کە ئەمەش دەبێتـە هـۆی مانـدوو کردنـی لێکۆڵەر. ئەو لە نووسينی باسوخواسەکاندا سيستەمی يەکپارچەيی بابەتەکـەی پێـڕۆ کردووە بەبێ ئەوەی بەرواريان لەسەر دابنێ، واتـا بـە پێـچەوانەی مێژوونووسـەکانی

کتێبەکە دەڵێت: کە پشتی بە کتێبی (الکامل) بەستووە، هەر هەمان ئەو کتێبەيە کـە (ابـن واصـل) سوودی لێ وەرگرتووە.

دی کـە سیـستەمی ساڵبەسـاڵیان پێـڕۆ کـردووە. زیـاد لـەوەش، ئـەم مێژوونووسـە، ڕووداوەکان پتر لە جارێك دوبارە دەکاتەوە.

پێویستە ئەوەش بڵێین (أبـو الفـداء - ت ٧٣٢ك/ ١٣٣١ز) هـەموو ئـەو شـتانەی کـورت کردووەتەوە کە (ابن الأثیر) لـە (الکامـل)دا نووسـیونی، پاشـان باسـی ڕووداوی سـاڵانی دوای (٦٢٨ك)یشی بۆ زیاد کردووە، چونکە (ابن الأثیر) ئیدی لـەو سـاڵەدا لـە نووسـین وەستا و، کتێبەکەشی ناونا (المختصر في اخبار البشر). (ابن الوردي - ت ٧٤٩ك/ ١٣٤٨ز) کتێبێکـی بـەناوی (ذیـل المختـصر) یـان (تـأریخ ابـن الـوردي) وەك پاشـکۆ لەسـەر کتێبەکەی (أبو الفداء) دانا.

هەرچی ئەو مێـژوو نووسانەشـن کـە باسـی چـالاکییەکانی دامەزرێنـەری ئـەمارەتی هەولێر (زین الدین علـی کچك) یـان، لـە موسـڵدا کـردووە، نـاوی (ابـن القلانـسی - ت ٥٥٥ك/ ١١٦٠ز) دێنن کە لە کتێبی (ذیـل تـأریخ دمـشق)دا ئـەو باسـەی کـردووە و (ابـن الجوزی - ت ٥٩٧ك/ ١٢٠٠ز) لە کتێبی (المنتظم في اخبار الملوك والامـم)دا دیـسان، ئـەو باسەی کردووە. دەربارەی ڕۆڵگێڕانی (زین الدین یوسف ینالتگین) و موزەففـەرەددین گۆگبوریش لەشەڕی موسڵ و شەڕەکانی خاچـدروشماندا، پـشتمان بـە (العمـاد الکاتـب الاصفهانی - ت ٥٩٧ك/ ١٢٠٠ز) بەسـتووە کـە لـە کتـێبی (الفـتح القـسی)دا ئـەو باسـەی کردووە. هەروەها (ابن شداد - ت ٦٣٢ك/ ١١٣٤ز) لە کتێبی (النوادر السلطانیة والمحاسن الیوسفیة)دا کە ناونراوە (سیرة صلاح الدین) ئەو باسانەی کردووە. هەربەو جۆرەش (علـي البنـداری - ت ٦٤٢ك/ ١٢٤٤ز) کـورت کردنـەوەی کتێبـەکانی (العمـاد الکاتـب)ی کردبوو بە پیشە، بەنموونـە، کتـێبی (الـبرق الـشامي)ی کورتکردەوە و، نـاوی نـا (سـنا الـبرق الـشامی). (ابـن العـدیم)یـش (ت ٦٦٠ك/ ١٢٦٢ز)، تـەنیا، کەسـە، کـە هەنـدێ باسوخواسی چالاکییەکانی موزەففەرەددین گۆگبوریی، لە شامدا، کردبێ.

وەك لـە کتێبەکەیـدا (زبـدة الحلب في تـأریخ حلـب) دەردەکـەوێت. هەرچـی کتـێبی (الحـواث الجامعـة)یـە کـە بـە هەڵـە دراوەتـە پـاڵ (ابـن الفـوطي)، ئـەوە، تـەنیا کتێبـە بـەدوور و درێـژی باسـی بـۆ بەغـدا سـەردانە بەناوبانگەکـەی سـاڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣١ز)ی

موزەففەرەددین گۆگبوری کردبێ و، هەر بەو جۆرەش باسی داگیرکردنی هەولێر و، گرێدانی هەولێری بە مەملەکەتی خەلیفەوە (لەساڵی ٦٣٠ك/ ١٢٣٣ز)دا کردبێ.

کاتێکیش باسی ناودارانی خودی هەولێر، یان باسی ئەو زاتانە دەکەین کە سەردانی هەولێریان کردووە و، ماوەیەك بۆ خوێندن یان بۆ وانە گوتنەوە لەم شارەدا ماونەتەوە، ئەوە، پێویستە ناوی کتێبگەلی ڕەوشتنامە و کتێبگەلی چینەکانیش بکەین کە بۆ ئەم بابەتە گرنگ و پڕ بایەخن. لەم ڕووەوە، ڕەنگە، (ابن خلكان - ت ٦٨١ك/ ١٢٨٢ز) پێشەنگی ئەو مێژوونووسانە بێت، نەك لەبەر ئەوەی کە بەناوبانگترین نووسەر و مێژوونووسی ڕەوشتنامەکان بووە، بەڵکو لەبەر ئەوەش کە خۆی خەڵکی هەولێر بووە و، ماوەیەکی تاقی لاوێتیشی لەم شارەدا بەسەر بردووە. (ابن خلكان) لە هەولێر، لە ڕووداوەکانی دەوروبەری خۆی دەزانی و تێیاندەگەیشت و، هەمووی لەبیر مابوون و لە کتێبەکەی خۆی (وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان)دا تۆماری کردن، لەم کتێبەدا باسی پێوەندیی بنەماڵەکەی خۆی لەگەڵ سەرداری هەولێر موزەففەرەددین گۆگبوریدا کردووە و، باسێکی دوور و درێژ و زۆر گرنگیشی لەسەر ڕەوشتی سەرداری هەولێر و لەسەر ڕەوشتی ناودارانی زانستیی پەیوەست بە مێژووی سیاسیی و ئیداری و ڕۆشنبیریی شارەکەوە کردووە. نووسەرگەلێکی زۆری ڕەوشتنامە و چینەکان لە (ابن خلكان)ەوە باس و خواسیان گێڕاوەتەوە. بە نموونە (الذهبي)، ئنجا (الامام الفارسي المكي - ت ٨٣٢ك/ ١٤٢٨ز) لە کتێبی (العقد الثمين في تأريخ البلد الأمين)دا زۆری وەرگرتووە. هەروەها (ابن أبي عذيبة - ت ٨٥٦ك/ ١٤٥٣ز) لە کتێبە دەستنووسەکەی خۆیدا (انسان العيون في مشاهير سادس القرون) زۆری لە (ابن خلكان) وەرگرتووە و، بگرە، مێژوونووس نییە لەوی وەرنەگرتبێ - نەخاسمە نووسەرانی ڕەوشتنامە و چینەکان-

(الصفدي)یش (ت ٧٦٤ك/ ١٣٦٢ز) خاوەنی کتێبی (الوافي بالوفيات) یەکێکە لە ڕەوشتنامەنووسەکان، ئنجا، (الكتبى - ت ٧٦٤ك/ ١٣٦٢ز)، ئنجا (اليونيني - ت ٧٢٦ك/ ١٣٢٦ز) نیمچە درێژەیەکی بەباسی ڕەوشتنامەی کەسانێکی زۆری هەولێری داوە.

هەروەها (ابن الفوطي - ت ٧٢٣ك/ ١٣٢٣ز) خاوەنی کتێبی (تلخيص مجمع الآداب في معجم الألقاب)، ئنجا (السبکی - ت ٧٧١ك/ ١٣٧٠ز) خاوەنی کتێبی (طبقات الشافعية)، ئنجا (الأسنوي - ت ٧٧٢ك/ ١٣٧١ز)، (ابن قاضي شهبة - ٨٥١ك/ ١٤٤٧ز) کە هەریەکە و، کتێبێکیان بەو ناوەوە داناوە. لەو نووسەرانەش کە بەر لە (ابن خلکان) رەوشتنامەیان نووسیوە و، سوودمان لە کتێبەکانیان وەرگرتووە، ئەمانەن (ابن عساکر - ت ٥٦٣ك/ ١١٦٨ز) خاوەنی کتێبی (تهذيب تأريخ ابن عساکر)ە، (ياقوت الحموي - ت ٦٢٦ك/ ١٢٢٩ز) دانەری کتێبی (معجم الأدباء)ە و، (أرشاد الأريب الى معرفة الأديب)یشی پێدەڵێن. هەروەها (ابن الدبيني - ت ٦٣٧ك/ ١٢٤٠ز) خاوەنی کتێبی دەستنووسی (التأريخ المذيل به على تأريخ ابن السمعاني)، ئنجا (المنذري - ت ٦٥٦ك/ ١٢٥٨ز) خاوەنی کتێبی (التکملة لوفيات النقلة)، ئنجا (الصابوني - ت ٦٨٠ك/ ١٢٨١ز) دانەری کتێبی (تکملة إکمال الاکمال) و نووسەرانی چینەکان و رەوشتنامەگەلی دیکەش.

کتێبە دەستنووسەکەی (ابن الشعار - ت ٦٥٤ك/ ١٢٥٦ز) بەناوی (عقود الجمان في شعراء هذا الزمان) بۆ ئەم لێکۆڵینەوەیە بایەخێکی تایبەتی هەیە، چونکە ئەم نووسەرە قوتابییەکی (ابن المستوفي) بووە و، لەهەولێردا ماوەیەکی دوور و درێژ ژیاوە و، سەروسەختی لەگەڵ گەلێ لە ناودارانی شارەکەدا هەبووە و، باسوخواسیانی نووسیوە و، کتێبەکەی خۆی و کتێبەکەی (ابن المستوفي)یش گرنگترین سەرچاوەی (ابن خلکان) بوون و، زیاد لەوەش، ئەم کتێبەی، بۆ ناسینی ئەوانەی کە وەزیفەی گەورەیان لە دەوڵەتی موزەففەرەددین گۆگبوریدا وەدەست هێنابوو، بەتەنیا سەرچاوەی گرنگ دادەنرێت. بێجگە لە (ابن الشعار و، ابن خلکان) کەسانی دیکەش هەن، وەك ئەوان، زۆریان لە (ابن مستوفي) وەرگرتووە.

لەوانەش کە بۆ بابەتی رێکخراوەکان، سوودمان لە کتێبەکانیان بینیوە، ئاماژە بەمانە دەکەین: (قدامة بن جعفر - ت ٣٢٠ك/ ٩٣٢ز) دانەری (کتاب الخراج وصنعة الکتابة)، هەروەها (الماوردي - ت ٤٥٠ك/ ١٠٥٨ز) دانەری کتێبی (الاحکام السلطانية)،

(ابـن ممـاتي - ت ٦٠٦ك/ ١٢٠٩ز) خـاوەنی کتـێبی (قـوانين الـدواوين)، (النـويري - ت ٧٣٣ك/ ١٣٣٢ز) خـاوەنی کتـێبی (نهايـة الأرب في فنـون الأدب)، (القلقـشندي - ت٨٢١ك/ ١٤١٨ز) خـاوەنی کتـێبی (صـبح الأعـشى في صـناعة الأنـشا).. لەنووسـەرانی وێـژە و ئەدەبیش (أبا الفتح نـصرالله محمـد بـن أبـي الكـرم الـشيباني) ناسـراو بـە (ابـن الأثـير المنشئ - ت ٦٣٧ك/ ١٢٣٩ز) خـاوەنی کتـێبی (رسـائل ابـن الأثـير). هـەروەها (ابـن سـعيد الأندلسي - ت ٦٨٥ك/ ١٢٨٦ز) خاوەنی کتێبی (الغـصون اليانعـة في محاسـن شـعراء المائـة السابعة).

هەروەهاش ديوانەکەی (الحاجري). زيـاد لەمانـەش، کتێبەکـەی (يـاقوت الحمـوي) و کتێبەکەی (ابن الشعار)یش. کە باسمان کردن.

لەوڵاتناسانیش (البلـدانيين) کـە بـۆ ئـەم لێکۆڵینەوەيـە، سـوودمان لـە کتێبـەکانيان بينيـوە، ئەمانـەن: (يـاقوت الحمـوي) کـە لـە کتـێبی (معجـم البلـدان) دا باسـی شـاری هـەولێری کـردووە و، دوو جـار سـەری لـەم شـارە داوە. لـەم کتێبەيـدا، باسـی بـازاڕ و قەيـسەرييە بەناوبانگەکـە و ئـاوی سـازگاری بيرەکـانی دەکـات و، باسـی دانيـشتوانی کوردی ئەم شارە دەکات، کە بە قسەی ئـەو گوايـا بوونەتـە عـەرەب. هـەروەها (زكريـا بن محمد بن محمود القزويني - ت ٦٨٢ك/ ١٢٨٣ز) دانەری کتـێبی (آثـار الـبلاد واخبـار العباد) کە تێيدا باسی مزگەوتی (الكف) دەکات. (أبو الفداء - ت ٧٣٢ك/ ١٣٣١ز) دانەری کتـێبی (تقـويم البلـدان)، (صـفي الـدين عبـدالمؤمن بـن عبـدالحق - ت ٧٣٩ك/ ١٣٣٨ز) دانەری کتێبی (مراصد الاطلاع).

سـوودم لـە هەنـدێ کتـێبی فارسـيش بينيـوە، بەتايبـەتيش بـۆ نووسـينی بابـەتی پێوەندييەکانی نێوان موزەففەرەددين گۆکبوری و دوا سـوڵتانی خواريزميـان (جـلال الـدين منكبرتـی) و هێرشـەکەی مـەگۆل، بـە نموونـە، وەك کتـێبی (جيهانگـشای) کـە (الجويني - ت ٦٨٣ك/ ١٢٨٦ز) دايناوە، هەروەها کتێبی (جامع التواريخ)ی (رشيد الدين فضل الله الهمداني - ت ٧١٨ك/ ١٣١٨ز). لەکتێبـە فارسـييەکانی ديکـەش، کتـێبی (نزهـة القلوب)ی (حمدالله المستوفي القزويني - ت ٧٥٠ك/ ١٣٤٩ز) و، کتێبەکەی تريشی بـەناوی

(تأريخ گزيدة)و، هەندێ کتێبی دیکەی فارسی و تورکی و ئینگلیزی. پشتم بە کتێبی (سيرة السلطان جلال الدين منكبرتى) لە نووسینی (على محمد احمد النسوى)یش (ت ٦٣٩ك/ ١٢٤١ز) بەستووە.

لەکۆتاییدا پێویستە ئەوەش بڵێین، لە منارەکە و، هەندێ گۆڕ و نزرگە بەولاوە، لەو ماوەیەدا، هیچ ئاسەوارێکی مێژوویینی هەولێرمان بەدی نەکرد، ئەمەش بێگومان ئەستەنگی لە سازدانی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا دروست کرد و، گەلێکیشی ماندوو کردین، بەتایبەتیش بابەتی پلانەکانی شارەکە و، نەبوونی بەڵگەنامە، کە ئەگەر فەراهەم بوونایە زۆربەی مەسەلە مێژووییەکانی بەتەواوەتی ساغ دەکردەوە.

دەروازەی یەکەم

(مێژووی سیاسی)

بەشی یەکەم

ئەمارەتی (میرنشینی) هەولێری سەردەمی ئەتابەگی - لە دامەزراندنییەوە تا کۆچی دوایی - زین الدین یوسف (ینالتگین) لە ساڵی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز)

فەسلی یەکەم

یەك: لاوازبوونی دەوڵەتی سەلجووقی و پەیدابوونی ئەمارەتە ئەتابەگییەکان. مانای ئەتابەگ. ئەسڵ و ڕەسەنی ئەتابەگەکان.

دوو: پێرەشاری هەولێر و، سەرلەنوێ سەرهەڵدانەوەی، لەسەدەی پێنجەمی کۆچی (سەدەی یازدەمینی زایین)دا.

سێ: لە سەردەمی ئەتابەگیدا داگیرکردنی هەولێر و بەستنی بە ئەمارەتی موسڵەوە.

چوار: ئەتابەگ - زین الدین علی کچك - دامەزرێنەری ئەمارەتی ئەتابەگایەتیی هەولێر.

فەسلی یەکەم

یەك: أ- <u>لاوازبوونی دەوڵەتی سەلجووقی و، پەیدابوونی ئەمارەتە ئەتابەگییەکان</u>:

خەلافـەتی عەبباسـیان، بەچـەند سـەدەیەك بـەر لـەوەی بـە دەسـتی مەگۆلـەکان بڕووخێـت، هـەر لـە سـەدەی دووەمیـەوە، بـەرە بـەرە لاوازی سـەری تـێ کردبـوو، بەهـەموو جومگەکانیـدا تەشـەنەی دەکـرد. سـەردارانی ناوچـەکانیش بەسـەر ئـەم هەلـەوە نەچـوون و، دەسـتیان بەسـەر ناوچـەگەلێکی بـەرفراوانی خـاکی خەلافەتـدا گـرت، ئـەنجام، هەڵوەشـانی یـەکێتیی جیهـانی ئیـسلامی لـێ کەوتـەوە و، حـوکمی بنەماڵەکان سـەری هەڵدا، ئـەوەبوو، هـەر هەرێمـە و، بگـرە هەنـدێ لـە شـارەکانیش، هەریەکە و کەوتە ژێر حوکمی بنەماڵەیەك و، نیمچە پێوەندییەکی شرۆڵیان لەگەڵ مەرکەز (بەغدا)دا مایەوە.

لەسـەدەی شەشـەمینی کۆچـیدا (واتـا لـە سـەدەی دوازدەمـینی زایینـدا) ـ کـە ئـەم لێکۆڵینەوەیـە دەیگرێتـەوە ـ دەسـەڵاتی ڕاسـتەقینە کەوتـە دەسـت سـەلجووقیان و، ئـەوانیش لـەماوەی هـەڕەتی هێزیانـدا دیـاردەی ئـەو هەڵوەشـاوەیی و پچڕپـچڕەیان نەهێـشت و، کۆنترۆڵیـان کـرد و، تـا ڕادەیـەکی زۆریـش لـە یەکخـستنەوەی هەرێمـە بەرینەکانی وڵاتانی ئیسلامدا سەرکەوتن[1]. هەرچەندیشە سیـستەمی لا مەرکـەزییان لـەم هەرێمانـەدا پێـڕۆ کـرد، کـە بـریتی بـوو لـە ڕەنگدانـەوەی سیـستەمی دابـڕینی زەویوزار[2] کە سەلجووقیان سەرگەرمی سەپاندنی بوون.

---

[1] البنداري، تأريخ دولة آل سلجوق، ص ٦٥.

ابن الاثير، الكامل في التأريخ، ١٠/ ٢١١.

عبدالنعيم محمد حسنين، سلاجقة ايران والعراق، ص ٦٧ و ٨١.

د. احمد ابراهيم الشريف، العالم الاسلامي في العصر العباسي، ق (٢) ص ٥٧٠.

[2] پێویستە زاراوەی (دابڕینی زەوی) کە لە مێژووی ئیسلامدا، سیستەمی دەرەبەگایەتیی پێـدەڵێن، (نەخاسمـە ئـەم سیـستەمە سـەلجووقییەش) نـەختێ بـە وردی و بەدووربینییـەوە لێکبدەینـەوە،

دەشـتوانین ئـەم بەرەولامەرکەزیـچوونە، لـە هـەرەتی بـەهێزیی سـەلجووقیاندا، بەنیـشانەی بـەهێزبوونی حوکمیـان لـە قەڵـەم بـدەین[1]، نەخاسمـە ئـەم سیـستەمە مۆرکی سـەربازی و ئیـداریی پێوە دیـاربوو[2]. وەلێ هـەر هەنـدەی چـەند سـوڵتانێکی بێدەسەڵات هاتنە سەر تەخت کە نەیانتوانی رەوشی دەوڵەت بەرەوپێش ببـەن (ئـەم سیستەمەشیان) لـێ بـوو بـە تـەوق و چـووە ملیانـەوە. هەنـدێ کەسـیش، گەنـدەڵی و لاوازی و هەرەسـهێنانی حـوکمی سـەلجووقی دەخەنــە ئۆبـاڵی ئــەو سیــستەمە[3]. سەرەنجامیش، بووە هۆی پەیدابوونی حکومەتگەلی ناوچـەکان و، بـە ئەتابەگییـەکان دەناسـران[4]، کـە زۆربـەی زەویـەکانیان لـە مـوڵکی دەوڵـەت دامـاڵی، تـەنیا بەشـەکەی

چونکە پاساوی پەیدابوونی ئەم سیستەمە لە جیهانی ئیسلامدا جیاوازە لەوەی کە لە سەدەکانی ناوین، لە ئەوروپادا پەیدابووە، هەروەها پێوەندییە ئاڵۆزەکانی ئەو دەرەبەگایەتییەی لە ئەوروپادا، بەتایبەتیش لە (ئەوروپای رۆژئاوا)دا پەیدابووە و، هاوشێوەی لـە رۆژهەڵاتـی ئیسلامنـشیندا نییـە. مەبەست لـە دەرەبەگایـەتیی سـەلجووقی ئـەو سیـستەمەیە کـە سـوڵتان (ملکشاە) لەسـەر خواسـتی (نظام الملك)ی وەزیـری داینـاو (بـەپێی ئـەو سیـستەمە زەویـی بەسـەر میرەکانـدا دابـەش کـرد بـەو حسابەی کە ئەمە دەسهات و داهاتە. سوبرنهیم. (دائـرة المعـارف الاسـلامیة، ط ١٩٣٣ المترجمـة، مـادة (اقطاع)، ٢/ ٤٧٨. والدکتور ابراهیم علي طرخان في (النظم الاقطاعیة في الـشرق الاوسـط في العـصور الوسطی) ص ٢١ ـ ٣٢. سەیری ئەمەش بکە کە (کلود کاهین) لەم کتێبەیدا نووسیویەتی:-
The Encyel. Of Islam (New Edition 1971) V. 111, p. 1088 (art Ikta).

[1] عبـدالنعیم محمـد حـسنین، سـلاجقة ایـران والعـراق: ١٥٧. علـي بیـومي، قیـام الدولـة الایوبیـة في مصر، ص ٢٨.

[2] د. حسن الباشا، الفنون الاسلامیة والوظائف، ٣/ ١١٣٨.

[3] حسن خلیفة، الدولة العباسیة، قیامها و سقوطها، ص ٢٣٠.
Lane _ poole, Saladin, p. 21.
علي بیومي، قیام الدولة الایوبیة، ٢٩.
عبدالنعیم محمد حسنین، سلاجقة ایران والعراق: ١٥٧.
مصطفی طه بدر، محنة الاسلام الکبری، ص: ٨.

[4] پاش کەمێکی دی، مانای زاراوەی (ئەتابەگ)یش شرۆڤە دەکەین.

ڕۆمـی نـەبێت لـە ئاسـیای بـچووك كـە تـا درەنگانێـك بەدەسـت سـەلجووقیەكانەوە مایەوە و ناویان لێنرا (سەلجووقییە ڕۆمەكان)[1].

لێكدانـەوەی هـۆی ئـەم لاوازبوونـەش ئەوەیـە، ئـەم جـۆرە سیـستەمە سـەردەكەوت ئەگــەر هاتبــا و پیــاوێكی بــەهێزی وەك ســولتان (ملكــشاه/ ت ٤٨٥ك/ ١٠٩٢ز) سەرۆكایەتیی دەوڵەتەكەی كردبا، كە ترسی لە دڵی خەڵكەكەدا چاندبوو و، جڵەوی كاروباری دەوڵەتەكەشی تونـد لـە دەسـتی خـۆ گرتبـوو، هـەر خۆیـشی سەرپەرشـتیی سیاسەتی ناوەوە و دەرەوەی دەوڵەتەكەی دەكـرد و، وەزیرێكـی زیـت و زیرەكـی وەك (نظام الملك)[2] یش یارمەتیی دەدا.

ئەم وەزیرە. هەر خۆی، سیستەمی دەرەبەگایەتیی لە دەوڵەتی سەلجووقیدا داهێنـا. ئەوەتا، (عماد الكاتب) دەڵێـت بـەر لـەوە دەرەبەگایـەتی لـە ئـارادا نـەبووە. كـاتێكیش (نظام الملك) بۆی دەركەوت كە زۆر زەحمەتە پارەی پێویست و دەغلودان بـۆ دەوڵـەت خڕبكاتــەوە. هەســتا زەویــی بەســەر دۆســت و دەســداكانیدا (الاجنــاد) دابــڕ دابــڕ (اقطاعات ـ دەرەبەگی) كرد بۆ ئەوەی ئاوەدانی بكەنەوە و تـۆوی بكـەن و بیـچێنن و لەجیاتی مووچەی میری بەروبووم و داهاتی بۆ خۆیان بێت[3].

---

(1) احمد مختار العبادي، قيام دولة المماليك الاولى في مصر والشام، ص: ٧٧.

(2) (نظام الملك) (حـسن كـوڕی علـی كـوڕی إسـحق كـوڕی العبـاس الطوسـي)یـەو، وەزیـری بـەناوبانگی ســەلجووقییە و، ســەرداری (مدرســە نیزامییــەكانی) بەغــدا و جێگایــانی تریــشە. بەدەســتی فیداییەكانی تایەفەی ئیسماعیلییە كوژرا (٤٨٥ك/ ١٠٩٢ز) الراوندي، راحة الصدور، ص ٢٠٩.

الكامل ١٠/ ٢٠٤.

البنداري، تأريخ دولة آل سلجوق، ص: ٥٩.

ابن خلكان ١/ ٣٩٥ ـ ٣٩٨. ط/ القاهرة.

(٣) البنداري: تأريخ دولة آل سلجوق، ص: ٥٥.

(د. طرخان) دەڵێت: (نظام الملك) ئەم سیـستەمەی دانـەهێناوە، بـەڵام ئـەو بـاو و ڕەواجـی پێـداوە ـ بنۆڕە كتێبی "النظم الاقطاعية" لاپەڕەی ٢١ كە د. طرخان دایناوە.

دەشتوانین پەیدابوونی ئەم ئەمارەتە ناوچەییانە[1] "ئەتابەگییانە" بە درێژەی ئەو دۆخە پچڕ پچڕە سیاسییە لە قەڵەم بدەین کە بەسەر ڕۆژهەڵاتی ئیسلامنشیندا تێپەڕی و، سەلجووقییەکان توانییان تا ماوەیەك کۆنترۆڵی بکەن ـ بەڵام هەندەی نەبرد، هەر زوو پچڕ پچڕییەکە بەهۆی سیستەمە (ئابووری و سەربازی و ئیداری)یەکەیانەوە کە نەیتوانی یەکێتییە زیندووکراوەکەیان بپارێزێت، سەری هەڵدایەوە.

ب- مانای ئەتابەگ:

ئەتابەگ لەبزێکی (وشەیەکی) تورکییە، لەدوو وشە پێکهاتووە: "ئەتا"، یان "ئەطا" بەمانای باوك دێت و، "بەگ" مانای (میر)ە[2] یان خانەدانە یان گەورەیە یان شێخە (سەرۆکە). پێدەچێت وشەی "بەگ" لە "بیوگ"ی تورکییەوە سووابێت کە ئەکا (گەورە) یان (باپیرە).

گوتراویشە، وشەی "ئەتابەگ" مانای (بابە میرە)یە، مەبەستیش (باوکی میرەکانە)[3]. بەڵام وشەکە، بەمانا و مەبەستی ئەوان (پەروەرشتکاری میر)[4]ی

---

[1] ئەم ئەتابەگییانەش ئەمانەن:

١- ئەتابەگایەتیی موسڵ.
٢- ئەتابەگایەتیی حەڵەب.
٣- ئەتابەگایەتیی هەولێر.
٤- ئەتابەگایەتیی سنجار.
٥- ئەتابەگایەتیی دیمەشق.
٦- ئەتابەگایەتیی جزیرە.
٧- ئەتابەگایەتیی دیاربەکر
٨- ئەتابەگایەتیی ئازەربێجان.
٩- ئەتابەگایەتیی لۆرستان.
١٠- ئەتابەگایەتیی کرمان.
١١- ئەتابەگایەتیی ئەرمینیا.
١٢- ئەتابەگایەتیی فارس.

[2] المقريزي، السلوك لمعرفة دول الملوك، ج١، ق١، ص ١٤٦، الهامش.

[3] القلقشندي، صبح الاعشى في صناعة الانشاء، ص: ٤/ ١٨. ابن الأثير، الكامل ١٠/ ٨٠. شمس الدين سامي، قاموس الاعلام "تركي" ١/ ٧٧٤.

[4] د. حسن الباشا، الالقاب الاسلامية: ١٢٣. احمد عطية الله، القاموس الاسلامي ١/ ١٨.

سەلجووقییە، یان (لەلەیە - لالایە) کە منداڵەکانی مەلیك دەلاوێنێ[١]. کەسانێکیش، دەڵێن "ئەتابەگ" نازناوێکە لەلای فارسەکان هەبووە نەك لەلای تورکان، فارسەکان ئەم نازناوەیان بە سەرداره فارسەکانی خۆیان لە ئاسیای بچووك، دەبەخشی، کە پاشان لەلای تورکان واتای (الصدر الاعظم)[٢]ی دەگەیاند.

سوڵتان گەلی سەلجووقی ئەم نازناوەیان بەو میرانە دەبەخشی کە پەروەرشتی کوڕگەلی نابالغی سوڵتانەکانیان پێ دەسپێردرا، جا، لەپاداشتی ئەم ئەرکە و، ئەو ئەرکەی کاتی جەنگیش، کە دەگەیشتنە بەرەکانی شەڕ و ڕیزی لەشکر[٣]، دەرەبەگایەتیشیان پێدەدان.

دیارە، مانای (ئەتابەگ) هەندێ گۆڕینی بەسەردا هاتووە، تا، بوو بە نازناوێك لە کەسێك دەنرا خزمەتی گەورەی خۆی کردبێ. کاتێکیش (نظام الملك) توانیی بەسەر هەڵپەی میری سەلجووقی قاورت (قاورد)دا کە تەماعی لە مەملەکەتی (ملکشاه)ی برازای کردبوو سەربکەوێ و بیگرێ و بیکوژێ (ساڵی ٤٦٥ك/ ١٠٧٢ز)، (ملکشاه) نازناوی (ئەتابەگ)ی پێبەخشی کە، بۆ ئەو دەمە بەرزترین نازناو بوو[٤].

زیاتریش، پێدەچێ کە ئەو نازناوە لە نەریتە کۆنەکانی تورکەوە مابێتەوە، بەلام بەکارهێنان و دەساو دەسکردنی وەك نازناوێکی شانازی، ئەوە، وەك _ حسن الباشا دەڵێت _ دواتر هاتە گۆڕێ، دوای ئەوەی کە تورکەکان لەجیهانی ئیسلامدا، بوون

---

(١) ابن خلكان، وفيات الاعيان، طبعة بيروت ١/ ٣٦٥.

(٢) رشيد عطية، معجم عطية، ص: ١٩٣.

(٣) د. حسن الباشا، الفنون الاسلامية والوظائف على الآثار العربية، ج١، ص: ٤٠.

Lane – Poole, the Muhamad, p. 159.

احمد مختار العبادي، قيام دولة المماليك، ص: ٧٧.

(٤) الكامل ١٠/ ٨٠.

القلقشندي، صبح الاعشى، ٤/ ١٨.

براون، تأريخ الادب في ايران ١/ ٢٢٦.

بەهێزێکی سیاسی[1]. لەبەر ئەوە، دەبینین ئەم نازناوە، پێش سەردەمی سەلجووقی دەماودەم نەگوازراوەتەوە و بەکارنەهاتووە[2].

ج- - **ئەسڵ و ڕەسەنی ئەتابەگەکان:**

ئەمانە میرانی تەلاری سەلجووقییەکانن، لەژێر سایەی سوڵتانەکاندا ژیاون و پێگەیشتوون، بەڕەسەنیش لەو تورکانەن کە لە ناوەندی ئاسیا و وڵاتی قەبجاقەوە هێنرابوون[3]. هەرزوو، بەخێرایی بەناوچەیەکی بەرینی خاکی موسوڵمانانندا تەشەنەیان کرد و بڵاو بوونەوە بەتایبەتیش لەماوەی هەردوو سەدەی پێنجەم و شەشەمی کۆچیدا. ئەو میرانە لە تەلاری سوڵتانەکانی[4] سەلجووقیدا پلە و پایەی

---

(١) د. حسن الباشا، الالقاب الاسلامية، ص ١٢٢.

د. حسن الباشا، الفنون الاسلامية، ١/ ٥.

(٢) كلود كاهين، مادة أتابك، دائرة المعارف الاسلامية، (المترجمة)، ط ١٩٦٩ مجلد ٢، ص ٤٥.

Lane _ Poole, Saladin, p. 15.

Lane _ Poole, the Muham Dyna, p. 159

(٣) قەبجاق ڕەگەزێکە لە تورك، لە بیابانەکانی (دەشتەکانی) باکووردا دەژین، ئەمانە بە چەشنی بەدوی سارانشین کۆچەر و کۆڵ بەکۆڵ بوون، القلقشندی، صبح الاعشی، ٤/ ٤٥٦.. (شمس الدین سامی) دەڵێ: قەبجاق تیرەیەکە لە تورك، لەناوچەی چیاکانی ئۆراڵ، لەدەوروبەری ڕووباری فوڵگا دەژیان، (قاموس الاعلام)، ج٥، ص ٣٥٩٩، وەڵێ (فازیلی بارتولد) دەڵێت: قەبجاق نەتەوەیەکی سارانشینن (البدو)، ئاگاییان لە ئیسلام نییە و نەیانزانیوە ئیسلام ئایینە، وێڕای ئەوەش دوژمنی شارستانێتی ئیسلام نەبوون.. بنۆڕە، کتێبەکەی (تأريخ الترك في آسيا الصغرى)، ص ١١٢. لە لاپەڕەی (١١٥)یشدا دەڵێت: قەبجاق یەکێتی سیاسییان نەبووە و، دەوڵەتیان بۆ خۆیان دانەمەزراند و، لەوەش نەبوونە کە بە هەموویان یەك سەرداریان هەبێت، پاشان (بارتولد) دێتە سەر باسی جموجووڵی سەربازیی ماوەی سەدەی شەشەمی کۆچی (سەدەی دوازدەمی زایین). کە ئەم تیرەیە نواندوویانە.

Lane – Poole, Saladin, p.15.

(٤) حسن ابراهيم حسن، تأريخ الاسلام السياسي، ٤/ ٦٠.

عبدالنعيم حسنين، سلاجقة ايران والعراق، ص ١٣٦ _ احمد ابراهيم الشريف، العالم الاسلامي، ص ٦٣١.

بەرز بەرزیان کەوتە دەست و، خزمەتی چاکی گەورە و سەروەری خۆیان کرد و، خۆیان لە پێناویاندا بەخت دەکرد، لەبەر ئەوەش کە جێگای باوەڕ و متمانەی سوڵتانەکان بوون، ئەرکی لەلەیی و پەروەردە کردنی کوڕانی سوڵتانەکانیان پێسپێردرا، هەر لەبەر ئەوەشە کە نازناوی ئەتابەگ (باوە گەورە)یان پێبەخشراوە.

ئەسپاردنی ئەو جۆرە ئەرکە بەم کۆیلە (ممالیك) ئەتابەگانە، بوو بە دابو دەستووری تەلاری سەلجووقی، پاشان وەهای لێهات ئەتابەگ لە میر (کوڕی سوڵتان) جیا نەدەبووەوە و لە هەڵسوکەوت و هاتوچوونیدا هەمیشە لەگەڵیدا بوو. ئەگەریش سوڵتان کوڕێکی خۆی بکردایە بە سەرداری شارێ لە شارەکان، ئەوا ئەتابەگ لەخزمەتیدا دەچوو بەسیفەتی ئەوەی کە هەم پەروەرشتکارە، هەم باوکە و هەم ڕابەرێتی - بۆ ئەوەی لە هەڵسووڕاندنی حوکمدا یاریدەی بدات، بەو سیفەتەی کە خاوەن ئاوەز و ئەزموونە و، بۆ ئەوەش کە ئامۆژگاریی بکات، بەتایبەتیش ئامۆژگاریکردنی نابالغەکانیان[1].

بەڵام، بارودۆخ، بەوەوە نەوەستاو بەو شێوەیە نەچووە سەر، ئەتابەگ هەر هەندەی زانیبا کە سوڵتانەکان توانستی حوکمکردنیان نەماوە، ئیدی خۆی دەسەپاند و ڕۆڵی سەرەکیی حوکمی دەوڵەتەکەی دەگرتە دەست و بە ئارەزووی خۆی گەمەی بە چارەنووسیان دەکرد. نەك هەر ئەوە، بگرە ئەتابەگی وەهایان تێدا دەرکەوت، تاکە تاکەی ناو بنەماڵە سەلجووقییەکانی لە یەکتر گاڵ دەدا و

---

[1] كلۆد كاهين، مادة أتابك، دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٦٩، ٢/ ٤٦.

د. حسن الباشا، الفنون الاسلامية والوظائف، ١/ ٤ ـ ٥.

Lane-Poole, Saladin, P. 15.

حسن ابراهيم حسن، تأريخ الاسلام السياسي ٤/ ٦١.

دووبەرەكیی دەخستە ناویان و دڵیانی لێك پیس دەكرد[1] و، - كاریش وەها بڕوات ـ ئەنجام، ئەتابەگەكان جێگای سەروەرەكانی خۆیان گرتەوە[2].

سەرهەڵدانی ئەو ئەتابەگانە، لەسەر شانۆی ڕووداوەكان، لەسەرەتاوە ڕوون و ئاشكرا نەبوو، بەڵام بە مردنی سوڵتان (مسعود) لە ساڵی (٥٤٧ك/ ١١٥٢ز)دا كە ئیدی ئەستێرەی سەلجووقییەكان بەرەو ئاوابوون دەچوو، ئەوجا ئەتابەگەكان دەستیانكرد بەگێڕانی ڕۆڵی گەورە و ترسناك و، بەمردنی سوڵتان (مسعود)یش بەختیاری لە بنەماڵەی سەلجووقییاندا نەما، ئیدی بڕاو بڕ ئاڵایەكی ئەوتۆیان نەشەكایەوە[3]. ئەوجا، خۆیان ئاشكرا كرد و، بوون بەخاوەنی فەرمان و سوڵتان، بەڵكو پلەو پایەكانی خۆشیان بەمیرات بۆ كوڕەكانیان بە جێدەهێشت[4]. بەوەشەوە نەوەستان، بگرە، وەك ڕێوڕەسمی سەردارانی سەلجووقی و سەردارانی دیكەش نازناو گەلیشیان[5] بۆخۆیان دائەتاشی.

---

[1] د. حسن الباشا، م، ن، ١٠/ ٦.

عبدالنعیم حسنین، سلاجقة ایران والعراق، ١٣٦.

[2] كلود كاهین: م. ن، ص: ٤٧.

علي بیومي: قیام الدولة الایوبیة، ص: ٣٠.

احمد مختار العبادي، قیام دولة الممالیك، ص: ٧٧.

Lane - Poole, The Muham, Dynasty, P. 159.

[3] ابن الأثیر، الكامل، ١١/ ١٦٠.

ابو الفداء، المختصر في اخبار البشر، ٤/ ٢٩.

ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ٥/ ٣٠٣.

[4] المقریزي، الخطط، طبع مطبعة بولاق بمصر ١٢٩٤، ٢/ ٢١٦.

م. سوبر نهیم M. Ssubernheim "مقال الاقطاع" في دائرة المعارف الاسلامیة، ط ١٩٣٣، ٢/ ٤٧٨.

علي بیومي، قیام الدولة الایوبیة، ص ٣٠ ـ ٣١.

حسن ابراهیم حسن، تأریخ الاسلام السیاسي، ٤/ ٦١.

نظیر حسن سعداوي، التأریخ الحربي المصري في عهد صلاح الدین، ص ٤.

كلود كاهین، مادة "أتابك" دائرة المعارف الاسلامیة، ط ١٩٦٩، مجلد ٢/ ٤٧.

[5] ابو یعلى حمزة ابن القلانسي، ذیل تأریخ دمشق، ص ٢٨٤.

ئنجا، دەبێ ئاماژە بەوەش بدەین، ئەو میرانەی حوکمی ئەتابەگییەکانیان دەکرد، مەرج نییە هەموویان ئەتابەگ (واتا پەروەرشتکاری کوڕانی) سوڵتانەکانی سەلجووقی بووبن، بەڵکو ئەم جۆرە ئەتابەگانەش لە هەمان ئەو ماوەیەدا سەریان هەڵدا کە ئەتابەگە ڕاستەقینەکان حوکمی ئەمارەت و دەرەبەگایەتییەکانی سەلجووقییان دەکرد، لەبەر ئەوە، ئەوانیش ئەم نازناوەیان بەرکەوت، واتا ناولێنانیان بە ئەتابەگ و، ناونانی ئەمارەتەکانیشیان بە ئەتابەگایەتی، تەنیا و تەنیا، بۆ ڕاییکردن بوو و، هیچی تر.

دوو: پیرەشاری هەولێر و، سەرلەنوێ سەرهەڵدانەوەی، لە سەدەی پێنجەمی کۆچی / (سەدەی یازدەمی زاییندا).

هەولێر[1]، وەك گرنگترین شارێك لە ناوچەی نێوان زێی گەورە و زێی بچووك، لە هەرێمی باکووری بەغدا و، لەنێوان هەرێمی شینایی (السواد) و هەرێمی چیاکاندا، لەدوا چاخی حوکمی عەبباسییەکاندا، واتا لە سەدەی شەشەم و حەوتەمی کۆچیدا سەری هەڵدایەوە و، شاری موسڵ نەبێ، وڵاتی جزیرە کەوتە ژێر ئاڵایەوە و، وەهای لێهات، بوو بە مەرکەزی وڵاتی شارەزوور[2]- ئەم شارە، کە ڕابوردوویەکی زۆر کۆنی هەیە، لەماوەی تەشەنە کردن و هاتنی ئیسلامدا، تا چەند سەدەیەکیش، ببووە شارۆچکەیەکی بچووك و بێ ناو و کەم بایەخ، بەڵکو بشبوو بە (طسوجێك لە طسوجەکان)[3] واتا ناحیەیەك لە ناحیەکان، کە بە درێژایی چەندین سەدەیش، زەینی شارانگەڕان و مێژوونووسە ئیسلامەکانی بەلای خۆیدا ڕانەکێشابوو و،

---

[1] بەڵام شارانگەڕانی ئیسلام ناویان نابوو: (أربل).

[2] أبو الفداء، تقويم البلدان، ص: ٤١٣.

القلقشندي، صبح الاعشى، ٤/ ٣٦٦.

شمس الدين سامي، قاموس الاعلام، ٢/ ٨٢١.

[3] طسوج = ناحية، انظر ابن خرداذبة، المسالك والممالك، ص: ٦.

وابن رستة، الاعلاق النفيسة، ص: ١٠٧.

بەتــەواویش پــشتگوێ خرابــوو، بــەڵام نــاوە کۆنەکــەی ئــەربیل، هــەر مایــەوە[1] هەرچەندیشە بە کاریگەریی زۆرینەی نەتەوەکانی کە لەناو شارەکە و لەدەوروبەری شارەکەشدا دەژین، ناوە کۆنەکەی کەمێ گۆڕانکاریی بەسەردا هاتووە.

---

[1] وشەی ئەربیل، هەر هەمان ئەو (أربائیلۆ)، یان (أربیلۆ)یەیە کە لە نەخش و نیگارە دێرینەکانی بابلی و ئاشووریدا بەخەتی مسماری نووسراوە.

کەسانێکی پێوەندیداریش دەڵێن: مانای شاری (أربعة آلهة)یە چونکە لەو سەردەمەدا جێگای پەرستشی (أربعة آلهة) واتا (چوار خواوەندەکە) بووە. نەخش و نیگارە فارسییە دێرینەکانیش، کە، ئەویش، هەر بە خەتی مسماری نووسراوە، بە (ئەربیرا) ناوی دەبات... بنۆڕە (M. Streck)/ دائرة المعارف الاسلامیة ط/ ۱۹۳۳، مادة أربیل ۱/ ٥٧٠.. عبدالرزاق الحسني في مجلة (لغة العرب) في مقال "لواء أربیل"، جـ ٨، ص ٦٠٩، ونفس المؤلف في (العراق قدیماً وحدیثاً) ص ٢٣٦.. عبدالرزاق الهلالي، معجم العراق ۱/ ٦٧.

بەڵام دانیشتوانی شارەکە (هۆلێر ـ هەولێر)ی پێدەڵێن، نەك (هاولێر)ی وەك ئەوەی (عبدالرزاق الهلالي) کە لە (معجم العراق)دا نووسیویەتی. ئەوەش گوتراوە: کە ئەم ناوە لە (اربائیلو) داتاشراوە دوای ئەوەی بەم قۆناغانەی خوارەوەدا تێپەڕ بووە: (أربائیلو ـ أربیلا ـ أربیل ـ أرویل ـ هۆرویل ـ هەولێر).

بنۆڕە: (عبدالرزاق الحسنی)، العراق قدیماً وحدیثا، ٢٣٦.

جێمس بکنگهام، رحلتي الی العراق، ۱/ ١١٩.

بشیر فرنسیس و گۆرگیس عواد في مقال (اصول اسماء الامکنة العراقیة)، مجلة سومر، مجلد ٨ لسنة ١٩٥٢، ص: ٢٥٠.

طه باقر و فؤاد سفر، المرشد الی موطن الآثار، الرحلة الخامسة، ص ٦.

وەلێ (فؤاد جمیل) دەڵێ: کەسانێك وەهای بۆ دەچن کە (هولیر) دەچێتەوە سەر وشەی (خۆر)، چونکە (هیلیو ـ Helio) ئەکا (ڕەگی ئاری)، ئەمەش لەسەر زمانی ئاسایی خەڵکەکەی، بەرە بەرە گۆڕاوە و بووە بە (هولێر) و (خورلێر) و، ئنجا بووەتە (هەولێر) بەو پێودانگەش، ئەم ناوە، ئەکا (شاری خۆر و پەرستشی خۆر)..

بنۆڕە گوتارەکەی (حدیاب.. أربیلا.. عشتار.. أربیلا) گۆڤاری (سومر) بەرگی ٢٥، ساڵی ١٩٦٩، پەراوێزی لاپەڕەی ٢٢٠. ئەوە، ڕای پرۆفیسۆری ئەڵمانی (خدنك)ە، حسین حزنی موکریانی پشتی

گرنگی (أربيل) له چاخه دێرینەکانـدا ئـەو کاتـە ئاشـکرابوو، کـە، بـوو بـە بارەگـای (آلهـة)ی (عەشـتار)ی ئاشـووری. (أربیلـو) لـەم پێگەیـەوە وەك "دلفـس Delphes" شارە پیرۆزەکەی یۆنان[1] وایە، بگرە، لەبەر چاکی و نایابیی جێگەکـەی، لـە دلفـسیش بەناوبانگتر بووە، چونکە کەوتبووە سەر جەمسەرە ڕێگاکانی کاروانەکان، لەبەر ئەوە ـ بەپێـچەوانەی شـارە ناودارەکـانی دیکـەی ئاشـوور ـ چ شـارەکە و چ ناوەکـەی، بەدرێژایی سەدەکان بە نەمری مایەوە. ناوی شارەکانی ئاشوور، بەرە بـەرە، نـەمان[2] و لەبیر چوونەوە، بەڵام ناوی (أربیل) کەوتە سەر زمـانی بازرگانـان و کاروانـچییان و بڵاو بووەوە. ئەم شارە، بەدرێـژایی زیـاتر لـە (٣) سـێ هـەزار سـاڵ[3] خـۆی ڕاگـرت و،

پێ بەستووە. بنۆڕە کتێبی (أربيل في أربعة أعـوام)، تـأليف جماعـة مـن شـباب أربيـل، طبـع المؤسـسة العامة للصحافة والطباعة، دار الجمهورية، بغداد، ص: ٨.

سەیرەکەش لەوەدایە، کەسانێك هەوڵیان داوە و ویستوویانە ناوی شارەکە بکەن بـە (نـاوێکی کـۆنی تورکی)، لەم بارەیەوە (شاکر عمر) نووسیویەتی کە ئەم ناوە لەدوو وشـەی تـورکی پێکهـاتووە: (أر) واتا: (سەرباز، پیاو، گەورە، مێرد، ئەفەندی).... (بيل) واتا: (بزانە)... ئەم نووسینەی (شاکر عمر) تەنانەت کوێرە بەڵگەیەکی لاوازیشی لەپشتەوە نییە: بنۆڕە ڕۆژنامەی (الأهـالي)، ژمـارە/ ٧٧، سـاڵی ١٩٥٩... بەڵام "دکتۆر کمال مظهر احمد" لەهەمان ڕۆژنامەدا، لە ژمارەکـانی (٧٩، ٨٠، ٨١، ٨٢، ٨٣، ٨٥، ٨٨)دا بەرپەرچی ئەو گوتارەی داوەتەوە، هەر بەو چەشنەش (جمیل بندی رۆژبەیانی) لـە ژمـارەی (٨٦)ی هەمان ڕۆژنامەدا ڕەددی داوەتەوە. ئەوەش کە لە هەولێردا بەتورکمانی قسان دەکات، دەڵێن (ئێربل) یان (ئێـرول). هـیچ کەسـێکیش لـە خـەڵکی شـاری هـەولێر، لەقـسە و نووسـینی عەرەبیـدا نەبێ، لەبزی (أربيل)یان لێ نابیەیت.

[1] دلفی (دلفس): جێگەیەکە لـە وڵاتـی یۆنـان، لـەوەوە ناوبـانگی پەیـدا کـردووە کـە (کاهینـەکانی) لەوێـدا ڕێ و ڕەسمـی خۆیـان سـازدەدا و، پەرسـتـشگایەکی گـەورەیان لـێ دروسـت کردبـوو. بنـۆڕە: (الموسوعة العربية الميسرة)، ص ٨٠٠.

[2] كـي لـسترانج، بلـدان الخلافـة الـشرقية، ص ١٢٠. هـەروەها: عبـدالرزاق الحـسني، العـراق قـديماً وحديثاً، ص ٢٣٦، وانظر له ايضاً في مجلة (لغة العرب)، جـ٨، ص ٦٠٩ مقالة تحت عنـوان لـواء اربيـل، (٦٠٢ ـ ٦٠٩).

[3] (دوروثي مكي) لەکتێبی (مدن العراق القديمة)ی خۆیدا دەڵێت: ئەربیل تـەنیا شـاری ئاشـوورییە کە هـەتا ئێـستا بـە ئـاوەدانی ماوەتـەوە و، هـەر بـەو نـاوە کۆنەشـەوە ناسـراوە: بنـۆڕە: مجلـة "لغـة

ئەوەش، کە ناوی ئەربیلی لەو چاخە کۆنانەدا زەق و زۆپ هێشتەوە، شەڕە گەورە و یەکلاکەرەوەکەی نێوان (ئەسکەندەری گەورە و دارای شای فارس) بوو کە ساڵی (٣٣١ پ. ز) لەنزیك ئەو شارەوە قەوما، ئەو شەڕە لە مێژووی دێریندا، بە (شەڕی ئەربیلا)[١] بەناوبانگە و، ئەو شەڕە بوو کە (ئەسکەندەر) شاری بابل پایتەختی یەکەم ئیمپراتۆرییەتی ناوچەکەی تێدا داگیر کرد[٢]، کە ئەربیل لەو ڕۆژانەشدا هێشتا شارێکی بەناوبانگی ناوچەکە بوو. هەرچی هەرێمی دەوروبەری شارەکەیە، ئەوە، جار جارە پێی دەگوترا "ئەربیلیتس ـ Arbelitis" و، جاروباریش پێی دەگوترا "الزابین" واتا نێوان هەردوو زێ، چونکە دەکەوێتە بەینی هەردوو زێ[٣]، هەروەها ناوی "أدیابین ـ Adiabene"[٤]یش لێ نرابوو، واتا (حدیاب) چونکە خەڵکی پێشتری وڵاتی شام پێیان دەگوت (حدیاب) لەبەر ئەوەی (ئەربیل) مەرکەزی

العرب" مجلد ٩ لسنة ١٩٣١، ص ٦٦٤... هەروەها: مجلة سومر، مجلد ٢٥ لسنة ١٩٦٩ بعنوان "حدیاب... أربیلا ـ وعشتار أربیلا" لفؤاد جمیل، ص ٢٢٠.

[١] (د. طلیمات) بەهەڵەداچووە کە دەڵێت ئەم شارە، لەو ڕۆژەوە ئەم ناوەی لێنراوە کە شەڕەکەی (أربیلای ساڵی ٣٣١ پ. ز) قەوما، بنۆڕە کتێبەکەی (مظفر الدین کوکبوری أمیر أربل) ص ١٨٩، کە بە تێنەگەیشتنەوە پشتی بە (دائرة المعارف الاسلامیة)، مادە أربیل، ط ١٩٣٣ و، بەم ئینسۆکلۆپیدایەش بەستووە:

Encycl. Of Britannica (Irbil), v. 12, p. 538.

[٢] بۆ زانینی چەند و چۆنیی ئەم شەڕە، بنۆڕە:

- الجنرال برسي سایکس، تأریخ ایران، ج١، ص ٣٤٢- ٣٥٣.

- مقال فؤاد جمیل، (اریان ـ Arrian) یدون أیام الاسکندر الکبیر في العراق في مجلة سومر، مجلد ٢١ لسنة ١٩٦٥، ص ٢٦٩ وما بعدها حیث یتکلم عن هذه المعرکة، بنۆڕە: گوتاری هەمان نووسەر: حدیاب.. أربیلا.. وعشتار ـ أربیلا، سومر، مجلد ٢٥ لسنة ١٩٦٩.

Encycl. Brit. 12, 538.

بنۆڕە: حنا خبار، المعارك الفاصلة في التأریخ، ص ٢٩ ـ ٣٦.

[٣] کي لسترانج، بلدان الخلافة الشرقیة، ص ١٢٠.

[٤] بنۆڕە: (م. سترك، دائرة المعارف الاسلامیة، مادة أربیل، ط ١٩٣٣. ١/ ٥٧١.

(پایتەختی) مەملەکەتی (حدیاب)ی ئارامییەکان بووە و، تا، ماوەیەکیش دەسەلاتی لەڕۆژاواوە گەیشتبووە فورات و، بەرەو باکووریش، گەیشتبووە (نصیبین)[1].

لەدوا نیوەی سەدەی دووەمی پێش لەدایکبوونی مەسیح، لە هەرێمەکەدا مەملەکەتێکی بچووك دامەزرا توانیی تا ماوەیەکی درێژ، سەربەخۆیی خۆی بەرامبەر بە هەڵپە و تەماعی لایەنەکان، نەخاسمە دژ بە مرخی (تەماعی) دەوڵەتی فارسی ساسانی بپارێزێت. یەکێك لە مەلیکەکانی بەناوی "قردح" ناوبانگی پەیدا کرد و، قەلایەکی قایمکاری لەنزیك ئەربیل کرد بە بارەگای خۆی و، لەو قەلایەدا، خۆی لەشای ساسان (سابووری دووەم/ ل ٣٧٩ز) کە مەسیحییەکانی دەکوشت، یاخی کرد، چونکە (قردغ) مەسیحی بوو.. پاشان مەلیکی ساسانی توانیی مەملەکەتی ئەربیل سەروبن بکات[2] و، ئەربیلیش بکات بە بەشێك لە ئیمپراتۆرییەتی ساسانی.

بەلام لە مێژووی ئیسلامدا، لەهەرسێ سەدەکەی بەرەوەیدا، هیچ بایەخێکی ئەم شارە بەرچاو نەکەوت و، مێژوو نووسانی ئیسلامیش لەباسی داگیرکردنی شارەکانی ولاتی جزیرە و شارەکانی ناو چیاکاندا، ناویان نەهێناوە - (البلاذري) کە زۆربەی قسەکانی (الواقدی) دەجاوێتەوە و، باسی داگیرکردنی شاری شارەزوور و شارەکانی نزیك بەشارەزوور دەکات و، دەڵێت فەرماندار (عتبة بن فرقد السلمي) ئەو شارانەی

[1] حدیاب، یان (حدیب) ناوێکی ئارامییە، بەلام لە سەرچاوە کلاسیکییەکاندا بە "أدیابین" هاتووە، ڕەنگە "زابین" کۆکردنەوەی ئەم ناوە بێت، چونکە ئارامییەکان (زاب) بەشێوەی (ذب) ئەدرکێنن، جا بەو پێودانگە، مەبەست لە (حدیاب) یان (أدیابین) هەرێمی دوو زێیەکەیە (الزابین). هەرێمی (حدیاب) لە رووی جوغرافیاوە، کەمێکی ماوە کە بەشێکی زۆر گەورەی ولاتی ئاشووری کۆن بگرێتەوە، تا، وای لێهات، جاروبار، لەجیاتی (ئاشوور) دەگوترا (ئاشوریا) واتا ولاتی ئاشوور- (طه باقر وفؤاد سفر)، المرشد الى مواطن الآثار والحضارة، الرحلة الخامسة، ط/ بغداد ١٩٦٦، ص ٤.
دەشبینین کاتێك (المقدسی البشاری) باسی هەرێمی جزیرە دەکات، بە هەرێمی (ئاقور) ناوی دەبات- بنوارە کتێبەکەی بەناوی "احسن التقاسیم في معرفة الاقالیم"، ص ١٣٦.

[2] م. سترك: دائرة المعارف الاسلامية، مادة اربيل ١/ ٥٧٧.

داگیر کـردووه، چـونکه فەرمانـدار (عـزره بـن قـیس)[1] نـەیتوانی ئـەو ئەرکـە بـەجێ بهێنێـت، کەچـی لـەو هــەموو باسوخواســەدا، نـاوی ئــەربیلی نــەهێناوە.. - ئــەم مێژوونووسـە - هـەروەها دەڵێـت: موسـڵیش هەرهـەمان فەرمانـدار داگـیری کـرد. پێدەچێ ناونەهێنانی داگیرکردنی ئەربیل لەبەر ئەوە بـووبێ کـە ببـو و بـە شـارێکی کەسنەناس و کەم بایەخ.

بەڵام نـاوی شـاری ئـەربیل، لـەدوا دوای سـەدەی سـێیەمی کۆچـی و بـەرایی سـەدەی چـوارەمدا (نۆیـەم و دەیـەمی لـەدایکبوون) کەوتـەوە سـەر زمانـان. (ابـن خرداذبـة) لەباسـی دابەشـکردنی (بەشـەکانی) عێراقـدا بـە (طـسوجیك = ناحیەیـەك) لـە طسوجـەکانی هـەرێمی (الـسواد = شـینایی) (دل ایرانـشهر = واتـا دڵـی عـیراق)، نـاوی دەبـات. (قدامـة ابـن جعفـر)یـش[2] هـەر بـە (طـسوج)ی دادەنێـت. ئەمـەش، ئـەوە دەگەیـەنێ کـە ئـەربیل، لـەو دەمـەدا شـارێکی بـچووك بـووە. دەشـبینین، هەنـدێ لـە جوغرافی زانان وێڕای ئەوەش کە هاوزەمەنی (ابـن خرداذبـة) و (قدامـة ابـن جعفـر) بـوون و، ئەوانـەش کـە پـاش ئـەوان هاتنـە ئـاراوە، نـاوی ئـەربیلیان نـەهێناوە... (الاصطخري[3]) و، (ابن حوقل الـنصیبي[3]) و، (البکـري[4]) و، (المقدسـي[5]) هـەموویان

---

[1] ابو القاسم بن عبدالله الخراساني في المسالك والممالك، ص ٦.

[2] ابو الفرج قدامة بن جعفر الكاتب البغدادي في الخراج وصنعة الكتابة، ص ٢٣٥.

[3] ابو اسحاق ابراهیم محمد الفارسي الكرخي الاصطخري في (مسالك الممالك).

[3] ابو القاسم محمد بن حوقل النصیبي، ابن حوقل (ت ٣٦٧هـ) في (صورة الارض).

(ئەم شارانگەڕە باسی (أرض حـزة) دەکـات و بـە (رسـتاق)ێـك لـە (ڕسـتاقەکانی) موسڵی دادەنێت. هـەروەها باسـی (کفرعـزي)یـشی کـردووە کـە سـەر بـە ئـەربیل بـووە، بـەڵام نـاوی خـودی ئـەربیلی نەهێناوە ـ لاپەڕەی ١٩٦ ـ (رساتق = کۆی ڕستاق)، یـان (رزداق) مەبەسـت لـە شـینایی و گوندەکانـە، بنۆڕە:

(أدي شیر)، معجم الالفاظ الفارسیة المعربة، ص: ٧١.

[4] في کتابە (معجم ما استعجم من اسماء البلاد والمواضع).

[5] المقدسي في (احسن التقاسیم في معرفة الأقالیم)، ص ١٣٦.

پشتگوێیان خستووە، لە کاتێکدا (المقدسي) کە دەکەوێتە باسی (آقور)، ناوی شارە نزیکەکانی ئەربیل دێنێت، هەروەهاش (ابن رستة) ناوی شارەکانی هەرێمی (ایرانشهر)ی هێناوە، تەنیا ئەربیل نەبێت[1]. هەرچەندیشە ئەم شارە کەوتووەتە ناوەندی ئەم هەرێمە. هەروەها (الیعقوبي)یش ناوی نەهێناوە[2]. ئەم پشتگوێخستنە، تووشی ناودارترین مێژوونووسانی سەدەی سێیەم و بەرایی سەدەی چوارەمی کۆچی بووە، بەنموونە، وەك (الیعقوبي[3]) و (الطبري[4]) و (المسعودي[5]) کە بابەتی مێژوویی گشتیان نووسیوە.

پاشان ئەربیل، بەرە بەرە کەوتە بەرچاو، تا، بوو بە مەرکەزی ئەمارەتی (الهذبانیة = هەزەبانییەکان)، حوکمی ئەم ئەمارەتەش، هەتا، دوای سالّی (٥٢٠ك/ ١١٢٦ز) درێژەی کێشا و، دوا میری ئەم ئەمارەتە (أبو الهیجاء) لە ململانێی نێوان خەلیفە (المسترشد بالله) و سوڵتانی سەلجووقی (محمود بن محمد بن ملكشاه) دا، ڕۆڵێکی بەرچاوی گێڕا، ئەوە بوو لە سالّی (٥٢٠ ـ ٥٢١ك/ ١١٢٦ز)دا[6]، بەخۆی و سەربازەکانیەوە چووە ڕیزی هێزەکانی ئەم سوڵتانە، هەروەها هەڵکەوتنی چەند زانایەکی خەڵکی هەولێر، وەك (أبو أحمد القاسم محمد بن المظفر علي الشهرزوري الشیباني الاربلي)[7] کە لەسالّی (٤٨٩ك/ ١٠٩٦ز)[8]دا لە موسڵ کۆچی دوایی کردووە و، باپیرەی شارەزوورییەکانی پێشتر بووە کە لە موسڵ و جزیرە و شام قەزاوەتیان کردووە و لە بابەتی فەرموودەکان و فیقهدا کۆششیان کردووە، ئەمانە هەمووی لەو

[1] الاعلاق النفیسه، ص ١٠٥ ـ ١٠٦.

[2] في (كتاب البلدان).

[3] في (تأريخ الیعقوبي).

[4] في كتابه: (تأريخ الامم والملوك).

[5] المسعودي في كتابیه (مروج الذهب) و (التنبیه والاشراف).

[6] الكامل، ١٠/ ٦٣٨.

[7] السمعاني، الانساب، ١/ ١٥٢.

[8] ابن خلكان، وفیات الاعیان، ط القاهرة ٣/ ٢٣٢.

ماوەیـەدا نـاوی هـەولێریان وەبەرچـاو خـستووە. کـوڕەزای ئـەو (القاسـم)ەش؛ (کـمال الدین محمد) و، کوڕی کمال الـدینیش (محـي الـدین بـن کـمال الـدین)[1] کـە هـەر لـەو بنەماڵەیەن، ئەوانیش هەڵکەوتن و ناوبانگیـان بـۆ هـەولێر پەیـدا کـرد. (أبـو أحمـد) ماوەیەك قەزاوەتی لە هەولێر گرتە دەست، پاشان چوو بۆ سنجار[2]. لەو ماوەیەدا کە لە هەولێر بوو، لە ساڵی (٤٥٣ك/ ١٠٦٠ز)[3]، (أبو بکر)ی کـوڕی لـەدایك بـوو. (أبـو بکـر محمد) ناسراو بە (قاضي الخافقین)[4] لە ساڵی (٥٣٨ك/ ١١٤٣ز) لە بەغدا کۆچی دوایـی کرد[5].

هەروەها، کوڕەکەی تریـشی (أبـو منـصور المظفـر) هـەر لـەم شـارە، لەسـاڵی (٤٥٧ك/ ١٠٦٥ز)[6]دا لــە دایــك بــووە و، لەســاڵی (٥٣٦ك/ ١١٤١ز)[7]دا مــردووە. بێجگــە لەوانــە کەســانی دیکــەش هــەبوون کــە بــە خــەڵکی ئــەربیل دانــراون، لــە مــاوەی پــێش دامەزراندنی ئەتابەگایەتی سەربەخۆی هەولێردا هەڵکەوتبوون و ناویان دەرکردبوو. ئەمــەش بەڵگــەی ئەوەیــە کــە ئــەو شــارە داویــە لــە فراوانــی و بــەر لــە ســەردەمی ئەتابەگایەتیش پێگە و جێگەی خۆی لەڕیزی شارەکانی ناوچەکەدا کردووەتەوە.

---

[1] م. ن. ص.

[2] م. ن. ص.

[3] ن. م. ٣/ ٢٣٣.

[4] بــەنازناوی (قاضــي الخــافقین) ناســراوە، چــونکە لــە وڵاتگــەلێکی زۆردا قــەزاوەتی کــردووە...

(ابن خلکان)؛ ن. ص.

الأسنوي، طبقات الشافعية، ٢/ ٩٩.

[5] ابن الجوزي، المنتظم، ١٠/ ١١٢.

ابن الصلاح الشهرزوري، مخطوط (طبقات الشافعية) في مكتبة الدراسات العليا ـ كلية الآداب ـ جامعـة بغـداد، تحـت رقـم (١٢٨٩) ورقـة (٣١أ)، الـصفدي، الـوافي بالوفيـات، ط٢ لـسنة ١٣٨١هــ/ ١٩٦١م باعتنـاء هلمون ريتر ٤/ ٣٣٩.

السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، طبعة الحسينية، ٤/ ٩٥ ـ ٩٦.

[6] وفيات الأعيان ٣/ ٢٣٣.

[7] السبكي، طبقات الشافعية، ط (الطناحي والحلو) ٧/ ٣٠١.

سێ: لە سەردەمی ئەتابەگیدا داگیرکردنی هەولێر و بەستنی بە ئەمارەتی موسڵەوە (٥٢٢ك - ١١٢٨ز) یان (٥٢٦ك - ١١٣١ز)

لە ماوەیەکدا، بەر لەوەی هەولێر بخرێتە سەر ئەمارەتە ئەتابەگیەکەی موسڵ، ئێڵی هەزەبانی[١] حوکمی هەولێریان دەکرد. سەرۆکەکانی ئەم ئێڵە کوردەش - نەخاسمە هەردوو کوڕەکەی (موسى الهذباني): عیسی و سالار[٢]- لە نیوەی یەکەمی سەدەی پێنجەمی کۆچیدا (سەدەی یازدەمینی زایینیدا) لەسەر سەروەرایەتیی ئەم شارە، لە ململانێدا بوون، بەڵام باسوخواسی حوکمڕانیی ئەم بنەماڵەیە بە ئاڵۆزی و پچڕ پچڕ گەیشتووەتە دەستمان[٣].. باسوخواسی میر (أبو الهيجاء بن موسك)ی کوردی هەزەبانی سەرداری هەولێر[٤]، لەساڵی (٥٠٠ك/ ١١٠٦ز)ەوە دەست پێدەکات، کە

---

[١] الهذبانیة: ئێڵێکی گەورەی کوردە: ابن خلكان، وفيات الاعيان، ط القاهرة، ٦/ ١٣٩. ئەم ئێڵە سەردەمێك حوکمی هەولێریان کردووە، ئەییوبییەکان لەم ئێڵەن و، هۆزی (بني أيوب الروادية)ش، بەرەبابێك بووە لەم ئێڵە.

بنواڕە: ابن واصل، مفرج الكروب ١/ ٣.

المقريزي: السلوك، جـ ١ ق١، ص ٤٢.

(الخطط)، ٢/ ٢٣٣.

[٢] بنۆڕە: الكامل ٩/ ٥٣٩ (حوادث سنة ٤٣٧هـ)، دەبینین ئەم مێژوونووسە، ناوی ئەو دوو میرە (هذباني)یەی وەها: (أبا الحسن، وابا علي، ابنا موسك) نووسیوە واتا: کوڕانی (موسك) نەك (موسى).. بنۆڕە: الكامل ٩/ ٥٤٩، (حوادث سنة ٤٤٠هـ)... کوڕی دووەم، واتا: (أبو علي) تا، دوای ساڵی (٤٥٠)ی کۆچییش حوکمی هەولێری کردووە. بەڵام (ابن خلدون) دەڵێت: (ابنا موشك) واتا هەردوو کوڕەکەی (موشك).. ابن خلدون، كتاب العبر، ق١، مجلد ٤/ ٥٦٣.

[٣] بنۆڕە: الكامل: کە (ابن الأثير) لەم کتێبەدا ڕووداوەکانی ساڵانی ٤٣٧، ٤٤٠، ٥٠٠، ٥٠٢، ٥١٢... تا، ساڵی (٥٢٠ك) کە پێوەندییان بە ڕووداوە سەربازییەکانی ئەم ئەمارەتەوە هەیە، هەمووی باس کردووە.

[٤] م. ن: ١٠/ ٤٢٣.

پێدەچێ دوا فەرمانڕانی هەزەبانی هەولێر بووبێت، بەر لەوەی (عماد الدین زنگی) داگیری بکات و بیخاتە سەر ئەتابەگییەکەی موسڵ.

وادیارە ئەم ئەمارەتە نەکاراوە (نەیتوانیوە) پشت بە تەنیا هێزی خۆی ببەستێ لەماوەی ململانێی سەختی ناوچەکە، نەخاسمە ململانێی نێوان خەلیفەکانی عەبباسی و سوڵتانەکانی سەلجووقی. میری (الهذباني)ی هەولێر ناچار بوو، دەبوو بچێتە پاڵ یەك لەو دوو هێزە و سەری سەلامەت بێت. لەبەر ئەوە دەبینین، لەشەڕە گەورەکەی نێوان خەلیفە (المسترشد بالله) (٥١٢ - ٥٢٩ك/ ١١١٨ - ١١٣٤ز) ونێوان سوڵتان مەحمودی سەلجووقی (٥١١ _ ٥٢٥ك/ ١١١٧ _ ١١٣٠ز) کە لە ساڵی (٥٢٠ك/ ١١٢٦ز)دا لە بەغدا ڕووی دا، سەرداری هەولێر (أبو الهيجاء الكوردي) کەوتەڕێ و، خۆی وەها پێشان دا کە گوایا شان بە شانی خەلیفە شەڕ دەکات. بەڵام خۆی و سەربازەکانی چوونە پاڵ سوڵتانی سەلجووقی و دژ بە خەلیفە وەستان[1]. بەوەش ئەمارەتی هەولێری هەزەبانی بوو بە دەسدا (تابع)ی سەلجووقیەکان. (ابن خلکان)یش ئەوە پشتڕاست دەکاتەوە، بە وەرگرتن لە (ابن المستوفي مێژوونووسی هەولێر کە گوتوویەتی: الطغرائي السيد فخر الكتاب ابا اسماعيل الحسين بن علي بن محمد ابن عبدالصمد الملقب بمؤيدالدين الاصفهاني المنشئ السلجوقي الشهير) بۆ ماوەیەك لە هەولێر وەزارەتی وەرگرتووە[2]. بەڵام ئەمە، مانای وایە، کە هەولێر بەر لە بەرواری ناوبراوی (٥٢٠ك/ ١١٢٦ز) چووەتە ژێر ئاڵای سەلجووقییەکانەوە، چونکە (الطغرائي)ی ناوبراو لە دەوروبەری ساڵی (٥١٥ك/ ١١٢١ز) دا کوژرا[3]. ئەمە لە لایەك،

---

(1) ابن الأثير، الكامل، ١٠/ ٦٣٨. الباهر، ص ٣٠.

(2) ابن خلكان، ١/ ٤٤١، ط ١٩٤٨، وكراس (ترجمان المتقدمين من الشعراء)، ص ٤٤. E. A. Strandman, 1866 ئەم نامیلکەیە دراوەتە پاڵ (ابن خلکان) بنۆڕە لاپەڕەی (١٠) لەو نامیلکەیە. کەچی دەبینین باسی کەسانێکی تێدایە کە دوای (ابن خلکان) مردوون. بنۆڕە: لاپەڕەی (٤١، ٤٣)ی نامیلکەکە.

(3) باسی ساڵی کوژرانەکەی لە جێگایەکی تر دەکەین.

لـه لايـەكى تـرەوە، (ابـن واصـل)[1] دەگێڕێتـەوە، دەڵـێ: لـە سـاڵى (٥٢٦ك/ ١١٣١ز)دا، ئەتابەگ (عماد الدين زەنگى) هەولێرى داگیر كـرد، بـەڵام ئێمـە نـازانين لـەو كاتـەدا، كێ، له بريكارى سوڵتانى سـەلجووقى (مـسعود) حـوكمى هـەولێرى دەكـرد؟ پێدەچـێ مەبەست لەو بريكـارە (أبـو الهيجاء) بووبێـت، يـان ئـەم مـيرە، بـەر لـەو داگيركردنـە، مردووە، كە ئێمە بەروارى مردنەكەى نازانين، سـا، بـە هـەرحاڵ، هـەولێر، كـاتى ئـەو داگيركردنەى بە دەستى سەلجووقييەكانەوە بووە.

وا ديـارە، ئێلێكـى ديكـەى كـورد، بـۆ وەرگرتنـى حـوكمى هـەولێر[2]، لەگـەڵ (الهذبانية)كاندا كەوتبنە كێبڕكێ، ئەوەش ئێلى (الحكمية)يە، دووريـش نييـە هۆزێـك بێت لە هۆزەكانى هەزەبانى[3].

ئەوەش كە مێژوو نووسان دەربارەى كات و ساتى داگيركردنى ئەم شارە دەيڵێن، كـە (عيماد الدين زەنگى) داگيرى كردبێ و خستبێتيە سەر ئەتابەگايەتيى موسڵ، ديـسان وەكو يەك باسى مێژووى ئەو داگيركردنە ناكەن؛ (أبو شـامة) دەڵـێ: لـە سـاڵى ٥٢٢ك/ ١١٢٨ز داگيرى كردووە[4]، (الدوادارى)[5]يش دەڵێ: بەڵێ لـەو سـاڵەدا داگـيرى كـردووە كـە ڕەنگـە لـە (أبـو شـامة)وە وەرى گـرتبێ. (ابـن قاضـي شـهبة)[6]يـش هـەروەها دەڵێـت، كەچى (ابن العبري) دەڵێت هەولێر لەساڵى (١١٢٦ز)[7] ڕێكەوتى (٥٢٠ك) داگير كراوە.

---

[1] مفرج الكروب ١/ ٩٧.

[2] (م. سـترك) لـە (دائـرة المعـارف الاسـلامية) ط ١٩٣٣، مـادة أربيـل (١/ ٥٧٤)دا دەڵێـت: زۆرجـاران سـەرۆكانى ئـەم دوو ئێڵـە ـ هـەزەبانى و حكميـة ـ لەسـەر ئـەم شـارە لـە دوژمنايـەتى و ململانێـدا بوون)

[3] سەرۆكانى ئەم دوو ئێڵەى سەردارانى ئەربيل، بە (ابو الهيجاء) ناوەبران.

[4] كتاب الروضتين ١/ ٣٠.

[5] كنز الدرر، ص ٥٠٢.

[6] الكواكب الدرية، ص ٩٣.

[7] تـأريخ الـدول الـسرياني، ترجمـة الأب اسـحق الـسرياني الى العربيـة، ونـشره في مجلـة (المـشرق الكاثوليكية، طبعة المطبعة الكاثوليكية، بيروت، مجلد (٤٦) لسنة ١٩٥٢، ص ٣٠٩.
Bar Hebraeus, The Chronography of Gregory, v. l. p. 253.

وا دیاره لەم کتێبەیدا بە هەڵە داچووە، چونکە، وەها زانراوە کە (عماد الدین زەنگی) لە ساڵی (٥٢١ك/ ١١٢٧ز)دا ئەمارەتەکەی خۆی لە موسڵ دامەزراند هەروەك خودی (ابن العبري) لە کتێبەکەی تریدا، دەیڵێت[1]. زەنگی، تا، ئەتابەگایەتی موسڵی دانەمەزراند، هەولێری نەگرت، هەموو سەرچاوەکانیش لەسەر ئەمە، کۆکن: بەخودی کتێبە ناوبراوەکەی (ابن العبري)یشەوە.

ئەمەش مانای ئەوەیە کە هەولێر یەکەم شار بووە، زەنگی داگیری کردبێ و خستبیە سەر ئەمارەتە تازەکەی خۆی، دەشبینین کە (أبو شامة) و (ابن العبري) و (الدواداري) و (ابن قاضي شهبة) ئەمانە، بەرواری گرتنی ئەم شارە دەخەنە پێش ئەو بەروارەی کە (أبو شامة) و هاوڕاکانی دیاریان کردووە. ڕەنگە، (سبط ابن الجوزي) لەوانە هەڵاوێرین، هەرچەندیشە بەرواری گرتنی شارەکە دیار ناکات، وەلێ دەیخاتە پێش ساڵی ٥٢٤ك/ ١١٢٩ز، ئەوەش لە قسەکانییەوە دیارەکە دەڵێت (عماد الدین زەنگی) لە ساڵی (٥٤١ك/ ١١٤٦ز)دا کوژراوە و، دەڵێت: "بەر لەساڵی ٥٢٤ك وڵاتێکی زۆری لە هەولێر و (جزیرة ابن عمر) و (سنجار) و (الرحبة) و جێگایانی تردا گرتووە[2]. هەرچی (ابن واصل)ە کە بە دوور و درێژی باسی گرتنی هەولێر دەکات، ئەو، دەڵێت: هەولێر لەساڵی (٥٢٦ك/ ١١٢١ز)دا داگیر کراوە[3].

پێدەچێ ئەم سەرلێشێوانە دەربارەی دیاریکردنی ساڵی گرتنی ئەم شارە لەوەوە پەیدا بووبێ کە ئەو مێژوو نووسانە هاوەدەمی ڕووداوەکە نەبوونە، هەرچەندیشە (أبو شامة) نەك هەر ساڵی داگیرکردنەکە، بگرە مانگەکەشی دیار کردووە، ئەوەتا،

---

[1] تأریخ مختصر الدول، ط ١٩٥٨.

[2] مرآة الزمان، ٨/ ١٨٩.

[3] مفرج الکروب، ١/ ٩٧.

جا سەیر لەوەدایە (الدواداري) کە مەسەلەی گرتنی هەولێر لەناو ڕووداوەکانی ساڵی (٥٢٢ك)دا باس دەکات و، پشتگیری لە قسەکانی (أبو شامة) دەکات، کەچی لە جێگایەکی دیکەدا دەڵێت هەولێر لەساڵی (٥٢٦ك) دا گیراوە و، هەمان قسەکانی (ابن واصل) دەکات.. بنۆڕە کتێبەکەی: (کنز الدرر) لاپەڕەی (٥٣٥ ـ ٥٣٦).

دەڵێت: (زەنگی لە رەمەزانی ساڵی پێنج سەد و بیست و دوودا هەولێری داگیر کرد)[1]. ئەو مێژوو نووسە هاودەمی ئەو گرتنەی ئەربیل نەبووە و، ناشزانین ئەو قسانەی لەکێ وەرگرتووە. پێدەچێ، ئەو مێژوو نوسانەش کە سەردەمی داگیرکردنی هەولێریان دیتووە، بەڵام ژیانی ماوەی بە ئەمارەتبوونی هەولێریان بە قسمەت نەبووە، باسی ساڵی داگیرکردنەکەیان پشتگوێ خستبێ و، بەهەواڵێکی گرنگیان دانەنابێ و، پێشبینی ئەوەشیان نەکردبێ کە ئەم شارە، بۆ ئایندەی، دەبێتە مەرکەز (پایتەختی) ئەمارەت، بەڵام باسی چالاکییەکانی سەرداری شارەکە (زین الدین علی کچکیان کردووە). وادیارە، ئەم پشتگوێ خستنە، زۆرتر، دەکەوێتە ئەستۆی (ابن القلانسی/ ت ٥٥٥ك/ ١١٦٠ز) و (ابن الجوزی/ ت ٥٩٧ك/ ١٢٠١ز)، ئەوەتا، یەکەمیان واتا (ابن القلانسی) باسی چالاکییەکانی موسڵی (زین الدین علی کچك)[2] دەکات و، دووەمیان بە دووروردرێژی باسی بەشداربوونی (زین الدین علی کچك) لە ڕووداوەکانی بەغدای نێوان خەلیفە و (سوڵتان محمدی سەلجووقی) دەکات کە لە ساڵی (٥٥١ - ٥٥٥ك/ ١١٥٦ - ١١٦٠ز)[3]دا قەوما، کەچی نەیانویستووە باسی چالاکییەکانی (زین الدین علی کچك لەگەڵ عیماد الدین زەنگی) دەربارەی گرتنی ئەربیل بکەن.

ئەوەی جێگای ڕامانە، ئەوەیە (ابن الأثیر) کە لە نزیکەوە ئاگاداری ئەو ڕووداوانە بووە و، هاودەمی حوکمی هەردوو میر، کوڕانی (زین الدین علی کچك) بووە و، زۆر بە دوور و درێژی ڕووداو و کارەساتی ئەو زەمەنەی تۆمار کردووە، کەچی ئەویش کەمتەرخەمیی لە ڕووداوی گرتنی هەولێردا کردووە، هەرچەندیشە باسی هەموو شەڕەکانی (عماد الدین زەنگی)ی کردووە کە شارەکانی ناوچەکەی داگیر کردووە و، ساڵی گرتنی یەکبەیەکیشیانی نووسیوە، بە نموونە، باسی گرتنی قەڵاگەلی کوردانی (الحمیدیە)، وەك عەقرە (العقر) و، شوش[4] دەکات (ساڵی ٥٢٨ك/ ١١٣٣ز)، هەروەها

---

[1] كتاب الروضتین، ١/ ٣٠.

[2] ذیل تأریخ دمشق، ص ٢٨١، ٣٠٧، ٣٣٧، ٣٥٨.

[3] المنتظم، ج١، ص ١٦٤ ـ ١٦٥، ١٦٨ ـ ١٧١، ١٧٣ ـ ١٧٦.

[4] بۆ زانینی ئەم قەڵایانە: بنۆڕە لاپەڕەکانی دوای لاپەڕەی (٥٥)، پەراوێزی (١)، تا دەیدۆزیتەوە.

گرتنی داقوق (كه ناوی ـ داقوقا ـ بووه) لەساڵی (٥٣١ك/ ١١٣٦ز)، گرتنی شارەزوور[1] و قەڵاكانی ساڵی (٥٣٤ك/ ١١٣٩ز)[2]. ئەم مێژوو نووسە، چجای ئەوەش كە باسی گرتنی هەولێری نەكردووە، بەڵام باسی داگیركردنی قەڵاو قایمكارو شارگەلی ناوچەكەی كردووە و، بۆ بابەتی ئەم نووسینەمان بێ سوود نییە، چونكە لەو باسانەوە دەگەینە ئەوەی كە ئەم شارە لە ماوەیەكی بەر لە ساڵی (٥٣١ك/ ١١٣٦ز) دا گیراوە و، ناكرێ و ئەستەنگە بۆ (زەنگی) داقوقی بەر لە هەولێر داگیر كردبێ، چونكە هەولێر گرنگییەكی نائاسایی بۆ سەردارانی موسڵ هەیە و دەكەوێتە سەر ڕێگای نێوان موسڵ و داقوق.

هەرچی (ابن خلكان)ە - كە باسی سەرداران و گەورە پیاوانی هەولێر دەكات-، ئەویش بە چەشنی (ابن الأثیر) هیچی لەبارەی داگیركردنی ئەم شارەوە نەنووسیوە، كە، خۆی لەم شارەدا لەدایك بووە.

وێڕای ڕاڕایی و ناكۆكی لەنێوان مێژوونووساندا لەسەر مەسەلەی ساڵی داگیركردنی شارەكە، بەڵام هەموویان لەسەر ئەوە كۆكن (عماد الدین زەنگی) داگیری كرد، چونكە مەسەلەی (داگیر كردنی) ئەم شارە، ببوو بە مەسەلەیەكی ژیاری و پڕ بایەخ بۆ ئەمارەتەكەی خۆی. ئاساییشە هەموو سەردارێك پێویستە سەلامەتیی سنوورەكانی وڵاتەكەی خۆی لە هەموو مەترسییەكی ناگەهانی دەرەكی زامن بكات. دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی موسڵیش ئەم ئەركەی بەجێ هێنا، چونكە بەڕاستی نەزانی واز لە هەولێر بهێنێ و گرنگیی ئەم شارە وەلاوە بنێ، هەولێر ببووە دەروازەیەك ئەمارەتی موسڵی لەناوچەی چیاكانی ڕۆژهەڵات جیا دەكردەوە و، وڵاتی جزیرەشی لە وڵاتی فارس دابڕ دەكرد. لەبەر ئەوە (عماد الدین زەنگی) فووی لەدۆ نەكرد و كوشتارێكی

---

[1] شهرزور، شاری گەورە و بەرفراوانە، لە شاخەكانی نێوان هەولێر و هەمەداندا، خەڵكەكەی هەموویان كوردن،.. یاقوت، معجم البلدان، ٣/ ٣٧٥.

[2] ئەو ڕووداوانە لە (الكامل، ج١١، الباهر)دا باس كراون.

گـەرمی دژ بـە بریکـاری سـوڵتانی سـەلجووقی[1] (مـسعود بـن محمـد بـن ملكـشاه)ی سوڵتانی ئازەربێجان بەرپا کرد، کە ئەوکات حـوکمی شـارەکەی دەکـرد. (عمـاد الـدین زەنگـی) لـەم شـەڕەیدا هەنـدێ سـەرکەوتنی بەدەسـت هێنـا، بـەڵام بریکـاری سـوڵتان توانیی بیداتە دواوە و خۆی و هێزەکانیشی لە قەڵای[2] شـارەکەدا خۆیـان قـایم کـرد. پاشان، بریکارەکە هەواڵی ئەم هەرایەی ناوشاری گەیاندە سوڵتان، سـوڵتانیش هەرکـە ئەمەی بیست، دەستبەجێ بۆ داکۆکی لە حوکمی سـەلجووقی کەوتـە خـۆ و، دەیزانـی ئەم ڕەفتارەی ئەتابەگ زەنگـی کـارێکی ترسـناکە و، بەدووریـشی نـەزانی ئـەنجامێکی خراپـی لـێ بکەوێتـەوە. لەبـەر ئـەوە بـەخۆی و لەشـکرێکەوە، بـۆ فریاکـەوتنی بریکارەکەی گەیشتە هەولێر. ئەوجا، ئەتابەگ ناچار گەمارۆکەی لابـرد و بڕیـاری دا بگەڕێتەوە بۆ موسڵ، بەڵام لە ڕێگا، لەسەر زێی ژووروو دابەزی و، کەوتە چاوەڕوانی تا بزانێ کار دەگات بە چی، ئنجا دەستی کرد بـە نـاردنی تەتـەر و نامـە و نامـەکاری لەگەڵ سوڵتان تا گەیشتە ئەوەی ڕێکەوتننامەیەك لەنێوان هەردووکیاندا مۆر بکـەن، کە بەپێی دەقی ئەو ڕێکەوتننامەیە، ئەتابـەگ زەنگـی بکەوێتـە خزمـەتی سـوڵتان و، وەك ناوبـژیوان و دەمڕاسـتێك بکەوێتـە نێـوان ئـەو و خەلیفـە (المـسترشد)، ئەمـە خوایە، خەلیفە دانی پێدا بـنێ و بـە فـەرمی بیکـات بـە سـوڵتان و، لـە مینبـەرەکانی بەغدایشدا بەناوی سوڵتانەوە خوتبە بدرێت[3].

ئیـدی، سـوڵتان بـەپێی ئـەو ڕێکەوتننامەیـە، هـەولێری ڕادەسـتی ئەتابـەگی موسـڵ (عماد الدین زەنگی) کرد و، ئەویش بەناوی میر (زین الدین علی كجك)ەوە دایبڕی[4]. ئیدی لەو ڕووداوە بەملاوە، بووە بەشێك لە ئەتابەگایەتیی موسڵ.

---

[1] (ابن واصل) و، مێژوو نووسەکانی دیکەش نـاوی ئـەم بریکارەیـان نەنووسـیوە، وەلێ، وەك پێـشتر باسمان کرد، پێدەچێ (ابو الهیجاء الهذباني) بووبێت.

[2] ابن واصل، مفرج الكروب ١/ ٩٧.

[3] (ابن الأثیر)، له (الكامل) دا باسی ئەم ڕووداوە لەگەڵ ڕووداوەکانی سـاڵی (٥٢٦ك)دا، دەکـات بـەبێ ئەوەی ئاماژە بە گرتنی هەولێر بدات.. الكامل ١٠/ ٦٧٥ ـ ٦٧٦.

[4] مفرج الكروب ١/ ٩٧.

چوار: ئەتابەگ (زین الدین علی کچك کوڕی بکتگین کوڕی محمد) دامەزرێنەری ئەمارەتی ئەتابەگایەتیی هەولێر:

وەها زانراوە کە میر (زین الدین علی کچك)[1] پۆستی فەرماندەی لەشکری موسڵی بە دەستەوە بووە، جا، لەبەر ئەوەش کە بریکاری ئەتابەگی ئەم شارە بووە، سیاسەتەی ئەتابەگایەتییەکەیشی هەڵدەسووڕاند و بریکار (نوێنەر)ی خۆیشی دەنارد بۆ هەولێر کە حوکمی شارەکە بەڕێوەببەن. لەبەر ئەوە ناتوانین ژیانی ئەم میرە بە بەشێك لە مێژووی هەولێر دابنێین. بەڵام لەبەر ئەوەی کە خۆی ئەمارەتی هەولێری دامەزراندووە و، ئەو کەسانەش کە دوای گرتنی شارەکە، تا خۆی لە موسڵ بووبێ - حوکمی هەولێریان کردووە، بریکاری خۆی بوونە و، لەبەر ئەوەش باوکی ئەو دوو میرە بووە کە دوو بەش لە سێ بەشی سەدەیەك حوکمی هەولێریان کردووە، نەخاسمە کە ئەمارەتەکەش بەشێك بوو لە موسڵ، جا، لەبەر ئەوانە، نابێ لەبیری بکەین و، پێویستە، کەموزۆر، ڕەوشی ژیان و چالاکییەکانی بخەینە بەرچاو.

أ - لەدایکبوونی (زین الدین علی کچك):

ساڵی لەدایکبوونی ئەم میرە، بەتەواویی، نازانین، وەلێ بەپێی گێڕانەوەی هەندێ لەمێژونووسان، کەموزۆر، دەتوانین بیزانین. (ابن خلکان) دەڵێت - کەسانی دیکەش هەر لەو دەگێڕنەوە - کە (زین الدین علی کچك) تەمەنی درێژی بەسەر بردووە و، دەڵێن سەد ساڵی تێپەڕ کردووە[2]، جا، ئەگەر ئەوە ڕاست بێت، ئەوا، دەبێ لەساڵی (٤٦٣ك/ ١٠٧٠ز)دا لەدایك بووبێت، چونکە، لەساڵی (٥٦٣ك/ ١١٦٨ز)دا مردووە.

---

[1] وشەی (کچك) یان (کوچك) لەبزێکی تورکییە، ئەکا (بچووك)، واتا: (کورتە باڵا)... ابن خلکان، وفیات الاعیان: ٣/ ٢٧٠.

سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٢٧٣.

ئەسڵی وشەکەش تورکییە، وەلێ لە فارسی و کوردیشدا هەیە. بنۆڕە: شمس الدین سامی، قاموس ترکی، ص ١١٩٢.

[2] ابن خلکان، وفیات الاعیان، ٣/ ٢٧٠.

بەهەرحاڵ، ئەوەی کە دێتە ڕێگامان دەقی قسەکەی (ابن الأثیر)ە، کە باسی ژیانی (عماد الدین زەنگی) دەکات و دەڵێت: "کە - قسیم الدولة آقسنقر - کوژرا، (عماد زەنگی)ی کوڕی، جێگای گرتەوە، بەڵام (عمادالدین زەنگی) ئەو کات منداڵێکی - دە ساڵان - بوو، کۆیلە و برادەرانی باوکی لە دەوری خڕ بوونەوە، (زین الدین علی کچك)یشیان لەگەڵدابوو، ئەمیش هەر منداڵ بوو[1]."

خۆ ئەگەر بزانین کە (آقسنقر) لە ساڵی (٤٨٧ك/ ١٠٩٤ز) کوژراوە و، تەمەنی کوڕەکەی ئەو کات، دە ساڵ بووبێت، ئەوە مانای وەهایە کە ئەو کوڕە لە دەوروبەری ساڵی (٤٧٧ك/ ١٠٨٤ز)دا لەدایك بووە، لەدایکبوونی (زین الدین علی کچك)یش هەر بەو پێودانگەیە. بەهەر حاڵ ئەگەر پشت بە قسەکانی (ابن الأثیر)یش ببەستین، ئەوا، (زین الدین علی کچك) ڕێك، لە دەوروبەری تەمەنی نەوەد ساڵیدا بووە کاتێ کە مردووە.

ب - بەشداریکردنی (زین الدین علی کچك) لە دامەزراندنی ئەتابەگایەتیی موسڵدا (٥٢١ك/ ١١٢٧ز):

ئەم میرە، بەشدارییەکی چالاك و کارای لە دامەزراندنی ئەتابەگایەتیی موسڵدا کردووە و[2]، پشتی (عماد الدین زەنگیی) گرتووە و، دنەی داوە کە ئاواتی خۆی بێنێتە دی و، واز لە دوودڵی و ڕاڕایی بێنێت. ئەوە بوو، کاتێ کە (زەنگی) لە

الذهبي، العبر في خبر من عبر، ٤/ ١٨٢.

ابن العماد، شذرات الذهب، ٤/ ٢٠٩.

[1] ابن الأثیر، الباهر، ص ١٥.. ابوشامة، كتاب الروضتین ١/ ٢٧. (دواداری)یش دەڵێت: زەنگی، کاتێ باوکی مرد، هێشتا باڵغ نەبوو بوو، سەیری کتێبەکەی بکە: (كنز الدرر وجامع الغرر) ص ٤٩٩.

[2] لەبارەی ئەم ئەتابەگایەتی و، حوکمی (عماد الدین زەنگی) یەوە، بنۆڕە: (الدكتور عماد الدین خليل، عماد الدین زنكي، رسالة ماجستیر، طبعة الدار العلمیة، بیروت ١٩٧١.

(بصره) بوو، (آقسنقر البرسقی)[1] - كە میرێك بوو لە میرەكانی سوڵتانی سەلجووقی محمودی كوری سوڵتان مسعود) ناردی بەشوێنیا كە بێت بۆ لای بۆ موسڵ - ئەو دەمە (البرسقی) لە بریكاریی ئەم سوڵتانەدا حوكمی موسڵی دەكرد - بەڵام زەنگی حەزی نەدەكرد لەگەڵ (البرسقي)دا كاربكات، لەبەر ئەوە، هاوڕێ و هەڤاڵانی خۆی خڕكردەوە و، لەگەڵیاندا كەوتە ڕاوێژكاری و گوتی: "لەم ژیانە بێزار بووین، هەر رۆژە و میرێك حوكمی ئەو وڵاتە دەكات، فەرمانیشمان پێ دەدرێت كە بە قسەی بكەین و، بەئارەزووی ئەو هەڵسوروڕێین، ئیدی بەهەوەسی خۆی.. جارێك لە عیراق داماندەنێ و، جارێك لەموسڵ و، جارێك لە وڵاتی جزیرە و، جارێكیش لە شام، جا، ئێوە ڕاتان چییە و چی بكەم باشە[2]؟

لە وەڵامدا (زین الدین علی كچك) كە - وەك (ابن الأثیر) دەڵێ دۆستێكی دڵسۆزی (عماد الدین زەنگی بووە - هەڵیدایە و گوتی: "توركمان، مەسەلێكیان هەیە، دەڵێت، ئەگەر بەردێك دەخەیتە سەر سەرت، بەردی چیایەكی گەورە بێت باشترە"، جا ئێمەش ئەگەر بمانەوێت خزمەتی خەڵك بكەین، ئەوا سوڵتانی سەلجووقی گەورەترە و چاكترە. (عماد الدین زەنگی) قەناعەتی بە قسەكەی هێنا و، هەستا، لە (بصره)وە بەرەو (أصفهان) كەوتەڕێ و خۆی گەیاندە لای سوڵتان مەحمود - ئەمە لەساڵی (٥١٧ك/ ١١٢٣ز)[3]دا رووی دا. ئیدی لەو كاتەوە (زین الدین علی كچك) بووە ناودارترین میر لە میرەكانی (عماد الدین زەنگی)، ئەمیش هەركاتێ تووشی گێچەڵێك ببوایە، بەو میرەی دەگوت: "ها... علي (واتا زین الدین علي).. ئەوا، بەقسەی تۆمان كرد و[4] بەردە گەورەكەمان خستە سەر سەری خۆمان."

---

[1] لە ساڵانی (٥١٥ك) حوكمی موسڵی لەدەست بوو، تا كوژرانی بەدەست یەك لە فیدائییەكانی ئیسماعیلییەكان.

[2] الباهر، ٢٧.

[3] ن. م. ص.

[4] ن. م. ص.

لــه ســاڵی (٥٢١ك/ ١١٢٧ز) (عمــاد الــدین زەنگــی) تــوانیی ئەتابەگایــەتیی موســڵ دابمەزرێنێت، بۆ ساڵی دواتر ٥٢٢ك (یان ٥٢٦ك) زەنگی ئەربیلی داگیر کرد و رادەستی (زین الدین علی کچك)ی کرد، ئەمیش بووە جێگای متمانەی ئەو و، بەردەوام لەژێر ئاڵاو ئیتاعەتیدا مایەوە و... لەساڵی (٥٣٩ك/ ١١٤٤ز)دا (نصیر الدین جقر)ی بریکاری (جێگری) ئەتابەگ لە موسڵ بە دەستی (الب أرسلان) ناسراو بە (الخفاجی بن السلطان محمود) کوژرا، هەواڵی کوژرانی گەیشتە ئەتابەگ (عماد الدین زەنگی) لە کاتێکدا کە بە گەمارۆدانی قەڵای (البیرة)[1]وە سەرگەرم بوو، هەندەی نەمابوو داگیری بکات، بەڵام کە ئەم هەواڵەی پێ گەیشت، لەوە ترسا کە وڵاتەکەی لێ یاخی ببێت و بقەومێت، لەبەر ئەوە وازی لە گەمارۆکە هێنا و، (زین الدین علی کچك)ی نارد بۆ قەڵای موسڵ تا جێگەی جێگرە کوژراوەکەی بگرێتەوە[2].

(زین الدین علی) لە موسڵ کەوتە پێڕۆکردنی سیاسەتێکی بەئاوەز و هەقیانەت، بە پێچەوانەی سیاسەتە چەوتەکەی (نصیرالدین جقر)، لەبەر ئەوە خەڵکەکەی دڵنیاییان لێ پەیدا کرد و، وڵاتەکە زێتر کەوتە ئاوەدانی[3] و خۆشگوزەرانی و، هەندێ سەرچاوەش دەڵێن کە ئەتابەگ زەنگی دوا بەدوای گرتنی شاری (الرها)[4]

---

[1] (البیرة): شارۆچکەیەکە، نزیك بە (سمیساط) دەکەوێتە نێوان حەڵەب و بەندەرە ڕۆمییەکانەوە، قەڵایەکی قایمە، یاقوت ١/ ٥٢٦.

[2] البنداري، تأریخ دولة آل سلجوق، ص ١٨٨. الکامل ١١/ ١٠٢. ابن العدیم، زبدة الحلب، ٢/ ٢٨١.

[3] ابن القلانسي، ذیل تأریخ دمشق، ٢٨١.

ابن الأثیر، الباهر، ص ٧٣.

ابو شامة، الروضتین، ١/ ٤١، ابن واصل، مفرج الکروب، ١/ ٩٦.

ابن خلکان، وفیات، ١/ ٣١٦، ط ١٩٤٨.

[4] شارێکی جزیرەیە، دەکەوێتە نێوان موسڵ و شامەوە: یاقوت، معجم البلدان، ٣/ ١٠٦.

لە سەرچاوە ڕۆژاوایی و مەسیحییەکانیشدا بە (أدیسا = Edessa) ناودەبرێت، ئێستا کەوتووەتە ناو سنوری تورکیاوە و پێیدەڵێن (ئورفە).

Segal, I. b. Edessa The blesses City, p. 247.

(٥٣٩ك/ ١١٤٤ز)، (زين الدين على)ى دامەزراندووە بە سەردارى ئەم شارە، (زيـن الـدين على)يش خۆئاسايى، بە ئاوەز و بە نـەرمى[1] بەڕێوەى بردووە.

كاتێكيش كە (زەنگى) كوژرا (٥٤١ك/ ١١٤٦ز)[2]، (زين الدين علـى كـچك) بەيارمـەتيى وەزيـرى ئەتابـەگى (جمـال الـدين الاصـفهانى) و، (صـلاح الـدين الياغـسيانى) لـەپاش (زەنگى) تەختى ئەتابەگييەكـەيان پاراسـت و دژ بـە هەڵپـەى (الـب أرسـلان)ى كـوڕى سوڵتان محمود راوەستان كە دەيويـست هـەلى ئـاژاوەى كـوژرانى ئەتابـەگ بقۆزێتـەوە، بـەڵام، ئـەوان نەيانهێـشت سـوود لـەو هەلـە ببـينێ، ئـەوە بـوو، (زيـن الـدين علـى) دەستبەجێ زەلامى نارد بۆ لاى مير (سيف الدين غازى)ى كوڕە گەورەى (عمـاد الـدين زەنگـى) كـە لـەو دەمـەدا لـەجياتى بـاوكى حـوكمى شـارەزوورى دەكـرد. ئـەويش بەهەڵـەداوان، بـەر لـەوەى پيلانەكـەى (ألـب أرسـلان)[3] سـەر بگـرێ، گەيـشتەجێ و،

---

[1] ستيفن رنسيمان، تأريخ الحروب الصليبيه، ج ٢، ص ٣٨٢.

سەرچـاوە عەرەبييـەكان هـەواڵى ئـەم دامەزراندنـە نـاڵێن، پێدەچـێ ئـەم دوو مێـژوو نووسـە لـە سەرچاوە لاتينى يان ئەرمەنييەكانەوە وەريانگرتبێت.

[2] (زەنگى) بەدەستى نۆكەرەكەى خۆى (برنقش) لە كاتێكدا كوژرا كـە گـەمارۆى قـەڵاى (جعـبر)ى دابوو. ئەم قەڵايە، لەسەر فورات، لە (صفين)ەوە نزيكە و، پێيـان دەگـوت قـەڵاى (دوسـر)؛ بنـۆڕە ـ

ابن القلانسي، ذيل تأريخ دمشق ٢٨٤ ـ ٢٨٥. ابن الجوزي، المنتظم، ١٠/ ١١٩. الكامل، ١١/ ١١٠.

سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ١٩١.

ابن خلكان، ط القاهرة، ٢/ ٨٠.

ابن قاضي شهبة، الكواكب الدرية في السيرة النورية ١١٩.

[3] البنداري، تأريخ دولة آل سلجوق، ص: ١٩٠.

الكامل، ١١/ ١١٣.

الباهر، ٨٥ ـ ٨٦.

سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ١٩١.

وفيات الاعيان، ط القاهرة، ٣/ ١٧٦.

ابن العبري، تأريخ مختصر الدول، ص ٢٠٧.

K. M. Setton, A History of The Crusades, V. 1, P. 462.

تەختی ئەتابەگییەکەی گرتە دەست و، کوچکەکانی دەوڵەتەکەی باوکی[1] بەر قەرار ڕاگرت و، حوکمی (زین الدین علی)ی بەسەر قەڵای موسڵدا چەسپاند و، بگرە زەویی زێتریشی بۆ دابڕی و پێگە و جێگەیشی بەرزتر کردەوە[2].

ج- - (زین الدین علی کچك) لە سەردەمی (قطب الدین مودود)دا، ٥٤٤ - ٥٦٥ك/ ١١٤٩ - ١١٦٩ز:

لە ساڵی (٥٤٤ك/ ١١٤٩ز)دا، ئەتابەگ (سیف الدین غازی) بە نەخۆشی، مرد و، بڕیاردرا کە (قطب الدین مودود بن زنگی)[3]ی برای حوکم بگرێتە دەست. ئەمیش حوکمی موسڵی وەرگرت و (زین الدین علی)ی کرد بە بریکاری خۆی. ئەستێرەی بەختی ئەم میرە، لە سەردەمی حوکمی ئەم ئەتابەگەدا، لە ڕۆژانی پێشتر زێتر دەدرەوشایەوە. ئەم میرە، واتا (زین الدین علی) سەرەڕای پۆستی بریکاری ئەتابەگ، کرا بە فەرمانداری لەشکری موسڵ و لەشەڕەکانی ناوچەکەدا بەشداریی کرد، نەخاسمە لە شەڕەکانی نێوان خودی سەلجووقییەکاندا کە لەسەر تەختی بەغدا و، بۆئەوەش کە خوتبە بە ناویانەوە بدرێت، لە کێبڕکێ و ململانێدا بوون.

بە نموونە، لە ساڵی (٥٥١ك/ ١١٥٦ز)دا ناکۆکییەك لەنێوان سوڵتان (محمد بن محمود) و، مامیدا (سليمان شاه ابن السلطان محمد بن ملكشاه) هەڵایسا و، خەلیفەی بەغدا (المقتفي لأمر الله) لایەنی (سلیمان)ی دەگرت و یاریدەی دەدا، کاتێکیش

---

[1] الباهر، ٨٦.

میرخواند، تأريخ روضة الصفا، ٤/ ٥٩٦.

هەرچی (نور الدین محمود)ە، کە کوڕی دووەمی ئەتابەگە، لە ناکاودا، لە هەموویان ڕاپەڕی و پەنجەوانەکەی باوکی لەگەڵ خۆیدا برد و، خۆی گەیاندە حەڵەب و چووە لای مەلیکی حەڵەب، ئیدی، بەوەش؛ ئەتابەگایەتییەکەی زەنگی، بوو بە دوو بەش، بەشی موسڵ، بۆ (سیف الدین غازی) و، بەشی حەڵەبیش کەوتە دەست (نور الدين محمود الشهيد).

[2] الباهر ٩٢ ـ ٩٣.

[3] ابن القلانسي، ذيل تأريخ دمشق، ص ٣٠٦.

الباهر، ٩٤. الكامل ١١/ ١٣٩. أبو الفداء، المختصر في اخبار البشر، ٣/ ٢١.

کوشتار لەنێوانیاندا قەوما، سوڵتان محمد، بە کۆمەکی ئەتابەگی موسڵ (قطب الدین مـودود)[1] بەسـەر (سـلیمان)دا سـەرکەوت، سـلیمان هـەڵات و، بـەنیازبوو لـەڕێگای شارەزوورەوە خۆی بگەیەنێتە بەغدا - بـەڵام شـارەزوور، ئـەو دەمـە بەشـێك بـوو لـە موڵکی (زین الدین علی کچك) و، لەجیاتی خۆی، میر (بـزان) حـوکمی دەکـرد[2]. ئـەم دووانـە کەوتنـە سووسـەی هـاتنی سـوڵتانی بـەزیوو، بۆسـەیان بـۆ نایـەوە و گرتیـان. ئەوجا (زین الدین علی) بردی بۆ موسڵ و، لەوێ، لە بەندیخانەی توند کرد[3].

پاش چەندین ساڵ (سلیمان شاه) لەسەر داوای میرە سەلجووقییەکانی هەمەدان (٥٥٥ك/ ١١٦٠ز) لە بەندی ئازاد کرا، چونکە ئەو میرانە، دوای مردنـی سـوڵتان (محمد بن محمود)[4] بەنیاز بوون، لـەجێگای ئـەم سـوڵتانە بیخەنـە سـەر تـەخت. ئـەوە بـوو (سلیمان شاه) لەگەڵ (زین الدین علی) پێکەوە. بەرەو هەمەدان کەوتنە ڕێ و، لەسەر ئـەوەش پێکهـاتن کـە یەکێتییـەك لـە نێـوان سـەرکردایەتیی (مەملەکەتـە سەلجووقییەکەی هەمەدان و ئەتابەگایەتیی موسڵدا) دامەزرێنن. بەڵام ئەم پرۆژەیـە سەری نەگرت، (زین الدین علی) - پـاش ئـەوەی سـوڵتانی نـوێی گەیانـدە هەمـەدان -، خۆی بەدەستی بەتاڵ زڤڕییەوە بۆ موسڵ[5].

---

[1] ابن الجوزي، المنتظم، ١٠/ ١٦٥. البنداري، تأريخ دولة آل سلجوق، ٢٢٢.

الكامل ١١/ ٢٠٧. تأريخ ابن الوردي ٢/ ٨٠.

[2] الباهر، ١٠٨ ـ ١٠٩. الكامل ١١/ ٢٠٧.

[3] الحسيني، اخبار الدولة السلجوقية، ١٤٢.

البنداري، تأريخ دولة آل سلجوق، ٢٢٢.

الكامل، ١٠/ ٢٠٧. ابن خلدون، العبر، ٥/ ١٥٣.

[4] الحسيني، اخبار الدولة السلجوقية، ١٤٣.

البنداري، تأريخ دولة آل سلجوق، ٢٦٤. الراوندي، راحة الصدور، ٣٩٣. الكامل ١١/ ٢٥٤. الصفدي، الوافي، ٥/ ٨.

ابن الوردي، تأريخ ابن الوردي، ٢/ ٨٨.

[5] المنتظم، ١٠/ ١٩٢. الباهر، ١١٤ ـ ١١٥. الكامل، ١١/ ٢٥٤ ـ ٢٥٥.

ابن خلدون، كتاب العبر، ٥/ ١٦١ ـ ١٦٢. ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ٥/ ٣٣.

ململانێ، لەسەر وەرگرتنی تەختی بەغدا هەڵگیرسایەوە، چونکە خەلیفە قایل نەبوو، بەناوی (سوڵتان محمد ابن محمود)[1]ەوە خوتبە بدرێت، سوڵتانیش دیسان هانای بردەوە بەر ئەتابەگی موسڵ، ئەویش دەستبەجێ لەشکرێکی لەژێر فەرماندەی بریکار و سەرلەشکرەکەی خۆی (زین الدین علی کچك)دا پێکەوە ناو، کردیە سەر بەغدا و[2]، لەوێ شەڕ و کوشتارێکی کەلەلایی لەنێوان ئەمان و خەلیفەدا قەوما... وەلێ (زین الدین علی) ئەو کەفوکوڵەی پێشتری بەرەو ساردبوونەوە دەچوو، تا وەهای لێ هات دەستی لە شەڕی خەلیفە بەردا[3]. هۆکاری ئەمەش پێدەچێ ئەتابەگی حەڵەب (نورالدین محمود) بووبێت. کە دەڵێن، گوایا ئەو فەرمانی داوە بە (زین الدین) شەڕ لە دژی خەلیفەی بەغدا ڕابگرێت[4]. یان، ڕەنگە پاداشت و

---

[1] المنتظم، ج (١٠)، ص ١٦٤ و (١٦٨ ـ ١٧١) و (١٧٣ ـ ١٧٦).

الحسيني، اخبار الدولة السلجوقية، ١٣٤ ـ ١٣٧.

الراوندي، راحة الصدور، ص ٣٨١.

الذهبي، العبر، ٤/ ١٤٥.

احمد بن زيني دحلان، تأريخ الدول الاسلامية، ص ٤٨.

[2] المنتظم، ١٠/ ١٦٥. الحسيني، اخبار الدولة السلجوقية، ١٢٥.

الباهر، ١١٣. حمدالله المستوفي القزويني، تأريخ گزيدة، ص ٣٦٢.

٤٥٩ ـ ٤٦٠. الذهبي، دول الاسلام، ٢/ ٤٩.

[3] (وتارێکی ـ عباس العزاوي ـ لە کۆواری ـ المجمع العلمي العربي ـ دا، دمشق، مجلد (٢١) لەژێر سەردێڕی (آل بكتگين)دا، ویستوویەتی (زین الدین علی) وەها نیشان بدات کە گوایا لایەنی خەلیفەی گرتبێ و، دەڵێت: "ئەم فەرماندارە، هەوای دەوڵەتی عەبباسیی لەسەردا بووە و، لەبنەوە لایەنی عەبباسیی گرتووە و نەیویستووە تووشی پەندی بکات"، کەچی هەواڵەی سەرچاوە گەلێکمان دەکات کە ئەو قسانەی خۆی ئاوەژوو دەکەنەوە، (لاپەڕەی: ٤١٥). بەڵام (دکتۆر مصطفی جواد) ـ زين الدين علی کچك بە پیاوێکی بەدڕەوشت دادەنێت چونکە دوژمنی تەختی عەبباسی بووە و دەڵێت: "زین الدین" پشتیوانی ـ عماد الدین ـ و سەلجووقییەکان بووە و دژ بە عەبباسییەکان بووە؛ بەد ڕەوشتیش لەوە زیاتر نابێت"... بنۆڕە: پەراوێزی لاپەڕەی (٧٢٨) لە کتێبی (مجمع الآداب)ی، ابن الفوطي، ق٤، جـ ٤...

[4] المنتظم، ١٠/ ١٧١. الكامل ١١/ ٤١٢. ابن خلدون، ٥/ ١٥٦.

قەرەبووی وەرگرتبێت، یان بەڵێنی ماددیی پێ درابێت و دەمی شیرین کرابێت[1]. سا، بەهەر حاڵ سەرەنجام، خەلیفە لەم ململانێیەدا بەسەر سوڵتانی سەلجووقیدا - کە (زین الدین علی کچك) بە هانایەوە هاتبوو، سەرکەوت.

د - پێوەندیی (زین الدین علی کچك) لەگەڵ (نورالدین محمود)ی ئەتابەگی حەڵەب (٥٤١ - ٥٦٩ك/ ١١٤٦ - ١١٧٣ز):

هەرچەندیشە بە مردنی ئەتابەگ (عماد الدین زەنگی) ساڵی ٥٤١ك/ ١١٤٦ز، حەڵەب لە ئەتابەگایەتیی موسڵ دابڕا، وەلێ (زین الدین علی کچك) پێوەندی و دۆستایەتیی لەگەڵ سەرداری حەڵەب (نورالدین محمود)ی کوڕی ئەتابەگ زەنگی هێشتەوە. ئەم پێوەندییە بەرەو چاکتریش گۆڕا و، شاری (حران)یشی پێ بەخشی[2]. ئەمەش لەساڵی (٥٥٤ك/ ١١٥٩ز)دا رووی دا چونکە لەو ساڵەدا پێوەندیی سەرداری حەڵەب لەگەڵ (نصرة الدین - أمیر أمیران)ی برایدا تێکچوو لەبەر ئەوەی (نصرة الدین) مرخی لە تەختی براکەی خۆش کردبوو، لە شاری (حران) ئاڵای یاخیبوونی هەڵکردبوو. (نورالدین)یش - کە لە نەخۆشییەکەی هەڵسایەوە - بەرەو (حران) کەوتە ڕێ و، (نصرة الدین) هەڵات و منداڵەکانی لە قەڵای شارەکەدا بەجێ هێشت، ئیدی (نورالدین) شاری (حران)ی

(الصفدي)یش دڵێت: (زین الدین علی کچك) داوای لە خەلیفە کردووە کە لێی ببورێت، بەوەش هاتووەتە سەر ڕێ (واتا ملکەچ بووە). سەیری دەستنووسی (الواق بالوفیات)، جـ ١٢، ق ١، وەرەقەی ١٣، بکە.

[1] د. طلیمات دەڵێت: گومانی تێدا نییە کە (زین الدین علی کچك) پشتی ـ ملك محمد ـ ی بەرنەدا، بە پاداشتی خەلیفە نەبێت کە پێشەکی لە خەلیفەی وەرگرت. بنۆڕە کتێبەکەی. د. طلیمات (مظفر الدین کوکبري)، لاپەڕە. ٣٣.

(ابن الأثیر)یش دەڵێت: (خەلیفە، هەند نامەی بۆ ـ زین الدین ـ نووسی و دڵخۆشیی دەدایەوە، تا، لە شەڕەکە ساردی کردەوە). بنۆڕە: لاپەڕەی ١١٤ لە (الباهر).

[2] (حران): شارێکی بەناوبانگە، شاری وڵاتی (مضر)ە، ڕۆژە ڕێیەك لە (رها)و، دوو ڕۆژەڕێ لە (الرقە)وە دوورە. معجم البلدان، ٢/ ٢٣٥.

وەرگرتەوە و ڕادەستی (زين الدين على كچك)ی كرد[1]. بەو جۆرە، ئەم شارە كەوتە سەر موڵكی ئەم ئەمیرە.

لە ساڵی (٥٥٩ك/ ١١٦٤ز)دا (نورالدين محمود) بانگێشتی میرگەلی موسوڵمانانی كرد، بێنە شەڕی خاچدروشمان و، (قطب الدين مودود)ی برایشی كە ئەتابەگی موسڵ بوو، بۆ ئەو شەڕە بانگهێشت كرد، (قطب الدين) كەوتە خۆ و لەشكری موسڵی خڕكردەوە و، (زين الدين على كچك)ی كرد بە پێشەنگی لەشكرەكە و ئەمیش بە پەرۆشەوە بەرەو شەڕی خاچدروشمان كەوتەڕێ و[2] هەندەی نەبرد لەگەڵ خاچدروشماندا چنگیان لێك گیر كرد و پێكدا هەڵپرژان، هەرچیش كە خاچدروشمانە ئامادەگییەكی زەبەنیان هەبوو[3]، بەڵام موسوڵمانان، غەڵەبەیان سەند و قەڵای (حارم)یان داگیر كرد[4] و، (نور الدين محمود) دەستبەجێ خستیە سەر خاكی ژێر دەستی خۆی. (زين الدين على كچك) لەو شەڕەدا ڕۆڵێكی بەرچاوی گێڕا[5] وێڕای ئەوەش كە تەمەنی، خۆی دابوو لە نەوەد.

---

[1] ابن القلانسي، ذيل تأريخ دمشق، ٣٥٨. الكامل، ١١/ ٢٥٢.

مفرج الكروب، ١/ ١٣١. زبدة الحلب، ٢/ ٣١٠ ـ ٣١١. الروضتين، ١/ ١٢٣.

ابن شداد، مخطوط (الاعلاق الخطيرة)، قسم الجزيرة، ورقة ١٨أ.

[2] الكامل، ١١/ ٣٠٢. الباهر، ١٢٣.

سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٢٤٦.

ابن العديم، زبدة الحلب، ٢/ ٣١٨. ابن الفرات... مجلد٤، جـ ١، ص ١٣.

[3] ابن الأثير، الكامل ١١/ ٣٠٢. الباهر، ١٢٤.

ابوشامة، الروضتين، ١/ ١٣٣ ـ ١٣٤.

[4] (حارم): قەڵایەكە و شارێكی بەخێر و بەرەكەتە و، سەر بە حەڵەبە و، دەكەوێتە بەرامبەر (انطاكية).. معجم البلدان، ٢/ ١٥٥.

[5] ابن العديم، زبدة الحلب، ٢/ ٣٣٠.

ابن قاضي شهبة، الكواكب الدرية في السيرة النورية، ص ١٦٧.

هـ - شەخسیەتی (زین الدین علی کچك):

مێژوونووسـان گـەلێك باسـی خەسـڵەت و ئاکـاری ئـەم میرەیـان کـردووە و، بـە شـانوباڵیدا هەڵیانـداوە. جـا، لەبـەر ئـەوەش کـە ئـازا و چـاوتێر و بەحورمـەت و خاکەڕایی (متواضع) بووە، بـە سوارچاکێکی زەمـەنی خـۆی لـە قەڵـەمیان داوە. وەك دەشـڵێن، گوایـا، لەشـکرێك (زیـن الـدین علـی کـچك)ی تێـدا بووبێـت، هـەرگیز نەبـەزیوە[1]، چـونکە زەلامێکـی تـا بڵێـی بـەهێز و جـوامێر و[2] تـەواویٚ بەجـەرگ و شۆڕەسـوار بـووە و[3]، کەسـانێکیش بـە سوارچـاکی بـەناوبانگ و قارەمـان ناویـان بردووە[4]، کە پاڵـەوانێك بـووە لـە پاڵەوانـەکانی ئیـسلام و کەڵـە پیـاوی مەیـدان و[5]، زەلامـی بەهیممـەتی وەك ئـەو، کـەم هەڵکـەوتووە[6]. (ابـن دحیـة)[7]یـش بـە نازنـاوی (شۆڕەسـواری ئیـسلام و سـەرداری هـەولێر) نـاوی دەبـات. (حمـدالله المـستوفي القـزویني)یـش باسـی هەڵوێـستی ئـەم پیـاوە دەکـات بەرامبـەر بـە ململانێـی نێـوان

---

(1) ابن الأثير، الكامل، ١١/ ٣٣١. الباهر، ١٣٦.

سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٢٧٢.

ابوشامة، الروضتين، ١/ ١٥٢. مفرج الكروب، ١/ ١٥٤.

ابن الفرات، مجلد ٤، جـ١، ص ١٣.

(2) ابن القلانسي، ذيل تأريخ دمشق، ص ٢٨١.

ابن خلكان، ٣/ ٢٧٥. الذهبي، العبر، ٤/ ١٨٢.

ابن أبي عذيبة، مخطوط (انسان العيون، ص ٢٩٢).

(3) ابن خلكان، ٤/ ٣٨٧.

(4) الذهبي، العبر، ٤/ ١٨٢.

ابن العماد، شذرات الذهب، ٤/ ٢٠٩.

(5) ابن الفرات، م. ن. ص.

الصفدي، مخطوط (الوافي بالوفيات) جـ ٢، ق١، ورقة: ١٣.

(6) الذهبي، دول الاسلام، ط ١٣٦٥ ك، ٢/ ٥٥.

(7) ابن دحية، النبراس في تأريخ خلفاء بني العباس، ص ١٥٥.

سوڵتانە سەلجووقییەکان کە لەسەر زەوتکردنی تەختی بەغدا لەنێوانیاندا قەوما دەڵێت: (زین الدین علی کچك) پیاوەتی و ئازایەتی نواند[1].

(اسامة ابن منقذ) (ت ٥٨٤ك/ ١١٨٨ز) کە یەکێك بووە لە هاوزەمەنی (زین الدین علی کچك) و، ئەو کات سەری لە موسڵ و هەولێر داوە[2]، دەربارەی ئازایەتیی ئەو پیاوە، دەگێڕێتەوە، دەڵێت: (ئەتابەگ عماد الدین زەنگی، جار جارە، قسەی بۆم دەکرد، دەیگوت: سێ نۆکەر هەن، یەکیان لە خوا دەترسێ، لەمن ناترسێ، ئەوە (زین الدین علی کچك)ە. دووەمیان لە من دەترسێ و لەخوا ناترسێ، ئەوەیان (نصیرالدین سنقر)ی وەزیرە، سێیەمیان، نە لە خوا دەترسێ و، نە لە خۆم، ئەمیان (صلاح الدین محمد الیاغیسیانی)یە[3].

جوامێرییەکی دیکەی (زین الدین علی کچك) ئەوەیە، کاتێ خەلیفەی لێکەوتوو[4] (الراشد) هەڵات و گەیشتە موسڵ و هانای بردە بەر ئەتابەگ و لەساڵی (٥٣٠ك/ ١١٣٥ز)دا پای غوربەتی لەلای ئەتابەگ کرایەوە، سوڵتان مەحموود نامەیەکی کردە سەر ئەتابەگ و داوای لێ کرد کە (الراشد)ی ڕادەست بداتەوە، وەلێ (زین الدین علی کچك) نەیهێشت[5]. ئەوەش ئەتابەگی ناچار کرد کە داوای لێبووردن لە سوڵتان بکات و بڵێت: (من لە وڵاتی خۆم بە دەری دەنێم، تۆش سەرباز بنێرە سەری تا بیگرن، بەڵام نەك لە نزیك ئێمە). پاشان (زین الدین علی) تاقمێ کوردی بۆ ئامادە

---

[1] حمدالله المستوفي القزويني، تأريخ گزيدة، ص ٤٦٠.

[2] دەربارەی هاتنی (اسامة بن منقذ) بۆ هەولێر، بنۆڕە کتێبەکەی خۆی (المنازل والديار) لاپەڕەی ٣٠٧ ـ ٣٠٨. هەروەها:

ابن خلكان، وفيات الاعيان، ط بيروت ١/ ١٩٦، لە (ابن المستوفي)یەوە وەریگرتووە، هەروەهاش ١/ ٤٦٣.

[3] اسامة بن منقذ، الاعتبار، ص ١٥٦.

[4] لە ساڵی (٥٣٠ك/ ١١٣٥ز) لە تەختی خەلافەت لادرا. بنۆڕە: الكامل ١١/ ٤٢. لەساڵی (٥٣٢ك/ ١١٣٧ز)دا بەدەستی ئیسماعیلییەکان کوژرا.. بنۆڕە: الكامل ١١/ ٦٢. هەروەهاش: الحسيني، اخبار الدولة السلجوقية ص ١٠٩.

[5] ابن دحية، النبراس في تأريخ خلفاء بني العباس، ١٥٤.

کـرد و ڕایـسپاردن بیگەیێننـە ناوچـەکانی ئازەربێجـان تـا، سـەربازەکانی سـوڵتان نەیگەنێ و نەیگرن[١].

(زین الدین علی کچك) پیاوێکی چاوتێر و سنگفراوان و دەستبلاو بوو. دەگێڕنەوە، دەڵێن، کـاتێ هۆزانڤـان "الحـیص بـیص"[٢] هـۆزانێکی (شـیعرێکی) بەسـەردا هەڵـدا، (زین الدین علی) بە خەڵکەکەی گوت: مـن نـازانم ئـەم هۆزانڤانـە چ دەبێـژێ، بـەلام دەزانم داوای شـتێك دەکات، فـەرمانی دا پێـنج سـەد دینـار و ئەسـپێك و خـەلاتێك و جـل و بـەرگی بـدەنێ سـەرجەم بـایی هـەزار دینـار[٣] بێـت. - پیاوێـك بـوو، زۆری دەبەخـشی خـەلاتی گـەورەی لەدەسـت دەهـات، ولاتـی زۆر فـراوان و پـڕ بەرەکـەتی بەدەسـتەوە بـوو، کەچـی هیچیـشی لـەپاش بـەجێ نـەما، ئـەوەی هـەیبوو بەخـشی و، کردی بە چاکە و، دای بە خەڵك[٤]. کەچی، دەبینین (ابن الجوزی) - کە هاوزەمـەنی - (زین الدین علی)بوو، بە گیر و دەستتەنگ (ڕەزیل)ی ناودەبات و، دەڵێت: (زین الدین علـی کـچك) لـە سـاڵی (٥٥٥ك/ ١١٦٠ز)دا لەتـەك مـیر شـێرکۆ سـەرداری (الرحبـة)[٥]

---

[١] م. ن. ص: ١٥٥.

[٢] الحیص بیص: شاعر (ابو الفوارس سعد بـن محمـد صـیفي، ت ٥٧٤هــ) ژیاننامەکـەی لـە: وفیـات الأعیان ٢/ ١٠٦. الاسنوي، طبقات الشافعیة ١/ ٤٤٣.

الصفدي، دەستنووس (الوافي بالوفیات) جـ ٨، ص: ٢٢ ـ ١٢٤.

[٣] ابن الأثیر، الکامل، ١١/ ٣٣١. الباهر، ١٣٦.

ابوشامة، کتاب الروضتین ١/ ١٥٢. العبري، مختصر تأریخ الدول: ٢١٣.

The Chronography of Gregory, V. i. p. 293.

ابن الفرات، مجلد ٤ جـ ١ ص: ١٥.

[٤] الباهر: ١٣٥. ابن واصل، مفرج الکروب، ١/ ١٥٤.

دەربارەی خواردەیی و دەستبلاویی (زین الدین علی کچك)، سەیری ئەمانەش بکە:

اسامة بن منقذ، الاعتبار، ص ١٧٨.

ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ٥، ٣٧٨.

[٥] الرحبة: شـارێکی جزیرەیـە لەسـەر ڕووبـاری فورات، کەوتووەتـە خـوارووی (قرقیـسیا).. معجـم البلدان، ٣/ ٢٧١.

پێکەوە، چوون بۆ حەج، میر شێرکۆ لە مەککە و مەدینە خێرێکی زۆری بەخشی بەڵام (زين الدين علی) هەرچی پارەیەکی زۆریشی لەلا بوو، بەڵام هیچی ئەوتۆی نەکرد بە خێر[1]. وەلێ (ابوشامة) بە پێچەوانەی ئەو مێژوونووسە قسان دەکات و، لەباسی ڕووداوەکانی هەمان ئەو ساڵەدا، دەڵێت: (زين الدين علی کچك) کە چوو بۆ حەج، لەڕێگای مەککە خێرێکی زۆری بە هەزاران کرد و، پارەیەکی زۆری بەخشی، ئەو وەرزەش وەرزێکی پڕ بەرەکەت بوو[2]. (ابن الأثيريش) دەڵێت: (زين الدين علی کچك) لە ڕێگا چاکەی زۆر و خێرێکی زۆری بە خەڵکەکە کرد[3]. وەلێ (سبط ابن الجوزي) دەڵێ: (زين الدين علی) دەستی تەنگ بوو و پیاوێکی گیر (ڕەزیل) بوو، بەڵام لە دوادوای تەمەنیدا کەوتە چاکەکردن و.. هیچی لەپاش بەجێ نەما، چونکە هەر پارەیەکی هەیبوو کردی بەخێر و دای بەخەڵك[4].

و - (زين الدين علی کچك) لە موسڵ دەردەچێ و بەرەو هەولێر دەچێت (٥٦٣ك/ ١١٦٨ز):

ئەم میرە، لە موسڵ بە بریکاری ئەتابەگی موسڵ و فەرمانداری لەشکری موسڵ مایەوە و، بە ئاکار و خەسڵەتی چاکی خۆی، بووە جێگای دڵنیایی و باوەڕی ئەتابەگەکان، باشترین بەڕێوەبەر و چاکترین ئامۆژگار و ڕاوێژکار بوو[5]، بەڵکو بوشبوو بە حوکمبەدەستی دەوڵەتی ئەتابەگی[6]. ناوچەگەلێکی زۆریشی لە وڵاتی جزیرە، هەر لە (حران و سنجار)ەوە بیگرە تا دەگاتە هەولێر و شارەزوور، بە قەڵاو

---

[1] المنتظم: ١٠/ ١٩٦.

[2] ابوشامة، كتاب الروضتين، ١/ ١٢٤.

[3] الباهر، ١١٥.

[4] سبط، مرآة الزمان، ٨/ ٢٧٣.

[5] وفيات الاعيان، ٤/ ٣٨٧، ط ١٩٤٨.

[6] الكامل، ١١/ ٣٣١.

قايمكارەكانييـــەوە هــەروەها، لــە تكريتـــەوە، تـــا ولاتـــى (الحميديـــة)[1] و قـــەلاى هەكارى[2] بە (العمادية)شـەوە، بـە قـەلاى موسلّيـشەوە، ئەمانـەى هـەموو بەدەسـتەوە بوو، لەماڤ خۆى دەستى هـەلگرت و هـەمووى خـستە بـەر دەسـتى ئەتابـەگ (قطب الدين مودود)[3] و تـەنيا هـەولێرى بـۆ خـۆى هێـشتەوە، ئـەوەش لەبـەر ئـەوەبوو كـە ئەتابەگ (عماد الدين زەنگى)[4] پێشتر هەولێرى بۆ دابڕيبوو، ئەميش شـانازيى پێـوە دەكرد و، مالّ و مندالّ و گەنجينە و نەختينەى لەم شارە دانابوو[5].

(زين الدين علي كچك) بە تەمەندا چووبوو، كاتێكيش كوێر و كـەڕيش بـوو، ئيـدى لەكار كەوت و پەكى كەوت، ئنجا داواى لە (قطب الدين مودود) كرد، ڕێگاى بـدات لـە موسلّ باربكا و بگوازێتەوە بۆ ئەربيل و پێيگوت: مـن لەمـەودوا بەكـەلكى تـۆ نايـەم، من پيربووم و بڕستم لێ بڕاوە و شەكەتم، كەڕ و كوێريش بوومـە[6]. ئيـدى مـالاوايى لە ئەتابەگ كـرد و، لـە موسـلّ بـە دەركـەوت و، هەوالّيـشى نـارد بـۆ بريكارەكـانى كـە

---

[1] بەناوبانگترين شارى ولاتـى (الحميديـة) قـەلاى (عقـر = عقـرة)يـە، قەلايـەكى قايمـە كەوتووەتـە ڕۆژهەلاتى موسلّ.. معجم البلدان، ٤/ ١٣٦. هـەروەها: (شـوش) قەلايـەكى ديكـەى سـەر بـە موسـلّە، تـا بلێى بەرزە، دەكەوێتە نزيك - عقر - ى (الحميدية)وە... معجم البلدان، ٣/ ٣٧٢.

[2] (الهكارية): شار و ناحيە و چەندين گوندە لە ژوورووى موسلّ لە (جزيرەى ابن عمـر)، نـشينەى كوردانە، پێيان دەلّێن كوردى هەكارى.. معجم البلدان ٥/ ٤٠٨.

(آشب)يش شارێكە لە شارە گەورەكانى هەكارى، كاتى خۆى مەزنترين قەلاى هەكاريى سەربە موسلّ بووە، ئەتابەگ (عماد الدين زەنگى) وێرانى كرد و، لەجياتى (العماديـة)ى لەنزيكيـەوە بنيـات نـا و، بەناوى خۆيشيەوە ناونرا.. بنۆڕە: معجم البلدان، ١/ ٥٤ و، ٤/ ١٤٩.

[3] الكامل، ١١/ ٣٣١. الباهر، ١٣٥.

مرآة الزمان، ٨/ ٢٧٢. الروضتين، ١/ ١٥٢.

[4] ابن العبري

The Chronography, V, I, p. 292.

[5] الكامل، ١١/ ٣٣١. ابن العبري، تأريخ مختصر الدول، ٢١٢.

ابن الفرات، مجلد ٤، ج ١، ص ١٤.

The Encycl of islam, (art, begtegînds) V. I, p. 1160.

[6] مرآة الزمان، ٢٧٢/١٨، النجوم الزاهرة، ٥، ٣٧٨.

لەسەر شارگەل و قەڵاکانی خۆی بـە حـاکمی کردبـوون، هـەمووی ڕادەسـتی سـەرداری موسڵ بدەن، ئەوانیش داواکەیان بەجێ هێنا، تەنیا (تبر = طبر) بریکارەکەی تکریتی نەبێت، ئەو بە سـەرداری تکریـت[1] مایـەوە و، (بـوزان)ی بریکاریـشی لـە شـارەزوور[2] مایەوە.

(زیـن الـدین علـي کـچك) گەیـشتە هـەولێر، تـەواو پـیر بـوو بـوو، ماوەیـەکی کـەم مایـەوە و، لـە دوادوای سـاڵی (٥٦٣ك/ ١١٦٨ز)دا مـرد و بـە گۆڕێکیـان سـپارد، بـەناوی خۆیەوە دەناسرا، کەوتبووە تەنیشت مزگەوتـە کۆنەکـەی نـاو شـوورەی دەوری شـاری هەولێر[3].

(زین الدین علي کچك) ئاسـەوار و ئـەوقافێکی زۆری لەشـاری موسـڵ لـەپاش بـەجێ ما، لەو ماوە دوور و درێژەی کە لەو شـارەدا بەسـەری بردبـوو فـەرمانی دابـوو بنیـاد بنرێن.

(زیـن الـدین علـي کـچك) هـەر لـە موسـڵ گـەورە بـووە، پاشـان نزیکـەی چـارەکە سـەدەیەکیش بریکـاری ئەتابـەگی ئـەم شـارە بـووە (٥٣٩ - ٥٦٣ك/ ١١٤٤ - ١١٦٨ز).

---

[1] الباهر، ١٣٥، الروضتين، ١/ ١٥٢. وفيات الاعيان، ٣/ ١٦٧.

[2] الباهر والروضتين: ن. ص.

[3] وفيات الاعيان، ٣/ ٢٧٠. ابن عذيبة، مخطوط (انسان العيون)، ٢٩٢.

دەربارەی مردن و ناشتنیشی لە هەولێر، بنۆڕە: ابن الأثير، الكامل، ١١/ ٣٣١. الباهر، ١٣٥. مرآة الزمان، ٨/ ٢٧٢. كتاب الروضتين، ١/ ١٥٢.

ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، مجلد ٤٧، جـ ١ لسنة ١٩٥٣، ص ١٩.
The Chronography, V. I, p. 292.

ابن الفرات، تأريخ ابن الفرات، مجلد٤، جـ ١، ص ١٤.

"مێژوونووس، أبو الفضائل محمد بن علي الحموي، لـە کتێبەکـەی خۆیـدا، ـ التـأريخ المنـصوري ـ ط موسكو ١٩٦٠، ص ١٧٧، تەنیا مێژوونووسێکە دەڵێت: "زين الدين علي كچك بـە تـووڕەیی لـە موسـڵ بەدەرکەوت، کە گەیشتە ئـەربیل نـەخۆش کـەوت و دوای یـەك مـانگ مـرد". تـەنیا (الفـارقي)یـش گوتوویـەتی: (زیـن الـدین علـي کـچك) سـاڵی ٥٦٤ك مـردووە. سـەیری پـەراوێزی لاپـەڕەی ٢٨١ی کتێبەکەی (ابن القلانسي) (ذيل تأريخ دمشق) بکە.

ئاسەواری گەلێ خوێندنگە و تەویلە و پردی[1] لەم شارەدا دیارە و بەناوی خۆیەوە ناسرابوون، بەنموونە، وەك قوتابخانەی (الزينية) كە بە قوتابخانەی (يونس النحوي الاربيلي)یش ناو دەبرا[2].

---

[1] مرآة الزمان، ٨/ ٢٧٣. ابن الأثير، الباهر، ١٣٦. ابن خلكان، ٣/ ٢٧٠.

[2] د. داود الجلبي، مقال تحت عنوان (الملك بدرالدين لؤلؤ والآثار القديمة في الموصل)، مجلة سومر، جـ ١، لسنة ١٩٦٤، ص ٢١.

فەسڵی دووەم

یەك: بریکارەکانی زین الدین علی کچك لە حوکمکردنی هەولێردا.

١- سرفتگین کوڕی عبدالله الزینی.

٢- مجاهدالدین قایماز کوڕی عبدالله الزینی.

٣- عزالدین الیاس کوڕی عبدالله الزینی.

دوو: میر زین الدین یوسف ینالتگین - کوڕی زین الدین علی کچك - سەرداری هەولێر.

یەك: بریکارەکانی (زین الدین علی کچك) بۆ هەڵسووڕاندنی حوکم لە هەولێر:

گوتمان، هەرکە ئەتابەگ (عماد الدین زەنگی) ئەربیلی داگیر کرد، شارەکەی بۆ سەرلەشکرەکەی خۆی (زین الدین علی کچك) دابڕ کرد. ئەمیش لەساڵی ٥٣٩ تا ٥٦٣ك (١١٤٤ - ١١٦٨ز) بریکاری ئەتابەگ بوو لە موسڵ، ئیدی موسڵی بەجێ هێشت و گەیشتە هەولێر، ئەو، چەند ڕۆژێکی کەمی لەژیاندا مابوو، حەزی دەکرد لەم شارەدای بەسەر بەرێ.

بەڵام (زین الدین علی کچك) کە هێشتا لە موسڵ بوو، بەر لەوەی بچێتە هەولێر، بریکاری لە جیاتی خۆی بۆ حوکمی هەولێر دادەنا، تا کاروباری شارەکە بەڕێوە ببەن. بریکارەکانیش ئەمانەن:

١- (سرفتگین أبو منصور) کوڕی (عبدالله الزینی) (... - ٥٥٩ك/ ... - ١١٦٣ز):

دەربارەی سەرەتای دامەزراندنی ئەم بریکارە هیچ سۆراخێکمان بە دەستەوە نییە. پێدەچێ یەکەم کەس بووبێ سەرداری هەولێر، دوای گرتنی شارەکە بۆ بەڕێوە

بردنی داینابێت. (سرفتگین)[1] ئەرمەنی بوو، پاشان بوو بە ئیسلام و، (زین الدین علی کچك)ی خاوەنی سەرفرازی کرد. وا دیارە لە هەڵسووڕاندنی هەولێردا توانستی نواندووە و خاوەنی (گەورەی) خۆی ڕازی کردووە، هەر لەبەر ئەوەشە کە بۆ حوکمی هەولێر بەچاکی زانیوە و نەیگۆڕیوە.

(سرفتگین) هەندێ دامودەزگای لەناو شاری هەولێر و دەرەوەی شارەکەدا دامەزراند. لە سەردەمی ئەتابەگیدا، ساڵی (٥٣٣ك/ ١١٣٨ز) لەناو شارەکەدا، یەکەم قوتابخانەی دامەزراند، ناونرا (مدرسة القلعة)[2] واتا قوتابخانەی قەڵا، مامۆستایانیشی لەسەر دامەزراند و (الشیخ الخضر بن نصر بن عقیل الاربیلي الشافعي - (ت ٥٦٧ك/ ١١٧١ز) کرد بە سەرۆکی مامۆستاکان.

ئەم بریکارە، مزگەوتگەلێکی لە هەولێر و گوندەکانیدا بنیاد نا، هەروەها هەندێ پرۆژەی خێرخوازییشی لە دەرەوەی ئەمارەتەکە دامەزراند، ئەوەبوو، شوورەی بۆ شاری (فید)[3] دروست کرد.. بە قسەی (ابن خلکان)[4] هەموو ئەو شتانەی لە کیسەی خۆی دروست کردووە. ئەگەر خۆیشی لە هەولێر ئامادە نەبووایە، میر (الحسین بن گرجی بن هارون الاربیلی) کە یەکێك بووە لە میرەکانی هەولێر[5]، لەجیاتی خۆی حوکمی دەگرتە دەست و بەڕێوەی دەبرد. سەرفتگین حوکمی ئەمارەتەکەی هەڵسووڕاند تا لە ساڵی (٥٥٩ك/ ١١٦٤ز) دا کۆچی دوایی کرد. بەمردنی ئەویش، میر (زین الدین علی کچك) حوکمی هەولێری بە (مجاهد الدین قایماز) سپارد[6].

---

[1] سرفتگین في الصفدي/ مخطوط الوافي بالوفیات، ٨/ ١٨.

[2] باسی ئەم قوتابخانەیە لە جێگەیەکی تردا دەکەین.

[3] فید: شارۆچکەیەکە لە نیوەڕێی نێوان مەککە و کوفە. حاجییەکان بار و بارخانەیان لەوێ دەخەن و بەوێی دەسپێرن.. یاقوت الحموي، معجم البلدان، ٤/ ٢٨٢.

[4] ابن خلکان، ٢/ ١٢.

[5] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٩، ترجمة (هارون) بن الامیر المذکور: (الحسین بن کرجي الاربیلي).

[6] ابن خلکان، ٤٦٣. الکامل، ١٢/ ١٥٣.

٢- (ابو منصور مجاهد الدين قايماز) كوڕی (عبدالله الزینی):

بریكاری (نوێنەری) (زین الدین علی كچك) بووە لە هەولێر (٥٥٩ - ٥٧١ك/ ١١٦٤ - ١١٧٥ز). ئەم (مجاهد الدین قایماز)ە خەڵكی سجتان[1] بووە و بەمنداڵی لەوێوە هێنراوە و، بووەتە كۆیلەیەك لە كۆیلەكانی (زین الدین علی كچك) و لە سێبەری ئەودا پەروەردە كراوە. كاتێكیش گەورەبوو، سیمای بە وێڵی و زیرەكیی پێوە دیار بوو، لەبەر ئەوە خاوەنەكەی (ئاغاكەی) سەرفرازی كرد و، كردی بە ئەتابەگ (لەلە = پەروەرشتكار)ی كوڕەكانی خۆی لە هەولێر چونكە (زین الدین علي) گەنجینە و نەختینە و منداڵەكانیشی لەم شارە دانابوو[2]. پاشان، كاتێك (سرفتگین)ی بریكاری پێشتری هەولێر لە ساڵی (٥٥٩ك/ ١١٦٣ز)دا سەری نایەوە، ئنجا حوكمی ئەمارەتەكەی پێ سپارد و، كردی بە بریكاری خۆی كە هەولێر بەڕێوە ببات.

ئیدی لەو بەروارەوە (مجاهد الدین قایماز) كاروباری هەولێری بەجۆرێ هەڵدەسووڕاند، خاوەنەكەی خۆی ڕازی دەكرد. بە هەقیانەت سەیری مسكێنی (الرعیە) دەكرد و، باشترین سەردار بوو، بەكاری خێر و چاكە دەناسراو[3]. كاریگەرییەكی زۆریشی لە هەولێر كرد. ئەوەبوو شارەكەی ئاوەدان كردەوە و، دامودەزگای هەمووەكی (گشتی)ی لەشارەكەدا دامەزراند، گرنگترینیان ئەو

---

[1] سجستان: ناحیەیەكی گەورە و، ویلایەتێكی بەرینە، لەشاری هەراتەوە دە ڕۆژە ڕێ (هەشتا فۆناغ) دوورە.. یاقوت الحموي، معجم البلدان، ٣/ ١٩٠.

ئەم هەرێمە كەوتۆتە باشووری خوراسان.. كي لسترانج، بلدان الخلافة الشرقیة، ص ٣٧٢.

[2] الكامل، ١١/ ٣٣١. ابن العبري، تأريخ مختصر الدول، ٢١٢.

ابن الفرات، مجلد ٤، جـ ١، ص ١٤.

[3] الكامل، ١١/ ١٥٣. ابن خلكان، ٣/ ٢٤٦.

ابن الفوطي، تلخیص معجم الآداب، ط/ لاهور، جـ ٥، ص ٨٣ ـ ٨٤.

الغساني، العسجد المسبوك، بالرونیو، ص ٩٢.

ابن الفرات، مجلد ٤، ص ١٦٨.

خوێندنگەیەیە کە بەناوی خۆیەوە[1] ناوداره. هەروەها خانەقایەکیشی[2] تێدا دروست کرد.

٣- (مجاهد الدین قایماز) دوای مردنی (زین الدین علی کچك):

دەربارەی حوکمی ئەم بریکاره له هەولێر، زانیاری زۆرمان نییه، هەندەی دەیزانین ئەوەیە کە (زین الدین علی کچك) متمانەی پێ کردووه و لەسەر حوکمی هەولێر هێشتوویەتییەوه و، کاروباری شارەکەش تا پاش مردنیشی لەسالّی (٥٦٣ك/ ١١٦٨ز)دا بەدەست خۆیەوه بووه و هەردوو کوڕەکەشی[3]: (موزەففەرەدین گۆگبوری و زین

---

[1] باسی ئەم قوتابخانەیەش له جێگەیەکی دیکەدا دەکەین.

[2] ابن خلكان ٣/ ٢٤٦. ابن ابي عذيبة، مخطوط (انسان العيون)، ٨٨.

و(الخانقاه = خانکاه): ئەو خانوەیە کە سۆفییان و دەروێشان پەرستشی تێدا دەکەن و وەختی خۆیانی تێدا بەسەر دەبەن، یان وەك (المعتكف)، واتا وەك خەلّوەتخانه وەهایه... بنۆڕه: ابن خلف التبريزي: برهان قاطع، ص ٤١٦.

[3] سەرچاوەکان دەڵێن: (زین الدین علی کچك) بێجگە لەو دوو کوڕە، کوڕێکی دیکەشی هەبووه، ناوی (آق بوری) بەتورکی واتا (گورگی چەرمگ) بووه. ئێمە هیچ شتێك لەم (آق بوری)یە نازانین، تەنیا هەندە نەبێ ـ کە دوو کوڕی هەبووه، یەکێکیان، ئەوه، میری شاعیر (عیسی کوڕی آق بوری)یه، کە له سێبەری مامیدا: (موزەففەرەددین گۆگبوری) له هەولێردا ژیاوه.. عقود الجمان، ٥/ ٢٣٨.

دووەمیان میر (ابو الحسن قطب الدین موسی کوڕی آق بوری)بووه، کە (ابن الفوطي) باسی دەکاو دەڵێت: کابرایەکی چاوتێر بووه، بە بەخشش بووه و، بەدەستخەتی هەندێ له هەولێرییان، شیعری ئەو پیاوەم دیوه.. بنۆڕه: "مجمع الآداب، ق٤، جـ٤، ص ٢٢٥". وا دیاره (آق بوری) بەر لەساڵی (٥٨٦ك) مردووه، واتا بەر لەوەی (موزەففەرەددین گۆگبوری) حوکمی هەولێر بگرێته دەست. (ابن الأثير) له کتێبەکەی (العماد الكاتب الاصفهاني): (البرق الشامي)یەوه وەری گرتووه، کاتێ کە باسی مردنی زین الدین یوسف ابن زین الدین علی کچك دەکات، دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەم مردووه زێتر، واتا له (زین الدین یوسف) زێتر هیچ برای دیکەی نەبوو.. الكامل، ١٢/ ٥٦.

الـدین یوسـف)ی لـەژێر چـاودێریی ئـەودا دانـا، حـوكمكردنیش - بـەڕەفتار - هـەر بەدەسـت ئـەوەوە بـووە، هەرچەندیـشە كـوڕە گەورەكـەیان واتـا (موزەففـەرەددین گۆگبوری) پاش مردنی باوكی، لەسەر تەختی هەولێر دانیشت.

(ابـن الأثـیر) لـەم بارەیـەوە دەڵێـت: حـوكمكردنی هـەولێر - هـەر بـەناو - بەدەسـت موزەففـەرەددین گۆگبوریـەوە بـوو، هـیچ مانایـەكی تێـدا نـەبوو، وەلـێ حـوكمی ڕاستەقینە چ بەشێوە و چ بەمانا[1] بەدەست (مجاهد الدین قایماز)ەوە بـوو، پێدەچـێ ئەو حاڵەتەش لەبەر ئەوە بووبێ كـە (مجاهـد الـدین) پێـی بـاش نـەبووبێ كاروبـاری ئەمارەتەكـە ڕادەسـتی سـەردارێك بكرێـت بـاڵغ نـەبووبێت و منـداڵ بێـت، چـونكە (موزەففەرەددین گۆگبوری) تەمەنی لە چواردە ساڵان زیاتر نەبوو كە باوكی مـرد[2]. كەچی لەسەر تەختی ئەمارەتەكەش دانیشت، بەڵام بە ڕێنمایی (مجاهد الدین قایماز) ئیش و كاری بەڕێوە دەبرد.

بارودۆخەكە، هەر بەو شێوەیە بە ئارامی بەردەوام بـوو، تـا، نـاكۆكی كەوتـە نێـوان هـەردوولا، واتـا لایـەنی (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) كـە مـافی خۆیـەتی و، حـوكمی بـەمیران لـە باوكـەوە بـۆ ماوەتـەوە چـونكە كـوڕە گـەورەی دامەزرێنـەری ئەمارەتـە ئەتابەگییەكـەی هـەولێرە، بـەڵام هەنـدە هەیـە لەبـەر منـداڵیی نەیـدەتوانی شـارەكە بەڕێوە ببات و، ئەو ئەزموونەشی نەبوو بتوانێ شان بداتە بەر باری گرانی حـوكم و حوكمڕانی. هەرچی لایەنی دووەمە، ئەوە، پشت بـە بـاوەڕ و متمانـەی دامەزرێنـەری ئەمارەتەكە دەبەستێ كە پێی دابوو، وێڕای ئەو هـەموو ئەزموونـەش كـە لـە سـاڵانی حوكمڕانیدا فێری ببوو.

لـەو سەرچـاوانەوەی كـە دەسـتمان كـەوتووە، وادیـارە ئـەم ناكۆكییـە زیـاتر تـینی سـەندووە و، مەسـەلەكە گەیـشتووەتە ئـەوەی كـە ئیـدی خـۆگرتن و بێـدەنگی

---

[1] ابن الأثیر، الباهر، ١٧٧.

Setton, A History of the Crusades V. l, P. 526.

[2] وفیات الاعیان، ٣/ ٢٧١. انسان العیون: ٢٩٢.

The Encycl of islam, V, ll, P. 1057.

هەڵناگرێت و، هیچ دەرفەتێکی تەبایی و ڕێککەوتنەوەش نەدەرەخسا- جا، کەوابێ - چارنییە، پێویستە مەسەلەکە بەلایەکدا بکەوێت و یەکجارەکی ساغ بکرێتەوە، ئیدی ئەوە بوو (مجاهد الدین قایماز) غەڵبەی کرد و گرەوی بردەوە بەوەی کە بەرە بەرە بەخۆشی و بەبێ توندوتیژی، کابرای نەیاری لە تەختی حوکم دوورخستەوە، سەرباری ئەوەش بیانووی شەرعییەتیشی بۆ ئەم ڕەفتارەی هێنایەوە و بەڕاشکاوی بۆ هەموو لایەنەکانی ڕوون کردەوە، کە ململانێ تەنیا لەنێوان خۆی و (موزەففەرەددین گۆگبوری) دا نییە، بەڵکو ململانێکە لەنێوان (موزەففەرەددین گۆگبوری) و هەموو بەرپرسانی حوکمیشدا هەیە، ئیدی بەو بیانووە، کەوتە بانگهێشتی گەورە پیاوانی هەولێر و ڕاوێژ و ڕاوێژکاری لەگەڵیاندا. کە دژ بە (موزەففەرەددین گۆگبوری) چ بکرێت باشە؟ ئنجا. هەموویان بڕیاریان دا کە دووری بخەنەوە (واتا دەری بکەن). ئیدی (مجاهد الدین قایماز) ڕەشنووسی کۆبوونەوەکەی نووسی و، تێیدا ڕوونی کردەوە کە ئەم میرە بۆ حوکمکردن ناشێ. پاشان لەگەڵ دیوانی خەلافەتدا پێوەندیی گرت و (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی باڵبەست کرد و حەپسی کرد. (زین الدین یوسف ینالتگین)ی برای لەجێگەی دانا، هەرچەندە ئەمیش هێشتا هەر منداڵ بوو، پاشان (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە وڵات دەرکرا[1].

ئەو هەموو ڕووداوە، ڕوویان داوە، کەچی مێژوونووسان باسی هۆکارەکانی ناکەن و، تەنیا هەر هەندە دەڵێن کە خەتای کەللەشەقی (تعصب)ی (قایماز علی موزەففەرەددین گۆگبوری) بووە[2]. ئەمە لە حاڵەتێکدایە، کە کەس تانە و تەشەر لە

---

[1] ابن خلكان، ٣/ ٢٧١.

ابن أبی عذيبة، انسان العيون، ٢٩٢.

الامام المكي الفاسي، العقد الثمين، ٧/ ١٠١.

[2] ابن خلكان، ٣/ ٢٧١.

الذهبي، مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة ١٨٠. العبر، ٥/ ١٣١.

الامام المكي الفاسي، العقد الثمين، ٧/ ١٠١.

ابن ابي عذيبة، انسان العيون، ٢١٢.

کەسایەتیی ئەم سەردارە نادات لەم ڕووەوە نەبێت، بەڵکو، مێژوو نووسان، هەر هەموویان شاگەشکەن بە ڕەوش و ڕەفتاری ئەم پیاوە و، دەڵێن کە: بە لێبوردەیی خزمەتی گەورەکانی خۆی کردووە چ لە هەولێر و چ لە موسڵ[1].

پێدەچێ، گرنگترین هۆی ناکۆکیی ئەم دوو لایەنە، لەسەر هەڵوێستی هەولێر بەرامبەر بە موسڵ بووبێت، وەك بڵێین (موزەففەرەددین گۆگبوری) ویستبێتی هەولێر سەربەخۆ بێت و لە موسڵ جیا بێتەوە و، (مجاهد الدین قایماز) ئەوەی بەچاك نەزانیبێت و، زۆربەی پارە و داهاتی هەولێری بۆ موسڵ دەنارد[2].

ئێمە، وەهای بۆ دەچین کە ئەم جۆرە ململانێیە لە هەموو حاڵەتێکدا لەوانەبوو ڕوو بدات، چونکە بە چاوێکی جیاواز سەیری بارودۆخەکەیان دەکرد و هەڵوێستیشیان جیاواز بوو. هەرچی (مجاهد الدین قایماز)ە، ئەوە پیاوێکی لەسەرخۆیەو خاوەن بیر و بۆچوونێکی دروستە. ئەم خەسڵەتەشی لەوەوە بەدیار دەکەوێت کاتێ لەسەر داوای ئەتابەگ (عزالدین مسعود) گەیشتە موسڵ، لەوێ ڕاوێژ و ئامۆژگاریی بەسوودی پێشکەش بە ئەتابەگەکانی موسڵ کرد.

بەڵام (موزەففەرەددین گۆگبوری) هەرزەکارانە دەخوڕی و منداڵانە تاوی دەدا، ئەمەش لەگەڵ سیاسەتی (مجاهد الدین قایماز)دا - کە دەیویست حوکمی دوولایەنە لەسەر ئەم ئەمارەتە یەکلا بکاتەوە - یەکیان نەدەگرتەوە، ئەوەبوو، دەستی لە حوکمی (موزەففەرەددین) وەشاند و، کێشەکەی بەخێر، بۆ خۆی گەڕاندەوە و کۆتایی بە ڕاڕایی و دوودڵی و دوو بەرەکی هێنا.

لێرەدا، بەباشی دەزانین ئەوەش بڵێین کە مێژوونووسی ئەربیل ناسراو بە (ابن المستوفي)[3] - وەك بزانین - تەنها هەر ئەو، پەردەی لەسەر ناوی بریکاری سێیەمی

ابن العماد، شذرات الذهب، ٥/ ١٣٨.

[1] الباهر، ١٨٥، و ١٩٢ ـ ١٩٣. الكامل، ١١/ ١٥٣ ـ ١٥٤، و ١١/ ٤٣٤، و ١٢/ ١٠٠. مرآة الزمان، ٨/ ٤٥٨. وفيات الاعيان، ٣/ ٢٤٦.

[2] ابن خلكان، ٣/ ٢٤٦.

[3] (شرف الدين المبارك بن احمد الأربلي "ت ٦٣٧هـ/ ١٢٣٩م")

(زين الدين على) لابردووه و دەڵێت: ناوی (عزالدين الياس كوڕی عبدالله)يه و، وەك (سرفتگين و قايماز) حوكمی هەولێری كردووه. بەڵام (ابن المستوفي) باسی ئەوەی نەكردووه، ئايا (الياس) لە چ ساڵێكدا بووەتە بريكار و؟ كەینێ مردووه[1]؟ هيچ ناونيشانێكيشی نەگوتووه تا بزانين - بەر لەوەی ببێتە بريكار - پێگە و جێگەی كۆمەڵايەتی و ئيداريی چۆن بووه و چی بووه، كەچی بە پێچەوانەوە، دەربارەی (سرفتگين)، دەڵێت (دەرگاوانی مير بووه)[2] و، دەربارەی (قايماز)، دەڵێت (خزمەتكار)[3] بووه و، (ألياس)يش تەنيا بە (ئەميندارى[4] هەولێر) ناودەبات. وا ديارە، ئەم پياوە - وەكو پێشتريش باسمان كرد - دوای ئەوە حوكمی شارەكەی كردووه كە (مجاهد الدين قايماز) لە موسڵەوە داواكرا. ئەوەتا (جبريل كوڕی محمد كوڕی منعة)ش كە شاعيرێكی هەولێری بووه (ت/ ٥٨٩ك/ ١١٩٣ز) شيعرێكی بۆ پێدا هەڵدانی (قايماز) داناوە و، پاشان گۆڕيويێتی و ناوی (ألياس)ی لەجياتی ئەو داناوه چونكه (قايماز) لەوێ نەمابوو، چووبوو بۆ موسڵ، واتا كابرای شاعير، ئيدی ئيشی بە ئەميندارى كۆن (قايماز) نەماوە و، ناوی ئەميندارى نوێ (ألياس)ی لە شيعرەكەدا لەجێگەی ئەو داناوە. (ابن المستوفي) دەڵێت: لە شيعرەكەيدا وشەی (كفّ قايماز) هەبوو، دوايی گۆڕيی كردی بە (كفّ ألياس) لەم بەيتەی خوارەوەدا:

---

[1] ساغكەرەوەی كتێبی (تأريخ أربل) دكتۆر سامى السيد خميس الصفار دەڵێت: لە ساغكردنەوەی زانيارييەكانی ناو ئەو كتێبەدا ـ كە دانەرەكەی ناوی ناوە "نباهة البلد الخامل ومن ورد اليه من الأماثل في تأريخ أربل" نەمتوانی: (كەسايەتی و بەرواری حوكموەرگرتنی ـ ألياس بن عبدالله ـ لە أربل ساغ بكەمەوە).

بنۆڕە: تأريخ أربل، جـ٢، ق٢، ص٧٦/ الهامش.

[2] تأريخ أربل، ص ٢٦٤.

[3] م. ن، ص ٦٣، ٢٣٩.

[4] ص ١٧٣.

"وندىً الأ ندىً تسكبه   كف ألياس على مرّ الزمان"[1]

واتا: لەپی (ألياس) بە درێژایی زەمەن بە بارشتە و لە خێر و بەرەکەت ناکەوێت.

٣- دەرچوونی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە هەولێر:

(موزەففەرەددین گۆگبوری) بێدەنگ نەبوو، چەکیشی دانەنا، ئەو بیری لەوە دەکردەوە کە دەبوو شتێك بکات، بیری لە لایەنێك دەکردەوە بتوانێ لەو نەهامەتییەیدا کۆمەکی پێ بکات و فریای کەوێ، یەکەم جار بیری لە بەغدا کردەوە، وای دەزانی خەلیفە[2] دەتوانێت یارمەتیی بدات، یان هەر هیچ نەبێ، خەلیفە بیقۆزێتەوە و بیکات بە بیانووی ئەوەی دەست لە کاروباری هەولێر وەربدات و بیخاتەوە سەر مەملەکەتەکەی خۆی. بەڵام ئەم ئاواتەی هەروەکو بزرکانی خەو

---

[1] تأريخ أربل، ص ٧٨... دوای چەندین ساڵ لەوەی کە پلەی ماجستێرم وەرگرت، کتێبەکەی (ابن المستوفي) ساغ کرایەوە و بڵاو کرایەوە. لە (دار الرشيد) لە بەغدا، ساڵی ١٩٨٠ چاپ کرا. ئەم زانیارییە کەمە، بووە سەرچاوەی لێکۆڵینەوەیەك، لەساڵی ١٩٨٤دا، گۆڤاری دەستەی کوردیی کۆڕی زانیاریی عێراقی بەرگی (١١) لاپەڕەی ٣٣٤ ـ ٣٤٩ بە ناونیشانی (أضواء جديدة على نواب زين الدين علي كوچك في أربيل) بڵاومان کردەوە.

[2] مێژوو نووسان ناوی ئەو خەلیفەیەیان نەگوتووە کە ئەودەمە حوکمی بەغدای کردووە و (موزەففەرەددین گۆگبوری) پەنای بۆ بردووە. بەڵام ئەگەر ئەو ماوەیەی (٥٦٥ ـ ٥٧٦ك/ ١١٦٩ ـ ١١٨٠ز) کە ئەتابەگ (سيف الدين غازي) تێیدا حوکمی موسڵی کردووە و هەر لەو ماوەیەدا، دوای نائومێد بوونی لە بەغدا ناچار پەنای بۆ موسڵ بردووە "وفيات ٣/ ٢٧١" لەگەڵ ئەو ماوەیەدا کە خەلیفەکانی بەغدا حوکمیان کردووە بەراورد بکەین، ئەوجا، بۆمان دەردەکەوێ، ئەو خەلیفەیە، یان (المستنجد بالله) بووە کە لە ساڵی (٥٦٦ك/ ١١٧٠ز)دا بەهۆی نەخۆشییەکی سەختەوە مردووە... "المنتظم، ١٠/ ٢٣٢. الكامل، ١١/٣٦٠"، یانیش (المستضئ بالله) بووە. کە دەسەڵاتێکی ئەوتۆی نەبووە چونکە کاربەدەستانی تەلاری خەلافەت لە وەزیر و سەرکار و میری لەشکر لێی یاخی ببوون "المنتظم، ١٠/ ٢٣٢ ـ ٢٣٣. الكامل ١١/ ٣٦١". پێدەچێ نەیتوانیبێ لەبەر ئەو دۆخە و لەبەر ئەوەش کە تازە هاتبووە سەر تەخت، یارمەتیی (مظفر الدين) بدات.

وەهابوو، هیچی لێ دەرنەچوو[1]، ئەوەبوو، خەلیفە دەستخەڕۆی کرد، ڕاستیشت دەوێ خەلیفە نەیدەتوانی هیچی بۆ بکات، چونکە خودی خەلیفە دەمێك بوو، ببوو بە حاکمێکی بێ ئیرادە و بێدەسەلات و، لە دەوڵەتەکەشی تەنیا مەملەکەتێکی بچووکی بەدەستەوە مابوو، هیچ دەسەلاتێکی یەکە و ڕاستی تەنانەت بەسەر ناوچەکانی باکووری بەغداشدا نەبوو[2]، نەخاسمە هەرێمی چیاکان و ناوچەی جزیرە، (بەگشتی) تەنانەت لە ڕۆژانی زەبر و زەنگ و شکۆی خەلافەتی عەبباسیشدا کە خەلیفە حوکمی ئەو دوو ناوچەیەی دەکرد، کێشە و سەرێشەیەکی زۆریان بۆ حوکمی خەلیفە دەنایەوە. لەبەر ئەوە خەلیفەی بەغدا خۆی لێ گێل کردبوو نەیدەویست دەستی تێوەربدا، چونکە - بەڕای ئەو - مەسەلەکە ئەوەی نەدەهێنا، نەخاسمە ئەو کەسەی لە هەولێر جێگای (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی گرتبووەوە، براکەی خۆی بوو، ئەمە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە، دووریش نییە، خەلیفە بڕوای بە (مجاهد الدین قایماز) کردبێ کە گوتبووی (موزەففەرەددین گۆگبوری) کەڵکی ئەوەی پێوە نییە حوکم بگرێتە دەست. سەرباری ئەوەش، خەلافەت لەو ماوەیەدا کەوتبووە دۆخێکی ئالۆز و نالەبارەوە[3].

(موزەففەرەددین گۆگبوری) بەغدای جێهێشت و بەرەو موسڵ کەوتەڕێ، موسڵ ئەوکات، ئەتابەگ (سیف الدین غازی کوڕی مودود) (٥٦٥ - ٥٧٦ك/ ١١٦٩ - ١١٨٠ز) حوکمی دەکرد، (موزەففەرەددین) خۆی گەیاندێ و ئامادەگیی خۆی بۆ خزمەت نیشان دا[4]. بەڵام ئێمە بەرواری ئەم پەنابردنەی بۆ موسڵ نازانین، کە ئەگەر

---

[1] وفيات الاعيان ٣/ ٢٧١. العقد الثمين، ٧/ ١٠٢. انسان العيون، ٢٩٣.

[2] (دکتۆر محمد صالح داود القزاز) لە کتێبەکەیدا (الحياة السياسية في العراق في العصر العباسي الاخير) دەڵێت: خەلافەت، لەم ماوەیەدا، هیچ دەسەلاتێکی ڕاستەوخۆی بەسەر وڵاتی کوردانداا نەبوو.

[3] سەیری یەکەم پەراوێزی لاپەڕەی پێشتر بکە.

[4] وفيات الاعيان ٣/ ٢٧١. الذهبي، مخطوط، تأريخ الاسلام، ورقة ١٨١. الفاسي المكي، العقد الثمين ١٠٢/٧

بمانزانیبا، بەرواری دەرکردنی لە هەولێر و، سەرەتای حوکمی (زین الدین یوسف ینالتگین)ی برایشمان بۆ ڕوون دەبووەوە، پێدەچێ لە سەرەتای دانیشتنی ئەتابەگ (سیف الدین غازی) لەسەر تەختی موسڵدا بووبێت و هەرکە (موزەففەرەددین گۆگبوری) ئەمەی بیستووە، بەغدای بەجێ هێشتووە و، چووە بۆ لای بۆ موسڵ، بۆ ئەوەی سکاڵای دڵی خۆی بۆ بکا، ئەمە خوایە، تەختی لێ زەوتکراوی بۆ بسەنێتەوە، وەلێ ئەتابەگ ئاواتی میری دەرکراو و لێقەوماوی نەهێنایە دی، بەڵام شاری (حران)ی بۆ دابڕی کە بچێتە ئەوێ[1].

دەشبینین، دکتۆر (طلیمات) دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەر لە ساڵی (٥٦٩ك/ ١١٧٣ز) پەنای بۆ موسڵ نەبردووە، واتا بەر لە مردنی ئەتابەگ (نورەددین محمود)ی سەرداری حەڵەب پەنای بۆ موسڵ نەبردووە، چونکە موسڵ، بەدرێژایی ماوەی نێوان (٥٦٦ - ٥٦٩ك/ ١١٧٠ - ١١٧٣ز) سەر بەو ئەتابەگە بووە و، (سیف الدین غازی)یش هەر سەر بەو بووە و دەسەڵاتی ئەوەیشی نەبووە زەوی بۆ کەس دابڕێت. کەواتا هانا بردنی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بۆ موسڵ - بەقسەی طلیمات - دوای مردنی نورەددین (٥٦٩ك/ ١١٧٣ز) بووە، کاتێ کە (سیف الدین غازی) موسڵی سەندەوە[2] و، دەسەڵاتی ئەوەی کەوتەوە دەست کە زەوی بۆ هەر کەسێ دابڕێ، ئیدی، بەو جۆرە، شاری (حران)ی بۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری) دابڕی.

ئێمەش لەم ڕووەوە دەڵێین: بەڵێ، (سیف الدین غازی) - بەڕاستی - لەماوەی نێوان (٥١٦ - ٥٦٩ك)دا بوو بە دەسدای (نورەددین محمود)ی مامی. وەلێ، ئەمە مانای ئەوە نییە کە ئیدی نەیدەتوانی دەستکاری کاروباری وڵاتەکە بکات، نەخاسمە (سەر بە

---

[1] هەمان ئەو سەرچاوە و لاپەڕانەی لە پەراوێزی پێشتردا ئاماژەیان پێدراوە.

[2] د. طلیمات: مظفرالدین کوکبری امیر اربل، ص ٧٠ ـ ٧١.

دکتۆر (محمد باقر الحسيني) دەڵێت: (مظفر الدین گۆگبوری) لە ساڵی (٥٦٣ك)دا دەرکراوە، واتا ساڵی مردنی (زين الدين علي كجك)ی باوکی، سەیری کتێبەکەی خۆی (العملة الاسلامية في العهد الاتابكي) بکە، لاپەڕەی ١٣٨. ئەمەش بێگومان وەها نییە و هەڵەیە.

حەڵەب بوونی) موسڵ حوکمی (سیف الدین غازی)ی لا نەبرد[1]، بەڵکو نورەدین محمود، دوای ئەوەی موسڵی خستە سەر مەملەکەتەکەی خۆی، تەنیا بیست و چوار ڕۆژ لە موسڵدا مایەوە و[2]، گەڕایەوە بۆ حەڵەب و، کاروباری موسڵی بۆ (سیف الدین غازی) بەجێ هێشت، ئیدی مێژوو نووسان هیچیان بۆ نەمایەوە لەوە زیاتر کە بڵێن: سەرداری موسڵ لەو ڕۆژەدا کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) پەنای بۆ بردووە، (سیف الدین غازی) بووە[3].

دوو: میر (زین الدین یوسف ینالتگین) کوڕی (علی کچك) سەرداری هەولێر:

(زین الدین یوسف ینالتگین)[4] بەسەرپەرشتی ئەتابەگ حاکمی ڕاستەقینەی ئەم ئەمارەتە (مجاهد الدین قایماز)[5]، لە هەولێردا دەستی بە حوکم کرد.

وێڕای ئەمەش کە ئەم میرە بزاڤ و چالاکی سەربازیی هەبووە، چ لەبواری پاراستنی هەولێر لە هەڵپە و تەماعی موسڵ، چ لەو بوارەشدا کە لە شەڕی خاچدروشماندا بەشدار بووە و چووەتە ژێر ئاڵای سەلاحەددینی ئەیبوبی و، یەکەم میریش بووە لەو میرانەی کە لە ڕیزەکانی لەشکری سەلاحەددیندا جەنگاوە، کەچی مێژوو نووسان و ڕەوشتنووسان باسی ژیان و ئیشەکانی ئەم میرەیان نەکردووە.

ئەمە، سەرباری ئەوەش کە ئەم میرە بە خەسڵەتی باڵاو چاکەی بەردەوامی خۆی، لەو ماوەیەدا، ئەو پلە و پایە پرشنگدارەی بەدەست هێناوە.

---

[1] الكامل، ١١/ ٣٦٤. ابن قاضي شهبة، الكواكب الدرية في السيرة النورية، ص ١٩١.

[2] الكامل، ١١/ ٣٦٥.

[3] وفيات الاعيان، ٣/ ٢٧١.

الذهبي، مخطوط، تأريخ الاسلام، ورقة ١٨١.

الفاسي المكي، العقد الثمين، ٧/ ١٠٢.

[4] (عماد الدين الكاتب الاصفهاني) وشەی (ینالتگین)ی خستووەتە سەر ناوی ئەم میرە ـ (الفتح القسي، ٢٩٨، ط ليند).

[5] ابن الأثير، الباهر، ١٧٧. الكامل، ١٢/ ١٥٣.

(العماد الكاتب الاصفهانی) كه بەرچاوترین مێژوو نووسی ئەو دەورانە بووە، میر (زین الدین یوسف) به چاكەكار و چاوتێر و خێرخواز ناو دەبات و گەلێكیشی بە شان و باڵدا هەڵداوە[1]. (ابن تغری بردی)یش دەڵێت: (زین الدین یوسف) میرێكی مەزن و ئازا و بوێر و قاڵ بووە[2]. وەلێ ئەم دوو مێژوو نووسە و - هی دیكەش - لەبیریان چووە هەندێكیش لە ڕەوش و ئیشی باس بكەن، دووریش نییە، ئەم لەبیرچوون و كەمتەرخەمییە، میرانی دیكەشی بێبەخت كردبێت.

هەندێكان ئەم كەمتەرخەمییە بەوە لێك دەدەنەوە كە ڕەوشتی (زین الدین علی كچك)ی باوكی و ڕەوشتی (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی مامی غەڵەبەی لەسەر ڕەوشتی ئەمیشدا كردووە[3]. هەرچەندە ئەم قسەیە ڕاستە، وەلێ ناوبانگی (زین الدین یوسف ینالتگین) نەگەیشتبووە ناوبانگی باوكی و برایەكەی. بەڵام ئەم بۆچوونە پاساوی ئەو كەمتەرخەمییەی تێدا نییە كە بزانین بۆچی مێژوونووسان باسی ڕەوشتی ئەم میرەیان پشتگوێ خستووە؟ بە پێچەوانەوە، هەق وابوو، لەبەر ناوبانگی باوكی و براكەی، باسی ڕەوشتی ئەمیشیان كردبا، نەخاسمە، ئەم میرە (واتا زین الدین یوسف) نزیكەی بیست ساڵ (٥٦٦ك/ ١١٧٠ز) - (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز) لە هەولێردا حوكمی كردووە.

خۆ ئەگەر ئەو ماوەیەشی لێ لابدەین كە لەبەر منداڵی، دەسەڵاتی حوكمڕانی نەبووە و، (مجاهد الدین قایماز) لەجیاتی ئەو ئەمارەتەكەی بەڕێوە بردووە، ئەوا، ئەو ماوەیەی كە بە ڕاستەقانی حوكمی ئەمارەتەكەی تێدا كردووە. لە (٥٧١ك/ ١١٧٦ز)ەوە دەست پێ دەكات تاوەكو (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز)، واتا لەو ساڵەوەی كە (مجاهد الدین قایماز) هەولێری بەجێ هێشت تا قەڵای موسڵ بگرێتە دەست و، ببێتە

---

[1] الفتح القسي في الفتح القدسي، ط لندن، ١٨٨٧، ص ٢٩٨.

ئەوەی (ابو شامة)یش كە لە (الروضتين) ٢/ ١٦٤دا باسی دەكات، هەر لەوی وەرگرتووە.

[2] النجوم الزاهرة، ٦/ ١١٢.

[3] د. طليمات، مظفر الدين گۆگبوری أمير أربل، ص ٤٨.

بریکاری ئەتابەگ لە موسڵ (٥٧١ك)، لەو کاتەوە، (زین الدین یوسف) - بەدەستی خۆی - حوکمی ئەو ئەمارەتەی کرد تا لە ساڵی (٥٨٦ك)دا گیانی سپارد.

(عباس العزاوي) لەم ڕووەوە دەربارەی کەمتەرخەمیی مێژوو نووسان کە باسی ڕەوشتی ئەم میرەیان نەکردووە، دەڵێت: عاجباتییە، مێژوو نووسان باسی کارەکانی ئەم میرەیان نەکردووە، تەنیا وەك چاو تروووکاندنێك یان وەك تیژیی بروسکەیەك بەسەریدا تێپەڕیون[1]. لەبەر ئەوە لە چالاکییە سەربازییەکانی زێتر هیچی تر لەسەر ئیشەکانی نازانین. لە دوا دوای ساڵی (٥٧١ك/ ١١٦٧ز)دا ئەتابەگی موسڵ (سیف الدین غازی)، (مجاهد الدین قایماز)ی لە هەولێرەوە بانگ کرد بۆ موسڵ بۆ ئەوەی بیکات بە بریکاری خۆی[2] و سوود لە ئەزموونە سەربازییەکانی کە لە کۆمەکی سەلاحەددینی ئەییوبیدا فێری ببوو ببینێ و گوێ لە ئامۆژگاریەکانی بگرێت. جا، ئەم بانگکردنە و، ئەم دوورکەوتنەوەیەی (مجاهد الدین قایماز)ە لە هەولێر، بوو بە هەلێك و، بۆ (زین الدین یوسف) ڕەخسا، کە بەبێ کێبڕکێ، بەتەنیا، دەست بەسەر حوکمدا بگرێت، ئەوەبوو کاتێکیش هێز و توانستی بەخۆیەوە دی، ئیدی ئالای یاخیبوونی لێ هەڵکرد و، ئەمارەتی ئەربیلی لە موسڵ جیا کردەوە، پاشانیش خۆی گەیاندە ڕیزەکانی سەلاحەددینی ئەییوبی و، ملی ئیتاعەتی بۆ کەچ کرد و[3]، ئەتابەگییەکی لە موسڵ دابڕاوی دامەزراند.

سەرچاوەکانیش تەکەز دەکەن کە (زین الدین یوسف) دوای ئەو بەرواره، دەسدایی ئەمارەتەکەی بە موسڵەوە نەهێشتووە. مێژوو نووسی پێوەندخۆش بە تەلاری موسڵەوە (ابن الأثیر) دەڵێت: کاتێ ئەتابەگ (عزالدین مسعود)، بریکارەکەی خۆی (مجاهد الدین قایماز)ی باڵبەست کرد، میری هەولێر ئەم هەلەی قۆستەوە و، دابڕینی

---

[1] عباس العزاوي، مقال (آل بكتگين امارة اربل في عهدهم)، في مجلة المجمع العلمي العربي - دمشق، مجلد ٢١، ص ٥٢٤.

[2] ابن الأثير، الكامل، ١١/ ٤٣٤. ابن خلكان، وفيات الاعيان ٣/ ٢٤٦، ط ١٩٤٨.

[3] الروضتين، ٢/ ٦١.

ولآتەکەی لە ئیتاعەتی موسڵ ڕاگەیاند و، لە موسڵ جیا بووەوە[1]. ئیدی هەولێر لەو بەروارەوە، بوو بە گرێیەك لە سەر دڵی سەرداری موسڵ[2]. پاشان (زین الدین یوسف) ئەم باسوخواس و کارانەی خۆی نارد بۆ سەلآحەددینی ئەیوبی و بۆی ڕاگەیاند کە ئەمارەتەکەی خۆی دەخاتە ژێر ئیتاعەتی ئەوەوە[3].

هەرکە میری هەولێر، جیاکردنەوەی ئەمارەتەکەی خۆی لە موسڵ لە ساڵی (٥٧٩ك/ ١١٨٣ز)دا ڕاگەیاند و، چووە پاڵ مەملەکەتەکەی سەلآحەددینی ئەیوبی، ئنجا (عزالدین مسعود) بۆی دەرکەوت، ئەو ئیشەی ئەم میرە کردی، مەترسییەکی گەورەی بۆ ئایندەی ئەتابەگییەکەی دەبێت، کە لەوە دەچوو کەوتبێتە نێوان دوو ئاگرەوە، دوژمنێکی بوێر و جوامێر و کەڵە پیاو گەمارۆی داوە و بەتەمایەتی کە ناوی سەلآحەددینی ئەیوبییە.

ئیدی، ئەتابەگی موسڵ، لەوە زێتر کە هانا بەرێتە بەر خەلیفەی عەبباسی (الناصر لدین الله)، (٥٧٥ - ٦٢٢ك/ ١١٣٥ - ١١٨٠ز) ئەمە خوایە، ململانێی نێوان خۆی و سەلآحەددینی ئەیوبی ببڕێنێتەوە، هیچ دەسەلآتێکی دیکەی نەمابوو. ئەوەبوو خەلیفەش کەوتە نێوانیان و، کاربەدەستێکی دیوانی خۆی (شێخ الشیوخ صدرالدین عبدالرحیم بن اسماعیل)ی نارد بۆ موسڵ و، لەوێش نوێنەرێکی ئەتابەگی (قاضي القضاة أبو حامد محي الدین محمد بن کمال الدین محمد بن عبدالله بن القاسم الشهرزوري)ی لەگەڵ کەوت و، بوون بە شاندێك. شاندەکە گەیشتە دیمەشق و سەلآحەددینیش لە دیمەشق بوو[4]. دانوستان لەنێوان هەردوولادا دەستی پێ کرد،

---

[1] الکامل، ١١/ ٥٠٠.

[2] م. ن. ص

[3] ن. ص.

ابو شامة، الروضتین، ٢/ ٥٤. ابن واصل، مفرج الکروب، ٢/ ١٥٢... تەنێش، هەر (ابن العبری) دەڵێت: هەولێر لە ساڵی (٥٨١ك)دا کەوتە ناو دەوڵەتی سەلآحەددینەوە، بنۆڕە کتێبەکەی:
The Chronography V. l, P. 317.

[4] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٣٧٨.

بەڵام گیر و گرفتی تێ کەوت، نوێنەری موسڵ سوور بوو لەسەر ناوبردنی هەولێر لە ڕێکەوتننامەکەدا[1]، واتا دانوستانەکە لەسەر چارەنووسی هەولێر بکرێت و سەرداری هەولێر ئەو مافەی نەبێت بەهەوەسی خۆی هەولێر بخاتە سەر دەوڵەتێك خۆی بیەوێت، چونکە نوێنەری سەرداری موسڵ دەیزانی سەرداری هەولێر لە لایەنی سەلاحەددینی ئەییوبی بەولاوە هیچ لایەنێکی دیکە بەگەن ناکات. بەڵام سوڵتان سەلاحەددین داخواستی ئەوەی موسڵی ڕەت کردەوە و، گوتی: سەرداری موسڵ مافی ئەوەی نییە باسی بابەتی هەولێر بێنێتە پێشەوە[2]، چونکە سەرداری هەولێر ئازادە چارەنووسی هەولێر دیاری بکات و بەپاڵ کام لایەن دەکەوێ، با بکەوێت، واتا، سوڵتان سەلاحەددین، ئامادە نییە هەولێر هەڕاج بکات (مساومة). (محي الدين) ڕازی نەبوو، گوتی: هەولێر هی ئێمەیە[3].

(محي الدين) کەوتە هەڕەشە کردن و گوتی: ئەگەر سەلاحەددین پڕۆژەکەی بداتە دواوە، ئەوا، ئەتابەگی موسڵ داوای کۆمەك لە شایەکانی عەجەم دەکات (واتا وڵاتی چیاکان و ئازەربێجان). سەلاحەددینی ئەییوبی گوێی بەو هەڕەشەیە نەدا و، سوور بوو لەسەر ئەوەی کە هەولێر لەگەڵ خۆیەتی و[4]، بەرپەرچی هەڕەشەکەی نوێنەری موسڵیشی بە هەڕەشەیەکی توندتر دایەوە و[5]، وێڕای ناوبژیوانییەکەی بەغدایش، دانوستانەکە سەری نەگرت. ئیدی بەو جۆرە، ڕەوشتی نوێنەرەکەی موسڵ، مەسەلەی

کتاب الروضتين، ٢/ ٥٣ ـ ٥٤.

مفرج الكروب، ٢/ ١٥٦.

[1] ابن شداد، النوادر، ص ٦٥.

[2] الكامل، ١١/ ٥٠٠.

[3] م. ن. ص: ٥٠١.

[4] م. ن. ص.

Setton, A History of The Crusades V. l, P. 579.

[5] العماد الكاتب الاصفهاني، البرق الشامي، على الصفحة ١١٦ من كتاب السير هاملتون جب، (صلاح الدين).

مرآة الزمان، ٨/ ٣٧٨.

چارەسەر و یەکلاکردنەوەکەی - وەك سێر هاملتۆن دەڵێت - خستە خانەی گرێ کوێرەوە[1].

(ابن الأثير) دەڵێت: سەڵاحەددینی ئەییوبی دەیزانی کە دۆخی موسڵ لاوازە و کەوتووەتە لێژی و، ئاگاشی لە ململانێی ناو تەلاری حوکمی موسڵ هەبوو، کە بە فیتی دوو میری گەورەی موسڵ (عزالدین زلفندار و، شرف الدين أحمد بن أبو الخير)، ئەتابەگی ئەم شارە، بریکارە تواناکەی خۆی (مجاهد الدين قايماز)ی دەستبەسەر کرد و، ئەو دوو میرە گەورەیە جێگای بریکارە بەندکراوەکەیان گرتەوە[2]. لەبەر ئەوە، سەڵاحەددین بەسەر ئەم لاوازییەوە نەچوو، لەسەر مەسەلەی هەولێر زێتر پێی داگرت و مکوڕ بوو.

هەرچی (زين الدين يوسف)ە، ئەوە، ئەو، لە بەڵای ئەتابەگی موسڵ بەسڵ بوو، لەوە دەترسا ئەمارەتەکەی لەناو ببات هەرچەندیشە سەر بە سەڵاحەددینی ئەییوبی بوو، لەبەر ئەوە دەیویست ڕاگەیاندنێکی فەرمیی لە سوڵتانەوە دەستکەوێ، تێیدا، سوڵتان سەڵاحەددین پشتگیری لە هەولێر بکات و، لە هەر دەستدرێژییەکی چاوەڕوانکراو بیپارێزێت و، سنووری ناوچەکانی ئەمارەتی هەولێریشی بۆ دیاربکات کە خۆی دایمەزراندبوو. سوڵتان سەڵاحەددینیش دەستبەجێ لە بڵاو کراوەیەکدا[3] لایەنگیری و پشتگیریی لە هەموو ئەو هێزانە ڕاگەیاند کە دەستی یارمەتی بۆ ئیسلامەکانی شەڕی خاچدروشمی دوژمن درێژ دەکەن و، هەر کۆمەڵ و هێزێکیش بە هەوەسی خۆی ڕەفتار بکا و ئایین و هەق و هەقیانەت وەلاوە بنێ و ناهەقی بکا و یارمەتی موسوڵمانان نەدات (لێرەدا مەبەستی یەکەمی لە موسڵ بوو)، ئەوا جەنگی لە دژ بەرپا دەکات.

سەڵاحەددینی ئەییوبی، مەبەستی لە دەرهێنانی ئەو بڵاوکراوەیە ئەوە بوو کە هەڵوێست بەرامبەر بە هەڵوێستی ناڕەوای موسڵ پێشان بدات، چونکە ئەو کات

---

[1] جب، صلاح الدين، ص ١٩٧.

[2] الكامل، ١١/ ٤٩٩ ـ ٥٠٠.

[3] بڕوانە پاشکۆی ژمارە (١).

هەڵوێستی موسڵ بەرامبەربە شەڕی خاچدروشمان کە سەلاحەددین فەرمانداریی دەکرد، خراپ بوو. زیاد لەوەش، سەلاحەددین کۆمەکی بە سەرداری هەولێر دژ بەموسڵ، کرد. ئەم بڵاوکراوەیە، سنووری ئەو ناوچانەشی دەستنیشان کرد کە کەوتنە ناو ئەمارەتی هەولێرەوە. واتا، سەرباری هەولێر هەموو ئەو ناوچانەشی گرتەوە کە زێی بچووکی پێدا دەڕوات، بە شارەزوور و مەڵبەندەکانی هەوارگەی (بنی قفجاق)[1] و هەوارگەی (القرابلی)[2] و (الدست)[3] و (الزرزارية)[4]ی سەر بە شارەزووریشەوە.

بەم بڵاو کراوەیە سنووری ئەتابەگایەتی هەولێر دیاری کراو سیماکەی ڕوون بووەوە، کە هەموو ناوچەکانی نێوان دیجلە - لە ڕۆژاواوە - تا، هەردوو زێ - لە باکوور و باشوورەوە - ی دەگرتەوە و، لە ڕۆژهەڵاتیشەوە گەیشتە ئەوپەڕی شارەزوور و قەڵا و مەڵبەندەکانی شارەزوور. سەلاحەددینی ئەیووبی دەیویست ئەمارەتێکی

---

[1] پێدەچێ، مەبەستی لە ئەمارەتی هۆزی (قفجاق) ـ الأمارة القفجاقية ـ بێت، کە لە ناوچەیەکی نزیك هەولێر دامەزرابوو، شارەزوور و قەڵاکانی شارەزووریشی دەگرتەوە: (الكامل، ١١/ ٧٥. الباهر، ٥٧). هەروەها (الكرخاني ـ الكرخيني) واتا کەرکووکی ئێستایشی، کە لە هەولێرەوە نزیکە، دەگرتەوە، بنۆڕە: (ابن شداد، النوادر، ١٩٨. أبو شامة، الروضتين، ٢/ ١٩٣. وفيات الاعيان، ٣/ ٤٥٨، ط بيروت). سەیری بابەتی: (پێوەندی لەگەڵ ئەمارەتی "القفجاقيه"دا بکە).

[2] لە (معجم ياقوت البلدانی)دا پێناسە نەکراوە، هەروەها لە کتێبەکانی دیکەی (البلدانيين)یشدا ناوی نەهاتووە. ڕەنگە مەبەستی لە (دربند قرابلي) بێت کە (ابن الأثير، لە ـ الكامل، ١٢/ ٥٦ ناوی هێناوە). (د. احسان عباس)یش لە پەراوێز (٢)ی (وفيات الاعيان)دا، ط بيروت، ٧/ ١٧٢، دەڵێت: دەربەند لە ئەیالەتی (کرکور)ە، دەکەوێتە سەر کەناری ڕۆژاوای دیجلە، ڕەنگە دەربەندی بازیانی ئێستای مەبەست بووبێت.

[3] (الدست): لەوەدەچێ (الدست) نەبێ، (دەشت) بێت، (یاقوت) باسی دەکات و دەڵێت کەوتووەتە نێوان چیاکانی هەولێر و تەورێزەوە، شارۆچکەیەکی ئاوەدانە و خێروبێرێکی زۆری هەیە و، خەڵکەکەی هەموویان کوردن، (معجم البلدان، ٢/ ٤٥٦)

[4] (الزرزارية)، کتێبگەلی (البلدانيين) پێناسەی ناکەن، بەڵام لە ناوەکەیڕا دیارە مەبەستی شوێنی زراریەکانە.

مەزن و بەهێز لە ناوجەرگەی ناوچەیەکی نەیاری خۆیدا دامەزرێنێت کە لە لای ڕۆژهەڵاتییەوە بە (وڵاتی چیا) بە سەرۆکایەتی (شمس الدین البهلوان محمد ابن ایلدکز (ت ٥٨٢ك/ ١١٨٦ز)[١] و بە وڵاتی ئازەربێجان بە سەرۆکایەتی (قزل أرسلان عثمان بن ایلدکز) - لەساڵی (٥٨٧ك/ ١١٩١ز)[٢]دا کوژرا - کە هەردووکیان نەیار و دوژمنی بوون[٣]، دەورە بوو.. لە لای ڕۆژاوایشەوە ئەتابەگایەتیی موسڵ دەورەی دابوو کە هەتا ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز)یش دوژمنایەتیی سەلاحەددینی دەکرد، کە ئیدی لەو ساڵەدا پەیماننامەی تەبایی لە نێوان هەردوو لادا مۆرکرا و بەپێی ئەو پەیماننامەیەش، موسڵ کەوتە ژێر ڕکێفی سەلاحەددینی ئەییوبییەوە[٤].

(زین الدین یوسف ینالتگین) بەسەر تالانکاراندا سەرکەوت:

ئەتابەگ (عزالدین مسعود) بۆی دەرکەوت کە بەند کردنی بریکارێکی توانا و زیرەکی وەك (مجاهدالدین قایماز) لە ئازاری ئەو و، داماوی و دەسەپاچەیی خۆی بەرامبەر بە سەلاحەددین هیچی تری تێدا نییە و هەستی کرد کەسێکی وەهای نەماوە، لەم دۆخە ناهەموارە و پێگە شلۆقەیدا پرس و ڕایەکی پێ بکات. هەروەها بۆیشی ساغ بووەوە، ئەو دوو میرەی، جێگای ئەم بریکارەیان لە ئەتابەگایەتییەکەدا گرتووەتەوە، نەیانتوانیوە جێگای پڕ بکەنەوە. لەبەر ئەوە، ئازادی کرد، بەلام پاش ئەوەی نزیکەی دە مانگی لە زینداندا کێشا[٥]. لەسەر تکای (شمس الدین البهلوان محمد بن ایلدکز) سەرداری وڵاتی چیا[٦]، لە زیندان دەری کرد.

---

[١] الکامل، ١١/ ٥٢٦.

[٢] م. ن. ١١/ ٧٥ ـ ٧٦.

[٣] م. ن. ١١/ ٥٠٤. مرآة الزمان، ٨/ ٣٧٨.

[٤] الکامل، ١١/ ٥١٧. الروضتین، ٢/ ٦٤.

[٥] الباهر، ص ١٨٤.

[٦] الکامل، ١١/ ٥٠٤.

هەر، کە (مجاهد الـدين قايمـاز) بـەردرا، (عزالـدين مـسعود) نـاردی بـۆ لای سـەرداری ولاتی چیا و (قزل أرسلان عثمان بن ایلـدکز) بـرای کـە سـەرداری ولاتـی ئازەربێجـان بوو بۆ هانابردن و داوای کۆمەککردن دژ بـە سـەلاحەددینی ئـەییوبی و سـەندنەوەی هـەولێر کـە کـەوتبووە ژێـر ئـالای سـەلاحەددینەوە[1]. پـێش ئەمـەش، باسـی (قاضـی القضاة ابا حامد محي الدين) مان، کرد کە بـە نوێنـەرایـەتیی ئەتابـەگی موسـڵ، چوو بۆ دیمەشق و لەگەڵ سەلاحەددین کـەوتبووە دانوسـتان و هەڕەشـەی لـێ کردبـوو کـە ئەتابـەگی موسـڵ ناچـار دەبـێ هانـا بـەرێ بـۆ هـەردوو سـەردارەکەی ولاتـی عەجـەم، "مەبەستی لە هەردوو کوڕەکەی - ایلدکزە - کە باسمـان کـردن"، هـەردووکیان دەکـات بە گژیا، ئەگەر سوور بێت لـە سـەر موڵکایـەتیی هـەولێر[2]. برایـان (بهلوان و، قـزل أرسلان) کە نەیاری سوڵتان بوون، دەیانزانی ئەگەر هەولێر بچێتە ژێر ئـالای سـوڵتان سەلاحەددینەوە، کێشە و مەترسییەکی گەورەیان بۆ پەیدا دەبێت، نەخاسمـە بـەپێی بلاو کراوەکەش سنووری هەولێر دەبوو بگاتە سنووری ولاتـەکانی ئـەوان واتـا، بگاتـە سنووری ولاتی چیاکان و سنووری ئازەربێجان.

(مجاهد الدين قايماز) لەبـەرایی سـاڵی (٥٨٠ك/ ١١٨٤ز)دا، لـە موسـڵ دەرچـوو، بـەرەو ولاتی عەجەم کەوتە ڕێ، تا گەیشتە ئازەربایجان و، لەوێ خـۆی گەیانـدە لای سـەردار (قزل أرسلان)، ئەویش بەگەرمی پێشوازیی کرد و، دەستبەجێ ئامادەگی خۆی نیشان دا بـۆ بەدەنگـەوە چوونی ئەتابـەگ (عزالـدين مـسعود) و پێیـشی گـوت کـە پێویـست ناکـات بـچێت بـۆ لای (البهلـوان ابـن ایلـدکز)ی بـرای، ئنجـا هەڵگەڕایـەوە و پێیگـوت: "ئەوەی دەتەوێ، مـن دەیکـەم"[3]، پاشـان لەشـکرێکی سـێ هـەزار سـواری خـستە ژێـر دەستی، (مجاهد الدين قايماز) و بەرە و هەولێر بەڕێی خـستن بـەنیازی گـەمارۆدان و داگیر کردنی شارەکە، بەڵام سـەربازەکان بـەر لـەوەی بگەنـە نـاو جەرگـەی ئـەمارەتی

---

[1] م. ن. ص.

[2] العماد الكاتب، البرق الشامي، على صفحة (١١٦) من كتاب السير هاملتون جب.
صلاح الدين، مرآة الزمان ٨/ ٣٧٨.

[3] الكامل، ١١/ ٥٠٤.

هـەولێر، هـەر بـەدەم ڕێـوە، لـە شارۆچـکە و گوندەکانـدا کەوتنـە دەسـتدرێژی و کاولکاری، گوندەکانیان وێران و تالآن دەکرد، دەستیان بـۆ ئافرەتـان دەبـرد و، بـەزۆر ڕاپێچیان دەکردن[1].

هەواڵ و باسوخواس گەیشتە میر (زیـن الـدین یوسـف ینـالتگین)، وەلـێ، ئـەم دۆش دانـەما، ناچـار هەسـتا لەشـکرێکی تـەیار و ئامـادە کـرد و بـەرەو ڕووی چـەتە و هێرشهێنان کەوتە ڕێ و ئازایانە و ژیرانە بـۆ بـەرەنگار بوونـەوەیان کەوتـە پـیلان و تـەگبیر، ئـەو دەیزانـی کـە ناتوانێـت بـە یـەك تـەکان لەگـەڵ سـێ هـەزار جـەنگاوەردا دەسـەو یەخـە بکەوێتـە پـەلامار، لـە لایـەکی تریـشەوە، نـەدەبوو گوریـسیان بـۆ شـل بکات و بە هەوەسی خۆیان بکوژن و ببڕن و تالآن بکەن و ئاگری شەڕ و بەلآیان لـەوە زیاتر بتەنێتەوە. بەڵام خواو ڕاسان و خۆشبەختانە دیتی، وا دوژمنان بە گوندەکاندا بـلآو بوونەتـەوە و، هـەر گرووپـەو بـە لایەکدا سـەرگەرمی تـالآن و بـرۆن - ئـەمیش نەیهێشت بە سەریانەوە بچێت، زۆر بەخێرایی پشتی لێیان گـرت و، هـەر گرووپێکـی دیتبا یەکەم جار، بەخۆی و بە قورسایی لەشکرەوە دەیـدا بەسـەریاندا. کوشـتارێکی زۆر لـە نێوانیانـدا ڕووی دا، تـا، بەتـەواوی بەسـەریاندا سـەرکەوت و دوژمـنی بـەزیو هەلآت و کەلوپەلی زۆر و چەك و تفاق و ولآغێکی زۆری بـەجێ هێـشت. بـەو جـۆرە ئەو عەجەمانە بە دەستی بەتاڵ بەرەو پاش لەکوێوە هاتبوون بۆ ئەوێ گەڕانەوە[2].

وا دیارە (مجاهد الدین قایماز) نەیدەویست مەسەلەکە بگاتە ئـەو ئاسـتە و تۆڵـە لـە خەڵکەکە بکرێتەوە. ئەو گەلێکی لە شان گران بوو ئەو هێرشبەرانە بکەونـە تـالآن و سووتاندن و ڕاپێـچانی ئافرەتـان، چـونکە ئـەو ڕەفتارانـە بـە دڵـی ئـەو نـەبوون و بـە پیاوێکی ئاییندۆست ناسـرابوو[3]، وەلـێ هیـچی پـێ نـەدەکرا و، نەیـدەتوانی بـەر لـەو

---

[1] م. ن. ص.

[2] م. ن. ص.

[3] م. ن. ص. هەروەها: ابن شداد، النوادر: ٦٧.

ابن العدیم، زبدة حلب، ٣/ ٨٠.

ابو شامة، الروضتین، ٢/ ٦٠. ابن واصل، مفرج الکروب، ٢/ ١٦٣.

سەربازانە بگرێت. (ابن الأثیر) دەڵێت: (مجاهد الدین قایماز) دوای شکان و هەڵاتنی هێزەکانی، گەڕایەوە بۆ موسڵ و، دەیگوت: من هەتا ئێستاش چاوەڕوانم خوا تۆڵەی ئەو خراپەکارییەم لێ بکاتەوە کە عەجەم کردی، ئەوەی من لەوانم دی، قەت بە خەیاڵمدا نەدەهات ئیسلام بە ئیسلامی بکات، من دەمگوت: مەکەن، بەڵام ئەوان گوێی خۆیان لێ کەڕ کردبوو، تا، ئەو بەزینە، بەزین[1].

بەڵام ئەگەر لەشان هەولێرەوە سەیری ئەو هەڵاتنە بکەین، دەبینین ئەو سەرکەوتنەی سەربازانی هەولێر بەسەر ئەو جەردە و چەتانەدا بەدەستیان هێنا، هێز و توانستی ئەم ئەمارەتەی پێشان دا و، دەری خست کە دەتوانێ دژ بە داگیرکەرانی دەرەکی بووەستێ و، بوون و سەربەخۆیی خۆیشی لە ئەتابەگایەتیی موسڵ بپارێزێت.

میر (زین الدین یوسف) بەپێویستی زانی باسی ئەم ڕووداوانە بگەیێنێتە سەڵاحەددینی ئەیوبی، ئەوەبوو نوێنەری خۆی نارد بۆ دیمەشق، سووڵتان بەم کارەساتە زۆر تووڕە بوو، کەوتە ئامادەسازی بۆ تۆڵە سەندنەوە لە ئەتابەگ، ئنجا، لەپایزی ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز)دا بەرەو موسڵ کەوتە ڕێ[2] و گەیشتە (کفر زمار)[3]، وەلێ نەیتوانی درێژە بە ڕێگا بدات، دیارە زانیبووی بۆی ناکرێ موسڵ داگیر بکات[4]. ئەم تەکانەش، تەکانی سێیەم و (دوا تەکان)ی بوو دژ بەم ئەتابەگایەتییە[5].

سەڵاحەددینی ئەیوبی، دوو مانگ لە (کفر زمار) مایەوە، لەو ماوەیەدا تەتەر لەنێوان خۆی و ئەتابەگی موسڵدا دەهاتن و دەچوون، تا، لەئەنجامدا ئاشت بوونەوە -

---

ابن خلدون، کتاب العبر، ٥/ ٥٨١. Setton, V. I. P. 580.

[1] الکامل، ١٢/ ١٥٣ ـ ١٥٤. الباهر، ١٩٣.

وفیات الاعیان، ٣/ ٢٤٦. ابو الفداء، المختصر في اخبار البشر، ٣/ ٩٧.

[2] کتاب الروضتین، ٢/ ٦٠.

[3] (کفر زمار): گوندێکە لە گوندەکانی موسڵ، معجم البلدان، ٤/ ٤٦٩.

[4] الکامل، ١١/ ٥١٧.

[5] تەکانی یەکەم لە ساڵی (٥٧٨ك) و، تەکانی دووەم و سێیەم لەساڵی (٥٨١ك)دا ڕووی دا.

(ابن شداد) دەڵێت: موسڵ ناچار بوو ئەم سوڵحە مۆر بکات چونکە ئەتابەگی موسڵ (عزالدین مسعود) نەیتوانی هیچ کۆمەکێ، نە لە بەغدا و نە لە هەردوو مەلیکەکەی عەجەم (البهلوان و، قزل أرسلان) وەربگرێت و تەنانەت کەف و کوڵێکی درۆیشیان دژ بە سەلاحەددین دەست نەکەوت[1]. لەبەر ئەوە، ئەتابەگ نەخۆشکەوتنی سەلاحەددینی بە هەل زانی و، دەشیزانی کە سەلاحەددین لەم بارەدا قسەی ناشکێنێ و دڵیشی نەرمە[2]. ئیدی بەم تەباییناەمیە پێکدادانی نێوانیان کۆتایی هات کە لە دە ساڵ پتر درێژەی کێشا. (مجاهد الدین قایماز) ڕۆڵێکی بەرچاوی لە مۆرکردنی ئەو تەبایی نامەیەدا گێڕا[3].

بەپێی ئەم تەبایینامەیەش، ئەمارەتی موسڵ کەوتە ژێر ئالای سەلاحەددینی ئەییووبییەوە، ئیدی ناوی سوڵتان سەلاحەددین کەوتە سەر خوتبە و دراویش[4] و ناوی سوڵتانی سەلجووقییان لەسەر نەما و، ئەمارەتی هەولێریش ئیتر ترس و گێچەڵی موسڵی لەسەر ڕەوییەوە.

---

[1] ابن شداد، النوادر السلطانية، ص: ٧٠.

[2] ن. م. ص.

ئەم مێژوو نووسە، بە قسەکانیدا دەردەکەوێ کە موسڵاوییەکان ناردبوویان، ئەوەتا دەڵێت: "ناردمیان بۆ ئەم ئیشە ـ واتا بۆ سوڵحاندن ـ (لە ساڵی (٥٧٩ك)یشدا ئەتابەگ - عزالدین مسعود ـ ئەوەبوو، ناردی بۆ لای خەلیفە (الناصر لدين الله) بۆ ئەوەی لەگەڵ سوڵتان سەلاحەددین ئاشتی بکاتەوە. بنۆڕە: النوادر السلطانية، ص: ٦٤، ٧٠.

[3] الكامل، ١١/ ٥١٧.

[4] ن. م. ص. مرآة الزمان ٨/ ٣٨٤.

الروضتين، ٢/ ٦٤.

مفرج الكروب، ٢/ ١٧٢.

المقريزي، السلوك، ١/ ٨٩ ـ ٩٠.

بەشداربوونی (زین الدین یوسف ینالتگین) لە شەڕەکانی خاچـدروشمان و، مردنـی لە ساڵی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز)دا:

سەرداری هەولێر، هەرچەندە، لەبـەلاّی موسـڵ دڵنیـا ببـوو، وەلـێ هـەولێری بـەجێ نەهێشت و، بۆ ئەو شەڕەش نەچوو کە سەلاّحەددینی ئەییوبی دژ بە خاچـدروشمانی دەکرد، پێدەچێ ترسی لەوە بووبێت غەدرێك لە هەولێر بکرێت، نەخاسمە لە لایـەن (قزل أرسلان عثمان کوڕی ایلدکز)ەوە کە سەرداری ئازەربێجان بـوو، ئـەوەبوو کـە لـە سـاڵی (٥٨٢ك/ ١١٨٦ز)[١]دا (شمـس الـدین بهلـوان محمـد کـوڕی ایلـدکز)ی بـرای مـرد، وڵاتەکـەی ئـەویش کەوتـە سـەر ئازەربێجـان و، مەملەکەتەکـەی - قـزل ارسـلان - هەنـدەی دی زیـادی کردبـوو، وەکـو باسیـشمان کـرد (زیـن الـدین یوسـف) کوتـەکی جەرگبڕی لەو لەشکرە گەورەیە وەشاندبوو کە سـەرداری ئازەربێجـان لەگـەڵ (مجاهد الدین قایماز) لە سەرەتای ساڵی (٥٨٠ك/ ١١٨٤ز)[٢]دا بەرەو هەولێری ناردبوو، واتا، لەو کۆنە قینەش ترسی هەبوو.

وا دیارە، سەرداری هەولێر (زین الدین یوسف) لە ساڵی (٥٨٥ك/ ١١٨٩ز)دا بەشـداریی لە شـەڕی خاچـدروشماندا کردبـێ، واتـا ئـەوکات کـە سـەلاّحەددینی ئـەییوبی، لەگـەڵ میرەکانی تـردا، بـۆ شـەڕی خاچـدروشمان داوای کردبوون[٣]. ئـەوە بـوو، (زیـن الـدین یوسف)یش چوو بە دەنگییەوە و بە (لەشکرێکی چاك و ورەیـەکی چاکترەوە) لـە لای سەلاّحەددین ئامادە بوو[٤]، سەلاّحەددین جێگای تایبـەتی لـە ڕێزەکانی لەشـکردا بـۆ میرەکـان دانـابوو، کـاتێکیش سـەرداری هـەولێر گەیـشتە لای، ڕێـزی لێنـا و، لـە قـۆڵی چەپی لەشکرەوە، لەگەڵ (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی برای جێگای بـۆ کـردەوە، کـە (موزەففەرەددین)ی برای، ئەوکات سەرداری (حـران) و (الرهـا) بـوو، ئـەویش لەگـەڵ لەشکری سەلاّحەددیندا ڕیزی گرتبوو.

---

[١] الکامل، ١١/ ٥٢٥.

[٢] م. ن. ١١/ ٥٠٤.

[٣] الروضتین، ٢/ ١٥٠. مفرج الکروب، ٢/ ٣٠٦.

[٤] ابن شداد، النوادر السلطانیة، ص ١٢٣.

(عماد الاصفهانی) بە وشەگەلی هاوئاهەنگ (سجع)، بەسەر شادیی ئامادەبوونەکەی سەرداری هەولێر و لەشکرەکەیدا هەڵدەڵێت و، دەڵێت: "زین الدین یوسف کوڕی زین الدین علی کـچك، سەرداری هەولێر گەیشتە جێ، ئەو میرە، خێرکەردەیە و لێبووردەیە، ئومێدچێن و خانەدانە، خاوەن دیوەخان و نانە، پیاوێکی ئەسڵ و رەسەنە، خاوەن ڕەوشتی پەسەنە، لەشکرەکەی دەگرمێنێ، هەر دەڵێی تاوی بەهارە، هەوران لە ژێڵڵاوە دێنێ، باران دێنێ، هەرد و وەردان دەنەخشێنێ، خەلە دێنێ، خەرمان دێنێ، بەچەشنی گوانی حوشتران کاسە و جامی پڕ لە شیرە، بۆ سەربازە، بۆ ئەمیرە، بۆ وەزیرە، بۆ گزیرە. ئەو ئەمیرە، چەندی حەزکەی بە تەگبیرە، خەڵکێکی زۆری لەگەڵە، بەکاوە خۆ و نە شڵەژاوە، ترسی لەدڵ دەرهێناوە، نوخشەی ئارامیی لێداوە، موژدەی غەڵەبەی هێناوە... ئەمە یەکەم جاری بوو چاوی بە سوڵتان ڕوون بێتەوە و، سوڵتانیش ڕێزی لێنا و بەرەکەتی بەسەردا داباراند... حەشاماتێکی زۆری لەگەڵدا بوون، سەربازانە ڕیز کرابوون، وەستایانە ساز درابوون، میری هەولێر بە فەرمانی سوڵتان، لەنزیك (موزەففەرەددین)ی برایەوە کەوتە قۆڵی چەپی لەشکر و، ترسێکی زۆری خستە دڵی دوژمنانەوە".

(مردنی - زین الدین یوسف ینالتگین):

سەرچاوەکان، باسی بزاڤ و چالاکیی سەربازیی (زین الدین یوسف) ناکەن، ئەویش، تا سەر، لەسەر شەڕ، بەردەوام نەبوو، چونکە لە یەکەم شەڕیدا، لەمەیدانی شەڕی خاچدروشماندا، بەڕێکەوت، گیانی سپارد، ئەوەبوو، لە ڕەمەزانی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز)دا نەخۆشکەوت، پێدەچێ لەرز و تای بووبێ، ناوە ناوە تای لێ دەهات، دەیخست، لەبەر ئەوە نەیتوانی لەڕیزی لەشکر بمێنێتەوە.

ئەوەبوو، داوای کرد کە سوڵتان ئیزنی بدات بگەڕێتەوە بۆ وڵاتی خۆی، وەلێ سوڵتان ئیزنی نەدا، ئنجا داوای لێ کرد ڕێگای بدات بچێت بۆ شاری (الناصرة) لە فەلەستین، سوڵتان بەم داوایەی قایل بوو.

(زیـن الـدین یوسـف) قـەڵاکاری (الخروبـة)[1]ی بـەجێ هێـشت کـە کـەوتبووە نزیـك (عکـا)وە، گەیـشتە (الناصـرة)، لـەوێ بـە دەرمـان و چارەسـەرەوە، ماوەیـەك خـەریکی خۆی بوو، بەڵام بێ هوودە بوو، تایەکەی هەتا دەهـات گـەرمتر دەبـوو، ئـەنجام، کۆڵی پـێ دا و خـستی، شـەوی (٢٨)ی ڕەمـەزانی[2] هـەمان ئـەو سـاڵە تـەواو بـوو (مـرد). (موزەففەرەددین گۆگبوری) برای بە دیاریەوە بوو، خەڵکی بەمردنی خەمناك بوون، چـونکە (زیـن الـدین یوسـف) هێـشتا لـە بـەرایی تەمەنیـدا[3] بـوو، دیـارە و ئـاخریش بوو[4].

(ابن شداد) کە ئەم ڕووداوە دەگێڕێتەوە، بەچاوی خۆی دیویـەتی، چـونکە ئـەو، لـە بـەرایی (جمـادی الاولـی/ سـاڵی ٥٨٤ك/ ١١٨٨ز)ەوە[5]، چـووبووە ڕیزەکـانی لەشـکری سـەڵاحەددینەوە و، هـەر لـەو بەروارەشـەوە لەهـەموو شـەڕەکانی سـەڵاحەددینی ئەییوبیدا ئامادە دەبوو. (ابن شداد) دەستی کرد بە نووسینی ئەو ڕووداوانەی کە لەو

---

[1] (الخروبة): قەڵاکارێکە لە کەنارەکانی دەریای شام و، بەسەر (عکا)دا دەڕوانێت. معجم البلدان، ٢/ ٣٦٢.

[2] وەك لە: (الروضتين ٢/ ١٦٤) و لە (مفرج الكروب ٢/ ٢٣٩) و لە (وفيات الاعيان ٣/ ٢٧٢)دا هاتووە. وەلێ (ابن شداد) دەڵێت: لە ١٨ی ڕەمەزانـدا گیـانی سـپارد. بنـۆڕە: النـوادر: ١٤٤، هـەروەهاش ئـەوەی (عماد الكاتب). بنۆڕە: (الفتح القسي، ليدن، ص ٢٩٨.. لەکاتێکدا، ئـەم دوو مێـژوو نووسـە، بـەر لـەم ڕووداوەش دەنگوباسی "ڕۆژی ١٩ی ڕەمەزانی هەمان ئەو ساڵەیان باس کردووە: (النـوادر، ن. ص)، و (الفتح القسي ٢٩٦)، هەروەها (ابـن الأثـير)یـش کـە لـە (العمـاد)ەوە وەری گرتـووە: (الكامـل ١٢/ ٥٦). هەروەهاش (الغساني، العسجد المسبوك، ص: ٤٣. بەڵام (ابو الفداء)، نەك، وەك ئەوان، ئەم دەڵێـت لـە (٨ی شـوال)دا مـردووە. بنـۆڕە: المختـصر، ٣/ ٧٩، هـەروەها. (ابـن الـوردی) لـە پاشـکۆی (المختـصر ٣/ ١٤٧)دا.

[3] لە (مظفر الدين گۆگبوری)ی برای بچووکتر بـوو، ئـەو، لەسـاڵی (٥٤٩ك/ ١١٥٤ز)دا لـە دایـك ببـوو. ئەمەش مانای وایە کە (یوسف) لە دەوروبەری نیوەی دەیەی چوارەمی تەمەنیدا بووە.

[4] ابن شداد، النوادر السلطانية، ص: ١٤٤. سـبط ابـن الجـوزي، مـرآة الزمـان، ٨/ ٤٠٧. ابوشـامة، كتـاب الروضتين: ٢/ ١٦٤. ابن واصل، مفرج الكروب، ٢/ ٣٣٩. تأريخ ابن الفراق، مجلد ٤، ج١، ص ٢٣٥.

[5] ابن شداد، النوادر، ص: ٨٧. ابن خلكان، ٦/ ٨٥، ط ١٩٤٨.

ماوەیــەدا بەچــاوی خــۆی دەیــدین، یــان کەســێکی کــە بــڕوای پێــی هــەبوو، بــۆی دەگێڕایــەوە[١]. بــەڵام ســەیر لەوەدایــە ئــەوەی (ابــن شــداد) دەیگێڕێتــەوە و، ئــەوەی (العماد الکاتــب الاصفهاني) دەیگێڕێتــەوە ئاسمــان و ڕێسمانە. خــۆ، (العمــاد)یــش لــەو ڕۆژەوەی کــە لــە (جمــادی الاولی/ ســاڵی ٥٧٠ك/ کــانوونی دووەمــی ١١٧٤ز)[٢]دا چــووەتە ڕیزەکــانی لەشــکری ســەلاحەددینەوە، ئــەویش شــەڕەکانی ســەلاحەددینی جــێ نەهێشتووە. (العماد) ببوو بــە نووســەری نهێنییــەکانی[٣] ســولتان تــا ئــەو ڕۆژەش کــە سوڵتان لە ساڵی (٥٨٩ك)دا کۆچی دوایی کرد.

دەبینین، ئەم مێژوو نووسە بەجۆرێکی ئەوتۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری) دەخاتــە بەرچاو کە خۆزگەی بە مردنی براکەی خواستبێ، چونکە چاوی لــە تــەختی هــەولێر بڕیبوو، بەئاواتیشەوە بــوو ڕۆژێ لــە ڕۆژان بگەڕێتــەوە و حــوکمی هــەولێر بگرێتــەوە دەست. (العماد الکاتب) وەها باس دەکات کە (زین الدین یوسف ینــالتگین) دەرمانیــان بۆ پەیدا کردووە بەڵام لــە کەســی وەرنــەدەگرت تــەنیا لــە دۆســتێکی خــۆی نــەبێ کــە دەرمــانی بــۆ دەهێنــا، چــونکە لــەوە دەترســا براکــەی پزیــشکێکی بنێرێتــە ســەر و بەیەکجاری لەکۆڵی بکاتەوە[٤]. بەڵام (ابن شداد) هەندە دەڵێت کە (زین الدین یوســف چەندین ڕۆژ بە دەستی خۆی چارەسەری نەخۆشییەکەی دەکرد، تا، مرد[٥].

هــەردوو مێــژوو نــووس (ابــن شــداد و، العمــاد) لەســەر ئــەوە ڕێکــن کــە پزیــشك نەچووەتە ســەری، یەکەمیــشیان بــە قــەتعی، باســی بزیــشکی، هــەر نــەکردووە، وەلــێ دووەمیان دەڵێ: (زین الدین یوسف) لە دەرمانی دۆستێکی خۆی زیێتر[٦]، بــە دەرمــانی

---

[١] النوادر: ص. ن.

[٢] ابن خلكان ٤/ ٢٣٥.

الباز العريني. مؤرخو الحروب الصليبية، ص: ٢٢٩.

[٣] ابن خلكان: ص. ن.

[٤] الفتح القسي، ص: ٢٩٨، ط ليدن.

[٥] النوادر السلطانية، ١٤٤.

[٦] الفتح القسي: ص. ن.

هـیچ بزیـشكێك قایـل نـەبوو. جگـە لـەوەش (ابـن شـداد) گومـانی لـە نیـازی (موزەففەرەددین گۆگبوری) نەكرد، وەك (العماد) كردی، دووریش نییـە (ابـن شـداد) لەبـەر ئـەوە بێـدەنگ بـووبێ كـە سەروسـەختێكی چـاكی لەگـەڵ (موزەففـەرەددین گۆگبوری) دا هەبووە[١].

(العماد)، كـەخۆی لـەو ڕووداوەدا ئامـادە بـووە و، بەقسەكانیـشیدا دەردەكـەوێت كـە لەگەڵ (زین الدین یوسف) دا بووە، دەڵێـت: كـە پزیـشكی تایبـەتی سـەلاحەددینی بـۆ بانگ كردووە، بەڵام میری نەخۆش دەرمانەكەی لێ وەرنـەگرتووە چونكە لێـی دڵنیـا نـەبووە و، لـەوە ترسـاوە موزەففـەرەددین گۆگبـوریی بـرای نـاردبێتی كـە چـاوی لـە تەختی ئەم بڕیوە، (زین الدین یوسف) بە بـڕوای خـۆی، دەرمـانی برادەرەكـەی بـەس بوو، وەلێ ئەو برادەرەی نەیدەزانی نەخۆشییەكەی چییە و چـی نییـە. لەبـەر ئـەوە نەیتوانی چارەسەری بكات، بگـرە، ئـارەزووی هـەر خۆراكێكیـشی كردبـا، بـۆی دەبـرد، پێیشی نەكەوتایە، ئیدی بەو جۆرە، نەخۆشییەكە لێی پیس كردو.. مرد[٢].

لـەوەش زیـاتر، ئـەم مێـژوو نووسـە دەڵێـت: موزەففـەرەددین گۆگبـوری بـەدیار براكەیەوە دانیشتبوو، بەجێی نەهێشت تا مرد، وەلێ هیچ سۆز و خەمێكی پێوە دیار نەبوو، لەبەر ئەوە، دەڵێن: "مردنـی براكـەی لـە بەرژەوەنـدی ئـەو بـووە، بۆیـە پێـی خـۆش بـووە"[٣] كـاتێكیش خەڵكەكـە، بـۆ پرسـە و سەرەخۆشـی چـوونە لای، پێیـان سەیربوو كابرا باكی نەبوو، هەروەكو هیچ ڕووی نـەدابێت، وەهـا بـوو، هـەر دەتگوت (لەڕۆژی شادیدایە)، لە دەوارەكەیدا (چادرەكەیدا) دانیـشتبوو، چـاوی لـە كەلوپـەل و میراتی براكەی بڕیبوو. پاشان سەردارانی قەڵاگەلی هـەولێری بـانگ كـرد و داوای لـێ كـردن، هەرچـییەكیان لـە لایـە، ڕادەسـتی بكـەن[٤]. پێدەچـێ لـەوەش ترسـابێ كـە بگەڕێنەوە بۆ قەڵاكانیان، لێی یاخی ببن.. ئەوەش كـە مەسـەلەكەی قـووڵتر كـردووە،

---

[١] وفيات الاعيان، ٦/ ٨٧، ط ١٩٤٨.

[٢] الفتح القسي، ص ٢٩٨.

[٣] م. ن. ص.

[٤] م. ن. ص. كتاب الروضتين، ٢/ ١٦٤.

ئـەو تۆمەتـە گەورەيەيـە كـە (سـبط ابـن الجـوزي) دەيخاتـە پـاڵ (موزەففـەرەددين گۆگبـورى) كـە گوايـا مـير (زيـن الـدين يوسـف) بەدەسـتى خـۆى چارەسـەرى خـۆى دەكـرد و (موزەففـەرەددين گۆگبـورى)ى بـراى يـاريى دەدا، كـە "گوايـا زەهرخـواردى كـردووە و، مـردووە"[1]. جـا، ئـەوەش كـە ئـەم تۆمەتـەى زێـتر لـە ڕاسـتييەوە نزيـك كردووەتەوە، ئەوەيە، كـە ئـەم برايـە - بەقسـەى ئـەو مێـژوو نووسـە[2] - بـەو مردنـە دڵتەنگ نەبووە و، هەر گوێشى پێ نەداوە، وەلـێ، ئەوەنـدە هەيـە، ئـەم گێڕانەوەيـەى (ابن الجوزى) وەك بەچاو ديتەكانى (ابن شداد) و (عماد الاصفهانى) نييە.

ئێمـــە، لێـــرەدا نـــە داكـــۆكى لـــە (موزەففـــەرەددين گۆگبـــورى) دەكـــەين و، نـــە تۆمەتەكەشـى بەسـەردا سـاغ دەكەينـەوە، وەلـێ پێويـستە دەمامـك لەسـەر ئـەم لـچ و لێـوەش هەڵماڵـدرێت و، ئـەم ڕووداوە ئاشـكرا بكرێـت و، قـسەى مێـژوو نووسـەكانى هاوزەمەنيشيان بخەينە بەرچاو كە دەڵێن: لەو كاتەوەى (موزەففەرەددين گۆگبـورى) لەسەر تەخت لادراو لە دەوروبەرى ساڵى (٥٦٦ك)دا لە هەولێر دەركرا، پێوەنـديى بـە گومانى، يان هەر هيچ نەبێ پێوەنديى ناتەباى نێوان ئەم دوو برايە - هەرچەنديـشە (زين الدين يوسف) لە بەسەرهاتى براكەى بەر پرس نەبووە، چونكە ئـەوكات منـداڵ بـــووە[3] - كـــارێكى وەهـــاى كـــرد، خەڵكەكـــە بكەونـــە ســـەر ئـــەو خەياڵـــەى كـــە (موزەففـــەرەددين گۆگبـــورى) براكـــەى كوشـــتبێ، وەك ئـــەوەى كـــە (ابـــن الجـــوزى)

[1] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٤٠٧.

[2] م. ن. ص.

[3] (ابن الأثير)، دەڵێت: (زين الدين يوسف، مێرد منداڵێكى بچووك بوو، حوكم و فەرمانى بەدەست نەبوو، لەشكر و فەرمانيش بەدەست ـ مجاهد الدين قايماز ـ ەوە بوو).. الكامل، ١١/ ٥٠٠، ئەم مێـژوو نووسە حيكايەتەكەى بەبۆنەى دەركردنى (موزەففەرەددين گۆگبورى)يـەوە (لـە دەوروبـەرى سـاڵى ٥٦٦ك) نەگێڕاوەتەوە، بەڵكو بەو بۆنەيەوە گێڕاويەتـەوە كـە ئەتابـەگى موسـڵ لـە سـاڵى (٥٧٩ك)دا، (مجاهد الدين قايماز)ى حەپس كرد. هەرچەنديشە قسەى ئەم مێـژوو نووسـە موبالەغـەى تێدايـە، چونكە (زين الدين يوسف) ئەو منداڵە بچووكە نەبووە كە ئەو دەڵێت، ئەگـەر بـزانين (زيـن الـدين علي كچك)ى باوكى زۆر پير بووە و لەساڵى (٥٦٣ك)دا مرد.

دەیگێڕێتــەوە، یــان بــە مردنــی براکــەی شاگەشــکە بووبێــت، وەك ئــەوەی (العمــاد الاصفهانی) دەیگێڕێتەوە. گێڕانەوەی یەکەمیان بەڵگەی لەگەڵدا نییە و لاوازە، لەبەر ئەوە ناگاتە پلەی ڕیوایەتی باوەڕپێکراو، خۆ، کابرای مێژوونووس سوورنییە لەسـەر ئەوەی کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) براکەی خۆی کوشتووە، نـەخێر، ئـەو دەڵێـت: "دەڵێن گوایا زەهرخواردی کـردووە و مـردووە"[1]. لەگـەڵ ئەوەشـدا ئێمـە تۆمەتەکـە بەشێوەیەکی بنبڕ ڕەت ناکەینـەوە، چونکە، لـەو سـەردەمەدا، کوشـتنی خـزم و بـراو، بگرە، کوشتنی بـاوك و فرزەنـدیش، لـە تـەلاری شـا و سـوڵتانەکاندا، وەك فـوو لـە دۆ بکەی ئاسایی بووە.

وا دیـارە، ئـەو دوو برایـە کـە لـە ژێـر یـەك دەواردا، پێکـەوە بـوون و (زیـن الـدین) دەرمانی پزیشکی ڕەت کردووەتەوە، تۆمەتەکە لێرەوە سەری هەڵداوە، وێڕای ئەوەش کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) هەند بە تەنگەوە نەبووە، بەڵکو بـە خـڕ کردنـەوەی میراتـی براکەیـەوە سـەرگەرم بـوو[2]. بـەڵێ، هەنـدێ لـە میرەکـانی بـرا مردووەکـەی دەسگیر کرد، پێدەچێ لەبەر ئەوە بووبێ کە نەوەکا لێی یاخی ببن، یان هەولێری لـێ داگیر بکەن - بەقسەی (العماد الاصفهانی)[3]- لەبەر ئەوە (موزەففەرەددین گۆگبـوری) دەیویـست بـە هـەر نـرخێـك بێـت، واوەسـت و ملکەچـیان بکـات، بـۆ ئـەوەی ئیـزن لـە سەلاحەددینی ئەییوبی وەربگرێت و، تەختی هەولێر بسەنێتەوە.

(موزەففـەرەددین گۆگبـوری) کـەم و زۆر، هـەقی بـوو ئـەم ڕێکارانـە بگرێتـە بـەر، چـونکە هـەر کەمتەرخەمییـەکی تێـدا کردبـا، بـەزیانی خـۆی دەشـکایەوە و، ئـەنجام تەختی حوکمیشی لەدەست دەچوو، کە هەموو ژیانی خۆی بۆ تـەرخان کردبـوو، لـەو ڕۆژەوەش کە (مجاهد الدین قایماز) تەختی لـەژێر پێـی دەرهێنـابوو، هـەر بـە ئـاواتی وەرگرتنەوەی دەژیا، با، ئەمە لەو لاوە بووەستێت، بـەلام ئـەوەی کـە شـایانی گومانـە

---

[1] مرآة الزمان، ٨/ ٤٠٧.

[2] الفتح القسي، ط ليدن ٢٩٨ ـ الكامل، ١١/ ٥٦. كتاب الروضتين، ٢/ ١٦٤.
مفرج الكروب، ٢/ ٣٣٩.

[3] الفتح القسي، ص. ن.

ئەوەیە کە مێژوو نووسان (موزەففەرەددین گۆگبوری) تۆمەتبار دەکەن، گوایا - بەقسەی (العماد) - (زین الدین یوسف) دەرمانەکەی لە پزیشکە تایبەتەکەی سەلاحەددینی ئەییوبی وەرگرتووە، نەك لە پزیشکی (موزەففەرەددین گۆگبوری) - ئەگەر ئەمیش پزیشکی خۆی هەبووبێت -، باشە، لەم بارەدا، تۆ بڵێی (زین الدین یوسف) لە نیازی پزیشکەکەی سوڵتان سەلاحەددین بەگومان بووبێت[1]؟

ئەگەر (موزەففەرەددین گۆگبوری) - وەك (سبط ابن الجوزي) دەڵێت گوایا براکەی - زەهرخوارد کردبێ - خۆ، دەبوو (العماد الکاتب)یش، کە خۆی لەوێ بووە، باسی کردبا، نەخاسمە لە سەرەتاوە گومانیشی لەوە دەکرد کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەو جۆرە لەگەڵ براکەیدا ماوەتەوە و لێی جیا نەبووەتەوە - ئەوەش بە قسەکانیدا دەردەکەوێت واتا قسەکانی (العماد الکاتب)، نەك هەر هەندە، بگرە (العماد الکاتب)، (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەوەش تۆمەتبار دەکات کە بە مردنی براکەی شاگەشکە بووە[2].

وەلێ، لەگەڵ ئەم گومانەشدا، کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) وەك سێبەری براکەی لێی دانەبڕاوە، بەڵام تۆمەتباری نەکرد بە کوشتنی براکەی. لەوەوە دەردەکەوێت کە (سبط ابن الجوزي) تۆمەتێکی ناڕەوای داوەتە پاڵ (موزەففەرەددین گۆگبوری). تەنیا مێژوو نووسێکیش کە ئەم تۆمەتەی داتاشیبێ (سبط ابن الجوزی)یە، کە لەو ڕووداوەدا هەر لەوێش نەبووە و، بگرە، هاوزەمەنی ئەو ڕووداوەش نەبووە[3]، جگە لەوانە ڕەخنەیەکی زۆریش لەم حەکایەتەی گیراوە[4].

بەهەمووی ئەوانەشەوە، ئەگەر لە قسەکانی (عماد الکاتب) ورد بینەوە، دەبینین دەڵێت، (زین الدین یوسف) دۆستێکی خۆی سەرپەرشتی چارەسەری نەخۆشییەکەی

---

[1] ن. م. ص ٢٩٩. النوادر: ١٤٤. الكامل ١٣/ ٥٦ ـ ٥٧. كتاب الروضتين ٢/ ١٦٤.
مفرج الكروب ٢/ ٣٣٩. الغساني، العسجد المسبوك ٤٣ ـ ٤٤.

[2] الفتح القسي، ط ليدن، ص ٢٩٨.

[3] سبط ابن الجوزي، لەساڵی (٥٨١ك)دا لەدایك بووە.

[4] عباس العزاوي، التعريف بالمؤرخين، ص ٧٣.

دەكرد، ئەو دۆستەش لەو كارەدا "كۆڵ و ناشی و ناشارەزا بـوو"[1]، سـەرباری ئـەوەش "هەرچی حەزی لێ كردبا، بۆی دەهێنا، دەیخوارد"[2] تا، بۆخۆی گیانی لەدەست دا و مرد. كەچی (سبط ابن الجوزي) دەڵێت، برا (بكوژەكەی) چارەسەری دەكرد.

(موزەففەرەددین گۆگبوری) دوای مردنی براكەی، یەكسەر لەسـەر تـەختی براكـەی دانیشت، ئەم جێگرتنەوە دەستوبردەش، مێژوو نووسانی خستە سەر گومانی ئـەوەی، هەریەكـــە و بـــە بۆچـــوونی خـــۆی، بـــەدووی بەڵگـــە و نیـــشانەدا بگـــەڕێت و (موزەففـەرەددین گۆگبـوری)ی پـێ پیـاو خـراپ بكـات. خـۆ ئەگـەر هاتبـا و، بـەو پەلەیە و، لەو هەل و مەرجە دراماتیكییەدا تەختی براكـەی وەرنـەگرتبا، لەوانـەبوو، بەم شێوە ناشیرینە تۆمەتبار نەكرابا.

بەهەر حاڵ، باسوخواسـی مردنـی (زیـن الـدین یوسـف ینـالتگین) گەیـشتە هـەولێر، خەڵكەكـەی شـڵەژا، هەنـدێكیان، ناردیـان لـە دووی (مجاهـد الـدین قایمـاز) بریكـاری ئەتابەگی موسڵ، كە بگەڕێتەوە بۆ لایـان و، دووبـارە حـوكمی ئەمارەتەكە بگرێتـەوە دەسـت، چـونكە، ئـەو، ڕەفتـاری لەگـەڵ خـەڵكی شـارەكەدا بـاش بـوو[3]. پێدەچـێ ئەوەشیان لەبەر ئەوە كردبێ كـە ئاینـدەی وڵاتەكـەیان لـەژێر مەترسـیدا نـەمێنێ و، ئەمارەتە كۆرپەكەشیان نەكەوێتە ژێر حەز و ئارەزووی سەردارێكی نەفام كە نەزانێ بەشـێوەیەكی ڕاسـت و ڕەوا حـوكمی ئەمارەتەكـە هەڵسووڕێنێ، دووریـش نییـە لـەوە ترسابن، دووبارە بكەونەوە ژێر حوكمی هۆزەكانی (هەزەبانی و، الحكمیـة) - كـە بـەر لـــەوەی ئەتابـــەگ (عمـــاد الـــدین زنگـــی) هـــەولێر داگـــیر بكـــا و بیخاتـــە ســـەر ئەتابەگایەتییەكەی خۆی، ئەو هۆزانە حوكمیان دەكرد.

نـــەوەكا، یـــەكێكیان هـــەڵی مردنـــی (زیـــن الـــدین یوســـف) بقۆزێتـــەوە و تـــەختی هـــەولێر بـــسەنێتەوە و، ببێتـــەوە مایـــەی پاشـــا گـــەردانی و نـــا ئـــارامی و دووبـــەرەكی و ململانێـــی

---

[1] الفتح القسي، ن. ص.

[2] م. ن. ص.

[3] ابن الأثير، الكامل ١٢/ ٥٦.

الغساني، العسجد، ٤٤.

هۆزایەتی و، ئەو ئـارامی و سـەقامگیرییەش کـە دەمێـك بـوو لەسـەری ڕاهـاتبوون، ئەوەشـیان نەمێنێ.

خـەڵکی هـەولێر، کەسـیان لـە (مجاهـد الـدین قایمـاز) بـە چـاکتر نـەزانی، ئـەوەی کـە دامەزرێنەری ئەتابەگییەکەی هەولێر (زین الدین علی کچك) بە بریکـاری خـۆی لەسـەر هەولێر داینابوو، کە دوازدە ساڵ (٥٥٩ - ٥٧١ك/ ١١٦٣ - ١١٧٦ز) بەردەوام حـوکمی هـەولێری بەدەستەوە بوو، خەڵکەکە، ئەویان باشتر دەناسـی کـە پیـاوێکی لـەخواترس و خێرخـواز بووە و، حەزی لە ئاوەدانکاری بووە[١] و، بە هاتنەوەشی، هـەولێر، دووبـارە وەك جـارانی. بـە موسـڵەوە دەبەسـترێتەوە، وێـڕای ئـەوەش لـەژێر ئـاڵای سـەلاحەددینی ئەییوبیـدا دەمێنێتەوە وەك جارانی موسڵ و پێشتریش هەولێر کە ئەوەبوو لە ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز) کەوتبووە ژێر ڕکێفی سەلاحەددینەوە[٢].

پێدەچێ خەڵکی هەولێر لەبەر ئـەوە (موزەففـەرەددین گۆگبـوری)یـان، داوا نـەکردبێ چونکە ئەو حوکمی (حـران) و (الرهـا)ی هەڵدەسـووڕاند و، ئـەمانیش وایـان دەزانـی کـە خـۆی دەسـتی لـە هـەولێر هـەڵگرتووە، یـان وەهـای بـۆ چـووبن کـە بـە کـەڵکی هـەولێر نایەت و، کاتی خۆی (مجاهدالدین قایماز)یـش هـەر لەبـەر ئـەوە لـە هـەولێر دەری کـرد، دووریش نییـە لـەوە ترسـابن ئەگـەر بگەڕێتـەوە هـەولێر، دووبـارە لەگـەڵ (مجاهدالـدین قایماز)دا دەیکاتەوە بە ململانێ و، دیسان لەگەڵ موسڵیش، - کە هـەروەکو ڕووی دا -. لـە لایەکی تـرەوە (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) بـە شـەڕی خاچـدورشمانەوە خـەریك بـوو، هەمیشە لە مەیدانی شەڕدا بوو، لە هەولێریشەوە دوور بوو، ڕەنگە ئەوەش پێوەندیی بە مەسەلەی بۆ هەولێر بانگنەکردنەوەی بووبێت.

بەڵام (موزەففەرەددین گۆگبوری) لـە هـەموویان خێراتـر بـوو، نەیهێـشت وەخـتی بـە فیڕۆ بچێت و، پێویستی بە کەسیش نەبوو فەرمووی لێ بکـات و، دەرفـەتی بـە کەسـیش نەدا بیر لە موڵکی هەولێر بکاتەوە.

---

[١] الکامل، ١٢/ ١٥٣ ـ ١٥٤. الباهر ١٩٧.

مرآة الزمان ٨/ ٤٥٨. وفیات الاعیان ٣/ ٢٤٨.

[٢] الکامل، ١١/ ٥١٧. ابن شداد، النوادر، ٧٠. مضمار الحقائق وسر الخلائق، ص ٢١٣.

راستیشت دەوێ، ئەتابەگی موسڵ (عزالدين مسعود)، ئەو پیاوە ئازا و بەجەرگە نەبوو، دەنا، ئەگەر هاتباو بەقسەی خەڵکی ئەربیلی کردبا و، (مجاهدالدين قايماز)ی بۆ هەولێر ناردبا، ئەوا ئەتابەگەکانی موسڵ، لەپاش خۆی، ئەو هەموو کێشە و ماندووبوونەیان بە دەست (موزەففەرەددین گۆگبوری)یەوە تووش نەدەبوو، چونکە (موزەففەرەددین گۆگبوری) هەر دوای گەڕانەوەی بۆ هەولێر، هەندەی نەبرد وەك (ابن الأثير) دەڵێت - بوو بە گرێیەکی ڕەق و لە قوڕگی بنەماڵەی ئەتابەگیی موسڵ گیرا، هەرچەندیان دەکرد بۆیان قووت نەدەچوو[1]. بەڵام ئەتابەگی موسڵ (عزالدين مسعود) نەیدەتوانی بە قسەی خەڵکی هەولێر بکات، چونکە، خۆی - وەکو گوتمان - کەوتبووە ژێر دەسەڵاتی سەڵاحەددین و، لەوە دەترسا، سوڵتان بەو کارە قایل نەبێت.

(مجاهد الدين قايماز)یش قایل نەبوو، بە دەنگ داواکردنی خەڵکی هەولێرەوە نەچوو، چونکە نەیدەویست حوکمی موسڵ بۆ ڕکابەرەکانی بەجێ بهێڵێت، هەرچەندیشە لەو ساوەی کە ساڵی (٥٧٩ك/ ١١٨٣ز)دا ئەتابەگ (عزالدين مسعود) حەپسی کردبوو، ئەو ڕێز و رووەی جارانی لە تەلاری حوکمی موسڵدا نەمابوو. هەرچەندیشە ئەو ئەتابەگە لە حەپسی ئازادی کردبوو، بە بریکاری خۆیشی وەك جاران دایمەزراندبووەوە، بەڵام دەسەڵاتەکانی جارانی پێ نەدایەوە و، دۆستێکی خۆیشی بۆ موراقەبەکردنی بەسەریەوە دانا. بەمەش (مجاهدالدين قايماز) تووڕە بوو، لەبەر ئەوە لەگەڵ بنەماڵە و دۆستانی ئەتابەگیشدا کەوتە ململانێ و، بەپێویستی زانی پێی خۆی لە تەلاردا داکوتێ و وەزیفەیەکی چاکتر لەپێشتر، وەدەست بێنێت. لەبەر ئەوە قایل نەبوو لە موسڵ دەرچێ، نەوەکا ڕکابەرەکانی حوکم بگرنە دەست، یان وەکو خۆی، ڕۆژێکیان لای خزم و دۆست و باوەڕپێکراوەکانی خۆی گوتبووی - بەقسەی (ابن الأثير)-: "شتی وەها ناکەم، نەوەکا فلانەکەس حوکم بگرێتە دەست و، دەستم لەکار بکێشێتەوە"[2].

---

[1] الكامل ١٢/ ٥٧.

بنۆڕە: ابن الفوطي، تلخيص مجمع الآداب، ط لاهور، جـ ٥، ص ٥٩٠.

[2] الكامل: ص. ن. الغساني، العسجد: ٤٤.

لەوانەشە (مجاهدالدين قايماز) ئاگادار بوو بێت کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) داوای تەختی ئەمارەتی هەولێر دەکات و، مافی شەرعیی خۆیەتی و، بۆ خۆی ماوەتەوە، لەبەر ئەوە، نەیدەویست ململانێیەکی نوێی لەگەڵ بەرپا بکات، نەخاسمە سەر و سەختی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەگەڵ سەلاحەددینی ئەییوبیدا تەواوێ بەهێز بوو، ئازایەتی و سەرکەوتنەکانیشی لەریزی لەشکری ئەییوبیاندا، بۆی ببوون بە بەڵگەی دڵسۆزی، بەتایبەتیش لە شەڕە چارەنووسسازەکەی (حطين)دا، سەرباری ئەوەش لەگەڵ بنەماڵەی سوڵتان سەلاحەددیندا خزمایەتی ژنخوازیی هەبوو[1].

---

[1] سەلاحەددین (ربیعة خاتوون)ی خوشکی خۆی لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) مارە کرد. پێشتریش (ربیعه خاتوون) ژنی (الامیر الكبیر سعدالدین مسعود كوڕی معین الدین انر) بوو، کە یەکێك بوو لە میرەکانی نورالدین محمودی سەرداری حەڵەب - سبط، مرآة الزمان ٨/ ٣٥٨. عبدالقادر النعیمي، الدارس في تأريخ المدارس، ١/ ٥١٠. پێشتر، سەلاحەددین ئەم خوشکەی خۆی لەو مارە کردبوو، خۆیشی (عصمت خاتوون)ی خوشکی (سعدالدین)ی هێنابوو (ساڵی ٥٧٢ك/ ١١٧٦ز)؛ الدارس في تأريخ المدارس ١/ ٥٠٧. الصفدي، مخطوط الوافي بالوفيات، ٨/ ٦٧. بەڵام (سعدالدین) لەساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز)دا کۆچی دوایی کرد: (مضمار الحقائق، ٢٢٧. مرآة الزمان ٨/ ٣٨٥. كتاب الروضتين ٢/ ٦٦)، پاش مەرگی ئەم، ئنجا سەلاحەددین لە ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٥ز)دا خوشکەکەی (واتا بێوەژنەکەی ئەم میرە)ی لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) مارە کرد: (كتاب الروضتين ٢/ ٦٧. الصفدي، مخطوط الوافي بالوفيات ٨/ ٦٧. ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ٦/ ٣٥٣.

(ربیعة خاتوون)، لەگەڵ (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی مێردیدا نزیکەی پەنجا ساڵ، پێکەوە ژیانیان بردە سەر و، لەساڵی (٦٣٠ك/ ١٢٣٣)دا (موزەففەرەددین گۆگبوری) کۆچی دوایی کرد: (البداية والنهاية ١٣/ ١٧٠). پاش ئەو؛ ئنجا (ربیعة خاتوون) چوو بۆ دیمەشق و، لەوێ، لە ساڵی (٦٤٣ك/ ١٢٤٥ز)دا ئەویش، کۆچی دوایی کرد - هەموو سەرچاوەکانیش تەکەزی لەسەر دەکەن - .

ئێمە نازانین (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەر لە (ربیعة خاتوون) ژنی دیکەی هێناوە یان نەهێناوە، وەلێ لە (ربیعة خاتوون) دوو کچی هەبوون، لە دوو کوڕی ئەتابەگی موسڵ (نورالدین أرسلان شاه) (ل ٦٠٧ك/ ١٢١٠ز) مارەی کردن، ئەو دوو کوڕەش، یەکێکیان: (الملك القاهر عزالدین مسعود) ئەتابەگی موسڵ (٦٠٧ - ٦١٥ك/ ١٢١٠ - ١٢١٨ز) بوو، دووەمیان (عماد الدین زەنگی سێیەم بوو کە سەرداری (العقر) و (شوش) و پاشانیش سەرداری شارەزوور بوو (٦٠٧ - ٦٣٠ك/ ١٢١٠ - ١٢٣٢ز).

(موزەففەرەددین گۆگبوری) چوو بۆ لای سەلاحەددین و داوای لێ کرد ڕێگای بدات بگەڕێتەوە بۆ هەولێر، بەو پێودانگەی کە ئەمارەتی هەولێر بەشەرعی لە باوك و براکەیەوە بۆ ئەم ماوەتەوە. سەلاحەددینیش دەستبەجێ قایل بوو. (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەرامبەر بەو چاکەیە، پەنجا هەزار دیناری ڕادەستی سەلاحەددین کرد و، دەستیشی لە ئەمارەتەکەی خۆی، بۆ سولتان هەلگرت کە شارگەلی (حران، الرها، سمیساط[1] و الموزر[2]) و شاری دیکەشی دەگرتەوە و، ڕادەستی سەلاحەددینی ئەییوبیی کردن. بەلام داوای لێ کرد کە ولاتی شارەزووری بۆ بخاتە سەر ئەمارەتی هەولێر، سولتان قایل بوو[3].

وەلێ سەلاحەددینی ئەییوبی، داوای لێ کرد، چاوەڕوان بێت و، مۆڵەتی بداتێ، تا، (الملك المظفر تقي الدين عمر)ی برازای دەگاتە جێ، بۆ ئەوەی جێگاکەی بگرێتەوە[4] و، بەچۆڵی نەمێنێتەوە، هەروەها جێگای (زین الدین یوسف)یش بگرێتەوە کە بەهۆی مردنییەوە چۆڵ ببوو.

جا، بۆ ئەوەی هەولێر، کەس خۆی بە خاوەنی نەکا و، بەبێ کێشە و خوێن ڕشتن ڕادەستی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بکرێت، سەلاحەددین فەرمانی دا بلاو کراوەیەك بەو مەبەستە ئامادە بکرێت و، لەو بلاو کراوەیەدا خەم و پەژارەی خۆی بەبۆنەی کۆچی دوایی میر (زین الدین یوسف)ەوە ڕاگەیاند و، ئەوەشی تێدا ڕاگەیاند کە موڵك و ماڵی، بەر (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی برای دەکەوێ، لەسەر وەسیەتی (زین الدین علی کچك)ی باوکیان[5].

---

[1] سمیساط: شارێکە لەسەر کەناری ڕۆژاوای فورات (معجم البلدان ٣/ ٢٥٨) ئێستا کەوتووەتە ناو سنووری تورکیاوە.

[2] الموزر: شارێکە لە دەوروبەری فوراتی جزیرە، نزیکی (نصیبین): (معجم البلدان ٥/ ٢٢١).

[3] الفتح القسي، ٢٩٩. الكامل ١٢/ ٥٦. النوادر السلطانية، ١٤٤. مخطوط الاعلاق الخطيرة، ورقة ١٨ب. ابن الفوطي، تلخيص مجمع الآداب ط/ لاهور ٥/ ٥٩٠.

[4] الفتح القسي، ٢٩٩. النوادر السلطانية، ١٤٤. أبو الفداء، المختصر في اخبار البشر، ط ١٣٢٥ك، ٣/ ٧٩.

[5] دەقی ئەو بلاوکراوەیە لە پاشکۆی ژمارە (٢)دا دەبینیت.

بەشی دووەم

حوكمڕانیی موزەففەرەددین گۆگبوری لە هەولێر

٥٨٦ - ٦٣٠ك

١١٩٠ - ١٢٣٣ز

فەسڵی سێیەم

ئەمارەتی هەولێری سەردەمی موزەففەرەددین گۆگبوری

پێوەندییەكانی گۆگبوری لەگەڵ دەرەوەی ئەمارەتی هەولێر.

یەك: لەگەڵ موسڵ.

دوو: لەگەڵ ئەییوبیان.

- لەگەڵ سەلاحەددین و بەشدار بوونی گۆگبوری لە شەڕی خاچدروشمان.

سێ: پێوەندیی نێوان گۆگبوری و خەلافەتی عەباسیان.

سەردانەكەی بەغدای ساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣٣ز)ی.

چوار: پێوەندیی بە (جلال الدین منكبرتی)ی دوا سوڵتانی خواریزمەوە.

پێنج: پێوەندیی لەگەڵ میرانی دەوروبەردا.

أ- پێوەندیی لەگەڵ علاءالدین قراسنقر سەرداری (ئازەربێجان).

ب - پێوەندیی لەگەڵ ئەمارەتی قەفجاقیان (كرخینی - كركوك)

ج- - پێوەندیی لەگەڵ مەلیكی ئەرتەقیان لە (ماردین).

بەشی دووەم

فەسڵی سێیەم

ئەمارەتی هەولێری سەردەمی (موزەففەرەددین گۆگبوری)

(٥٨٦ - ٦٣٠ك/ ١١٩٠ - ١٢٣٣ز)

(موزەففەرەددین گۆگبوری) هاتەوە سەر حوکمی هەولێر و پاڵی لێدایەوە. وەها چاوەڕوان دەکرا، سیاسەتێکی لەبار بۆ سەرکوتکردنی نەیارانی حوکمی خۆی پێڕۆ بکات، بۆ ئەم مەبەستەش گەلێ شتی گۆڕی. ئەو دەیزانی کەسانێك هەن حەزناکەن بگەڕێتەوە سەر تەختی حوکم، لەبەر ئەوە لێیان سرك و بەسووسە بوو، هەناسەی ئەوانەشی بڕی کە نیاز و نییەتیان بە گومان بوو، وەك ئەوەی کاتی مردنی براکەی یەکسەر لەگەڵ میرەکانیدا کردی[1]، کە هێشتا نەگەڕابۆوە بۆ هەولێر. لە هەولێریش، یەکەم گەورە پیاوێك کە دەستبەسەری کرد (صارم الدین بلداجی) میری قەڵای خفتیان (خفتیدکان)[2] بوو. (موزەففەرەددین گۆگبوری) کە بەر لەوەی بگاتە هەولێر، نەیارانی خۆی سەرکوت کردبێ، بێگومان کە لە هەولێر جێگای خۆی گەرم بکات، لەسەر ئەو ڕەفتارەی بەردەوام دەبێت. وا دیارە زانیبووی کە هەندێ لە دۆستانی (مجاهدالدین قایماز)ی نەیارە کۆنەکەی، لە موسڵەوە داوایان لێ کردبوو،

---

[1] الفتح القسي ٢٩٨ ط لیدن ـ کتاب الروضتین ٢/ ١٦٤.

[2] خفتیان: دوو قەڵای گەورەی سەر بە هەولێرن، یەکێکیان دەکەوێتە سەر ڕێگای مەراغە (لە ئازەربێجان)، پێشی دەڵێن: (خفتیان الزرزاری)، بەسەر شاخێکەوەیە، لەخوارەوە ڕووبارێکی خوڕ و بازاڕێك و دۆڵێکی گەورەیە ـ بەوی دیکەیان دەگوت (خفتیان سرخاب بن بدر) دەکەوێتە سەر ڕێگای شارەزووری سەر بە هەولێر، ئەمیان لەوی دی مەزنترە. (یاقوت، معجم البلدان ٢/ ٣٨٠ و وفیات الاعیان، ط القاهرة) ٣/ ١٧٢. (محمد امین زکی) لە (خلاصة تأریخ الکورد وکوردستان)، لە پەراوێزی (٣٦٤)دا دەڵێت: (خفتیان، هەمان ئەوهفتیانەی ئێستای نزیك ڕەواندزە).

ـ پێدەچێ مەبەستی لە یەکەمینەکەیان بێت ..

بچێتەوە کە دووبارە سەرۆکایەتییان بکات، لەبەر ئەوە، بڕیاری دا دۆستانی ئەو نەیارەی لەناو بەرێت.

سەرچاوەکان باسی ئەو کارانە ناکەن کە ئەم میرە، دوای گەڕانەوەی بۆ هەولێر، لەم شارەدا کردبێتی، بەڵکو باسی ئارەزووی لە گرتن و حەپسکردنی خەڵکیدا دەکەن. ئەم ئارەزووەشی تا کۆتایی حوکم هەر لەگەڵیدا بووە، بەڵام ئەو گۆڕانکارییانەی کە لە هەولێردا کردی، لەوە ناچێ، تەنیا، هەر شتی خراپی کردبێ، واتا تەنیا هەر ناحەز و نەیارانی لە حوکم یان لە بەڕێوەبردنی کاروباری ئەمارەتەکە لادابێت و، دۆستان و لایەنگرانی خۆی لە جێگەیان دانابێ، نەخێر، گۆڕانکارییەکانی هەر ئەوە نەبووە، بەڵکو لەوەش تێپەڕی. ئەو، سروشت و سیستەمی حوکمی گۆڕی و، وەزیفەگەلێکی ئەوتۆی داهێنا لەگەڵ باروودۆخی قۆناغی نوێی مێژووی ناوچەکەدا بەگشتی و ئەمارەتی هەولێردا بەتایبەتی بگونجێت. ئەو نەگەڕابۆوە سەر حوکمی ئەمارەتێکی ئارام و هێور و ڕێکوپێک، دەشیزانی کێشە و سەرئێشەی لەم حوکمە تازەیەوە دەستی پێ کردووە، ئەمارەتەکەی بە هێزگەلێکی نەیار دەورە درابوو، یان هەر هیچ نەبێ، بە خەڵکانێکی نادۆست دەورە درابوو، لەبەر ئەوە، دەبوو کاروباری ئەمارەتەکەی ڕێکبخات، نەخاسمە کاروباری لەشکر و سەربازی، دەبوو هێزێک سازبدات لەوەبێت، لێی دڵنیا بێت و پشتی پێ ببەستێت و، بەبێ هێزێکی دەست وەشێن نەیدەتوانی لەڕووی ئەتابەگایەتیی موسڵدا بوەستێ، چونکە موسڵ بەهێزترین ئەمارەتی ناوچەکە بوو، بۆ هەڵێکیش دەگەڕا چنگ لە هەولێر گیر بکات، چونکە ئەمارەتی هەولێر خەوی لە کاربەدەستانی موسڵ زڕاندبوو. ئەوان بە هەڵەیان دەزانی ڕێگا بدەن هێزێکی دراوسێیان گەورە بێت و تووشی مەترسییان بکات و ئارامی و ئاسایشیان لێ تێک بدات، نەخاسمە کە پێشتریش ژێردەستەی خۆیان بووە. بەڵام سەرداری موسڵ نەیدەوێرا هیچ شتێک لە دژی ئەمارەتی هەولێر بکات، چونکە هەولێر بەهێز و لەشکری سەلاحەددین پشتی قایم بوو.

کاتێک، ئەتابەگ (عزالدین مسعود) ویستی لە بەرایی ساڵی ٥٨٠ك/ (نیسانی ١١٨٤ز)دا - بە کۆمەکی (قزل ارسلان عثمان کوڕی ایلدکز) سەرداری ئازەربێجان،

حوكمی میر (زین الدین یوسف) لەناو بەرێت، ئەم میرە جەردە و تالانچییانی بریكاری ئەتابەگی موسڵ (مجاهد الدین قایماز)ی تەفروتوونا كرد. پێدەچێ دەستدرێژیی ئەتابەگی موسڵ و شەڕفرۆشتنی بە ئەمارەتی هەولێر كە ئەوكات لەژێر ئالای سەلاحەددیندا بوو، بووبێتە هۆی ئەوەی كە سوڵتان دووبارە، جەنگ لە دژی موسڵ ڕاگەیێنێ، تا، ئەتابەگی موسڵ ناچاربوو تەبایینامەیەكی لەگەڵدا مۆر بكات، ئیدی بەپێی ئەو تەبایینامەیە، موسڵ، بوو بە بەشێك لە دەوڵەتی ئەییوبیی سەلاحی[1].

یەك: پێوەندییەكانی دەرەوەی ئەمارەتی هەولێری سەردەمی (موزەففەرەددین گۆگبوری).

١- پێوەندییەكانی لەگەڵ ئەتابەگایەتیی موسڵ:

أ- لە سەردەمی (عزالدین مسعود)دا:

ئەوەمان دی كە چۆن چۆنی هەندێكان لە خەڵكی هەولێر، دوای مردنی میر (زین الدین یوسف (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز) میری ئەربیل، ناردبوویان لە دووی (مجاهدالدین قایماز) كە ئەوكات بریكاری ئەتابەگی موسڵ بوو، بچێت بە دەنگیانەوە و حوكمی ئەمارەتی هەولێریان بۆ هەڵسووڕێنێ. ئەوەبوو ئەتابەگی موسڵ (عزالدین مسعود) لەترسی سەلاحەددینی ئەییوبی ئەو داوایەی قەبوڵ نەكرد. چونكە هەولێر پارچەیەك بوو لە دەوڵەتی ئەییوبی. ئەنجامەكەشی ئەوەبوو (موزەففەرەددین گۆگبوری) گەڕایەوە بۆ هەولێر و زۆری نەخایان، "بوو بە ئێسكێك و لە قوڕگی بنەماڵەی ئەتابەگ گیرا و، هەرچەندیان دەكرد بۆیان قووت نەدەچوو"[2].

---

[1] الكامل ١١/ ٥١٧.

المقريزي، السلوك، ١/ ٨٩ ـ ٩٠.

[2] الكامل ١٢/ ٥٧.

سەلاحەددینی ئەییوبی لە ساڵی (٥٨٩ك/ ١١٩٣ز)دا کۆچی دوایی کرد. ئەتابەگی موسڵ (عزالدین مسعود) بە دەرفەتی زانی و دەرگای بۆ کرایەوە، نەك تەنها بۆ سەندنەوەی هەولێر، بەڵکو مرخی لە ناوچەکانی تری وڵاتی جزیرەش - کە پێشتر لە موسڵ سەندرابوونەوە - خۆش کرد، شاری (جزیرة ابن عمر) و (سنجار و نصیبین)یش لەو موڵکانەن کە لە موسڵ سەندرابوونەوە.. ئەتابەگ (عزالدین مسعود) دەیویست دەست بخاتە ڕێگای (الملك العادل ابابکر الایوبی) و دەرفەتی نەداتێ ئەو وڵاتانە وەژێرچنگ بنێ کە پێشتر ببوون بە پارچەیەك لە دەوڵەتەکەی سەلاحەددینی برای - پاشان، ئەتابەگ دیتی ئەم کارەی کە مرخی لێ خۆش کردووە، کارێکی قورس و ترسناکە، لەبەر ئەوە، پەلەی نەکرد و، دوای خست تا، تەگبیر و ڕا و ڕاوێژ لەگەڵ دەستوپێوەندەکانیدا بکات.

ئەتابەگ، دەمسپی و کارمەندانی تەلاری خڕ کردەوە، کە (مجاهدالدین قایماز)ی بریکاری ئەتابەگ و (أبو السعادات مجدالدین المبارك ابن الأثیر)[1]یش ئامادە بوون. ئنجا ڕووی پرسیاری لێیان کرد و پرسی: بۆ سەندنەوەی ئەو وڵاتانەی لە کیسمان چووە چ بکەین باشە؟ (مجدالدین ابن الأثیر) وەڵامی دایەوە، کە باشتر ئەوەیە لەشکرکێشییەکی خێرا و دەستوبرد سازبدا، ئنجا نامە بۆ سەردارانی ناوچەکانی بنێرێت و داوایان لێ بکات کە هەموویان لە (نصیبین) لە دەوری خڕ ببنەوە[2]، بەو جۆرە لە سەنگی محەکیان دەدات، کامیان حەز بە گەڕانەوە بۆ سەر موسڵ بکات، ئەوەیان قایلە و، ئەتابەگ بە دۆست و لایەنگری خۆی دایبنێت. کامیشیان داواکەی

---

[1] برای مێژوو نووسی ناودار (عزالدین علي ابن الأثیر)ە. (ل/ ٦٠٦ك/ ١٢١٠ز). باسی ژیانیشی لە (الکامل ٢/ ٢٨٨) و (وفیات الاعیان، ٣/ ٢٨٩ ـ ٢٩١)دا دەبینیت. ئەم مێژوو نووسە قسەزانێکی نییەتپاك بوو، (دیوانی الانشاء)ی (عزالدین مسعود) و (نورالدین أرسلان شاە)ی کوڕیشی بەدەستەوە بووە.

[2] نصیبین: شارێکی ئاوەدانی وڵاتی جزیرەیە، دەکەوێتە سەر ڕێگاری کاروانی نێوان موسڵ و شام، لە سنجارەوە نۆ قۆناغ دوورە و، لە موسڵەوە شەش قۆناغ... (معجم البلدان).

ڕەت کـردەوە، ئـەوەیان بـە یـاخی دابنێـت و، ئەتابـەگ وەك دوژمـنی خـۆی ڕەفتـاری لەگەڵدا بکات[1].

(مجاهدالدين قايماز) کە بە پیاوێکی ئاقڵ و دووربـین ناسـرابوو، هەڵیدایـە و گـوتی مەسڵەحەت لەوەدایە، نامە بۆ ئـەو میرانـە بنووسـرێت، بـە مـیری هەولێریـشەوە، تـا، بزانرێـت ڕایـان لەسـەر لەشکرکێـشی چییە و، هـەوڵ بـدرێت قایـل بکـرێن و، بـەلای موسڵدا ڕابکێشرێن. وەلێ (مجدالدين ابـن الأثـير) بەرپەرچـی دایـەوە و، پرسـیی، ئـەی ئەتابەگی موسڵ ئەبێ چۆن چۆنی ڕەفتاریان لەگەڵدا بکات ئەگەر سـووربوون لەسـەر ڕەتکردنەوەی داواکەی[2]؟

گفتوگـۆ لـەنێوان دەسـتوپێوەنددا، بـەردەوام بـوو، تـا، هـەموویان لەسـەر ڕای (مجاهدالدين قایمـاز) گیرسـانەوە، ئـەوجا، ئەتابـەگ کەوتـە نامـە و نامـەکاری لەگـەڵ میرەکانـدا، بـەڵام لـە (عمادالـدين زەنگـی - دووەم -) بـەولاوە، کـە ئـەویش بـرای ئەتابەگ و سەرداری سنجاریش بوو، هیچ میرێکی دیکەیان ڕازی نەبوو[3].

(موزەففـەرەددین گۆگبـوری) یـەکێك بـوو لـەو میرانـەی کـە داواکـەی (ئەتابـەگ عزالـدين مـسعود)یـان، ڕەت کـردەوە. وا دیـارە بـە توانـستی سـەربازیی ئەمارەتەکەی خۆیدای نازیبێت و، ئەو هێزەی بووبێت کـە لـە ڕووی سـەرداری موسـڵدا ڕاوەسـتێت، ئەو سەردارەی کە نەهەولێر و نەهیچ ئەمارەتێکی دیکەی دەستکەوتەوە، چونکە بەر لەوەی هیچ شتێك بکات، سەری نایەوە و مرد[4].

---

[1] الكامل ١٢/ ١٠٠. كتاب الروضتين ٢/ ٢٢٦. مرآة الزمان ٨/ ٤٣٥. النجوم الزاهرة ٦/ ١٣٣.

[2] الكامل ١٢/ ١٠٠.

[3] م. ن. ص: ١٠١. كتاب الروضتين ٢/ ٢٢٧.

[4] هەمان سەرچاوە و لاپەڕە: الباهر، ١٨٥. مرآة الزمان ٨/ ٤٣٥. مفرج الكروب ٣/ ١٧ ـ ١٨.

ب - پێوەنـدیی نێـوان هـەولێر و ئەتابەگایـەتیی موسـڵ لـە سـەردەمی (نورالـدین أرسـلان) (٥٨٩ - ٦٠٧ك/ ١١٩٣ - ١٢١١ز) و، (عزالـدین مـسعود)ی کوڕیـدا (٦٠٧ - ٦١٥ك/ ١٢١١ - ١٢٢٨ز):

پێوەنـدیی نالـەبار، لـەنێوان ئـەمارەتی هـەولێر و ئـەمارەتی موسـڵ، لـە سـەردەمی (نورالـدین أرسـلان شـاه) دا هـەروا مایـەوە، وەلـێ سـەرداری هـەولێر، بەچـاوی پـڕ گومـان و، زۆریـش بەئاگاییـەوە سـەیری موسـڵی دەکـرد، لـەوەش دەترسـا ئەتابـەگی موسڵ کارێکی دوژمنانەیان لە دژ بکات، لەبەر ئەوە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بـەو پەڕی توانایەوە هەوڵی دەدا موسڵ بێهێز بکات یان تەریك ڕایبگرێت، بگـرە کۆمـەکی بەو لایەنانەش کرد کە کەوتبوونە بەر شاڵاو و تاڵاوی تەماعی ئەتابەگەکانی موسـڵ، بۆ ئەوەی موسڵ لەوە زیاتر گەورە نەبێت و پەل نەهاوێت.

لەساڵی (٦٠٠ك/ ١٢٠٤ز)[1]دا: (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەشـکرێکی تـەیار و ئامـادە کرد و هێرشێکی بردە سەر نەینەواو، ئاگری تێ بەرداو خەلەو خەرمانی تاڵان کرد.

---

[1] لەبەر کەمتەرخەمیی مێژوونووسان، دەربارەی مێژووی هـەولێر، لـەماوەی نێـوان سـاڵی (٥٨٩ك/ ١١٩٣ز) تا ساڵی (٦٠٠ك/ ١٢٠٤ز) هیچ نازانین، نەخاسمە (ابن الأثیر) کە ناودارترین مێژوونووسی ئەو سەردەمەیە. پێدەچێ لەو ماوەیەدا ڕووداوێکی گرنگی ئـەوتۆ ڕووی نـەدابێ شـایانی بـاس بووبێت، یان ئەوەش کە ڕووی دابێت بەدڵی (ابن الأثیر) نەبووە و حەزی نەکردووە باسی بکات، چونکە بـە ئاشکرا لایەنگیری ئەتابەگەکانی موسـڵ بـووە و، خـۆی و بـراکـانی و باوکیـشیان شـۆرباخۆری ئـەوان بـوون. تەنانـەت ئـەو کتێبـەش کـە تایبەتـە بـە مێـژووی ئـەو بنەماڵەیـە (الاتابگیـــة الزنکیـة) هـەر ئـەو دایـناو، پێـشکەشی کـرد بـە (الملك القـاهر عزالـدین مـسعود الثـاني) (٦٠٧ ـ ٦١٥ك) کوڕی (نورالدین أرسلان شاه الاول).

کتێبە گەورەکەشی (الکامل في التأریخ) لەسەر داوای (بدرالدین لؤلؤ)ی سەرداری موسڵ (ل/ ٦٥٧ك/ ١٢٥٩ز)دانـا. لەبـەر ئـەوە، ڕەنگـە باسوخواسـی خراپـەی ئەتابەگـەکانی موسـڵی لادابێـت. هـەروەها، دەشبینین، ئەم مێژوو نووسە باسوخواسی ئەمارەتی هەولێر ناکات، تەنیا لەبـەر ئـەوەی پێوەنـدیی بە موسڵەوە هەیە، ئەگەر باسیـشی بکات وەهـای دەخاتـە ڕوو کـە سـەرداری هـەولێر پیـاوی خـراپ بووە و شەڕفرۆش بووە.

مەبەستیشی لەم کارە ئەوەبوو (نورالدین أرسلان شاە)ی سەرداری موسڵ کەمهێز بکات، کە لەو دەمەدا (نصیبین)ی سەر بە ئەتابەگایەتیی سنجاری گەمارۆ دابوو، بە سەردارەکەشیانەوە، کە ئەوکات (قطب الدین محمد کوڕی عمادالدین زەنگی - دووەم -) سەرداری بوو، کە پێشتر ڕێککەوتننامەیەکی لەگەڵ (الملك العادل ابوبکر الایوبی)ی سەرداری میسر و شامدا مۆر کردبوو بەپێی ئەوەش (قطب الدین محمد) ببوو بە دۆست و لایەنگری ئەو مەلیکە ئەییوبییە. سەرداری موسڵ ئەمەی قبوڵ نەکرد و، بە پیلانێکی ئەو دوو لایەنەی دژ بە موسڵی لە قەڵەم دا کە گوایا دەیانەوێ ناهەقی لە موسڵ بکەن[1]. لەبەر ئەوە شەڕی دژ بە ئامۆزاکەی خۆی (سەرداری سنجار) جاڕدا و، بەخۆی و لەشکرەوە گەیشتە (نصیبین) و داگیری کرد[2]، تەنیا قەڵاکەی نەبێ کە ئەگەر جموجووڵی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە دەوری موسڵ نەبوایە، قەڵاکەشی داگیر دەکرد. (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەو جموجووڵەی لە دەوروبەری موسڵ، مەبەستی ئەوەبوو پیلانەکەی (نورالدین ارسلان شاە) نەچێتە سەر، ئەوەبوو ناچاری کرد گەمارۆکە لابدا و بگەڕێتەوە بۆ موسڵ. وەلێ لە ڕێگای گەڕانەوەی بۆ موسڵ کە لە دیجلە پەڕییەوە، بە نیازبوو بەرەو هەولێر بابداتەوە و تاڵانی بکات و هەقی خۆی لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بکاتەوە، بەڵام

---

[1] ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، ج (٤ ـ ٥) ص ٤٢٤.
حمیدالدین محمد (میرخوند)، روضة الصفا، ٤/ ٥٩٨.

[2] پێدەچێ جموجووڵی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بە پەنجەی (الملك العادل الأیوبي) بووبێت، چونکە (موزەففەرەددین گۆگبوری) و (قطب الدین محمد)ی سەرداری سنجاریش، هەردووکیان واوەستی خۆی بوون، بگرە، (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەگەڵ (الملك الاشرف موسی)ی کوڕی (الملك العادل) و، میرانی دیکەدا وەها ڕێککەوتبوون کە نەیەڵن (نورالدین أرسلان شاە) هیچ دەستکەوتێکی لە هەرێمەکەدا بەربکەوێت. ئەنجام، هێرشیان بردە سەر (کفر زمار)ی سەر بە موسڵ و شاری دیکەشیان تاڵان کرد نەخاسمە شاری (بلد). بنۆڕە: الکامل ١٢/ ١٩٣.

کـه (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) بیـستی ئەتابـەگی موسـڵ گەیـشتووەتە (بلـد)[1]، دەستبەجێ دەستی لە (نینوی) هەڵگرت و گەڕایەوە بـۆ وڵاتەکەی خـۆی. ئیـدی بـەو شـێوەیە (نورالـدین أرسـلان شـاه) نەیویـست نیـازی تـاڵانکردنی هـەولێر بباتـە سـەر، نەخاسمە زانیبووشی کە تاڵانەکەی (نینـوی) هەنـد گـەورە نـەبووە و، لـە گێڕانـەوەی باسی ڕووداوەکەدا گەلێکیان ناوەتە سەر[2]. گرنگیش ئەوەیە پلانی پاراستنی سـنجار کە سەرداری هەولێر دایڕشتبوو سەری گرت و مەترسیی (نورالدین أرسـلان شـاه) لـە سنجار دوورخرایەوە.

پێوەندیی دوژمنانەی نێوان هەولێر و موسڵ تا ماوەیەکی کەمیش بـەر لـە مردنـی (نورالدین أرسلان شاه) درێـژەی کێشا. پاشـان پێوەندییـەکی دۆسـتانە لـە نێوانیانـدا پەیدا بوو، درێژەی کێشا تا کۆتایی حوکمی ئەتابەگ (الملك القاهر عزالـدین مـسعودی - دووەم - کوڕی نورالدین أرسلان شاه) کە لە ساڵی (٦٠٧ - ٦١٥ك/ ١٢١١ - ١٢١٨ز) حوکمی موسڵی کرد. ئەم پێوەندییە تازەیە ئەوەی سەلماند کە سەرداری هەولێر توانی موسڵ وەها لێ بکات کە بە چاوێکی باشـتر لـە هـەولێر بڕوانێت و ئەتابەگـەکانی موسـڵیش بۆیان دەرکەوت کـە سیاسـەتی دژ بـە هـەولێر هـیچ سـوودێکی تیـدا نـەماوە و، باشـتر ئەوەیە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بکەن بـە دۆسـتی خۆیـان و، لـە ڕۆژی تەنگانـەدا سـوود لـە هێـز و توانـستی ببینـن، نەخاسمـە بەرژەوەنـدی هـەردوو لایـشیان ئـەوەی دەخواست کە پێوەندییەکی هاوبەش و هاوکۆمەك لە نێوانیاندا هەبێت.

ئەوەبوو، پاش ڕووداوەکانی سـاڵی (٦٠٠ك/ ١٢٠٤ز) لێـك نزیکبوونەوەیـەك لـە نێـوان (الملـك العـادل) و، ئەتابـەگ (نورالـدین أرسـلان شـاه)دا هاتـە گـۆڕێ و، پێوەندییـەکی خزمایەتی و ژن و ژنخوازیشی بەسەردا هات و، کوڕی (الملـك العـادل) کچی ئەتابـەگی

---

[1] بلد: شارێکی کۆنی سەر دیجلەیـە، ژوور موسـڵ کـەوتووە، حـەوت فۆنـاغ لێـوەی دوورە، بـەڵام لـە (نصیبین)ەوە بیست و سێ فۆناغ دوورە. (معجم البلدان، ٢/ ٤٨١) ئێستا پێـی دەڵێن (اسـکی موسـڵ) (یاسین بن خیرالله الخطیب العمري، منیة الأدباء في تأریخ الموصل الحدباء، ص ١٣٠.

[2] الکامـل ١٢/ ١٩٢. بـشنۆڕە: رشـیدالدین فـضل الله الهمـداني، جـامع التـواریخ (بالفارسـیة)، ص ٣١٦، وتأریخ ابن الفرات، مجلد (٥)، جـ ١، ص ٤.

لەساڵی (٦٠٥ك/ ١٢٠٨ز)دا مارەکرد[1]. پاشان هەردوولایان پێکهاتن لەسەر ئەوەی کە وڵاتی (الجزيرة) لەنێوان خۆیاندا بەش بکەن. ئەتابەگی موسڵ مەبەستی لەم پێکهاتنە، ئەوەبوو، حوکمی (قطب الدين محمد)ی کوڕی مامی بەسەر (سنجار و نصيبين)ەوە نەهێڵێ چونکە دوژمنایەتییەکی ڕیشاژۆیان لەنێواندا هەبوو[2].

(الملك العادل) لەساڵی (٦٠٦ك/ ١٢٠٩ز) دا لە دیمەشقەوە بەرەو وڵاتی جزیرە بەمەبەستی (خابوور و نصيبين) کە سەر بە ئەتابەگایەتیی سنجار بوون کەوتەڕێ و ئەو دوو شارەی داگیر کرد، پاشان بایدایەوە سەر سنجار و گەمارۆی دا[3]. (الملك العادل) هەندەی نەمابوو سنجار بگرێت، وەلێ (قطب الدين محمد) کەوتە هەوڵی وەستاندنی شەڕ و، ئامادەگیی خۆی دەربڕی کە پێکهاتنێکی لەگەڵدا مۆربکات و بەپێی ئەو پێکهاتنە دەست لە ئەمارەتەکەی خۆی هەڵبگرێت بەمەرجێك (الملك العادل) قەرەبووی بۆ بکاتەوە، بەڵام فەرمانداریێکی سنجار وەی بەبەردا کرد و، دنەی دا کە خۆی ڕابگرێت. بەو جۆرە کەوتە بەرگری و، شارەکەی پاراست[4].

---

[1] الكامل ١٢/ ٢٨٤. ابن واصل، مفرج الكروب ٣/ ١٩١. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلد ٣٨، ص ٤٣١.

The Chronography, V, I, P. 365.

عزالدين محمد بن ابراهيم ابن شداد، مخطوط (الاعلاق الخطيرة في امراء الشام والجزيرة) قسم الجزيرة، ورقة (٥١/ أ). تأريخ ابن الفرات، مجلد/ ٥، جـ ١، ص ٨٨. ميرخوند، روضة الصفا، ٤/ ٥٩٨.

[2] الكامل، ن. ص. مخطوط (الاعلاق الخطيرة) و. ن.

[3] الكامل ١١٢/ ٢٨٥. الباهر، ١٩٧. ابن العديم، زبدة الحلب ٣/ ١٦٠.

مخطوط (الاعلاق الخطيرة)؛ و. ن. مفرج الكروب ٣/ ١٩٣.

[4] الكامل؛ ص ٢٨٥. الاعلاق الخطيرة. و (٥٢ب). ابن العبري تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق؛ م. ن. ص.

The Chronography, V, I, P. 365.

ئەتابـەگی سـنجار، لـەو گەمارۆیـەدا کـە زۆری بـۆ هـات، هانـای بـردە بـەر خەلیفـە (الناصــر لــدین الله) و مەلیکــەکانی دەوروبــەری بەتایبــەتیش (موزەففــەرەددین گۆگبوری)[١] چونکە ئەمیان سەربە (الملك العادل) و زاوایشی بوو[٢].

جا، لەبەر ئەوەش کە (موزەففەرەددین گۆگبـوری) خزمـەتی چاکی ئـەو مەلیکـەی کردبوو، داکۆکیشی لە تەخت و بەختی کردبوو[٣]، خاترێکی زۆری لای (الملك العـادل) هەبوو. لەبەر ئەوە (قطب الدین محمد) کوڕەکەی خۆی نارد بـۆ هـەولێر، بـۆ ئـەوەی (موزەففــەرەددین گۆگبــوری) تکــای لای (العــادل) بــۆ بکــات کــە لــە ســەر ســنجار بیهێڵێتــەوە[٤]. (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) قایـل بـوو، ببێتـە تکاکـار لای (العـادل)، بەڵکو - ئەمە خوایە - واز لە سنجار بهێنێ و، وایشی دەزانـی کـە ئەگـەر تکـای نیـوەی موڵکەکانیشی بکات، دڵی ناشکێنێ[٥]، کەچـی (العـادل) نائومێـدی کـرد و تکاکـەی ڕەت کردەوە، چونکە (العادل) لەگەڵ (نورالدین أرسلان شاه) ڕێك کەوتبوو، ئیدی بەتەنگ سەرداری هەولێرەوە نەبوو[٦]، ئیشی پێی نەمابوو.

ئەم ڕەتکردنەوە چاوەڕوان نەکراوە (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی ناچار کرد، نامـە بۆ سەرداری موسڵ بنووسێ کە نەیاری کۆنی خۆی بوو داوای لێ بکـات هەڵوێـستێکی یەکگرتوو دژ بە تەماعی ئـەم مەلیکـە شـەڕ فرۆشـە بگـرن. خـاوەن ڕاو هزرمەنـدانی تــەلاری موســڵیش کەوتنــە مقۆمقــۆ و بێــزاری و دەیانپرســی، ئــاخۆ ســەرکەوتنی

---

[١] الكامل، ١٩٧. زبدة الحلب ٣/ ١٦٠.

[٢] وەك باسمان کرد، مـیر (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) (ربیعـە خـاتوون)ی خوشـکی سـەڵاحەددینی ئەییوبی و (الملك العادل)ی ئەییوبیی هێنابوو.

[٣] الكامل ١٢/ ٢٨٦. مفرج الكروب ٣/ ١٩٤. الاعلاق الخطيرة، ن. و. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق. ن. ع. ص. ابن الفرات، مجلد/ ٥، جـ ١، ص ٩٠.

[٤] الكامل، ص. ن.

[٥] م. ن. ص.

[٦] م. ن. ص. مفـرج الكـروب، ص. ن. الاغـلاق الخطـيرة، ص. ن. تـأريخ الـدول الـسرياني، ع. ن. ص. ابن الفرات. ن. م. ص.

سـەربازیی (الملـك العـادل) چ ئـەنجامێکی لـێ بکەوێتـەوە[1]؟ دووریـش نییـە دوای داگیرکردنـی سـنجار، ئنجـا مـل بـنێ لـە موسـڵیش هەرچەندیـشە ئەتابـەگی موسـڵ پێوەنـدیی باشیـشی لەگەڵیـدا هـەبووە و ژن و ژنخوازیـشیان پێکـەوە هەیـە و، ئـەم ئەتابەگە تانـەت لەشکرێکیـشی لـەژێر فەرمانـدەی (الملك القاهر عزالـدین مـسعود)ی کوڕیـدا ئامـادەکرد بـۆ ئـەوەی بینێـرێ بـۆ سـنجار و کۆمـەك بـە (الملـك العـادل)ی هاوپەیمانی بکات[2].

تەتەری سەرداری هـەولێر، شـەو، گەیـشتە موسـڵ. پرۆژەیـەکی بـۆ هاوکـاری نێـوان هـەردوولا، هێنـابوو، یاریـدەی (قطـب الـدین محمـد) بـدەن، ئەتابـەگی موسـڵ لـەم هەڵوێستە تازەیەی سەرداری هەولێر سەرسام بوو[3]، وەڵێ پرۆژەکەشـی لـەلا پەسـەند بوو، پێی خۆش بـوو. لەبـەر ئـەوە، (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) بـەخۆی و لەشـکری هەولێر و شارەزوورەوە گەیشتە موسـڵ و لەگـەڵ (نورالـدین أرسـلان شـاه) کۆبـووەوە. دەشتوانین بڵێین ئـەم سـەردانە لاپەڕەیـەکی نـوێی پـڕ سـۆز و هاوکـاری لەنێوانیانـدا کـردەوە دوای ئـەوەی کـە ماوەیـەکی دوژمنایـەتی و پێکـدادانیان بـەڕێ خـست، لـەو ڕۆژەوە لەنێوانیانــدا ئــاگری ســەندبوو کــە مــیر (زیــن الــدین یوســف) چــووە پــاڵ سەلاحەددینی ئەییوبی و کەوتە دژایەتی موسڵ.

لە کۆبوونەوەی هـەردوولا (گۆگبـوری و، أرسـلان شـاه)دا، لەسـەر ئـەوە پێکهـاتن کـە بنـەماکانی نـاکۆکی و دڵپیـسی نـەهێڵن. ئـەوجا هـەردووکیان بـاوەڕ و دڵنیاییـان بـە تونـد و تـۆڵی لـە یـەکتری تـازە کـردەوە. - بەقـسەی مێژوونووسـی تـەخت و تـەلاری ئەتابەگی (ابن الأثیر). - سەرداری موسڵ بەتەواوی لە میوانەکەی دڵنیایی پەیدا کرد، بەڕادەیەکی ئەوتۆ کـە بـە شـەو، خـۆی لـە سـەربازگەکەی دەرەوەی موسـڵ خـەوت و،

---

[1] الكامل، ١٢/ ٢٨٥.

[2] الكامل، ١٢/ ٢٨٦. مفرج الكروب ٣/ ١٩٣. تأريخ ابن الفرات، مجلد/٥، جـ ١، ص ٩٠.

[3] الكامل، ص. ن. مفرج الكروب ص. ن. ابن شداد، مخطوط (الاعلاق الخطيرة) ورقة ٥٢/ أ.
ابن الفرات: م. ن. ص.

جێگـای خـەوی بـۆ (موزەففـەرەددین گۆگبـوری)ی میـوان لـە قـەڵای شـارەکەدا چـێ کرد[1].

ئنجا هەردوو میر کەوتنـە دڵدانـەوەی میرەکـانی دیکـەی ناوچـەکە، کـە دژ بـە الملك العادل بچنە پاڵیان و، نامەشیان بۆ خەلیفە (الناصرلدين الله) نووسی، داوایان لێ کرد کە بکەوێتە خۆ و، گەورەیی و دەسڕۆیی خۆی بەسـەر (الملك العـادل)دا بخاتـە کـار و، دەسـتی لـە سـنجار پـێ هـەڵبگرێت. ئیـدی، خەلیفـە چـەند کارمەنـدێکی گـەورەی تەلاری[2] خۆی شاند (نارد) بۆ ئەوەی ناوبژییان بکـەن. پـاش بێنەوبەرەیـەك، (الملك العادل) ملی دا کە لەگەڵ سەرداری سنجاردا تەبایینامەیەك ببەستێ، بە مەرجێ ئـەو جێگایانـەی کـە داگـیری کـردوون بەدەسـتیەوە بمێننـەوە. هەرچـی شـاری سنجاریـشە ئەوە، با، بۆ سەرداری سنجاربێت[3].

گرنگیش لەم پێوەندییە نوێیەی نێوان هەولێر و موسڵ ئەوەیـە کـە ئەنجامەکـەی گەیشتە خزمایـەتی و ژن و ژنخوازی لـەنێوان ئـەم دوو بنەماڵـە حاکمـەدا. ئـەوەبوو، دوو کـچی (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) لـە دوو کـوڕی (نورالـدين أرسـلان)[4]، (الملـك القاهر عزالدين مسعود و، عمادالدين زەنگی) مارە کران.

(نورالدين أرسلان شاه) بەر لـە مردنـی، وڵاتـی موسـڵی بەسـەر هـەردوو کوڕەکەیـدا دابەش کرد، (عزالدين مسعود)ی کوڕە گەورەی لەسەر تەختی موسـڵ دانـا و هـەردوو قـەڵای (عقـر الحميديـة) و (قلعـة شـوش)ی، دا بـە (عمـاد الـدين زەنگـی) و بـشبێتە

---

[1] الکامل، ص. ن. الباهر، ١٩٧.

[2] الکامل، ١٢/ ٢٧٦. الباهر: ص. ن. ابوشامة، ذيل الروضتين، ٦٧.

مفرج الكروب ٣/ ١٩٧. مخطوط (الاعلاق الخطيرة) و. ن. تأريخ ابن الفرات، م. ن. ص. ٩٤.

[3] الكامل، ص. ن. الباهر. زبدة الحلب ٣/ ١٦١. مفرج الكروب، ص. ن.

الاعلاق الخطيرة: ورقة ٥٣/ أ. ابن الفرات: م. ن. ص.

[4] نفس المصادر والصفحات. هەروەها بنۆڕە: ابن خلكان ٤/ ٢٩٥. ابن العبري، تأريخ الـدول الـسرياني، ص ٤٣١.

The Chronography, V. I, P. 365.

سەرداری ئەم دوو قەڵایە[1]، بەمەرجێ (بدرالدین لؤلؤ)ی بریکاری ئەتابەگ کاروباری مەملەکـەتی هـەردوو برایەکـە هەڵـسووڕێنێ، چـونکە هـەردووکیان هێـشتا منـداڵ بوون و[2]، بریکارەکەش خاوەن سیاسەتێکی چاك و، بەتەگبیر بوو، سـەرباری ئـەوەش لە حوکمڕانی و ئیدارەی کاروباری دەوڵەتدا خاوەن خەسڵەتی چاك و[3] بە ئـەزموون بوو، ئەزموونێکی ئەوتۆ کە ئەتابەگی نوێ (زاواکەی موزەففەرەددین گۆگبوری) ئـەو ئەزموونەی نەبوو. هەرچی پێوەنـدیی ئـەم ئەتابەگـە تازەیـە لەگـەڵ هـەولێر، کـە سەرچـاوەکان باسـی ناکـەن، زۆرتـر لەوەدەچـێ کـە پێوەنـدیی لەگـەڵ خەزووریـدا، تەواوێ پتەو بووبێت.

---

[1] الكامل ١٢/ ٢٩٣. ابن خلكان ٤/ ٢٩٥. ابو الفداء، المختصر ٣/ ١٢١.
ابن خلدون ٥/ ٥٩٦. ابن الفرات، مجلد/ ٥، جـ ١، ص ٥٦.
ـ (سبط ابن الجوزي) کە دەڵێت: (نورالـدین أرسـلان شـاه) وڵاتـی شارەزووریـشی دا بـە (عمـاد الـدین زەنگـی)ی کـوڕی ـ لـەوەدا بەهەڵـە چـووە. بنـۆڕە: (مـرآة الزمـان ٨/ ٥٤٦. هـەروەها: (ابـن تغـري بردي)یش، لە (النجوم الزاهرة ٦/ ٢٠٠)دا ئەو هەڵەیەی کردووە.

[2] (عزالدین مسعود) حەڤدە ساڵان بوو کە تەختی موسڵی وەرگرت، ئەو لـە سـاڵی (٥٩٠ك/ ١١٩٣ز)دا لە دایك بووە، بنـۆڕە: (وفیـات الاعیـان ٤/ ٢٩٥.) کەچـی، (ابـن الاثـیر) دەڵێـت: (عزالـدین مـسعود) = ئـەوکات دە سـاڵان بـوو. بنـۆڕە: (الکامـل ١٢/ ٢٩٣). وا دیـارە ئـەم مێژوونووسـە لەبـەر ئـەوە ئـەم مەلیکەی بە بچووك لە قەڵەم داوە کە ببێتە پاساوی ئەوەی (بدرالدین لؤلؤ) جڵەوی بگرێتە دەست خۆی. بەڵام ئەم مێژوونووسە، خۆی بە درۆ دەخاتەوە کاتێ کـە دەڵێـت: ئـەم مەلیکـە لاوە، لەسـاڵی (٦١٥ك/ ١٢١٨ز)دا مردووە، ئەوەتا، دەڵێت: (کە گیانی دەدا، وەسیەتی کرد (نورالدین أرسـلان شـاهی ـ دووەم ـ)ی کوڕە گەورەی ببێتە مەلیك کە ئەوکات تەمەنی دە سـاڵ بـوو. بنـۆڕە: (الکامـل ١٢/ ٣٣٥). ئەمەش مانای وایە، (عزالدین مسعود) هەشت ساڵان بووە کە کوڕەکەی لەدایك بووە. شـتی وەهـاش ڕوونـادات و ناشـێت. بـەڵام (ابـن خلکـان ئـەو (هەڵەیـەی) ڕاسـت کردووەتـەوە کـە ـ ابـن الأثـیر ـ کردوویـەتی) ئـەوەتا ـ ابـن خلکـان ـ دەڵێـت: (عزالـدین مـسعود) لەسـاڵی (٥٩٠ك/ ١١٩٣ز) دا لـەدایك بووە، واتا، کـاتێ کـە مـردووە تەمـەنی بیـست و پێـنج سـاڵ بـووە و، کوڕەکەشـی دە سـاڵان بـوو کـە مردووە.

[3] الكامل ١٢/ ٢٩٣.

ج- - پێوەندیی نێوان (موزەففەرەددین گۆگبوری) و موسڵ، لە سەردەمی (بدرالدین لؤلؤ)دا (٦١٥ - ٦٣٠ك/ ١٢١٨ - ١٢٣٣ز)

ئەتابەگی لاو (الملك القاهر عزالدین مسعود) وەسیەتی کرد، کە پاش خۆی (نورالدین أرسلان شاه - الثاني -)ی کوڕی - هەرچەندە منداڵیش بوو - لەسەر تەختی موسڵ دانیشێ، ئەم کوڕە، دە ساڵانی تێپەڕ نەکردبوو[1]. زۆرتریش، پێدەچێ، دامەزراندنی ئەم منداڵە، دەستی (بدالدین لؤلؤ)ی تێدابووبێت، کە ئەوکات تەختی موسڵ، بە وەسیەت، لە دەستیدا بووە و، بەنیازی ئەوەبووە کە بە دەستییەوە بمێنێتەوە و لە دەستی دەرنەچێت.

بە مردنی (الملك القاهر) کە لە ساڵی (٦١٥ك/ ١٢١٨ز)دا، لە بارودۆخێکی پڕ لە گوماندا گیانی سپارد[2]، (بدرالدین لؤلؤ) تەتەری نارده لای خەلیفە (الناصرلدین الله) و داوای کرد کە (نورالدین أرسلان شاه) لەجێگای دابنێت و، کاروباری موسڵیش بەدەست خۆیەوە واتا بەدەست (بدرالدین لؤلؤ)ەوە بمێنێتەوە، خەلیفەش داواکەی قەبوڵ کرد[3]. (بدرالدین لؤلؤ) توانی مەلیکەکانی دەوروبەریش قایل بکات، یەك لەوانە سەرداری هەولێر بوو کە خۆی لەم ڕەفتارەی (بدرالدین لؤلؤ) بێدەنگ کرد، نەخاسمە ئەوەش کە حوکمی ئەتابەگییەکەی وەرگرت کچەزای خۆی بوو.

---

(1) الكامل ١٢/ ٣٣٤. وفيات الاعيان، ٤/ ٢٩٦، ط ١٩٤٨.

ابوالفداء، المختصر في اخبار البشر، ٣/ ١١٨. ابن الفوطي، مجمع الآداب في معجم الألقاب، جـ٤، ق٢، ص ٧٣٦. (ابن خلدون)یش بەهەڵەدا چووە کە تەمەنی ئەو منداڵەی بە بیست ساڵ داناوە. بنۆڕە: ابن خلدون، (العبر) ٥/ ٥٩٥.

(2) (أبو شامة) دەڵێت: (الملك القاهر عزالدين مسعود) زەهرخوارد کرا. بنۆڕە: ذيل الروضتين، ص ١١٤. (الذهبي في العبر) ٥/ ٥٥. بەڵام (ابن خلكان) دەڵێت: لەناکاو مرد: وفيات الاعيان ٤/ ٢٩٥. کەچی (ابن الأثير)ی مێژوونووسی تەخت و تەلار دەڵێت: بە لەرز و تا مرد. بنۆڕە: الكامل ١٢/ ٢٣٣.

(3) الكامل ١٢/ ٢٣٤ ـ ٢٣٥. ابن العبري، تأريخ مختصر الدول، ص ٢٣٢.

ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، العدد/ ٤٨. لسنة ١٩٥٤، ص ٤٣٦.

The Chronography, V. I, P.371.

ابن الفرات، مجلد/ ٥، جـ ١، ص ٢٥٥.

بەڵام (موزەففەرەددین گۆگبوری) هەڵوێستی خۆی گۆڕی و، چووە پاڵ (عمادالدین زەنگی)ی زاوای کە داوای تەختی موسڵی دەکرد. (عمادالدین زەنگی) تەختی موسڵی بۆخۆی، بەڕەواتر دەزانی، چونکە، خۆی گەورەترین کوڕی بنەماڵەی ئەتابەگیان بوو، زیاتر لەوەش سەرداری ناوچە شاخاوییەکانی ئەمارەتی موسڵ بوو، ئەو کەسەش کە تەختی موسڵی وەرگرتبوو یارای حوکمکردن نەبوو، منداڵیش بوو، ئەمەش مانای وایە دەسەڵاتی ڕاستەقینە بەر (بدرالدین لؤلؤ) دەکەوێت کە وەسیەتدارێکی بەهێزبوو. ئەوەش سەرداری هەولێر دووبارە تووشی سەرێشە و شپرزەیی دەکات. ئەمە لەلایەك، لەلایەکی دیکەوە ئەگەر (عمادالدین زەنگی) لەسەر ئەم تەختە دانیشتبا، ئەوا، (موزەففەرەددین گۆگبوری) دەیتوانی پشتی پێ ببەستێ و موسڵ بە پشتیوانی خۆی دابنێت و، ئەو هێزەش کە سەرداری هەولێر دژ بە موسڵ ئامادەی دەکات، دەیتوانی کەلێنێکی دیکەی پێ پڕ بکاتەوە و، هەندێ دەسکەوتی پێ وەدی بێنێت.

ئەو ئیشەی (بدرالدین لؤلؤ) کردی، هەردوو ئەمارەتەکەی دووبارە بردەوە سەر ناتەبایی و ڕووبەڕوو بوونەوەی سەربازی و، وەك جارانی بەر لە پێکهاتنەکە و ژن و ژنخوازییەکەی ساڵی (٦٠٦ك/ ١٢٠٩ز)ی لێ هاتەوە و، هەولێر دەستی کرد بە شەڕ فرۆشتن بە موسڵ دوای ئەوەی بۆ ماڵە خەزوورانی (عمادالدین زەنگی) دەرکەوت کە ئەم زاوایەیان مافی خۆیەتی داوای هەقی خۆی بکات، بۆیە کەوتنە لەشکرکێشی و بەرپاکردنی جەنگ دژ بە زەوتکارانی تەختی موسڵ. (عمادالدین زەنگی) بۆی ساغ بووەوە کە (بدرالدین لؤلؤ) ئەو ئەتابەگە نابالغەی بۆ ئەوە قوت کردۆتەوە، تا، بنەماڵەی (زەنگییەکان) بێ بەها بکات و پاشانیش ڕەگیان لە تەخت و تەلاری موسڵ هەڵکێشێت[1]. لەبەر ئەوە، ناچار بوو، بەکۆمەکی سەرداری هەولێر، داکۆکی لەم بنەماڵە حاکمەی خۆی بکات.

---

[1] ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، المجلد نفسه. ص ٤٣٦.

The Chronography, V. I, P. 372.

بنۆڕە: (سعيد الديوەجي، الموصل في العهد الاتابكي، ص ٣٨).

دوای ئەوەی کە (بدالدین لؤلؤ) لە موسڵ دەری کـرد[١]، (عمـاد الـدین زەنگـی) بـەرە بـەرە کەوتـە پـەلاماری ناوچـەکانی موسـڵ بەتایبـەتیش لـە ناوچـە شـاخاوییەکاندا. (بدرالـدین لؤلـؤ) باسوخواسـی ئـەم پەلامارانـەی بـەرگوێ کـەوت، ئـەوەبوو، قـۆڵی لێ هەڵماڵی و خۆی تەیار و ئامادە کرد و دەستبەجێ و گـەرماو گـەرم هێزێکـی نـارد بـۆ عمادیـة (آمیـدي) بـۆ سـەرکوتکردنی جموجـووڵی (عمادالـدین زەنگـی)، وەلـێ بـاری کەشـوهەواو سـەرماو بـەفر و، کۆمـەکی (موزەفڧـەرەددین گۆکبـوری) بـۆ زاواکـەی، ڕیسەکەی کردەوە بە خوری و هیچی لێ پەیدا نەبوو.

ئنجا (بدرالدین لؤلؤ) ناچار، کەوتە نامـە و نامـەکاری لەگـەڵ سـەرداری هـەولێر و، داوای لـێ کـرد کۆمـەك بـۆ (عمادالـدین زەنگـی) ڕابگرێـت و هیـچی بـۆ نـەنێرێت. عەهد و پەیمانی نێوانیانی[٢] وەبیر هێنایەوە کە دەڵێت: نـابێ لـە ناوچـەکانی موسـڵ دەستدرێژی بکرێت بە قەڵاکانی (هەکاری[٣] و زۆزان[٤]یشەوە. بەڵام سەرداری هەولێر گـوێی خـۆی لـێ ئـاخنی و بایـەخی پـێ نـەدا. بـەو جـۆرە ئـەو قەڵایانـە بەدەسـت (عمادالدین زەنگی)یەوە مانەوە[٥].

---

[١] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٨/ ٦٠١.

[٢] سەرچاوەکان هیچ لەبارەی ئەم پێکهاتنەوە کە بەر لەم پێکدادانە مۆر کراوە باس ناکەن.

[٣] الهکاریة: هەکاری: شارۆچکە و ناحیە و چەند گوندێکە، کەوتووەتـە ژووروی موسـڵ لـە وڵاتـی جزیرەی (ابن عمر). هەموو خەڵکەکەی کوردن، پێیان دەگوترێ (هەکاریەکان): (معجـم البلـدان ٥/ ٤٠٨).

[٤] زۆزان: ناحیەیەکی گەورە و فراوانە لە ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە، لە جزیرەی (ابن عمر)، یەکەم سنووری، دوو ڕۆژەڕێ لە موسڵەوە دوورە، قەڵاگـەلێکی زۆری سـەخت و قایمکاری لێیـە، هـەموویان موڵکی کوردەکانی (پشتەوی و بەختییە): (معجم البلدان ٣/ ١٥٨).

[٥] الکامل ١٢/ ٣٣٦. ابن العدیم، زبدة الحلب ٣/ ١٨٧. مفرج الکروب ٤/ ٢١. ابـن العـبري، تـأریخ الـدول السریاني، مجلة المشرق، المجلد نفسه، ص ٤٣٦.

The Chronography, V, I, P. 372.

ابن خلدون، کتاب العبر ٥/ ٥٩٧. الغساني، العسجد المسبوك: ٢٢٢.

سعید باشا الدیاربکري، مرآة العبر (ترکي) مجلد/ ٢، جـ٨، ص ١٧٣.

(بدرالدين لؤلؤ) ناچار كەوتە داواكردنی كۆمەك و پشتگیری لە دەرەوە، پێوەندی بە خەلیفە (الناصر لدين الله) كرد (٥٧٥ - ٦٢٢ك/ ١١٨٠ - ١٢٢٥ز)، خەلیفەش پشتگیریی لە حوكمی میرە بچكۆلە كرد[1]، بەڵكو گاڵیشی دا لەدژی (موزەففەرەددین گۆگبوری).

(ضياء الدين ابن الأثير المنشئ) لە زمانی (بدرالدين لؤلؤ)ەوە نووسیویە و دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەشكرێكی لە هەولێرەوە بانگ كردووە، لەشكرێكە تا بڵێی قورس و گران، پتەو و ترسناك و بێ حەدد و حساب، لە دامێنی قەڵاكەیدا، كە بە (عقر) بەناوبانگە، هەڵیداوە[2]". هەرچەندیشە (بدرالدين لؤلؤ) لەم بوارەدا سەركەوت، وەلێ دەشیزانی كە كۆمەكەكەی خەلیفە، هەر، بەزارەكییە و، بەكردەوە هیچی بۆ ناكات. ئەمەش ناچاری كرد بۆ لایەنگر و دۆستێكی تر بگەڕێت.

پاشان ئامانجی بزربووی لە لای (الملك الاشرف موسى ابن الملك العادل الايوبي) سەرداری وڵاتی جزیرە، دۆزییەوە[3] و (ت، ٦٣٥ك/ ١٢٣٨ز)، پێكەوە پەیمانیان بەست

---

[1] (سوادي عبد محمد الرويشدي) لە كتێبەكەی خۆیدا بەناوی (امارة الموصل في عهد بدرالدين لؤلؤ) وەهای بۆ دەچێ كە هۆكاری دنەدانی باوەڕی شیعایەتی لە موسڵ لە لایەن (بدرالدين لؤلؤ)ەوە، لەوەوە ئاو دەخواتەوە كە ئەم كابرایە ویستوویەتی لەلای خەلیفە (الناصرلدين الله) خۆی شیرین بكات، بەشكو لە پایەماڵكردنی باقیمەنی ئەتابەگەكانی موسڵدا یاریدەی بدات. (ص ٣٩ ـ ٤٠). دیارە ئەم خەلیفەیە هەست و سۆزێكی بەرامبەر بە شیعەی ئیمامی هەبووە بە پێچەوانەی باو و باپیری كە حەزیان لە شیعە نەدەكرد. (ابن الواصل) دەڵێ: خەلیفە (الناصرلدين الله) = شیعایەتی دەركرد و، بەلای مەزەبی ئیمامیدا دایدەتاشی و هەمیشە كۆمەڵێ شیعە دەچوونە لای. (مفرج الكروب ٤/ ١٦٦، ٤/ ١٦٩). (ابن الطقطقي)یش لە (الفخري في الآداب السلطانية ص/ ٣٢٢)دا، هەر وەهای گوتووە. (ابن قنيتو الأربلي)یش، دەڵێت: ئەم خەلیفەیە گۆڕێكی لە تەنیشت مەرقەدی (الامام محمد الجواد ـ ع ـ) بۆخۆی ئامادەكرد بەڵام بەنسیبی نەبوو. (خلاصة الذهب المسبوك، ص ٢٨٢ ـ السيوطي، تأريخ الخلفاء، ص ٤٥١). (الصفدي)یش چەند بەیتە شیعرێكی ئەم خەلیفەیەی لە خۆشویستنی ئیمامی عەلیدا (خ) هێناوەتەوە: (مخطوط). الوافي بالوفيات، جـ ٥، ورقە ١٤٥.

[2] ضياء الدين ابن الأثير، رسائل ابن الأثير، ص ٦١.

[3] الكامل ١٢/ ٢٣٧. ابن العبري، مختصر تأريخ الدول، ص ٢٣٢.

کـه شـەڕ و بـەڵای (موزەففـەرەددین گۆکبـوری) و (عمادالـدین زەنگـی)ی زاوای لـە ناوچەکە دوور بخەنەوە. ئیدی، دەسـتبەجێ (الملك الأشـرف) ئاگاهییـەکی نـاردە سـەر سـەرداری هـەولێر و هەڕەشـەی لـێ کـرد کـە ئەگـەر واز لـە یاریـدەدانی (عمادالـدین زەنگی) نەهێنێ، ئەوا وڵاتەکەی داگیر دەکات. لە ئاگاهییەکەشیدا گوتی: ئەگـەر ئـەم تکایەم لێ قەبوڵ نەکەیت و سوور بیت لەسەر یارمەتیی (زەنگی)، ئەوا بەخۆم دێمە سـەرت و شارەکەشـت داگیر دەکـەم[1]. داوایـشی لـێ کـرد بـە کۆمەکـەوە بـەرەو میـسر ئامادەبێت بۆ دەرکردنی فەرەنگەکان.

(موزەففـەرەددین گۆکبـوری) گـوێی نەدایـە، ئـەمجارە کەوتـە بزاڤـی دەبلۆماسـی و پەیـداکردنی پـشت و پـشتیوان و هانـدانی مەلیکـەکانی دەوروبـەر بـۆ پێکهێنـانی بەرەیـەکی هاوپـەیمان کـە لـە ڕووی (الملـك الأشـرف)دا بووەسـتنەوە، ئنجـا کەوتـە نامـە و نامـەکاری لەگـەڵ (الملـك المنـصور ناصـرالدین آرتـق تمرتـاش ایلغـازی کـوڕی آرتـق)[2] سـەرداری مـاردین[3] و، لەگـەڵ (الملـك ناصـرالدین محمـود کـوڕی محمـد قـرا أرسـلان کـوڕی سـقمان کـوڕی آرتـق)[4] سـەرداری

ابوالفدا، المختصر في اخبار البشر ٣/ ١٢١. ابن شداد، مخطوط (الاعلاق الخطيرة) ورقة ٥٣/ ب. الدياربكري، مرآة العبر، مجلد/ ٢، جـ ٨، ص ١٧٣.

[1] الكامل، ص. ن. مفرج الكروب ٤/ ٢٢.

[2] لەنێوان ساڵانی (٥٩٧ ـ ٦٣٧ك/ ١٢٠٠ ـ ١٢٤٠ز) حوکمی ڕانیوە (کردووە)، بنۆڕە: زامباور، معجم الاسرات، ص ٣٤٤. مرآة الزمان ٨/ ٧٣٠. بەڵام (ابن شداد) دەڵێت: لەساڵی ٦٣٦ك مردووە، بنۆڕە: مخطوط (الاعلاق الخطيرة) ورقە ١٣٤/ب.

[3] ماردین قەڵایەکی بەناوبانگە، بەسەر شاخێکەوە لە جزیرة، معجم البلدان ٥/ ٢٩.

[4] لەنێوان ساڵانی (٥٩٧ ـ ٦١٩ك/ ١٢٠٠ ـ ١٢٢٢ز) حوکمی ڕانیوە. بنۆڕە: زامباور، م. ن. ص. ابن تغري بردي، النجوم، ٦/ ٢٥٠.

دەربارەی ساڵی مردنـی ئـەم میرە، جیاوازییـەك هەیـە، (أبـو شـامة) دەڵێت: لەساڵی ٦١٧ك مـردووە (ذيل الروضتين ١٢٤. ابن واصل ٦١٨. مفرج الكروب ٤/ ١٠٧). هەرچی (ابـن الأثير)ە کـە هاوزەمـەنی خۆیەتی، ئەوە، ئەو دەڵێت: لەساڵی (٦١٩ك)دا مردووە (الكامل، ١٢/ ٤١٢).. (ابن شداد: الاعلاق، ٥٣/

(ئامـەد)[١] و (قـەڵای کیفـا)[٢]. ئەوانـە هـەردووکیان بـە دەنگییـەوە هـاتن[٣]، چـونکە ئەوان لەگەڵ ئەییوبییەکاندا ناتەبا و ناکۆك بوون، لەو کۆنە قینەوەی کە ئەییوبیان حـوکمی (ئەرتەقییـەکانیان)[٤] لـەناو بردبـوو. بـەم جـۆرە، هـەموویان لەسـەر شـەڕی (الملك الأشرف) و (بدرالدین لؤلؤ)ی هاوپەیمانی، پێك هاتن.

ئنجا (عمادالدین زەنگی) بەرەو (العقر) کە مـوڵکی خـۆی بـوو، کەوتـە ڕێ و، لـەوێ لەشـکری مـۆڵ دا بـۆ ئـەوەی دەسـتی بـە ناوچـەکانی موسـڵ بگـات. (موزەففـەرەددین گۆگبوری)یـش کۆمـەڵێ سـەربازی بـۆ نـارد. کـاتێ (بدالـدین لۆلـؤ) بـەم جموجووڵـەی زانـی، ئـەویش کۆمـەڵێ سـەربازی لـە دەوروبـەری موسـڵ، بـۆ پاراسـتنی شـارەکە دامەزراند، کە بۆ لێدانی هـەر هێرشـێکی ناکـاو[٥] ئامـادەبن. هـەر، کـە زسـتانی سـاڵی (٦١٦ك/ ١٢١٩ز) بەسەرچوو، ئەم سـەربازانە شـەبەیخوونێکیان کـردە سـەر (عمادالـدین زەنگی) لە شاری (العقر) و بوو بە شەڕ، لـەم شـەڕەدا سـەربازەکانی (بدرالـدین لؤلـؤ) سەرکەوتن و، سەرداری (العقـر و، شـوش) رایـانکرد بـۆ هـەولێر، سـەرکەوتووەکانیش گەڕانەوە بۆ موسڵ. پاشان شاندی خەلیفە (الناصرلدین الله) و شاندی (الملك الأشرف) گەیـشتنە ناوچـەکە و کۆتاییـان بـە ململانێیەکـە هێنـا و تەبایینامەیـەك لـەنێوان هەردوولای شەڕەکەدا مۆر کرا[٦].

ب) هەروەهاش (ابو الفدا، المختصر، ٣/ ١٣٠) و (المقريزي ١/ ٢١٢)یش، هەرسێکیان، هەر قسەکەی ئەو دەکەن.

[١] آمد (ئامەد): گەورەترین و بەرێزترینی شارەکانی دیاربەکرە. معجم البلدان ١/ ٥٦.

[٢] حصن (قەڵای) کیفا: شارۆچکەیەك و قەڵایەکی مەزنە، بەسەر دیجلەدا دەڕوانێت و، کەوتووەتـە نێوان ئامەد و جزیرەی (ابن عمر). معجم البلدان، ٢/ ٢٦٥.

[٣] الکامل ١٢/ ٣٣٨.

[٤] ابن خلكان، وفيات الاعيان، جـ٤، ص ١٧٣، ٤١٣.

[٥] الکامل، ص. ن. مفرج الكروب، ٤/ ٢٤.

[٦] الکامل، ص. ن. مفرج الكروب، ٤/ ٢٥. ابن العبري، تأريخ مختصر الدول، ٢٣٣.
The Chronography, V. I, P. 373.

ابن خلدون، تأريخ العبر، ٥/ ٥٩٨.

بـەڵام ئەتابـەگی نـوێ (نورالـدین أرسـلان شـاه)ی (دووەم) کـە چـەند مانگێـك بـوو لەسەر تـەختی موسـڵ دانیـشتبوو، مـرد. بـە مردنـی ئـەویش تەبایینامەکە دووبـارە هەڵوەشایەوە، چونکە (عمادالدین زەنگی) و (موزەففەرەددین گۆگبـوری) هاتنـە سـەر ئـەو بـاوەڕەی کـە چارەنووسـی بنەماڵـەی ئەتابـەگی زەنگـی کەوتووەتـە سـەر لـەپی دەستی دێو (واتا: کوولەکەی ڕۆحی هەردووکیان بەدەستی دێوێکەوەیـە)، جا ئەگـەر بێت و گەرماو گەرم نەکەونە خۆ و بەرامبەر بەو خراپەیەی کە (بدرالدین لؤلؤ) دژ بـە ئاغـا زادەکـانی کـردی شـتێك نەکـەن، ئـەوا چارەنووسـیان بـەرەو نـەمان دەچـێ، نەخاسمە کە ئەمە دووجارەیەتی لە ڕێوڕەسمی میراتی موڵك و حـوکم لادەدات و، لـە دژی دوژمنی خۆی کە منداڵێکی کەمتر لە سێ ساڵانی[1] وەك، (ناصـرالدین محمـود)ی کوڕی دووەمی (الملك القاهر عزالدین مسعود) لەسەر تەختی حوکم دادەنێت.

(نورالـدین أرسـلان شـاه) بـەر لـە مردنـی، بـە سـەختی برینـدار ببـوو، لەبـەر ئـەم زامانەشی نەیدەتوانی لە جێگا هەستێ، یان خۆی پێشانی خەڵك بدات[2].

(عمادالدین زەنگی)ی مامیشی ڕای گشتی موسـڵی[3] لـە (بدرالـدین لؤلـؤ) گـاڵ دەداو بەوە تۆمەتباری دەکرد کە ئەتابەگی شاردووەتەوە بۆ ئـەوەی بیکوژێت. (عمادالـدین زەنگـی) نوێنـەری خـۆی نـارد بـۆ لای بەرپرسـانی شـارگەلی موسـڵ، بەتایبـەتیش بـۆ

---

[1] الكامل، ١٢/ ٣٣٩. مفرج الكروب، ن. ص. ابن العبري، تأريخ مختصر الدول ٢٣٢.
The Chronography, V. I, P. 374.
أبو الفداء، المختصر في اخبار البشر ٣/ ١٢١.
ابن كثير، البداية والنهاية ١٢/ ١٣٦. ابن خلدون، كتاب العبر، ٥/ ٥٩٨.

[2] الكامل ١٢/ ٣٣٥. مفرج الكروب ٤/ ٢١.

[3] لە نووسینەکانی (ابن الأثیر)ەوە، دەردەکەوێت کە هەوڵ و کۆششی (عمادالـدین زەنگـی) کـارێکی زۆری لە خەڵکی موسڵ کردووە، چونکە ئـەوانیش کەوتنـە گومـان کـە ڕەفتـاری (بدرالـدین لؤلـؤ)ی (وصي)، هەروەها ئەوەش دەردەخات کە خەڵکی موسڵ بـە مەلیکەکانی عێلـی زەنگییـەوە واوەسـت بـوون. (ابـن الأثـیر) دەڵێـت: (بدرالـدین لؤلـؤ) (ناصـرالدین محمـود)ی بـچکۆلەی کـرد بـە مـەلیك، خەڵکەکە زۆریـان پـێ خـۆش بـوو. کـاتێکیش دەرکـەوت کـە سوڵتانەکەیان لـە بنەماڵـەی زەنگییـە، ئەوجا ئارام و دڵنیا بوونەوە و، گێرەشێوێنییەکی زۆریش نەما. (الكامل ١٢/ ٣٣٩).

ئامێدی کە بە زمانی ئەوەوە پێیان بڵێن: "برازاکەم مردووە و، (بدرالدین لؤلؤ) بەتەمایە وڵاتەکە بکاتە موڵکی خۆی، کە موڵکی باو و باپیری[1] منە و، هەقی خۆمە". ئەوەشی ڕاگەیاند کە ئەگەر (بدرالدین لؤلؤ) مکوڕبێت لەسەر دامەزراندنی ئەم منداڵە، واتا (ناصرالدین محمود) بەهەمان شێوەی کە پێشتر (نورالدین أرسلان شاه)ی دامەزراند، ئەوە، لەوبارەدا، هەر هیچ نەبێ، پێویستە (عمادالدین زەنگی) سەرپەرشتی ئەم حاکمە منداڵە بکات نەك (بدرالدین لؤلؤ)، ئنجا گوتی: (من لەبەرتر و موستەهەقترم سەرپەرشتیی برازای خۆم بکەم[2]. لەمەدا هەندێکان، لە موسڵ پشتگیرییان لێ کرد و، سەردارانی هەندێ لە قەڵاکانیش، بە قەڵای ئامێدییشەوە[3] تەئییدیان کرد.

ئیتر بەم جۆرە، مردنی یەك لەدوای یەکی میرەکانی موسڵ لە ماوەیەکی زۆرکەمدا و، دەستگرتنی ئەتابەکی[4] لێهاتوو (بدرالدین لؤلؤ) بەسەر تەختی[5] حوکمدا، نەیانهێشت دۆستایەتی لەنێوان هەولێر و موسڵدا درێژە بکێشێ. چونکە (موزەففەرەددین گۆگبوری) دەیزانی کە (بدرالدین لؤلؤ) بەنیازە تەختی ئەتابەگی

---

[1] الكامل ١٢/ ٣٣٥. مفرج الكروب، ٤/ ٢١. ابن الفرات، مجلد/ ٥، جـ ١، ص ٢٥٦.

[2] ابن العديم، زبدة الحلب ٣/ ١٨٧.

[3] الكامل، ن. ص. مفرج الكروب، ن. ص. ابن العبري، ن. ص.

ابن الفرات، ن. ص. ابن خلدون، تأريخ العبر، ٥/ ٥٩٦.

[4] لەم (ئەتابەگ)ەی ئێرەدا مەبەستمان لە لایەنی زمانەوانییەکەیە، واتا: (لەلە).

[5] ابن تغری بردی لە (النجوم الزاهرة، ٧/ ٧٠)دا، دەڵێت: "کاتێ ـ الملك القاهر ـ لە ساڵی (٦١٤ك)دا کۆچی دوایی کرد (ڕاستییەکەیشی لە ساڵی ٦١٥ك/ ١٢١٨ز)دا، مردووە، (بدرالدین لؤلؤ) دوو کوڕەزای (الملك القاهر)ی دامەزراند واتا هەردوو کچەزاکەی (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی سەرداری هەولێری دامەزراند، پاشان کوڕەکانی پرۆفیسۆرەکەی خۆی سەرون کرد و، یەك لەدوای یەك بە غەدر کوشتنی، پاشان مەملەکەتی موسڵ و شارۆچکەکانیشی خستە ژێر چنگی خۆی. (بنۆڕە: وفيات الاعيان، ٤/ ٢٩٦، ط، القاهرة).

زەنگی[1] مایە پووچ بکات، ئەوەتا، هەر بەو نیازە نـا بالْغـەکان، بگـرە نەخۆشـەکانیش دەخاتە سەر تەخت و، میراتگرە بالْغـەکان پـەڕ دەکـات، جـا، بـە بۆنـەی دامەزرانـدنی ئەم (ناصرالدین محمـود)ە منداڵـەوە، (عمادالـدین زەنگـی)، بـە پـشتیوانیی سـەرداری هەولێر، کەوتەوە داواکردنی تەخت و تەلاری موسڵ. دەرفەتیش ڕەخـسابوو، چـونکە موسڵ بەشێك لە لەشکرەکەی خۆی، لەسەر داوای (الملك الأشرف) نـاردبوو بـۆ بـەرەی جـەنگی خاچـدروشمان، لەبـەر ئـەوە (عمادالـدین زەنگـی) و سـەرداری هـەولێر، لەشکرێکیان تەیار و ئامـادە کـرد و، ملیـان نـا لـە موسـڵ. پێدەچـێ (بدرالـدین لؤلـؤ) بەتەمای ئەم هێرشەی هەولێر بووبێت، بۆیـە، نـاردی لـەدووی هێزەکـانی (نـصیبین) کە پێشتر (الملك الأشرف)ی هاوپەیمانی خـستبوونیە ژێـر دەسـتی. ئـەو هێزانـەش بـە فەرمانداریی (عزالدین ایبك) کەوتنە ڕێ و لە پایزی ساڵی (٦١٦ك/ ١٢١٩ز)دا گەیشتنە جێ و، فەرماندارەکـەیان بـەنیازبوو لـە دیجلە بپەڕێتـەوە و یەکسەر بـەرەو هـەولێر هێرش بەرێت، وەلێ (بدرالدین لؤلؤ) داوای لـێ کـرد پەلـە نـەکات و ئـارام بگرێـت تـا سـەربازەکانی ماوەیـەك پـشوو بـدەن. پـاش چـەند ڕۆژێـك، لەشـکر لـە ڕووبارەکـە پەڕینەوە و، لە ڕۆژهەڵاتی دیجلە، یـەك فۆنـاغ[2] دوور لـە موسـڵەوە[3] لەشـکرگایان لـێ

---

[1] (الرویشدی) دەڵێت: (بدرالدین لؤلؤ) لە موسڵ، شیعەکانی دنە دەدا و خـەڵکی دەکـرد بـە شـیعە، بۆ ئەوەی ئاسەواری ئەتابەگەکان کوێر بکاتەوە و پاشمـاوەی مـاددی و هزرییـان بنـبڕ بکات چـونکە دەیزانـی ئەگـەر ئـەم ئاسـەوار و پاشماوانـە بمێننـەوە زیـان لـە حوکمـە تـازە شەقوشـڕەکەی دەدەن، لەبـەر ئـەوە قوتابخانـە ئەتابەگییـەکانی کـرد بەگۆڕسـتانی کـوڕانی ئیمـامی عـەلی (خ). بنـۆڕە: کتێبەکـەی خـۆی: (امـارة الموصـل في عهـد بدرالـدین لؤلـؤ، ص ٣٧، ٤٠). دیاریـشە کـە ئەتابەگـەکانی موسڵ هەموویان سوننە مەزەبی شافیعی یان حەنەفینـە. بنـۆڕە: (البـاهر، ص ٩٣، ١٩١) هـەروەهاش (الکامل ١٢/ ١٣٩).

[2] فرسەخ (فۆناغ) دەکا دوورایی سێ، تا، شەش میل ڕێگا. دەشڵێن، گوایا، دەکاتە دە هەزار باڵ، یان دوازدە هەزار: تاج العروس ٢/ ٢٧٢ ـ ٢٧٣.

(أدی شیر)یش دەڵێت: فۆناغ ئەکا مـاوەی شـەش کیلۆمـەتر ڕێگـا. ئەسـڵی وشـەکەش فارسـییە، کۆی (فرسەخ) فراسخە، بنۆڕە: (الالفاظ الفارسیة المعربة، ص ١١٨).

[3] الکامل ١٢/ ٢٣٩. ابن العدیم، زبدة الحلب ٣/ ١٨٧.

سازدا. ئنجا (بدرالدين لؤلؤ) کەوتە دابينکردنی هەموو پێداويستييەکانی لەشکر و ڕێکخستنی کاروباری جەنگ و (ايبك)ی کرد بە (الجاليشية)[1] واتا کردی بە پێشەنگی لەشکر و کوڕگەلی شياو و ئازا و بە جەرگی لەناو سەربازەکاندا بۆ هەڵبژارد. هەرچی (موزەففەرەددين گۆگبوری)يە، ئەوە، ئەو لە زێی زووروو، بۆ دەسەو يەخەی لەشکری موسڵ پەڕييەوە. کاتێکيش ڕووبەڕووی وەستان، هەندێ تير لێك گرتن دەستی پێکرد، هەندەی نەبرد تێك چڕژان و، زۆری پێ نەچوو لەشکری هەولێر هێزەکانی (بدرالدين لؤلؤ) و (عزالدين ايبك)ی راونا - هەرچەنديشە يەکەم جار قۆڵی چەپی لەشکری هەولێر کە (عمادالدين زەنگی) فەرمانداريی دەکرد، بەزيبوو.

بەم سەرکەوتنەی هەولێر، (بدرالدين لؤلؤ) بەرەو موسڵ هەڵات و، لە ديجلە پەڕييەوە و، خۆی کوتايە قەڵاکەی موسڵ، بەڵام لەشکری هەولێر دووی کەوتن و لەبەری لای ڕۆژهەڵاتی ديجلە بارەگايان لەپشت قەڵاکەی (نينوی) بەرامبەر بە شاری موسڵ[2] هەڵدا. پاشان. لەوەترسا کە لەشکرەکەی (لؤلؤ)، لەوێ، پەلاماری بدەن، لەبەر ئەوە، تەنيا سێ ڕۆژ لە (نينوی) مايەوە، پاشان، بەبێ هەراو بگری زەنگ[3] و شەيپوور گەڕايەوە بۆ هەولێر. کاتێکيش (موزەففەرەددين گۆگبوری) لە ڕووباری زێ

مفرج الكروب ٤/ ٢٦. ابن العبري، تأريخ مختصر الدول، ٢٣٢.

تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، ص ٤٣٩.

The Chronography, V. I, P. 374.

ابن خلدون، تأريخ العبر ٥/ ٥٩٩.

[1] الجاليشية (پێشەنگ): ئەسڵی (الجاليشية) واتا ئاڵای گەورە، لەسەرەوەی گورزەيەك مووی پێوە بووە، پاشان ئەم ناوە بەسەر پێشەنگی دڵی لەشکردا بڕدرا، يان بە پێشەنگی لەشکرەکە دەگوترا.

[2] الكامل ١٢/ ٣٤٠ ـ ٣٤١. ابن العبري، نفس المصدرين والصفحتين. تأريخ ابن الفرات، مجلد/ ٥، جـ ١، ص ٢٥٨.

[3] الكوس (زەنگ): وەکو تای تەرازوو وەهايە، لە مس دروست دەکرێت، لە قەڵغانێکی بچووك دەچێت، بە ئاهەنگێکی تايبەت، دەمە قوڵپ لێك دەدرێن: (القلقشندی، صبح الاعشی، ٤/ ٩. ئەگەر لەشکر زەنگ و شەيپووری لێ نەدا، واتا شەڕ لەئارادا نييە.

پەڕییەوە و، لەو بەرەوە لەشکرگای هەڵدا، شاندی موسڵ گەیشتنە لای و پڕۆژەی تەبایینامەیەکی تازەیان ڕادەستی کرد و، ئەمجارەش ئاشت بوونەوە[1].

بەڵام ئەم تەبایینامە نوێیەش، سەرداری هەولێری لە کۆمەکی (عمادالدین زەنگی) نەخست، (عمادالدین زەنگی) بەردەوام، هەر دەرفەتێکی بۆ ڕەخسابا، شەڕی بە (لؤلؤ) دەفرۆشت و، سەردارگەلی قەڵاکانی لەدژی گاڵ دەدا و، تیایدا سەردەکەوت. ئەوەبوو، خەڵکی قەڵای (کواشی)[2] داوایان کرد لە موسڵ جیا ببنەوە و بچنە سەر هەولێر، (عمادالدین زەنگی)یش خێرا گەیشتە ئەوێ و قەڵاکەی[3] ڕادەست درا.

(بدرالدین لؤلؤ) نارەزایی بەرامبەر بەم ڕەفتارە دەربڕی و، بە سەرداری هەولێریشی ڕاگەیاند کە نەدەبوو عەهد و پەیمانی نێوانیان بشکێنێ کە زۆری بەسەردا نەچووبوو. داواشی لێ کرد کە هەموو توانستێکی خۆی لەلای زاواکەی بخاتە کار بۆ ئەوەی قەڵای (کواشی)ی بداتەوە بە موسڵ، بەڵام ئەم نارەزایی و گلەییە با بردی و بێ هوودە بوو، ناچار، سەرلەنوێ هانای بردە بەر (الملك الأشرف الأيوبي). بەڵام ئەم مەلیکە - هەرچەندیشە حەڵەبی بەجێ هێشت و لە فوڕات پەڕییەوە و گەیشتە (حرّان)[4]- بەڵام لەبەر هەندێ بارگۆڕانی ناکاو و، شەڕی دەوروبەر، نەیتوانی هیچ کۆمەکێ بەم هاوپەیمانەی بکات.

(موزەفەرەددین گۆگبوری) بۆی دەرکەوت؛ سیاسەتی دوورە شەڕ و، هێرشی خێرا و، داگیرکردنی قەڵاکان، هیچ سوودێکی نەبوو، چونکە، کەمێك نەبێ، (لؤلؤ)ی

---

[1] الكامل ١٢/ ٣٤١. مفرج الكروب ٤/ ٢٨. ابن العبري، تأريخ الدول ٢٣٢. تأريخ ابن الفرات، مجلد/ ٥، جـ ١، ص ٢٥٩.

[2] کواشی: قەڵایەکی قایمە لە چیاکانی ڕۆژهەڵاتی موسڵ، تەنیا یەك ڕچە ڕێگای بۆ دەچێت، لەیەك زەلامی پیادە زێتر هیچی دیکەی پێدا هەڵناگەڕێ: معجم البلدان ٤/ ٢٨٦... ئەم قەڵایە لە هەموو قەڵاکانی موسڵ سەختترە و دەکەوێتە نزیك زاخۆوە: سليمان الصايغ، تأريخ الموصل ١/ ٢٠٥.

[3] الكامل، ن. ص. ابن خلدون، تأريخ العبر، ٥/ ٥٩٩. الديار بكري، مرآة العبر، مجلد/٢، جـ ٨، ص ١٧٣.

[4] الكامل، ن. ص. مفرج الكروب ٤/ ٣٤. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، نفس العدد، ص ٤٣٩. ابن خلدون، ٥/ ٦٠٠.

کەمهێز نەکرد، ئەنجامیش هەر خۆی، ناچار دەبوو لەگەڵ (بدرالدین لؤلؤ)دا ئاشت بێتەوە و تەبایینامەی لەگەڵدا ببەستێتەوە. لەبەر ئەوە، بڕیاری دا بگەڕێتەوە سەر سیاسەتی پەیمانبەستن و دۆست و لایەنگیر پەیداکردن و لەکاتی زەروورردا سوودیان لێ ببینێ، سا، بەدەم شیرینکردن و دڵدانەوەی ئەم کۆمەڵ و ئەو کۆمەڵ، یان بە دۆستکردنی ناحەزانی (لؤلؤ) لە موسڵ، بە نموونە، وەکو مەسیحی و تایفەی (العدوية) و کۆمەڵانی دۆستی (عمادالدین زەنگی) کە لایەنگری بنەماڵەی (زەنگی)یەکانن، یانیش پێوەندی و پەیمانی نوێ لەگەڵ میر و بەرپرسانی دەوروبەردا ببەستێت.

هەرچی مەسیحییەکانە، ئەوە، (موزەففەرەددین گۆگبوری) دەیزانی کە ڕقیان لە سەرداری موسڵە، چونکە ئەم سەرداره، پێشەواو پیاوی ئایین و سەرۆکی کەنیسە و دێرەکانیانی بێزار و تەنگاو کردبوون، داوای پارەی لێ دەکردن، ئەمەش کارێکی وەهای کرد کە بە نهێنی نامە بۆ سەرداری هەولێر بنێرن و لەگەڵیدا دژ بە (بدرالدين لؤلؤ) ڕێك بکەون[1]. نامەیەك لەم نامانە کەوتە دەست (بدرالدین لؤلؤ) کە (المغريان[2] شمعون البرطلي) سەرۆکی گوندی (برطلي)[3] کە یەکێك بوو لە گەورەپیاوانی مەسیحییەکان، بۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی ناردبوو. (لؤلؤ)یش فووی لە دۆ نەکرد، گرتی و لەداری دا[4]. ڕەنگیشە، ئەمە یەکەم نامە نەبووبێت کە

---

[1] بطرس نصري، ذخيرة الأذهان، جـ٢، ص ٥٤.

[2] المفريان: ئەسڵی ئەم وشەیە ئارامییە، لە (مفريونو)وە هاتووە، مانای بەرخوردارە، مەبەستی پلەی کەنیسەیە لەنێوان (بطريارك و قەشەدا):

سوادي الرويشدي، أمارة الموصل، ص ٤٥، هامشى (٢).

[3] برطلي: گوندێکی گەورەیە (لە شار دەچێت)، دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی دیجلە و، شارێکی سەربە موسڵە، خێر و بێری زۆرە، بازاڕ و کڕین و فروختی گەرمە و، زۆربەی خەڵکەکەی مەسیحینە: معجم البلدان ١/ ٣٨٥. ئێستا ناوەکەی بووەتە (الحمدانية) و، مەرکەزی ناحیەیەکی پارێزگاری موسڵە و، دەکەوێتە سەر ڕێگای نێوان هەولێر و موسڵ.

[4] سوادي الرويشدي، امارة الموصل، ص ٤٧.

گەورە پیاوانی مەسیحی بۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری) یان ناردبێت. گومانی تێدا نییە کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) هەمان جۆرە پێوەندی لەگەڵ تایەفەی (العدویە)ی واوەستی شێخ (عدی) کوڕی مسافر کوڕی اسماعیل کوڕی موسی کوڕی مروان الهکاری (ل ٥٥٧ك/ ١١٦١ز)[1]، ببەستێ، ئەم سەرداری هەولێرە هەمیشە باسی جوامێریی ئەم شێخەی دەکرد و، پێشتریش لە موسڵ[2]، بەمندالی یەکتریان دیتبوو کە لەگەڵ (زین الدین علی کچك)ی باوکیدا بۆ موسڵ چووبوون. ئەم تایەفەیە نەیاری (بدرالدین لؤلؤ) بوون، کە لە کێشە و بەلایان زۆر دەترسا و نەیدەوێرا بیانورووژێنێ، گوایا، زۆرجاران داوایانە بەسەر موسڵدا[3]. (لؤلؤ) هەلێکی بۆ ڕەخسا و، شێخ (تاج العارفین شمس الدین الحسن کوڕی عەلی کوڕی أبو البرکات کوڕی صخر کوڕی مسافر)ی کوڕەزای (أبی البرکات)ی برای (شێخ عدي)ی دەستگیر کرد، کە شێخی ئەم تایەفەیە بوو، پاشان لە قەلاکەی موسڵدا ژێ (وتر)ی کەوانێکی لە ملی ئالاند و خنکاندی[4]. بێگومان تایفەیەکیش ئەو خراپەیەی دەرهەق بکرێت، لەخوای دەوێ هەلێکی بۆ هەڵکەوێ، بۆ تۆڵە کردنەوە، لەبەر ئەوە، بەهەر شێوەیەك بۆیان کرابێت پشتگیرییان لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) کە دوژمنی (لؤلؤ) بووە، کردووە.

لەڕووی پێوەندییەکانی دەرەوەشی، (موزەففەرەددین گۆگبوری)، دڵی میرەکانی دەوروبەری دایەوە بۆ ئەوەی بەلای خۆیدا ڕایانکێشێت و، (بدرالدین لؤلؤ) و (الملك الاشرف)ی هاوپەیمانی تەریك بخات و کەسیان لەدەور نەمێنێ. بەو جۆرە، توانیی هەریەکە لە (عزالدین کیکاوس کوڕی کیخسرو کوڕی قلج أرسلان)ی سەرداری ولاتی ڕۆم و (ناصرالدین أرتق أرسلان)ی سەرداری ماردین و، (ناصرالدین محمود کوڕی نورالدین محمد کوڕی قرا أرسلان الارتقی)ی سەرداری ولاتی ئامەد (دیاربکر) و

---

[1] سەیری ژیانحالی بکە لە: وفیات الاعیان ٢/ ٤١٧ ـ ٤١٨، ط ١٩٤٨. الذهبي، العبر، ٤/ ١٦٣. ابن الوردي، ٢/ ٩٢ ـ ٩٤. ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب ٤/ ١٧٩ ـ ١٨٠.

[2] ابن خلكان ٢/ ٤١٨.

[3] الكتبي، فوات الوفيات ١/ ٢٤٢.

[4] ن. م. ص. الذهبي، العبر، ٥/ ١٨٣. شذرات الذهب، ٥/ ٢٢٩.

قـەڵای (كیفـا) بكـات بەدۆسـت و لایـەنگری خـۆی و، لەگـەڵ هەموویانـدا ڕێككـەوت و بڕیاریـان دا كـە هـەموویان ئیتاعـەتی (عزالـدین كیكـاوس)ی سـەرداری وڵاتـی ڕۆم بكەن و، خوتبەش هەر بەناوی ئەوەوە بێت[1].

بەڵام ئەم هاوپەیمانێتییە نەهاتە بەر، چونكە (عزالـدین كیكـاوس) گیـانی سـپارد. پاش ئەو، (علاء الدین كیقباد)ی برای حوكمی وڵاتی ڕۆمی گرتە دەست، ئەم، بڕیاری هاوپەیمانییەكـەی هەڵوەشـاندەوە و، نامـەی بـۆ (الملـك الاشـرف) نووسـی و تاعـەتی ئەوی نایە بان سەر. هەروەها (ناصرالدین محمـود)یـش لـە عەهـد و پـەیمان لایـدا و، پشتی لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) كـرد و، ئـەویش خـۆی خـستە ڕیزەكـانی (الملك الاشرف) و لەگەڵیدا ئاشت بووەوە. بەو جۆرە هاوپەیمانییەكە لێكترازا[2] و (بدرالدین لؤلؤ) وەك بەرزەكی بانان بێ ئارەق دەرچوو، هیچ مەترسییەكی لەسەر نەما.

هەرچەندیشە (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەهاوپەیمانێتی سـەردارانی دەوروبـەردا مایە پووچ دەرچوو، بەڵام لە بەلای خـۆدا ڕاكێـشانی هەنـدێ لـە گـەورەمیرانی (الملـك الاشرف)، سەركەوت - گەورەترینی ئەو میرانەش (ابا العباس عمادالـدین احمـد كـوڕی میر سیف الدین أبی الحسن علي كوڕی أبي الهیجاء الكوردي) بوو. (أبوالهیجاء الكوردي) كـە بـە (ابـن المـشطوب)ی هـەكاری بەناوبانگـە میرێكـی گـەورەی سـەلاحەددینی[3] ئەییوبی بووە. هەروەها، میر (عزالـدین محمـد كـوڕی بـدر الحمیـدي)[4] و میرگـەلێكی

---

[1] الكامل ١٢/ ٣٤٢. مفرج الكروب، ٤/ ٢٢. ابن خلدون ٥/ ٦٠١.

الغساني، العسجد المسبوك: ٣٢٧.

[2] الكامل ١٢/ ٣٤٢. مفرج الكروب ٤/ ٧١.

[3] المقريزي، السلوك ١/ ٢١٤. ولابن المشطوب ترجمة في: اليونيني، ذيل مرآة الزمان، ٢/ ٢٢٤ ـ ٢٢٩.

ابن الوردي، تأريخ ابن الوردي ٢/ ١٩٩ ـ ٢٠٠.

ابن الفوطي، تلخيص مجمع الآداب، جـ٤، ق٢، ص ٦٧١ ـ ٦٧٢.

المقريزي، السلوك ١/ ١٩٦. بنۆڕە: (الكامل ٢/ ٣٢٥ دەربارەی پێگەی سیاسیی لە میسر.

[4] الكامل ١٢/ ٣٤٢. مفرج الكروب ٤/ ٧٠.

دیکەشی بەلای خۆیدا کێش کرد و، لەسەر ئەوە ڕێککەوتن کە بکەونە بەربەرەکانێی (الملك الاشرف) و لەتوانستی بخەن.

هەرچی میری یەکەمە (ابن المشطوب)، کاتێ لە (الملك الاشرف) هەڵگەڕایەوە، خۆی و سەردارەکانی بەرەو هەولێر کەوتەڕێ تا لە (نصیبین) دەرباز بوو، پاشان لووت بە لووت کەوتە بەرامبەر سەربازەکانی (الملك الاشرف) و کوشتارێکی گەرم لە نێوانیاندا هەڵایسا و، میری هەڵگەڕاوە بەزی و، هەندێك لە هاوڕێکانی دەستیان لێ بەردا، بەڵام خۆی ڕادەست نەکرد و، بەرەو سنجار کەوتە ڕێ کە ئەوکات (فروخ شاە کوڕی زەنگی کوڕی قطب الدین مودود) حوکمی سنجاری دەگێڕا و سەر بە (الملك الاشرف) بوو، ئەو دەستگیری کرد. بەڵام، دیاربوو (ابن المشطوب) توانی قەناعەتی پێبکا و بیکاتە دۆستی خۆی، بگرە لە خشتەشی برد و، لە (الملك الاشرف)یشی هەڵگێڕایەوە[1].

(ابن المشطوب) لە سنجار بەدەر کەوت و، دەستی کردەوە بە تەنگاوکردنی شارۆچکە نزیکەکانی موسڵ و، چوو بۆ (البقعا)[2] و جێگایانی دیکەش، پاشان گەڕایەوە بۆ سنجار، ئنجا ڕووی لە (تلعفر) کرد کە سەر بە سەرداری سنجار بوو. لەو لاوە (بدرالدین لؤلؤ) کەوتە خۆ بۆ پاراستنی وڵاتی موسڵ و، لەشکری نارد بۆ لێدانی (ابن المشطوب). بەڵام نەیانتوانی بیبەزێنن. (بدرالدین لؤلؤ) ئنجا، خۆی، هاتە مەیدان و، لەشکرێکی چاکی تەیار و ئامادە کرد و، کەوتە شەڕ، وەلێ خۆیشی نەیتوانی کۆڵی پێبدات، ناچار بوو، کەوتە فرۆفێڵ و، ڕایگەیاند کە ئەگەر واز لە تەنگاوکردنی خەڵکەکە بهێنێ، لێی دەبووڕێت، سوێندیشی بۆ خوارد و، (ابن المشطوب)یش بڕوای پێکرد و خۆی ڕادەستی دا و لەگەڵیدا چوو بۆ موسڵ[3]. وەلێ

---

[1] الكامل ١٢/ ٣٤٣.

[2] البقعا: شارێکی گەورەی موسڵە، دەکەوێتە نێوان موسڵ و (نصیبین)، دێهاتی زۆرە، معجم البلدان ١/ ٤٧٢.

[3] مرآة الزمان ٨/ ٦٠٩. وفيات الاعيان ١/ ١٦٣. مفرج الكروب ٤/ ٧٢. ابن الوردي ٢/ ١٩٩.

(بدرالدين لؤلؤ)، هەر زوو، لەبڕیاری خۆی پاشگەز بووەوە و بەباڵبەستی ناردی بۆ لای (الملك الاشرف) بۆ ئەوەی زێتر خۆی لە لای شیرین بکات (پتر بچێتە دڵیەوە)[1].
(الملك الاشرف)یش فڕێیدایە زیندانی ناو قەڵاکەی (حران)ەوە و کەللەی لە ئاسن و هەردوو دەستیشی لەتەختە گرت. بەم شێوەیە لە زیندانەکەدا بۆ ماوەیەکی زۆر مایەوە تا سەر و ڕیشی ئەسپێ و مۆریان تێی دا و[2]، لەساڵی (٦١٩ك/ ١٢٢٢ز)دا گیانی سپارد[3].

لەهەمووو ئەوانەی باس کران بۆمان دەردەکەوێ کە سیاسەتی (موزەففەرەددین گۆکبوری)یش لەگەڵ لایەن و هێزەکانی ناوچەی موسڵ، بەهۆی لێکهەڵوەشانی هاوپەیمانیی نێوان خۆی و میرەکان و، بەهۆی زیرەکی و وریایی (بدرالین لؤلؤ)ەوە، سەری نەگرت و سوودی نەبوو، چونکە (لؤلؤ) هەندە وریا و بەئاگابوو نەیهێشت مەسیحییەکان هیچ ڕۆڵێك لەو ململانێیەی نێوان ئەو و سەرداری هەولێردا بگێڕن، نەخاسمە دوای هەڵماڵینی نهێنییەکەی نێوان (المفريان شمعون البرطلي) و سەرداری هەولێر. سەرباری ئەوانەش (موزەففەرەددین گۆکبوری) بە لەدەستدانی (ابن المشطوب)- کە دیتوانی بەرامبەر بە دوژمنانی هەولێر بوەستێت - زەرەرێکی گەورەی لەخۆی دا. هەرچی میری دووەم (عزالدين محمد الحميدي)یە، ئەوە، ئەو گەیشتە هەولێر و، سەرداری هەولێر کردی بە بەرپرسی (متولّی)ی قەڵای (سارۆ)[4].

سەرداری هەولێر - دووبارە - دەستی کردەوە بە ڕاڕایی و گۆڕینی هەڵوێستی خۆی بەرامبەر بە حوکمی موسڵ و (الملك الاشرف)ی دۆستی موسڵ. ئەوەبوو لە تاوسانی (هاوینی) ساڵی (٦١٥ك/ ١٢١٨ز)دا ئەم مەلیکە سەردانی موسڵی کرد، سەرداری هەولێر ئەم سەردانەی بە دەرفەت زانی، هەستا، شاندێکی نارده لای و پڕۆژەی

---

[1] وفيات الاعيان، ن. ص. بنۆڕە: (ضياءالدين المنشئ، رسائل ابن الأثير، ص ٦٣ ـ ٦٦.

[2] وفيات، ص. ن. أبو شامة، ذيل الروضتين، ١٢١.

[3] هەمان دوو سەرچاوە و دوو لاپەڕەکە. بشنۆڕە: الكامل ١٢/ ٣٤٣. مرآة الزمان، ٦٠٩/٨. مفرج الكروب ٧٦/٤. اليونيني، ذيل مرآة الزمان ٢٢٦/٢. ابن الوردي ٢٠٠/٢. المقريزي، السلوك ٢١٤/١.

[4] ابن الأثير، الكامل، مطبعة الاستقامة، القاهرة، ٩/ ٣٨٢.

تەبایینامەیەکی نوێی وەپێش چاو خست. (الملك الاشرف) بە پرۆژەکە قایل بوو، بەمەرجێ (موزەففەرەددین گۆگبوری) (عمادالدین زەنگی)ی زاوای قایل بکات دەست لەهەموو ئەو قەڵایانە هەڵبگرێت کە داگیری کردوون و، بیانداتەوە بە (بدرالدین لؤلؤ) و تەنیا قەڵای (العمادیة) بەدەست خۆیەوە بمێنێتەوە[1].

ئەم ڕێککەوتنە، هەر لە سەرەتاوە گرێ و گۆڵی تێ کەوت و، گفتوگۆ و چەند و چۆنی لە نێوانیاندا دوو مانگ درێژەی کێشا. ڕاستیشت دەوێ، (الملك الاشرف) مرخی لە خودی هەولێر خۆش کردبوو، دیاربوو، لەشکری بەرەو هەولێر بەڕێ خستبوو، لەشکرەکەی گەیشتە (السلامية)[2]ی نزیکی زێی ژووروو. باسوخواسی ئەم جموجووڵەی (الملك الاشرف) گەیشتبووە هەولێر. (موزەففەرەددین گۆگبوری)یش بە لەشکرەوە ڕووی لە موسڵ کرد و گەیشتە سەر زێ بەڵام نەپەڕییەوە. لەوێ، بۆ بەرەنگاربوونەوەی هەر ڕووداوێکی ناکاو کەوتە ئامادەباشی.

کاتێکیش هەردوو لەشکرەکە بەیەك گەیشتن، هیچ پێکدادانێك ڕووی نەدا، سەرداری هەولێر ئەمجارەش شاندێکی نارد بۆ لای (الملك الاشرف) و، چەند پێشنیازێکی پێدا نارد، بەڵام وەڵامەکەی، لەبەر نالەباری هەڵومەرجەکە و، لەبەر بێزاربوونی لەشکرەکەی کە دەمێك بوو چاوەڕێیان دەکرد و بێزار بوون، کەمێك دواکەوت، پاشان (الملك الاشرف) قایل بوو، نەخاسمە (ناصرالدين محمود کوڕی نورالدين محمد کوڕی قرا أرسلان الارتقي)ی سەرداری وڵاتی (ئامەد)یش، بەرە، بەرە، بایدایەوە بۆ لای سەرداری هەولێر. لەبەر ئەوە تەبایینامەکە مۆرکرا و، وادەیەکیان دانا کە (عمادالدین زەنگی) لەو وادەیەدا هەر قەڵایەکی گرتبوو ڕادەستی بداتەوە.

---

[1] الكامل ١٢/ ٣٤٤. مفرج الكروب ٤/ ٧٥. أبو الفدا، المختصر في أخبار البشر ٣/ ١٢٥. تأريخ ابن الوردي ٢/ ٢٠٠.

Setton, V. II. P. 699.

[2] السلامية: گوندێکی گەورە بوو، سەر بە موسڵ، لەسەر ڕۆژهەڵاتی دیجلە و شەش فۆناغ لێك دوور بوون. چاکترین و دڵگیرترین گوندی ناوچەکە بووە و، دوو فۆناغ لە زێیەکەوە دوور بوو: (معجم البلدان ٣/ ٢٣٤).

(الملك الاشرف) له نياز و نییەتی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەگومان بوو، لەبەر ئەوە داوای لێ کرد کە زاواکەی ڕادەستی بدات، بە بارمتە لەلای بمێنێ، تا قەڵاکان ڕادەست دەداتەوە بە (بدرالدين لؤلؤ)[1].

کاتێکیش قەڵایەکان ڕادەستی بریکارەکانی (الملك الاشرف) درانەوە، کە ئەویش بیانداتەوە بە سەرداری موسڵ، سەردارگەلی قەڵاکان، یاخی بوون، تەنیا قەڵای چیای (جورا)[2]ی سەر بە هەکاری[3] نەبێ، هیچیان قایل نەبوون بکەونەوە ژێر دەستی (بدرالدين لؤلؤ). بەڵام (عمادالدين زەنگی) زەلامێکی نارد بۆ لای (شهاب الدين غازي)ی سەرداری (خلاط) بۆ ئەوەی بە دەنگیانەوە بچێت و، ئاوێ بە ئاگرەکەدا بکات و، تکا لە (الملك الاشرف)ی برای (عمادالدين زەنگی) بکات کە بریکارەکانی خۆی لەسەر قەڵای (العقر) و قەڵای (شوش) لا بدات و ئەو دوو قەڵایە بدات بە (عمادالدين زەنگی). بەڵام سەردارانی قەڵاگەلی هەکاری و زۆزان، بە قەڵای (العقر) و (العمادية)شەوە: تەنیا قەڵای شوش نەبێ، هەموویان - دووبارە - داوایان کردەوە بچنەوە ژێر ڕکێفی موسڵ، چونکە دیتیان کە (عمادالدين زەنگی) بەباشی لەگەڵیان هەڵنەسووڕا و - وەکو چاوەڕوانیش دەکرا دڵیانی نەدایەوە و ڕازیی نەکردن، بەڵکو تەنگاوی کردن و هیچی بە دڵی ئەوان نەکرد. (بدرالدين لؤلؤ)یش، لەخوای دەویست، بە گەرمی بەپیریانەوە چوو، قەڵاکانیانی خستەوە سەر موسڵ[4].

ئیدی لەپاش ئەم ڕووداوانە، بۆ ماوەی شەش ساڵی پاشتر (٦١٥ - ٦٢١ك/ ١٢١٨ - ١٢٢٤ز) ئاشتی و ئارامی باڵی بەسەر سەروسەخت و پێوەندییەکانی نێوان هەولێر و

---

[1] الكامل ٢/ ٣٤٥. مفرج الكروب ٤/ ٧٥. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، نفس العدد، ص ٤٤٢.

ابن خلدون، تأريخ العبر، ٥/ ٦٠٢.

[2] جبل جورا (چیای جورا): ئاوەدانییەکی گەورەی ناوچەی ئەرمەنستانە، بە دیاربەکرەوە جووتەو، گوند و قەڵاگەلی تێدایە: معجم البلدان ٢/ ١٠٢.

[3] الكامل ١٢/ ٣٤٥. مفرج الكروب ٤/ ٧٥.

[4] الكامل ١٢/ ٣٤٦. ابن خلدون ٥/ ٦٠٣.

موسـڵدا كێـشا. وادیـاره، سـهرداری هـهولێریش، ئیـدی، وهك جـاران ئـهو بایهخـه گهورهیـهی بـه (عمادالـدین زهنگـی) نـهدهدا كـه بـههۆی سیاسـهتی چـهوت و نیگـهرانكردنی سـهردارهكانی خۆیـهوه، قهڵاكانیـشی لهدهسـت چـوو، بـهڵكو تـهنیا قهڵایهكیش، له قهڵاگهلی چیاكانی موسڵ كه به دهستییهوه مابوو، ئهویشی لهدهست دا كه قهڵای (شوش) بوو، لهدهستدانی قهڵای شوش لـهو ماوهیـهدا بـوو، كـه لـه ساڵی (٦١٩ك/ ١٢٢٢ز)دا، قهڵاكـهی بـهجێ هێـشت و چـوو بـۆ ئازهربێجـان، بـۆ لای (موزهففهرهددین اوزبك كوڕی البهلوان) و، لهوێ، لـهلای ئـهو، ماوهیـهكی زۆر مایـهوه، ئـهویش ههنـدێ ناوچـهی بـۆ دابـڕی[1]. ئـهو بـهو مهبهسـته چووبوو لهگـهڵ خۆیـدا بیهێنێتـهوه و، لـهدژی (بدرالـدین لؤلـؤ) بكهوێتـهوه ململانـێ، بـهڵام بـۆ (لؤلـؤ) دهرفهتێك بوو، رهخسا و، بهسهریهوه نهچوو، پهلاماری قـهڵای شووشـی دا و، زۆر بـه سهختی گهمارۆی داو تهنگاوی كرد، وهلێ بۆی داگیر نهكرا، ناچار گهڕایهوه بۆ موسڵ و، قهڵاكـهی بـۆ سـهربازهكانی بـهجێ هێـشت، سهربازهكانیـشی، دوای مـۆركردنی تهبایینامهیهك لهنێوان ههردوولا قهڵاكهیان وهرگرت[2].

لـهم كارهسـاتهی (بدرالـدین لؤلـؤ) و سـهربازهكانی بهسـهر شووشـیاندا هێنـا (موزهففـهرهددین گۆگبـوری) بێـدهنگ بـوو، پێدهچـێ ئـهم بێدهنگییهشـی لـه ڕقـی زاواكهی بووبێت كـه قـهڵاكانی خـۆی بـهجێ هێشت و، چوو بـۆ ئازهربێجان و زۆری پێـچوو، كـه ههنـدهی نـهدههێنا. بـهڵام ئـهم داواكردنـی كۆمهكـه، لـه (اوزبـك كـوڕی البهلوان) مهبهست و نیازێكی تری لـهژێر سـهری (عمادالـدین زهنگـی) وهشـێردرابوو. مهسهلهیهك بوو پێوهندیی نێوان ئهو و ماڵه خهزوورانی ڕوون دهكـردهوه كـه بـهرهو خراپی دهچوو. ههر لهبهر ئهوهش بوو كـه داوای كۆمـهكی لـه سـهرداری ئازهربێجان دهكرد، چونكه (موزهففهرهددین گۆگبوری)، بهر لـهوهش ههڵوێـستی خـۆی بهرامبـهر

---

(1) الكامل ١٢/ ٤١١. مفرج الكروب ٤/ ١١٥. رشیدالدین فضل الله الهمداني، جامع التـواریخ، جلـد/ ١، ص ٣٩٧. (بهزمانی فارسی).

(2) الكامل ١٢/ ٤١٢. مفرج الكروب ٤/ ١١٥. جامع التواریخ، ن. ص.

بەم زاوایەی گۆڕیبوو، کە ئەوەی لەباردا نییە بتوانێ ئاواتی خۆی و ئەمیش لەوڵاتی موسڵدا بێنێتە دی، بەڵگەی ڕاستی ئەم لێك زیزبوونەش ئەوەیە کاتێ لە ئازەربێجان گەڕایەوە، سەرداری هەولێر گرتی و حەپسی کرد و پاشان ڕادەستی (الملك الاشرف)ی[1] دا، وەلێ، ئەم ئازادی کرد، ئەمیش بە نائومێدی و ملکەچی گەڕایەوە هەولێر. ئەمجارەیان، (موزەففەرەددین گۆگبوری) شارەزوور و شارەکانی شارەزووری، لەجیاتی ئەو قەڵایانەی کە لە (نورالدین أرسلان شاه)ی باوکییەوە بەمیرات بۆی مابووەوە، خستییە ژێر دەستی (عمادالدین زەنگی) کەمێك بەر لە ساڵی (٦٢٢ك/ ١٢٢٥ز)[2] گەیشتە شارەزوور و، لەوێ مایەوە تا لەساڵی (٦٣٠ك)دا سەری نایەوە، (١٢٣٢ - ١٢٣٣ز)[3].

لەبەر ئەوانەی باسمان کرد (موزەففەرەددین گۆگبوری) سیاسەتێکی هێور و هێمنی لەگەڵ موسڵدا پێڕۆ دەکرد، نەخاسمە لێشاوی مەگۆلیش خاکێکی بەرفراوانی موسوڵمانانی داپۆشیبوو، مەترسیشی لەسەر ئەم ناوچەیەش پەیدا کردبوو. لەبەر ئەوە سەرداری هەولێر ئەم سیاسەتەی بە پێویست دەزانی بۆ بەرژەوەندی خۆی و

---

[1] وفيات الاعيان ٤/ ٢٩٦، ط ١٩٤٨.

[2] قەشە (سليمان الصائغ) دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەنیاز بوو وڵاتی ئەتابەگەکان بخاتە ژێر چنگی خۆی، بۆیە، زاواکەی خۆی گرت و ناردی بۆ (الملك الاشرف). ئەم قەشەیە هەڵەی گوتووە. بنۆڕە کتێبەکەی خۆی: (تأريخ الموصل) ١/ ٢٠٧.

[1] سەرەتای چوونی (عمادالدین زەنگی) بۆ وڵاتی شارەزوور، نەزانراوە. بەڵام ساغ بووەتەوە کە لە ساڵی (٦٢٢ك/ ١٢٢٥ز)دا حوکمی شارەزووری کردووە. ئەم حەقیقەتەش، بەو دینارەدا دەردەکەوێ کە (عمادالدین زەنگی) لەو ساڵەدا لە سکەی داوە، چونکە لەو دینارەدا، ناوی خۆی و نازناوی (ملك الامراء گۆگبوری) و ناوی خەلیفە (الناصرلدين الله) هەڵکەنراوە. ئەم دینارە لە قاهیرە هەیە: بنۆڕە بابەتی دراوەکان. بشنۆڕە: محمد باقر الحسيني، العملة الاسلامية في العهد الاتابكي، ص ٦٨ ـ ٦٩. قسەکانی (الحموي)یش، ئەوە دەردەخەن، کە دەڵێت: کاتێ سوڵتانی خەواریزم (جلال الدين منكبرتی) لە ساڵی (٦٢٢ك)دا لە لەوەڕگاکانی شارەزوور لایدا و، دابەزی، (عمادالدین زەنگی) چوو بەپیریەوە... هتد. بنۆڕە: (التأريخ المنصوري) ص ٣٠٧.

[3] وفيات الاعيان ٤/ ٢٩٤.

ناوچەکەش و، دەستیشی کرد بە داواکردنی کۆمەك لە موسڵ و بەرەنگاربوونەوەی مەگۆلەکان، چونکە مەگۆل گەیشتبوونە دەروازەکانی ئەمارەتەکەی، ئەوەبوو مەراغەشیان[1] داگیرکرد و، لەساڵی (٦١٧ك/ ١٢٢٠ز)شدا بەرەو هەولێر کشان و مەترسییەکی گەورەیان بەهەموو لایەکدا بڵاو کردەوە، ئنجا سەرداری هەولێر هانای بردە بەر (بدرالدین لؤلؤ)، ئەویش هێزێکی لە لەشکری موسڵ بۆ نارد.

د - تازەبوونەوەی ململانێ لەنێوان ئەمارەتی هەولێر و موسڵدا لەساڵی (٦٢١ك/ ١٢٢٤ز)دا:

باری تەبایی و ئاشتی لەنێوان هەولێر و موسڵدا زۆری نەخایان و، ململانێ، دیسانەوە کەوتە نێوانیان، (بدرالدین لؤلؤ) ئاگرەکەی هەڵایسان، ئەوەبوو، حوکمی بنەماڵەی ئەتابەگە زەنگییەکانی بەربڕ کرد و، حوکمی دوا ئەتابەگ (ناصرالدین محمود)ی کچەزای (موزەففەرەددین گۆگبوری)یشی لەناو برد و، لەساڵی (٦٢١ك/ ١٢٢٤ز)یشدا دەسەڵاتی لە موسڵ خستە ژێر دەستی خۆی. ئەم ڕەفتارە ناپەسند و ترسناکانەی (بدرالدین لؤلؤ)، بوونە هۆی ئەوەی کە هەردوو ئەمارەتەکە جارێکی تریش دەست بەرنەوە بۆ چەك.

جا، بەر لەوەی بچینە ناو باسوخواسی داچڕوکانی پێوەندیی نێوان هەولێر و موسڵ، باشتر وایە گفتوگۆیەك دەربارەی کوشتنی دوا ئەتابەگی ناوبراو بکەین، چونکە قسەو هەواڵی جۆربەجۆری جیاوازی مێژوونووسان، پیاو سەرسام دەکەن. هەریەکەیان بەجۆرێك باسی دەکەن و، ساڵی لەناوبردنی ئەم ئەتابەگە لە لایەن (بدرالدین لؤلؤ)ەوە، وەکو یەك دیار ناکەن. ئەم ڕووداوە گرنگییەکی سیاسیی ئەوتۆی نییە، خۆ، هەر لە ساڵی (٦٠٧ك/ ١٢١١ز)ەوە، کە دوا ئەتابەگی گەورەی موسڵ (نورالدین أرسلان شاە)مرد، حوکم لەو ساوە هەر بە دەست (بدرالدین لؤلؤ)ەوە بووە، وەلێ گرنگیی ئەم ڕووداوە (واتا ڕووداوی کوشتنی ئەتابەگ ناصرالدین محمود)

---

[1] (مراغە): شارێکی گەورەی بەناوبانگە، سەربە ئازەربێجانە: معجم البلدان، ٥/ ٩٣.

لەوەدایـە کـە هـەم هۆکـار و، هـەم کـات و سـاتی تێکـچوونی پێوەندییـەکانی نێـوان (بدرالدین لؤلؤ) و (موزەففەرەددین گۆگبوری) ڕوون دەکاتەوە.

ئەو دەقانـەی لەبـەر دەسـتماندا هـەن و فەراهـەمن دەڵێن کـە (بدرالـدین لؤلـؤ) لـە ساڵی (٦٣١ك/ ١٢٣٤ز)، لەسەر بڕیاری خەلیفە (المستنصر بالله)[1] خۆی کرد بە مەلیکی موسڵ. دراوەکانی موسڵی ئەو سەردەمەش ناوی (بدرالـدین لؤلـؤ)یـان لەسـەرە. بـەڵام لەبەر قسەی جیاواز و ناچونیەکی سەرچاوەکان، سـاڵی مردنـی (کوشـتنی) ئەتابـەگ (ناصرالدین محمود) ڕوون نییـە. مێـژوونووس (ابـن العـبري) کـە لـە بـەرایی ژیانیـدا هاوزەمەنی ئـەم ڕووداوانـە بـووە و جێگـای بـاوەڕە، دەڵێـت: (ناصـرالدین محمـود) لـە ساڵی (٦٣١ك)دا مـردووە، واتـا هـەر لـەو سـاڵەدا کـە (بدرالـدین لؤلـؤ) تـەختی موسـڵی زەوت کردووە[2]. ئەوەش کە (الـذهبي) دەیگێڕێتـەوە لـە قسەکانی (ابـن العـبري) زۆر نزیکە، بەڵام باسی مردنی ئەتابەگ - کە لەو ساڵەدا مردبێـت - ناکـات و، تـەنیا، هـەر هەنـدە دەڵێـت کـە "لـەو سـاڵەدا (بدرالـدین لؤلـؤ) خـۆی کـرد بـە سـوڵتانی موسـڵ و، بنەماڵەی ئەتابەگایەتی، دوای بڕا (انقرض)[3]"

بەڵام ئەوەی کە (الـذهبي) تووشـی دوو هـەوایی (التنـاقض) دەکات، ئەوەیـە کـە لـە گێڕانەوەیـەکی پێـشتریدا دەربـارەی ڕووداوەکـانی سـاڵی (٦٢١ك/ ١٢٢٤ز) دەڵێـت: لـەم سـاڵەدا (بدرالـدین لؤلـؤ) موسـڵی داگیرکـرد و، (ناصـرالدین محمـود کـوڕی القـاهر)ی خنکاند و، بـەدرۆش گـوتی: مـرد[4]. ئەمـەش، مانـای وایـە کـە ئەتابـەگ دە سـاڵ بـەر لـەوەی (لؤلـؤ) موسـڵ زەوت بکـات، مـردووە. بـەڵام ئـەوەی مەسـەلەکەی زێـتر ئاڵۆزکاندووە ئەوەیە کە (أبو شامة) دەڵێت: "باسوخواسی مەلیك - ناصرالدین محمود - نقوم بوو، نەما و، پاش مردنی (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی باپیری ئـەم مەلیکە -

---

[1] ابن العبري، تأريخ مختصر الدول، ٢٤٩. الحوادث الجامعة ص ٥٢.

[2] ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق للسنة ٤٩ سنة ١٩٥٥ ص ٧٣٩.

[3] الذهبي، العبر، ٥/ ١٢٣.

[4] م. ن. ٨١.

لەدایکیـەوە - واتـا (بـاوکی دایکـی) لـە سـاڵی (٦٣٠ك/ ١٢٣٣ز)[1]دا، (بدرالـدین لؤلـؤ) حـوکمی موسـڵی گرتـە دەست، کەچی لـە جێگایـەکی تـردا و، لـە ڕووداوەکانی ساڵی (٦٢١ك/ ١٢٢٤ز)دا گوتوویەتی: (بدرالدین لؤلؤ) موسـڵی داگیرکـرد و، وەهـای نیـشان دا کە (ناصرالدین محمود) مردووە، خۆی فەرمانی دا بە خنکاندنی[2].

سـەیرەکەش لەوەدایـە، مێژوونووسـێکی هاوزەمـەنی شـارەزای وەك (ابـن الجـوزي) هـەردوو ڕووداوی خنکانـدنی ئـەم مەلیکە و، دوابڕانـی ئەتابەگایـەتی دەخاتـە ساڵی (٦٢١ك/ ١٢٢٤ز)[3]ەوە. وادیـارە مێـژوو نووسـەکانی تـریش هـەر، لـەمیان وەرگرتبـێ، چـونکە رسـتە و دەسـتەواژەکانیان زۆر لەیـەك دەچـن. لـەو مێژوونووسـانەش، بەنموونە: (ابوشامة)[4]، (الـذهبي)[5]، (ابـن تغـري بـردي)[6] و (ابـن العمـاد)[7]. کەچی دەبیـنین (أبـا الفـداء)[8] و (ابـن الـوردي)[9] هـەردوو ڕووداوی مردنەکـە و، دوابڕانـی بنەماڵـەی ئەتابـەگی دەخەنـە سـاڵی (٦١٩ك/ ١٢٢٢ز) هەرچەندیـشە قـسەکانی هەردووکیان زۆر لـە قـسەکانی (سـبط ابـن الجوزي) و لـە قـسەی مێـژوو نووسـەکانی دوای ئـەویش دەچـن. پێدەچـێ (ابـو الفـداء) و (ابـن الـوردي) قـسەکانیان لـە (ابـن الواصل)ەوە وەرگرتبێ چونکە ئەو، مەسـەلەی مردنـی (ناصـرالدین محمـود)ی لەگـەڵ

---

[1] ابوشامة، ذيل الروضتين، ص ١١٤.

[2] م. ن. ص ١٤٢.

[3] مرآة الزمان ٨/ ٦٣٣.

[4] ابوشامة، ص ١٤٢.

[5] العبر، ٥/ ١٢٣.

[6] النجوم الزاهرة، ٦/ ٢٥٧.

[7] شذرات الذهب، ٥/ ٩٤.

[8] المختصر في اخبار البشر، ٢/ ١٣١.

[9] تأريخ ابن الوردي، ٢/ ٢٠٦.

ڕووداوەکانی ساڵی (٦١٩ك) دا باس کردووە، هەرچەندیشە تەکەزی لەسەر ساڵەکە نەکردووە[١].

هەرچی (ابن کثیر)ە، ئەوە، ئەو هەمان ڕای (ابو شامة)ی هەیە و ڕووداوەکە دەباتەوە بۆ ساڵی (٦٣٠ك/ ١٢٣٣ز) و دەڵێت: (بدرالدین لؤلؤ)، لەو ساڵەدا، مردنی (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی باپیرەی - لە دایکەوە - (ناصرالدین محمود)ی بە دەرفەت زانی و، هەستا نان و ئاوی لێ بڕی بۆ ماوەی سیازدە ڕۆژ، تا، لە برسانا و لەبەر تێنوێتی پڕووکا و، مرد، (لؤلؤ) لە ژوورێکدا حەپسی کردبوو، بەجۆرێك نەدراوسێ و نە کەنیزەکی حەرام و حەلاڵیش نەگەنە لای و سۆراخی بزر ببێ و کەس جێگای نەگرێتەوە[٢]. ئێمەش کە لە سۆراخی کات و ساتی کوژرانی دوا

---

[١] مفرج الكروب، ٤/ ١١٤.

[٢] البداية والنهاية ١٣/ ١٣٦. (أبو شامة)یش قسەیەکی لەو جۆرە دەگێڕێتەوە و، دەڵێت: (بدرالدین لؤلؤ) مەلیك (ناصرالدین محمود)ی خستە ناو حەمامێکەوە (گەرماوێکەوە) زۆر گەرم بوو، ئنجا دەرگاکەی لەسەر داخست و تالاو و خەفەتێکی زۆری پێدا و، ئاوی لێ بڕی و، کابرا هاواری دەکرد: لێرە دەرمبهێنن، تێر ئاوم بکەن، ئنجا بمکوژن. کاتێك دەریانهێنا، بەتەواوی، شێوابوو، ئاویان کرد بە دەمیەوە، پاشان بە ژێ (وتر) خنکاندیان: (ذيل الروضتين ١١٤).

ئەوەی زەین کێش دەکات، ئەوەیە، مێژوونووسانی نوێ، لەوانەی لە مێژووی ئەتابەگایەتیی موسڵیان کۆڵیوەتەوە، گوێیان بەم مەسەلەیە نەداوە و، ساڵی کوژرانی ئەم مەلیکەیان بە هەمان ئەو ساڵە داناوە کە (بدرالدین لؤلؤ) حوکمی موسڵی تێدا وەرگرتووە، واتا هەمان ئەو ساڵەی کە بە ناوی خۆیەوە و بە ئیزنی خەلیفە، سکەی لێداوە، واتا ساڵی (٦٣١ك). بنۆڕە: سليمان الصائغ، تأريخ الموصل ١/ ٢١٠.

سعيد الديوەجي، الموصل في العهد الاتابكي، ص ٣٨. رشيد الجميلي، دولة الأتابكة في الموصل، ص ٢٢٩. زامباور، معجم الانسان والاسرات، ص ٣٤١. ستانلي لين بول Lane-Poole, The Muham, P. 163. (دکتور عبدالقادر طليمات) بەهەڵە، مردنی (ناصرالدین محمود)ی لەساڵی (٦٢٣ك)دا، داناوە، بنۆڕە کتێبەکەی خۆی: (موزەففەرەددین گۆگبوری، ص ١٣١). هەروەها (یاسین بن خیرالله العمري)یش کە دەڵێت لە ساڵی (٦١٣ك)دا مردووە، ئەویش بە هەڵەدا چووە، سەیری کتێبەکەی خۆی بکە: (منية الأدباء في تأريخ موصل الحدباء، ص ٦٥).

ئەتابـەگی موسـڵدا وێڵـین و پـەی پـێ نابـەین، خـۆ، دەشـبێت بڵـێین، ئـەم بـێ سـەروبەرییەی کـە مێژوونووسـان تێـوەی گـلاون و، مێـژوو خوێنانیـشیان بـەدووی خۆیانـدا چەواشـە کـردووە، لـەوەوە ئـاو دەخواتـەوە، کـە (ابـن الأثـیر)ی نـاودارترین مێژوونووسی ئەو سەردەمە، لەم مەسەلەیە بێدەنگە و، باسی ئەوەی بۆ نـەکردووین، ئایا لە ساڵی (٦٢١ك)دا. لە تەخت و تەلاری موسڵدا، چی بەسـەر ئـەم ئەتابەگـە لاوەدا هاتووە و، چارەنووسی چییە؟

دێمەوە سەر ئەوەی، ئەگەر ڕاست بێت - وەك مێـژوو نووسـان دەڵێن - (ناصـرالدین محمود) لـە سـاڵی (٦٢١ك/ ١٢٢٤ز)دا مردبێـت، کەواتـە، تێکچوونەوەی پێوەندییـەکانی نێوان هەولێر و موسـڵ، بـەهۆی ئـەم ڕووداوەوە سـەری هەڵداوەتـەوە. ئـەم کارەسـاتە (موزەففـەرەددین گۆگبـوری)ی ڕاچـڵەکاند و بـەئاگای هێنـاوە، ئیـدی بـەدووی تۆڵـە سەندنەوەدا لەو دوژمنەی کە حوکمی کچە زاکەی لە موسڵ مایـە پـووچ کـرد کەوتـە تەگبیر و چالاکی. (موزەففەرەددین گۆگبوری) ئومێد و ئاواتی بە کچە زاکەی هـەبوو کە بـە شـێوەیەکی ڕاسـتەقینە لەسـەر تـەختی موسـڵ دانیـشێ و، ئـەمیش لـە سایەی ئەوەوە بـەنیاز و ئـارەزووی خـۆی بگـات و موسـڵ بکـات بـە پـەرژینێك بـۆ پاراسـتنی هـەولێر، کـە کـاتی خـۆی (عمادالـدین زەنگـی)ی زاوای نائومێـدی کـرد چـونکە ئـەو توانست و ئاوەزەی نەبوو بتوانێت ئاواتەکانی خەزووری بێنێتە دێ و بـێ وێـل و بـێ پلان و بێ ورە بوو.

بە داگیرکردنی موسڵ لە لایەن (بدرالدین لؤلؤ)ەوە، ئیدی سەرداری هەولێر دەستی لەبنی هەمبانەکە دەرچوو، دەسەڵاتی یەکلایـەنی (لؤلـؤ) لەموسـڵ مەترسـیی لەسـەر هـەولێریش پەیـداکرد، نەخاسمـە خۆیـشی دابـووە پـاڵ هاوپـەیمانێکی بـەهێز و جوامێری وەك (الملك الاشرف الايوبي). لەبەر ئەوە (موزەففەرەددین گۆگبوری) لـەوە زێتر کە هەوڵ بدات هاوپەیمانێکی بەهێز پەیدا بکات. هـیچ چـارەیەکی تـری نـەبوو.

سەرەنجام لەگەڵ هەردوو براکەی (الملك الاشرف)دا: (الملك المعظم[1] عیسی)ی سەرداری دیمەشق و، (الملك المظفر شهاب الدین غازی)ی سەرداری (خلاط)دا هاوپەیمانییەکیان مۆرکرد، چونکە ئەم دوو برایە لەگەڵ (الملك الاشرف)دا تەبا نەبوون. پاشانیش پێکدادان و گەلەکۆمەکێ لە نێوان ئەم لایەنانەدا دەستی پێکرد؛ لە جێگایەکی تردا باسیان دەکەین.

دوو - پێوەندیی (موزەففەرەددین گۆکبوری) لەگەڵ ئەییوبیاندا:

أ - پێوەندیی لەگەڵ سەلاحەددینی کوڕی ئەییوب:

پاش ئەوەی (مجاهد الدین قایماز) (موزەففەرەددین گۆکبوری)ی لە هەولێر دەرکرد، ئەمیش پەنای بردە بەر موسڵ و، ئەتابەگی موسڵ (سیف الدین غازی) حوکمی شاری (حران)ی پێ بەخشی و، بۆ ماوەی دە ساڵ لەژێر سایە و بەڕێنمایی ئەم ئەتابەگە کاروباری (حران)ی هەڵسووڕاند. بەپێی سەرچاوەکانیش، گرنگترین بزاڤ و چالاکی سەربازیی لەو ماوەیەدا، تێیدا سەرکەوتنێ ئەوەبوو کە لە شەڕەکەی نێوان موسڵ و لەشکری سەلاحەددیندا، ئەوەی لە ساڵی (٥٧١ك/ ١١٧٦ز)دا قەوما، ئەم فەرمانداریی قۆڵی ڕاستی لەشکری موسڵی دەکرد و، ئەنجام بەسەر قۆڵی چەپی لەشکرەکەی سەلاحەددیندا سەرکەوت. بەلام سەلاحەددین یەکسەر لەشکرەکەی بادایەوە و کەوتە پەلاماری لەشکری موسڵ و لە نەبەردی جەنگ دەرییەڕاندن و تێکی شکاندن.

(موزەففەرەددین)، دوای نزیکەی حەوت ساڵ، هەڵوێستی خۆی گۆڕی، چونکە هەرچەندی دەکرد، نەیدەتوانی لەسەر پاشکۆیی موسڵ بەردەوام بێت، نەخاسمە (مجاهدالدین قایماز)ی کۆنە نەیاری، پۆستی بریکاری ئەتابەگیی بەدەستەوە بوو،

---

[1] ئەم مەلیکە و، (موزەففەرەددین گۆکبوری)یش، هەردووکیان نازناوی (الملك المعظم)یان هەیە. لەبەر ئەوە، بەچاکترم زانی، ئەمیان تەنیا بە ناوی خۆیەوە ناوبهێنم، بۆ ئەوەی تێکەڵ و پێکەڵییەك لە نێوانیاندا ڕوونەدات.

ئەمەش ناچاری کرد لە ڕکێفی موسڵ دەرچێ[1] و، لە هەمان کاتیشدا دەیزانی کە تای هێز و قورسایی بەلای سوڵتانی ئەییوبییاندا شکاوەتەوە. بە هەرحاڵ، پشتی لە گەورەکانی پێشتری خۆی وەرگێڕا و لە فورات پەڕییەوە و لەساڵی (٥٧٨ك/ ١١٨٢)دا، خۆی گەیاندە ڕیزەکانی لەشکری سەلاحەددینی ئەییوبی[2].

ئیدی لەو ڕۆژەوە، مێژووی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بە هاندانی سەلاحەددینی ئەییوبی دەست پێدەکات و، دنەی دەدات کە بەرنامە و هەڵوێستی خۆی بەرامبەر بە هێز و لایەنە ئیسلامییەکان بگۆڕێت و، زێتر لە هەموو لایەنێك، تەنیا خەمی[3] موسڵ بخوات و ئاگای لە موسڵ بێت. مێژوونووس (محمد بن تقي الدين عمر الأيوبي) کە ئەوکات لە خزمەتی سەلاحەددیندا بووە، باسی دیداری نێوان (موزەففەرەددین گۆگبوری) و ئەو سوڵتانە دەگێڕێتەوە و دەڵێت: ئەم میرە گەیشتە جێ و، بەتەنیا لەگەڵ سوڵتاندا کۆبۆوە و، داوای لێ کرد لە فورات بپەڕێتەوە و ئەو مەملەکەتانە داگیر بکات. ڕاشیگەیاند کە خۆی و لەشکری، بۆ لێدانی موسڵ دەخاتە ژێر فەرمانی سوڵتانەوە، چونکە سەردارانی موسڵ لە ئیمانیش و لە عەهد و پەیمانیش پەشیمان بوونەتەوە و، هیچ قەول و قەرارێکیان لا نەماوە. جا، بۆ زامنکردن و دەسەبەرکردنی دۆستایەتی و دەسدایی با قیمەنی میرانی ناوچەکە، پێویستە ئەمارەتی موسڵ لەناو ببات. سوڵتان سوپاسی قسەکانی کرد و، لە پلان و تەگبیری دڵنیایی پەیدا کرد، پاشان دۆعاخوازیی لێ کرد و داوای لێ کرد بگەڕێتەوە بۆ (حران)[4]. پاش چەند ڕۆژێکیش شاری (الرها)ی خەڵات کرد[5].

---

[1] ابن خلكان ٣/ ٢٩٣، ط ١٩٤٨.

[2] ابن شداد، النوادر السلطانية، ٥٧. مفرج الكروب ٢/ ١١٦.

وفيات الاعيان ٤/ ٢٩٣.

[3] محمد بن تقي الدين عمر الأيوبي، مضمار الحقائق وسر الخلائق، ص ١٠٥.

ابن العديم، زبدة الحلب ٣/ ٥٧. كتاب الروضتين ٢/ ٣٠.

[4] الأيوبي، مضمار الحقائق، ص ١٠٢ ـ ١٠٣.

[5] ن. م. ص ١٠٥. الكامل ١١/ ٤٨٤. مفرج الكروب ٢/ ١١٧.

موسڵ، ببوو بە خولیای سەری (موزەففەرەددین گۆگبوری) و، ئـەمجارەش داوای لـە سەلاحەددینی ئەییوبی کردەوە، ئەم شارە داگیر بکات. (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) تەتەرێکی نارد بۆ حەلەب بە سوڵتان بڵێت کـە ئامادەیـە هـەموو ئازووقـە و تفـاق و پێویستییەك بۆ لەشکرەکەی دابین بکات و بـە گەیشتنیـشی بـۆ (حـەران) - بـەنیازی موسڵ[1] -، پەنجا هەزار دیناریشی پێشکەش بکات.

سەلاحەددین لەشاری حەڵەبەوە بـەرەو (حـران) کەوتـەڕێ، کـاتێکیش گەیـشتەجێ، بـۆی دەرکـەوت کـە (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) گـۆڕاوە و لەسـەر عەهـد و پـەیمانی خۆی کە بە تەتەرەکەدا بۆ سەلاحەددینی ناردبوو، نەماوە. سوڵتان لەم کارەی سـەری سوڕما و لێی بەگومان کەوت و، وایزانـی کـە کـابرا گـۆڕاوە یـان دووبـارە بایداوەتـەوە بەلای ئەتابەگە کۆنە ئاغاکانی موسـڵیدا، نەخاسمـە نەیارەکانیـشی بۆیـان تێـچاندبوو کە گوایا (موزەففەرەددین گۆگبوری) ڕاست ناکات، ئەوجا، سەلاحەددین خەریك بـوو تۆڵـەی لـێ بکاتـەوە. کـە (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) بـەم نیـازەی سـوڵتانی زانـی، دەسـتبەجێ خـۆی گەیانـدە سـوڵتان و کەوتـە سـوێند خـواردن و پێـی گـوت کـە نـەگۆڕاوە و، ئـەو قـسەیەش کـە تەتەرەکـەی کردوویـەتی، ئـەم ئاگـای لێـی نییـە[2]. (موزەففەرەددین گۆگبوری) بۆ ئەوەی نیازی پاکی دڵی خۆی بـۆ سـوڵتان بـسەلمێنێت، پێی گوت کە ئامادەیە وەك هەر کۆیلەیەك لە کۆیلەکان خزمەتکاریی بکات[3].

لەگەڵ ئەوەشـدا، سـەلاحەددین دڵـی ئـاوی نـەخواردەوە و لێـی دڵنیـا نـەبوو، لەبـەر ئــەوە دەستبەســەری کــرد تــا بەتــەواوەتی بــۆی ســاغ دەبێتــەوە، پاشــان لەگــەڵ سەردارەکانیدا کەوتە ڕا و ڕاوێژ کە چی لـێ بکـەن. هەنـدێکیان وایـان بەچـاك زانـی

وفيات الاعيان ٤/ ٢٩٣، ط ١٩٤٨. ابن شداد، مخطوط (الاعلاق الخطيرة)، ورقة ٢٩/ ب.

محمد كرد علي، خطط الشام ٢/ ٥٦.

[1] الكامل ١١/ ٥١١. ابن خلدون ٥/ ٣٧٥.

[2] الأيوبي/ مضمار الحقائق ٢١٢/ ٢١٣. زبدة الحلب ٣/ ٨٠. كتاب الروضتين ٢/ ٦١.

ابن خلدون ٥/ ٣٧٥.

[3] الأيوبي ٢١٣.

بیكوژێت و، لە بەڵای بەدوور بێت، نەخێر، هەندێكی تریان داوایان لێ كرد بەریبدات. ئەنجام، بڕیاری دا بەریبدەن بەڵام قەڵای (حران) و (الرها)ی بەدەستەوە نەمێنێت و لێی بسەندرێتەوە. پاش ماوەیەك، لە دوادوای ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٦ز)[١]دا هەردوو قەڵاكەی پێدایەوە. (ابن الأثیر) هۆكاری ئازادكردن و بەردانی وەها لێكدەداتەوە كە خەڵكی ئەو ناوچەیە لێی نەڕەنجێن و با نەدەنەوە، چونكە دەیانزانی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە ڕیزی لەشكری سوڵتاندا ڕۆڵی چاكی گێڕاوە بەتایبەتیش لە داگیركردنی شارەكانی ناوچەكەیاندا[٢].

بەهەرحاڵ، (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەدوا گەمارۆدانی موسڵدا بەشداریی كرد، ئەو گەمارۆدانەش ڕێگای بۆ مۆركردنی تەبایینامەیەك خۆش كرد كە لە ساڵی (٥٨١ك/ ١١٨٦ز)[٣]دا، گۆڕینی ئەتابەگایەتیی موسڵی لێ كەوتەوە و، بوو بە ئەمارەتێكی سەر بە دەوڵەتی سەلاحەددینی ئەیيوبی. دوای مردنی (شاە أرمن)ی سەرداری (خلاط) لە هەمان ساڵدا، سەلاحەددین (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی كرد بە فەرمانداری لەشكرێك و ناردی بۆ داگیركردنی (خلاط) بۆ ئەوەی بیخاتە سەر دەوڵەتی ئەیيوبی. بەڵام ئەم كارەی بەدەستەوە نەهات و سەرنەكەوت[٤].

---

(١) الأيوبي، مضمار الحقائق ٢١٢ ـ ٢١٣. الكامل ١١/ ٥١١. كتاب الروضتين ٢/ ٦٧.
ابن خلدون ٥/ ٣٧٥. الذهبي، مخطوط تأريخ الاسلام، مجلد/ ١، ورقة ٢.
بەڵام (ابن شداد) دەڵێت: سەلاحەددین تەنیا قەڵای (حران)ی پێدایەوە، .. گفتیشی دا پێی قەڵای (الرها)یشی بداتەوە. خەڵاتیشی كرد و دڵیشی دایەوە: (النوادر السلطانية، ص ٦٨). وەلێ (ابن العدیم) دەڵێت: (كە سوڵتان لە نەخۆشییەكەی هەستایەوە، (الرها)ی بۆ گەڕاندەوە: زبدة الحلب ٣/ ٨٣.

(٢) الكامل ١١/ ٥١١. الغساني، العسجد المسبوك، ص ٢٥.

(٣) الأيوبي، مضمار الحقائق، ٢١٣. الكامل ١١/ ٥١٧. كتاب الروضتين ٢/ ٦٤.
وفيات الاعيان ٤/ ٢٩٥، ط ١٩٤٨.

(٤) مضمار الحقائق ٢١٨. الكامل ١١/ ٥١٤. مرآة الزمان ٨/ ٣٨٣.
الغساني، العسجد المسبوك: ٢٥.

ب - بەشداربوونی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە شەڕی خاچدروشماندا:

(موزەففەرەددین گۆگبوری) لەو شەڕانەدا بەشداریی کرد. هەموو مێژوونووسانی ئەو سەردەمە دەڵێن چالاکییەکی چاکی لەو شەڕانەدا نواندووە. یەکەم بزاڤی ئەوەبوو کە لە ساڵی (٥٨٠ك/ ١١٨٤ز) دا لە هێرشەکەی سەر شاری (نابلس)[١]دا بەشداریی کرد. لەگەڵ دوو میری دیکەدا فەرمانداریی شەڕی (صفورية)[٢]شیان گرتە دەست کە دەڵێن شەڕێکی هەند سەخت بووە و هەند ترسناك بووە، سەری ڕەشی سپی دەکرد[٣].

وەلێ بەشداربوونی لە شەڕە هاتونەهاتەکەی (حطين)دا - چ لە ڕووی ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی لەو شەڕەدا و، چ لەبەر گرنگیی ئەو شەڕە، کە ئەگەر لە هەموو شەڕەکانی خاچدروشمان گەورەتر نەبووبێ، شەڕێك بوو لە شەڕە گرنگەکان - لە هەموو بزاڤ و چالاکییە سەربازییەکانی گەورەتر بوو. (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەو شەڕەدا قارەمانێتییەکی چاکی نواند و، فەرمانداریی قۆڵی چەپی لەشکری ئەییوبییانی دەکرد[٤].

(ابن خلكان) و مێژوونووسانی تریش باسی ڕۆڵی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە شەڕی (حطين)دا دەکەن و دەڵێن: لە لای سەلاحەددین پێگەی گەورە و گرنگی هەبوو، لەو شەڕەدا، بەجەرگی و ئازایەتی و لەخۆبوردەیی و ورەی بەرزی نیشان دا، ئەگەر هیچی نەکردبێ لە ژیانیدا، ئەو قارەمانێتییەی (حطين)ی بەسە. لەگەڵ (تقی الدين عمر)ی برازای سەلاحەددیندا پێکەوە خۆیان ڕاگرت و نەکشانەوە هەرچەندیشە سوپای ئیسلام بەزی و ڕای کرد، بەلام کە ئاوڕیان دایەوە و دیتیان

---

(١) سبط ابن الجوزي ٨/ ٣٨٢.

(٢) (صفورية) شار و شارۆچکەیەکی ناوچەکانی ئەردونە لەشام، نزیکە لە (طبرية): معجم البلدان ٧/ ٤١٤.

(٣) الكامل ١١/ ٥٣٠ ـ ٥٣١.

(٤) النوادر السلطانية، ٨٧ الروضتين ٢/ ٨٧. مفرج الكروب ٢/ ٢٥٦.

النجوم الزهرة ٦/ ٣٩.

هەردوو فەرمانـدارەکانیان بـەریان لـە دوژمـن گرتـووە و نـابزوون، شـەرم دایگـرتن و کەوتنەوە پەلامار، ئەنجام لەشکری ئـەییوبیان لـەم شـەڕەی (حطـین)دا سـەرکەوت و خاچدروشمان شکان[1].

چـالاکییەکی زیرەکانـەی (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) لـەم شـەڕەدا، ئـەوەبوو، کـە ئاگری بەردایە پەرێز و پووش و پەلاشەکان و ئاگر لەژێر سمی ئەسـپەکانی دوژمنـدا تەنییەوە و، ئەسپ بەیەکجار ڕەوییەوە و دوژمن شـکا و هـەلات[2]. (موزەففـەرەددین گۆگبوری) لە تاوسانی (هاوینی) ساڵی (٥٨٤ك/ ١١٨٨ز)یـشدا لـە شـەڕی (البرج)ی شـاری (انطرسوس)[3]دا بەشداری کرد و ئازایەتی و زیرەکییەکی بەرچاوی تێدا نیشان دا[4].

دوایینی شەڕەکانی کە ئەم فەرمانداره، بەر لەوەی بگەڕێتەوە بۆ هەولێر، بەشداری تێدا کـرد، شـەڕەکەی سـاڵی (٥٨٥ك/ ١١٨٩ز) بـوو کـە لـە نزیـك شـاری (عکا) قـەوما. سەلاحەددینی ئەییوبی میرەکانی بانگ کرد بـۆ ئـەو شـەڕە. مـیری گـەورە و بـە شـکۆ (موزەففەرەددین کوڕی زین الـدین) یەکـەم مـیر بـوو، گەیـشتە مەیـدانی ئـەو شـەڕە. بەدوای ئەودا (الملك المظفر تقي الدين عمر)ی سەرداری (حماه) بەلەشکری خۆیـەوە گەیـشتە نەبـەردی جـەنگ، پاشـان لەشـکرگەلی ئـەییوبیان لەشـکر لـەدوای لەشـکر

---

[1] ابن خلكان ٣/ ٢٧٢.

الذهبي، العبر ٥/ ١٢٢.

الامام المكي الفارسي، العقد الثمين ٧/ ٦٠٢.

[2] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٨/ ٣٩٣. بۆزانینی زێـتر بنـۆڕە: د. نظـیر حـسان سـعداوي، التـأريخ الحربي المصري، ص ١٨٧.

[3] انطرسوس (انطرطوس): شارێکە لەسەر قـەراغی دەریـای شـام، سـەر بـە دیمەشـقە، دوو تـاوەری قایمکاری وەك قەلای هەیە، معجم البلدان، ١/ ٢٧٠.

[4] الفتح القسي، ص ١٣٤. النوادر السلطانية، ٨٨.

النجوم الزاهرة، ٦/ ٣٩. بۆ زێتر زانینی ئەم شەڕە بنۆڕە: (الكامل ١٢/ ٧). هەرچەندیشە ـ ابن الأثـير ـ باسـی ڕۆڵـی (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) لـە شـەڕەکانی خاچـدروشماندا ناکـات و، هـەروا بـە ئەنقەست پشتگوێی دەخات.

گەیشتنەجێ[1]. لەم شەڕەدا (زین الدین یوسف ینـالتگین)ی برایـشی بەشـداریی کـرد، بەڵام لەبەر نەخۆشی لە شاری (الناصرة) کۆچی دوایی کرد.

ئەمــەبوو ڕۆڵــی (موزەففــەرەددین گۆگبــوری) و، بەشــداربوونی لــە شــەڕەکانی خاچدروشماندا. ئەم میرە، فەرماندارێکی بەناوبانگ بوو لەوانـەی کـە سـەڵاحەددینی ئەییوبی لەکاتی تەنگانەدا پشتی پێ دەبەست. بەڵام، وادیارە، پاش ئەوەی لە هەولێر ئـارامی گـرت و پـاڵی لێدایـەوە، ئـەو چـالاکی و هەوەسـەی جـارانی بـۆ کوشـتاری خاچدروشمان بەرە بـەرە سـارد بـووەوە، بگـرە هـەر وا بەئاسـانی گـوێی بـە فـەرمانی سەڵاحەددینیش نـەدەدا و، ئـەو تـین و تـاوەی جارانی نـەما و، لـەوە دەچـوو بڕیـاری دابێت هەولێر بەجێ نەهێڵێت.

پاش ئەوەی لەشکرگەلی ئەییوبیان، خاچدروشمانیان تووشـی شکست کـرد، ئـەوجا، ئـەوروپا کەوتـە ڕێکخستنی هەڵمـەتی سـێیەم بـە تایبـەتیش بـۆ سـەندنەوەی شـاری (القــدس) کــە ئــەییوبیان دوای شــەڕەکەی (حطــین) داگیریــان کــردەوە. مەلیکــە گەورەکانی ئـەوروپا فەرمانـداریی ئـەم هەڵمەتـەیان دەکـرد، لەهەمووشـیان نـاودارتر (ڕیتــشارد شــێردڵ) بــوو. هێزەکــانی ئــەییوبیان بــە فەرمانــداریی ســەڵاحەددینی ئــەییوبی، بــۆ بەرەنگاربوونــەوەی ئــەم هەڵمەتــەش کەوتنــە خــۆو کۆبوونــەوە. ســەڵاحەددین نامـەی بـۆ هـەموو میرانـی ناوچـەکان و دەوروبـەر نـارد و بـارودۆخی ترسی لەنوێ پەیدابووی بۆ ڕوون کردنەوە کە ترسێکی گەورەی لە ناوچەکەدا بـەرپا کـردووە و، هەنـدێ لـە میرەکـانیش لـە ترسـی جـەنگ خۆیـان وەشـێردووە و ڕایـان کردووە[2].

---

[1] الفتح القسي ١٨٩.
النوادر السلطانية ١٠٥.
كتاب الروضتين ٢/ ١٤٢.
بشنۆڕە: (الكامل ١٢/ ٣٤.)
[2] النوادر السلطانية: ١٢٣. الروضتين ٢/ ١٨٧. مفرج الكروب ٢٩٦.

تەنیا کەسێکیش کە باسی ئەو نامانە دەکات (العماد الکاتب الاصفهانی)یە، ئەو لەسەر فەرمانی سەلاحەددین، بەخەتی خۆی وشەکانی بەشێوەیەکی هاوئاهەنگ ڕازاندووەتەوە و نامەکانیان بۆ میرانی دەوروبەر ناردووە. یەك لەو نامانە لەسەر داوای سوڵتان بۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری) نێردراوە، سوڵتان ورەی وەبەردەنێ و داوای لێ دەکات کە بچێت، بۆ شەڕی خاچدروشمان ئامادەبێت و، دەڵێت: خاچدروشمان چەندین سەرکەوتنیان بەدەست هێناوە و، موسوڵمانان زیانی گەورەیان بەرکەوتووە و شەڕەکەش هێشتا هەر گەرمە[1]. وا دیارە، ئەم نامەیە، یەکەم نامەی سەلاحەددین نەبووە کە بۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی ناردووە، چونکە لە دارشتنی نامەکەدا دەردەکەوێت کە پێش ئەوەش نامەی بۆ ناردووە، ئەوەتا (العماد الکاتب) لە دەستپێکی نامەکەدا دەڵێت: (پێشتریش نامەی باسی بارودۆخەکەمان بۆت ناردووە)...

(موزەففەرەددین گۆگبوری) بەدەنگ سەلاحەددینەوە نەچوو، لە هەولێر مایەوە، لەوەش ناچێت لە ئەنقەست پشتی لە سەلاحەددین کردبێت، دیارە شتێك لە ئارادا هەبووە، ئەم هەڵوێستە نا هەموارەی لێ پەیدا بووە. دووریش نییە لەوە ترسابێت کە ئەگەر بۆ شەڕەکە بچێت کەسانێك لە هەولێر بە دەرفەتی بزانن تەخت و تەلاری لێ داگیر بکەن کە ئەو تازە بە دەستی هێناوەتەوە، لەبەر ئەوە بەچاکتری زانی لە هەولێر بمێنیتەوە و بەجێی نەهێڵێت.

سەلاحەددین، دیسان نامەیەکی دیکەی کردە سەری و، باسی کارەساتی (عکا)ی بۆ نووسی کە خاچدروشمان داگیریان کردووە. (العماد الاصفهاني) لە نامەکەدا باسی گەورەیی لەشکری دوژمنی بۆ کردووە کە مەلیکی ئینگلستان و مەلیکی فەڕەنگ فەرمانداریی دەکەن، ئنجا ورەی بەبەردا دەکات و دەنووسێت؛ لەشکری ئیسلام شەڕێکی ئازایانە دەکات و، دوژمنیان داوەتە دواوە - بەقسەی - (العماد الکاتب) پەنجا هەزار خاچدروشمیان لێیان کوشتووە و، پاشان خاچدروشمان دیسان دووبارە خۆیان

[1] دەقی ئەم نامەیە، لە پاشکۆی ژمارە (٣)دا دەبینیت.

خـڕ کردووەتـەوە و زەبرێکیـان بـە موسـوڵمانان گەیانـدووە. نامەکـە - ئنجـا - باسـی خیانەتی هەندێ لە ناودارانی موسوڵمانانی ناو شارەکە (جاشەکان) دەکات کە لەگەڵ هەندێ لـە نـاودارانی خاچـدروشمان کلکیـان کـردووە بـە یـەك و بوونەتـە چاوساغی دوژمـن و، بـۆ نـاو شـارەکەیان هێنـاون و شـەڕەکە کەوتـە ناوشـار و هـەموو شـەقام و کۆلانـەکانی گرتـەوە، پاشـان شـارەکە کەوتـە دەسـتی خاچـدروشمان. جـا، لەبـەر ئـەو دۆخە ناهەموارە، سەلاحەددینی ئەییوبی داوای لە (موزەففەرەددین گۆگبـوری) کـرد کە بە پەلە بگاتە مەیدانی شەڕەکە و بچێتە ڕیزی جەنگاوەرەکانەوە[1].

بانگکردنی ئەم مـیرە، بـەو گەرمییـە، بـۆ مەیـدانی شـەڕ، بێگومـان بەڵگـەی پێگـەی پتەوی و ئازایەتی ئەو فەرمانداریە، دەنا سەلاحەددین ئەوەندە لەسەر ئامادەبوونی مکوڕ نەدەبوو، دووەم نامە و سێیەم نامەشی بۆ نەدەنارد. سوڵتان دەیزانی ئەو پیاوە لە کوشتاری خاچدروشماندا چ ڕۆڵێکی دەگێڕا بەتایبەتیش لـە شـەڕەکەی (حطـین)دا کە خۆی ڕاگرت و ورە و بوێرییەکی بەرچاوی نیشان دا. لەبەر ئـەوە، سـوڵتان ئامـادە بوونی ئەوی زۆر بە زەروور دەزانی، تا ئەمجارەش ڕۆڵی پێویستی خـۆی لـە مەیـدانی شەڕەکەدا بگێڕێت بەتایبەتیش لەم هەلومەرجـە ئـاڵۆزەدا کـە بـەهۆی ئـەم هەڵمەتـە تازەیەی ئەوروپاوە ئاڵۆزتر بووە. بەڵام سەرداری هەولێر، ئـەمجارەش بـە دەنگییـەوە نەچـوو، هەولێریـشی بـەجێ نەهێـشت. سـەلاحەددینی ئـەییوبی، ناچـار، بـۆ جـاری سێیەمیش داوای ئامادەبوونی کرد، نەخاسمە خاچدروشمان، دوای داگیرکردنی (عکا) پێیان لـێ ڕاکێـشا و کەوتنـە پـەلاماری زێـتر و شـەڕ ناوچـەیەکی فـراوانتری گرتـەوە. چـونکە بـەو سـەرکەوتنەی (عکـا) دەمیـان شـیرینتر و کەللـەیان گـەرمتربوو، بـۆ سەندنەوەی هەموو ئەو شارانەی کە پێشتر ئەییوبیان ڕزگاریان کردبوون[2].

وادیـارە، ئـەم نامـە و داوایـەی دوایـین، کـاری زۆری لـە ویـژدان و دەروونـی (موزەففەرەددین گۆگبوری) کردووە و، بۆی دەرکـەوتووە کـە بارودۆخەکـە زۆر لـەوە

---

[1] دەقی ئەم نامە دوورو درێژە، لە پاشکۆی ژمارە (٤)دا دەبینیت.

[2] دەقی ئەم نامەیەش (نامەی سێیەم) لە پاشکۆی ژمارە (٥)دا دەبینیت.

ترسناكترە كە دەيزانى، گەڕانەوەشى بۆ مەيدانى شەڕ، بوو بە زەرروورەت و، بەهيچ بيانوويەك نابێ دوابكەوێت. ئيدى لەشكرێكى ساز و ئامادە كرد و ڕووى كردە فەلەستين و ئەمجارەش لەژێر ئالأى سەلأحەددينى ئەييوبيدا تێهەڵچووەوە و كەوتەوە شەڕ و پەلامار، تا تەباييناميەيەك لە سالّى (٥٨٨ك/ ١١٩٢ز)[1]دا لەنێوان ئەييوبيان و خاچدروشماندا مۆركرا.

(موزەففەرەددين گۆگبورى) بەو ئاواتە بوو ڕۆژێك زووتر بگەڕێتەوە هەولێر، لەبەر ئەوە، بەتەواوبوونى شەڕ و كوژانەوەى ئاگرى جەنگ و گەڕانەوەى ئاشتى و ئارامى، سەلأحەددين ڕێگاى دا بە ميرەكان بگەڕێنەوە بۆ ولأتى خۆيان. سەردارى هەولێر يەكەم كەس بوو ڕێگاى گرتەبەرو لە ڕەمەزانى سالّى (٥٨٨ك/ تشرينى يەكەمى ١١٩٢ز)[2]دا گەيشتەوە هەولێر - ئيدى ئەوە دوا جارى بوو لە هەولێر دەربچێت بۆ كوشتارى خاچدروشمان، نەخاسمە سەلأحەددينى ئەييوبيش پاش چەند مانگێك لەو شەڕە، لە (مانگى سەفەرى سالّى ٥٨٩ك/ مارتى ١١٩٣ز)دا كۆچى دوايى كرد.

ج- - پێوەنديى (موزەففەرەددين گۆگبورى) لەگەڵ ميراتگرانى سەلأحەددينداء

سەرچاوەكان باسى هيچ جۆرە پێوەندييەكى نێوان (موزەففەرەددين گۆگبورى) و، (الملك العزيز عماد الدين عثمان) كە حوكمى دەوڵەتى ئەييوبيى لە ماوەى نێوان (٥٨٩ - ٥٩٥ك/ ١١٩٣ - ١١٩٨ز)[3]دا كردووە، ناكەن. (الملك العزيز عمادالدين عثمان) كوڕى (الملك الناصر صلاح الدين الايوبي) بووە، دواى مردنى باوكى لەو ماوەيەدا حوكمى مەملەكەتى ئەييوبيانى كردووە - لە ئەمارەتى هەولێريش هيچ دراوێكمان بەناوى ئەم مەليكەوە نەدۆزييەوە. دوورنييە، هۆى ئەوەش ئەو تەريكى و گۆشەگيرييە بێت

---

[1] الفتح القسي ٤٣٤، ط ليدن. النوادر السلطانية ٢٢٧. الكامل ١٢/ ٨٥ ـ ٨٦.

[2] النوادر السلطانية ٢٣٦.

[3] زامباور، معجم الاسرات، ص ١٥٠.

كە (الملك العزيز) دواى تێكشكانە يەكلەدوايەكەكانى شەڕەكانى وڵاتى شام[1]، بۆ خۆى، بە باشترى زانيبێت، نەخاسمە (الملك العادل أبوبكر)ى ماميشى، دواى ئەوە،[2] شارى ديمەشقى داگير كرد و سەردارى هەولێريش بوو بە دەسدا (تبعية)ى ئەو مەليكە، بەڵام كات و ساتى ئەو دەستداييە نازانين.

سەرچاوەيەكيش، كە ئەو دەستدايييەى بۆ (الملك العادل) ساغ دەكاتەوە قسەكانى (ابن الأثير)ە كە دەڵێت: (الملك العادل) گەمارۆى سنجارى دابوو، (موزەففەرەددين گۆگبورى) داواى لىٚ كرد كە ئەو گەمارۆيە لابدات بەڵام (الملك العادل) بەقسەى نەكرد و داواكەى ڕەت كردەوە[3]. (ابن الأثير) باسى ئەم ڕەتكردنەوەيە دەكات، دەڵێت: "وێڕاى ئەو هەموو خزمەتە چاكەى (موزەففەرەددين گۆگبورى) بە (الملك العادل)ى كردبوو، وێڕاى ئەوەش كە زياتر لە يەك جار- وەك پێشتر باسمان كرد[4]- دەوڵەتەكەى بۆ پاراستبوو، كەچى بەقسەى نەكرد و داواكەى ڕەت كردەوە". بەڵام ئەم مێژوونووسە كە دەڵێت: (وەك پێشتر باسمان كرد) مەبەستى ئەم قسەيە ڕوون ناكاتەوە. ڕاستيشت دەوىٚ (ابن الأثير) باسى هيچ خزمەتێكى نەكردووە كە بە (الملك العادل)ى كردبىٚ و، باسى (لەيەك جار زێتر دەوڵەتەكەى بۆ پاراستبىٚ)يشى نەكردووە، چونكە (لەيەك جار زێتر) واتا (چەند جارێك)... ئەو باسى هيچێك لەو جارانەى نەكردووە.

پێدەچىٚ مەبەستى لەو خزمەتەى كە (موزەففەرەددين گۆگبورى) بە (الملك العادل)ى كردووە، ئەوە بووبىٚ كە (موزەففەرەددين گۆگبورى)، پێشتر، لەبەهارى ساڵى (٦٠٠ك/ ١٢٠٤ز) دا هێرشى كردە سەر ئەمارەتى موسڵ و (نينوى)ى تاڵان كرد و خەڵە و خەرمانى سووتاند بۆ ئەوەى فشار لەسەر (قطب الدين محمد كوڕى زەنگى)ى سەردارى سنجار سووك بكات كە ئەوكات سەر بە (الملك العادل) بووە و،

---

[1] الكامل ١٢/ ١١٠، ١٢/ ١١٨.

[2] م. ن. ١٢/ ١٢١.

[3] م. ن. ١٢/ ٢٨٦.

[4] م. ن. ص.

شاری (نصیبین)یش کە سەر بە ئەتابەگایەتی سنجار بوو، لە لایەن ئەتابـەگی موسـڵ (نورالدین شاه)ەوە گەمارۆ درابوو - کە ئەوەبوو پێشتر باسمان کرد.

بەڵام (ابن الأثیر) نالێت: سەرداری هـەولێر ئـەم کارەی بـە فـەرمانی (الملك العـادل) کــردووە. بەهــەرحاڵ، وەك لــە ڕووداوەکانــەوە دەردەکــەوێت، (موزەففــەرەددین گۆگبوری) ئەم کارەی لەبەر خاتری ئەم مەلیکە کـردووە و، بـۆ ئەوەشـی کـردووە کـە مەملەکەتی موسڵ لاواز بکات و نەیەڵێت ئەتابەگەکەی لە سنجاردا سەرکەوێت.

پێوەندیی دەسدایی کە سەرداری هەولێری بـە (الملك العـادل)ەوە بەسـتبوو درێـژەی کێـشا و، (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) نـاوی ئـەم مەلیکـەی لەسـەر دراوی هـەولێر دەنەخـشاند[1]. بــەڵام ئــەوەی لەســاڵی (٦٠٦ك/ ١٢٠٩ز)دا ڕووی دا، پێوەندییەکــەی شــێواند، ئــەوەبوو (الملــك العــادل) لەشـکری بـەرەو ڕۆژهەڵات رانـی و، (خـابور) و (نصیبین)ی داگیر کرد، ئەم دوو شارە موڵکی سەرداری سنجار (ئەتابەگ قطب الـدین محمد کوڕی زەنگی) بـوون. ئـەمیش هانـای بـردە بـەر (موزەففـەرەددین گۆگبـوری)، ئـەوەبوو کوڕەکـەی نـارد بـۆ لای، بـۆ تکـا، بـەڵکو (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) بـۆی تێکەوێ و لەلای (الملك العادل) تکای بۆ بکـات کـە سـنجاری بەدەسـتەوە بمـێنێ و لێـی داگیر نەکەن.

هانا بردنیشی بۆلای (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەو ئومێدە بووە، کە ئەم سەر بە (الملك العـادل) بـووە و، خەزووریـشی بـووە و خزمـەتی چاکیـشی کـردووە و تـەخت و بەختی بۆ پاراستووە. بەهەرحاڵ، (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) چـوو بـە هانایـەوە و تکای بۆ کرد و داوای لـە (الملـك العـادل) کـرد کـە دەسـت لـە سـنجار هـەڵگرێ زۆریـش بڕوای بە (الملك العادل) هەبوو، وەهای دەزانی کە ئەگـەر تکـای نیـوەی موڵکەکانیـشی لـێ بکـات، تکـای قبوڵـە"[2] - بـەڵام ئـەوەی کـە بەتـەمای نـەبوو، بـوو، (الملـك العـادل) تکاکەی ڕەت کردەوە و، ڕازی نەبوو.

---

[1] سەیری بابەتی باسی (دراو) بکە.

[2] الکامل ١٢/ ٢٨٦.

ڕاستیشت دەوێ، ئەگەر باشتر لە بارودۆخی مێژووی ئەو قۆناغە وردبینەوە، بۆمان دەردەکەوێت کە تکاکەی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەبەر چاوی ڕەشی (قطب الدین محمد)ی سەرداری سنجار نەبوو، لەبەر ئەوەش نەبوو کە تەخت و بەختی هەرەسهێناوی بۆ ڕاگرێ و بیپارێزێت، بەڵکو ئەم خەمی خۆی بوو، ترسی لەوەبوو گەمارۆکە سەرکەوێ، ئنجا (الملك العادل) مرخ لە هەولێر خۆش بکات و ئەم شارەش داگیر بکات. جا، لەبەر ئەوە هەوڵی دەدا، ئەم مەترسییە گەورەیە لە سنجاریش و لە هەموو ناوچەکەش دوور بخاتەوە.

(موزەففەرەددین گۆگبوری)، هەر بەو مەبەست و نیازەوە، کەوتە کۆششی ئەوەی چاو بە پێوەندییەکانی لەگەڵ موسڵدا بخشێنێتەوە و، هەستا (نورالدین أرسلان شاه)ی ئەتابەگی موسڵی خستە سەر دوودڵی و (الملك العادل)ی لەبەر چاو ڕەش کرد، کە ئەم مەلیکە بە هەڵپە و بە تەماعە و، بەرژەوەندی هەردوو ئەمارەتی هەولێر و موسڵ لەوەدایە کە نەیەڵن سنجار بکەوێتە ژێر دەستی[1].

سەرداری موسڵ باوەڕی بە (موزەففەرەددین گۆگبوری) کرد و قەناعەتی هێنا، ئەوجا، بەجووتە، بزاڤێکی دبلۆماسییان دەست پێکرد و، دڵی میرەکانی دیکەی ناوچەکەیان بەلای خۆیاندا ڕاکێشا، (الملك الظاهر غازی کوڕی سەلاحەددینی ئەییوبی)ی سەرداری حەڵەبیان "ت ٦١٣ك/ ١٢١٦ز) قایل کرد. ئنجا (کێخسرو غیاث الدین کوڕی قلج أرسلان"ی سەرداری وڵاتی ڕۆمیان (ت ٦٤٥ك/ ١٢٤٧ز)بەلای خۆیاندا ڕاکێشا و، ئەم دووانە بەوە قایل بوون کە ئەگەر (الملك العادل) واز لە سنجار نەهێنێ و گەمارۆکەی لەسەر لانەدات و پرۆژەی تەبایینامە ڕەت بکاتەوە، ئەوا هێرش دەکەنە سەر وڵاتەکەی. سەرباری ئەوەش نامەیان نارد بۆ خەلیفە (الناصرلدین الله) کە دەست لە مەسەلەکە وەربدات و، دەسەڵاتی خۆی بخاتە کار بە ئومێدی ئەوەی (الملك العادل) واز لە سنجار بهێنێ. ئەوە بوو، خەلیفە شاندێکی ناردەسەری، پێکهاتبوو لە (هبةالله کوڕی المبارك کوڕی الضحاك الاستدار) و (آق باش الناصري) کە

---

[1] سەیری بابەتی (پێوەندییەکان لەگەڵ موسڵدا) بکە.

هەردووكیان لە گەورە كاربەدەستانی تەلاری خەلیفە بوون[1]. ئیدی، پاش هەوڵ و كۆششێكی زۆر، (الملك العادل) قایل بوو بەوەی تەبایینامەیەك لەگەڵ (قطب الدین محمد)دا ببەستێ، وێڕای ئەو هەموو زەرەر و زیانەی بەر سنجار كەوت و (الملك العادل) بە مفتی خواردی[2].

وێڕای ئەوەش كە لە نێوان (موزەففەرەددین گۆگبوری) و ئەم مەلیكەدا ڕووی دا، بەڵام پێوەندیی لەگەڵیدا نەبڕی و، هەر بە دەسدایی ئەو مایەوە، بگرە پێوەندییەكانیشی لەگەڵ بنەماڵەی ئەییوبیاندا درێژەی كێشا تا دوای ئەوەش كە (الملك العادل) لە ساڵی (٦١٥ك/ ١٢١٨ز) دا كۆچی دوایی كرد و (الملك الكامل محمد)ی كوڕە گەورەكەشی لەسەر تەختی میسر دانیشت، (موزەففەرەددین گۆگبوری) ئەم كوڕەی بەچاك زانی[3]، ئیدی لە مزگەوتەكانی هەولێردا بەناوی ئەوەوە خوتبە دەخوێندرایەوە و، ناوی لەسەر دراوی هەولێر چەسپا[4].

---

[1] الكامل ١٢/ ٢٨٧. مفرج الكروب ٣/ ١٩٥. مخطوط (الاعلاق الخطيرة) ورقة ٥٢/ ب.

تأريخ الفرات، مجلد (٥) جـ ١، ص ٩٠.

الكامل ١٢/ ٢٨٧، الباهر ١٩٧، ابوشامة، ذيل الروضتين ٦٧، مفرج الكروب ١٩٧/٣.

[2] هەمان سەرچاوە و هەمان لاپەڕەكان. ابن العديم، زبدة الحلب ٣/ ١٦١.

[3] (الملك العادل ابوبكر) بەر لەوەی بمرێ مەملەكەتەكەی بەسەر كوڕەكانیدا، دابەش كرد، (الملك الكامل محمد)ی (ت/ ٦٣٥ك/ ١٢٣٥ز) لەسەر میسر دانا. (الملك المعظم عیسى)ی (ت/ ٦٢٤ك/ ١٢٢٧ز)لەسەر دیمەشق دانا. (الملك الاشرف موسى)ی (ت/ ٦٣٥ك/ ١٢٣٥ز) لەسەر (الجزيرة و خلاط) دانا. (الملك شهاب الدين غازى)ی (ت/ ٦٤٥ك/ ١٢٤٧ز)لەسەر (رها) دانا و، قەڵای (جعبر)یش دا بە (الحافظ ارسلان شاە)ی كوڕی ـ بنۆڕە: الكامل ١٢/ ٣٥٢. (الملك العادل) كوڕی دیكەشی هەبوون، ناودارترینیان (الملك الفائز) بوو، ئەمەیان پیلانێكی سەرنەگرتووی لەگەڵ (ابن المشطوب) بۆ ڕووخاندنی حوكمی (الملك الكامل) نایەوە.. بنۆڕە: الكامل ١٢/ ٣٢٥. (الفائز)یش لە ساڵی (٦١٧ك/ ١٢٢٠ز)دا مرد.

[4] lane. Poole, catalogue of oriental coins, v. lx, p. 310 محمد باقر الحسيني، العملة الاسلامية في العهد الاتابكي، ص ٧٠ ـ ٧١.

بەلاّم (موزەففەرەددین گۆگبوری) سەروسەخت و پێوەندیی وەکو ئەمەی لەگەڵ (الملك الكامل) دا هەیبوو، لەگەڵ برا مەلیکەکانی دیکەیدا نەیبوو، سەرچاوەکانیش باسی ناکەن بوویەتی یان نەیبووە. پێدەچێ لەبەر ئەوە بووبێ کە هەولێر لەوڵاتی ئەو مەلیکانەوە دوورە و، هەند بە تەنگەوەی نەبووبن، نەخاسمە، ئەگەر - بەناویش بووبێت - هەر، سەر بە (الملك الكامل)ی برایان بووە.

بەلاّم (ابن الأثير) و (ابن العبري) کە مێژوونووسی ناوچەکەن، خەبەر دەدەن کە جۆرە هاوکارییەك لە نێوان (موزەففەرەددین گۆگبوری) و (الملك الاشرف) و میرەکانی تری ناوچەکەدا لە دوا دوای ساڵی (٦٠٠ك/ ١٢٠٤ز)دا لەدژی (نورالدین أرسلان شاە)ی ئەتابەگی موسڵ کە هێرشی کردبووە سەر سنجار[1]، سازدرا، ئەوکات (قطب الدين محمد)ی سەر بە (الملك العادل)ی باوکی (الملك الاشرف) حوکمی سنجاری دەکرد. لەم شەڕەدا، ئەتابەگی موسڵیان ڕاو نا و، هێرشیان کردە سەر ناوچە و شارۆچکەکانی دیکەی موسڵ و، شاری کفرزماریان قڕ کرد و سووتاندیان[2]، پاشان هەرچی شتێك بەکەڵکیان نەهاتبێ لەناویان برد، بەتایبەتیش لەشاری (بلد)، ئەوە، هەربەجارێ تالاّنیان کرد و پرزۆڵێکی تێدا دەرنەچوو[3].

بێجگە لەو هاوکارییە، سەرچاوەکان، باسی پەیدابوونی هیچ جۆرە هاوکارییەکی دیکەی نێوان موزەففەرەددین گۆگبوری و (الملك الاشرف) و براکانیدا ناکەن تا ساڵی (٦١٥ك/ ١٢١٨ز) کە ئیدی لەو ساڵەدا (بدرالدين لؤلؤ) بەنیازی لەناوبردنی دەسەلاّتی بنەماڵەی زەنگییەکان باڵی بەسەر تەخت و تەلاری موسڵدا کێشا. بەرامبەر بەمەش (عمادالدین زەنگی)ی کوڕی (نورالدین ارسلان شاە) بە پشتیوانیی هێز و توانستی

---

[1] ئەم هاوکارییە دوای ئەوە پەیدابوو کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەزۆر (نورالدین أرسلان شاە)ی ناچار کرد، دەست لە سنجار بەربدات و بیگەڕێنێتەوە بۆ موسڵ، ئەوەبوو لەو زۆرلێکردنەدا (نینوی)یشی تالاّن کرد و خەلە و خەرمانیشی سووتاند: الكامل ١٢/ ١٩٢.

[2] کفر زمار: گوندێکی موسڵە، یاقوت، معجم البلدان ٤/ ٤٦٩.

[3] الكامل ١٢/ ١٩٣. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق لسنة/ ١٩٥٤. ص ٤٢٤ ـ ٤٢٥.
The Chronography, V. I, P. 359.

موزەففەرەددین گۆگبوری خەزووری ڕاپەڕی و کەوتە بەرەنگاربوونەوەی (لۆلۆ). (لۆلۆ)یش. ناچار، لەگەڵ (الملك الاشرف) دا کەوتە نامەونامەکاری و، پێکەوە لە دژی سەرداری هەولێر و زاواکەی پەیمانیان بەست، واتا، ئەمە - یەکەم جار بوو - کە سەرداری هەولێر، بەپێی ئەو پەیمانە - ترشی بێ و تاڵی بێ - دەبوو بە گژ مەلیکێکی ئەییوبیاندا بچێت، کە خۆی هێشتانیش دەسدای (الملك الکامل الایوبی) بوو.

بێگومان ئەم دەستلەناودەستەی (الملك الاشرف) و (بدرالدین لؤلؤ)ە تەنیا بۆ بەرژەوەند و مەسڵەحەتی هاوبەش بوو، چونکە هاوئاتاجی یەکتری بوون. هەرچی (بدرالدین لؤلؤ)ە - کە دەسەڵاتی ئەتابەگە زەنگییەکانی لەناوبرد -، ئەوە، ئەو، ئاتاجی (الملك الاشرف) بوو تا بە پشتی ئەو دژ بە داواکاری تەختی زەنگی و خەزوورەکەی ڕاوەستێ، هەرچی (الملك الاشرف)یشە، ئاتاجیی بەهاوپەیمانێکی بەهێزی وەك (بدرالدین لؤلؤ) هەبوو، تا باربووی لێ وەربگرێ و بۆ شەڕی خاچدروشمانی بنێرێ و میرەکانی دوژمنی خۆیشی لە ناوچەکەدا پێ سەرکوت بکات، ئەوەبوو لەشکرێکی گەورە و گرانی لە (لؤلؤ)ەوە بۆهات و ناردی بۆ یاریدەدانی (الملك الکامل)ی برای لە میسر چونکە میسر، ئەوکات کەوتبووە بەر پەلامار و هێرشی خاچدروشمان[1]. (الملك الاشرف) بەهۆی ئەو هاوپەیمانییەوەی لەگەڵ (بدرالدین لؤلؤ)دا بەستی، هەندێ دەسکەوتی لە ناوچەکەشدا بەرکەوت. ئەوەبوو لەساڵی (٦١٥ك/ ١٢١٨ز)دا تەل ئەعفەر (تەلەعفەر)یشی داگیر کرد و، لەساڵی (٦١٦ك/ ١٢١٩ز)شدا[2] سنجاری داگیر کرد[3].

ئەم هاوپەیمانییە، ئەو سەرکەوتن و دەستکەوتانەی وەدیهێنا، بەلام (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەرامبەر بە (بدرالدین لؤلؤ) هیچی پێ نەکرا و

---

[1] الکامل ١٢/ ٣٣٩.

[2] ن. ص ١٢/ ٣٤٥. مفرج الکروب ٧٦/٤.

[3] الکامل ٣٣٩/٢. مفرج الکروب ٧٤/٤.

سـەرنەكەوت و چـەرخی زەمانـەش پێـی سـەلماند ئـەو سیاسـەتەی، بـۆ دنـەدان و یاریـدەدانی (عمادالـدین زەنگـی) پێـڕۆی دەرکـرد هـیچ سـوودێکی نـەبوو، چـونکە (عمادالـدین زەنگـی)خـۆی، ئـەوەی لـێ نەدەوەشـایەوە کـە بتـوانێ ئەتابەگایـەتیی زەنگییەکان لە موسڵ بەرقەرار ڕابگرێت، کابرا، ئەو کارەی لەباردا نەبوو، نەشیتوانی دەست بخاتـە ڕێگای (بدرالـدین لؤلـؤ) و نەیـەڵێت وڵاتەکە بخاتـە ژێـر چـنگی خـۆی، (عمادالـدین زەنگـی) بـێ ورە بـوو، مکـوڕ نـەبوو، نەشـیدەتوانی دۆسـت و دڵسۆزان لەخۆی خڕبکاتەوە و دڵیانبداتەوە و سەروسەختی باشیان لەگەڵدا ساز بدات.

دیاریـشە، (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) لـە ململانێـی پاشـتریدا دژ بـە (لؤلـؤ) نـەیکردبووە هـاوڕێی خـۆی، ئـەوە بـوو، وڵاتـی شـارەزووری پـێ دا و[1]، لـە گۆڕەپـانی ململانێیەکەی دوورخـستەوە. ململانێی نـوێی نێـوان (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) و (بدرالدین لؤلؤ)، دوای شەش ساڵی ڕەبەق لە پێوەندیی هێور و بێ هەرایی نێوانیـان، (٦١٥ - ٦٢١ك/ ١٢١٨ - ١٢٢٤ز) ئنجـا دەسـتی پێکـردەوە. سـەرداری هـەولێر دەیزانـی کـە (بدرالدین لؤلؤ) بە وڵاتی موسڵ داناکـەوێت (لایکتفـي)، بـەڵکو بـەنیازە، یـەکجارەکی دەسـەڵاتی بنەماڵـەی زەنگـی ڕیـشەکێش بکـات. بـەڵێ، (موزەففـەرەددین گۆگبـوری)، زاواکەی خۆی لە مەیدانی ململانێیەکە دوورخستەوە، بـەڵام، ڕێگـەش بـە (بدرالـدین لؤلؤ) نادات، گەمان، بەچارەنووسـی ئـەم بنەماڵەیـە بکـات، چـونکە (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) دەبێتـە بـاپیرەی (دوا ئەتابـەگ - ناصـرالدین محمـود -) کـە چارەنووسـی کەوتووەتـە ژێـر چـنگی ئـەو سـەردارە بـەهێزەوە. وەکـو باسیـشمان کـرد، سـەرداری هەولێر بە ئومێدی ئەم ئەتابەگە منداڵە بوو، چاوەڕوان بـوو گـەورە بێـت و، ڕۆژێـك دابێـت، ببێتـە خـاوەن تـەختی موسـڵ، بـەڵام (بدرالـدین لؤلـؤ) لـە خـەو و خـەیاڵی

---

[1] وفيات الاعيان ٤/ ٢٩٦، ط ١٩٤٨.

خـست و هـەموو ئومێـد و ئـاواتێکی کـوێر کـردەوە و، لەسـاڵی (٦٢١ك/ ١٢٢٤ز)[1]دا حوکمی ئەم ئەتابەگەی مایە پووچ کرد.

لام وایـە، ژێرچنگخـستنی یـەکجارەکیی سـەرلەبەری موسـڵ لـە لایـەن (بدرالـدین لؤلؤ)ەوە، لەو ساڵەدا، بووە هۆی ئـەوەی کـە سـەرداری هـەولێر لێـی ڕاپـەڕێ و دەست بداتە چەك و ئاوری جەنگ سەرلەنوێ لەنێوان هەردوو ئەمارەتـە هاوسـێکەدا بـەرپا ببێت.

بەهـەر حـاڵ، سـەرداری هـەولێر دەسـتی کـرد بـە پەیـداکردنی یـاوەرو دۆسـتان بـۆ شـەڕی حوکمبەدەسـتی موسـڵ، هەندەشـی نـەبرد، هـەر لـەناو براکـانی خـودی (الملك الاشرف)دا پشتیوانی بۆ ڕەخـسا، ئـەوە بـوو، خواوڕاسـان. ناکۆکییـەکی گـەرم لـەنێوان ئەم مەلیکە و (الملك المعظم عیسی)[2]ی سەرداری دیمەشق و (الملك المظفر شهاب الدین غازی)ی سەرداری (الرها) سەری هەڵدا، کە هەردووکیان برای (الملك الاشـرف) بـوون. ئـەم پـشتیوانی و هاوپەیمانییـەش بەشـێکی دیکەیـە لـە مەسـەلەی پێوەنـدیی نێـوان (موزەففەرەددین گۆگبوری) و مەلیکەکانی ئەییوبیدا.

هۆی ئەو ناکۆکییەش، کە لە نێوان برایانی ئەییوبیدا کەوتەوە، ئەوەبوو کـە (الملك عیسی)ی سەرداری دیمەشق لەوە دەترسا (الملك الاشرف)ی برای شەڕی پێ بفرۆشێ و دیمەشقی لێ داگیر بکات. ئەو ترسەشی تا دەهات زیـاتر دەبـوو، نـەخوازەلا کـە (الملك الاشرف) بـە سـەردانێك، چـوو بـۆ میـسر و ماوەیـەکی[3] زۆر لـە لای (الملك الکامـل)ی برای مایەوە. (الملك عیسی) وای دەزانی کە هەردوو براکەی لەسەر بێبەشکردنی ئـەو

---

[1] پێشتر گفتوگۆمان لەسەر ئەو کات و ساتە کرد کە (بدرالدین لؤلؤ)، ئەتابەگ ـ ناصرالدین محمود ـ ی تێدا کوشت، سا، لەساڵی ٦٢١ك، یان لەساڵی (٦٣١ك)دا کوشتبێتی، ئاشکرایە کـە (بدرالـدین لؤلـؤ) موسڵی زەوت کرد و لەساڵی (٦٢١ك)یشەوە کەوتە ژێر دەستی.

[2] پێشتریش گوتمان، ئەم مەلیکە و (موزەففەرەددین گۆگبوری)، هەردووکیان نازناوی (الملك المعظم)یان هەیە، لەبەر ئەوە تەنیا ناوی بەبێ نازناو دەهێنین، تا لێمان تێکەڵ نەبن.

[3] الکامل ١٢/ ٤٦٣.

ڕێك کەوتوون و دەیانەوێت وڵاتەکەی لێ زەوت بکەن[١]، نەخاسمە کۆنە قینێکیش لەنێوان (الملك عیسی) و (الملك الاشرف)دا، لەو کاتەوە پەیدابببوو کە (الملك الاشرف) پشتگیری لە (الملك المنصور محمد کوڕی تقی الدین عمر - ت ٦١٧ك/ ١٢٢١ز)ی سەرداری (حماة) کردبوو کە نەیەڵن (الملك عیسی) ئەم شارە داگیر بکات و بیخاتە سەر موڵکەکانی خۆی[٢].

سەرباری ئەوەش (الملك الاشرف) و (الملك الكامل) هەردووکیان لەناو خۆیاندا ڕێك کەوتبوون[٣]. ئەمەش (الملك عیسی)ی ناچارکرد ڕوو لە سەرداری هەولێر[٤] بکات کە ئەمانیش لە دژی دوژمنی هەردوو لایان ببن بە یەك جا، بۆ ئەوەی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بڕوای پێبکات، (الملك عیسی) هەستا، لە ساڵی (١٢٢١ز)دا کوڕەکەی خۆی (الملك الناصر صلاح الدین داود)ی لە دیمەشقەوە نارد بۆ هەولێر کە بە بارمتە لە لای سەرداری هەولێر بمێنێتەوە[٥]. دیاریشە پێوەندی و هامشۆی نێوان هەولێر و دیمەشق لە ساڵی (٦٢٠ك/ ١٢٢٣ز)یەوە، دەستی پێکردبوو، ئەوەتا (ابن الشعار) دەڵێت: لە مانگی (ذی الحجة)ی هەمان ئەو ساڵەدا شاعیری ناوداری دیمەشق (ابو یوسف

---

[١] م. ن. ص.

[٢] م. ن. ص. ابن العدیم، زبدة الحلب ٣/ ١٩٢. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، نفس العدد ص ٤٥٢. محمد كورد علي، خطط الشام ٢/ ٨٩.

[٣] الكامل ١٢/ ٤٢٢. مفرج الكروب ٤/ ١٣٧. مرآة الزمان ٨/ ٦٢٣.

[٤] سێر هاملتۆن جب دەڵێت: (زۆرتر، وەهای بۆ دەچم ئەم هاوپەیمانییەی نێوان هەولێر و دیمەشق، دەستی خەلیفە (الناصرلدين الله)ی تێدا بووبێت، بنۆڕە کتێبەکەی (جب): (صلاح الدين) ص ٢١٤. چونکە پێوەندیی نێوان ئەم خەلیفەیە و مەلیك زۆر خراپ ببوو، بنۆڕە: الكامل ١٢/ ٤٦٤.

[٥] مرآة الزمان ٨/ ٦٣٣. ابوشامة، ذيل الروضتين: ١٤٢. ابن كثير، البداية والنهاية ١٣/ ١٠٤. ابن تغري، النجوم الزاهرة، ٦/ ٢٥٧.

(الحموی)یش لە کتێبی (التأريخ المنصوري) یەکەی خۆیدا دەڵێت: (سەرداری دیمەشق کوڕەکەی خۆی، لەسەر داوای (موزەففەرەددین گۆگبوری) نارد بۆ هەولێر، چونکە سەرداری هەولێر گوتی: (دەمەوێت بیکەم بە جێگری خۆم)، سەرداری دیمەشقیش لەبەر خاتری دڵنیایی و دۆستایەتی کوڕەکەی خۆی نارده هەولێر. بنۆڕە لاپەرەی/ ٣٠٧.

يعقوب بـن عبـدالله الرومـي) لـه لايـەن (الملك عيـسى)وە نـاردرا و گەيـشتە هـەولێر و (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) پێـشوازییەكی گـەرم و شایـستەی لـێ كـرد[1]. هـەروەها (الصفدي)یش دەڵێت: سەرداری دیمەشق[2] شاعیرێكی دیكەی نـاوداری دیمەشـق (ابـن عنین محمد بـن نـصرالله بـن مكارم بـن الحسین الدمـشقي)ی نـارد بـۆ هـەولێر (ئـەم شاعیرە لە ساڵی (٦٣٠ك/ ١٢٣٢ز)دا كۆچی دوایـی كـردووە). پاشـان سـەرداری دیمەشـق لەگەڵ (الملك المظفر شهاب الدين غازي)ی برایـدا كەوتـە پێوەنـدیگرتن و، گـاڵی دا لـە دژی دوو براكـەی دیكـەیان كـە لـە میـسر كۆببوونـەوە ئنجـا قەناعـەتی پێهێنـا كـە هـەردووكیان بـبن بـە یـەك و سـەرداری هـەولێریش بـۆ لای خۆیـان ڕابكێـشن. ئیـدی هەرسێكیان بە یەك دەنگ بڕیاریـان دا شـەڕ لـە دژی (الملك الاشـرف)[3] و (بدرالـدین لؤلؤ)ی هاوڕێی بەرپا بكەن. ئەوەش بڵێین باشە (شهاب الدين غـازي) پێـشتر ملـی بـۆ (الملـك الاشـرف)" ی بـرای كـەچ كردبـوو، ئـەویش ئـەرمینیای بـە (خـلاط)[4] و میافـارقين[5] و شـاری (حـاني)[6]یـشەوە پێـدابوو، بەرامبـەر بـەوەش (الملـك الاشـرف) شاری (ڕەها)[7]ی لێ وەرگرتبوو.

(الملك الاشرف) باس و خواسی ئەم ڕێكەوتنەی كەوتە گوێ، نامەی بۆ (شهاب الـدین غازي)ی برای نارد و، گلەیی ئەو كارەی لێ كـرد و كەوتـە دڵدانـەوەی كـە دەسـت لـەو

---

[1] ابن الشعار، مخطوط "عقود الجمان في شعراء هذا الزمان" جـ ١٠ ورقة (٨٠).

[2] الصفدي، الوافي، باعتناء (س. ديدرنغ) ٥/ ١٢٢.

[3] مرآة الزمان ٨/ ٦٢٥.

محمد كورد علي: خطط الشام ٢/ ٨٩.

[4] خلاط: شارێكی ئاوەدانە لە وڵاتی جەزیرە، دەكەوێتە ناوەڕاستی ئەرمەنستانەوە، معجـم البلـدان ٢/ ٣٨٠.

[5] میافارقين: بەناوبانگترین شاری وڵاتی دیاربەكرە، معجم البلدان ٥/ ٢٣٥.

[6] حانی: شارێكە لە دیاربەكر. م. ن. ٢/ ٢٠٨.

[7] الكامل ١٢/ ٣٩٨، ٤٢١. ابو الفداء، المختصر ٣/ ١٣٤.

تأريخ الوردي ٢/ ٢٠٩. ابن كثير، البداية والنهاية ١٣/ ٩٩.

ئیشە هەڵگرێت، بەڵام، ئەم گوێپێنەدا و زێتر پێیلێڕادەکێشا و یاخی بوو[1]. هەرچی (الملك الاشرف)یشە، لەوە دەترسا یاخیبوونەکە بتەنێتەوە و گەورە ببێت، یان سەربازانی وڵاتەکەش تێوەبگلێن، لەبەر ئەوە، کەوتە خرکردنەوە و ئامادەکردنی لەشکری شام و جەزیرە و موسڵ و، بەرەو (خلاط) کەوتەڕێ، لەوێ هێرشی کردە سەر براکەی و، بەئاسانی سەرکوتی کرد. (شهاب الدين غازي) پێگەی لاواز بوو، ڕەوشتیشی خراپ بوو - وەك (ابن الأثير) دەڵێ: (الملك الاشرف) ڕەوشتی چاك بوو، خەڵکی وڵاتەکەش خۆشیان دەویست[2]. بڕیار وابوو هاوپەیمانان، لە هەموو لایەکەوە، بەیەکجار هێرش بکەنە سەر پێگە و بارەگاکان و (شهاب الدين غازي)یش دەست بکات بە شۆڕش و هەڵگەڕانەوە و (الملك عيسى)ی برایشی یەکسەر ئامادە ببێت و بە گەرمی بە دەنگیەوە بچێت، (موزەففەرەددین گۆگبوری)یش لەشکری بکێشێتە سەر موسڵ[3]. بەڵام ئەم هەموو تەگبیر و جموجۆڵە سەری نەگرت، چونکە (الملك عيسى) هیچ یارمەتییەکی براکەی نەدا و، لە هەڕەشەکەی (الملك الكامل)ی برای ترسا کە ئەگەر بێت و یاریدەی (شهاب الدين غازي)ی برای بدات، ئەوا، دیمەشقی لێ دەستێنێتەوە[4]. لەبەر ئەوە (الملك عيسى) گەڕایەوە بۆ دیمەشق و کۆمەکی بە برا یاخیبووەکەی نەکرد. (شهاب الدين غازي)یش بزووتنەوەکەی سەرنەکەوت و هەموو موڵك و ناوچەکانی خۆی لەدەست سەندرایەوە، تەنیا میافارقین نەبێ، کە (الملك الاشرف)ی برای بۆی بەجێ هێشت و لێی نەسەندەوە[5].

---

[1] الكامل ١٢/ ٤٢١، مفرج الكروب ٤/ ١٣٨.

[2] الكامل ١٢/ ٤٢٢.

[3] م. ن. ص. ابن العديم ٣/ ١٩٥.

[4] الكامل م. ن. المقريزي، السلوك ١/ ٢١٥.

[5] الكامل، ن. م. الحموي، التأريخ المنصوري، ص ٣٠٣.

زبدة الحلب ٣/ ١٩٦. ابوشامة، ذيل الروضتين، ص ١٤٢.

ابن كثير، البداية والنهاية، ١٣/ ١٠٤. ابو الفداء، المختصر ٣/ ١٣٤.

تأريخ ابن الوردي، ٢/ ٢٠٩.

هەرچی (موزەففەرەددین گۆگبوری)یە ئەوە، ئەو، دەرفەتێکی چاکی بۆ گرتنی شاری موسڵ بۆ هەڵکەوتبوو، ئەوەبوو بارێکی نالەباری ئابووری موسڵی داگرتبوو، گرانییەك بوو، هەر مەپرسە، وەرزێکی تا بڵێی نەهات بوو، قاتوقڕ بوو، کولە یەکپارچە بەری ئاسمانی گرتبوو، سەوز و وشکی ماشیبووەوە. سەرباری ئەوەش بەشێکی زۆری لەشکری موسڵ لەشارەکە نەمابوون، چووبوون بۆ (خلاط) بۆ یارمەتیی (الملك الاشرف) و سەرکوتکردنی یاخیبوونەکەی (شهاب الدین غازي)[1].
(موزەففەرەددین گۆگبوری) گەیشتە موسڵ و گەمارۆی دا، وایدەزانی کە موسڵ خۆی پێڕاناگیرێ و، (بدرالدین لؤلؤ)یش، بەبێ کۆمەکی (الملك الاشرف)ی هاوپەیمانی ناتوانێت گەمارۆکە بشکێنێت و، ئەمیش نەیدەتوانی کۆمەکی پێبکات چونکە هێزەکانی خۆی بە سەرکوتکردنی یاخیبوونەکەی براکەیەوە خەریك بوون.
بەڵام ئەم خەیاڵانەی (موزەففەرەددین گۆگبوری) خەوێکی بەتاڵ بوون و هیچیدی، (بدرالدین لؤلؤ) بێ ئاگا نەبوو، موسڵی قایم کردبوو، سەربازی زۆری بەسەر شوورەکانەوە دامەزراندبوون و، هەرچی ئامراز و ئامێرێکی دژە گەمارۆی هەبوو، هەمووی تەیار و ئامادە کردبوو، چەك و خۆراك و ئازووقەی تەواوی بۆ جەنگاوەرەکانی پاشەکەوت کردبوو، سەربازەکانی لەهیچیان کەم نەبوو[2]. ئیدی هیچ دەرفەتێکی بۆ ئەو نەیارەی نەهێشتبووەوە، (موزەففەرەددین گۆگبوری)یش ناچار بوو، گەمارۆکەی لابرد و گەڕایەوە بۆ هەولێر. بەم جۆرە لێدانی موسڵ سەری نەگرت و، چارەنووسی ئەم ڕێکەوتنەش لەگەڵ ئەم دوو مەلیکە ئەییوبییەدا، هیچ لە چارەنووسی ڕێکەوتنەکانی دیکەی پێشتری کە لەگەڵ میرانی ناوچەکەدا بەستبوونی چاکتر نەبوو. وێڕای ئەم شکستەش، کەچی وازی نەهێنا و دانەکەوت و، لەسەر دوژمنایەتی و ململانێی سەرداری موسڵ و هاوپەیمانەکەی مکوڕ و بەردەوام بوو. ئەوەبوو دوای دوو ساڵ، (٦٢٣ك/ ١٢٢٦ز) هاوپەیمانییەکەی پێشتری لەگەڵ (الملك

---

[1] الكامل ١٢/ ٤٢٣ ـ ٤٢٤. مفرج الكروب ٤/ ١٣٩.
Setton, V. II, P. 701.
[2] هەمان سەرچاوەگەل و هەمان لاپەڕەکان. ابوالفداء، المختصر ٣/ ١٣٤.

عیسی)ی سەرداری دیمەشقدا بووژانەوە و گۆڕوتینی پێدایەوە. ئەم پەیمانە بەرەبەرە تەنییەوە و، دوا سوڵتانی خواریزم (جلال الدین منکبرتی) و، (الملك الصالح نجم الدین أیوب)ی سەرداری ئامەد و، (ناصرالدین ارتق)ی سەرداری ماردینیشی گرتەوە و، هەرچواریان ڕێك کەوتن پەلاماری وڵات و ناوچەکانی (الملك الاشرف) و (بدرالدین لؤلؤ)ی هاوپەیمانی بدەن. ئەوەبوو، (موزەففەرەددین گۆگبوری) دەستپێشخەری کرد و هێرشی کردە سەر موسڵ[1].

(بدرالدین لؤلؤ) پەنای بردە بەر هاوپەیمانەکەی کە ئەوکات لە (الرقة) بوو، تکای لێ کرد، کە خۆی بێتە موسڵ و (موزەففەرەددین گۆگبوری) دەرپەڕێنێ (الملك الاشرف)یش هەستا، چوو بۆ (حران)، لەوێشەوە چوو بۆ (دنیسر)[2] و شاری ماردینی وێران کرد. هەرچی (الملك عیسی)ی سەرداری دیمەشقە، ئەوە، ئەو هێرشی کردە سەر هەردوو شاری (حماه) و (حمص)، ئنجا ناردیە سەر (الملك الاشرف) و داوای لێ کرد دەست لە ماردین و حلب هەڵبگرێت و، ئەمیش دەست لە (حماه) و (حمص) هەڵبگرێت، (موزەففەرەددین گۆگبوری)یش، موسڵ بەجێ بێڵێت و بڕوات[3]. (الملك الاشرف) قایل بوو، هەریەکەشیان گەڕایەوە بۆ وڵاتی خۆی. هێزەکانی سەرداری هەولێریش[4] بەهەر شارێکی ناوچەی موسڵدا تێپەڕین، کاولیان کرد. وێڕای ئەو هەموو دوژمنایەتییەش کە سەرداری هەولێر دژ بە (الملك الاشرف)ی هاوپەیمانی (بدرالدین لؤلؤ) نواندی، کەچی بەدۆستی و دەسدایی بۆ مەلیکە ئەییوبییەکەی تری سەرداری میسر مایەوە، واتا ئەو مەلیکەی _ وەك باسمان کرد - دۆستایەتییەکی گەرمی لەگەڵ (الملك الاشرف)ی برایدا هەبوو. (الحموي)ی مێژوونووس و هەروەها (المقریزي)یش دەڵێن: (موزەففەرەددین گۆگبوری) تا دوای ساڵی (٦٣٦ك/ ١٢٢٩ز)یش

---

[1] الکامل ١٢/ ٤٥٣. مفرج الکروب ٤/ ١٤٥ ـ ١٤٦، ٤/ ١٧٥.

[2] (دنیسر) شارێکی گەورەی ناوداری وڵاتی جزیرەیە، لە ماردینەوە نزیکە و، دوو قۆناغ لێوەی دوورە و، (فوج حصار)یشی پێدەڵێن: معجم البلدان ٢/ ٤٧٨.

[3] الکامل ١٢/ ٤٥٤. مفرج الکروب ١٨٨ ـ ١٨٩.

[4] الکامل، ص. ن. مفرج الکروب ٤/ ١٨٩.

پێوەندیی پتەوی لەگەڵ ئەم مەلیکەدا هەبووە. کاتێکیش (الملك الكامل) لەو ساڵەدا، بەرەو ڕۆژهەڵاتی وڵاتەکە دەڕۆیشت، لە (الرقة) لای دا (دابەزی) و جەژنەکەی لەوێ کرد، مەلیك و میرانی ڕۆژهەڵات، بۆ جەژنە پیرۆزە گەیشتنە لای، نوێنەرانی سەرداری هەولێریشیان لەگەڵدابوون[1].

بەڵام ئەم دۆستایەتییە تا کۆتایی حوکمی (موزەففەرەددین گۆگبوری) درێژەی نەکێشا، بەڵکو خۆی لەسەری نەڕۆیشت و بایدایەوە بەلای خەلیفەی عەباسیدا و پێوەندیی لەگەڵ ئەو لەجاران بەهێزتر کرد. (الذهبي)ی مێژوونووس، لە زمان (ابن الساعی)یەوە دەقاودەق دەگێڕێتەوە، ئەم بادانەوەیەی هەولێر کە لە دوادوای ساڵەکانی مێژووی ئەتابەگیدا ڕوویداوە، ڕوون دەکاتەوە و دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) زۆر بە چاودێری و خزمەتی کوڕەکانی (الملك العادل)ەوە، ماندوو بوو، (تەنیا الملك عیسی)ی سەرداری دیمەشق نەبێ، ماوەیەکی دوورو درێژ خزمەتی هەموو کوڕەکانی دیکەی کرد. وەلێ ئەوان لەهیچ نەهامەتییەکیدا فریای نەکەوتن و، چاکەیان نەدایەوە - کە ئەم لەهەموو شەڕ و جەنگێکدا بەدەنگیانەوە دەچوو - لەبەر ئەوە، ڕقی هەستا و، کلیلی شاری هەولێر و کلیلەکانی هەموو قەڵاکانیشی هەڵگرت و ملی ڕێگای بەغدای گرت و لە سەرەتای ساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣٠ز)دا ڕادەستی (المستنصربالله)ی کرد[2]. (سبط ابن الجوزي)یش حیکایەتێکی لەم بابەتە بەجۆرە بزڕکاوییەك دەگێڕێتەوە[3]. بەهەر حاڵ، پێوەندیی دۆستایەتیی

---

[1] الحموي، التأريخ المنصوري، ٣٧٧. المقريزي، السلوك ١/ ٢٣٦.

[2] الذهبي، تأريخ الاسلام، الورقة ١٨٣. لە وەرەقەی (١٦٠)دا باسی ئەو سەفەرەی (موزەففەرەددین گۆگبوری) دەکات کە لە ساڵی (٦٢٨ك)دا بۆ بەغدا چووە.

[3] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٦٨٠ ـ ٦٨١.: ئەم مێژوو نووسە دەڵێت: پشتگیری (الملك الاشرف) لە (بدرالدين لؤلؤ) و سووربوونیشی لەسەر داگیرکردنی هەولێر، کارێکی وای کرد کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) پەنا بباتە بەر خەلیفە (المستنصربالله) و بچێتە لای بۆ بەغدا. (القزاز)یش لە لاپەڕەی (٧٢)ی کتێبی (الحياة السياسية في العراق في عهد السيطرة المغولية)دا دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) هەرچەندیشە خەزووری ئەییوبیان بوو، لە شەڕی خاچدروشمانیشدا

(موزەففـەرەددين گۆگبـورى) لەگـەڵ (الملـك الكامـل)ى ئەييوبيـدا لەسـاڵى (٦٢٨ك/ ١٢٣٠ز)دا پچڕا.

٣- پێوەنديى نێوان موزەففەرەددين گۆگبورى و خەلافەتى عەبباسيان:

سەرچاوەكان باسى هيچ جۆرە پێوەندييەكى نێوان ئـەمارەتى هـەولێر و خەلافـەتى عەبباسيان ناكەن، نە لە سەردەمى (زين الدين يوسف ينـالتگين) و، نـەش لـە بيـست ساڵ پێشەوەى حوكمى (موزەففەرەددين گۆگبورى)دا. بۆ ئەو بـاس نەكردنـەش هـيچ هۆيـەك شـك نابـەين، مەگـەر وەهـا دابنـێين كـە مـيرى يەكـەم دواى جيابوونـەوەى ئەمارەتەكەى لە ئەتابەگايەتيى موسڵ و، بوونى بە دەستداى سەڵاحەددينى ئەييوبى كە لـە (٥٧٩ - ٥٨٦ك/ ١١٨٣ - ١١٩٠ز) خايـان، ماوەيـەكى كـەمى لـە حـوكمى ئەمارەتەكە بەسـەر بـردووە. ئـەمارەتى هـەولێريش لـەم مـاوە كەمـەدا نەگەيـشتبووە سـەربەخۆييەكى ئـەوتۆ كـە ميرەكـەى بتوانێـت بـير لـە سـازدانى پێوەنـديى لەگـەڵ ئەملا و ئەولادا بكاتەوە. پێوەندييە دەرەكييـەكانى (موزەففـەرەددين گۆگبـورى)يـش لە سێ ساڵى يەكەمى فەرمانڕانييدا، واتا، تا كۆچى دوايـى سـەڵاحەددينى ئـەييوبيش (ساڵى ٥٨٩ك/ ١١٩٣ز) هەر بەو جۆرە بـووە. ئيـدى، پـاش ئـەوە، بارودۆخەكە ناچـارى كرد پێوەنديى سەربەخۆ لەگەڵ لايەنە جۆربەجۆرەكاندا ببەستێ، كـە دواتـر دێينـە سەر ئەو باسەش.

پێوەندييە بەسوودەكانى ئەم مـيرە لەگـەڵ خەليفـەكانى بەغـدا، كـەموزۆر، درەنـگ دەستى پێكرد. ئـەم درەنـگ كەوتنـەش لەبـەر ئـەوە بـوو كـە بەغـدا بەچـاوێكى كـەم سەيرى دەكرد چونكە كاتێ (مجاهدالدين قايماز) لەتەختى حوكم دايگرت و حەپـسى كرد و لە هەولێريش دەرى كرد، ئەو شكاتى بردە بەغدا، بەمەش خۆى سووك كرد.

بەشداريى كرد بەڵام دادى نەدا و لێى نەگەڕان، ناچار خـۆى هاوێـشتە بـەختى خەليفـەى بەغـدا و، بوو بە دەسداى ئەو.

له لایەکی دیکەوە، سەرچاوەکان دەڵێن کە (موزەففەرەددین گۆگبوری)، میرێك لە میرەکانی ئەمارەتی قەفجاقی نزیك بە هەولێر[1] بەناوی میر (عزالدین حسن بن یعقوب بن قفجاق) دەستگیر کرد. ئەم میرە یەك لە دەسداکانی خەلیفەی عەبباسیان بوو. خەلیفەش، نارەزایی خۆی لەم رەفتارەی (موزەففەرەددین گۆگبوری)، بۆ سەلاحەددینی ئەییوبی دەربڕی و داوای لێ کرد فشار بخاتە سەر ئەم دەسدایەی خۆی کە میری ناوبراو ئازاد بکات و بینێرێتەوە بۆ کەرخینی[2]، وادیارە، دەستگیرکردنی ئەم میرە ڕەزامەندی سەلاحەددینی لەسەر بووە. لەبەر ئەوە، سەلاحەددینی ئەییوبی بۆ خەلیفە دەنووسێ و دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) ئەم میرەی لەسەر ئەوە گرتووە کە خراپەکاریی، دنیای گرتووەتەوە[3]. زۆریش ڕێی تێدەچێ کە گرتنی ئەم کابرایە بووبێتە مایەی هەرەسهێنانی پێوەندیی نێوان بەغدا و هەولێر. لەم ڕووداوەش زێتر هیچ هۆیەکی دیکەی تێکچوونی پێوەندیی نێوان ئەم دوو لایەنەمان بەدەستەوە نییە. وێڕای ئەوەش (موزەففەرەددین گۆگبوری) ناوی (الخليفة الناصرلدين الله)ی خستبووە سەر دراوی ئەمارەتەکەی. دەشتوانین ئەمە بکەینە بەڵگەی ئەوە کە ئەم میرە، خۆی بە دەسدایەکی خەلیفە دەزانی، بەڵام ئەم دەسداییە بە گوفتار بوو نەك بە ڕەفتار. ئەم پێوەندییە لەقە، هەروا مایەوە تا ئەودەمەی، (موزەففەرەددین گۆگبوری) هاتە سەر ئەوەی کە ئیدی کاتی ئەوە هاتووە سەرلەنوێ بیری لێ بکاتەوە و پێوەندییەکی بەڕەفتاری گەرم و پتەو لەگەڵ مەرکەزی خەلافەتی عەبباسیاندا سازبدات.

ئەم لێك نزیکبوونەوەیەش، لەساڵی (٦٠٦ك/ ١٢٠٩ز)دا، لەسەر دەستی (بتوسط) (الملك العادل)ی ئەییوبیدا هاتەجێ، کە موزەففەرەددین گۆگبوری دەسدایەك بوو لە دەسداکانی ئەو - ئەوەبوو ئەو مەلیکە، (الجمال - يونس بن بدران المصرى)ی سەرۆکی شافیعییەکانی دیمەشقی، بەناوی خۆیەوە، لەگەڵ یەك لە برازاکانی (موزەففەرەددین

---

[1] بنۆڕە بابەتی: پێوەندی لەگەڵ ئەمارەتی قەفجاقیدا.

[2] ابن شداد، النوادر، ١٩٨. أبوشامة، كتاب الروضتين ٢/ ١٩٣. ابن خلكان، ط بيروت ٣/ ٤٥٨.

[3] ابن شداد، ن. م. ص. ابن واصل، مفرج الكروب ٢/ ٣٧٦.

گۆگبـوری)دا نـارد بـۆ بەغـدا. ئـەم شـاندە، هەرکـە گەیـشتە مەرکـەزی خەلافـەت، پێـشوازییەکی زۆر گـەرمی لـێ کـرا. نوێنـەری سـەرداری هـەولێر وەپـێش کـەوت و، لەڕێوە عەتەبەی بەر دەرگای (باب النوبي)ی ماچ کرد[1]. کابرا، کفنێکی لەبـەردابوو، شمـشێرێکی ڕووتیـشی بەدەسـتەوە بـوو[2]. ئنجـا کەوتـە پاسـاوهێنانەوە لـە زمـان مامییەوە، لەو ناوێڵییەی کە بەرامبەر دیوانی خەلیفایەتی پێشتر ڕوویداوە. هەرچی شـاندەکەی (الملـك العـادل)ە، ئـەوە، ئـەو، نامەیـەکی ڕادەسـتی خەلیفـە کـرد، داوای لێبوردن لە (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی تێدا بوو. داوای هەردوو شـاندەکە قـەبووڵ کرا[3]. ڕاستیشت دەوێ شاندنی شاندێکی بەم گرنگییە، بۆمـان دەردەخـات کـە پێـشتر پێوەندیی نێوان هەولێر و بەغدا نالەبار بووە.

پاش ئەم دەستپێشخەرییە، لاپەڕەیـەکی نـوێی پێوەنـدیی دۆسـتانە کرایـەوە، ئیـدی (موزەففەرەددین گۆگبـوری) بـەپێی فـەرمان و ڕێنمـایی خەلیفـە هەڵدەسووڕا. دوای شـەش سـاڵ، واتـا لەسـاڵی (٦١٢ك/ ١٢١٥ز)دا، خەلیفـە (الناصـرلدين الله) لەشـکرێکی تـەیار و ئامـادە کـرد بـۆ سـەرکوتکردنی یاخیبوونەکـەی (منکلـی)ی کۆیلـە (المملـوك منكلي)، ئەو (منکلی)یە لە (اوزبك ابن بهلوان)ی ئاغـای، سـەرداری ئازەربێجـان و لـە خەلیفەش یاخی ببوو، وڵاتەکەشی داگیرکردبوو، لەساڵی (٦٠٨ك/ ١٢١١ز)یشەوە هەموو ڕێگـاو بانـەکانی بڕیبـوو[4]، لەسـاڵی (٦١٠ك/ ١٢١٣ز)یـشدا (شمـس الـدين أيـدغمش)ی

---

[1] (باب النوبی): دەرگای عەتەبەشیان پێ دەگوت، چونکە عەتەبەکەی تێدایـە و، شـاند و مـەلیك و سـەرۆکانی حاجییـان، بگەیـشتنایە بەغـدا، دەچـوون ئـەو (عەتەبـە)یـەیان مـاچ دەکـرد.. بنـۆڕە: مصطفى جواد و، احمد سوسة، دليل خارطة بغداد، ط ٩٥٨، ص ١٥٨.

[2] نیشانەی دڵسۆزییە تا مردن، بۆ ئەوەی لێی دڵنیا ببن.

[3] ابن الساعي، ٩/ ١٨٧ ـ ١٨٨. ابن كثير، البداية والنهاية ـ حوادث تلك السنة.

[4] الكامل ١٢/ ٢٩٦. النجوم الزاهرة، ٦/ ٢١٢.

دۆستی خەلیفە سەرداری (هەمەدان و، ئەصفەهان و، رەی)ی کوشتبوو[1]. خەلیفە داوای لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) کرد ببێتە فەرمانداری ئەو لەشکرە.

خەلیفە، دوای خڕکردنەوە و ئامادەکردنی لەشکرەکەی، نامەی نارد بۆ (جلال الدين بن حسن الصباح)ی[2] سەرکردەی قەلاگەلی ئیسماعیلییەکان لە ولاتی فارس و، نامەی بۆ (الملك الظاهر غازي بن صلاح الدين الأيوبي)ی سەرداری حەڵەب و، بۆ (الملك العادل الأيوبي)ی سەرداری میسر و شامیش نارد، داوای کرد، یاریدەی بدەن بۆ ڕامالێنی هێزەکانی (منکلی). داوای خەلیفە قبوڵ کرا، ئنجا لەبەر سنگی لەشکرەکەوە، (مظفرالدين سنقری)ی کۆیلەی ناودار بە شێوە شێر[3] (وجه الأسد) دانا، ئەوجا فەرمانی نارد بۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری) کە بەخۆی و بە لەشکرەوە ئامادە بێت و، ببێتە پێشەنگی هەموو لەشکرەکان[4]. ئەمیش بە لەشکری خۆی و موسڵ و ولاتی جزیرە و حەڵەبیشەوە گەیشتە مەیدان و، ملی نا لە هەمەدان و لەگەڵ لەشکری (منکلی)دا، لێرە و، لەوێ شەڕێکی چاکی کرد و، ئەنجام، (منکلی) شکا و هەلات و، پاشانیش کوژرا[5].

---

[1] الكامل ١٢/ ٣٠١. رشيدالدين فضل الله الهمداني، جامع التواريخ بالفارسية، جلد (١) ص ٣٤٩. النجوم الزاهره، ٦/ ٢٠٨.

Juvaini, The History of The World Conqueror. V. II, P. 702.

[2] ئەم سەرکردە ئیسماعیلییە، بەپێچەوانەی ئیسماعیلییەکانی دی، ببوو بە دۆستی خەلیفە.. بنۆڕە: الكامل ١٢/ ٢٩٨. النجوم الزاهرة، ١٢/ ٢٠٣.

هورات CL. Huart، دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٣٣. مادة (الاسماعيلية) جـ ٢، ص ١٨٩.

[3] ئەم (شێوە شێرە) لە ساڵی (٦٣٣ك)دا ڕۆڵێکی گرنگی لە پاراستنی موڵکەکانی خەلیفەدا، دژ بە (جلال الدين منكبرى)ی سوڵتانی خواریزم گێڕا. شێوە شێر، خۆی سەرداری خۆزستان بوو، لەساڵی (٦٢٥ك)دا مرد.. بنۆڕە: الصفدي (مخطوط). الوافي بالوفيات ٨/ ١٩٥. ابن الفوطي، تلخيص مجمع الالقاب، ط/ لاهور، ٥/ ٥٢٥.

[4] الكامل ١٢/ ٣٠٦.

[5] م. ن. ص. ٣٠٧. رشيد الدين فضل الله، جامع التواريخ، جلد (١) ص ٣٤٩. الغساني، المسجد المسبوك، ص ٢٠٧. النجوم الزاهرة، ٦/ ٢١٣.

لەساڵی (٦١٨ك/ ١٢٢١ز)[1]دا بۆنەیەکی دی هاتەپێش کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بۆ دووەم جار شانبەشان لەشکری خەلیفە بچێتە شەڕەوە، ئەوەبوو، مەگۆل وڵاتی ئازەربێجانیانی داگیر کرد و، چوونە ناو شارۆچکەی مەراغەوە، ئنجا گەیشتنە تەورێز و داگیریان کرد، پاشان لێی کشانەوە و بەرەو باشوور کەوتنە ڕێ بۆ هەولێر، بەڵام دیتیان ڕێگای هەولێر هەمووی هەڵدێر و تاوێر و ڕچە ڕێگای تاکە کەسی پیادەیە و شیو و دۆڵی تەنگەبەرە و لەیەك سوار زیاتر ناکێشێ[2]، لەبەر ئەوە ڕێگای خۆیان گۆڕی. بەڵام خەلیفە لەوە دەترسا کە پیلانەکەیان گۆڕیبێ و بەرەو بەغدا مل بنێن و وازیان لە هەولێر هێنابێ، بۆیە نامەی کردە سەر سەرداری موسڵ و سەرداری هەولێریش کە بە پەلە بگەنە (داقوق) و لەگەڵ لەشکرەکانی خۆیدا یەك بگرنەوە و ڕێگای هێرشهێنان بگرن و بەرەو پاش بیشکێنن. (موزەففەرەددین گۆگبوری) قایل بوو، چونکە خەلیفە قەولی دە هەزار سەربازی پێدابوو کە بۆی بنێرێ و بیکات بە فەرمانداری لەشکرەکە[3]. (موزەففەرەددین گۆگبوری) بەرەو (داقوق) کەوتە ڕێ و، هێزەکانی موسڵیش گەیشتنە ئەوێ. خەلیفە تەنیا هەشت سەد سەربازی بە سەرکردایەتی (جمال الدین قشتمر) لە داقوق هەبوو. کاتێ (موزەففەرەددین گۆگبوری) ئەم لەشکرە کەمەی خەلیفەی دیت، دەستبەجێ بڕیاری دا کە ئەم شەڕە نەکات، چونکە بۆی دەرکەوت ئەم شەڕە ناهاوتایە و، کارێکی هەڵە و نابەجێیە خۆی و سەربازەکانیشی بکات بە قوربانی و، لە تێکشکان و هەڵاتن و سەرشۆڕیش بەولاوە هیچی تری بۆ نامێنێتەوە. کاتێکیش خەلیفە بۆ لێپێچینەوە بانگی کرد، لەبەردەمی خەلیفەدا داکۆکی لەخۆی کرد و بە خەلیفەی گوت: دوژمن بەهێزە، منیش سەربازم کەمە و ناتوانم بەو حاڵەوە دەستەویەخەیان ببم. من

---

[1] (ابن الأثير) لە باسی ڕووداوەکانی ساڵی (٦١٧ك)دا، باسی ئەو ڕووداوەشی کردووە کە لە ساڵی (٦١٨ك)دا ڕوویداوە.. الكامل ١٢/ ٣٧٧.

[2] الكامل ١٢/ ٣٧٨. مورازا دوهسون "موغول تأريخي" جـ ١، ص ١٥٢.

[3] الكامل ١٢/ ٣٧٩. ابن الكثير، البداية والنهاية، ١٣/ ٩٠. ابن خلكان ٥/ ٢٤٤. مورازا دوهسون، "موغول تأريخي، ١/ ١٥٢.

داوای ده هەزار سەربازم لە خەلیفە کردبوو، خەلیفە ڕازی بوو، منیش چووم بۆ (داقوق) بەڵام دیتم خەلیفە سەربازی کەمی ناردووە[1]، ئەوەش کە هاتە لای من نەدەگەیشتە هەشت سەد (طواش) واتا هەشت سەد کۆیلەی خزمەتکاری نزیکی خەلیفە[2]، لەبەر ئەوە منیش دانیشتم و خۆم و موسوڵمانانیشم لە مەرگ ڕزگار کرد[3]. هەرچی، مەگۆلەکانیشە، کاتێ باسوخواسی ئەو کۆبوونەوەیەی (داقوق)یان بەرگوێ کەوت لە هێرش پەشیمان بوونەوە و ترسی بەزین و دۆڕاندنیان کەوتە دڵ، وایاندەزانی هێزەکانی ئیسلام بە دوویانەوەن، بەڵام کە دیتیان هیچ دیار نەبوو، وەستان و دەواریانلێهەڵدا و کەوتنە چاوەڕوانی، تا بزانن چی ڕوودەدات و مەسەلەکە دەگات بە چی، بەڵام هیچ شەڕێك لە نێوانیاندا ڕووی نەدا[4].

---

[1] الكامل ١٢/ ٣٧٩. مفرج الكروب ٤/ ٤٩. الغساني، العسجد المسبوك ٢٤٩.

[2] (طواش): واتا مەمالیك ـ یان خزمەتكارە (نۆكەرە) نزیكەكانی خەلیفە، یان ئەوانەی كە (الاستاذون)یشیان پێدەڵێن.. القلقشندي، صبح الاعشى ٣/ ٤٧٧. یان خزمەتكاری (خەساون) ٥/ ٤٥٦. بنۆڕە: د. حسن الباشا، الالقاب الاسلامية في التأريخ، ص ٣٨٢.

[3] الكامل ١٢/ ٣٧٩.. (الذهبي) شتێكی تەواو جیاواز لەوەی (ابن الأثير) دەگێڕێتەوە، دەڵێت: سەرداری هەولێر داروبەردی دەربەندەكانی پڕ كرد لە كورد و كردنی بەگژ مەگۆلەكاندا. كوردان كەلوپەلی مەغۆلیان تاڵان دەكرد و لە شیرینی خەودا دەیانكوشتن. كاتێكیش بەیانیان بە خەبەر دەهاتن نەیاندەزانی كەوتوونەتە بەر شەبەیخونی كورد و، سەریان لەو لێقەوماوی و نەهامەتییەی خۆیان سوڕ دەما، نەیاندەزانی ئەم دوژمنە نادیارە چۆن چۆنی هەموو شەوێ هەڵدەكوتێتە سەریان و لەكوێوە دێن. پاشان خەلیفە كۆمەڵ كۆمەڵ هەموو لەشكرەكانی كۆكردەوە و بانگەوازی هەڵدا، لەهەموو لایەكەوە نوێنەران ڕوویان تێ كرد، كاتێك بیستیان شاندی مەگۆل گەیشتووە، ڕوویان لە سەرداری هەولێر كرد كە هەموو لەشكرەكەی دەربخات و خەڵكی ڕەشەكی و وەرزێرانیان تێكەڵ بكات، كاتێكیش گەیشتە ناو (داقوق) چەندین جار هەندەی لەشكرەكەی بۆ دیار كرد، سەرداری داقوقیش لە مەملوكەكانی خەلیفە بوو. فەرمانی دا دەوارێكی زۆر گەورە هەڵبدرێت، هەندەی نیو قۆناغیش ڕایەخیان ڕاخست و، سەكۆیەكی بەرزیشیان بەسەر تەختێكەوە دامەزراند بە پەیژە بۆی سەردەكەوتن، وێنەیەكی گەورە و جوان بوو. بیست هەزار كەسیش دەست بە شمشێری ڕووتەوە ڕیزببوون. بنۆڕە كتێبەكەی: مخطوط (تأريخ الاسلام)، ورقة ١٣٥ ـ ١٣٦.

[4] الكامل ١٢/ ٣٧٩. الذهبي، ن. م. ورقة ١٣٣. العبر ٥/ ٦٥.

لــەم دوو ڕووداوەی، ســـەرکوتکردنی یاخیبوونەکـــەی منکلـــی و کۆبوونەوەکـــەی داقووقـەوە، پێوەنـدیی دۆسـتانەی نێـوان هـەولێر و بەغـدامان بـۆ دەردەکـەوێت، تـا ڕادەیەکی ئەوتۆ کە خەلیفە سەرداری هەولێر بکات بـە فەرمانـداری گشتی هەموو ئەو لەشکرانەی لەو دوو ڕووداوەدا بەشدارییان کرد.

(بدرالدین لؤلؤ) مەترسییەکی گەورەی لـەم پێوەنـدی و ڕێککەوتنـە دوو قۆڵییـەی نێوان هەولێر و بەغدا کەوتە دڵ. لەبەر ئەوە، بەهەموو هێز و توانـای خـۆی کەوتـە کۆشـش بـۆ تێکـدانی و بـۆ دڵڕەشـکردنی خەلیفـە (الناصـرلدین الله)، بـەڵام خەلیفـە نەخلیسکا، وەلێ بە ئاگا هاتەوە و کەمێك کەوتە دووربینی، لەگەڵ ئەوەشدا، خەلیفە پشتگیری لەو هاوپەیمانییە دووقۆڵییەی نێوان سەرداری هەولێر و مـەلیکی ئـەییوبی (عیـسی)ی سـەرداری دیمەشـقدا دەکـرد، ئەمـەش لەکاتێکـدا بـوو کـە خـەلیفـە لەگـەڵ (الملـك الکامـل)ی ئـەییوبیی سـەرداری میـسردا لێـك نیگـەران بـوون بـەهۆی ئـەو سـووکایەتییەی کـە کـوڕی ئـەم مەلیکـە - سـەرداری یەمـەن - بـە مـیری حاجییـانی عیراقی کردبوو، لەبەر ئەوە خەلیفە لە (الملك الکامل) و لە هاوپـەیمانی ئـەم مەلیکە و لـە (الملـك الاشـرف)ی برایـشی نیگـەران بـوو، ئـەنجام هاوپەیمانەکـەی (بدرالـدین لؤلؤ)یشی گرتەوە. خەلیفە نامەی بـۆ (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) نـارد و ئـەم بـارە نوێیەی بـۆ ڕوون کـردەوە، ئنجا هـەردووکیان پێوەنـدییان بـە سـەرداری دیمەشـقەوە کرد[1].

لەگـەڵ ئەوەشـدا، خەلیفـە پـشتگیری لـەو ڕێکارانـە دەربـڕی کـە (بدرالـدین لؤلـؤ) لەبارەی دانـانی مـیرە منداڵـەکان لەسـەر تـەختی حـوکمی موسـڵ پێـڕەوی کردبـوو[2]، بەوەش (عمادالدین زەنگی)ی زاوای (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی لـە تـەختی موسـڵ

ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب، ٥/ ٧٢.

[1] الکامل ١٢/ ٤٦٢.

[2] هـ. س. ١٢/ ٣٣٤.

بێبەش کردبوو، کە ببووە هۆی تێکچوونی پێوەندی و پەیدابوونی دوژمنایەتی لەنێوان سەرداری هەولێر و موسڵدا، وەك پێشتریش باسمان کرد.

ئەم خەلیفەیە لەساڵی (٦٢٢ك/ ١٢٢٥ز)دا مرد، کاتێ کە دوژمنایەتی نێوان هەولێر و موسڵ گەیشتە ئەوپەڕی توندی. (بدرالدین لؤلؤ) لەوە دەترسا خەلیفەی نوێ (المستنصر بالله)[١] (٦٢٣ - ٦٤٠ك/ ١٢٢٦ - ١٢٤٢ز) پشتی تێ بکات و دەستی لێ بەربدات. لەبەر ئەوە نامەی بۆ دەنارد و خۆی لێ نزیك دەکردەوە تا لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) هەڵیگێڕێتەوە و بیکات بە دوژمنی. دەیویست وا لە خەلیفە بگەیێنێ کە ئەو میرە بە قسەی ناکات و ملی بۆ کەچ ناکات. لەو نامانەدا کە (ضیاءالدین ابن الأثیر) لە تەلاری موسڵ دەینووسی، لە نامەیەکیاندا نووسرابوو کە سەرداری هەولێر ویستوویەتی دەوڵەتی غەیرە عەرەب (الاعاجم) بهێنێتەوە هەولێر و بەئاشکراش باسی کردووە و ڕێگای پێ داوە - هەرچەندیشە گیر و، چاوبرسییە - بەڵام لە گەنجینە پڕەکانی کۆمەکیشی پێ کردووە[٢]. لەوەش زیاتر دەڕواو دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) دوژمنانی خەلیفەی لە ناوچەکە خڕ کردووەتەوە و بەنیازە هێرشیان پێ بکاتە سەر بەغدا و دەڵێت: سەرگەورەی خوارێزمی گاڵ داوە و، سەرگەورەی خۆراسانیشی لە خەلیفە ڕاست کردووەتەوە[٣].

وادیارە، (بدرالدین لؤلؤ) لەم درۆ و دووزمانییەدا سەرکەوتووە و خەلیفەی بەلای خۆیدا کێش کردووە، ئەوەتا، (الحموي) دەڵێت: خەلیفە نامەیەکی نارد بۆ سەرداری موسڵ، پشتگیری لێ دەکات دژ بە (موزەففەرەددین گۆگبوری) و بەڵێنیشی دەداتێ هەموو یارمەتییەکی بدات[٤].

---

[١] بەر لە (المستنصر بالله) (الظاهر بامرالله)ی باوکی، خەلیفە بوو، بەڵام لە دەمانگ زێتری نەخایان. لە ڕەجەبی ساڵی (٦٢٣ك/ تەمووزی ١٢٢٦ز) مرد، بنۆڕە: الکامل ١٢/ ٤٥٦.

[٢] ضیاء الدین ابن الأثیر، رسائل ابن الأثیر، ص ٧١.

[٣] م. ن. ص.

[٤] الحموي، التأریخ المنصوري، ٣٢٤.

بـەڵام پاشـان خەلیفـە بایدایـەوە بـەلای سـەرداری هـەولێردا، پێدەچـێ سـەرداری هەولێر دبلۆماسییەتێکی عاقڵانەی گرتبێتە بەر کە خەلیفە چاو بە ڕەفتاری خۆیـدا بەرامبەر بەو بخشێنێتەوە و بۆی دەرکـەوتبێ کـە سـەرداری هـەولێر بێتاوانـە و لـەو تۆمەتەی کە (بدرالدین لؤلؤ) داویەتییە پاڵی بێبەرییە. ئەم بادانەوەیەی خەلیفـەش لەوەوە هاتووە کە خاڵێك لەخاڵەکانی ئەو ڕێککەوتنەی ساڵی (٦٢٦ك/ ١٢٢٩ز)ی نێـوان خەلیفە و سوڵتانی خواریزم (جلال الدین منگبرتی) ئەوەی تێدایە کە خەلیفە داوای لەم سـوڵتانە کـردووە دەسـت بـۆ زەوی و زاری میرەکـانی ناوچـەکە درێـژ نـەکات، کـە (موزەففەرەددین گۆگبوری)یش یەکێکە لەو میرانە، چونکە ئەوانـە سـەر بـە دیـوانی خەلافەت و دەسدای ئەون[1].

پێوەنـدیی دۆسـتانەی نێـوان هـەولێر و بەغـدا دەوامـی کێـشا، نـەخوازەلا هـەموو ناوچەکەش سەرلەبەری کەوتبووە بەر مەترسـیی مـەگۆلان و، چـەندین سـاڵیش بـوو پەلاماریان دەدا و هێرشیان دەهانی. ئـەمارەتی هـەولێریش لـەو پـەلامار و هێرشـانە سەر سەلامەت نەبوو، بەڵکو کاری لە بەرگری و لە توانـستی هـەولێر کردبـوو، لەبـەر ئـەوە، سـەرداری هـەولێر وەهـای بەچـاکتر زانـی بەرگرییـەکی هاوبـەش لـەدژی ئـەو دەستدرێژکارانە ڕێك بخرێت. هەولێر هەند لاواز و کەم هێز ببـوو، هەنـدێ گرووپـی چـەتە و ڕێگـر پـەلاماری دەوروبـەری شـارەکەیان دەدا. (ابـن الأثـیر) دەڵێـت: لەسـاڵی (٦٢٧ك/ ١٢٢٩ز)دا، میر (شمس الدین سـونـج) پەیـدا بـوو. ئـەو کابرایـە سـەرۆکی ئێڵـی (قشیالوا)ی تورکمانە، دۆست و لایەنگرانی خۆی کۆ کردەوە و گاڵیانی دەدا لەناوچەی نێوان هەولێر و هەمەداندا[2] بکەونە تالان و برۆ و ڕێگا بڕین و چەتەیی و تێکـدانی ئاسـایش و ئـارامی، تـا قـەڵای (سـارۆ)[3]شـیان داگـیر کـرد، قـەڵای (سـارۆ) قەڵایـەکی

---

[1] النسوي، سيرة السلطان جلال الدين منكبرتي، ص ٣٠٤.

الجويني، تأريخ جهانشكاي ٢/ ١٥٥. عباس اقبال، تأريخ مفصل ايران، ص ١٣.

[2] الكامل ١٢/ ٤٩٣. مفرج الكروب ٤/ ٣٠٦.

[3] (سـارۆ): جێگـای ئـەم قەڵایـەمان لـە کتێبگـەلی وڵاتگەڕانـدا نەدیتـەوە، بـەڵام کـەوتبووە نزیـك ڕویندوز (ڕەواندزی ئێستا) وەك لە قسەکانی (ابن الأثیر)ەوە دەردەکەوێت، ١٢/ ٤٩٣.

سـەختی ناوچـەی هـەولێر بـوو (عزالـدین محمـد الحمیـدي) کـە بەرپرسـی قەڵاکـە و یەکێك بوو لە گەورە میرانی (موزەففەرەددین گۆگبوری)[1]، ئەویشیان کوشـت. ئنجـا، سـەرداری هـەولێر، خـۆی، بـەرەنگاریان بـووەوە، وەلـێ نـەیتوانی قەڵاکـەیان لـێ بـسەنێتەوە، داگیرکـاران خۆیـان لـە قەڵاکـەدا قـایم کردبـوو، (موزەففـەرەددین گۆگبوری)، ناچار، تەباییینامەیەکی لەگەڵیانـدا مـۆرکرد و قەڵاکـەی بـۆ ئـەوان بـەجێ هێشت. (شمس الدین سونـج) قەڵای (روینـدز)[2]یشی داگیر کرد کە قەڵایەکی قایمکاری ناوچەکەیە.

ئەم غەڵەبەو سەرکەوتنانەی ئەم گروپە لە دەوروبەری هەولێردا بەدەستیان هێنـا، (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) ناچـار کـرد پێوەندییـەکانی لەگـەڵ خەلیفـەدا چـاکتر بکات، نەخوازەلا کە مەترسیی مەگۆلانیش ڕۆژ بـە ڕۆژ زیـاتر دەبـوو[3]. ئـەم هـەموو ڕووداوانە کارێکی وەهای کرد پێوەندیی نێوان سەرداری هـەولێر و خەلیفـەی بەغـدا زیاتر توند و تۆڵتر ببێت و، لە سـاڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣٠ز)دا، (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) سەردانێکی خەلیفەی کرد لە بەغدا، ئەو سەردانە دەنگی دایەوە و بـوو بـە نیـشانەی ئەوپەڕی پێوەندی و دۆستایەتی.

---

[1] (ابن الأثیر) ناوی ئەم مـیرە لـە نوسـخەکەی چاپی (دار صـادر ـ بـیروت، سـاڵی ١٩٦٦)دا نابـات، کـە ئێمە پشتمان پێی بەستووە، وەلێ لە نوسخەکەی (مطبعة الاستقامة ـ القاهرة)دا کە لـە (الکامـل ٩/ ٣٨٢)ەوە وەریگرتووە ناوی دەبات. ئەم میرە یەکێك بوو لـە گـەورە میرانـی (الملـك الاشـرف الأیـوبي)، بەڵام لێی جیاببووەوە و خۆی گەیاندبووە لای سەرداری هەولێر. بنۆڕە: لاپەڕەی (١١٩).

[2] ابن الأثیر، وەسفی قەڵای روینـدز (ڕەواندز) دەکـات، دەڵێـت: چـاکترین و سـەختترین قەڵایـە، کـە وێنەی نەبووە. ئەوکات سەر بە ئازەربێجان بووە: (الکامـل ١٢/ ٤٩٣. (یـاقوت الحمـوي)یـش هـەروەها دەڵێت: معجم البلدان ٣/ ١٠٥.

[3] محمد رضا الشبیبي، مؤرخ العراق ابن الفوطي، جـ٢، ص ١١.

سەردانەکەی بەغدای[1] ساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣٠ز)ی موزەففەرەددین گۆگبوری

دوای پتەوبوونی پێوەندیی دۆستانەی نێوان ئەمارەتی هەولێر و خەلیفەی بەغدا، خەلیفە (المستنصربالله) داوەتی (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی کرد، بۆ بەغدا. بەو نیازەش خەلیفە، هەر یەکە لە (محي الدين يوسف ابن الجوزي)[2] و (سعدالدين حسن ابن الحاجب علي)ی لە ساڵی (٦٢٧ك/ ١٢٣٠ز)[3]دا نارد بۆ هەولێر کە خەلیفە بەنیازە میوانداریییەکی بکات لە بەغدا. سەرداری هەولێریش بەسوپاسەوە ڕەزامەندیی دەربڕی و، فەرمانی دا، گەورە پیاوانی تەلار بکەونە خۆ و ئامادەبن. کاروان، لەمانگی موحەڕەمی (٦٢٨ك/ تشرینی دووەمی ١٢٣٠ز)دا کەوتە ڕێ و (موزەففەرەددین گۆگبوری) کلیلی هەولێر و هەموو قەڵاکانیشی لەگەڵ خۆی برد کە پێشکەشی بکات بە خەلیفە[4] وەك ڕادەستدانێکی پێشەکیی ئەمارەتەکەی و، بەستنیشی - دوای مردنی خۆی - بە مەملەکەتی خەلیفەوە.

---

[1] ئەوە دووەم جار بوو، (موزەففەرەددین گۆگبوری) بە میوانی بۆ بەغدا بچێت. جاری یەکەمیشی ئەوەبوو کە لە تەختیان خست و لە هەولێریش دەریانکرد. کەچی هەندێ لە مێژوو نووسان ئەم سەردانەی (٦٢٨ك) دەکەنە سەردانی یەکەم.. بنۆڕە:

أ- الحوادث الجامعة، ص ١٩. دانەری ئەم کتێبە دەڵێت: " موزەففەرەددین گۆگبوری بەر لەوە، بۆ بەغدا نەچووە".

ب ـ ابن كثير، البداية والنهاية، ١٣/ ١٢٩. ئەمیش لە (الحوادث الجامعة) دەگێڕێتەوە، بنۆڕە: جـ ـ عباس العزاوي، العراق بين احتلالين ١/ ٢١٦. ئەوەش بزانە کە ئەم (العزاوي)یە لە لاپەڕەیەکی پێشتردا دەڵێت: ئەمە سەردانی یەکەمێتی، د. ناجي معروف، تأريخ علماء المستنصرية، ص ٧٨.

هـ ـ د. محمد صالح داود القزاز، الحياة السياسية في العراق في عهد السيطرة المغولية، ص ٧٣.

[2] ئەم (محي الدين يوسف)ە، کوڕی مێژوو نووسی بەناوبانگ (ابو الفرج عبدالرحمن بن علي (ابن الجوزي) یە (ت ٥٩٧هـ). کە خاوەنی کتێبی (المنتظم في تأريخ الامم) و کتێبی دیکەی زۆریشی هەیە. (محي الدين يوسف) کەسێك بوو لە پیاوە گەورەو ناودارەکانی تەلاری خەلیفە و، پلەی کوێخایەتیی تەلاری لە ساڵی (٦٤٢ك)دا لە سەردەمی خەلیفە (المستعصم)دا هەبوو: مرآة الزمان ٨/ ٧٤٧.

[3] الحوادث الجامعة ص ١٩.

[4] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٨/ ٦٨١. الذهبي، مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة ١٨٣.

دەمێ (کاتێ) میوانەکان لە بەغدا نزیك بوونەوە، هێشتا قۆناغێکیان مابوو بگەنە شوورە[1] و دەرگای شار، ئا لەوێدا پێشوازییەکی گەورە و گەرمیان لێ کرا. (فخرالدین احمد بن مؤید القمي)ی جێگری وەزیری خەلیفە، سەرگەورەی پێشوازیکاران بوو، میر و قازی و مەلا و هەموو کارمەندانی گەورەی تەلاری (المستنصر) وەپیر میوانەکانەوە هاتبوون، پاشان هەموو پێکەوە چوونە ناو شاری بەغدا، کە گەیشتنە عەتەبەی دەرگای پاسەوان (باب النوبي)[2]، (موزەففەرەددین گۆگبوری) دابەزی و عەتەبەکەی ماچ کرد، ئەوجا هەموویان بەرەو خانووی خەلافەت کەوتنەڕێ[3].

خەلیفە فەرمانی دابوو، میوانەکەی ببرێتە تەلاری (التاج)[4] لەسەر ڕووباری دیجلە. هەرچی دەست و پێوەندەکانیشە بەسەر چەند ماڵێکدا دابەش کران (داکران)". پاش ئەوەی میوانان ماندوویان حەسایەوە، خەلیفە (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی بۆ ئەنجومەن بانگ کرد، ئەمیش خۆی و میرەکانی چوون و خاکەکەیان ماچ کرد. سەرداری هەولێر، بە پەیژە وەسەر کورسییەك کەوت بەخۆی و جێگری وەزارەت و کوێخای تەلارەوە، پەردە لادرا و، میوان سڵاوی لە خەلیفە کرد و، ئایەتی "اکملت لکم دینکم واتممت علیکم نعمتي"[5]ی بەگوێی خەلیفەی عەباسیدا هەڵ دا. خەلیفە، سڵاوی سەندەوە و، ئایەتی: "انك الیوم لدینا مکین امین"[6]ی بەسەردا خوێندەوە.

---

[1] شوورەکەی باکووری قەڵاکەیە، دەوری بەغدای دابوو، تا دەگەیشتە سەر دیجلە و لە (الباب الشرقی)دا دەکوژایەوە (کۆتایی دەهات): الحوادث الجامعة، ص ٢٠.

الهامش للمحقق الدکتور مصطفی جواد.

[2] (باب النوبي)، بنۆڕە لاپەڕەکانی دوای لاپەڕەی ١٥٢، پەراوێزی (٣).

[3] الحوادث الجامعة ص ٢٠.

[4] ناودارترین تەلاری (دارالخلافه)یە لە بەغدای لای ڕۆژهەڵات. لەسەر کەناری دیجلە، لە سەردەمی (الرشید)دا، (جعفر بن یحیی ابن خالد ابن برمك) بنیادی ناوە: معجم البلدان، ماده تاج ٢/ ٣ ـ ٥.

[5] القرآن الکریم، سورة المائدة، الآیة (٣). واتا: (ئەمڕۆ ئایینەکەتانم بۆتان تەواو کرد و، بەرەکەتی خۆشم بەسەرتانا گەیاندە جێ).

[6] القرآن الکریم، سورة یوسف، الآیة (٥٤). واتا: (تۆ، ئەمڕۆ لەلای ئێمە پشتئەستووری، دڵنیابە).

(موزەففـەرەددین گۆگبـوری)یـش چـەندین جـاران خاکەکـەی مـاچ کـرد[١]. پاشـان سوپاسی ئەو زیافەتەی خەلیفەی کرد.

ئیـدی، دوای تـەواو بـوونی ئـەم ڕێوڕەسمـە، خەلیفـە خـەڵات و دیارییـەکی زۆری پێشکەش بـە سـەرداری هـەولێر کـرد. دوو شمـشێر و، ئەسـپێکی زینـزێـڕ و بنزینـێـك (کنبـوش)[٢] و بەرسـنگێکی (مـشدة)[٣] ئاوریـشم و کیفێکـی قایـشی (سـیر)ی بـە دوو ئاڵای[٤] زێـڕ نەخشەوە[٥] تێدا بـوون. پاشـان (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) لـە دەرگـای (القائمي)یـەوە کـە دەکەوێتـە سـەر ئـاوە پاکەکـە و دەرگـای (التمـر)[٦]یـشی پێـدەڵێن، لەوێوە چووە دەرەوە.

سەرداری هەولێر، لەو ماوەیەدا کە لەبەغدا بوو، زیارەتی جێگا ئاینییەکانی کرد و، ڕووی لـە هـەر جێگەیـەك[٧] کردبـا زیافـەت و ئاهـەنگی گـەورە بـۆ خـۆی و دەسـت و پێوەنـدەکانی دەگێـڕدرا. پاشـان میوانییـەکی تـری بـۆ لای خەلیفـە بـۆ سـازدراو کـە گەیشتە دیوەخانی خەلیفـە، خەلیفـە پێیگـوت (چـیی پـێ خـۆش بـووە و حـەزی بـە چییە)، (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) ئـەمجارەش عەردەکـەی لـستەوە و کەوتـە دۆعـا بۆکردنی و ئەم ئایەتەشی بۆ خوێندەوە: "یـا لیـت قـومي یعلمـون بمـا غفـر لـي ربـي

---

[١] الذهبي، مخطوط، تأريخ الاسلام، ورقة: ١٧٦.

[٢] (کنبوش ـ البرذعة) واتا: (بن زین) یان (ئارەقگیر) پارچە لبادێکە لـەبن زینـەوە دەخرێتـە سـەر پشتی ئەسپ: أدي شیر، الألفاظ الفارسیة المعربة، ١٣٨.

[٣] مشدة: بەرسنگ ـ بەرسینە، وەك ملوانکە دەکرێتە ملی ئەسپ، کەمێك بەرسنگی دەگرێتەوە، بۆ جوانییە: الحوادث الجامعة ـ هامش ص ٢١.

[٤] (سنجق) = ئاڵا، القلقشندي، صبح الاعشى ٥/ ٤٥٨. أدي شیر، ص ٩٥.

[٥] الحوادث الجامعة، ص ٢١. الذهبي، تأريخ الاسلام، ورقة ١٧٦.

[٦] باب التمر، او باب سوق التمر، دلیل خارطة بغداد، ١٥٨.

[٧] الحوداث الجامعة، ص ٢٢.

وجعلني من المكرمين"[١] پاشان، زیل و بەم (الكوسات)[٢]ی بۆ لێدرا، ئنجا شەست هەزار دیناری پێدرا بۆ ئەرکومەسرەفی ڕێگا و خەرجی دەست و پێوەندەکانی[٣]. پاش تەواو بوونی زیارەت ئنجا، چوو بۆ دایەرەی وەزارەت، پاشان بۆ گەڕانی ناو بەغدا و، سەری لەو چادرگایەش دا کە بۆ سەربازەکانی لە دەرەوەی شوورەی بازاڕی سوڵتان سازدرابوو[٤].

ئەو سەردانە بیست ڕۆژی خایان[٥]. بە حورمەت و ڕێزێکی زۆرەوە بە ڕێخراو گەڕایەوە بۆ وڵاتی خۆی[٦] و، هەردوو نوێنەرەکەی خەلیفە: (محي الدين يوسف ابن الجوزي) و (سعدالدين حسن بن الحاجب علي) بەگەڵی کەوتن و تا ماوەیەکیش لەلای مانەوە. پاشان گەڕانەوە بۆ بەغدا و بە خەلیفەیان گوت: (موزەففەرەددین گۆگبوری) سوێندی میران و گەورەپیاوانی خەڵکی وڵاتەکەی دا کە بۆ خەلیفە ملکەچ بن و، کە مردیش هەولێری ڕادەست بدەن[٧]. سەرباریش خوتبەی کوڕانی (العادل)ی ئەییوبیی وەستاند و، دەسدایی خۆیشی لەگەڵ (الملك الكامل محمد)ی سەرداری میسریش بڕی و، خوتبەی بەناوی خەلیفە کرد و دەسدایی خۆیشی بۆ خەلیفە ڕاگەیاند[٨].

---

[١] القرآن الكريم، سورة يس، الآية (٢٧): واتا خۆزگە قەومەکەم دەیانزانی کە خوا بە چی لێم بووردووە و سەرمی بەرز کردووەتەوە.

[٢] بنۆڕە پەراوێزی ژمارە (٣)ی دوای لاپەڕەی (١١٥) لێکدانەوەی (الكوسات).

[٣] الحوادث الجامعة، ن. ص. الذهبي، مخطوط "تأريخ الاسلام"، ورقة ١٧٦.

[٤] باب سوق السلطان: (باب المعظم)ی ئێستا. ئەم بازاڕە لە (ساحة الميدان)ی ئێستاوە دەیگرتەوە تا (المدرسة المستنصرية). (سوق الثلاثاء) یان پێدەگوت: دليل خارطة بغداد، ص ١٦٠.

[٥] ابن الفوطي، تلخيص مجمع الآداب، ط/ لاهور، جـ ٥، ص ٥٩٠.

[٦] ابن كثير، البداية والنهاية، ١٣/ ١٢٩.

[٧] الحوادث الجامعة، ص ٢٣.

[٨] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٦٨١.

(ابن كثير) له باسی ئەم میوانێتییەدا دەڵێت: شەرەفێك بوو بۆ سەرداری هەولێر، هەموو مەلیکەکان خۆزگەیان بۆ دەخواست و، ئەوانیش دەیانویست زیارەتێکی وەك ئەوەی ئەو بکەن و بەو شەرەفە بگەن، بەڵام بەختیان نەیبڕی[1].

بێگومان ئەو سەفەرەی بەغدا، پێوەندیی نێوان هەولێر و بەغدای لە هەموو وەختێك پتەوتر کرد. ئیدی سەرداری هەولێر، وێڕای ئەوەش کە پیر ببوو بەڵام خەلیفە بەچاوی فەرمانداریکی لێوەشاوە و شایان لێی دەڕوانی و لە هەموو کەسێك زێتر پشتی پێی قایم بوو، بەدۆستی ڕۆژی تەنگانەی دادەنا. سەرچاوەکانیش دەڵێن؛ لەو هێرشەشدا بەشداریی کرد کە خەلیفە بردییە سەر ئەو مەگۆلانەی وڵاتی ئازەربێجانی نزیك بە ئەمارەتی هەولێر و مەملەکەتی خەلیفەیان وەژێر پێ نابوو، سەرباری ئەوەش وڵاتی شارەزووریشیان - کە (عماد الدين زەنگی)ی زاوای (موزەففەرەددین گۆگبوری) حوکمی دەکرد - تەنگاو کردبوو، (جلال الدين منکبرتی)ی سوڵتانی خواریزمیش کە لە ساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣٠ز)دا کوژرا ئیدی ئەو بەربەستەش لە ڕێگەی کشانی مەگۆلاندا نەمابوو، چونکە ئەو (جلال الدين)ە وەك دیوارێك ڕێگای لێ گرتبوو[2].

خەلیفە کەوتە خۆ و، سەرباز و لەشکری تەیار کرد، (جمال الدين قشتمر)ی سەرلەشکرەکەی خۆی، کرد بە فەرمانداریان[3]. ئەوجا کردیە سەر وڵاتان کۆمەکییان

---

[1] ابن كثير، البداية والنهاية ١٣/ ١٢٩. ئەوەی جێگەی ڕامان و شایانی پرسیارە ئەوەیە، کە (ابن الأثير) باسی ئەم سەفەرەی سەرداری هەولێر ناکات، سەیرەکەش لەوەدایە، ئەو سەروەرە، مێژووەکەی دەنووسی کە تا کۆتایی ساڵی (٦٢٩ك)یش لەسەر نووسینی هەر بەردەوام بوو، بەڵکو تا کۆتایی مانگی سەفەری ساڵی (٦٢٩ك)یش (کانونی یەکەمی ساڵی ١٢٣١ز) هەر بە نووسینەوە خەریك بوو: ... بنۆڕە: الكامل ١٢/ ٥٠٤.

[2] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٨/ ٦٧٠. الذهبي، العبر، ٥/ ١١٣.
رشيدالدين فضل الله الهمداني، جامع التواريخ، مجلد/٢، جـ ١، ص ٢٩٩.
النجوم الزاهرة، ٦/ ٢٧٧. الغساني/العسجد المسبوك، ص ٣٢٠.

[3] ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق لسنة ٤٩، ص ٧٣٧.

پێبکەن. لەو دەمەدا بوو، لەپڕ نوێنەری (موزەففەرەددین گۆگبوری) بە هەڵەداوان گەیشتە بەغدا و هانای بۆ خەلیفە برد کە مەگۆل گەیشتوونەتە وڵاتەکەی و گوندەکانیان تالآن کردووە و خەڵکێکی زۆریشیان کوشتووە. بگرە لە کۆتایی ساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣١ز)دا چوونە ناو شاری هەولێریشەوە - وەك ابن الأثير دەڵێ - خراپەکاری و بێئابڕووییەکی ئەوتۆیان لە شارەکەدا کردووە، لەوە پێش نەکراوە و نەبیستراوە[1]. هەندەشیان لە خەڵکەکەی کوشتووە مەگەر هەر خوا بزانێ چەندن[2]. ئەوجا، ملیان نا لە (کرخینی)، واتا کەرکوك و، لەوێشەوە گەیشتنە داقوق و خەڵکێکی زۆریشیان لەو دوو شارەدا کوشت[3].

(جمال الدين قشتمر)ی فەرمانداری لەشکرەکانی خەلیفە، بەخۆی و سەرباز و میرەکانیترەوە بەرەوباکوور کەوتەڕێ تا لەگەڵ لەشکرەکەی (موزەففەرەددین گۆگبوری)دا یەك بگرنەوە و گرووپە مەگۆلەکانی ئەم ناوچەیە لەناو ببەن. هەردوو لاش، (لایەنی خەلیفە و لایەنی هەولێر) لەلای قەڵای کەرخینی (کەرکوك) کۆبوونەوە و چادرگایان لێ هەڵدا، بەڵام هیچ ئاسەوارێکی مەگۆلیان نەدیت. بەهەر حاڵ، تا ماوەیەکی زۆریش، لەوێ چاوەڕوانیان کرد تا بێزاربوون. ئەم چاوەڕوانی و بێزارییەش بووە هۆی پێکدادانی هەردوو لەشکری خەلیفە و لەشکری سەرداری هەولێر و، هەندێ کوژراو و بریندارێشی لێ کەوتەوە، ئەگەر پیاوەتی و ئاقڵی و هێوریی (جمال الدين قشتمر) نەبوایە ئەنجامێکی خراپتری لێ پەیدا دەبوو، ئەو نەیهێشت خوێنی زێتر بڕژێ. ئەوەبوو خۆی کرد بە دەوارەکەی (موزەففەرەددین گۆگبوری)دا، کەچی سەیری کرد، وا، خۆی بۆ شەڕ ئامادە دەکات، ئەوجا، هێوری کردەوە و هێنایەوە سەرخۆی و دەستی کرد بە گلەیی و سەرزەنشت، پاشان دڵی

---

[1] الكامل ١٢/ ٥٠١. مفرج الكروب ٤/ ٣٢٨.

[2] المقريزي، جـ ١، ص ٢٤١.

[3] الكامل، ص. ن. مفرج الكروب ٤/ ٣٢٨.

دایـەوە و بـەزمانی شـیرین کەوتـە ئامۆژگـاری و ئاشـتکردنەوەی. بـەو جـۆرە ئـاگری شەڕەکەی کوژاندەوە و نەیهێشت بتەنێتەوە[1].

کاروان لە کەرخینیەوە بەرەو شارەزوور کەوتـەڕێ و گەیـشتە موغـان[2] لـە رۆژاوای شـارەزوور کـە مەترسـیی مـەگۆلی لەسـەر بـوو[3] چـونکە مـەگۆل گەیـشتبوونە (سـامیان)[4] کـە گوندێکـە لـە گونـدەکانی هەمـەدان. لەشـکری ئیـسلام لـە تینوێتیـدا پەرێـشان بـوون، ئاویـان پـێ نـەمابوو، هەنـدێکیش لـە سـەربازەکان لـە بـێ ئاویـدا خنکان و مردن، سـەرداری هـەولێریش نەخۆشـکەوت و لەپاکـەوت و لەگـەڵ کاروانـدا بڕی نەدەکرد، پیریش بوو، تەمەنی هەشتا ساڵ بوو. لەبەر ئەوە لە موغان لایان دا و وەستان. سەرداری هەولێر بڕیاری دا بگەڕێتەوە بۆ هـەولێر، داوای لـە (جمـال الـدین قشتمر) کـرد کـە (شـرف الـدین علـي) و مـیر (سعدالدین حـسن ابـن الحاجب علـي)ی لەگەڵدا بنێرێ، تـا، قـەڵای (خفتیـان)[5]یـان ڕادەسـت بـدات و، دوای مردنیـشی، شـاری هەولێر بگرنە دەست. (جمال الدین قشتمر) داواکـەی بـەجێ هێنـا و قایـل بـوو بـەو جۆرە (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەگەڵ هـەردوو نوێنـەرەکـەی خەلیفـەدا گەیـشتنە هەولێر.

(جمال الدین قشتمر)یش نەیویست لەوە زیـاتر لـەو ناوچـە شـاخاوییەدا چاوەڕوان بێـت، لەبـەر ئـەوە، دووبـارە، بەلەشـکرەوە گەڕایـەوە[6] بـۆ کـەرخینی. پێدەچـێ ویـستبێتی لـە هـەولێرەوە نزیـك بێـت و چـاوەڕوانی مردنـی (موزەففـەرەددین

---

[1] الحوادث الجامعة، ص ٢٨.

[2] موغان، یان (موقان) وڵاتێکی ئاوەدان و شینابیە، گوندی زۆرە، لە ئازەربێجانـە، تورکمـان ئـاژاڵی تێدا دەلەوەڕێنن.. معجم البلدان ٥/ ٢٢٥.

[3] (ابن العبری) دەڵێت: مەگۆل شارەزووریان داگیر کرد. بنۆڕە: تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، ساڵی ٤٩، ص ٧٣٧.

[4] (سامیان)، یان (سامین)، معجم البلدان ٣/ ١٧٨. گوندێکی هەمەدانە.

[5] خفتیان، بنۆڕە لاپەڕەکانی دوای لاپەڕەی (٩٣)، پەراوێزی (٢).

[6] الحوادث الجامعة، ٢٩.

گۆگبوری) بکات تا یەکسەر ئەمارەتەکەی بگرێتە دەست، بەڵام دوو نوێنەرەکەی خەلیفە کە لەگەڵ سەرداری هەولێر بوون، هەندەی نەبرد گەڕانەوە بۆ کەرخینی و، بە (جمال الدین قشتمر)یان گوت، (موزەففەرەددین گۆگبوری) تەندروستە و تا بڵێی باشە و هیچ نەخۆشییەکی نییە و، بەدرۆ خۆی نەخۆش خستبوو[1].

ئەگەر ئەو دوو نوێنەرەی خەلیفە ڕاستیان گوتبێ و درۆیان نەکردبێ، ئەوە، مانای وایە کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) جامباز و درۆزن بووە و ویستوویەتی بە هەر بیانوویەك بێت، زوو بگەڕێتەوە بۆ هەولێر و لەمەیدانی شەڕ بەدوور بێت، وەلێ (کتێب وا ناڵێت) واتا ئەو زانیارییەی لەبارەی ئەو میرەوە فەراهەمە وەها ناڵێت. دوور نییە - وەکو باسیشمان کرد - پیری پێی کردبێ و بۆ هەولێر گەڕانەوەی بەچاکتر زانیبێ، یان دوای ئەم هەموو ماندووبوونە، کە گەڕاوەتەوە بۆ هەولێر لەوێ حەواوەتەوە و، چاك بووەتەوە. ڕاستیشت دەوێ سەرداری هەولێر، بەڕاستی نەخۆش بوو، ئەوەبوو، بۆ ساڵی دووەم واتا لە ساڵی (٦٣٠ك/ ١٢٣٣ز)دا کۆچی دوایی کرد.

لە لایەکی دیکەوە، دەتوانین بڵێین، دوو زەلامەکەی خەلیفە پەلەیان بوو، ئەوان بەنیاز بوون شارەکە بگرنە دەست و زوو وەریبگرن، بەڵام ئەو ئاواتەیان نەهاتە جێ، لەبەر ئەوە شارەکەیان بە شپرزەییەکی وەها جێ هێشت هەر دەتگوت دەرکراون، دیارە (موزەففەرەددین گۆگبوری) جوابی دابوون (سرحهما)[2] واتا بەڕێی خستبوون و لەکۆڵ خۆی کردبوونەوە، یانیش لە بەڵێنەکەی خۆی، بۆ خەلیفە لە ڕادەستدانی هەولێر پەشیمان بووەوە. هەرچی مەگۆلیشە، ئەوە، سەرچاوەکان تەکەزی لەسەر دەکەن کە لەم گەردش و لەشکرکێشییەدا هیچ شەڕێك لەنێوان ئەوان و هێزەکانی خەلیفەدا ڕووی نەدا. (جمال الدین قشتمر) خۆی و

---

[1] م. ن. ص. ٣٠.

[2] م. ن. ص.

سـەربازەکانی گەڕانـەوە بـۆ بەغـدا[1] و، مـەگۆلیش، لـەکوێوە هـاتبوون بـۆ ئـەوێ گەڕانەوە[2].

٤- پێوەندیی موزەففەرەددین گۆگبوری بە (جلال الـدین منکبرتـي)ی دوا سـوڵتانی خواریزمەوە:

پاش ئەوەی (موزەففەرەددین گۆگبوری)، پێوەندیی دۆستانەی لەگەڵ بەغدا پەیـدا کـرد و، بـوو بـە یـەکێ لـەو فەرمانداراـنەی کـە خەلیفـە پـشتی پێدەبەسـتێ، ئیـدی فەرمانداریی لەشکرەکانی خەلیفەی دەکرد بۆ سەرکوتکردنی ناحـەز و نـەیاران، یـان بۆ پاراستنی بەغدا لە مەترسـی دەرەکی. (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) - وەك پێـشتر باسمـان کـرد - لەسـاڵی (٦١٢ك/ ١٢١٥ز)دا یاخیبوونەکـەی (منکلـي)ی سـەرکوت کـرد و، لەساڵی (٦١٧ك/ ١٢٢٠ز)یشدا، بۆ دەرکردنی مەگۆل لـە ناوچـەکە بـەخۆی و لەشـکرەوە گەیشتە داقوق.

دەوڵەتی خواریزمان[3]، کە لە هەرێمی خواریزم، لە (ماوراء النهر)[4] لەماوەی نێوان (٤٩٠ - ٦٢٨ك/ ١٠٩٧ - ١٢٣٠ز)دا دامـەزرا، هێزێـك بـوو لـەو هێزانـەی دوژمنایـەتیی خەلیفـەیان دەکـرد چـونکە دوای سـاڵی (٥٩١ك/ ١١٩٥ز) ئیـدی بـەهۆی هەڵپـە و پـێ لێڕاکێـشانی[5] خەلیفـە (الناصـرلدین الله)، پێوەنـدیی نێـوان خەلافـەتی عەبباسـی و

---

[1] م. ن. ص. ٣١.

[2] الذهبي، العبر في خبر من عبر ٥/ ١١٣. دول الاسلام، جـ٢، ص ١٠٢. ابـن كـثير، البدايـة والنهايـة ١٣/ ١٣٢. الدياربكري، تأريخ الخميس في احوال أنفس نفيس ٢/ ٤١٤. ابـن العمـاد الحنبلـي، شـذرات الـذهب ٥/ ١٢٩.

[3] بۆ زێـدە زانـینی مێـژووی ئـەم دەوڵەتـە بنـۆڕە: نـافع توفيـق العبـود، الدولـة الخوارزميـة، رسـالة ماجستير مطبوعة بالرونيو لسنة ١٩٧١.

[4] م. ن. ص، ١١ ـ ١٢.

[5] م. ن. ص، ١٢/ ١١١ و، ١٢/ ١١٧.

دەوڵەتی خواریزمان کەوتە لێژی و، سوڵتان (علاء الدین محمد)[1] ببوو بە دوژمنی کاڵە لەپێی ئەم خەلیفەیە و بۆ سەرنگونکردنی تێدەکۆشا[2]. ئەم خەلیفەیە، لەژێرەوە، پێوەندیی لەگەڵ مەگۆلاندا ساز دەدا[3] و، بەسەر ئەم سوڵتانەدا زاڵی دەکردن[4]. ئەم دوژمنایەتییە، لەدوای مردنی سوڵتان (علاء الدین محمد)یش و، تا ساڵی (٦١٧ك/ ١٢١٩ز)یش کە سوڵتان (جلال الدین منکبرتي)[5]ی کوڕی هاتە سەر تەخت هەر درێژەی کێشا. وەلێ سوڵتانی نوێ، هەندە نەحەوایەوە، هەر زوو، مەگۆل ڕاویاننـاو بەرەو ڕۆژاوا هەڵات و، لەوێ لەتۆڵەی ئەو دوژمنایەتییەی کە خەلیفە دەرهەق بە باوکی کردبووی، کەوتە جموجووڵ لەدژی موڵکەکانی خەلیفە. هەرچی خەلیفەیە، ئەوە، ئەویش خۆی بۆ لێدانی ئامادە دەکرد. بێگومان، شتێکی ئاساییە، هێرشێکی بەم جۆرەش بکرێتە سەر وڵاتی خەلیفە، ئەوە، سەرداری هەولێریش

---

[1] حكم علاء الدين محمد، الدولة الخوارزمية في الفترة بين ٥٩٦ ـ ٦١٧هـ/ ١١٩٩ ـ ١٢١٩ز.

[2] نافع العبود، ص ٨٨ ـ ٩٠.

[3] الكامل ١٢/ ٤٤٠. بنۆڕە: نافع العبود، لاپەڕەی (٩٥ ـ ١٠٥) کە گفتوگۆ لەسەر ڕاستی و ناڕاستیی ئەم تۆمەتە دەکات. هەروەها بنۆڕە: بدری محمد فهد، تأريخ العراق في العصر العباسي الاخير، رسالة دكتوراه من آداب الاسكندرية بمصر، ص ٦١ ـ ٦٣.

[4] (خواند میر) دەڵێ: خەلیفە هەندێ لایەنی ئیسلامیی لەدژی دەوڵەتی خواریزمان گاڵ دەدا کە هێرش بکەنە سەریان، بەنموونە: دەوڵەتی (الغورية)ی بۆ ئەو مەبەستە هان دەدا کە شەڕ لەگەڵ خواریزماندا بکەن. بنۆڕە: کتێبەکەی (حبيب السير في اخبار افراد وبشر، جـ٢، ص ٦٤٥ ـ ٦٤٦. هەروەها (نافع العبود، ص ٩٢).

[5] منكبرتي: ئاوێتەیەکە لە دوو ناو: (منكو) واتا (أبدی) یان (إلهی)، (برتی): واتا (بەخشش)، لە (بیرماك)ی تورکییەوە وەرگیراوە. ناوەکەش، ئەبێتە (عطاءالله) واتا: (خواداد) بە فارسی. بنۆڕە: الجويني، جهانکشای ٢/ ٢٨٩. یان (هبة السماء) بنۆڕە: پەراوێزی ڕەوشی سوڵتان جلال الدين منكبرتي (ص١٦)، دەشبینین (ياقوت الحموی) پیتی (ن) لەجیاتی (ت) دادەنێت و ناوەکە دەکات بە (منكبرني)، بنۆڕە: معجم البلدان ١/ ١٢٩. ئەمەش بزانە کە (ياقوت) لە سەردەمی ئەو سوڵتانەدا ژیاوە.

دەگرێتەوە چونکە سەرداری هەولێر دۆستایەتییەکی سخ و سفتی لەگەڵ خەلیفەدا هەبوو.

لەساڵی (٦٢٢ك/ ١٢٢٥ز)دا (جلال الدين منكبرتي) گەیشتە (تستر - توستر - شوشتر)[1] و بۆ ماوەی دوو مانگ گەمارۆی دا، بەڵام کۆیلەی خەلیفە، میر (مظفرالدين سنقر) ناسراو بە (شێوە شێر) بەری لە دوژمن گرت و شەڕێکی ئازایانەی لەگەڵدا کرد[2]. بەڵام نەیتوانی، تا سەر، بەر لە سەربازانی ئەم سوڵتانە بگرێت چونکە ئەو سەربازانە هەر خەریکی تاڵان و چەپاوڵ بوون[3]. هەروەها (جمال الدين قشتمر الناصري)ی سەرلەشکری خەلیفەش نەیتوانی هیچ بەرامبەر بەو سەربازانە بکات[4].

وێڕای ئەو هەموو سەرکەوتنەی سوڵتانی خواریزمان بەسەر هێز و لایەنگرانی خەلیفەدا، وەلێ ویستی هەڵوێستی خۆی بەرامبەر بە خەلیفە بگۆڕێت و لاپەڕەیەکی نوێی پێوەندیی دۆستانە لەگەڵ خەلیفەدا بکاتەوە، بەڵام بۆی نەچووە سەر، چونکە خەلیفە - ئەو دەمە - هێشتا لێی بەرق بوو، دڵی سارد نەدەبووەوە. لەگەڵ ئەوەشدا (جلال الدين منكبرتي) نەیدەویست پەلاماری بەغدا بدات، بایدایەوە و بەرەو باکوور کەوتە ڕێ[5].

خەلیفە داوای لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) کرد بکەوێتە خۆ و پەلاماری (جلال الدين منكبرتي) بدات، کاتێکیش (جلال الدين منكبرتي) بەم پیلانەی زانی، دەستوبرد بەخۆی و هێزەکانییەوە گەیشتە شاری داقوق و ڕێگای لە سەرداری هەولێر بڕی، بەڵام نەیتوانی بچێتە ناو شارەکەوە چونکە خەڵکی ناو شارەکە

---

[1] تستر: بە عەرەبی، (شوشتر)ە، گەورەترین شاری خۆزستانە/ معجم البلدان ٢/ ٢٩.

[2] الكامل ١٢/ ٤٢٦. نصرت الله مشكوتى، "أز سلاجقه تا صفويه"، ص ١٥٥.

[3] الكامل م. ن. مشكوتى، أز سلاجقه، ١٥٦. عباس اقبال، تأريخ اقبال، تأريخ مفصل ايران، ١/ ١١٥.

[4] الجوينى، جهانكشاى ٢/ ١٥٥. عبدالحميد آيتي، تحرير تأريخ الوصاف ٣٣٨، الهمداني، جامع التواريخ ١/ ١٩٤.

[5] الكامل ١٢/ ٤٢٧. مفرج الكروب ٤/ ١٤٤.

کەوتنـە بـەرەڤانیکردن و نەیانهێـشت بـچنە نـاو شـارەکەیانەوە. بەمـەش سـوڵتانی خواریزمان تووڕە بوو، فەرمانی دا گەمارۆی شارەکە بدەن، بەو جۆرە شەڕی شوورەی شار دەستی پێکرد و، بەرەڤانیکارانی شار سەرکەوتنە سـەر شوورەکان و دەسـتیانکرد بە شەڕی دژ بەهێرشهێنان و بە جنێودان، هەندێکیشیان ورەیان بەبەر جەنگاوەراندا دەکـرد و غیرەتیـان دەنانەبـەر بـۆ شـەڕ و پاراسـتنی شـارەکە، سـوڵتان ئـەمجارە بەتـەواوەتی دای لـە دڵـی و لـە ڕقـان بەرچـاوی تاریـك بـوو، کەوتـە کوشـتارێکی دڵڕەقانە و ورەپێبەردان و بە زۆرەملێ و بە کوتەك ناو شاری داگیر کرد[1].

مەبەسـتی خەلیفـە ئـەوەبوو ئـەو دوژمنـەی بـە دوو هێـزی گـەورە گـەمارۆ بـدات، (موزەففەرەددین گۆگبوری) لە باکوورەوە و، (جمال الدين قشتمر)یش لە باشـوورەوە کـە هـەردوولای لێ بگـرن و ڕێگـای دەربـازبوونی لـێ بـبڕن[2]. (موزەففـەرەددین گۆگبوری) بەنیاز بوو، لەپڕ پەلاماری سوڵتانی خواریزمیان بـدات، بـەڵام ئـەو زووتـر دەستی پـێش خـست، پـێش ئـەو کەوتـە هێـرش و، دەرفـەتی لـێ بـڕی و لەشکرەکەی تێکـشکاند و، لـە مەیـدانی شەڕەکەشـدا سـەربازەکانی گرتیـان و بـەدیلی بردیانـە بەردەمی. بەڵام سوڵتان فەرمانی دا بەریدەن، سوڵتان ڕێزی لـێ نـاو داوایـان لـێ کـرد بگەڕێتەوە بۆ وڵاتەکەی خۆی، ئـەوجا (موزەففـەرەددین گۆگبـوری)یـش لـە ڕەفتـاری خۆی پەشیمان بووەوە[3] و، تەبایینامەیەکی لەگەڵیدا بەست و، بڕیـاری دا لـە قـسەی سوڵتان دەرنەچێ و ئیتاعەتی بکات[4]، ئنجا گەڕایـەوە بـۆ هـەولێر و، لـە هـەولێرەوە

---

[1] محمد بن احمد النسوي، سيرة السلطان جلال الدين منكبرتي، ص ١٩٣. الكامل ١٢/ ٤٢٧. الحموي، التأريخ المنـصوري، ٣٠٦: دەشـڵێت: (منكبرتـی هـەموو خـەڵكی داقـوقی كوشـتن). سـبط ابـن الجـوزي، مـرآة الزمـان ٨/ ٦٣٤. مفـرج الكـروب ٤/ ١٤٥. أبـو شـامة، ذيـل الروضـتين ١٤٤. ابـن العـبري، الحموي، مخطوط (الروض المعطار في خبر الاقطار) المصور بالميكروفيلم ورقة ١٦١ب.

[2] الجويني، جهانكشاى ١٢/ ١٥٣.

[3] عبدالمحمد آيتي، تحرير تأريخ وصاف، ص ٣٣٨. رشيد الدين فضل الله الهمداني، جامع التواريخ، ١/ ٣٩٤. نصرت الله مشكوتي (أز سلاجقة تا صفوية) ١٥٦.

[4] نصرت الله مشكوتي، "أز سلاجقة تاصفوية"، ن. ص. السيد الباز العريني، المغول، ١/ ١٦٨.

خـەڵات و دیارییـەکی[١] زۆری بـۆ ئـەم هاوپەیمانـە نوێیـەی نـارد. پاشـان سـوڵتانی خواریزمان دوای ئەوەی خەڵکی ناوچەکانی سەرە ڕێگای هەموویان ملیان بۆ کەچ کرد ئنجا ڕووی لە چیاکان کرد و، بەرەو ئازەربێجان ملی ڕێگای گرت لە شینایی و لەوەڕگاکانی شارەزوور کە (عمادالدین زەنگی)ی زاوای (موزەففەرەددین گۆگبوری) حوکمی دەکرد، لای دا - وەکو پێشتریش باسمان کرد - (عماد الدین زەنگی) پێشتر، دوای تەخت و تەلاری موسڵی دەکرد و، خۆی بە گەورەی بنەماڵەی ئەتابەگایەتیی زەنگی دەزانی، ئەو بنەماڵەیەی کە (بدرالدین لؤلؤ) لە حوکمی خستبوو. (عمادالدین زەنگی) بە ئامانجی خۆی نەگەیشت و، ناچار بوو، لە ئەمارەتە تازەکەی، لە شارەزوور، کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بۆی دابڕیبوو، سەری کز بکا و بحەوێتەوە.

(عماد الدین زەنگی) لە ناچاری و لەبەر نالەباریی بارودۆخەکە خۆی کڕ کردبوو، لە داواکردنی موسڵ بێدەنگ ببوو، (موزەففەرەددین گۆگبوری)ی خەزووریشی پشتی تێ کردبوو، بەڵام بۆ هەلێك دەگەڕا، پەلاماری موسڵ بدات و حوکمی (بدرالدین لؤلؤ)ی زۆردار سەروژێر بکات. خوا و ڕاستان، ئەو سوڵتانەش کە هاتە شارەزوور، بەهەلی زانی و، بڕیاری دا ڕووی لێ بنێ و داوای کۆمەکی لێ بکات، کاتێ کە پێی گوت، سوڵتانی خواریزمان بەڵێنی خێری پێ دا[٢]. نەخوازەلا داگیرکردنی موسڵیش،

---

[١] الحموي، التأريخ المنصوري، ص ٣٠٦. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، ن. ص. عبدالحميد آيتي، تحرير تأريخ وصاف، ص ٣٣٨.... تەنیا (سبط ابن الجوزي) دەڵێت: سوڵتانی خواریزمان دوای داگیرکردنی داقوق و قڕکردنی خەڵکەکەی، ئنجا بەرەو هەولێر کەوتەڕێ و، بەنیازبوو گەمارۆی بدات بەڵام (موزةففةرةددين گۆگبوری) تەنگاوی کرد و نەیهێشت بەڵێنیشی پێ دا کە دۆستێتی، بنۆڕە: مرآة الزمان ٨/ ٦٦٩. بەڵام (الحميدى) دەڵێت: گۆگبوری پارە و دیارییەکی زۆری نارد بۆ سوڵتان بۆ ئەوەی داقوق جێ بهێڵێت چونکە موڵکی خەلیفەیە و، بچێت بۆ ئازەربێجان ـ کە دوژمنەکەی لەوێیە ـ ئەویش بەقسەی کردووە، بنۆڕە: مخطوط (الروض المعطار في خبر الاقطار) ورقة ١٦١ ب.

[٢] الحموي، التأريخ المنصوري، ص ٣٠٧.

واتا (بدرالدين لؤلؤ) پێوەندیی دۆستانەی لەگەڵ خەلیفەی عەبباسی و لەگەڵ (الملك الاشرف الایوبی)دا کە هەردووکیشیان دوژمنی سوڵتان (جلال الدين منكبرتی) هەبوو.

ئـەم سـوڵتانە هاوپـەیمان بـوو لەگـەڵ (الملـك عیـسی)ی سـەرداری دیمەشـق. ئـەو مەلیکـەش هاوپـەیمانی (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) بـوو. سـەرەتای سەروسـەختی سـوڵتانی خواریزمـان لەگـەڵ (الملـك عیـسی) لـە سـاڵی (٦١٩ك/ ١٢٢٢ز)ەوە دەسـتی پێکردبوو، واتا لەو کاتەوەی کە (الملك عیسی) بۆ هاوپەیمانێکی گەورە دەگەڕا بیکاتـە پشت و پەنای خۆی لەدژی هەردوو براکـەی خـۆی (الملـك الاشـرف) و (الملـك الکامـل). بـەڵام (الملـك عیـسی) نەیدەویـست هاوپـەیمانێتی لەگـەڵ سـوڵتان (جـلال الـدين منكبرتی)دا لەسەر حسابی خەلیفەدا ببەستێت هەر چـەندە ئـەم سـوڵتانە خەلیفـەی بـە دەسکیـسەی مـەگۆلان تۆمـەتبار کردبـوو لـەو نامەیـەدا کـە پێـشتر بـۆ سـەرداری دیمەشقی ناردبوو[1].

پێوەنـدیی نێـوان سـەرداری دیمەشـق و سـوڵتان بـەرە بـەرە بـەرەو چـاکتر دەگـۆڕا چـونکە مەسـڵەحەت و بەرژەوەنـدییان یـەکی دەگرتـەوە و ئاتـاجی یـەکتری بـوون. نوێنەرانی سوڵتان (جلال الدين منكبرتی) لە تەلاری سەرداری دیمەشق پێشوازییەکی گەورە و گەرمیان لێ دەکرا[2]. پاشـان خزمایـەتی ژن و ژنخوازیـشیان کەوتـە نێـوان و سوڵتان (جلال الدين منكبرتی) کیژی هاوپەیمانەکەی مارە کرد[3].

هەرچـی پێوەنـدیی (موزەففـەرەددین گۆگبـوری)یـە لەگـەڵ سـوڵتانی خواریزمـان، ئەوە، تەنیا بەو نیازە بـوو کـە حـاکمی موسـڵی بـۆ لـەناو ببـات. ئـەم نیـازە ببـوو بـە پێودانگی پێوەندییەکانی دەرەوەی لەگەڵ هـەموو هێـز و لایەنێکدا. ئـەو بـەو چـاوە سەیری ئەم سـوڵتانەی دەکـرد کـە هێزێکـی تـازەی بنبڕکردنـی کێشەکەیە و، جێگـای ئومێـدە پـشتی پـێ ببەسـتێ و، ئـەو و، بـەخۆی و، بەسـەرداری دیمەشـق، بەرەیـەکی بەهێز لە دژی (بدرالدين لؤلؤ) و (الملك الاشرف)ی هاوپەیمانی سازبدەن.

---

[1] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٨/ ٦٣٤. أبو شامة، ذيل الروضتين، ص ١٤٤.

[2] الحموي، التأريخ المنصوري، ص ٣١٤ ـ ٣١٥.

[3] مرآة الزمان، ٨/ ٦٦٩. اليونيني، ذيل مرآة الزمان، ١/ ١٤٠. ابن واصل، مفرج الكروب، ٤/ ١٧٩.

دووریش نییه (موزەففەرەددین گۆگبوری)، پێشتر، ئەم نیازەی هەر لەدڵدا بووبێ کاتێ کە بە فەرمانی خەلیفە، چوو بۆ شەڕی ئەم سوڵتانە، واتا، بە بەردێك دوو نیشانی شکاندبوو، یەکەم خەلیفەی ڕازی کرد کە بۆ شەڕی سوڵتان چووەتە داقوق، دووەمیش نیازی ئەوەبوو کە لەگەڵ سوڵتاندا دۆستایەتی پەیدا بکات، چونکە (موزەففەرەددین گۆگبوری) دەیزانی کە هەرچەندە لەگەڵ خەلیفەدا دۆستە، بەڵام خەلیفە لەبەر خاتری ئەو ناچێ (بدرالدین لؤلؤ) لەدەست خۆی بدات، کاریش بەم جۆرە بڕوات، (موزەففەرەددین گۆگبوری) ناتوانێت بەرامبەر بە دوژمنەکەی هیچ شتێك بکات. لەبەر ئەوە، نەدەبوو ئەو هەلە لەدەست خۆی بدات و، بەختی خۆی لەگەڵ ئەم سوڵتانەدا تاقی نەکاتەوە.

پێدەچێ ئەم یەکگرتنەوەیەی سیاسەتی (گۆگبوری و منکبرتی)یە وەهای لە (بدرالدین لؤلؤ) کردبێ کە سەرداری هەولێر بە پاشپیلانی خواریزمیان تۆمەتبار بکات و بۆ خەلیفە بنووسێت کە گوایا، ئەو سوڵتانی خواریزمانی هێناوە و ویستوویەتی بەسەر خەلیفەدا زاڵی بکات[1].

هەرچەندیشە ئەو تۆمەتە درۆ و بێ بنەما بوو، چونکە تەنیا بۆ پڕوپاگەندە (بدرالدین لؤلؤ) لەسەری ڕاهاتبوو تا دوژمنی خۆی لەڕووی سیاسییەوە پێ لاواز بکات، بەڵام وەهای لە خەلیفەش کردبوو کە بەچاوێکی دی سەیری هەڵسوکەوتی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بکات، تا، کار گەیشتە ئەوەی لە ساڵی (٦٢٤ك/ ١٢٢٧ز)دا خەلیفە (المستنصر باللە) نامەیەکی دڵنیایی بۆ (بدرالدین لؤلؤ) بنێرێ و دڵی بداتەوە و ورەی بە بەردا بکات و بەڵێنی ئەوەشی بداتێ کە بێ خەم بێت و هیچ مەترسییەکی لە سەرداری هەولێریش نەبێت[2].

ڕاستیشت دەوێ، (موزەففەرەددین گۆگبوری) کە لە شەڕەکەی داقوقدا بەرامبەر بەم سوڵتانە تێکشکا و، پاشان دۆستایەتیی لەگەڵیدا سازدا، هیچ خراپەیەکی

---

[1] ابن الأثير، رسائل ابن الأثير، ص ٧١.

[2] الحموي، التأريخ المنصوري، ص ٣٢٤ ـ ٣٢٥.

بەرامبــەر بــە خەلیفــە نــەکرد. مەبەســتی ئــەو تــەنیا ئــەوەبوو هــەموو لایــەنێك تێبگەیەنێت کە لەدووی مەسڵەحەت و بەرژەوەندی ئەمارەتەکەی خۆی دەگـەڕێت و، هەر لایەنێکیش بیەوێ پێوەنـدیی دۆسـتانەی لەگەڵدا ببەسـتێ، دەبـێ پـێش هـەموو شتێك ئەمە بزانێت کە ئەو دوژمنی (بدرالدين لؤلؤ)ە.

سا، بەهەر حاڵ، لایەنە ئیسلامەکان، لەم ناوچەیەدا ببوون بـە دوو بـەرەی دوژمـن: بـەرەی یەکـەم خەلیفـەی عەبباسـی و (بدرالـدين لؤلـؤ) و (الملـك الاشـرف) و (الملـك المظفر شهاب الدين غازي)ی سەرداری میافارقین بـوو، بـەرەی دووەمـیش بریتـی بـوو لـە سـوڵتانی خواریزمـان و (الملـك عیـسی)ی سـەرداری دیمەشـق و، (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) و (عمـاد الـدين زەنگـی)ی سـەرداری شـارەزوور و، پاشـانیش هەریەکـە لـە (الملك المسعود رکن الدين مودود کوڕی الملك الصالح ناصرالدين محمود کوڕی نورالدين محمـد الأرتقـي)ی[1] سـەرداری ئامـەد و (ناصـرالدين أرتـق)ی سـەرداری مـاردینیش[2] هاتنە ڕیزی ئەم بەرەیەوە.

ڕاستیشت دەوێ دابەشکردنی هێز و لایەنەکان بەم دوو بەرەیە، بوو بە ئەڵقەیـەکی نوێی ململانێ و دوژمنایەتی لەنێوان ئیـسلامەکاندا. ئـەم دووبەرەکییـەش لەکاتێکـدا ڕووی دا کـە ناوچـەکە کـەوتبووە بـەر هێرشـی خاچـدروشمان لـە لایەکـەوە و، بـەر هێرشـی مـەگۆلان لـە لایـەکی تـرەوە، کـە وەك ئـاگرێ لـە پووشـی بـەردەی ئـا وەهـا تەنیبوونەوە. لەهەمووشی سەیرتر ئەوەبوو کە هەندێ لەم لایەن و هێزانە، لە ڕقـی هێزەکانی دی دەستیان کرد بە یاریدەدانی دوژمن. ئەوەبوو (الملك الكامـل محمـد) لـە دژی براکەی خۆی کە سەرداری دیمەشق بوو، هەروەها لـەدژی سـەرداری هـەولێر کـە

---

[1] (الملك الصالح ناصرالدين محمود ابن نورالدين محمد الارتقي)ی باوکیشی لەگەڵ سەرداری هەولێر چەندین جار پەیمانیان بەستووە. لەساڵی (٦١٩ك)دا مردووە: الكامل ١٢/ ٤١٢. (الملك المسعود) تا ساڵی (٦٢٩ك) حوکمی ئامەدی کردووە، پاش خۆی حوکم کەوتە دەست (الملك الكامل)، وفيات الاعيـان، ٤/ ١٧٣، ط ١٩٤٨.

[2] الكامل ١٢/ ٤٥٣. مفرج الكروب ٤/ ١٧٦. الغساني، العسجد المسبوك ٢٨٨.

Setton, V, II, P. 673.

هاوپـەیمانی خـۆی بـوو هـەروەهاش لـەدژی سـوڵتانی خواریزمـان، کەوتـە کۆمـەك و یاریدەدانی خاچدروشمان[1].

پێشتر، باسی چالاکی و جموجووڵی سەربازیی[2] ئـەم لایەنـە هاوپەیمانانـەمان کـرد، کە لەساڵی (٦٢٣ك/ ١٢٢٦ز)دا لەم لاو لەو لاوە هێرشیان دەکردە سـەر وڵاتـی دوژمنـان، ئـەوەبوو (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) هێرشـی کـردە سـەر موسـڵ[3]، (الملـك عیـسی) هێرشی کردە سەر (حمـص و حمـاە)[4] و (جـلال الـدین منکبرتـی)یـش هێرشـی کـردە سەر (خلاط) و تالآنیشی کرد، بـەڵام - هـەر هـەموویان - نـەیانتوانی بگەنـە ئامـانجی خۆیان. (بدرالدین لؤلؤ) هانای بردە بەر (الملك الاشـرف) و داوای لـێ کـرد کـە خـودی خـۆی بـچێت بـۆلای سـەرداری هـەولێرو لـە موسـڵی دووربخاتـەوە، ئـەوەبوو (الملـك الاشرف) لە (الرقە)وە، چووە سەر (حران) و بۆ (دنیسر)[5]، پاشان گەیشتە مـاردین و وێرانی کرد، ئنجا (الملك عیسی)ی برای نامەی بۆ نووسـی و داوای لێکـرد کـە مـاردین بـەجێ بهێڵێـت، تـا ئـەویش (حمـص و حمـاە) بـەجێ بهێڵـێ و (موزەففـەرەددین گۆگبوری)یش، موسڵ بەجێ بهێڵێت، ئەوجا، هەریەکەیان گەڕایەوە بـۆ وڵاتـی خـۆی، دوای ئەوەی کە (موزەففەرەددین گۆگبـوری) هەنـدێ زەرەر و زیـانی لـە موسـڵ دا و، شاری ماردین و هەندێ شارۆچکەشی وێران کران.

ئـەم هاوپەیمانییـە زۆر درێـژەی نەکێـشا، لەبـەر جیـاوازیی ئامـانج و مەسـڵەحەتی لایەنـەکانی، هـەر زوو پـای خـست و تـا سـەر بـڕی نـەکرد، لـەدوا دوای سـاڵی (٦٢٤ك/ ١٢٢٧ز)دا (الملـك عیـسی)یـشی بەسـەردا مـرد و داوودی کـوڕی جێگـای گرتـەوە. ئـەم کـوڕەش کـە بـە (الملـك الناصـر) نـاو دەبـرا، تەمـەنی لـە بیـست سـاڵ زیـاتر نـەبوو،

---

[1] مفرج الكروب ٤/ ٢٣٣ ـ ٢٣٤. ابوالفداء ٣/ ١٣٨. المقريزي ١/ ٢٢٢.

[2] بنۆڕە، ص ١٤٥ ـ ١٥٠.

[3] الكامل ١٢/ ٤٥٣ ـ ٤٥٤. ابن كثير، البداية والنهاية ١٣/ ١١٢. الغساني، العسجد المسبوك ٢٨٨.

[4] الكامل ١٢/ ٤٥٤. ابن العديم، زبدة الحلب ٣/ ١٩٧. مفرج الكروب ٤/ ١٧٦.
Setton, V, II, P 700.

[5] دنیسر: بنۆڕە لاپەڕەکانی دوای ١٤٩، پەراوێز (٣)

نەشیدەتوانی، بە تەنیا مەملەکەتی دیمەشق هەڵسووڕێنێ، لەبەر ئەوە هانای بردە لای (الملك الاشرف)ی مامی، مامیشی هەستا دیمەشقی خستە سەر وڵاتەکەی خۆی[1].
بەو جۆرە (موزەففەرەددین گۆگبوری) ئەو هاوپەیمانە بەهێزەی پشتی پێی قایم بوو لەدەستی دا.

هەرچی (جلال الدین منکبرتی)یشە، خۆ، ئەوە بەتەنگ ئاسایش و ئاسوودەیی هەولێرەوە، هەر، نەبوو، ئەو بەرەو باکوور ملی نا و، زۆرتر بەتەمای وڵاتی گورج[2] و ئەرمەنستان بوو، سەرباری ئەوەش بەردەوام لەگەڵ مەگۆلاندا هەر لەشەڕدا بوو تا لەساڵی (٦٢٨ك/ ١٢٣١ز)دا، بە دەستی کوردێك لە گوندێکی میافارقین، لە چیاکانی ئامەد[3] کوژرا.

٥- پێوەندیی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەگەڵ میرانی دەوروبەردا:

أ - پێوەندیی لەگەڵ (علاءالدین قراسنقر)ی سەرداری مەراغە و غەزوکردنی وڵاتی ئازەربێجان (٦٠٢ك/ ١٢٠٥ز):

(موزەففەرەددین گۆگبوری) ویستی وەك میرەکانی دی ڕەفتار بکات و هەوڵی زێدەڕۆیی بدات و وڵاتەکەی گەورەتر و فراوانتر بکات و، هەر هەلێکی بۆ ڕەخسا، بەشێك لە دەوروبەری خۆی، بۆ خۆی، دابڕێت.

---

[1] الکامل ١٢/ ٤٨٠. ابن خلکان ٤/ ١٧٣. ط ١٩٤٨. مفرج الکروب ٤/ ٢٨٨. المقریزي ١/ ٢٢٦.

[2] گورج: یان جۆرجیا. پایتەختەکەی شاری تفلیسە، کەوتۆتە ئەوبەری چیای قۆقاز.

[3] النسوي: سیرة السلطان جلال الدین منکبرتي، ص ٣٨١.

الذهبي، العبر، ٥/ ١١٤. (دول الاسلام) ١/ ١٠٢.

الدیار بکري، تأریخ الخمیس في احوال أنفس نفیس، ٢/ ٤١٤، هەواڵی کوژرانی ئەم سوڵتانە نەگەیشتە (ابن الأثیر) هەرچەندیشە لەدوی ئەم هەواڵە دەگەڕا و، لە نووسینی مێژوویش دەستی هەڵگرتبوو. لە (الکامل ١٢/ ٥٠٤)دا دەڵێت: تا دوای ساڵی (٦٢٨ك)یش هەواڵی (جلال الدین منکبرتی) ساغ نەبووەوە و، تا مانگی سەفەری ساڵی (٦٢٩ك)یش بەسەرچوو، هیچ سۆراخێکمان نەبیست.

لەساڵی (٦٠٢ك/ ١٢٠٥ز)دا (علاءالدین قراسنقر)ی سەرداری مەراغە کە لە ساڵی (٦٠٤ك/ ١٢٠٧ز) مردووە، داوای لێ کرد کە بەهەردووکیان وڵاتی ئازەربێجانی دراوسێی ئەمارەتی هەولێر داگیر بکەن (غەزوی بکەن) بە بیانووی ئەوەی کە (أبو بکر ابن البهلوان)ی سەرداری ئازەربێجان کابرایەکی بێ ڕەوشتە و ئارەقخۆرە و، کاروباری وڵاتەکەی پشتگوێ خستووە و داگیرکردنی وڵاتەکەشی ئاسان بووە و، پێی گوت: ئەوەتا میرگەلی وڵاتانی دراوسێی مرخیان لێ خۆش کردووە (تەماعیان لێ کردووە)و، بگرە، کۆیلەکانی خۆیشی ددانیان لێ تیژ کردووە، بەنموونە، ئەوەتا (شمس الدین آیتغمش)[1]ی کۆیلەی خۆی لێی یاخی بووە و چیاکان و شارەکانی هەمەدان و ئەسفەهان و (ڕەی)ی لێ داگیر کردووە[2].

ئەم (علاءالدین قراسنقر)ەش، لەگەڵ (ابن البهلوان)ی سەرداری ئازەربێجاندا لەسەر (قەڵایەك)[3] ململانێ کەوتبووە نێوانیان، لەبەر ئەوە ئازەربێجانی داگیر کرد. جگە لەوەش (ابن البهلوان) شەڕی لەگەڵ ئەو گورجانەدا نەکرد کە پەلاماری وڵاتی ئیسلامنشینیان دابوو تا گەیشتبوونە (خلاط) و گەلێ موسوڵمانیان لەوێ کوشتبوو، ئافرەتیان بردبوو، کاولکارییەکی زۆریشیان کردبوو. سەربازەکان و خەڵکی وڵاتەکە دژ بە (ابن البهلوان) شەڕی چاکیان کرد، کەچی ئەم کابرایە گوێی پێ نەدا و شەڕی لەگەڵیان نەکرد، بەڵکو خۆیشی کرد بەخزمیان و کچی مەلیکەکەیانیشی بۆ خۆی مارە کرد[4].

هەڵکەوتنی ئەم هەلومەرجەش کارێکی وەهای کرد، کە (علاءالدین قراسنقر) داوا لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) بکات کە پێکەوە شەڕ لە دژی سەرداری ئازەربێجان

---

[1] آیتغمش: هاتووە، لەهەندێ سەرچاوەدا. بنۆڕە: (الراوندي)، راحة الصدور، لاپەڕەی ٥٤٨. ئەم ناوە تورکییە، مانای (بەچکەی مانگ) بە (ئای دۆغمش) دەردەبڕدرێت.

[2] الکامل ١٢/ ٢٣٧.

[3] م. ن. ص.

[4] م. ن. ص. ١٢/ ٢٤٢. ابن کثیر، البدایة والنهایة، ١٣/ ٤٢.

بەرپا بکەن و وڵاتەکەی داگیر بکەن و، پێشی گوت کە ئیشەکە ئیشێکی ئاسانە و، سەرکەوتنیشیان زامنە.

(موزەففەرەددین گۆگبوری) ئەم تەگبیرەی پێ خۆش هات و، بەلەشکرەوە گەیشتە مەراغە و لەگەڵ سەرداری مەراغەدا یەکیان گرت و، هەردووکیان ملیان نا لە تەورێز. (ابن البهلوان) لە نیازیان تێگەیشت و، بۆ کوشتاریان کەوتەخۆو، بەڵام دەیزانی کە هێزی تەواوی نییە و، هەندێ لە میرەکانیشی لەگەڵێدا نەماون و، هیچی بۆ ناکرێت، وەك (ابن الأثیر)یش دەگێڕێتەوە، دەڵێت هەندێ لە میرەکانی (ابن البهلوان) خۆیان گەیاندە لای (علاءالدین قراسنقر) و ڕایانگەیاند کە ئامادەن بکەونە ریزی ئەو و، لە (ابن البهلوان) جیا ببنەوە ئەگەر ئەو بگاتە لایان[1].

(ابن البهلوان) ناچار بوو نامە بنێرێ بۆ (شمس الدین آیدغمش)ی کۆنە کۆیلەکەی خۆی و هانای بۆ بەرێت. ئەویش لە مەترسیی دەستدرێژیی ئەو دوو هاوپەیمانە تێگەیشت و، هێزێکی وای نارد بۆ لای (ابن البهلوان) کە بتوانێت شەڕفرۆشان بداتە دواوە[2]. وەلێ (دغمش) نامەیەکیشی نارد بۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری) کە واز لەو نیازەی بێنێ و بگەڕێتەوە بۆ وڵاتی خۆی و، بەمەش داگیرکردنی ئازەربێجان دەوەستێ و سەرناگرێت. ئەم نامەیەی بە شاندێکدا نارد، گەڵێ قسەی ڕەق و هەڕەشەشی تێدابوو، نووسیبووی: ئێمە وەهامان بیستووە کە تۆ خاوەن خێر و خاوەن زانستت خۆش دەوێت و وامان دەزانی کە خۆیشت خاوەن خێر و بەدینی، بەڵام وەها دەرنەچوویت، ئەوەتا وڵاتی ئیسلام داگیر دەکەیت و تاڵانیان دەکەیت و فیتنە و ئاژاوە دەنێیتەوە. ئەگەر وابیت بێ ئەقڵیت، تۆ خاوەنی گوندێکیت[3]. بەڵام ئێمە لە خوراسانەوە بیگرە تا (خلاط) و تا بەخودی هەولێریش دەگات، هی ئێمەیە، وابزانم لە مەبەستم تێگەیشتی. بۆ، تۆ نازانیت کۆیلە (مەمالیك)ی زۆرە؟ من

[1] الکامل ١٢/ ٢٣٧.

[2] م. ن. ص. ابن الساعي، الجامع المختصر ٩/ ١٧٥.

[3] مەبەستی لە گوند، ئەمارەتی هەولێرە. دەیەوێ لە بایەخی هێزەکانی موزەففەرەددین گۆگبوری داشکێنێ و گاڵتە بە توانستی بکات.

یەکێکم لەو کۆیلانەی، ئەگەر لە هەر گوندێکەوە یەك نۆکەری ئازا[1] وەربگرێت یان لە هەر شارێکەوە دە زەلام کۆبکاتەوە، ئەوا، چەندین جار لە لەشکرەکەی تۆ زۆرتر دەبێت. وا باشترە بگەڕێیتەوە بۆ وڵاتی خۆت، بۆیەکیشە ئەمەت پێدەڵێم تا سەرت سەلامەت بێت[2].

سەرداری هەولێر گوێی بەم هاشە و هەڕەشانە نەدا و، لەسەر پشتیوانیی (علاءالدین قراسنقر)ی هاوپەیمانی پێی داگرت (سووربوو). ئەوجا، (آیدغمش)یش بڕیاری دا دەست بخاتە ڕێگەی و، بەزۆر هێزی داگیرکاریی لەمێشك دەربکات و لەشکرێکی گەورەی نارده سەری، لە کێشی (موزەففەرەددین)دا نەبوو، نەیتوانی خۆی لەبەریدا ڕابگرێت، ناچار، هەڵات و کەسیش بڕوای نەکرد ڕزگاری بووبێ[3]. هەر دەستوبرد بڕیاری دا خاکی ئازەربێجان بەجێ بێڵێ و بگەڕێتەوە هەولێر. (علاءالدین قراسنقر) هەوڵی دا قەناعەتی پێ بکات و بمێنێتەوە و دنەی دەدا و ورەی بەبەردا دەکرد و تەماعی ئەوەشی نایە پێش بیکات بە سەرلەشکر و، ترسیشی لەدڵ دەرکرد و پێی گوت: "میرەکانی ابن البهلوان بەڵێنیان داوە، وازی لێ بهێنن و، بێنە ڕیزی ئەمان". بەڵام بێ هوودە بوو، چونکە (موزەففەرەددین گۆگبوری) مکوڕ بوو لەسەر گەڕانەوەی بۆ هەولێر، ئەوەبوو ڕچە و ڕێگای سەختی کەژ و کێو و گەلی و دەربەندی نالەباری لەترسی هێرشی (آیدغمش) گرتەبەر و بەرەو هەولێر کەوتەڕێ[4].

بەم جۆرە، ئەم کۆششی زێدەڕۆییەی سەرداری هەولێر بەشداریی تێدا کرد شکستی هێنا و نەچووە سەر. ئەو دەیویست بەختی خۆی تاقی بکاتەوە و بەشێك لە

---

[1] نۆکەری ئازا (شحنە): ئەو پیاوانەن کە توانستی زەبتی وڵاتیان هەیە و خزمەتکاری سوڵتانن: ابن منظور، لسان العرب ١٣/ ٢٣٧. الفيروز آبادي، تاج العروس ٩/ ٢٥١. بەمانای سەرۆکی پۆلیسیش هاتووە، (صاحب السحنة)شی پێدەڵێن، بنۆڕە پەراوێزی کتێبی (السلوك) جـ ١، ق١، ص ٣٥.

[2] الكامل ١٢/ ٢٣٧.

[3] م. ن. ص. هەروەها: ابن الساعي، الجامع المختصر ٩/ ١٧٥.

[4] الكامل. ص. ن.

ئازەربێجانی دراوسێی دابڕێ و بیخاتە سەر ئەمارەتەکەی خۆی، بەڵام بۆی نەلوا و ئەم توانستەی بۆ نەڕەخسا. لەبەر ئەوە، بەدەستی بەتاڵ گەڕایەوە بۆ هەولێر. ناشزانین پێوەندیی سەرداری هەولێر لەگەڵ سەرداری مەراغە - کە دەستی کرا بەزاخا - گەیشت بە چی؟ بەتەنیا مانەوەی سەرداری مەراغە، لەو بارە نالەبارەدا بووە مایەی ئەوەی کە چەند بەشێك لە ئەمارەتەکەی لەدەست بچێت. هەر، کە سەرداری هەولێر گۆڕەپانی کوشتاری بەجێ هێشت، (ابوبکر ابن البهلوان) و (آیدغمش) هەلی تەنیایی و بێ پشتیوانیی (علاءالدین قراسنقر)یان بۆ ڕەخسا و بەسەریەوە نەچوون، راست ملیان نا لە مەراغە و گەمارۆیان دا و ناچاریان کرد ئەو قەڵایەی کە ناکۆکییەکەی لەسەر بوو بدات بە (ابوبکر ابن البهلوان)[1].

ب - پێوەندیی موزەففەرەددین گۆگبوری لەگەڵ ئەمارەتی قەفجاقیان (القفجاقیة):

ئەمارەتی ئەتابەگایەتیی هەولێر لەسەر ئەمارەتی هەزەبانی و ئەمارەتی قەفجاقی (قەپجاقی) کە دراوسێی هەولێر بوون دامەزرا[2]. ئەمارەتی قەفجاقیان شارەزوور و کەرخینی (کەرکوك)ی دەگرتەوە، کە ئەتابەگ (عمادالدین زەنگی) پێشتر داگیری کرد. راستت دەوێ، ئێمە لەبارەی پەیدابوونی ئەم ئەمارەتەوە هیچ نازانین، نە لەبارەی مێژووی سیاسی، نەلەبارەی جموجووڵی سەربازییەوە، هەروەها ناشزانین پێوەندیی بەکام لایەنانەوە هەبووە. تەنیا هەندەی لێ دەزانین کە بەر لە ساڵی (٥٢٦ك/ ١١٣١ز) هەبووە و، سوڵتانی سەلجووقی داگیری کردووە[3].

کاتێکیش ئەتابەگ (عمادالدین زەنگی) لەساڵی (٥٣٤ك/ ١١٣٤ز)دا ئەم ئەمارەتەی داگیر کرد، ئەوکات (قەفجاق[4] کوڕی أرسلان تاش)ی تورکمان حوکمی دەکرد کە

---

[1] ن. م. ص. ابن خلدون، تأریخ العبر ٥/ ١٨٤.

[2] مفرج الكروب ٢/ ١٦٤. الروضتین ٢/ ٦٠.

[3] التأريخ الباهر، ٤٣.

[4] ئەمارەتەکە بەناوی ئەم میرەوە ناونرا، خۆی ئەمارەتەکەی دامەزراند. هەروەهاش، ئەمارەتی (الظاهرية) و (السلجوقية).. هتد بەناوی دامەزرێنەرەکانیانەوە ناونراون.

دوور و نزیکی تورکمان لەژێر دەسەڵاتی ئەودابوون و لە هەموو کەل و قوژبنێکەوە دەهاتن بۆ لای، لەبەر ئەوە ناوبانگی دایەوە و خەڵکی لە دەوری خڕ بوونەوە[1]. ئەتابەگ زەنگییش ئەم ئەمارەتەی بۆیە داگیر کرد، تا لەو گەورەتر نەبێ و نەبێتە مایەی فیتنە و، مەترسی لەسەر سەلامەتیی ئەمارەتی نوێی موسڵ پەیدا نەکات، لەبەر ئەوە، وای بەچاك زانی هەتا زووە داگیری بکات باشترە تا کار لەکار نەترازاوە. سەردارەکانی سەر بە ئەتابەگ زەنگی دەیانزانی کە ئەم ئەمارەتە بەهێزە، لەبەر ئەوە ئەتابەگیان بە ئاگا هێنایەوە کە خۆی لە قەرەی نەدات و وازی لێ بێنێت، چونکە خەڵکێکی زۆر بەرەڤانیی لێ دەکەن، نەخاسمە ئەگەر میر قەفجاق زۆری بۆ هات (تەنگاو بوو)، ئەوا هانا دەباتە بەر سوڵتان مەسعوودی سەلجووقی و گەر پێویست بکات ئەمارەتەکەشی دەداتێ. مانای وایە کە ئەمارەتی موسڵ دەبێتە دراوسێی موڵکەکانی ئەم سوڵتانە، ئەمەش مەترسیی زۆرە و نابێ بکرێت[2]. بەڵام ئەتابەگ زەنگی لەسەر ڕای خۆی هەر سوور بوو کە قەڵاکانی ئەمارەتەکە داگیر بکات، لەبەر ئەوە لێی نەوەستا و لەشکری کردە سەر شارەزوور.

باسوخواسی جموجووڵی زەنگی گەیشتە میر قەفجاق کوڕی أرسلان تاش، کابراش کەوتە خۆ و لەشکرێکی زۆری خڕ کردەوە و ئەوەی چەکی پێ هەڵگیرابا، چەکداری دەکرد. هەندەی زەلام لەخۆ خڕ کردەوە، - ابن الأثیر گوتەنی - ئاسمانی پێ داپۆشین[3]. لەشکری موسڵ گەیشتە سەریان و شەڕێکی گەرم ڕووی دا، هەندەی نەبرد ئەتابەگ ڕاویانی نا و چنگ لەسەر شان رایان کرد و، برا سەر برا نەدەپەرژا و، باوك فرزەندی خۆی نەدەناسی. لەشکری موسڵ هەتا شارەزووریش نەوەستا و، شارەزووری خستە سەر ئەمارەتی موسڵ[4]. پاشان ئەتابەگ بۆ (زین

---

[1] الباهر: ٥٧. الكامل ١١/ ٥٧.

[2] الباهر، ص. ن.

[3] الباهر، ٥٨.

[4] م. ن. ص. الكامل ١١/ ٧٥ ـ ٧٦.

م. ن. ص. ٣٣١/١١.

الدين على كچك)ی سەرلەشكری خۆی، هەم دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی هەولێری دابڕی.

بەم تێكشكانە، میر قەفجاق ناچار چووە ڕیزی لەشكری زەنگییەوە. خۆی و كوڕەكانیشی لەخزمەتی ئەتابەگایەتیی موسڵدا، تا ماوەیەكی كەمی دوای ساڵی (٦٠٠ك/ ١٢٠٣ز) مانەوە، پاشان موسڵیان بەجێ هێشت[١]. ئەو مێژوو نووسەش كە لە موسڵ دەژیا، ناڵێ بۆ كوێ چوون و ڕوویان لەكوێ كرد. بەڵام بە قسەكانی (عمادالدين الكاتب الاصفهانی)دا دەردەكەوێ كە هەندێ لە میرەكانی ئەم ئەمارەتە، چوونە ژێر ئاڵای سەلاحەددینی ئەییوبییەوە و، دەڵێت: (عزالدين حسن بن قفجاق) خزمەتی دەوڵەتی سەلاحەددینی كرد و، بوو بە یەكێك لەوانەی كە لە شوكرانەی دەرنەدەچوون و، لە حورمەتی بێبەش نەبوون[٢]. تا، جارێكیان، سوڵتان سەلاحەددینی ئەییوبی داوای لێ كرد و، داوایشی لە جێگرەكەی شارەزووریشی كرد و، هەروەهاش لە (زين الدين يوسف ينالتگين)ی سەرداری هەولێریش كە هەموویان كۆببنەوە و یاریدەی بدەن و، لە شەڕی خاچدروشماندا ڕێگای نیشان بدەن و، كۆمەكی پێ بكەن[٣]. ئەمەش مانای وایە كە ئەمارەتی قەفجاقیان بە یەكجاری لەناو نەچووە، وەلێ گرنگترین و قایمترینی قەڵاكانی، كە قەڵاكانی شارەزوور بوون لە دەستیان دەرچوون.

دوای گرتنی ئەم ئەمارەتە لە لایەن (عمادالدين زەنگی)یەوە، وادیارە، كراوەتە چەند بەشێكەوە، بەشێكیان خرایە سەر ئەمارەتی موسڵ و میرەكانی ئەم بەشە كەوتنە خزمەتی بنەماڵەی ئەتابەگی زەنگی[٤]. (ابن الأثير) خۆی ئەو باسە دەگێڕێتەوە بەڵام ناوی هیچ میرێك لە میرەكانی بنەماڵەی قەفجاقیی نەبردووە كە

---

[١] م. ن. ص. ١٢/ ٧٦.

[٢] الفتح القسي، ط، ليدن ١٨٨٧، ص ٢٣٥.

[٣] م. ن. ص.

[٤] الكامل ١١/ ٧٦.

تا دوای سالّی (٦٠٠ك/ ١٢٠٣ز)[١]یش لە تەلاری موسڵدا خزمەتیان دەكرد. بەشێكی تریان بەدەستی میرەكانی خۆیانەوە مایەوە (عزالدین حسن بن یعقوب بن قفجاق) كە چووە ژێر ئالاّی سەلاّحەددینی ئەییوبییەوە[٢] یەكێكە لەو میرانە. بەشی سێیەم بەپێی بلاّوكراوەكەی سەلاّحەددینی ئەییوبی كە بە بلاّوكراوەكەی هەولێر بەناوبانگە خرایە سەر هەولێر. بەپێی ئەو بلاّوكراوەیە خاكی هەولێری تازە پێكهاتوو لە سەردەمی میری هەولێر (زین الدین یوسف ینالتگین)دا دیاركرا.

هەندێ لە مێژوونووسان ئاماژە دەدەن كە (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەسالّی (٥٨٧ك/ ١١٩١ز)دا (میر عزالدین حسن بن یعقوب بن قفجاق)ی كە چووبووە ژێر ئالاّی خەلیفەی عەبباسی (الناصرلدین الله)وە، دەستگیر كرد. هۆی دەستگیركردنی ئەم میرە، ڕەنگە لەبەر ئەوە بووبێ داوای موڵكەكانی خۆی دەركردەوە كە خرابوونە سەر هەولێر - وەك پێشتریش باسمان كرد -. بە گرتنی ئەم میرە، خەلیفە نارەزایی خۆی لە (موزەففەرەددین گۆگبوری) - نێوانیشیان باش نەبوو - دەربڕی و، نامەیەكیشی كردە سەر سەلاّحەددینی ئەییوبی، لە نامەكەدا ڕەفتاری ناشایستەی (موزەففەرەددین گۆگبوری) دەربارەی گرتنی (حسن بن یعقوب قەفجاق) رسوا كرد و، داوای دەكرد بەربدرێ و بگەڕێتەوە بۆ (كەرخینی)[٣]. ئەمەش مانای وایە كە ئەم شارە - بەڕای خەلیفە - مەركەزی ئەم میرەیە و - خەلیفە ڕێگا نادات لە (حسن كوڕی قەفجاق) بەولاوە كەسی دیكەی لێ دانیشێ -[٤].

بەپێی ئەو حیكایەتە، ئەم میرە، لەم ناوچەیەدا ببوو بە مایەفیتنە و ئاژاوەی دەگێڕا و كاروانی ڕووت دەكردەوە و، سەرێشە و كێشەی بۆ (موزەففەرەددین گۆگبوری)یش دەنایەوە، ئەمیش ناچار، دەمی شیرین كرد، تا هێنایە هەولێر و

---

[١] ص. ن.

[٢] الفتح القسی، ٢٣٥.

[٣] ابن شداد، النوادر السلطانیة، ١٩٨. كتاب الروضتین ٢/ ١٩٣٢.

ابن خلكان، ط/ بیروت ١٩٧٠، ٣/ ٤٥٨.

[٤] ابن شداد، ص. ن.

دەستگیری کرد[1]. کاتێکیش نامەبەرەکەی خەلیفە (الناصرلدین الله) گەیشتە لای سەلاحەدینی ئەییوبی، سوڵتان وەڵامی خەلیفەی دایەوە کە گرتنی ئەو کابرایە بە تۆمەتی (الأفساد في الأرض)[2] بووە، واتا ڕووی لە هەرکوێ کردبێ زیانی پێگەیاندووە. ئیدی پاش ئەم ڕووداوە باس و خواسی ئەم میرە قەفجاقییە، بزرە و، چارەنووسی نازانین و، پێوەندیی نێوان هەولێر و پاشماوەی ئەم ئەمارەتە قەفجاقییە، بە چی گەیشت و نەگەیشت، بووە بەردی بن گۆم و نقومە.

ج - پێوەندیی نێوان موزەففەرەددین گۆگبوری و مەلیکی ئەرتەقیان (حسام الدين يولق بن ايلغازى)ی سەرداری ماردین و مەلیکەکانی دیکەی دەوروبەر:

ئەم مەلیکە هاوزەمانی (موزەففەرەددین گۆگبوری) بووە. لە ماوەی نێوان (٥٨٠ - ٥٩٧ك/ ١١٨٤ - ١٢٠٠ز)دا، لەسەر وڵاتی ماردین حوکمڕان بووە. لەنێوان هەردوو لایاندا پێوەندییەکی پتەو و دۆستانەش هەبووە[3]، گەیشتە رادەیەك كە دراویش بەناوی ئەم مەلیکە ئارتقییەوە لێ درا[4]. ڕاستیشت دەوێ، سەرچاوەی زانینی ئەو پێوەندییە، تەنیا دراوەکەیە. دراوێکی مس[5] لەوێ دۆزراوەتەوە وێنەی زەلامێکی لەسەرە، بە چیچکانەوە لەسەر تەخت (عرش) دانیشتووە (هەڵتووتاوە)، گۆچانێکی

---

[1] ابن شداد، ص. ن. ابن خلكان، ص. ن. ابن واصل، ص. ن.

[2] ابن شداد، ١٩٩. ابن واصل، ص. ن.

[3] زامباور: معجم الأنساب والاسرات الحاكمة، ص ٢٤٥.

[4] دەچێتەوە سەر (أرتق کوڕی آکسب) باپیرەی مەلیکەکانی ئەرتقییەکان، کە سەرداری قودس بووە و، لەساڵی (٤٨٤ك/ ١٠٩١ز)دا مردووە و، دوو کوڕی لەپاش بەجێماوە، یەکێکیان بەناوی (سلمان) "ت ٤٩٤ك/ ١١٠٠ز" ئەوی دی بەناوی (ایلغازی) کە دیاربکر و ماردین بەدەستیانەوە بووە: ابن خلكان، ط ١٩٦٨، ١/ ١٩١، حوکمی لقی ماردین تا ساڵی (٨١١ك/ ١٤٠٨ز) بەردەوام بوو، پاشان، شارەکە خرایە سەر حوکمی قراقۆینلو (بەرخەڕەش).. بنۆڕە: زامباور، ص ٣٤٥.

[5] ئەم پارچە دراوە لە مۆزەخانەی (همايون) ـ لە ئەستەنبول ـ دانراوە بە ڕەنووسی (١٨٤).. بنۆڕە (اسماعيل غالب)، مسكوكات تركمانيه قتالوغى، ص ١٤٠.

بەدەستی چەپییەوە گرتووە و، کڵاو زرێیەکی لەسەرناوە. لە پەراوێزی ئەم دراوەدا ناوی ئەم مەلیکە: (حسام الدین یولق) نووسراوە و، ناو و نازناوی سەڵاحەددینی ئەییوبیی لەسەرە و، (گۆگبوری بن علی) یشی لەسەر نووسراوە.

مێژووی بنیاتنانی پێوەندیی نێوان (موزەففەرەددین گۆگبوری) و ئەم (حسام الدین یولق)ە نازانین، چونکە بەرواری لێدانی دراوە سەیرەکە نازانین و ناشزانین لەکوێ لێدراوە. جا ئەگەر، بەڕاستی لە هەولێر لێدرابێت، ئەوە مانای ئەوەیە کە لەماوەی نێوان ساڵی (٥٨٦ك/ ١١٩٠ز)- کە مێژووی گەڕانەوەی (موزەففەرەددین گۆگبوری)یە بۆ هەولێر - و ساڵی (٥٨٩ك/ ١١٩٣ز)دا - کە مێژووی کۆچی دوایی سەڵاحەددینی ئەییوبییە، لێدراوە.

بەڵام (عباس العزاوي) دەڵێت: (موزەففەرەددین گۆگبوری)، بەر لەوەی بگەڕێتەوە بۆ هەولێر، لەو دەمەدا ئەم دراوەی لێداوە کە میری (حران)و (الرها)[1] بووە. (العزاوي) لێرەدا دەیەوێ (اسماعیل غالب) بەدرۆ بخاتەوە، لە کاتێکدا، ئەو (اسماعیل عارف)ە هیچی نەکردووە تەنیا ئەوە نەبێ کە ئەم پارچە دراوەی لەگەڵ دراوەکانی ئێڵی بگتگیندا داناوە و، گوتوویەتی جێگە و بەرواری لێدانی ئەم پارچە دراوە نادیارە[2].

هەرچی (الدکتور الحسینی)یە، ئەوە، ئەو، پارچە دراوەکەی لەگەڵ دراوگەلی ئەتابەگییەکەی هەولێردا داناوە[3]. ئەم ئاڵۆزی و تێکەڵ و پێکەڵییەش لە پێوەندیی نێوان دوو لایەنەکەدا، لە بێدەنگیی سەرچاوەکان و، نادیاریی مێژووی لێدانی ئەو پارچە دراوەوە پەیدا بووە.

خۆ ئەم مەلیکە دوایین مەلیك نییە کە (موزەففەرەددین گۆگبوری) پەیمانی لەگەڵدا بەستبێ و، ناویشی وەسەر دراو خستبێ، بەڵکو ئەو کارەی لەگەڵ (الملك الغالب عزالدین کیکاوس کوڕی کیخسرو کوڕی قلج ارسلان)ی (ت ٦١٦ك/ ١٢١٩ز)

---

[1] عباس العزاوی، تأریخ النقود العراقیة، ١٩٦.

[2] اسماعیل غالب، ص. ن.

[3] د. محمد باقرالحسیني، العملة الاسلامیة في العهد الاتابکي، ص ١٣٨.

سـەرداری وڵاتـی ڕۆمیـشدا کـردووە. ئەمـەش، ئـەو مەلیکەیـە کـە سـەرداری هـەولێر لەگەڵ "ناصرالدین محمود کوڕی محمد قـرا أرسـلان"ی سـەرداری ئامـەد - ت ٦١٩ك/ ١٢٢٢ز-) و هــەروەها لەگــەڵ (ناصــرالدین آرتــق ارســلان)ی ســەرداری مــاردین ـ (٦٢١/١٢٢٤ز)[1]. هەرسـێکیان پێکـەوە چـوونە ژێـر تاعـەتی بـۆ ئـەوەی لـەدژی (الملـك الاشـرف موسـی کـوڕی الملـك العـادل الایـوبی) و (بدرالـدین لؤلـؤ)ی سـەرداری موسـڵی هاوپەیمانی بووەستن، ئەوەبوو لەسەر ئەوەش ڕێککـەوتن کـە دراو بـەناوی (عزالـدین کیکـاوس)ی نـاوبراوەوە لێبـدەن، خوتبەشـی بـەناوەوە بخوێنرێتـەوە[2]. بـەڵام هـیچ پارچەیەك لەم دراوە نەدۆزراوەتەوە.

---

[1] پێوەندییـەکانی (موزەففـەرەددین گۆگبـوری) لەگـەڵ ئـەو مەلیکانـەدا، لەبابـەتی پێوەندییـەکان لەگەڵ ئەمارەتی موسڵدا، پێشتر باس کرد.

[2] الکامل ٢/ ٣٤٢. ١٢/ ٣٥٤.

فەسڵی چوارەم

ڕەوشتی موزەففەرەددین گۆگبوری و پێگەی لە مێژوودا

یەك: ڕەوشتی موزەففەرەددین گۆگبوری

خەسڵەتەکانی

دوو: ئاهەنگەکانی هەولێری لەدایکبوونی پێغەمبەری ئیسلام.

سێ: مردن و شاردنەوەی (سپاردنی) موزەففەرەددین گۆگبوری.

چوار: کۆتایی ئەتابەگایەتیی هەولێر و، لکاندنی ئەمارەتەکە بە مەملەکەتی خەلیفەی عەبباسییەوە

یەك: ڕەوشتی موزەففەرەددین گۆگبوری

جێگە و مێژووی لەدایکبوونی:

(أبو سعيد)[1] موزەففەرەددین گۆگبوری[2]، کوڕی میر (زين الدين ابی الحسن علی کچك کوڕی بگتگین)، لە بیست و حەوتی مانگی موحەڕەم، ساڵی ٥٤٩ك ڕێکەوتی ١٣ی نیسانی ١١٥٤ز، لە قەڵای موسڵ[3] لەدایك بووە. باوکی، دوای ماوەیەك ناردی بۆ هەولێر، تا لەژێر چاودێریی پەروەرشتکار (ئەتابەگ) (مجاهد الدين قايماز)دا، کە

---

[1] (ابن الشعار) لە دەستنووسی (عقود الجمان) و، (المنذري)، التكملة بالرونيو ٧/ ١٤٤٧ و، ابن خلكان ٣/ ٢٧٠ ئەو ناوەیان لێ ناوە.

[2] گۆگبوری: لە دوو وشەی تورکی دروست بووە: (گۆگ): واتا (شین). (بوری): واتا (گورگ) بە زمانی کۆنی تورکی. بە هەردووکی دەبێتە: (شینە گورگ) بنۆڕە: ابن خلكان ٣/ ٢٧٧.

اسماعيل غالب، مسكوكات تورکمانيه قتالوغی، ص ١٤٢.

[3] هەموو سەرچاوەکان وا دەڵێن، تەنیا (الذهبي) دەڵێ: لە قەڵاکەی هەولێر لەدایك بووە. بنۆڕە: مخطوط (تأريخ الاسلام) ورقة ١٨٣.

لەجیاتیی (لەبریی) (زین الدین علی کچك) حوکمی ئەم شارەی دەکرد، پەروەردە ببێت. (زین الدین علی کچك) خۆی، خاو و خێزان و سامان و دارایی لە هەولێر دانابوو[1]. بەوەش (مجاهدالدین قایماز) بوو بە (ئەتابەگ) واتا بووە باوکێکی پەروەرشتکاری موزەففەرەددین گۆگبوری[2] و براکانی.

موزەففەرەددین گۆگبوری نازناوی زۆری هەبووە، هەندێکیان، مێژوو نووسان بۆ پێدا هەڵدان و ڕێز، لێیان ناوە، هەندێکیشیان نازناوی گەورەیی و شکۆدارییە پێی ناسراوە، یان خۆی لەسەر دراوی ئەمارەتەکەی و لەسەر جێگە و ئاسەوارێ داینـاوە کە بنیادی ناوە، بەنموونە مێژوو نووسی هاوزەمانی ئەم میرە (العماد الكاتب الاصفهاني) کە لە زۆربەی شەڕەکانی خاچدروشماندا ئامادە بووە و، موزەففەرەددین گۆگبوریی لەو شەڕانەدا دیوە، بە (الاسد الغضنفر)[3] واتا بە (شێر) ناوی بردووە، هەروەها (ابن شداد)[4] و (المنذري)[5] نازناوی (الامير الاجل الكبير) واتا (میری ڕێزدار و گەورە) یان لێ ناوە. هەرچی (ابن خلكان) و (ابن سعيد)ە، ئەوە، ئەوان نازناوی (سوڵتان)[6] یان لێ ناوە، وەلێ (ابن الأثير)[7] و (ابن خلكان)[8] و کەسانی دی[9] نازناوی (الملك المعظم) واتا شای گەورەیان لێ ناوە. ئەم نازناوەی لە هەموو

---

[1] الكامل ١١/ ٣٣١. ابن العبري، تأريخ مختصر الدول، ص ٢١٢.

[2] وفيات الاعيان ٣/ ٢٧١، مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة ١٨١. العقد الثمين ٧/ ١٠١.

[3] الفتح القسي، ط ١٨٨٧، ص ١٨٩.

[4] النوادر السلطانية، ١٠٥.

[5] التكملة، ط- بالرونيو، مجلد ٧، ص ١٤٤٧.

[6] ابن خلكان ٦/ ٨٧. الغصون اليانعة، ص ٧٩.

[7] الباهر، ١٨٥، ١٩٧، ٢٠٥.

[8] وفيات الأعيان ٣/ ٢٧٠.

[9] بنۆڕە: ابن الفوطي، تلخيص الآداب، ج/٥، ط/ لاهور، ص ٥٨٩.

الدواداري، الدرة المضيئة في اخبار الدولة الفاطمية، ط/ ١٩٦١، ص ٥٣٦.

الذهبي: مخطوط تأريخ الاسلام، ق٢، ورقة ١٨٠.

الفاسي المكي/ العقد الثمين في تأريخ البلد الأمين، جـ٧، ص ١٠٠.

نازناوەکانی تری باوتر و بڵاوتر بووە - لەسەر دراوەکانیشی کە لە هەولێر لێی دەدا، نووسرابوو (ملك الامراء مظفر الدنيا والدين گۆگبری علي) واتا: (شای میران، رووسووری دنیا و قیامەت گۆگبوری علی)[1]. کەچی، لەسەر تاوێری بان قوتکەکەی[2] کە بەرامبەر بە شاری مەککە نابوویەوە نووسیبووی: (الامير الاصفهسلار[3] الكبير... حسام أمير المؤمنين)[4]. بەڵام لەسەر گۆمە (کۆلە) ئاوەکەی کە لە ساڵی (٥٩٤ك/ ١١٩٨ز)دا لەبان عەرەفات دروستی کردبوو، نووسرابوو: " موزەففەرەددین ککبري بن صاحب أربل سيف أمير المؤمنين"[5].

دوو: خەسڵەتەکانی:

موزەففەرەددین گۆگبۆری پیاوێکی رەوشتپاك و بەکەرەم بووە. هەند بەتەنگ کەشوفشی ئەمارەت و موڵکەوە نەبووە و، کەسێکی ئاسایی و خاکەڕا (متواضع) و کارساز و خێرخواز بووە و حەزی بە ئاوەدانکردنەوە بووە. (ابن خلكان) دەڵێت: لە خێر خوازیدا، شتی هەند سەیر و عاجباتی کردووە، نەبیستراوە کەسێکی دی کردبێتی، لە ژیانیدا، هیچ شتێکی هەندەی خێر و چاکە لەلا خۆشەویستتر نەبووە. هەموو سبەینانێك، نانێکی زۆری بۆ هەژاران ئامادە دەکردو، لە چەندین جێگە و

ابن أبي عذيبة: مخطوط، انسان العيون، ص ٢٩٢.

محب الدين ابو الفضل محمد ابن الشحنة الحلبي: الدر المنتخب في تأريخ مملكة حلب، ص ١٠٦.
Cataloguede Monnaies, P. 144.

(1) اسماعيل غالب، مسكوكات تركمانية فتالوغي، ص ١٣٩.

(2) (العلم) = (جێگەی بەرز)، یان (کێلەڕێ)، یان (شەقڵ): لە بیابانەکاندا دەنرێتەوە بۆ ئەو کاروانەی ڕێگای بزر کردووە تا ڕێگاکەی خۆی پێ بدۆزێتەوە: ابن منظور، لسان العرب، دار صادر، ١٩٥٦، مجلد ١٢، ص ٤١٩.

(3) الاصفهسلار، الاسفهسلار: بۆ ماناکەی بنۆڕە بابەتی (دیوان و خەزێنەی چەك).

وەرگێڕ: (بەکوردی و فارسیش دەکا: سوپاسالار، واتا: سەرلەشکر).

(4) الفاسي المكي، العقد الثمين، ٧/ ١٠٠.

(5) د. حسن الباشا، الفنون الاسلامية والوظائف على الآثار العربية، القاهرة، ١٩٦٦، ٢/ ٦٦٢.

گەڕەکی هەولێردا بەسەریاندا دەیبەشییەوە[1]. جگە لەوەش، جل و بەرگی زستانە و هاوینەی بەسەر کەمدەرامەتەکاندا دابەش دەکرد و پارەشی پێدەدان. هەرکەسێکیش سەفەری کردبا، بە پێی پێداویست و دووریی ڕێگاکەی، خەرجی و ئەرك و مەسرەفی دەدایێ[2]. یەکێ بوو لە جوامێرە سەروەر و گەورەکان و، مەلیکێك بوو لە مەلیکە خاوەن شکۆ و شانەکان[3]. دەستی بەڕووی هیچ موحتاجێکەوە نەدەناو، کەسی نائومێد نەدەکرد، نەخاسمە فەقێ و مەلا و حەدیسخوان و. بگرە (شاعیرەکانیش) هەر چەندیشە هەند هاوسۆزیان نەبوو[4]. ئەو خەسڵەتانەی ئەو هەیبوون، بە دەگمەن لای کەسێکی دی جەم دەبوون[5].

کارێك لەو کارە خێرانەی دەیکرد، ئەوەبوو، ساڵی دوو جاران، شاندی بە پارەی زۆرەوە[6] دەنارد بۆ گوێ دەریاکان، بۆ شام بۆ کڕینەوە و ئازادکرنی دیلە ئیسلامەکان لە دەستی خاچدروشمان، هەندێکیشیان، دوای ئازاد بوونی، بۆ ژیان و گوزەران دەهاتنە هەولێر. بەڵام بەرلەوە، دەنێردران بۆ گوندی «بیت النار»[7] تا، لەوێ پێداویستی خۆیان وەربگرن و، جل و بەرگی شایان (شیاو) لەبەر بکەن، ئنجا بێنە ناو هەولێر[8]. ئەوانەشیان کە وڵاتی خۆیان بە باشتر دەزانی، خەرجی ڕێگاو پێداویستیان بۆ دابین دەکراو دەچوونەوە[9].

---

(1) وفيات الاعيان ٢٧٢/٣. الذهبى، مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة ١٨١. الفاسي المكي، العقد الثمين، ١٠٣/٧. ابن عذيبة، انسان العيون ٢٩٧. ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب ١٣٨/٥.

(2) هەمان سەرچاوەگەل و لاپەڕەکان.. القزوينى، آثار البلاد، ص ٢٩٠.

(3) ابن كثير، البداية والنهاية ١٣٦/١٣.

(4) وفيات الأعيان ٢٧٦/٣. آثار البلاد، ن. ص. العقد الثمين ١٠٦/٧. انسان العيون، ص ٣٠٢.

(5) الغسانى، العسجد المسبوك، ص ٣٣٠.

(6) القزويني، آثار البلاد، ٢٩٠.

(7) (بيت النار): گوندێکی گەورەی هەولێرە، بەلای موسڵدا: ياقوت، معجم البلدان، ٥٢٢/١.

(8) سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، جـ ٨، ص ٦٨٢.

(9) وفيات الاعيان ٢٧٣/٣. العقد الثمين ١٠٥/٧. انسان العيون، ص ٢٩٧.

The Encycp of Islam, New Edition, V, I, P, 1161.

(سبط ابن الجوزى) كە لەو سەردەمەدا ژیاوە و، سەرى لە هەولێریش داوە[1]، دەڵێت: (پارەو سامانى ئەم ئەمارەتە، هەمووى كرا بەخێر و سەدەقە، تا موزەففەرەددین گۆگبورى هیچى نەما، ناچار خشڵ و مجەوهەراتى دەنارد بۆ دیمەشق كە لەوێ بیفرۆشن و، پارەكەى بكەن بە سەرانە و دیلەكانى لە خاچدروشمان پێ بكڕنەوە و ئازادیان بكەن)[2]. چونكە خاچدروشمان بەبێ پارە و سەرانە دیلى بەرنەدەدا. دواى سەرژمێرییش، دەركەوت كە (شەست هەزار دیلى پیاو و ژنى) بە پارە ئازاد كردووە[3]. موزەففەرەددین گۆگبۆرى، ساڵانە لە بوجەى ئەمارەتەكەى بڕى سەد هەزار دینارى بۆ ئەو كارە خێرە تەرخان دەكرد[4] - بە قسەى ابن الجوزى _ بەڵام (ابن شهبة) دەڵێت: ئەو بڕە پارەیە گەیشتە دووسەد هەزار دینار[5].

سەردارى هەولێر، ساڵێ كاروانى حەجى بەڕێدەخست و، بۆ زیارەتكاران هەموو پێداویستییەكى ڕێگای دابین دەكرد. بە پێى فەرساندنى (ابن خلكان) هەموو ساڵێك (٥٠٠٠ _ ٦٠٠٠)[6] دینارى بۆ حەج و حاجییان خەرج دەكرد. بەڵام (سبط ابن الجوزي) بە (١٠٠٠٠) دە هەزار دینارى[7] دەخەمڵێنێ و، ساڵێ (٣٠٠٠٠) سى هەزار دیناریشى لە حەرەمەیندا سەرف دەكرد[8].

---

[1] مرآة الزمان، جـ ٨، ص ٦٨٣.

[2] ن. م. ص. القزويني، آثار البلاد، ص ٢٩٠.

[3] مرآة الزمان ٦٨٢/٨. ابن كثير، البداية والنهاية، ١٣٧/١٣.

[4] مرآة الزمان. ص. ن.

[5] ابن العماد الحنبلي لە (شذرات الذهب ١٤٠/٥)دا، لە زمان (ابن شهبه)وە گوتوویەتى.

[6] وفيات الاعيان ٢٧٣/٣. هەروەهاش بنۆڕە: الذهبي، مخطوط تاريخ الاسلام، ورقة ١٨٢.

ابن أبي عذيبة، انسان العيون، ص ٢٩٧.

[7] مرآة الزمان، ص. ن.

[8] ن. م. ص: ٦٨٣. ابن كثير، البداية والنهاية، ١٣٧/١٣. ابن العماد الحنيلي، شذرات الذهب، ١٤٠/٥ نقلاً عن ابن شهبة في تأريخ الاسلام.

موزەففەرەددین گۆگبوری لـە دەرەوەی ئەمارەتەکەشی پرۆژەگـەلێکی خێرخـوازیی بنیادناوە ـ لە شاری مەککە پرۆژەیـەکی گەیانـدنی ئـاوی بـۆ چیای عەرەفـە سازداو، گۆماوەکـانی چـاك کـردەوە و[1]، گـەلێ بـیری ئـاوی لێ دا. هـەردوو بـیری (الزیادیة الکبری) و (الزیادیة الصغری) بە فەرمانی ئەو هەڵکەنران، بیری سێیەمیشی لێ دا، کـە پێـی دەڵـێن (الـشمردقیة)[2]. لـە ژوور مەککەشـەوە بیرێکـی لـە سـاڵی ٦٠٤ك/١٢٠٧ز)دا[3] ئاوەدان کردەوە، گوایا کـاتی خـۆی، (میمـون بـن الحـضرمی)ی بـرای (العـلاء بـن الحـضرمي) لەسـەر رێگایـەك لێیـدابوو، بـە رێگـای (سـبیل الـست)[4] بـە ناوبانگ بوو. گەلێ بیری دیکـەی لێ داو، هەندێکیشی چاك کـردەوە، پاشان وشـکیان کرد[5].

چاکەیەکی تریشی ئەوەبوو، لەسـەر خـاکی عەرەفـە، سـێ قوتکـە (أعـلام)ی دروسـت کرد. مێژوو نووس (الفاسي المکی) دەڵێت دووانیـانی دیـوە، بـەڵام سـێیەمیان کـە بـە رووکـاری (المغمـس)ەکـەدا[6] نرابـووەوە، ئـەوەیان کـەوتووە (رووخـاوە). ئـەم مێـژوو نووسە، لەو جێگەیەدا گاشە بەردێکی دیتووە لەسەری نووسراوە: ((مـیر سـوپا سـالاری گـەورە موزەففـەرەددین کـوڕی زیـن الـدین سـەرداری هـەولێر، حـسام أمـیر المـؤمنین

---

[1] مرآة الزمان ٦٨٢/٨. وفیات الاعیان ٢٧٣/٣. الفاسي المکي، العقد الثمین، ١٠٠/٧. حسن الباشا، الفنون الاسلامیة والوظائف علی الآثار العربیة ٦٦١/٢ ـ ٦٦٢.

[2] الفاسي المکی، شفاء الغرام ٣٤٥/١.

[3] العقد الثمین ١٠١/٧.

[4] (الست): واتا (خانم): مەبەست خوشکی (الملك الناصر حسن)ی سـەرداری میـسرە. بنـۆڕە: (العقـد الثمین) پەراوێزی لاپەڕەی (١٠١).

[5] شفاء الغرام ٣٤٥/١.

[6] (المغمس) جێگایەکە لـە لایـەکی حەرەمـەوە، مەیـدانی ئـەو فیلـە بـووە کـە کـاتی خـۆی (أبرهـة) هێنابووی. هەر لـەم جێگەیـەدا (أبـو رغـاڵ) نێـژراوە. ئـەم کابرایـە خیانـەتی لـە قەومەکـەی خـۆی کرد و (أبرهة)ی خاوەنی فیلەکەی بردە سەر مەککە بۆ ئەوەی کەعبەی پێ بڕووخێنێ.. بنۆڕە: الأزرقی، أخبار مکة، جـ ١، ص ١٤٣.

فەرمانی دا ئـەم سێ قوتکەیـە لـە نێـوان کۆتـایی زەویـی عەرەفـە و دۆڵـی عەرەفـەدا دروســـت بکرێـــت)). بـــەرواری دروستکردنیـــشی نووســـراوە: شـــەعبانی (ســـاڵی ٦٠٥ك/١٢٠٨ز)[1]. هەروەها دوو قوتکەی تریشی چاك کردووەتەوە کە پێشتر لـە ساڵی (٦١٦ك/١٢١٩ز)دا[2] وەك شـەقڵی (نیـشانەی) سـنووری دیـوی مەککـەی حـەرەم دروسـت کرابوون.

(محمــد کــورد علــي) لــە نووســینەکانیدا جێگــەو پێگەیــەکی تایبــەتی بــە موزەففەرەددین گۆگبوری شایاندووە و بـە یەکـەم خێرخـواز و چـاکەکاری دادەنـێ و دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوریی سەرداری هەولێر یێکێکە لە مەلیکە خێرخـواز و کارسازەکان، ئیشی چاك و کاری خێری زۆری داهێناوە و، ئـەو دەزگـاو کارگانـەی ئـەو سازی دەدان، لە گەلێ رووەوە، لە سەنعەتگاکانی رۆژاوای ئەمڕۆ دەچن[3].

موزەففەرەددین گۆگبوری لە شاری حەڵەب خانەقایەکی دروست کرد (بنیادنا)، بـە خانەقای (الزینیة) ناودار بوو، ئەم خانەقایەی لە سەرەکۆڵانی (القرن) دامەزراند کە بە کۆڵانی (درب السید الحمـزة)[4] نـاودەبرا. پێدەچـێ، هـەر ئـەو خانەقایـە بێـت کـە (ابن الشحنة)[5] باسی دەکات. لە ساڵی (٥٩٨ك/١٢٠٢ز)یشدا، لە دیمەشق مزگەوتێکی بۆ

---

[1] الفاسي المكي، شفاء الغرام، جـ ١، ص ٣٠٢.

[2] العقد الثمين ١٠٠/٧.

[3] محمد كورد علي، الاسلام والحضارة، جـ ١، ص ٣٢٧.

[4] بنۆڕە: (كامل بن حسين بن محمد البالي الشهيد بالغزي)، نهـر الـذهب في تـأريخ حلـب، جــ ٢، ص ٢٧١. ئـەم مێژوونووسـە دەڵێـت: ئـەم خانەقایـەی موزەففـەرەددین گۆگبـوری دایمەزرانـد، (عمـر الزميني) لە ساڵی (٧٩٦ك)دا چەندین باغ و بێستانی بۆ کـرد بـە (وەقـف)، هـەر لەبـەر ئەوەشـە کـە ناویاننناوە (الزينية).

هـەروەها دەڵێـت: ئـەم خانەقایـە زۆر ئـاوەدان بـوو، بـەڵام ئێـستا، دراوسـێکانی داگیریـان کـردووە، دەرگاکەشی داخراوە و، هەر دیارنەماوە.

[5] (ابن الشحنة) دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری، خانەقایەکی لە ناوچـەی (الـسهيلة) دامەزرانـد. ئەو ناوچەیە، ئێستا پێیـدەڵێن (سـويقة حـاتم) دەکەوێتـە نزیـك مزگەوتـە گەورەکـە.. بنـۆڕە: ابـن الشحنة، الدر المنتخب، ص ١٠٦.

حەنبەلییەکان دروست کرد، کابرایەك بە ناوی (علي الفامي) بناغەکەی دارشت، بەلام پرۆژەکە پارەی لێ بڕاو تەواو نەکرا. موزەففەرەددین گۆکبوری، کە ئەمەی بیست، دەستبەجێ، بە (شجاع الدین الاربلی)ی پەردەوانەکەی خۆیدا، سێ هەزار دیناری نارد بۆ تەواوکردنی مزگەوتەکە و، بەو پارەیەش کە لێی زیادە، وەقفێکی پێ بکرن[1]. پاشان هەزار دیناری تری نارد، کە لە زێی (پردێ)وە ئاوی بۆ رابکێشن[2]. لە موسلێش خانوویەکی بۆ حەدیس دروست کرد، ناونرا (دار الحدیث المظفریة)[3].

خەسلەتێکی دیکەی موزەففەرەددین گۆکبوری ئەوەیە کە پیاوێکی خاکەڕایی (متواضع) و بۆ داماوان بەسۆز بووە، (ئێمە پێمانوایە) رەوش و رەفتار و، سۆز و ساویلکەیی ئەم میرە لەوەوە پەیدا بووە کە لە بنەماڵەیەك و ژینگەیەکی ئایینیدا پەروەردە بووە، ئەوەتا، لە شارەکەی خۆیدا چوار خانەقای دامەزراندووە، بۆ هەژار و کوێر و دەستکورت و شەل و سەقەت[4] و داماوان، مانگانەش پێداویستی خۆراك و خواردنەوە و جل و بەرگ و شتی دیکەی بۆ دابین دەکردن و، حەفتەی دوو جاریش سەری لێدەدان و عەسرانی دوو شەموان و پێنج شەموانی بۆ ئەم سەردانە تەرخان کردبوو، یەك بە یەك پرسیاری باری گوزەرانیانی دەپرسی و هیچیانی نەدەبوارد و

---

[1] عزالدین ابو عبدالله محمد بن علي ابراهیم ابن شداد، الاعلاق الخطیرة في ذكر امراء الشام والجزیرة «تأریخ دمشق، ص ٨٦. (دکتۆ حسن الباشا)یش دەڵێت: ئەم پرۆژەیە موزەففەرەددین گۆکبوری لە ساڵی (٥٩٩ك)دا دایمەزراند ـ وەك لە نووسینی سەر هەندێ ئاسەواردا دەردەکەوێت ـ لە دەقی دامەزراندنی ئەم مزگەوتەدا، هاتووە، دەڵێت: «گۆکبوری بن علي بن بگتگین صاحب اربیل» بنۆڕە: کتێبەکەی: (الفنون الاسلامیة) ٦٦١/٢.

[2] ابو شامة، ذیل الروضتین، ص ٢٩. مرآة الزمان ٥١٠/٨. الذهبي، مخطوط، تأریخ الاسلام، ق ١، جـ ١، ورقة (٧٣). ابن کثیر، البدایة والنهایة، ٧٢/١٣ و ١٣٦/١٣. النعیمي، الدارس في تأریخ المدارس ٤٣٦/٢. ئەم مزگەوتە تا ئەمڕۆش لە دیمەشق لە (حي الاكراد) هەر ماوە بنۆڕە: پەراوێزی (١) لاپەڕەی ٨٦ لە (الاعلاق الخطیرة، للمحقق سامي الدهان).

[3] ابو شامة، زیل الروضتین، ص ٩٠. الذهبي، العبر، ٨٩/٥ ـ ٩٠. شذرات الذهب ١٠٠/٥.

[4] (الزمنی): واتا پاخستە و شەل و سەقەتان کە ناتوانن بڕۆن و رێ بکەن و کاربکەن. بەلام ناچارن: محمد مرتضی الزبیدي، تاج العروس، ٢٢٨/٩.

بـــه ســـنگفراوانیەوە گاڵتـــەی لـــە گەڵـــدا دەکـــردن و دڵـــی دەدانـــەوە. ســـەری لـــە بیمارســـتانەکەش دەدا کـــە خـــۆی لـــە هـــەولێر دایمەزرانـــدبوو، هـــەواڵی نەخۆشـــەکانی دەپرســـی و لـــە جێگـــە و پێخـــەف و خۆراکیـــان دڵنیـــا دەبـــوو، ســـەرباری ئەوانـــەش خانوویەکی گەورەی لە هەولێر بـۆ حەوانـەوەی میوانـان لـە فـەقێ و مـەلاو فـەقیر و هـەژاران کـە دەهـاتن بـۆ هـەولێر دروسـت کردبـوو، لـەوێ دەمانـەوە و، دەخـەوتن و خـۆراکی نیـوەڕۆژە و شـێویان لەسـەر بوجـەی ئـەمارەتی هـەولێر سـەرف دەکـرا[1].

دەگێڕنەوە، دەڵێن: موزەففـەرەددین گۆگبـوری هەنـد خاکـەڕا و خـاکی بـووە، جل و بەرگێ کە بۆ میر بشێ لەبەری نەکردووە و، تەنیا بەرگی زبری پۆشیوە کە نرخی لە پێنج پەنجایی (درهم) زێتر نەبووە، وێڕای ئەوەش کە جەستەی بەرگەی ئەو بەرگـە زبـر و دڕەی نـــەگرتووە. ڕۆژێکیـــان (ربیعـــە خـــاتون)ی هاوســـەری پێیـــدەڵێت: کـــە بەرگێکی نەرم لەبەر بکات و جەستەی خۆی ئەوەندە ئازار نەدات. لەوەڵامدا دەڵێت: کامیان چاکترە و جەزای زیاترە، بەرگێك بـایی دە پـەنجایی لەبـەر بکـەم، یـان جلێـك بایی پێنج پەنجایی لەبەر بکەم و پێـنج پەنجاییەکـەی تـری بـدەم بـە هـەژارێك یـان داماوێك[2]؟. ئەو، لەبەر خاتری خودا و بـۆ ڕەزامەنـدیی خـوا ئـەو جلـە خـراپ و بـە ئالۆشـەی لەبـەر دەکـرد. موزەففـەرەددین گۆگبـوری پیـاوێکی بـێ فیـز و دڵنـەرم و بەرەحم بووە، خواردنێکی خۆشی بە تەنیا نەخواردووە، دەینارد چەند پیاوچاکێکی

---

[1] سبط ابن الجوزی، مرآة الزمان ٦٨٢/٨. وفیات الاعیان ٢٧٢/٣.

الذهبي، مخطوط تأریخ الاسلام، ورقة ١٨١.

ابن أبی عذیبة، مخطوط. انسان العیون ٢٩٥ ـ ٢٩٦.

الفاسي المکی، العقد الثمین ١٠٣/٧.

ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب ١٣٩/٥.

[2] مرآة الزمان، جـ ٨، ص ٦٨٢ ـ ٦٨٣. ابن کثیر، البدایة والنهایة ١٣٧/١٣.

(د. طلیمان) وەسفی سەرداری هەولێر دەکات و دەڵێت: «ئەو میرە، پـڕ بـە پێـستی مانـای سۆشـیال، سۆشیالیـست بـووە. کۆمـەڵ و کۆمەڵگەکەیـشی سـوودێکی زۆریـان لـەو خەسـڵەتەی پێگەیـشتووە»، بنۆڕە کتێبەکەی: (مظفرالدین کوکبری امیر اربل، ص ٢٠١).

بانگ دەکرد پێکەوە دەیانخوارد. ئەو کاسە دراوسێتیشی دەکرد، بۆ پیرەژنێ یان پیرە مێردێکی دراوسێی خۆی کاسەی پڕ خۆراکی دەنارد و، جل و بەرگ و[1] پێداویستی دیکەشی بۆ دەناردن.

ئەم پیاوە لەخوا ترسە، ژیان و گوزەرانی کەموزۆر لە ژیانی دەروێش و دێوانەکان دەچوو، دەچوو بۆ لایان و، لە ئەڵقەو کۆڕی زیکردا[2] بەشدار دەبوو. ئەو، بڕوای بە سۆفیگەری هەبوو، یەکێك لەو شێخانەی کە ڕێزی لێ دەنا: (الشێخ أبو حامد احمد الکرمانی) بوو، کە بە (أوحدالدین) ناودارببوو. ئەم شێخە سەری لە هەولێر دا، کۆمەڵێ دەروێشی عەجەمی لەگەڵدا بوون، هەموویان بوونە میوانی، پاشان هەموویانی نارد بۆ حەج[3]. هەندێ لە مێژوونووسانیش بە حەدیسخوانی دادەنێن. (أبو علي حنبل بن عبدالله الرصافي) و کەسانی دیکەش دەڵێن کە دەمی لە حەدیسەوە داوە[4].

موزەففەرەددین گۆگبۆری هەند لە خواترس بووە نەیهێشتووە شتی خراپ بهێنرێتە ناو ئەمارەتەکەی[5]. (الغساني) دەڵێت ڕێگای بەکەس نەداوە مەی (الخمر) بۆ ناو وڵاتەکەی بهێنێ و، سووکایەتیی بە ئارەقخۆر دەکرد[6]. هەرچەندیشە مەملەکەتەکەی بچووك بوو، بەڵام خۆی لە هەموو مەلیکەکان بە ئایینتر و جوامێرتر و خێرخوازتر بوو[7]. لەبەر ئەوە، باسوخواسی خاکەڕایی و خێرخوازی و

---

(1) وفيات الاعيان ٢٧٥/٣. العقد الثمين ١٠٥/٧. انسان العيون ٣٠٢.

(2) مرآة الزمان ٦٨١/٨. وفيات الاعيان ٢٧٣/٣.

(3) ابن الشعار، مخطوط عقود الجمان، جـ ٧. ترجمة محمد بن أبي الفخر بن احمد ابو حامد الكرماني الصوفي.

(4) المنذري، التكملة ١٤٤٨/٧ بالرونيو.

(5) وفيات الاعيان ٢٧٣/٣. الذهبي، مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة ١٨١.

ابن ابي عذيبة، انسان العيون، ٢٩٧. الفاسي المكي، العقد الثمين ١٠٤/٧.

(6) الغساني، العسجد المسبوك، ص ٣٣٠.

(7) الذهبي، العبر ١٢٢/٥. شذرات الذهب ١٣٨/٥.

پیاو چاکیی ئەم میرە، لە دەرەوەی هەولێریش دەنگی دایەوە، بە نموونە: کاتێ لەگەڵ (علاءالدین)ی سەرداری وڵاتی مەراغە، بۆ داگیرکردنی ئازەربێجان پەیمانی بەست و بەرەو تەوریز کەوتنە ڕێ، لەو کاتەدا (آیدغمش)ی کۆیلەی (ابو بکر بن البهلوان)ی سەرداری ئازەربێجان نامەیەکی بۆ نارد و وەبیری هێنایەوە کە داگیرکردنی وڵاتانی خەڵك رەفتارێکە، بۆ ئەو ناشێ و بۆ ناوبانگی ئەو جوان نییە و، بۆی نووسیبوو: ئێمە بیستوومانە کە تۆ خاوەن زانست و مەلاو پیاوچاکانت خۆش دەوێت و خێر و چاکەیان لەگەڵدا دەکەیت و، وامانزانی کە بەخێر و بەئیمانیت[1].

لە بارەی بوێری و بەجەرگیی ئەو میرەوە، ئەوە بوو پێشتریش هەڵوێستی ئازایانە و جوامێرانەیمان باس کرد چ لەناو لەشکری ئەتابەگەکانی موسڵ و چ لە ریزەکانی لەشکری سەلاحەددینی ئەییوبیدا و چ لە فەرماندەی لەشکری ئەمارەتەکەی خۆیدا ـ (ابن خلکان) باسی هەڵوێست و پێگەی لە شەڕە گەورە و هاتونەهاتەکەی (حطین)دا دەکات و دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری لە جێگەی خەتەرناکی وادا خۆی ڕاگرت، کەسی دی لەوێدا، خۆی ڕانەدەگرت. ناوبانگیشی هەند بڵاوە، درێژەپێدانی ناوێت و، ئەگەر هیچی دیکەی نەکردبێ، ئەم قارەمانێتییەی (حطین)ی بەسە، لەو شەڕەدا لەشکری ئیسلام شکا، بەڵام کە دیتیان، وا، (تقي الدین عمر)ی برازای سەلاحەددینی ئەییوبی و موزەففەرەددین گۆگبوری هەردووکیان پێشیان لە خاچدروشمان گرتووە و کۆڵیان نەداوە و قارەمانانە شەڕ دەکەن، ئەوانیش هەموویان گەڕانەوە بۆ ناو شەڕەکەو خاچدروشمانیان تێکشکاند[2]. (القزوینی)یش دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری مەلیکێکی ئازاو جوامێر و بەهیممەت بوو، گەلێ کەتنی بە فەرەنگ کردووە، خەڵك دەیگێڕنەوە و باسیان دەکەن[3]. (المنذري)یش دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری لە کوشتاری دوژمنی سەر کەناراوەکانی

---

[1] الکامل ١٢/٢٣٦ ـ ٢٣٧.

[2] وفیات الاعیان ٣/٢٧١.

[3] القزویني، آثار البلاد، ص ٢٩٠.

(الشافعي)دا، هەڵوێستی ئازایانەی دیاربوو[1]. (ابن الفوطي)یش باسی ئازایەتیی کردووە و دەڵێت: پیاوێکی ئازاو بە هەڵمەت بوو، فەرمانی دەرۆیشت و، لە گرتنی وڵاتاندا خێری لێ دەکەوتەوە[2].

(ابن خلكان) لە جێگایەکی تردا دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری لە شەڕ و هەڵمەت و پەلاماردا، هەر بەردەوام بوو ـ هەر چەندیشە زۆر بوون -، نەشمانبیستووە لە هیچ هەڵمەتێکدا، شکابێت، ئەگەر باسی هەموو چاکەکانی بکەم، کتێبەکەم دوورو درێژ دەبێت[3]. لام وایە (ابن خلكان) لەم پێداهەڵدانەیدا پێی لێڕاکێشاوە و زۆری ناوەتە سەر، ئەو باسی ئازایەتیی لە ڕادەبەدەری سەرداری وڵاتێك دەکات کە خۆیشی خەڵکی ئەو وڵاتەیە، موزەففەرەددین گۆگبوری هەموو جارێ لە شەڕدا سەرنەکەوتووە، جارجارەش شکاوە، ئەو هەرچەندە لەبەر (بدرالدين لؤلؤ) هەڵنەهاتووە بەڵام لە هەموو شەڕەکانی موسڵیدا سەرنەکەوت. هەروەهاش لە هێرشی سەر ئازەربێجاندا کە لەگەڵ (علاءالدين قراسنقر)ی سەرداری مەراغەدا پێکەوە دەستیان پێکرد، سەرنەکەوت، بەڵکو لەگەڵ ناوچەی شەڕەکەدا شکاو رایکرد (هەڵات). موزەففەرەددین گۆگبوری، یەکەم راکردنی لە شەڕدا، ئەوەبوو کە لە شەڕەکەی ساڵی (٥٧١ك/١١٨٤ز)دا لەبەر سەلاحەددینی[4] ئەییوبی هەڵات، ئەو شەڕەبوو کە موزەففەرەددین گۆگبوری فەرمانداریی قۆڵی راستی لەشکرەکەی (سیف الدين غازی)ی ئەتابەگی موسڵ دەکرد. (جلال الدين منكبرتی)ی سوڵتانی خواریزمانیش لە ساڵی (٦٢٢ك/١٢٢٥ز)دا، لە شەڕدا راوی نا و گرتی. ئەو شەڕەبوو کە سەرداری هەولێر خۆی هەڵخڕاند و بە فیتی خەلیفەی بەغدا، دژ بەو سوڵتانە کەوتە شەڕ، بەڵام دوای ئەوەی بەدیل گیراو پەشیمان بووەوە، سوڵتان ئازادی کرد و ناردییەوە بۆ هەولێر.

---

[1] المنذري، التكملة، ١٤٤٧/٧ بالرونيو.

[2] ابن الفوطي، تلخيص مجمع الآداب، جـ ٥، ص ٥٨٠.

[3] وفيات الأعيان ٢٧٦/٣.

[4] ابن شداد، النوادر: ٥٢. البنداري، سنا البرق الشامي ٢٠٤/١.

مادامێکی باسی ڕەوش و ڕەوشتی موزەففەرەددین گۆگبوری دەکەین، دەبێ باسی خوێندەواری و پلەی ڕۆشنبیریشی بکەین. ئەم میرە سەودای زانستی حەدیس و مێژوو بوو، کتێبی (المسند في الحديث)ی[1] لە ڕێگای (أبو علي حنبل بن عبدالله الرصافی) و کەسانی دیکەوە خوێندبوو، بەڵکو باسی حەدیسیشی دەکرد[2].

هەوای زانستی مێژوویشی لە هزردا هەبوو، (ابن خلكان) دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری هەندێ بابەتی مێژووی لەبەر بوو، زۆرجاران دەیگێڕایەوە[3]. بەڵام، بۆ شاعیران ئەو سۆزەی نەبوو، باسی نەدەکردن و، مەگەر بچوونایە بۆلای دەنا خەڵاتی نەدەکردن و هیچی پێنەدەدان[4].

لەگەڵ ئەم هەموو پێداهەڵدان و ستایشەیدا، هەندێ لە مێژوونووسان ڕەخنەی ترش و تاڵیان لێی گرتووە، (یاقوت الحموي) کە هاوچەرخی خۆی بووە و، دوو جاریش سەری لە هەولێر داوە و[5]، ستایشی کار و هەڵوێست و جوامێریی دەکات، پاشان دەڵێت: ((تەبیعەتی ئەم میرە جۆراوجۆرە و هیچی لە هیچی ناچێت، زوڵمی زۆرە و، بۆ مسکێن ـ الرعیة ـ دڵڕەقە، حەزی لە پارەی حەرامە))[6] پاشان دیسان بادەداتەوە و دەکەوێتەوە ستایشی و دەڵێت: ((بە هەرحاڵ، موزەففەرەددین گۆگبوری چاکەی لەسەر هەژاران هەیە، غەریبدۆستە و خێرخوازە و پارەی زۆریش دەنێرێت، دیلەکانی لە چنگ خاچدروشمان پێ ئازاد دەکات))، ئنجا دەڵێت: ((سەرداری هەولێر، لە هەڵویستی ڕاڕایی و هیچ لە هیچ نەچوونیدا، لەو کەسە دەچێت کە پارە، بە شێوەی ناڕەواو ناشەرعی خڕدەکاتەوە و دەیدات بە هەژار و کاری خێری پێدەکات)) ئنجا دەڵێت: لەو بارەیەوە، شاعیرێك دەڵێت:

---

[1] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٥٣٧/٨.

[2] المنذري، التكملة، بالرونيو ١٤٤٨/٧.

[3] وفيات الأعيان ٢٧٦/٣.

[4] ن. م. ص.

[5] لە ساڵی (٦١٣ و ٦١٧ك)دا بنۆڕە: وفيات الآعيان ١٧٨/٥ ـ ١٧٩.

[6] ياقوت الحموي، معجم البلدان، ١٣٨.

كساعية للخير من كسب فرجها لك الويلُ، لا تزنى ولا تتصدقي[1]

واتا:

سەرپۆشێ، ژێری بفرۆشێ و بیکا بەخێر، نـەخێر
ئەنجامی هەر ئـاگرە، نەبـدات و، نـەبیکا بـە خێـر

(ابـن واصـل)یـش رای دەخاتـە پـاڵ (یـاقوت الحمـوي)و، دەڵێـت: موزەففـەرەددین گۆگبوری مەلیکێکی بەرێز و دیار و بەجەرگ و بە هەڵمەت بوو، هیممەتێکی بەرز و هەیبەتێکی گەورەی هەبوو... بەڵام بۆ پارەسەندن، سەری بەخۆیەوە نـەبوو، زاڵم و بێ منەت بوو، لەگەڵ ئەوەشدا، خێر و سەدەقەی بە زۆری بەردەوام بوو[2]. رای (أبـو الفـداء)یـش، لـە رای (یـاقوت و، ابـن واصـل) دەچـێت، کـە دەڵێـت: موزەففـەرەددین گۆگبوری مەلیکێکی ئازابوو، بەڵام بەزوڵم پارەی وەردەگرت[3]، دوای ئـەوەش دەڵێت: ئاهـەنگی لـەدایکبوونی پێغەمبـەری دەگێـڕاو پارەیـەکی زۆری بـۆ خـەرج دەکـرد[4]. (ابن الوردي)یش لە زمان (ابو الفداء)ەوە، هەر ئەو قسەیە دەکات و، هەروەك ئـەوانی بۆدەچێ[5].

ئێمـەش، وای بۆدەچین کـە تۆمـەتی زوڵمکـردن لـە مـسکێن و رەعیـەت و، هەڵپـەی کۆکردنـەوەی پـارە و پـوول کـە دراوەتـە پـاڵ سـەرداری هـەولێر، هـەروا لـە هیـچەوە نـەبووە، وەهـا زانـراوە کـە گـەورە پیـاوان و کاربەدەسـتانی ئەمارەتەکـە _ مەگـەر بـە

[1] م. ن. ص.

[2] بنۆڕە: لاپەڕەی (٩) لە پێشەکییەکەی بەرگی چوارەم لـە ((مفـرج الكـروب في اخبـار بـني أيـوب))، ط ١٩٧٢ (محمد ربيع حسنين) لە وێنەیەکی نوسخە تەواوەکەی پاریسەوە وەریگرتـووە، کـە لـە (دار الكتب المصرية، لە قاهیرە بە ڕەنووسی ٥٣١٩ دانـراوە).

[3] ابو الفداء، المختصر في تأريخ البشر، ١٥٣/٣.

[4] م. ص. ن.

[5] تأريخ ابن الوردى، ذيل المختصر، ٢/ ٢٢٨. ياسين العمري الموصلي، ((غايـة المـرام في تـأريخ محاسـن بغداد دار السلام، ص ٨٠ _ ٨١. محمد امين العمري، منهل الأولياء، ٣٣/٢.

دەگمەن ـ دەنا هیچیان لە سزای ئەو سەلامەت نەبوون. ئەوەبوو (ولي الدين ابا الثناء محمود بن محمد الحرانی)ی وەزیری حەپس کرد و[1]، وەزیر (علي بن شماس) و[2]، وەزیر (ابراهيم ابن علي بن أبي حرب الموصلي) و کوڕەکانیشی لە زیندان هاویشتن[3]. هەروەها پەردەوان (احمد بن السيد بن شعبان الاربلي)ی حەپس کرد و، دوای ئازادکردنی هەولێری بەجێهێشت[4]. (أسعد بن ابراهيم النشابی)ی بەرپرسی دیوانی ئینشاء و[5]، (محمد)ی کوڕی (وەزیر ـ ولي الدين محمود الحرانی)ی بەرپرسی دیوانی شکاتی[6] حەپس کرد و، (اسحق بن معالی بن شماس)ی برازای وەزیر (علی بن شماس)ی حەپس کرد، کە لە ساڵی (٦١٧ك/١٢٢٠ز)دا لە زینداندا مرد[7]. نەك هەر ئەوانە، بەڵکو مستەوفی هەولێریش کە بە (المبارك ابن المستوفي) ناسراوە لە دەستبەسەریی بێبەش و سەلامەت نەبوو، ئەویشی گرت و فەرمانی دا مەچەکبەندی گرانی لە مەچەکان بکەن و، بۆ بەردانیشی داوای حەوت هەزار دیناری لێ کرد، (ابن المستوفي) ناچار هەندێکی قەرزکرد و هەندێکیشی لە داهاتی موڵکەکانی خۆی دابین کرد[8]. (الحاجري)ی[9] شاعیری ناسراوی هەولێریشی حەپس کرد. غەزەبی موزەففەرەددین گۆگبوری، خاوەن شەرع و مەلایانیشی گرتەوە. ئەوەبوو، مەلا (عزالدين ابي القاسم نصر بن عقيل نصر)ی برازای مەلا (أبي العباس الخضر الأربلي)یشی گرتەوە کە لە دوای مردنی مامی ناوبراوی ببوو بە بەرپرسی

---

[1] ابن الشعار، مخطوط عقود الجمان ١٨٧/٦.

[2] ن. م. ترجمة (محمد)ی کوڕی (علي بن شماس) جـ/٧.

[3] ن. م. ١/٤.

[4] ابن خلكان ١٨٤/١ ط/بيروت.

[5] ابن الشعار، جـ ١ سيرة اسعد بن ابراهيم.

[6] ابن الشعار، جـ ٦ ورقة ١٨٧.

[7] ابن الشعار، جـ ١ ورقة ٢٣٨.

[8] ابن الشعار، جـ ٦ ترجمة المبارك ابن المستوفي.

[9] ابن الشعار، جـ ٥. ابن خلكان ١٧٠/٣، ط ١٩٤٨.

قوتابخانه عەقلییەکە و قوتابخانەکەی قەلاّ، و ڕکی لەمیش گرت و لە هەولێریش دەری کرد، ئەمیش ناچار گواستییەوە بۆ موسڵ و، لەوێ مرد[1].

لەوانەشەوە کە باسمان کردن، دەگەینە ئەوە، کە کەموزۆر وێنەیەکی تەواوی خەسڵەتەکانی ئەو میرە لە زەیندا وەپێش چاو بێنین. خەسڵەتی زوڵم و زیندانیکردن و رووتاندنەوە و دەستبەسەردا گرتنی موڵك و ماڵ و سامانی خەڵك، دەبنە دیوی ئەودیوی وێنەکەی ـ لێرەدا مافی خۆمانە بپرسین، ئەم پیاوە کە هەند خێر خواز و کارساز و لە خواترس و بە ئیمان بووە، ئایا، دەبێ بۆچی هەندەش دڵڕەق و زاڵم بووبێ؟ ئایا چ جۆرە کەسانێکی دەگرت و پارەوپووڵی لێ دەسەندن و دەستی بەسەر موڵك و ماڵیاندا دەگرت؟.. دوورنییە ئەو کەسانە بەقۆرخکردنی زاد و خۆراکی خەڵك دەوڵەمەند بووبن، یان دەستی بەسەر ماڵ و مڵکی هەندێ لە کاربەدەستەکانی خۆیدا گرتبێ کە پۆست و پێگەی وەزیفەکانیان بۆ گیرفانی خۆیان بەکارخستبێ، یان بەرتیلیان لە هاووڵاتیان وەگرتبێ. (الیونینی) چەند بەیتە شیعرێکی (أسعد بن ابراهیم بن حسن ـ أبو المجد الأربلی) مان، بۆ دێنێتەوە کە بەرپرسی نووسین (الانشاء) بووە لە دیوانی سەرداری هەولێر، لەم شیعرەیدا باسی ناپاکیی کارمەندە گەورەکان و، دیاردەی بەرتیل و گرفتاربوونی ئەو خەڵکە دەکات کە سەر لە دیوان و دایەرەکانی حکومەت دەدەن. (أبو المجد) کە خۆیشی لە گرتن و حەپسی سەلامەت نەبووە[2]، لەم بەیتانەیدا دەڵێت:

قد قسَمنا الديوانَ خمسة أقسا...	م، عليها لكل قـــــولِ دليلُ
ربّ حقٍ فلا يطاع، ومنســـــو...	ب الى الظلم قوله مقبـولُ
ثم شخص كأنه الجرفُ في النح...	وِ، فلا فاعـــل ولا مفعولُ
ومصـــــرُ على التحيّفِ والظل...	م، بعيد عن الصواب جهولِ

---

[1] وفيات الاعيان ٢/١١.

[2] عقود الجمان، جـ ١، ترجمة أسعد بن ابراهيم.

وأخـو حاجــةٍ يمشي أحـــوا... لا لديه، إن جــاءه البرطيلُ
أتراهـــم لم يعلمـــــوا انّ كلا منهم عـــن فعاله ســـؤل

واتا:

ديوانمان كرد به پێنج بەشان هەر بەشەو، چاوساغێ لەسەر
هــەق بزره، دەنگـــی نییه زوڵم كردوويه دەسـبەســـەر
كەسێ، خۆی تەنیا حەرفێكە نە موبتەدایــە و، نــە خەبەر
ســووره لەسەر زوڵم و ستەم كەربابە، وێنەی جاشـــەكـەر
هـــەژارێ، ئیشێكی هــەبێ ملی دەگرن وەك گورگ و مەڕ
كورنووش نەبا، بەرتیل نـەدا چنگ لەسەر شان، دەیكەنەدەر
گــوايا، ئــەمـانـە، نــازانن كـار، وا بڕوا، ناچێتە ســـەر؟

كاتێكیش، وەزیر، گروپی كارمەندانی دیوانی حساباتی هەولێری، لەسەر گزی و فزی دەستگیر كرد، ئەم بەیتانەی نووسی:

جمـــاعـة الديوانِ في ليلة شــحط مظلمة
وقد غَدَتَ أيدي الوز... ير منهـم منتقمـــة
لا رحـــــمَ الله الــذي يرحـــمُ قوماً ظلمـة

واتا:

وەزیر كەوتە وێزەی دیوان كــارمــەنــدانی بـــردە زیندان
زیندانێكی كـڕو بێ دەنگ ئەنگوست لە چاو و شەوەزەنگ
هـەركەسێ بۆیان تێكەوێ خــوایـــە، خۆشی ڕێی تێكەوێ

(سبط ابن الجوزي) كە مێژوو نووسێكی هاوچەرخی موزەففەرەددین گۆكبوری بووە و، لە جێگایەكی دیكەدا تۆمەتباری دەكات كە بە دەستی ئەنقەست (زین الدین

یوسف ینالتگین)ی[1] برای خۆی کوشتووە، وام پێباشە سەیرێکی نووسینەکانیشی بکەین و، بە وردی سەرنجی لێ بدەین کە چۆن چۆنی پاکانەشی بۆ دەکات و هەقی دەداتە دەست. ئەم مێژوو نووسە، هەقی دەداتە دەست و دەڵێت: ((دەڵێن، ئەم کابرایە دەست بەسەر دیوان و دایەرەکانی خۆیدا دەگرێت و کارمەندەکانیان لە ڕەگەوە هەڵدەکێشێ. کێ دەڵێ، خیانەتی بە چاوی خۆی لێ نەدیون. دیارە، وای بە باشتر و خێرتر زانیوە کە ئەو پارەوپوولە، بۆ خێر و قوربانی سەرف بکرێت چاکترە[2].

ئێمەیش دەڵێین: ئەگەر ڕەفتاری خراپ و دەستپیسیی هەندێ لە کارمەندانی دیوانی هەولێر و، رووتاندنەوە و چەوساندنەوەی خەڵك و خیانەتی وەزیفی ـ وەك (ابن الجوزي) دەڵێت ـ بووبێتە هۆی گرتن و حەپسکردن و دەرکردنی کارمەندان، بەلام، خۆ، ئەم بیانووە، هەموو قوربانییەکانی دەستی سەرداری هەولێر ناگرێتەوە، واتا کەسانی بێتاوانیشی دووچار کردووە. سا بەهەرحاڵ، ئەم میرە، حەزی لە زوڵم و ناهەقییش کردووە و، کەسیش ناتوانێ پاکانەی تەواوی بۆ بکات.

دوو: ئاهەنگەکانی هەولێری لەدایکبوونی پێغەمبەر:

موزەففەرەددین گۆگبوری ـ وەك باسمان کرد ـ لەناو خەڵکەکەدا، وا، ناسراو بوو کە پیاوێکی زۆر ئاییندۆستەو، دەست لە دامێنی دین بەرناداو، زۆریش ڕەسوولی (د. خ) خوای خۆش دەوێت. ئەم سۆز و خۆشەویستییەشی هەند لە دڵیدا رەگی داکوتابوو، بڕیاری دا هەموو ساڵێك یادی رۆژی لەدایکبوونی پێغەمبەر (د. خ) بە ئاهەنگێکی گەورە نوێ بکاتەوە بە جۆرێ کە لە هەولێر و هەموو ئەمارەتەکەیدا دەنگ بداتەوە. ئەم رۆژە، لە لای موسڵمانان رۆژێکی پیرۆزە، جەژنێکە، سەرداری هەولێر دایهێناو لە هەولێریشەوە بە هەموو جیهاندا بلاوبووەوە.

---

[1] مرآة الزمان ٤٠٧/٨.

[2] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٦٨٣/٨.

(ابـن الـشعار) دەڵێـت: موزەففـەرەددین گۆگبـوری شـتێکی ئـەوتۆی داهێنـا، نـە مەلیکەکانی ئێستاو نە خەلیفـەکانی پێشتر نەیانـدەزانی و نەیانـدەکرد پیرۆزبـایی و ڕێزلێگرتنی ئەم جەژنە حورمەتێك بوو لە پێغەمبەری[1](د. خ) دەگرت. تەنیا، خۆی کردوویەتی، پێش ئـەو کـەس نـەیکردبوو[2]. بـە دووریـشی نـازانین، ئاهـەنگی سـەری ساڵی فەلـەو دیانـەکانی ناوچـەکەو ئاهـەنگی جـەژنی قیامـەتیان، موزەففـەرەددینی خستبێتە سەر[3] هەوەسی داهێنانی ئەم جەژنەی.

دوو مـانگ بـەر لـە ڕۆژی ئاهـەنگی مـەولوود، موزەففـەرەددین گۆگبـوری هـەموو شتێکی تەیار و ئامـادە دەکـرد و، وەپـێش خەڵکەکـە دەکـەوت و لەگـەڵ کارگەرەکانـدا کەپر و گومەزگەلێکی زۆری لە تەختە دروست دەکرد و بەخێوەت (سرادق)ی گـەورە گەورە بانی حەوشەو گۆڕەپانـەکانی دەگـرت و، چـین چـین دایدەمەزرانـد، جاری، وا، دەبوو دەگەیشتە بیست گومەز. جگە لەوانە، لـە گۆڕەپانـە گەورەکـەی[4] نزیـك قـەڵا، دەوارگەلێکی زۆری بۆ ئـەو میوانانـەش هەڵدەدا کـە لـەوڵاتانی نزیکـی، وەك بەغـداو موسڵ و وڵاتـی فـارس و شـنگال و (نـصیبین) و جزیـرەوە بـەو بۆنەیـەوە ڕوویـان لـە

---

[1] ابن الشعار، مخطوط ((عقود الجمان)) ١٥٦/٥.

[2] ن. م. ص: ١٥٧. بنۆڕە گوتاری (هـ. فوش _ H. Fuchs) لە:

The Encycl. Of Islam, art Mawlid< 1936, V. III, P. 420.

هەروەها: آدم میتز، الحضارة الاسلامیة في القرن الرابع الهجري، جـ ٢، ص ٢١٨ _ ٢١٩.

العمری، منهل الاولیاء ومشرب الاوصیاء من سادات الموصل الحدباء، جـ ٢، ص ٣٢.

[3] بنۆڕە: بزانە کلۆد کاهین لەبارەی ماددەی (بگتگین) چیی نووسیوە.

The Encycl. New Edition, 1966, V, I, P. 1161

لەوێـدا دەڵێـت: ڕەنگـە ئـەو ئاهەنگانـە لـە ڕقـی ئاهەنگـەکانی مەسـیحیانی هـەولێر بووبێـت کـە بەردەوامن لەسەری.

[4] ئەم گۆڕەپانە کەوتبووە نێوان قەیسەری و خانەقاو دەرگا گەورەکەی قـەڵاوە. ئـەوە قـسەی (ابـن خلکان)ە، ئنجا دەڵێت: گومەزەکان، بەڕیز، هەر لە دەرگای قەڵاوە دەیگرتەوە تا دەرگای خانـەقا کـە کەوتبووە تەنیشتی گۆڕەپانەکەوە: (وفیات الاعیان ٢٧٥/٢). مخطوط (عقود الجمان ١٥٦/٥).

هـەولێر دەکـرد و ئـەو شـاند و میوانانــە، زۆرتــر مــەلا و ســۆفی و وتــارخوێن و وەعزبێژ و قورئانخوێن و مەولود خوێن و شاعیران بوون[1].

لەگـەڵ سـەرەتای مـانگی سـەفەردا، تیپـەکانی مۆسـیقا کـە لـە بـن گومەزەکانـدا ئامـادەبوون، دەسـتیان دەکـرد بـە گـۆرانی و مۆسـیقا ژەنـین و ئاهـەنگیان سـازدەدا، گروپێکی کۆتەڵباز و[2] پێڕێکی رابـواردنی پـاك و دەروێـشانەش دەکەوتنـە چـالاکی و بزاڤ، خەڵکەکەش بە دەوریاندا تەماشایان دەکرد و رایاندەبوارد، بە درێـژایی رۆژانـی ئـەو بەزمـە ئـیش و کـاری خۆیـان جێدەهێـشت و بـۆ سـەر کـار نەدەچـوون، لـەو ئاهەنگانەدا بەشدارییان دەکرد[3].

موزەففـەرەددین گۆگبـوری، هـەموو رۆژێـك، دوای نوێـژی عەسـر، لـە قـەڵا دەهاتـە خـوار و سـەیری ئـەو یارییـە خۆشـانەی دەکـرد و گـوێی لـە گۆرانییـەکانیان دەگـرت، بەشـەویش دەچـووە خانــەقاو، لـەوێ، گـوێی لـە مـەولود دەگـرت و، بـۆ سـبەینێ بەیانییەکــەی، دوای نوێــژی بــەیانی، دەچــوو بــۆ راو و، پــێش نوێــژی نیــوەڕۆ دەگەڕایەوە و دەچووەوە سەر قەڵاکە. بە درێژایی مـانگی سـەفەر و سـەرەتای مـانگی (ربیع الأول) بەم جۆرەی دەبردەسەر تا شەوی مەولود، ئیدی لەو شەوەدا ئاهەنگەکـە هەنـد گـەرم دەبـوو، دەهاتـە جـۆش، پاشـان نوێـژی مـەغریبی، لـە قـەڵا دەکـرد و،

---

[1] ابن خلكان ٣/٢٧٣.

[2] (ابراهيم حمادة) باسی هونەری کۆتەڵبازی (المخايلة) ـ (قەراگۆز) دەکات کە لە میسر هەبووە و، باسی ماوەی بڵاوبوونەوەشی لەو وڵاتەدا دەکات و دەڵێت: بەڵام کۆنترین باسوخواسی ئـەم هونـەرە، لـە دەرەوەی میـسر، ئـەوەی موزەففـەرەددین گۆگبـوریی سـەرداری هـەولێرە کـە هـەموو سـاڵێك ئاهەنگی مەولودی دەگێڕا. بنۆڕە: کتێبەکەی خۆی: (خيال الظل وتمثيليات ابن دانيال، ص ٤٠).
دەشبینین (ابن الجوزي)یش باسی شتێکی وێنەی (خيال الظل) دەکات کە ساڵی ٥١٧ك، لە بەغدا، لـە سـەردەمی خەلیفـە (المـسترشد بـالله) پیـشان دەدرا. لـە ئاهەنگـە گـەورەکانی تازەکردنـەوە و چاککرنەوەی شـوورەکانی شـاری بەغـدا کـە حـەوت شـەو و حـەوت رۆژ درێـژەی کێـشا، گومـەزێکی گەورەیان دامەزراند پەیکەرگەلێکی عاجباتییان بەسەریەوە داتاشیبوو: بنۆڕە: (المنتظم) ٩/٢٤٥.

[3] ابن خلكان ٣/٢٧٤.

دادەبەزییەوە و، بە دەستە و دایەرەیەکی تایبەت و بێ وێنەوە، بەرەو خانەقا دەکەوتە ڕێ و بەکۆمەڵێ خەڵکی مۆم بەدەست دەورە دەدراو، دوو مۆم یان چوار مۆمی گەورەش[1]، هەریەکەیان هێستر سوارێك رایدەگرت.

بۆ رۆژی مەولودەکەش، هەر لە بەیانی زووەوە، دیاری و خەڵاتی بوخچە پێچ (لە بوخچە پێچراو)، هەریەکە و بە دەستی دەروێشێکەوە (سۆفییەکەوە)، لە قەڵاوە، بەڕیز دادەبەزی و بەرەو خانەقا رێچکەیان دەبەست، لەوێ (واتا لە خانەقا) سەران و گەورە پیاوانی شارەکە گردببوونەوە (خڕببوونەوە) و، کورسییەك بۆ وەعزخوان، بە بەرزییەکەوە، دانرابوو، کەژاوەیەکی تەختەی بە پەنجەرەش دامەزرابوو، موزەففەرەددین گۆگبوری لە ناویدا دادەنیشت و، لە پەنجەرەکانەوە، بە هەموو لایەکدا دەیڕوانی و سەیری حەشاماتەکەی دەکرد و سەرپەرشتیی نمایشی سەربازیی دەکرد کە بەو بۆنەیەوە تا عەسرانێکی درەنگ بەردەوام دەبوو[2].

بە کۆتایی ئەم رێورەسمەش، ئیدی هەموویان بەجارێ دەچوون بۆ نانخواردن، پاشان بۆ گوێگرتن لە وتارە گەورەکە، دووبارە کۆدەبوونەوە کە بە درێژایی ئەو شەوە، تا سپیدەی بەیان درێژەی دەکێشا[3]. ئەم وتارە، ئاسایی، بە باسی رەوشی پێغەمبەر دەستی پێدەکرد و، بە خوێندنەوەی چیرۆکی (المعراج)[4] تەواو دەبوو. (أبو الخطاب عمر بن الحسن)ی ناسراو بە (ابن دحية البلنسي)، لە ساڵی (٦٠٤ك/١٢٠٧ز)دا، کە لە هەولێر بوو، لەو دەمەدا کتێبێکی دانا، بە ناوی (كتاب التنوير في مولد السراج المنير) و، بە دیاری، پێشکەشی کرد بە سەرداری هەولێر موزەففەرەددین گۆگبوری،

---

[1] (ابن خلكان) هەتا، لە هەولێر بوو، لەم ئاهەنگانەی شارەکەی خوێدا ئامادە دەبوو. لێرەدا، وەك کەسێ شاهیدی بدات، دەڵێت: ((لە ناو کۆڕی مۆم بەدەستاندا: دوو مۆم، یان چوار مۆم...- بە گومانم لە ژمارەیان...)): وفيات الأعيان ٢٧٤/٣.

[2] ن. م. ص ٢٧٥.

[3] ابن خلكان ٣/ ٢٧٥. سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٦٨١/٨.
H. H. Howorth, History of The Mongols, V. III, P. 133.

[4] آدم ميتز، الحضارة الاسلامية ٢١٩/٢.

بۆ ئـەوەی بـەم بۆنەیـەوە[1] دڵـی خـۆش بكـات. (ابـن دحیـة) كتێبەكـەی خـۆی لـە بـەردەمی سـەرداری هـەولێردا خوێنـدەوە، ئـەمیش هەنـدەی پـێ خـۆش بـوو هـەزار دیناری خەڵات كرد[2].

مێژوونووسـان بـە درێـژی باسـی هـەموو جـۆرە خۆراكێكیـان كـردووە كـە لـەو ئاهەنگانەدا دەخرانە پـێش خـەڵك و، دەڵـێن ئـاژاڵێكی زۆر لـە (مـەڕ و گـا و حوشـتر، سەردەبڕدران، بە جۆرێكی ئەوتۆ كە لە وەسف بەدەرن[3]. دەڵێن لەسـەر سفرە، سـەد ئەسپی قشلمش)[4] دیـتراوە، هـەروەها، سـفرەكە پێـنج هـەزار سـەر ئـاژاڵ و دە هـەزار مریـشكی بـرژاوی لەسـەر بـووە و، سـەد هـەزار سـینی و، سـی هـەزار دەفـری پـڕ لـە حـەڵوای لەسـەر ریزكـراوە[5]. رۆژی مـەولود دوو سـفرەی گـەورە ڕادەخـران، یـەك لـە گۆڕەپانەكـە بـۆ خـەڵكی رەشـۆكی (بـۆ هـەژاران ـ وەك ابـن خلكـان دەڵێـت) نـان و پێخۆرێكی زۆری لە ژمارە بەدەری لەسـەر ریزدەكـرا و[6]. سـفرەی دووەم، لـە خانـەقا بـۆ حەشـاماتەكەی ئـەوێ ڕادەخـرا[7]. ئاهەنگـەكانیش بـە خـەڵاتكردنی مـەلاو

---

[1] ابن خلكان ١٧٢/٣، ٢٧٥/٣. ابن الشعار، عقود الجمان ١٥٦/٥.

(ابـن الـشعار) دەڵێـت: «یـەكێ بـووم لەوانـەی كـە گـوێم لێبـوو كتێبەكـە بـۆ مـەلیكی گـەورە، موزەففەرەددین گۆگبوری دەخوێنرایەوە» (ابن خلكان)یش دەڵێت: (لە ـ جمادي الآخـرە ـی ساڵی (٦٢٦ك)دا، لـە هـەولێر، لـە شـەش ئەنجومـەن و كۆبوونـەوەدا گوێمـان لـەم كتێبـە گرتـووە: وفیـات الاعیان ١٢٢/٣. واتا بەرلەوەی (ابن خلكان) لە هەولێر دەرچووبێت.

[2] ابن خلكان ١٢٢/٣، ٢٧٥/٣. ابن كثیر، البدایة والنهایة ١٣٧/١٣.

الفاسی المكي ١٠٥/٧، ومادة المولد.

[3] ابن خلكان ٢٧٥/٣. The Encycl of Islam, 1936, V. 111, P. 420

[4] لـە (مـرآة الزمـان)دا، دەڵـێ (مائـة فـرس قـشلمیش)، ئێمـەش مانـای ئـەم (قـشلمیش)ە مـان نەدۆزییەوە، رەنگە مەبەستی لە (قزلیش) بێت كە بە توركی ئەكا: (سوورەوەكراو).

[5] سبط ابن الجوزي ٦٨١/٨. الذهبي، مخطوط تأریخ الاسلام، ورقة ١٨٣.

ابن كثیر ١٣٧/١٣. الغساني، العسجد المسبوك، بالرونیو ٣٢٠.

[6] ابن خلكان ٢٧٥/٣.

[7] م. ن. ص.

وەعزخوان و قورئانخوێن و شاعیران کۆتایی دەهات، بە تایبەتیش خەڵاتکردنی ئەو کەسانەی کە لە دەرەوەی وڵاتەکەوە دەهاتن[1]

بێکومان ئەم هەموو ئاهەنگانە، زۆر دەنیشتە سەر گەنجینەی ئەمارەتەکە، مێژوو نووسان دەڵێن، ئەرك و مەسرەفی ساڵانەی دەگەیشتە سێسەد هەزار دینار[2]. دەبێ لەوەش ئاگادار بین کە زۆربەی ئەو مێژوونووسانە، خوویان پێوەگرتووە، لە باسی خەرج و پارەی زۆردا، زۆرتری دەهاونەسەر.

سێ: مردن و شاردنەوەی (سپاردنی) موزەففەرەددین گۆگبۆری

سەرداری هەولێر موزەففەرەددین گۆگبۆری لە رۆژی (١٨)ی رەمەزانی ساڵی (٦٣٠ك/حوزەیرانی ١٢٣٣ز) لە ماڵەکەی خۆیدا کە کەوتبووە دەوروبەری شار و، پێشتر خانووی میر (شهاب الدین قرطای بن عبدالله)[3] بووە، کۆچی دوایی کرد. تەرمەکەیان بردە قەڵاو، لەوێ بە ئەمانەت بەخاکیان سپارد تا وادەی حەج، چونکە پێشتر رایسپاردبوو (وەسیەتی کردبوو) لەو گۆڕەدا بینێژن کە لە چیای عەرەفە، لە مەککە بۆخۆی حازری کردبوو[4]. بۆ ساڵی نوێ (٦٣١ك/١٢٣٤ز) کە حاجیان، بۆ حەج کەوتنەرێ، قەبرەکەیان هەڵدایەوە و تەرمەکەیان دەرهێناو لەگەڵ خۆیان بردیان. بەڵام لەو رێگا بیابان و هاتونەهاتە، ئاویان لێ براو ماندوو بوون و برستیان لێ براو، ئەو ساڵە حەجیان بۆ نەکرا، ناچار لە رێگەی شاری (لینە)وە[5] بەخۆیان و بە تەرمەکەوە گەرانەوە و، بە باشتریان زانی لە سەرە رێگای بەژانی (کوفە)، لە (نەجەف) لە نزیك مەشهەدی میری موسوڵمانان (علي بن أبي طالب ـ خ. ل)

---

[1] م. ن. ص.

[2] سبط ابن الجوزي ٦٨٣/٨. الذهبي، تأريخ الاسلام، ن.

دول الاسلام ١٠٣/٢.

[3] لە بارەی ئەم میرەوە، بنۆڕە: (دیوان و خزان السلاح).

[4] ابن خلكان ٢٧٦/٣. الفاسي المكي، العقد الثمين ١٠٦/٧. ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب ١٤٠/٥.

[5] (لینە): مەنزڵگەیەکە لەسەر رێگای حیجاز بە دیوی عیراقدا: ابن خلكان ٢٧٧/٣.

بینێژن[1]. وەلێ، تەنیا (ابن العبري) گوتوویەتی گوایا لە مەککە نێژراوە[2]. هەرچی (الغساني)یە، ئەوە، ئەو دەڵێ: (یەکەم جار، لە کوفە ناشتیان، پاشان تابووتەکەیان هەڵگرت و بردیان بۆ مەککە و لەوێ ناشتیان[3]. بە بڕوای ئێمەش هیچیان راست ناکەن، چونکە ئەم دوو حەکایەتە، لەوە ناچن کە هەموو مێژوو نووسەکان لەسەری کۆکن و یەك دەنگن[4].

---

[1] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٦٨٣/٨ ـ ابن خلكان ٢٧٦/٣. الذهبي، مخطوط، تأريخ الاسلام، ق ٢، الجزء الاخير، ورقة ١٨٣ ـ ١٨٤. ابن الفوطي، تلخيص مجمع الآداب، ط، لاهور ٥٩٠/٥. ابن كثير، البداية والنهاية، ١٣٧/١٣.

ابن أبي عذيبة، انسان العيون، ٣٠٤. ابن العماد، شذرات الذهب ١٤٠/٥.

محمد امين العمري، منهل الأولياء، ١٠٤/٢.

[2] ابن العبري، تأريخ مختصر الدول، ٢٤٩.

[3] الغساني، العسجد المسبوك، بالرونيو: ٣٣٠.

[4] هەرچی، ئەم دوو حیکایەتە، لە کۆی رای مێژوونووسانی دیکە جیاوازن، بەلاّم لەوەدا، لەگەڵیاندا یەك دەگرنەوە کە موزەففەرەددین گۆکبوری لە هەولێر نەنێژراوە، هەرچەندیشە لە هەولێر مردووە. مەزارگەیەك لەم شارەدا هەیە گومەزێکی بچکۆلەی گڵی لەسەرە و، کەوتووەتە سەر شەقامی لای سینەمای سەلاحەددین و نزیکە لە مەرکەزی پارێزگاکەو خەڵکی شارەکە رێزی لێ دەنێن و بە پیرۆزی تێدەگەن و، وەها دەزانن کە گۆیا گۆڕی (سوڵتان مظفر)ە زۆر رێی تێدەچێ کە گۆڕی باوکی بێت، واتا گۆڕی (زین الدین علي گچك)ی دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی هەولێر بێت. بەلێ ئەو لە هەولێر مرد و لە هەولێریش نێژراوە، بنۆڕە: ابن الأثیر، الباهر، ١٣٥. الكامل، ٣٣١/١١. ابن خلكان ٢٧٠/٣. أبوشامة، الروضتین ١٥٢/١. ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق مجلد ٤٧: ١٩. ابن الفرات، مجلد/٤، ج ١، ص ١٤. ابن ابي عذيبة، انسان العيون ٢٩٢.

ئەم گۆڕە، گۆڕی (زین الدین یوسف نیالتگین)یش نییە، ئەو لە شاری (الناصرة)ی فەلەستین مردووە. پێدەچی ناوبانگی موزەففەرەددین گۆکبۆری، لە هەولێر، لە ناوبانگی باوکی گەورەتر و بلاوتربێت، هەر لەبەر ئەوەشە کە خەڵك گۆڕی باوك بە گۆڕی کوڕەکەی دەزانن.

سەیرەکە لەوەدایە (عباس العزاوي) کاتێ باسی (مدرسة گۆکبوری) دەکات، ئەم گۆڕە، بەگۆڕی (موزەففەرەددین گۆکبوری) دادەنێت و، دەڵێت: ئەم (مدرسە)یە دەکەوتە!! نێوان گۆڕی موزەففەرەددین گۆکبوری و منارەکەوە. بنۆڕە (مقال: آل بكتگين، مظفرالدين گۆكبوری، مجلة

چـوار: كۆتـایی ئەتابەگایـەتیی هـەولێر و، لكانـدنی ئەمارەتەكـە بـە مەملەكـەتی خەلیفەی عەبباسییەوە، ١٧ی شەووالی ٦٣٠ك/٢٦ی تەمووزی ١٢٣٣ز:

رادەسـتدانی هـەولێر بـە خەلیفـەی عەبباسـیان، بـەو دەسـتوورە ئـەنجام نـەدرا كـە سـەرداری هـەولێر بڕیـاری دابـوو كاتـێ بـەكوڵ و بـە دڵ، چـوو بـۆ بەغـدا، بـۆ لای خەلیفە و كلیلەكانی لەگەڵ خۆی برد، بەو دەستوورەش رادەست نەدرا كـە سـەرداری هـەولێر بـە دوو نوێنەرەكـەی خەلیفـەی گوتبـوو كاتـێ هـەردووكیان سـەرداری هـەولێریان تـا ناوشـاری هـەولێر بـەرێ خـست و لـە هـەولێر مانـەوە. دوورنییـە موزەففـەرەددین گۆگبـوری لـە بڕیـاری رادەسـتدانی هـەولێر، بـە خەلیفـە، پاشـگەز بووبێتـەوە. پێـشتر ئـەوەشمان بـاس كـرد كاتـێ لـە بەغـدا گەڕایـەوە و، پاشـتر لەگـەڵ لەشكری خەلیفەدا، لە (كەرخینی) مایەوە و لە سـاڵی (٦٢٩ك/١٢٣٢ز)دا بـۆ رووبـەڕوو بوونـەوەی مەگۆلان لەوێ سەربازگەیان دامەزراند، لەو ماوەیەدا لەگـەڵ سـەربازەكانی خەلیفـەدا نیگـەرانی كەوتـە نێوانیـان و لێـك تووڕەبـوون و دەسـتیان دایـە چـەك و خوێنیان لە نێواندا رژا ـ دوور نییـە داخـی ئـەو رووداوە ناخۆشـە لـە دڵـی سـەرداری هـەولێردا مابووبێـت، ئـەو كاتـێ هـەردوو نوێنەرەكـەی (جمـال الـدین قـشتمر)ی سەرلەشـكری خەلیفـە: (شـرف الـدین علـي ابـن قـشتمر) و (سـعد الـدین حـسن بـن الحاجب علي) لە هەولێروە بۆ بەغـدا ـ بـە دەركردنێكی بـە ئەدەبانـە ـ گەڕانـدەوە، ئەوە بێگومان، هەڵوێستێكی پێچەوانەی هەڵوێستی یەكەمی بـوو كـە زۆر بـە گـەرمی خـۆی گەیانـدە لای خەلیفـە و كلیلـەكانی بـۆ بـرد، واتـا لـە هەڵوێـستی دۆسـتانەی یەكەمی پەشیمان بوو، لە بڕیاری لكاندنی ئەمارەتی هەولێری، بە بەغـداوە، پاشـگەز ببووەوە.

المجمع العلمي العربي، دمشق، مجلد/٢٢ لسنة/١٩٤٧، ص ١٤٤). ئەم قسەیەی لەگەڵ قسەیەكی دیكەیدا، كە لە جێگایەكی تردا دەڵێت: گۆڕی (زین الدین علی) هەتا ئێستاش دیـارە، یـەك ناگرێتـەوە: ن. م. مجلد/٢١، ص ٤١٧.

ئـەوەبوو، موزەففـەرەددین گۆگبـۆری (مجدالـدین أسـعد ابـن ابـراهیم بـن حـسن الـشیبانی الاربیلـی)ی حـەپس کـرد، ئەمـەش بەڵگـەی نـاکۆکیی نێـوان سـەرداری هـەولێر و خەلیفـە بـوو. ئـەم (مجدالـدین أسـعد)ە، لـە سـاڵی (٦١٥ك/١٢١٨ز)وە[١]، نامەنووسی دیوانی سەرداری هەولێر بوو، پێگەو جێگەی لە ئەمارەتەکەدا تـابڵێی بـەرز و بـاڵا بـوو، یەکـە پیـاوی تـەلاری سـەرداری هـەولێر بـوو کـە لەگـەڵ موزەففـەرەددین گۆگبۆریـدا سـەردانی بەغـدایان کـرد. ئـەم شـاعیرە، لـە بـەردەمی خەلیفەدا شیعرێکی خوێندەوە، بە نموونە، ئەم دوو بەیتەی خوارەوەی لێ دەخەینـە روو:

جلالة هيبة هذا المقام	تجبر عالــم علـــم الكلام
كأنّ المناجــي به قائماً	يناجى النبيَّ عليه السلام[٢]

واتا:

گەورە مامۆستای وشەو کەلامان	لاڵە لە هــەیبــەت ئالاو مەقامان
مــن، وا، لەبەر تــۆ دەلالێمەوە	رێك لە پێغەمبەر دەپاڕێمەوە!.

ئنجـا، بەقـسەی ئاسـایی کەوتـە ستایـشی خەلیفـە، دوای سـاڵێك لـەم میوانداریيـە، موزەففـەرەددین گۆگبـوری (مجدالـدین أسـعد)ی گـرت و لـە قەڵاکـەی کـەرخینی (کەرکوك) حەپسی کرد، ئەو قەڵایـەش سـەر بەهـەولێر بـوو، لـەوێ مایـەوە تـا سـاڵی (٦٣٠ك/١٢٣٣ز) موزەففـەرەددین مـرد و، ئەمارەتەکەشـی بـە مەملەکـەتی خەلیفـەوە لکێنـرا، ئەوجا، سەربازەکان (مجدالدین اسعد)یـان، بـەردا و، چـوو بـۆ بەغـدا و، لـەوێ رێــز و حورمــەتێکی زۆری لێ گـیراو، چـەندین وەزیفـەی گـەورەی دوابـەدوای یـەك وەرگـرت[٣]. رەنگـە دەسـگیرکردن و، پاشـان ئـازاد کردنـی ئـەم شـاعیرە و چـوونی بـۆ

---

[١] اليونينى، ذيل مرآة الزمان/١١١.

[٢] م. ن. ص.

[٣] م. ن.

بەغدا و، وەرگرتنی گەڵێ پۆست و پلەی گەورە، پێوەندیی بە هەڵوێستی نوێی هەولێرەوە بەرامبەر بە بەغدا، بووبێت.. (د. مصطفی جواد) لە زمان (ابن العديم) و (ابن الکتبي)یەوە دەگێڕێتەوە، دەڵێت: (مجدالدين أسعد، هەر شتێکی تازە لە هەولێر روویدابا، دیوانی خەلیفەی لێ ئاگادار دەکرد). موزەففەرەددین گۆگبوری پێی زانی و حەپسی کرد[1]. ئەگەر ئەم قسەیە راست بێت، ئەوە، تەکەز لەسەر بۆچوونەکەی خۆمان دەکاتەوە کە پێوەندیی نێوان هەولێر و بەغدا کەوتبووە لێژی و بەرەو هەرەسهێنان دەچوو، ئەوەش ببووە هۆی تەنینەوەی ناکۆکی و، هەروا بە ئاسانی، هەولێر، دوای مردنی خاوەنەکەی نەدەخرایە سەر بەغدا و رادەستی خەلیفە نەدەدرا. هەستان و راپەڕینی خەڵکی هەولێر دژ بە هێزی داگیرکاری خەلیفەی عەبباسیان، قوربانییەکی زۆری تێدا دراو، خوێنێکی زۆریشی لە هەردوولا تێدا ڕژا، ئەمەش بەڵگەیەکی گەورەیە کە ئەمارەتی هەولێر ئامادە نەبوو سەر بۆ خەلیفەی بەغدا شۆڕ بکات و لەسەر بەرەڤانێ بەردەوام بوو، تا ڕاپەڕین و بەرخۆدانەکەی سەرکوت کراو، هەولێر داگیرکرایەوە.

موزەففەرەددین گۆگبۆری لە (١٨)ی رەمەزانی (١٢٣٣/٦٣٠ز)دا[2] گیانی لە دەست دا. دوای ئەو، هێزەکانی خەلیفە یەکسەر، بەرەو هەولێر کشان[3]. خەلیفە هەندێ فەرماندار و میر و سەرپەرشتی بەسەر هێزەکانی خۆیەوە دانابوو، وەك: میر (أرغش الناصري الرومي) و (علاءالدين الدكز الناصري) و (ظهيرالدين ابي علي الحسن بن عبدالله). وا دیاربوو، خەلیفە دەیزانی کە ئەم لەشکرەی، لووتی بە بەرخۆدان و

---

[1] بنۆڕە پەراوێزی کتێبەکەی (ابن الفوطي): (تلخيص مجمع الآداب) جـ ٤، ق ١، ص ٥٦١.
(د. مصطفی جواد) ناوی کتێبەکەی (ابن العدیم)ی نەگوتووە و، پێدەچێ مەبەستی لە کتێبی (بغية الطلب في تأريخ حلب) بووبێت کە دەستنووسەو، لە کتێبخانەی (احمد الثالث)ە لە ئەستەنبول. هەروەها لە کتێبەکەی (ابن شاکر الکتبي)یشدا، نییە، کە (مصطفی جواد) پشتی پێدەبەستێ: بنۆڕە (فوات الوفيات، ١٧/١) ٠/ترجمة اسعد مجدالدين ابراهيم الاربلي.

[2] ابن خلكان ٢٧٦/٣.

[3] الحوادث الجامعة: ٤٤. الغساني، العسجد المسبوك ٣٣١.

بەرەڤانیی هەولێرییاندا دەتەقێتەوە، لەوەش دەترسا، کەسێکی دی دەستپێشخەری بکات و، هەولێر، بۆ خۆی دابڕێت.

له قەڵای هەولێر، دوو کۆیله (مملوکان)ی موزەففەرەددین گۆگبوری: (برنقش) و (خالص) کاربەدەست بوون، نامەیان بۆ هەریەکە لە خەلیفە و، (عمادالدین زەنگی)ی[1] سەرداری شارەزوور ـ زاواکەی موزەففەرەددین گۆگبوری ـ و، مەلیکەکانی بنەماڵەی ئەییوبیان. ناردبوو، گوتبوویان: ئەمارەتی هەولێر، بۆ ئەو کەسەیە کە دەستپێشخەری بکات و زووتر بگاتە شارەکە[2]. ئەوەبوو، خەلیفە زووتر کەوتە خۆ و، لەشکری خۆی نارد. بەڵام ئەم دوو کۆیلەیە کە بەمەیان زانی هەڵوێستی خۆیان گۆڕی و، کەوتنە بەرەڤانی و بەرگری و، ناردیان لە دووی (عمادالدین زەنگی) کە زوو بکەوێتە خۆو بگاتە هەولێر و شارەکە وەربگرێت[3]. ناردیشیانە سەر (الملك الصالح أیوب ابن الملك الكامل)ی سەرداری (حران)[4] کە لەوکاتەدا[5]، لە (ئامەد) بوو، ئەم بەرەو هەولێر لەشکری کەوتە ڕێ، لەولاشەوە، لە شنگالەوە، مەلیکی ئەییوبی (اسماعیل ابن الملك العادل) رووی لە هەولێر کرد. (سبط ابن الجوزي) دەڵێت: ئەم دوو مەلیکە ئەییوبییە کەوتنە کێبڕکێ و ململانێ، کە بۆ

---

[1] (سوادي الرويشدي) له لاپەڕەی (١٥٠)ی کتێبەکەی خۆی (امارة الموصل في عهد بدرالدين لؤلؤ)دا پشت بە قسەکانی (الذهبي) دەبەستێ و، دەڵێت: (عمادالدين زەنگی) هەردوو قەڵاکەی خۆی (العقر و، الشوش)ی لەو ساڵەدا: (٦٣٠ك) بە دەستەوە بووە، بەڵام ئەم مێژوونووسە، قسەی وای نەکردووە، بەڵکو وتوویەتی: ئەم دوو کۆیلەیە نامەیان بۆ (عمادالدين زەنگی) ناردووە، دنەی دەدەن کە بێت بۆ هەولێر و شارەکەی رادەست بدەن: مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة/١٨٠. (عمادالدين زەنگی)یش، دوازدە ساڵ بەرلەوەش، ئەو دوو قەڵایەی بەدەستەوە نەمابوو، بەڵکو، بە بریکاریی خەزووری حوکمی شارەزووری دەکرد و، تا دەوروبەری ساڵی (٦٣٠ك/١٢٣٣ز)یش کە کۆچی دوایی کرد، شارەزووری هەر بەدەستەوە بوو ـ بە قسەی ابن خلكان ـ ٢٩٦/٤.

[2] الحوادث الجامعة، ص ٤٥.

[3] الذهبي، مخطوط تأريخ الاسلام، ورقة ١٨٠.

[4] ابن شداد، مخطوط ((الاعلاق الخطيرة)) ورقة (١٩/أ).

[5] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٦٨٣/٨.

ئەوان جوان نەبوو[1]. بەهەرحاڵ هیچیان نەیانتوانی فریای هەولێر بکەون. هەرچی (عمادالدین زەنگی)یە، ئەوە، نازانین، بەدەنگ نامەکەوە هات، یان نەهات، یان بەخۆیدا رانەدەپەرموو، یان نەیدەویست بەربەرەکانێی خەلیفە بکات و بەگژ لەشکری خەلیفەدا بچێت، بەڵام، ئەم مرد، لەبەر ئەوە، لە لایەن ئەمەوە هیچ بە هیچ نەکرا[2]. بە هەرحاڵ، لەشکری خەلیفە گەیشتە هەولێر و، لەگەڵ بەرگریکارانی خەڵکی هەولێردا دەستە و یەخە وەستان، بەڵام نەیانتوانی ورە بە خەڵکەکە بەربدەن و بەرگری تا دەهات گەرمتر دەبوو[3]. ناچار داوای هێزی زیاتریان لە بەغدا کرد. خەلیفە هێزێکی دیکەشی بە فەرماندەیی (أبو الفضائل شرف الدین اقبال الشرابي) سەرلەشکری هێزی سوارەی بەغدا، نارد. ئەم هێزە تازەیەش، لە (١٣ی شەووالی ٦٣٠ك/ تەموزی ١٢٣٣ز)دا[4] گەیشتە هەولێر و موقاوەمەتی خەڵکی هەولێریان، بۆ نەشکا. هەولێرییەکان دەرگاکانی شارەکەشیان قایمکارانە داخستبوو. دیسان داواکرا لە بەغدا کە هێزی تریان بۆ بنێرن، ئنجا هێزی سێیەمیش گەیشت کە (جمال الدین قشتمر) فەرمانداری بوو. ئەم (جمال الدین قشتمر)ە پلانێکی نوێی، بۆ گرتنی شارەکە داهێنا، ئەوەبوو، هێزەکانی بەسەر دەرگاکانی شارەکەدا دابەش کرد و، خۆیشی چادرەکەی بەرامبەر بە دەرگای (عین کاوا)[5] هەڵدا. کە

---

[1] ن. م. ص.

[2] لێرەدا، دەبینین (ابن خلکان) ـ لە عادەت بەدەر ـ مانگی مردنی (عمادالدین زەنگی)ی نەنووسیوە و، ساڵی مردنەکەشی بەگومانەوە نووسیوە، ئەوەتا دەڵێت: (توفي في حدود سنة ٦٣٠هـ) واتا: (لە دەوروبەری ساڵی ـ ٦٣٠ك ـدا مردووە): وفيات الاعيان ٢٩٦/٤.

[3] ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، مجلد ٤٩ لسنة ١٩٥٥ ص ٧٣٩.

[4] الحوادث الجامعة، ص ٤٥.

[5] (عین کاوا)، یان ئێستا بە (عەینکاوە) دەنووسرێت و، دانەری کتێبی (الحوادث الجامعة) بە (عمکاوا) ناوی دەبات: ص ٤٦، ئەو دەروازە گەورەیەیە کە هەتا ئەمڕۆش بەسەر ئەو گوندەدا دەڕوانێت کە چەند ساڵێکە بووەتە ناحیە و، لە باکووری شاری هەولێرە و سێ کیلۆمەتر دوورە.

گـەورەترین دەرگـای شـارەکە بـوو، سـەربازێکی زۆریـشی لێ خڕکـردەوە، ئـەوجا گەمارۆیەکی توندوتۆڵی بە دەوردا گێڕا و، کەوتەخۆ بۆ هێرش.

پاشان هاتەسـەر ئـەوەی نامـەیان بـۆ بنێرێت، ئنجا دەستی کـرد بـە هەڕەشـەو بـە تۆقاندن. لێرەدا، هەردوو کۆیلەکە داوایـان لـە (جمـال الـدین قـشتمر) کـرد مۆڵـەتیان بدات تا لەگەڵ گەورە پیاوان و میرانـی ئەمارەتەکەدا بکەونـە را و تـەگبیر ـ رەنگـە مەبەستیـشیان ئـەوە بووبێـت مەسـەلەکە دوا بخـەن، بـەڵکو یـەکێ لـە دوو مەلیکـە ئەییوبییـەکان کـە پێـشتر نامـەیان بـۆ نـاردبوون، بگاتـە هانایـان، مـاوەی ئاگـادار کردنەوەکـە کۆتـایی هـات و، هانـا، نـەهات. ئنجـا (جمـال الـدین قـشتمر) ئینزارێکـی ترسـناکی پێڕاگەیانـدن کـە ئەگـەر خۆبەدەسـتەوە نـەدەن، خـراپ بـە چـاوی خۆیـان دەبینن، بەڵام ئەم ئینزارەشی، با، بردی و کەس گوێی پێنەدا[1]. ئیدی (جمال الـدین) فـەرمانی هێرشـی بـە گـوژمی بـۆ سـەر شـارەکە دەرکـرد و، فـەرمانی دا کـە بەسـەر شوورەکاندا بکەونە تیر باران و ئاگر بارانی بەرگریکاران. ئـەم کوشـتارەش دوو رۆژی بانەوبان یەك، خایان و، لە هـەردوو لا، کـوژراو و برینـدارێکی زۆر کـەوتن. بـۆ رۆژی سـێیەم (١٧ی شـەووالی ٦٣٠ك/٢٦ی تـەمموزی ١٢٣٣ز) هێـرش بـە تـەواوی گـەرم بـوو، (جمـال الـدین قـشتمر)، خـۆی، سەرپەرشـتی هێرشـەکەی دەکـرد و، فـەرمانی دا دەروازەکـەی (عـین کـاوا) ئـاگر بـدەن و بیـسووتێنن[2]. پـاش ئـەوە، چـوو، سـەر لـە خەندەقەکـەی دەوری شـوورەکە بـدات و، کەوتـە گاڵـدانی سـەربازەکانی. (أقبـال الـشرابي)یـش لەسـەر بەرزاییـەك وەسـتابوو، ئـەویش دنـەی سـەربازەکانی دەدا بـۆ کوشتار، پاشان جێگاکەی خۆی بەجێ هێشت و لەگەڵ (جمال الدین قشتمر)دا کەوتـە پـیلان و تـەگبیر، بـەڵام هەنـدەی نـەبرد، هـەواڵیان بۆهـات کـە شـارەکە گـیراوە و، خەڵکەکەی خۆیان بە دەستەوە داوە[3].

---

[1] الحوادث الجامعة: ٤٦.

[2] ابن العبري، م. ن. ص.

[3] الحوادث الجامعة ٤٧.

سەربازەكان كەوتنە ناوشار و، هەندێكیان دەستیانكرد بە تاڵانكردنی ماڵەكان[1].

(اقبال الشرابی) بە كۆتری نامەبەردا، مژدەی داگیركردنی هەولێری گەیاندە بەغدا و، چاوڕۆشنیی لە خەلیفە كرد. بەغدا، بە كەیف و خۆشییەكی زۆرەوە، بۆ شایی و لۆغان كەوتە خۆو، ترپەی تەپڵ و گرمەی دەهۆڵ، لە (باب النوبي)یەوە بەرزبووەوە و زیندانییەكان هەموو، ئازاد كران. ئنجا وەزیر بۆ پێشوازیكردنی لایەنگران و شاییگێڕان دانیشت[2]. شاعیران، وەك موویان بۆ هەڵكڕووزێنی لە هەموو لایەكەوە بەسەر دیواندا داباری و شیعری مامە حەمەیی و نووسینی چڵكاو خۆری و چاوڕوونییان خوێندەوە. (أبو المعالي القاسم كوڕی أبي الحديد المدائني، شیعرێكی خوێندەوە، لە شیعرەكەیدا، ئەمەشی گوت:

مايثبت الملك بين الخوف والخطر	حتى يُقام ويسقى من دم البشرِ
لكلّ شـــيء طريق يُستفاد بـه	وليس للعز غير الصـارم الذكرِ

واتاكەی:

حوكمی تەخت و تەلاری خۆت	نەخەیتە ژێر ترس و خەتەر
وەك ئاو، وایە، خوێنی هەدەر	ئاوی دە بە خوێنی بەشـەر!
شـمشێری رووت هەڵنەكێشی	پێتنەبێ شـمشـێری (ذكـر)
تەخت و بەخت و موڵك و ماڵت	هەر زوو دەكەن ژێر و زەبەر

ئنجا دەڵێ:

ما فتحُ أربيل عن بخت لذي دعةٍ	ولا إتفاقاً كبعض النصـر والظفر
لكنه كـان قصد القادرين و أف	عال المطيعين عن قصدِ وعن فكَرِ

---

[1] ابن العبري: ن. ص. الحوادث الجامعة: ن. ص. ئەو سەربازانەش بە (الاوباش) واتا هەرچی و پەرچی ناودەبات: الذهبي، مخطوط، تأريخ الاسلام، ورقة ١٨٠. مێژوونووسی هاوچەرخ (سبط ابن الجوزي)یش دەڵێت: سەربازانی خەلیفە هەولێریان بە زۆر داگیر كرد، نەدەبوو ئەو هەموو تاڵان و زوڵم و زۆرە بكەن: مرآة الزمان ٦٨٣/٨. بشنۆڕە: الحموي، التأريخ المنصوري، ص ٤٥٣.

[2] الحوادث الجامعة، ن. ص. بنۆڕە (ابن الطقطقی)، الفخري في الآداب السلطانية، ٣٢. الغساني، العسجد المسبوك، بالرونيو، ص ٣٣١.

فليسمع الأشعري اليـــوم لي فأنا   في فتح اربل لا ألوي عـلى القدرِ[1]

واتاكەی:

بەختی بێكاران، هەولێر ناسێنێ   هیچ ڕێكـەوتنێك زەفـەر ناهێنێ
هێرش و قودرەت زەفـەری هانی   ئەقڵ و ئیتاعەت، كارای، ڕەخسانی
دەبا (أشـــعري) گـوێ بتەكێنێ   خـەتـەری هـەولێر مـن ناترسێنێ

(عزالدین عبدالحمید المدائنی)ی بـرای، كـە دانـەری كتێبـی بـەناوبانگی (شـرح نهـج البلاغه)یه (ت ٦٥٦ك/١٢٥٨ز)، ئەویش شیعرێكی هۆنییەوە و، ڕۆژی حەڤدەی شەووالی ساڵی (٦٢٩ك/١٢٣٢ز)ی كە ئەكا ڕۆژی دامەزراندنی وەزیرەكە، لەگەڵ ڕۆژی حەڤـدەی شەووالی سـاڵی (٦٣٠ك/١٢٣٣ز) كـە ئـەكا ڕۆژی ئـەم داگیرگردنـەی هـەولێر، پێكـەوە لـە شیعرەكەیدا هێنایەوە و، ڕووی كردە وەزیر و گوتی:

يا يوم سابع عشر شوال الذي   رزق الســـعـــادة اولاً وأخـــيرا
هنئت فيـه بفتح اربل مثلما   هنئت فيه وقد جلستَ وزيرا[2]

واتا:

ڕۆژی حەڤدەمینی شـــەووال   بووی بـــە وەزیر هـاتم بۆلات
حەڤدەمینی ئەم شەووالەش   چاوت ڕوون، هەولێرت خەڵات

ڕاستیـــشت دەوێ ئـــەم پێـــشوازییە گەرمـــەی لـــە داگیركردنـــی هـــەولێر كـــرا، ئـــەوە دەردەخـــات كـــە ئـــەم شـــارە، بـــۆ مەملەكـــەتی خەلیفـــە جێگایـــەكی ســـتراتیجی و

---

[1] الحوادث الجامعة، ص. ن.

[2] الحوادث الجامعة، ٤٨. الغساني، العسجد المسبوك، ن. ص.

لەشکرگێڕی[1] بووە. سەرباری ئەوەش، هەولێر وەك بارەگای شارەزوور و[2]، دەروازەی ناوچە شاخاوییەکان بووە.

دەشبینین، مێژوونووس (ابن الطقطقی) پێگە و جێگەی هەولێر بەکەم دادەنێ و بە سووك سەیری دەکات، گوایا لەبەر ئەوەی کە حوکمی خەلیفە ((تەنیا مەملەکەتی عیراقی)) گرتبووەوە[3]. ئەم مێژوونووسە، بە سووك سەیری دەوڵەتی عەبباسیان دەکاو دەڵێت: ئەم دەوڵەتە هەند لاواز و بێ بایەخ ببوو، کە بۆ گرتنی شارێکی[4] بچووك و شڕ و بێ بەها[5]. لەبەر دەرگای خەلیفەدا دەکەوتنە شایی و چاو روونی و رازاندنەوەی بەغدا.

ئێمە، وای بۆدەچین کە ئەم مێژوونووسە، لە سووکهەڵسەنگاندنی هەولێردا زێتر پێی لێڕاکێشاوە. ئەو، دوو قۆناغی لێکجیاوازی هەولێری بەیەك چاو سەیر کردووە. هەولێری لە بەرایی سەدەی هەشتەمی کۆچیدا (سەدەی چواردەمینی میلادیدا) کە شارێکی کاولۆك بووە، بە هەولێری چارەکی یەکەمی سەدەی حەوتەمینی کۆچی (سێزدەمینی میلادی) کە شارێکی رێك و رازاوە بووە، بەراورد کردووە. ئەم جۆرە بەراوردکردنە شتێکی ناڕەوایە و هەڵەیە، چونکە گرنگیی هەولێر، دوای ئەو ماوەیە، کەمی کردبوو، نەك تەنیا لەو ماوەیەدا کە (ابن الطقطقی) مێژووەکەی نووسیوە، بەڵکو لە دوای مردنی موزەففەرەددین گۆگبورییش کە یەکسەر شارەکە کاولکاری و کەمتەرخەمیی بەسەرداهات. ئەوەبوو لەشکری خەلیفە هەندێکیان لە شارەکە وێران کرد ـ وەك پێشتر باسمان کرد. پاش ئەوەش لە شەووالی ساڵی (٦٣٤ك/حوزەیرانی

---

[1] الشبيبي، مؤرخ العراق ابن الفوطي، ١١١/٢، الهامش.

[2] ابو الفداء، تقويم البلدان، ص ٤١٣. القلقشندي، صبح الاعشى، ١٦٦/٤.

[3] ابن الطقطقي، الفخري ٣٢.

[4] مەبەستی لە سەردەمی مەگۆلە ئێلخانییەکانە کە لە (٦٥٦ ـ ٧٣٦ك/١٢٥٨ ـ ١٣٣٥ز) درێژەی کێشا، کە (ابن الطقطقي) لە ساڵی (٧٠٠ك/١٣٠٠ز) کتێبەکەی دانـاو، خۆشی لە ساڵی (٧٠٩ك ـ ١٣٠٩ز) یان دواتر، کۆچی دوایی کرد. (عباس العزاوي، التعريف بالمؤرخين ١٣٧).

[5] ابن الطقطقي، ص. ن.

١٢٣٧ز) مەگۆل هێرشیان کردە سەر شارەکە بە فەرمانداریی (جرماغون) و زیاتر کاولیان کرد، پاشان وەك هەناوی کەری گورگخواردوو بەجێیان هێشت و[1]، ناو بیر و ناو ماڵەکانیان کرد بە گۆڕی خەڵکەکەی[2]. دوا هێرشی مەگۆل بۆ سەر شارەکە لە ساڵی (٦٥٦ك/١٢٥٨ز)دا بە فەرمانداریی (ئەرقیونویان) رووی دا کە نەیتوانی شارەکە داگیر بکات، لەبەر ئەوە سپاردی بە (بدرالدین لؤلؤ) ئەم، شوورەکەی رووخاند و[3]، دووبارە شارەکەی وێران کردەوە. بەم جۆرە، ئەو هەموو کاولکارییە بووە هۆی ئەوەی شارەکە بەرەبەرە کەم و بچووك ببێتەوە و ـ وەك ابن الطقطقی دەڵێت ـ بوو بە شارێکی کەم و بچووك و شڕ و بێ بەهاو، ئەو چالاکی و بزاڤ و بەهایەی جارانی کە کۆتری نامەبەر مژدەکەی گەیاندە بەغدا و، کردیان بە شایی و ئاهەنگ، نەماو بەسەرچوو.

دوای داگیرکردنی شارەکە، خەلیفە (المستنصر بالله) ناردی لە دووی میری بەسرە (أبا المظفر شمس الدین باتکین[4] بن عبدالله الرومي) و فەرمانی پێدا بچێت بۆ هەولێر و شارەکە وەربگرێت. (باتکین) بەرەو هەولێر کەوتە رێ و، لە (١٩)ی (ذی القعدە)ی ساڵی ٦٣٠ك/ئابی ١٢٣٣ز) گەیشتە هەولێر و، چوو بۆلای (شرف الدین اقبال الشرابي) کە چادرگاکەی لە دەرەوەی شوورەی هەولێر هەڵدابوو، شمشێر و ئەسپ و زیل و زەنگ و ئاڵاگەلی پێشکەش کرد[5]. پاشان سواربوو، لەگەڵ میرەکانی لەشکردا گەیشتە ناو مزگەوت و، لەوێ (ظهیرالدین الحسن بن عبدالله) فەرمانی خەلیفەی بۆ خەڵکەکە خوێندەوە کە (شمس الدین باتکین)ی کردووە بە سەرداری هەولێر و

---

[1] ابن أبي الحديد، شرح نهج البلاغة، جـ ٣، ص ٨١.

[2] سبط ابن الجوزی، مرآة الزمان ٦٩٩/٨. ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ٢٩٦/٦.

[3] رشیدالدین فضل الله الهمدانی، جامع التواریخ، مجلد (١) ص ٢٩٨ ـ ٢٩٩.

عباس العزاوي، تأريخ العراق بين احتلالين ٢١٤/١.

[4] لە: (الكامل)دا ٤٢٦/١٢ بە (ملتگین) و، لە (مرآة الزمان)دا ٦٩٩/٨ بە (بادگین) و، لە (النجوم الزاهرة)دا، ٢٩/٦ بە (ئیدکین) و، لە سەرچاوەکانی تردا بە (باتکین) ناوی هاتووە.

[5] زیل و زەنگ (کوسات) لە پەراوێزی (٣) لە دوای لاپەڕەی (١١٥) شرۆڤە کراوە.

بریكاری خۆیەتی. ئنجا سەركەوتنە سەر قەڵاو، میری نوێ، لە (میرنشین) واتا لە خانووەكەی موزەففەرەددین گۆگبوری دابەزی و، (اقبال الشرابي) دەستی كرد بە دابەشكردنی دیاری و خەڵات بەسەر گەورە كارمەندانی پۆستە سەرەكییەكاندا كە بە بۆنەی ئەم ئاڵوگۆڕەی هەولێرەوە دامەزرابوون؛ (ظهیرالدین الحسن بن عبدالله) كە بە وەزیری میر باتكین دامەزرابوو خەڵات كرا و، (ظهیرالدین ابن المصطنع) كە بە سەرپەرشتی ئیش و كاری وەزیر دامەزرابوو خەڵات كراو، (جمال الدین ابن عسكر الانباری) كە بە سەرلەشكر دامەزرابوو، خۆی و یاریدەدەرەكەی خەڵات كران[1].

میر (باتكین) پیاوێكی بەتەمەنی دنیا دیدە و بە ئەزموون و بە ئاوەز و خۆش ئیدارە و خاكەڕا و بەڕێز بوو[2]. لە هەولێر، بە چەندین چاكسازی دەستی بەكار كرد، زۆربەی زەمانەتەكانی رەها كرد و، گومرگ و باجیشی هەڵگرت ـ چونكە ببوو بە عادەت، هەر رژێمێكی نوێ، تازە هاتبا، ئەو فرۆفێڵەی دەكرد ـ پاشان شوورەی شارەكەی چاك كردەوە، كە لە شەڕەكەی پێشتردا رمابوو، هەروەها كەوتە مشوور خواردنی خەندەقەكەش[3]. ئەم میرە، لە جیاتی خەلیفە (المستنصر بالله) لەسەر حوكمی هەولێر مایەوە تا مەگۆلەكان لە شەووالی ساڵی (٦٣٤ك/حوزەیرانی ١٢٣٧ز)دا هێرشیان كردە سەر شارەكە. میر، بەرامبەریان وەستاو كەوتە كوشتار، بەڵام سوودی نەبوو، ئەوان زۆربوون و بەهێز بوون، بە شەڕ، چوونە ناو شارەكە و، چاك و خراپی شاریان بە خۆیان حەڵاڵ كرد و كەوتنە تاڵان و كوشت و بڕ، پاشان، ئەوەی بۆیان هەڵگیرا و سووك بوو، باریان كرد و بردیان[4]. لەبەر ئەو رووداوە، میر باتكین شاری بەجێهێشت گەڕایەوە بۆ بەغداو، دەستی لە كاری حوكم و سیاسەت هەڵگرت و لە

---

[1] الحوادث الجامعة، ص ٤٩. الغساني، العسجد المسبوك ٣٣٢.

[2] العسجد، ص. ن.

[3] ابن الساعي، الجامع المختصر ٧٦/٩ سەیری پەراوێزەكەی بكە.

[4] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٦٩٩/٨. ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة، ٢٩٧/٦.

(٢٤)ی شـەووالی (٦٤٠ك/١٢٤٣ز)دا، لـە تەمـەنی هەشـتا سـاڵیدا مـرد و لـە گۆڕسـتانی (الشونیزی)[1] نێژرا.

[1] ابن الساعی م. ن. ص، وفیات الاعیان ١٧٢/٣. گۆڕستانی (شونیزی) مەشـایخێکی زۆری لێ نێـژراوە، لـە رۆژاوای بەغدایـە: ابـن خلكـان ٣٢٥/١: كەوتووەتـە پـشت گـەڕەكی (التوثـة)، لـە نزیـك رووبـاری (عیسی). پاشان ناونرا (مقابر قریش): ابن خلكان ١٠٣/٢، واتا گۆڕستانی ((الكاظمین)).

دەروازەی دووەم

(مێژووی شارستانێتی هەولێری ئەو سەردەمە)

فەسڵی یەکەم

یەك: پلانەکانی شاری هەولێر.

- قەڵای هەولێر.

دوو: بینا و بارەگاکان، کە موزەففەرەددین گۆگبوری لە هەولێر دایانیمەزراند.

أ- منارەی هەولێر ((منارەی چۆلی))

ب- دامودەزگای لەشساغی و کۆمەڵایەتی.

١- مارستان (نەخۆشخانە).

٢- خانەقاکان.

٣- داڵدەکان (الملاجیء).

سێ: سەرچاوەکانی گوزەرانی ئابووریی ئەمارەتی هەولێر.

فەسلی یەکەم

یەك ـ پلانەکانی شاری هەولێر:

شاری هەولێر، لە سەدەی شەشەم و حەوتەمی کۆچیدا ـ نەخاسمە قەڵاکەی کە شارێك بوو، بۆخۆی ـ دەستی کرد بە گەورەبوون و فراژوبوون و بووژانەوەو، خەڵکەکەی بە جۆرێ زیادی کرد جێگایان نەدەبووەوە. لەبەر ئەوە گەشەسەندن و ئاوەدانی کەوتە پادەشتەکەی خوارەوە، بە تایبەتیش لە سەردەمی موزەففەرەددین گۆگبوریدا[1] ئەو پادەشتە بوو بە شارێکی گەورەی پان و بەرین[2].

دیارە، گەورەبوونی شارەکە، بەر لە پەیدابوونی ئەمارەتێکی سەربەخۆی ئەتابەگایەتی دەستی پێکردبێت و پێش مردنی دامەزرێنەری ئەمارەتەکە (زین الدین علی کچك) کەوتبێت کە ئەو لە ساڵی (٥٦٣ك)دا مردووە. (ابن خلکان)، کە خۆی خەڵکی ئەم شارەیە، لە باسی مردنی ئەو ئەتابەگەدا دەڵێت: هەر لەم شارەداو، لەو گۆڕستانەدا کە بەوەوە ناسراوە، لە نزیك مزگەوتە کۆنەکەی ناو شارەکە بە خاك سپێردراوە[3]. کەواتە، هەر زوو، بەر لە مێژووی ئەتابەگایەتی، مزگەوتێکی (کۆن) لە پادەشتەکەی بەر قەڵادا هەبووە.

ئەم پادەشتە، چواردەوری قەڵای نەگرتبووەوە، قەڵاکە کەوتبووە لایەکی[4]، نەك ناوەڕاستی، لەبەر ئەوە شوورەی شارەکە لە نیوەی قەڵاکەدا دەوەستا[5]. ئەمەش مانای وایە کە گەورەبوونی ئاوەدانی لە پادەشتەکەدا، بە هەموو لایەکدا نەکشاوە. بەڵام (یاقوت الحموي) کە دوو جار سەری لەم شارە داوەو، بە درێژی باسی ئەم شارە

---

[1] (سترك): دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری، خۆی، بەشی خوارەوەی هەولێری دامەزراندووە. بنۆڕە: (دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٣٣، ٥٧١/١.

[2] یاقوت الحموي، معجم البلدان، ١٣٨/١. بنۆڕە: (ابن خلکان)، وفیات الاعیان، ١٦٩/١ ـ أبوالفداء تقویم البلدان، ص ٤١٣. القلقشندي، صبح الاعشی ٣٦٦/٤

[3] وفیات الاعیان ٢٠٧/٣.

[4] یاقوت: م. ن. ص.

[5] م. ن. ص.

دەكات، روونی نەكردووەتەوە كە ئاوەدانبوونەكە، بەرەو كام، لا، كشاوە. لەبەر ئەوە، نەزانراوە، گەورەبوونی شارەكە رووی لە كام، لا، كردووە و، مەسەلەكە لێڵە و روون نییە و زانینی زەحمەتە.

گرنگترینی ئەم زەحمەتییەش، لەوەوە پەیدا بووە كە زۆربەی ئەو بیناو خانووانەی ئەو سەردەمە، وێران بووە و ئاسەوارەكانیشیان نەماوە كە بتوانین بەهۆیانەوە رێگای خۆمان بدۆزینەوە و بزانین شارەكە لە چ بارودۆخێكدا بووە. ئەم وێرانبوونەش بەهۆی خراپیی كەرەسەی خانووەكانەوە رووی داوە كە هەمووی لە قوڕ و خشتی كاڵ دروست كرابوون.

ئەگەر ئەو بیناو خانووانە، لە كەرەسەی قایمی، بەنموونە، وەك گەچ و قسڵ و خشتی سوور، وەك منارە (مطفری)یەكە دروست كرابان، بەرگەی باوباران و سەرماو گەرمایان دەگرت و وەك منارەكە دەمانەوە. ئەوەتا منارەكە ماوە، بەڵام مزگەوتەكەی تەخت بووە و نەماوە[1].

هۆی دووەمی ئەم زەحمەتییە ئەوەیە، سەرچاوەكان باسی جێگای دامەزراندنی ئەو ساختمان و بینایانە ناكەن، ئەوكات، لەم شارەدا بنیادنراون، لەو سەردەمەدا قوتابخانە و حوجرە و مزگەوت و خانەقا و خانووی حەدیس و بارەگای ئەمارەت هەبووە بەڵام زۆربەیان جێگاكانیان نادیارن، لەبەر ئەوە، لێكۆڵینەوەی پلانەكانیان كارێكی ئاسان نییە. دەشتوانین بڵێین ئەگەر قەڵاكەی نەبوایە، شارەكە، نەك هەر بیناو پلانی بزر دەبوو، بگرە لە جێگای خۆیشی نەدەما. رەنگە شارەكە بگوازرایەتەوە بۆ مەڵبەندێكی تر، چونكە نە رووباری هەیە و نە چیایەكی سەخت رێگای لێ بڕیوە. شاری هەولێر، بەخۆی و قەڵاكەیەوە كەوتووەتە ناوەڕاستی پادەشتێكی پان و بەرینەوە. ئەوەی هەولێری لە جێی خۆی هێشتووەتەوە،

---

[1] نیبور: گەشتی نیبور بۆ عیراق لە سەدەی هەژدەمیندا (١٧٦٦)، لاپەڕەی ٩٠، وداد القزاز، وتار «المنارة المظفرية في اربيل» مجلة سومر، ١٦، ج ١، ٢ لسنة ١٩٦٥، ص ١٢٧.

قەڵاكەیـەتی. هـەولێر، لـەم جێگەیـەدا بـەهۆی قەڵاكـەوە ماوەتـەوە. بـەردەوامبوونی ژیان و، بگرە، تەنانەت، مانەوەی ناوە كۆنەكەشی، لە سایەی قەڵاكەوەیە.

ئەمە، لـە لایـەك، لـە لایـەكی دیكـەوە، دەڵێین، ئەگـەر بتـوانین لـە ڕێگـەی هەنـدێ ئاسەوارەوە بیدۆزینـەوە كـە بـەرفراوانبوونی هـەولێر لـەكام قـۆڵی قەڵاكـەوە دەسـتی پێكردووەو، بەرەو كام، لا، كشاوە، ئەوە، لەو بارەشدا، جێگای سـاختمان و بینایـەكانی دیكـەمان بـۆ نادۆزرێتـەوە و، سـەرەنجام هـەر زانیارییەكیـشمان لـە بـارەی پلانـەكانی ئاوەدانكردنــەوەی هــەولێری ســەردەمی ئەتابەگایەتییــەوە دەســت بكــەوێت، هــەر كەموكورتەو لێڵ و شێواوە.

بـەڵام هەنـدێ ئاسـەوار هەیـە، دەتـوانین بـە پاشمـاوەی ئـەو سـەردەمەی لـە قەڵـەم بدەین و بیكەینە بەڵگەی ئەوە كە فراوانبوونی ئاوەدانی لە پادەشتەكەدا بەرەو كـام، لا، كـشاوە. جێگـای ئـەو ئاسـەوارەش، زۆرتـر وەهـا نیـشان دەدات كـە فراوانبـوونی پادەشـتەكە روو لـە باشـووری قەڵاكـە بـووە. واتـا، شـوورەكە، كـە نیـوەی قەڵاكـەی دەورەداوە، لە رۆژاوای قەڵاكەوە دەستی پێدەكردو، بە باشووری قەڵاكەدا دەڕۆیشت و لە رۆژهەڵاتـی قەڵاكـەدا دەكوژایـەوە (تـەواو دەبـوو). واتـا دەكەوتـە بەرامبـەر دەروازە سـەرەكییەكە، كـە هـەتا ئێـستاش بەسـەر ئـەم بەشـەدا (بەشـی باشـوور)ی شـارەكەدا دەڕوانێـت. ئەمــەش مانــای وایــە كــە نیوەكــەی بــاكووری قەڵاكــە ـ بەرامبــەر بــە عەینكاوا[1] كەوتبووە دەرەوەی شوورەكە.

لـە هـەولێری ئێـستادا، دوو ئاسـەواری زەق هەنـە، پێدەچـێ كـاتی خـۆی لـە نـاو شـوورەكەدا بـووبن، دەشـتوانین یێكێكیـان بـە سـەرەتاو، ئـەوی دیكـەیان بـە كۆتـایی شوورەكە لە قەڵەم بدەین. یەك لەو دوو ئاسەوارە، ئەو گۆڕەیە ـ كە خەڵكی شارەكە، بە خەیاڵ ـ بـە گـۆڕی ((سـوڵتان مظفـر))ی[2] تێدەگـەن و دەكەوێتـە رۆژاوای شـارەكە، ئەم گۆڕە، هەبێ و نەبێ، گۆڕی (زین الدین علی كچك)ە كـە، كـەمێ لەمەوبـەر باسـی

---

[1] سەیری بابەتی باسی دوو دەروازەكەی قەڵا بكە.

[2] سەیری بابەتی باسی مردن و ناشتنی موزەففەرەددین گۆگبوری بكەو، سەرنجی پەراوێزەكانی بدە.

مردن و جێگای ناشتنیمان کرد، کەواتە لەم جێگەیەدا مزگەوتێکیش هەبووە[1]. (ابن خلکان)یش تەکەز لەسەر ئەوە دەکات کە ئەم مزگەوتە لەناو شارەکەدا[2] بووە، واتا لەناو شوورەکەدا بووە، نەك لە دەرەوەی شوورەکە.

ئاسەواری زەقی دووەم، مزگەوتی (لەپە دەستەکەیە)[3]، کە (القزوینی) باسی دەکات و دەڵێت: (بەردێکی تێدایە، ئاسەواری لەپی ئادەمیزادێکی لەسەرە). خەڵکی هەولێر قسەو قسەڵۆکێکی زۆریان لە بارەی ئەم گۆڕەوە هەیە، بێگومان شتەکەش، شتێکی عاجباتی و سەیرە[4]. ئەم ئاسەوارە تا ئێستاش ماوە و دیارە، قسەو قسەڵۆکە سەیرو سەمەرەکانیشی، هەر، ماون. یەك لەو قسانە ئەوەیە کە ئیمامی (علی) خۆی، سەرپەرشتی ناشتنی ئەم شێخ (عبدالقادر)ەی کردووەو، بەردێکیشی لەسەر گۆڕەکەی داناوە و لەپی راستی خۆی پێداهێناوە و، ئاسەواری لەپی بەسەر بەردەکەوە ماوەتەوە[5].

هەر چەندە، ئەم قسەیە لە ئەفسانەیەکی بێ سەروبەر و نابەجێ بەولاوە هیچی دیکەی تێدانییە و، ئیمامی علی، قەت و قەت نەگەیشتووەتە هەولێر، بەڵام گرنگییەکەی، بۆ ئێمە، لەوەدایە کە مێژووی ئەم ئاسەوارە، دەچێتەوە سەر ئەو

---

[1] ابن خلکان ٢٠٧/٣

[2] م. ن. ص.

[3] ئەم ئاسەوارە کەوتووەتە رۆژهەڵاتی قەڵا، بەرامبەر مزگەوتی شێخ ئەبو بەکری نەقشبەندی، لەسەر شەقامێکە، بەنزینخانە کۆنەکەشی لەسەر بوو. لەم مزگەوتە، تەنیا گۆڕێکی کۆن ماوەتەوە، لە ژوور سەرییەوە بەردێك دانراوە، ئاسەواری لەپی راستی ئادەمیزادێکی لەسەرە، گوایا، ئەوە گۆڕی (شێخ عبدالقادر) ناوێکە، ئێستا پێی دەڵێن (پەنجە عەلی).

[4] القزويني، آثارالبلاد، ص ٢٩٠. الباكوي، تلخيص الآثار وعجائب الملك القهار، ص ٣٥. لسترنج، بلدان الخلافة الشرقية، ص ١٢٠. (سترك) بە هەڵەداچووە، کە مزگەوتەکەی رۆژاوای شارەکە، (مزگەوتی منارەی مظفریە)کەی بە مزگەوتی (مشهد الکف/لەپە دەستەکە) داناوە (دائرة المعارف الاسلامية، ط/١٩٣٣، ٥٧٥/١).

[5] بە قسەی (خەلیفە توفیق مولود علی) (٧٠ ساڵە) کە بۆی گێڕاومەتەوە.

قۆناغەی کە باسی لێوەدەکەین، دوور نییە، لەوەش کۆنتر بێت. ئەم ئاسەوارە بێجگە لەوەش، سیما و پلان و رەنگرێژیی شارەکەمان بۆ روون دەکاتەوە.

کەسێکی زۆر بە ناوبانگ کە لەم مزگەوتەدا نێژراوە: (عبدالقادر أبو محمد بن قطب الدين أميرى بن بختيار بن الخل بن محمد بن داود)ە، کە بە ئەسڵ (ئەشنەهی)[1]یە و، لە هەولێر لە دایك بووە و گەورە بووەو، لە ساڵی (٦٢١ك)[2]دا مردووە. ئەم پیاوەیە (ابن الشعار) دەڵێت: لە رۆژهەڵاتی هەولێر، لە گۆڕستانی (لەپە دەستەکە) نێژراوە[3]. ئەم (شێخ عبدالقادر)ە پیاوێکی زیرەك و ئەدەب دۆست و شاعیر بووە، بەڵام باوکی و (محمد)ی کوڕی، هەردووکیان حەدیسخوان بوون.

پاشکۆیەکی دیکەی شارەکە، کە دەکەوێتە لای رۆژهەڵاتی[4] ناو شار، گۆڕستانی دەروێش ئەحمەدی زەرزاری بوو (ت ٥٩١ك)[5]. مەلای شافیعی (أبو الفضل أليـاس ابن جامع الاربيلي) (ت ٦٠١ك)[6]، ئەویش، یەکێکە لەوانەی کە لەوێ نێژراون. وا دیارە، ئەم گۆڕستانە کەوتبووە دەرەوەی شوورەی شار. (ابن الدبيثى) دەڵێت: ئەو گۆڕستانە کەوتبووە دەرەوەی شارەکە[7].

---

[1] الاشنهي: واتا خەڵکی شاری (أشنة)، شارۆچکەیەکی سەربە ئازەربێجانە بەلای هەولێرەوە. (اشنة) دوو رۆژەڕێ لە (ورمێ)وە دوورە و، پێنج رۆژەڕێ لە هەولێرەوە دوورەو، دەکەوێتە نێوان ورمێ و هەولێرەوە، معجم البلدان ١/ ٢٠١.

[2] ابن الشعار، مخطوط، عقود الجمان، ١٩/٤.

[3] ن. م. ص. پێدەچێ (الشيخ عبدالقادر) کە بە مجێوری مەزارەکە دانراوە، خۆی لەو گۆڕەدا نێژرابێت و، هەر هەمان (عبدالقادر بن قطب الدين الاربيلي) بێت.

[4] ابن الدبيثي، مخطوط التأريخ المذيل، مجلد/ ٢، ورقه ١٣٧. ابن الشعار، مخطوط عقود الجمان،ج ١. ترجمة الياس بن جامع.

[5] لە جێگایەکی تردا باسی رەوشی ئەم دەروێشە دەکەین.

[6] لە جێگایەکی تردا باسی رەوشی ئەم مەلایە دەکەین.

[7] ابن الدبيثي .ن .. و. ابن الشعار، ن. م. و.

کشانی گۆڕەپانی شار بەرەو باشووری قەلا، بەو منارەیەدا دەردەکەوێت کە (منارەی مظفریـە)ی پێـدەڵێن و، دەکەوێتـە بەشـی باشـووری خـۆراوای شـارەکەوە[1] هەرچـی مەدرەسـەی (العقیلیـة)یـە، کـە لـە گۆڕەپانەکـەدا (پادەشـتەکەدا) بـوو، کـە لەسـاڵی (٥٦٧ك)دا، مەلا (أبوالعباس الخضر بن عقیل)ی، بە تەنیا لە گومەزێکدا نێژرا[2]. هیچ شـتێك لـە بـارەی جێگەکەیـەوە نـازانین و، ناشـزانین کـوێ کـەوتووە[3]، چـونکە هـیچ ناونیشانێکمان لە لا نییە بمانباتە سەر جێگەکەی. بۆ دۆزینەوەی جێگای مەدرەسەی (المظفرية) و (المجاهدية) و (دارالحديث المظفريه)یش یان بۆ دۆزینەوەی جێگای گەلێ دامودەزگای دی کـە موزەففـەرەددین گۆگبـوری دایمەزرانـدبوون، بـۆ ئەوانـەش، هـیچ بەڵگەو شەقڵ و نیشانەیەکمان بەدەستەوە نییەو جێگاکانمان بۆ نادۆزرێتەوە.

پاشماوەو کەلاوەی هەندێ ـ گۆڕستان و خانەقا ـ یش هەنە، پێدەچێ، کـەم و زۆر، هی، سەردەمی ئەتابەگیان بن، ئەمانەش هەر کەوتوونەتە بەشی بەرامبـەر باشـووری قەلا. یەك لەوانە، گۆڕستان و مەزارگەی ئیمام (محمد)[4]ە و، کەوتووەتە نێوان منـارە

---

[1] دوای کەمێك، نەختێ بەدرێژی باسی ئەم منارەیە دەکەین.

[2] ابن خلكان ١١/٢، ط ١٩٤٨.

[3] دکتۆر ناجی معرف دەڵێت: ئەم مەدرەسەیە کەوتبووە لای چەپی گۆڕەپانەکەی شاری هەولێر. بنوڕە کتێبەکەی: (علماء النظاميات ومدارس الشرق الاسلامي) ص ١٩٠.

[4] نەمتوانی بزانم تەرمی ناو ئەم گۆڕە کێیە و ناسـنامەی چییە، وەڵێ مجێوری گۆڕسـتانەکە ـ کـە قسەکانی جێگەی بڕوا نییە ـ گوتی: یان ئیمام (محمد الحنفيه)یـە، یـان (محمـد الغزالـي)یـە. بـەلام دکتـۆر (احـسان عبـاس) لـە کتێبەکـەی (ابـن المـستوفي): (تـأريخ اربيـل) جزمـی دووەم، وەرەقـەی (١٩٦)ەوە وەری گرتـووە، باسـی رەوشـی (عزالـدين ابـن رواحـة الانـصاري) دەکـات کـە کـاتی خـۆی هاتووەتە هەولێر، دەڵێت: ئەم (عزالدين ابن رواحة)یە، هاتە هەولێر و لە کۆڵانی لای منارەکـە، لـە تەکیەکـەی (گۆشـەکەی) (الـشيخ محمـد بـن الحـسين الكريـدي) دادەنیـشت: بنـۆڕە: وفيـات الاعيـان، ط/١٩٧١ بـيروت ٣٣٩/٧. پێدەچـێ، ئـەم شـێخ (محمـد)ە، هـەر هـەمان ئـەو ئیمـام (محمـد)ە بێـت کـە گۆڕەکەی تەنیا چـەند هـەنگاوێك لـە منارەکـەوە دوورە، پێمانوایـە مەبەسـت لـە کۆڵانی منارەکـە، کۆڵانی لای (منارەی مظفريه)کەیە. پێدەچێ (الشيخ محمد بن الحسين)یـش لـە هـەمان گۆشـەکەی خۆیدا نێژرابێت، ئەوسا، گۆڕەکە، دەکاتە گۆڕی شێخ (محمد).

مظفـرييەكـە و گۆڕسـتانێكەوە پێيـدەڵێن گۆڕسـتانى (الـنبي عزيـر)[1]. هەرچـى خانەقاكەيـە، ئـەوە، دەكەوێتـە لاى چـەپى دەروازە سـەرەكييەكەى (باشـوورى) قـەڵا. ڕەنگە، هەر هەمان خانەقا بێت كە (كمال الدين ابن الشعار)ى فـەقێى (ابـن المستوفي) باسى دەكات و دەڵێت: (ئەو خانەقايەيە كە دەكەوێتە دامێنى قەڵاى[2] پـارێزراوەوە). هەرچى تەلارى سەڵتەنەتە، واديارە، ئەويش، هەر لە گۆڕەپانەكەدا دامەزرابێت. (ابن خلكان) دەڵێت: موزەففەرەددين گۆگبورى لە ماڵەكەى خۆيدا مرد، پاشان برديـان بـۆ قـەڵاو، لـەوێ بـە ئەمانـەت ناشـتيان[3]. (ابوالفـداء)يـش، لـە باسـى جۆگـە ئاوەكـانى ناوچەى هەولێردا دەڵێت: يەك، لەو دوو جۆگـا ئاوانـەى دێنـە ناوشـار، بـەناو تـەلارى سەڵتەنەتدا دەڕوات[4].

---

(1) پارچـە بـەردێك لەسـەر دەرگـاى مـەزارى (الـنبي عزيـز) هەيـە، لەسـەرى نووسـراوە: (هـذا مقـام حضرة عزيزالدين عليه السلام، عبدالفتاح ئەفەنديى كوڕى ابراهيم ئەفەنـديى كـەركوكى، خـوالێى خۆشبێت، چاكى كردووەتەوە).. لە ساڵى (١٣٠٤ك) چاك كراوەتەوە.

(2) عقود الجمـان، ج(٥)، ورقـة ١٥٦، ئـەم خانەقايـە دەكەوێتـە سـەر شـەقامە لاوەكييەكـەى هاوشـانى شـەقامى سـەڵاحەددين بەرامبـەر بـە يانـەى فەرمانبـەران، تـا ئێـستاش منارەيـەكى كۆن مـاوە، بـە خانەقاكـەوە نووسـاوە. واديـارە كـەمێ دەسـتيان بـەم منارەيـەدا هێناوەتـەوە و، چـەندين جـاريش خانەقاكە ئاوەدان كراوەتەوە. بـەڵام سەرپەرشـتەكانى نـازانن مێـژووى خانەقاكـە چييە و چۆنە.. بەڵام مەلا شەريفێكيان تێدايە. دەڵێت: (مەولانا خالدى نەقشبەندى) دايمەزرانـدووە. مـن، واى بـۆ دەچم، گۆگبورى ئەم جێگايەى بـۆ بنيادنـابێ و خانەقاكەى بەگـەن كردبـێ (هەڵبـژاردبێ) چـونكە دەكەوێتە پايانى ئەو جۆگـە ئـاوەوە كـە لـە دۆڵـى بەسـتۆڕەوە هەڵبەسـتراوە. ئـاوى جۆگەكـەش، لـە بـاكوورى شـارەكە، لـە گونـدى (مورتكـە)ى دامێنـى دۆڵەكـەوە هەڵـدەقوڵێت و، لـە سـاڵى (١٩٤٧)دا دۆزراوەتەوە: بنۆڕە: طه باقر، المرشد، ص ٧. فؤاد جميل، مقال (حدياب... أربيلا، وعشار ـ اربـيلا)، مجلة سومر، ج ٢٥، ١٩٦٩، ص ٢٢١. ڕەنگە، ئەم جۆگەيە، هـەمان ئـەو جۆگەيـە بێـت كـە (أبـو الفـداء) باسى دەكاو، دەڵێت: بە ناو مزگەوتەكەدا دەڕوات: (تقويم البلدان، ص ٤١٣).

(3) ابن خلكان، وفيات الاعيان ٢٧٦/٣.

(4) ابو الفداء، تقويم البلدان، ص ٤١٣.

ئێمه، بەڕاستیی بۆچوونی خۆمان، وا دادەنـێین کـە ئـاوەدانیی شـارەکە زێـتر بـەرەو باشـووری قەڵاکـە کـشاوە، بـەوەش پـشتئەستوورین کـە قەیـسەرییە کۆنەکـەش، هـەر کەوتووەتـە باشـووری قەڵاکـەوە و، بەرامبــەر دەروازە گەورەکـەی باشـووری قەڵاکـە دروسـت کـراوە، کـە ڕەنگـە، هـەمان دەروازە کۆنــە مێژووییەنەکـەی قەڵاکـە بێـت و، قەیسەرییەکەش (وەك یـاقوت الحمـوي)[1] دەڵێـت: هـەمان ئـەو قەیـسەرییە بێـت کـە موزەفف‌ـەرەددین گۆگبـوری دایمەزرانـدووە، چـونکە، زۆر دوورەو، زۆریـش زەحمەتـە، بنیادی شارێکی کەمبزاڤ، جێگای دوو شتی گرنـگ و گەورەی، وەك دەروازەکەی قـەڵاو قەیسەرییەکەی تێدا بگۆڕدرێت، نەخاسمە، هەولێر، لە دوایین قۆناغەکانیدا دووبارە، بەهۆی کاولکاری و کەمتەرخەمییەوە، دواکەوت و ئەو ناووناوبانگەی نەمابوو.

ئاوەدانبوونی بەرەو باشووریش، بە منارە مظفریەکەدا دەردەکەوێت کە لـە قـەڵاوە دوورەو، تـا، ئـەم زووانــەش هــەر کــەوتبووە چـۆڵەوانی و، دانیــشتووانی نــەبووە و، خـەڵکی هـەولێر ناویاننـابوو (منـارەی چـۆڵی)[2]. بـەڵام، ڕاسـتییەکەی ئەوەیـە، ئـەم ناوچەیە، کاتێك منارەکە دروست کرا، ناوچەیەکی ئاوەدان بووە، چونکە منارەکـە لـە

---

[1] یاقوت الحموي، معجم البلدان، ١/١٣٧.

[2] خەڵکی شارەکە، منارەی چۆڵی و، (چۆل منارەسی)یشی پێدەڵن. واتا منارەی دوور لە شارو، دوور لە ئاوەدانی. کاتێك ئەم ناوەیان لێناوە کە شارەکە زۆر کەم بووەتەوە و، تەنیا، لـە نزیـك قەڵاکـەوە ئاوەدانی ماوەتـەوە. بۆیـە منارەکـەش دەوروبـەری چۆڵ بـووە و بەتـەنیا ماوەتـەوە. گـەر سـەرنجی بدەیتێ، وا دەزانی، هەر لە بنەڕەتەوە، لەو چۆڵاییە و دوور لـە شـار، دامـەزراوە و، ئـازاو بەجـەرگ ئەو کەسە بوو کە بە شەو بیگاتێ، هەتا ئێستاش، باسوخواس و بـاوەڕی عاجبـاتی و داسـتانی پـڕ و پووچمان لەبیرماوە کە لەبارەی ئەم منارەیەوە بۆ دانیشتوانی ئەم شارە، بە میرات ماونەتەوە.

مزگەوتێکدا[1] دروست کراوە و، بەم مزگەوتەشدا بۆمان دەردەکەوێت کە ئەوکات، ئاوەدانیی شارەکە بەرەو ئەم ناوچەیە هاتووە و پەرەی سەندووە[2].

ئەوەی بەرفراوانبوونی شارەکە دەسەلمێنێ، ئەو چەمەیە (دۆڵەیە) کە (ابن خلدون) باسی دەکات و دەڵێت: ناوەڕاستی شارەکەی دەبڕی و لە سەردەمی ئەتابەگەکاندا، گۆڕستانێکی[3] لەسەر بوو. ئەو چەمە، تا ئەمڕۆش بە ناوەڕاستی هەولێردا دەڕوات ـ هەرچەندیشە لەم دواییەدا، هەولێر زۆر گەورە بووە -. ئەم مێژوو نووسە هەولێرییە، ئەو چەمەی، هەر بە کوردییەکەی خۆمان ناونابوو ((بەست)) و تا ئەمڕۆش کوردی شارەکە هەر (بەست)ی پێدەڵێن، واتا: چەم، شیو، دۆڵ. (ابن خلدون) دەڵێت: چەمێکی پانە، بە ناوەڕاستی هەولێردا دەڕوات و، لە بەهار و زستاندا، باراناو و سێلاوی پێدا دەڕوات و، پڕە لە بەردی (چیم)[4] ـ واتا خڕکە بەردی رەق و سوواو -.

---

[1] رۆژانێ (ریچ) سەری دا لە هەولێر، پاشماوەی ئەم مزگەوتە هێشتا مابوو، گوتی: (مزگەوتەکە رووخاوە و وێرانە. بناغەکەی گەڕام و، داروپەردوویم پشکنی و خشتەکانیم دەرهێنا، بنۆڕە کتێبەکەی: (رحلة ریچ الی العراق سنة ١٨٣٠، ص ٢٤٤).

[2] ریچ، گەورەیی شاری هەولێر ـ بە پێی جێگەی منارەکەی ـ بە گەورەیی شاری بەغدای ساڵی ١٨٢٠ کە سەردانەکەی کردبوو، بەراورد دەکات و دەڵێت: وادیارە، هەولێر، پێشتر شارێکی زۆر گەورە بووە و، رەنگە بەقەدەر گەورەیی ئێستای بەغدا بووبێت. سەیری هەمان کتێبی بکە: ص. ن.

[3] ابن خلکان ناوی ئەم گۆڕستانە ناڵێت. پێدەچێ مەبەستی لە گۆڕستانی (ئیمام تەعجیل) بووبێت کە بەسەر چەمەکەدا دەڕوانێت و کەوتووەتە رۆژاوای باشووری شارەکەوە، یان مەبەستی لە گۆڕستانە گەورەکەی رۆژهەڵاتی باشووری شارەکە بووبێت کە دەکەوێتە پشت (یانەی فەرمانبەران)ی جاران، یان مەبەستی لە گۆڕستانێکی تر بووە کە نەماوە و لەگەڵ زەویدا تەخت بووە.

[4] ابن خلکان، وفیات الاعیان، ٤/ ١٠٤. ط ١٩٣٨.

قەڵای هەولێر:

هەرچی قەڵاکەیە، ئەوە، کاتی خۆی شارێکی کۆك و تەواو بووە، بازاڕی هەبووە، خانووی زۆری لەسەر بووە و هەمووی ئاوەدان بووە، مزگەوتی هەبووە[1]. میر (سرفتگین الزيني)ی جێگری (زين الدين علي كچك) مەدرەسەیەکی لێ دروست کرد بۆ مەلا (الخضر أبی العباس بن نصر بن عقيل الاربيلی)، ناونرا (مدرسة القلعة). قەڵاکە، کرا بە بارەگای فەرمیی ئەمارەتەکەو، دیوانەکان و[2]، دایەرە و بەندیخانەشی[3] لەسەر دامەزرابوون.

قەڵا ـ لانی کەم ـ دوو دەروازەی هاوبەرامبەری هەبووە. یەکێکیان دەروازەی باشوورە کە ـ هەتا ئێستاش ـ دەروازەیە سەر مەیدانەکەی نێوان قەڵاکە و قەیسەرییەکەی موزەففەرەددین گۆگبوری دایمەزراندووە، واتا دەکەوێتە رووکاری باشووری قەڵاکەوە. دەروازەی دووەم، بەرامبەر عەینکاوەیە، کە دانەری کتێبی (الحوادث الجامعة) دەروازەی (عمکاوا)ی[4] پێ دەڵێت و، دەڵێت: (گەورەترینی دەرگاکانە)، ئەم قسەیەش، مانای وایە کە قەڵا، لە دوو دەروازەی پتر هەبووە.

قەڵا، سەخت و قایم بوو، داگیرکردنی زۆر زەحمەت بوو، بە کەندەکێکی قووڵیش دەورە درابوو[5]. ئەم سەختی و قایمکارییەش بەوەدا دەردەکەوێت کە مەگەر زۆر

---

[1] یاقوت، معجم البلدان ١/١٣٨.

(٢) (ابن الشعار) دەڵێ: بارەگای دیوانی خەمڵ (الارتفاع) لە قەڵا بوو: (عقود الجمان ١٢٢/٩). دانەری کتێبی (الحوادث الجامعة) دەڵێ تەلاری ئەمارەتەکەش، هەر لە قەڵا بووە: (ص ٤٨). تا ئێستاش گەڕەکی نزیك دەروازە سەرەکییەکەی قەڵا، پێی دەڵێن: (گەڕەکی سەرای).

[3] ابن خلكان ٣/١٧٠.

[4] الحوادث الجامعة، ص ٤٦.

[5] یاقوت، معجم البلدان ١/١٣٨. ئاسەواری ئەم کەندەکە و، ئاسەواری شوورەی شارەکەش، تا ساڵی (١٨٢٠) کە ریچ هاتە هەولێر، هەر مابوون ـ ئەم گەڕۆکە واتا (ریچ) چادرەکەی لە نزیکیانەوە هەڵدا. بنۆڕە کتێبەکەی: (رحلة ريج الى العراق) ص ٢٤٤. (محمود احمد)یش کە پیاوێکی بەتەمەنی هەولێرییە/١٨٧٦، دەڵێت: بە دەروری قەڵادا، کەندەکێك هەبووە، لە بانزینخانە کۆنەکەوە تا نزیك

بەزەحمەت، دەنا، ملی بۆ هیچ داگیرکارێك کەچ نەکردووە. ڕەنگە کۆنترین بەڵگەش، بۆ ڕاستیی ئەم قسەیە، ئەو باس و خواسە بێت کە (ابن واصل) دەربارەی خۆڕاگریی ئـەم قەڵایـە لـە ڕووی ئەتابـەگ (عمادالـدین زەنگـی)ی دامەزرێنـەری ئەتابەگایـەتیی موسڵدا، دەیگێڕێتـەوە، کـە ئـەوەبوو لـە ساڵی (٥٢٦ ك)دا، ئـەم قەڵایـەی گـەمارۆ داو، بـەنیاز بـوو داگـیری بکـاو، بیخاتـە سـەر ئەمارەتەکـەی خـۆی[1]، پاشـان، ناچـاربوو، گەمارۆکـــەی لابـــدات، نەخاســـە کـــە بیـــستی، ســـوڵتان مەســـعود لـــە مەراغـــەی ئازەربێجانــەوە، بــەرەو هــەولێر کەوتووەتــە ڕێ چــونکە هــەولێر بەشــێك بــوو لــە موڵکەکانی ئەو سوڵتانە، بۆیە ئەتابەگ (عمادالـدین زەنگـی) لـە هـەولێر کشایەوە و، لەسـەر (زێ) ئۆردوگـای هەڵدا. ئیـدی لـەوێ مایـەوە و هـەولێری بـۆ داگـیر نـەکرا و نـەیتوانی بیخاتـە سـەر ئـەمارەتی موسـڵ تـا ئـەو کاتـەی کـە لەگـەڵ ئـەم سـوڵتانە سـەلجووقییەدا ڕێـك کـەوت و ((سـوێندیان بـۆ یەکـدی خـوارد و هـەولێری ڕادەسـت درا))[2].

(القـزويني) باسـی سـەختیی قـەڵا دەکـات و، دەڵێـت: مەگۆلـەکان هـیچ قـەڵا و قایمکارێـك، لەبەریانـدا خـۆی ڕانـەگرت، بـەڵام قـەڵای هـەولێر هەنـد سـەخت بـوو، نەیانتوانی بگەنە ناوی[3]. (رشید الدین فضل الله الهمـداني)یـش لـە وەسفی قەڵاکەدا دەڵێت: ((قەڵایەکە، وێنەی نییە و، لە چواریەکە ئاوەدانەکەی دنیـادا بـێ نـەزیرە))[4].

ئـەم سـەختی و قایمییـەی قەڵایـە، هـەولێری خـستە ریـزی ئـەو شـارانەی کـە دەڵـێن بەریان لە مەگۆلان گرتووە، بەرگریکردنی بەدڵیش، دژ بە مەگۆل، لە هەنـدێ شـار و

مەحکەمەی شەرعییەی ئێستای دەگرتەوە (درێژ بوو). ئاوەکەی پیس بوو، لە قەڵا و لـە مزگـەوتی خانەقاوە، بۆی دەهات.

[1] (ابن واصل) دەیگێڕێتەوە: مفرج الكروب ١/٩٧.

[2] ن. م. ص.

[3] القزويني، آثار البلاد، ص ٢٩٠. الباكوي، تلخيص الآثار وعجائب الملك القهار، ص ٣٥.

[4] جامع التواريخ، مجلد ٢، ج ١، ص ٢٩٨.

کەمێ ناوچەی عیراقدا رووی دا، نەخاسمە لە بەری لای رۆژەڵاتی بەغدا و، شارەکانی هەولێر و (واسط) و، پاشانیش لە موسڵ[1].

ئەم قەڵایە، کە رۆڵی گرنگی لە پاراستنی هەولێر و ناوچەکەدا گێڕاوە، تەنیا لەبەرئەوە نەبووە کە قەڵایەکی سەخت و قایمە، نەخێر،... مەگۆل قەڵاگەلی ئەوتۆیان داگیر کرد ـ بەڕای خۆم ـ زۆر لەم قەڵایەی هەولێر کووڕتر و سەختتر بوون، بەنموونە... وەك (قلعة الموت) و قەڵای (گردکۆ) و قەڵای (میمون) لە قەڵا دڕ و کووڕەکانی ئیسماعیلییەکانی ناوچەی قوهستانی وڵاتی فارسن[2] کە هیچیان لەبەر هێرشی مەگۆلدا خۆی ڕانەگرت.. خۆڕاگرتنی قەڵای هەولێر، زۆرتر لەبەر ئەوە بوو کە مەگۆل هێزی گەورەیان بۆ داگیرکردنی نەناردبوو، بەڵکو، هێزێکی کەمیان بۆ سووسەکردن ناردبوو، تا بزانن بارودۆخی ناوچەکە چۆنە و چ لایەکی بەهێزە و، کام لای کەلێنە، لەبەرئەوە، سەربازانی سەردەمی موزەففەرەددین گۆگبوری، زۆرتر و، گەلێ جاریش، بە بێ ئەوەی زەحمەتییەکی گەورە بکێشن، بەرگرییان دەکرد.

مەگۆل، کە لەم ناوچەیەدا، سەرکەوتنی گەورەیان بەدەست نەدەهێنا، زۆرتر لەبەرئەوە بوو کە ڕێگای نێوان هەولێر و ئازەربێجان[3]، هەمووی چیاو هەڵەت و هەڵدێر بوو، ئەوان وڵاتی ئازەربێجانیان کردبوو بە بنکە و بارەگای خۆیان و، لەوێوە بەرەو هەولێر و شارەکانی تری ناوچەکە دەهاتن.

سەختیی قەڵای هەولێر ڕێگای لە لەشکری خەلیفەی بەغداش گرت، خەلیفە (المستنصر)، دوای ئەوەی موزەففەرەددین گۆگبوری لەساڵی (٦٣٠ك/١٢٣٣ز)دا مرد، ویستی ئەمارەتی هەولێر بخاتە سەر مەملەکەتەکەی خۆی، بەڵام لەشکری هەولێر بەگژیاندا چوونەوە و هەولێریان نەدا بەدەستەوە. ئەوەبوو، خەلیفە، دووەم جار و،

---

[1] د. جعفر خصباك، العراق في عهد المغول الايلخانيين، ص ٦٠.

[2] (هوارد CL. Huart) في دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٣٣. مادة الاسماعيلية، مجلد ٢، ص ١٩٠.

[3] الكامل ٣٧٨/١٢.

سـێیەم جـاریش لەشـکری گـەورەتر و بـەهێزتری نـاردە سـەر هـەولێر و، ئـەنجام، جەنگاوەرانی سەر قەڵاکە بڕستیان لێ بڕاو، هەولێریش گیرا و، بە بەغداوە[1] بەسترا.

لە ساڵی (٦٣٤ك/١٢٣٧ز)یـشدا، کـە مـەگۆڵ گەیـشتنە هـەولێر، جـەنگاوەرانی هـەولێر دیـسان خۆیـان لـە قەڵاکـە قـایم کـرد و، مـەگۆل کەوتنـە سـووتاندن و وێرانکردنـی ئاوەدانییەکانی پادەشتەکە و، تالان و چەپاوڵ و کوشت و بڕی خەڵکەکە و خـەڵکێکی بـێ شـومارییان کوشـت و، پاشـان هـەولێرییان، بـە بـەتاڵی، وەك هـەناوی کـەری گورگخواردوو بەجێهێشت[2]، نەخاسمە هاتنی لەشکری خەلیفەشیان بیستبوو[3].

سەرلەشـکری مـەگۆل (أرقیونویـان) لـە سـاڵی (٦٥٦ ك)دا کـە دوا هێرشـی مـەگۆلی هێنایە سەر هەولێر، هەرچەندیشە گەمارۆیەکی بـەهێزی شارەکەی دا، بـەڵام لەبـەر سەختی و کووریی قەڵاکـە، شـارەکەی بـۆ داگیر نـەکرا[4]. (أرقیونویـان) چـاری نـەما، پێوەندیی کرد بـە (بدرالـدین لؤلـؤ)ی سـەرداری موسـڵەوەو لەگەڵیـدا کەوتـە پـلان و تەگبیر. (بدرالدین لؤلؤ)یش ئامۆژگاریی کرد کە گرتنی هـەولێر دوا بخـات بـۆ وەرزی هـاوین، چـونکە، هاوینـان، خـەڵکی هـەولێر، کـە کـوردن، هـەموویان، لەبـەر گـەرمای هاوین شارەکە چۆڵ دەکەن و، روو لە کوێستانەکان دەکەن[5]. بەو پێیە (أرقیونویـان) مەسەلەی داگیرکردنی هەولێری بۆ (بدرالدین لؤلؤ) بەجێهێشت، ئەویش، بـەرە بـەرە کەوتە رووخاندنی شوورەی شارەکە و، پاش ورە بەردانی خەڵکەکەی، ئـەوجا داگـیری کـرد، هەنـدێ لـە جـەنگاوەرانی نـاو شـار، روویـان لـە کوێـستانەکان کـرد، نەخاسمـە سەرلەشکری مـەگۆل دەسـتی لـە شـارەکە هـەڵگرتبوو. جـەنگاوەرەکان لـەوە دەترسـان

---

[1] الحوادث الجامعة، ص ٤٦.

[2] إبن أبي الحديد، شرح نهج البلاغة، جـ ٣، ص ٨١.

[3] الحوادث الجامعة، ص ٩٩.

[4] رشيدالدين فضل الله الهمداني، جامع التواريخ، مجلد ٢، ج ١، ص ٢٩٩.

[5] جامع التواريخ، ن. ص، عباس العزاوي، تأريخ العراق بين احتلالين ٢١٤/١.

ئازووقـەیان لێ ببڕێـت و بەشـیان نـەكات و، وەكـو گەمارۆكـەی سـاڵی (٦٣٤ك/١٢٣٧ز) ئاویشیان لێ ببڕێت[١].

بەڵام لـەبارەی گـەورەیی ئـەم قەڵایـەوە، یـاقوت دەڵێـت: قەڵاكـە لەسـەر گردێكـی گەورە و فراوان دامەزراوە و، وەكو قەڵاكەی حەڵەب وایە، پاشان دەڵێت: بەڵام قـەڵای هەولێر گـەورەتر و فـراوانترە[٢]. وەلێ (حمـدالله المـستوفي) دەڵێـت: قەڵایـەكی مـەزن و گەورەیە[٣]. (سترك)یش دەڵێت: ئەم قەڵایە گەڕۆكـەكانی سەرسـام كـردووە و، ئـەوەی روو لەم شارە بكات لە دووریی چەند سەعاتێكەوە دەیبینێت[٤].

دوو: بیناو بارەگاكان، كە موزەففەرەددین گۆگبوری لە هەولێر دایمەزراندن:

أ- منارەی هەولێر:

مادامێكی باسی پلان و رەنگڕێژیی هەولێری سەردەمی ئەتابەگەكان دەكەین، دەبـێ باسی منارەكەشی بكەین، چونكە منارەكەی زەقترین ئاسەواری شارەكەیە.

منارەكـەی كەوتووەتـە رۆژاوای باشـووری شـارەكەوە، نزیكـەی یـەك كیلۆمـەتر لـە قەڵاكـە دوورە. هـەر بـەناوی موزەففـەرەددین گۆگبورییـەوە بـە منـارەی مظفریـە، ناسراوەو[٥]. پێدەچی لە سەردەمی حوكمی ئەودا، بۆ مزگـەوتێ دروسـت كرابێـت كـە

---

[١] الحوادث الجامعة، ص ٩٩.

[٢] ياقوت، معجم البلدان ١٣٨/١.

[٣] حمدالله المستوفي القزويني، نزهة القلوب، المقالة الثالثة، ص ١٠٢.

[٤] م. سترك، دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٣٣، المترجمة الى العربية، مادة اربيل، ٥٧١/١.

[٥] وداد علي القزاز، مقال (المنارة المظفرية في اربيل)، مجلة سومر، مجلد ١٦ لـسنة ١٩٦٠، ص ١٢٧. طـه باقر وفؤاد سفر، المرشد الى مواطن الآثار والحضارة ط/١٩٦١، الرحلـة الخامـسة، ص ٦. كامـل حـسين، مقال (التنقيب حول المئذنة المظفرية في اربيل)، مجلـة سـومر، مجلـد ١٨ لـسنة ١٩٦٢، ص ٢٠٧. عبـاس العزاوي، مقال (امارة أربيل)، مجلة المجمع العلمي العربي، دمشق، مجلد ٢٢ لسنة ١٩٤٧، ص ١٤٤.

بەڵام (عبدالرزاق الهلالي) دەڵێـت: رەنگـە، ئـەم منارەیـە لـە ئاسـەوارەكانی (كوشـییەكان) بێـت(!) بنۆڕە كتێبەكەی خۆی: (معجم العراق)، ط/١٩٥٣، بغداد، ج ١، ص ٦٧.. الدليل العراقي الرسمي لـسنة ١٩٣٦، ص ٦٦٠

لەو جێگەیەدا هەبووە، چونکە بناغەی مزگەوتێك لەو جێگەیەدا دۆزرایەوە کە لە منارەکە کۆنترە و، بڕواش، وایە کە لە چاخی ئەمەوییاندا، یان لە بەرایی حوکمی عەبباسییاندا دروست کرابێت[1]. پێدەچێ، دەمێ، (نیبور)، بەر لە دوو سەدە پێشتر، لە ساڵی (١٧٦٦ز)دا، کە سەری لە هەولێر دا، چاوی بە ئاسەواری ئەو مزگەوتە کەوتبێ، ئەو لە قسەکانیدا باسی دەکات و، دەڵێت لەم شارەدا، لە ئاسەواری مزگەوتێکی گەورە زێتر دوور لە قەڵاکەوە، لەناو کێڵگەکاندا، هیچ ئاسەوارێکی تر نابینرێت، ئەڵێت، ئەمەش یەکێکە لە ئیشەکانی موزەففەرەددین گۆکبوری[2]. ئەم ئاسەوارە، لە ساڵی (١٨٢٠ز)یشدا، هەر مابوو کە (ریچ) سەری لە هەولێر دا، (ریچ) دەڵێت: مزگەوتەکەی کەلاوەیە، هەموو بناغەکانی گەڕام و، دارو پەردوو و خشتەکانیشیم دەرهێنا[3].

ئەم منارەیە بە خشت و گەج دروست کراوە، بەڵام بنکەکەی (بناغەکەی) بە شێوەی حەوتلا[4] (مسبع) لە بەردی داتاشراوی ڕێکوپێك داڕێژراوە، دوو دەرگایشی تێدایە، هەر یەکەیان بەسەر پێپلیکانەیەکدا دەکرێتەوە و، بەجیا، بە شێوەی لوولپێچ بە دەوری ئەستوونێکی ئەستووردا، هەر لەناو جەرگەی منارەکەدا، بەرەو سەرەوە دەڕۆن[5]. دوو کەس، لە هەمان کاتدا، پێکەوە، بێ ئەوەی چاویان لە یەکتری

---

[1] کامل حسين، مجلة سومر، ن. م. ص.

[2] كارستن نيبور، رحلة نيبور الى العراق في القرن الثامن عشر، ص ٩٠.

[3] ريچ، رحلة ريچ، ص ٢٤٤.

[4] وەڵێ سەرچاوەکان بە هەشتلا (مثمن) دایدەنێن (طه باقر، المرشد ص ٦. وداد القزاز، سومر ١٢٧/١٦. پێدەچێ ئەوانەی کە دەستیان پێدا هێناوەتەوە، (چاکیان کردووەتەوە) دوو لای بەرامبەر ڕۆژاوای باکووریان درێژتر کردبێتەوە و، بەوەش لایەکەی نێوانیان کوێر بووەتەوە و، نەماوە. ئەمەش، بەوەدا دەردەکەوێ کە ئەم دوو لایە، لە لاکانی دیکەی درێژترن، هەریەکە لەم دوو لایە (١٦) پێ دەبێت، بەڵام پێنج لایەکەی دیکە لە (١٠) پێ کەمترن. هەرچەندە، (طه باقر) و (فؤاد سفر) باسی چاککردنەوە و بەهێزکردنی بنکەی منارەکە دەکەن، بەڵام ئەو کارە چۆن چۆنی کراوە، باسی ئەوە ناکەن.

[5] طه باقر، المرشد، ص ٦.

بێت سەردەکەون، تا ئەگەنە قولەکەی یەکتری نابینن[1]. بەڵام بەهۆی باو بارانەوە لووتکەکەی بەرەبەرە رووتاوەتەوە و نەماوە.

ئەم منارەیە، ئەمڕۆ نزیکەی (٣٥) مەتر بەرزە و، باسی بەرزاییەکەی بە شێوەی جۆراوجۆر نووسراوە. (ریچ) و (طە باقر) و (فؤاد سفر) کەم و زۆر وەکو یەك بەرزاییەکەیان قەرساندووە. یەکەمیان، بە (١٢١) پێی، دادەنێ[2] واتا نزیکەی (٣ ،٣٦) مەتر. دووەمیان بە (٣٧)[3] مەتری دادەنێت، واتا نزیکەی (١٢٣) پێ. کەچی (الهلالي) تەنیا، بە (٨٠) پێ[4] دەیقەرسێنێ، واتا نزیکەی (٢٤) مەتر. بەڵام (سترك)، زۆری ناوەتە سەر و، دەڵێت دەگاتە (٥٠٣) پێ[5]، واتا زێتر لە (١٥٠) مەتر، گوایا ئەم قەرساندنەی لە ریچەوە وەرگرتووە و، (ریچ)یش بەرزیی منارەکەی ـ وەك باسمان کرد ـ بە (١٢١) پێ قەرساندووە.

درێژیی هەریەکە لە پێنج لایەکەی نزیکەی (١٠) پێ[6] دەبێت، واتا نزیکەی (٣) مەتر دەبێت، بەڵام درێژیی هەریەکە لە دوو لایەکەی دی کە درێژ کراونەتەوە نزیکەی (١٦) پێ واتا (٨ ،٤ مەتر) دەبێت.

سترك، وەسفی منارەکەی هەولێر دەکات، دەڵێت، منارەیەکی جوانە[7]. بەڵام (W. R. H) وەسفی دەکاو دەڵێت منارەیەکی نایابە[8]. نموونەی ئەم منارەیە لە

---

[1] نیبور، رحلة نیبور، ص ٩٠.

[2] ریچ، م. ن. ص.

[3] طە باقر، م. ن. ص.

[4] عبدالرزاق الهلالي، معجم العراق، ص ٦٨. الدلیل العراقي الرسمي لسنة ١٩٣٦، ص ٦٦٠.

[5] سترك، دائرة المعارف الاسلامیة، المترجمة، ط ١٩٣٣، مادة اربیل، ٥٧٥/١.

[6] ئەوانەی باسی درێژیی لایەکانی (اضلاع) منارەکەیان نووسیوە، رایان جیاوازە: بنۆڕە: ریچ، ن. م. ص. سترك: ن. م. ص. (W. R. H) حاکمی سیاسیی هەولێر زەمانی داگیرکردنی عیراق. بنۆڕە کتێبەکەی: سنتان في کوردستان ١٩١٨ ـ ١٩٢٠ ز، ج ١، ص ١٤٩.

[7] سترك، دائرة المعارف الاسلامیة ٥٧٥/٥. هەروەهاش: دائرة المعارف البریطانیة .Encycl, Britannica. V. 12, P 538

[8] W. R. H، م. ن. ص، ١٤٨.

ولاتـی جـەزیرە، زۆرە، بەنموونـە، منارەکـەی داقـوق و، منارەکـەی شـنگاڵ و[1]، تـا رادەیـەکیش (منـارە نوورییەکـەی) موسـڵ[2]. لـەوەش دەچـێ لـە سـەردەمی ئەتابەگەکاندا، لە وەخت و ساتی نزیك بە یەکدا دروست کرابن.

ب- دامودەزگـای لەشـساغی و کۆمەڵایـەتی کـە موزەففـەرەددین گۆگبـوری لـە هەولێر دایمەزراندبن:

زێتریـش لـە دام و دەزگـای فێرکـاری و زانـستی دەچـن. موزەففـەرەددین گۆگبـوری دام و دەزگـای تەندروسـتی و کۆمەڵایەتیـشی دامەزرانـد، کـە سـوودی گـەورەی بـە ناساغ و نەخۆشی خەتەرناك و، هـەژار و کۆرپـەی (مەلۆتکەی) فڕێدراو و بێوەژنـان دەگەیاند.

ئەمانەش، لەو دامودەزگایانەن:

١- مارستان - بیمارستان[3]، واتا (نەخۆشخانە):

سـەرداری هـەولێر ئـەم دەزگـا لەشـساغییەی دامەزرانـد و، سەرپەرشـتانی بـۆ هەڵسووڕاندنی کاروبـاری دانـا[4]. وادیـارە بیمارسـتانەکە چـەند بەشـێك بـووە. (ابـن الشعار) کە سـاڵانێکی زۆر لـە هـەولێر ماوەتـەوە، دەڵێـت: (ابـراهیم بـن اسماعیـل ابـن محمـد الحرانـی) ناسـراو بـە (ابـن النقیـب/ ت ٦٢٢ك/١٢٢٥ز) (چـاوڕێژ) بـووە (واتـا پزیشکی چاو) بووە و لەم بیمارستانەدا کاری کردووە[5]. (أبو أحمد یوسـف بـن جـامع

---

[1] ریچ، ن. م. ص. طه بـاقر، ن. م. ص. محمـد هـادي الـدفتر. عبـدالله حـسن، کتـاب العـراق الـشمالي ٢٧٩/١. وداد القزاز، مقال (المنارة المظفرية)، سومر، مجلد ١٦ لسنة ١٩٦٠، ص ١٢٧.

[2] نوورییەکـە: مەبەسـت لـە ((نورالـدین محمـود الـشهید کـوڕی ئـەتا بـەگ عمادالـدین زەنگـی))یـە. (نورالدین محمود) حوکمی موسڵی بە دەستەوە بوو لە ساڵی ٥٦٦ ك تا سـاڵی (٥٦٩ ك) و لـەم سـاڵەدا مـرد.

[3] بیمارستان: وشەیەکی فارسییە، واتا (خانووی شفا). بنۆڕە: التبریزي (برهان قـاطع)، ص ٢٢٤. د. محمد اسعد طلس، التربیة والتعلیم في الاسلام، ص ١١٦ _ ١١٧.

[4] ابن خلکان ٢٧٢/٣.

[5] ابن الشعار، مخطوط عقود الجمان، ج ١، ترجمة ابراهیم بن اسماعل بن محمد.

ابن احمد بن محمد الاربيلي) سەرپەرشتی کۆگای دەرمانەکان بووە. ئەم کابرایە سەری لە پزیشکی دەرچووە و لێی زانیوە و، چارەسەری گەلێ نەخۆشی کردووە (لە ساڵی ٦١٥ك/١٢١٨ز)دا مردووە[١].

موزەففەرەددین گۆگبوری دەچووە ناو بیمارستانەکەوە و، سەری لە نەخۆشەکان دەداو، لێی دەپرسین، جێگایان، خەویان، خۆراکیان، حەز لە چی ئەکەن و پێداویستییان بە چییە[٢].

٢- خانەقاکان:

موزەففەرەددین گۆگبوری چوار خانەقای لە هەولێر، بۆ کوێر و نەخۆش و دەردەداران کردەوەو، ئەوەش کە بۆ ژیان زەروور بێت بۆی دابین کردن[٣]. هەر لە ئاو و خۆراك و پۆشاکەوە بیگرە تا دەگاتە هەموو خەرج و مەسرەفێکی تر. چاوساغ و، خزمەتکاریشی بۆ سەرپەرشتی و چاودێرییان دامەزراند، دوو جۆرە مووچەی، هەم بە کەلوپەل و هەم بەدراو (الجرايات والجوامك) بۆ بڕیبوونەوە[٤]، بەوجۆرە، لە سواڵ و دەرۆزە و لاکۆڵانان رزگاری کردن. موزەففەرەددین گۆگبوری، هەموو رۆژانی دووشەممە و پێنج شەموان، سەری لە دانیشتووانی ئەو خانەقایانە دەداو، لە کاروباریانی دەپرسی و، یەك بەیەك، بەسەریاندا دەگەڕاو، گوێی لە باری گوزەران و نیاز و ڕازیان دەگرت و، سنگی خۆی بۆ فراوان دەکردن و گەمە و گەپی لەگەڵدا دەکردن و دڵیانی دەدایەوە[٥]

---

[١] ن. م، ١٧٣/١٠.

[٢] ابن خلكان، ن. ص. ابن ابي عذيبة، مخطوط، انسان العيون، ٢٩٦.

الغساني، العسجد المسبوك، بالرونيو، ورقة ٣٣٠.

[٣] ابن خلكان ٢٧٢/٣.

[٤] سبط ابن الجوزي ٦٨٣/٨.

[٥] ابن خلكان، ن. ص. الغساني، العسجد المسبوك، ورقة (٣٣٠). الفاسي المكي، العقد الثمين ١٠٣/٧. ابن ابي عذيبة، انسان العيون ٢٩٦. ابن العماد، شذرات الذهب ١٣٩/٥.

٣- دالّدەکان (الملاجیء):

ئەم میرە، دالّدەیەکی بۆ هەژار و هەتیو و لانەوازان کردەوە، ئەوانەی کە بێ خاوەن بوون و، کەسیان نەبوو گوزەرانیان بدات و بەخێویان بکات. هەموویانی لەوێ خڕ کردەوە و، لە گەڕان و شەقام و کۆلان و دەست پانکردنەوەی رزگار کردن و، کات و ساتی سەرلێدانیشیانی دیار کرد. مێژوونووسی هاوچەرخی موزەففەرەددین گۆگبوری (سبط ابن الجوزي) کە ئەو دەمە سەری لە هەولێر دابوو، دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری، هەموو سبەینانێك، زوو، سوار دەبوو، لەبەردەمی دالّدەکاندا دادەبەزی و، خۆی بە ژووردا دەکرد و، کچۆڵەیەکی بێ باوك و دایك و کەساسی لەخەو بەئاگا دەهانی و، لەسەر رانی خۆی دادەناو، لێی دەپرسی: ((حەزت لە چییە بخۆی، چیت پێ جوانە لەبەری بکەی)) هەرچییەکی ویستبا، بۆی دەهێنا[1]، ئنجا، بیری لە چارەنووسیان دەکردەوە و، کاتی شووکردنیان هاتبا، بەمێردی دەدان[2].

رەحم و سۆزی ئەم میرە، بێوەژنانیشی گرتەوە. بۆ ئەوانیش خانوویەکی تایبەتی کردەوە و، خزمەت و پێداویستی گوزەرانی بۆ دابین کردن[3]. بۆ کۆرپە و مەلۆتکەی فڕێدراو و[4]. بێ خاوەنیش، هەر بەوجۆرە، دالّدەی دروست کرد و ژمارەیێ دایەنی بە سەرەوە خستە سەرکار[5]. پێدەچێ، سەرداری هەولێر یەکەم

---

[1] سبط ابن الجوزي، م. ن. ص.

[2] سبط ابن الجوزي، م. ن. ص.

[3] ابن خلكان ٢٧٢/٣. الذهبي، مخطوط "تأريخ الاسلام" الجزء الأخير، ق ٢، ورقة ١٨١. الفاسي المكي، العقد الثمين، ١٠٣/٧. ابن أبي عذيبة، انسان العيون ٢٩٦.

[4] مەلۆتکەی فڕێدراو: کۆرپەی شیرە خۆرەیە، لەبەر هەر هۆیەك بێت، خاوەنی لە قەراغ ڕێگایەك دایدەنێ و بەجێی دەهێڵێت، کەسانێك هەن (هەڵیدەگرنەوە) و بۆ خۆیان بە خێوی دەکەن، واتا دایك و باوکی نەناسراون: (تاج العروس ٢١٧/٥).

[5] ابن خلكان، ص. ن. الذهبي، و. ن. الفاسي المكي (١٠٤/٧ ابن ابي عذيبة، ن. ص).

حـاكمی ئیـسلام بووبێـت ئـەم جـۆرە دامودەزگایانـەی بـە خەیاڵـدا هاتبێـت و[1]، دایمەزرانـدبن. لەبـەر ئـەوە دەتـوانین ئیـشەکانی بـە ئیـشی ئـەو خـاوەن حوکمانـە بـشوبهێنین کـە ناویـان بـە چاکـساز و خێرخـواز و خزمـەتگوزاری کۆمەڵایـەتی و تەندروستی دەرکردووە[2].

بێجگە لەو ئیشە خێرانە، میوانخانەیەکیشی بۆ حەوانـەوەی شـاند و ئـەو میوانانـە سەریان لە هەولێر دەدا، دامەزراند، بە تایبەتیش بۆ ئەو مەلاو حەدیـسخوانانەی کـە بـە هـەولێردا بـەرەو وڵاتـانی دەوروبـەر تێدەپـەڕین و بـە درێـژایی مانەوەشـیان لـە هـەولێر، لـەو میوانخانەیـەدا خۆراکیـان مفـت و ئامـادە بـوو[3]. (سـبط ابـن الجـوزي) دەڵێت: میر، ساڵانە، سەد هەزار دیناری[4] بۆ ئـەم میوانخانەیـە تـەرخان دەکـرد. ئـەم بڕە پارەیەش ـ هەرچەندە نەگەیشتووەتە ئەو زۆرییە ـ بەڵام بەشـێکە لـە سـێیەکی دەرامەتی ئەمارەتی هەولێر کە بۆ کاری چاکە و خێرخوازی، هەموو ساڵێ، تـەرخانی دەکرد. ئەو مێـژوو نووسـە لـە زمـانی ئـەم مـیرەوە، دەڵێـت: ((کـە هـەولێرم وەرگـرت، عەهدم کرد، دەرامەتی بکەم بە سێ بەش، بەشێ بۆ کاری خێر، بەشـێ بـۆ لەشـکر و، بەشێ بۆ شەڕی ئەو دوژمنەی هێرشم دەکاتە سەر))[5].

---

[1] هوارث / Howorth, the Mongols, v, 111, P. 133.

[2] دکتـۆر طلیمـات ئـەم ئیـشانەی موزەففـەرەددین گۆگبـوری بـە ئیـشەکانی خەلیفـەی ئەمـەوییان (ولید بن عبدالملك) دەچوێنێ: بنۆڕە کتێبی (مظفرالدین کوکبری أمیر أربل) ص ٢١٠.

[3] ابن خلکان ٣/٢٧٢. الذهبي، تأريخ الاسلام، ورقة ١٨١. الغساني، العسجد المسبوك، ورقة ٣٣٠.

[4] سبط ابن الجوزي، ٨/٦٨٣ ابن العماد، شذرات الذهب ٥/١٤٠

لە کتێبی (تأريخ الاسلام)ەکەی (ابن قاضي شهبة)وە وەرگیراوە.

[5] سبط ابن الجوزي ٨/٦٨١.

سێ: سەرچاوەکانی گوزەرانی ئابووریی ئەمارەتی هەولێر:

ئـەم ناوچـەیە، هـەر لـە دێـر زەمانــەوە بـە بـەروبوومی کـشتوکاڵ، نەخاسمـە، بـە دەغڵ و دان بەناوبانگ بووە[1]. ئومێـدی گـەورەی فەلاحـەت و وەرزێـرییش هـەر، بـە باران بووە، چونکە رووباری نییە و[2]، دێمە. لەبەر ئەوە، ئەگـەر ساڵێك بـارانی کـەم بێت، ئەوە، دەبێتە وشکەساڵی و نـەهاتی ـ هـەر لەبـەر ئـەو بـێ ئاوییەشـە کـە بـاغ و بێستانی لێ ناکرێ و زۆر کەمە، بەڵام خەڵکەکە بیر و کارێزیـان لێ داوە[3]، کـەم و زۆر باغ و بێستانی هەیە، لەو کارێزانە دوو جۆگە هەڵبەستراوە. (یاقوت الحموي) وەسـفی ئەو جۆگە ئاوانـە دەکات، دەڵێت: ئاوەکانیـان وەك ئـاوی دیجلـە سـووك و سـازگارە[4]. گەلێ جۆگە هەبوون، بەڵام دووانیان دەگەیشتنە ناو شاری هەولێر، یـەکێکیان بـۆ نـاو مزگەوتەکە و، ئەوی دی بۆ ناو تەلاری سەڵتەنەت[5].

گرنگترین بەروبوومی کشتوکاڵ، دوای دەغڵ و دان، لۆکە بوو. جوگرافیناسی فارسی بەناوبانگ (حمدالله مستوفي) باسی پەمووەکەی (لۆکەکـەی) دەکات و دەڵێت: داهـاتی

---

[1] حمدالله مستوفي القزويني، نزهة القلوب، ص ١٠٢.

[2] ياقوت الحموی، معجم البلدان، ١٣٨/١.

[3] کارێز: واتـا: جۆگـە، لـە ژێـر رووی زەویـدا هەڵدەکەنـدرێت و ئـاوی پێـدا دێـت. بنـۆڕە: ((برهـان قاطع)) قاموس لغوي فارسی، ص ٨٧٢.

[4] معجم البلدان، ص. ن.

ئـاوی کارێزەکـانی هـەولێر، بـەهۆی کاولکـاریی زەمانــەوە، ئێـستا نـەماوە و، کارێزەکـان وشـکیان کـردووە. کەمتەرخـەمی و گەنـدەڵیی سـوڵتان، تـەنیا دوو کـارێزی هێـشتەوە، یەکـەمیان کـارێزی موزەففەرەددین گۆگبورییە (وەك، محمد هادی الدفتر) و (عبدالله حسن) لە کتێبە هاوبەشـەکەیاندا (العراق الشمالی، ج ١، ص ٢٧٨) باسی دەکەن و، پێدەچێ مەبەستیان لە (ئاوی میری بێت کـە چـەند ساڵێکە وشك بووە. دووەمیان، ناوی کارێزی (موعەسکەر)ە کە بە (کارێزی سەعید ئاغـا) ناسـرابوو. بـۆ زانیـاریی زێتریـش لەسـەر وێرانکردنـی جۆگـە ئاوەکـانی عـیراق، بنـۆڕە: الـدکتۆر جعفـر حـسین خصباك، (العراق في عهد المغول الايلخانيين) ص ١٦٠ ـ ١٦١.

[5] أبو الفداء، تقويم البلدان، ص ٤١٣. القلقشندي، صبح الاعشى، ٣٦٦/٤.

سـالآنەی هـەولێر، لـەو پـەمووە گەیـشتە (بیـست و دوو هـەزار دینـار)[1]. بـەڵام فەرساندنی ئـەم داهاتـە، پاشـان، لـە قۆناغێکدا، ئـەنجام درا، وەك (ابـن الطقطقـي)[2] دەڵێـت، هـەولێر، ببـوو بـە شـارێکی پیـسەکەی پـچووك. بـەڵام رەنێوهـات (انتـاج)ی میوە و فیقی، هەر چەندە بەرویشتی هەولێر بـاغ و بێستانی کەمـە، وەڵێ لـە ناوچـە چیاکانی دەوروبەرەوە میوەی زۆری بـۆ دەهات، بـە تایبـەتیش لـە گونـدی شـەقلاّبان (واتا شەقلاّوە) وە خۆ، ترێـی نایـابی شـەقلاّوە بـەردەوام بـەڕێوە بـوو بـۆ بازاڕەکـانی هەولێر[3].

مێژوو نووس و شارانگەڕان باسـی سـامانی ئـاژەڵی هـەولێر ناکـەن، هـەر چەندیـشە ئـاو و هـەواو بـاری سروشـتی خـاك و ئـاوی ناوچـەکە، لـەوەڕگای خۆڕسـکی زۆری رەخساندبوو، پیشەی شوانی و مەڕداری و راگرتنی ئاژەڵ، بـە تایبـەتیش مـەڕ و پـەز باو و بڵاو بوو.

لە بارەی بزاڤ و چالاکیی بازرگانییـەوە، سەرچاوەکان دەڵێن کـە بازرگـانی بـەهۆی ئـارامیی سیاسـی و گرنگیـی پێگـە و جێگـەی هـەولێرەوە، بـە تایبـەتیش لـە چـاخی بووژانەوە و حوکمی موزەففەرەددین گۆگبۆریدا، رۆژ بە رۆژ گەشەی دەکرد و بەرەو چاکتر دەگۆڕا، کـە هـەولێر بازرگـانیی لەگـەڵ وڵاتـانی دووریـشدا دەکـرد و، شمـەك و کوتاڵی ئاهەنگ و رابواردنیشی بۆ دەهات. سەرچاوەکان دەڵێن: بـاوکی (موفـق الـدین بن محمد ابـن یوسـف) بازرگـانی دوڕ بـوو، لـە نێـوان هـەولێر و وڵاتـی (بـەحرەین)دا هەمیـشە لـە هاتوچـۆدا بـوو، لـە بـەحرەین وەك بازرگانـەکانی دیکـە[4] دەمایـەوە

---

[1] حمدالله مستوفي، نزهة القلوب، ص ١٠٢.

[2] ابن الطقطقي، الفخري في الآداب السلطانية، ص ٣٢.

[3] شەقلاّبان: واتا شەقلاّوە: (یاقوت الحموي) وەسفی دەکات و دەڵێت: گوندێکی گەورەی جوانە، لەو چیا بەرز و سەوز پۆشەدا کە بەسـەر هـەولێردا دەڕوانێـت، رەز و بـاخی زۆرە و پـڕە لـە بێـستان و دێبەران. بەدرێژایی ساڵ ترێ و مێوژی رەزەکانی بەڕێوەیە بۆ هەولێر و بەشی هـەموویان دەکـات. هەشت قۆناغ لە هەولێرەوە دوورە: معجم البلدان ٣/٣٥٥.

[4] ابن خلكان ١٠٣/٤. السيوطي، بغية الوعاة ٢٨٦/١ ـ ٢٨٧، نقلاً عن ابن المستوفي.

چاوەڕێی فوتخواردووەکان (الغطاسین)ی بن ئاوی دەکرد، تا دورپیان لێ بکرێت. (الیونینی) دەڵێت: (قاسم بن أبی بکر بن القاسم)ی بازرگان بەسیفەت (امین الدین)ی حەدیسخوانی هەولێری، ناسراو بە (قورئانخوێن) باوکی ئەم قاسمە یەکێ بوو لە گەورە بازرگانەکان و سەری لە هەولێر و وڵاتی میسر و وڵاتی عەجەم دەدا و دەگەیشتە خواریزم[1]. ئەمەش فراوانبوونی ئاسۆی بازرگانیی هەولێر لەگەڵ هەندەراندا نیشان دەدات. (یاقوت الحموي)یش باسی کاروانی بازرگانی دەکات کە لە هەولێرەوە بەرەو ئازەربێجان دەکەوتە ڕێ و، دەڵێت، بازرگانانی خاوەن ئەم کاروانە، لە ڕێگا، لە شاری (تل هفتون)[2] لایاندەدا و باریان دەخست بۆ ئەوەی پشوو بدەن و بحەوێنەوە، ئەم شارە کەوتبووە ناو چیاکانەوە و، سەر بە هەولێر بوو. پاشان کاروان دەکەوتەوە ڕێ. وا دیارە خودی ئەم شارە، شارێکی بازرگانی بووە و ئاوەدان بووە. (یاقوت الحموي) کە چەندین جار هاتوچۆی ئەم شارەی کردووە، وەسفی بازاڕ و خێر و بێری ئەم شارەی کردووە[3].

(سترك)یش دەڵێت: ئەو ئاهەنگە گەورە و گرانەی کە هەموو ساڵێك موزەففەرەددین گۆکبوری بە بۆنەی لەدایکبوونی پێغەمبەرەوە (د. خ) دەیگێڕا، بازاڕێکی بازرگانیی گەرم و گرنگیشی لەگەڵ خۆیدا دەڕەخسان[4]، ئەو بازاڕە هەند

---

[1] الیونیني، ذیل مرآة الزمان ١٢١/٤.

[2] تل هفتون: شارۆچکەیەکی سەر بە هەولێرە، کەسێ لە هەولێرەوە بچێت بۆ ئازەربێجان، دووەم ڕۆژ دەگاتە ئەوێ. کەوتووەتە ناوچە شاخاوییەکان، چەمێکیشی پێدا دەڕوات، (معجم البلدان ٤٥/٢).

[3] معجم البلدان ٤٥/٢.

[4] م. سترك، دائرة المعارف الاسلامیة ٥٧١/١.

بـەرفراوان و گـەورە بـوو، جێگـای نـەدەبووەوە، ناچـاربوون، قەیـسەرییەکەیان بـۆ دامەزراند[1].

هەرچی، لایەنی پیـشەسازی و سـەنعەتکارییە، ئـەوە، لـەو بارەیـەوە هـیچ شـتێکمان نییە باسی بکەین، تەنیا ئەوە نەبێ کە یاقوت الحموي بە (النصافی) ناوی دەبات کـە گوایە لە شارۆچکەی (حزة)[2] دروست دەکرا گوایە کراسێکی ئافرەتانەیـە لـە دەزووی لۆکـە تـەون دەکـرا و لـە هـەولێر بـرەوی هـەبووە و بـاو بـووە. لەوانەشـە بـەهۆی پەرەسەندنی ئاوەدانیشەوە کەرەسەی خانووی، وەك کەرپووچ و گەچ و قسڵ دروسـت کرابن، بەڵگەی ئەوەش لە منارەکەیدا دیارە[3].

---

[1] ئەم قەیسەرییە هێشتا لەناو جەرگەی هەولێردا ماوە. چەند بازاڕێکە، کەوتووەتـە ناویـەك و، بانیـان گـیراوە، هـەر بـازاڕەی بـۆ فرۆشـتنی شمـەکێك تـەرخان کـراوە. هەنـدێکیان رووخانـد چـونکە لەگـەڵ پەرەسەندنی هەولێردا نەدەگونجا، یان لەبەر ئەوەی کۆن ببوو، مەترسی تەپینی لێ دەکرا.

[2] معجم البلدان ٢٥٦/٢.

[3] وداد القزاز، سومر مجلد ١٢٧/١٦. طـەباقر، المرشد، ٦/٥.

فەسلی دووەم

باری رۆشنبیری و کلتووری لە هەولێری سەردەمی ئەتابەکیدا.

- **دامودەزگا کلتوورییەکان.**

یەك: مزگەوتەکان.

دوو: قوتابخانەکان.

سێ: خانەی حەدیس (دار الحدیث).

چوار: خانەقاکان.

- **ئەو زانا گەورانەی کە هاتوونەتە هەولێر.**
- **بنەماڵە زانستدۆستە بەناوبانگەکانی ئەو سەردەمەی هەولێر.**

یەك: بنەماڵەی خەلەکان (خلکان).

دوو: بنەماڵەی (إبن المستوفي).

سێ: بنەماڵەی (إبن منعة).

فەسلی دووەم

باری رۆشنبیری و کلتووری لە هەولێری سەردەمی ئەتابەگیدا

دامودەزگا کلتوورییەکان

ئەو زانا گەورانەی کە هاتوونەتە هەولێر

بنەماڵە زانستییەکانی شارەکە

بە پێچەوانەی زۆربەی ناوەندە ئیسلامییە هاوچەرخەکانی ئەو سەردەمە، بە نموونە، وەك موسڵ و حەڵەب و جێگاکانی دیکە، زانیاریمان لەبارەی دامودەزگای پەروەرشت و فێرکاری و کلتووریی هەولێری ئەو سەردەمە، کەمە. بەشی ئەوە ناکات ئەو بابەتەمان بۆ روون بکاتەوە. لەگەڵ ئەوەشدا، توانیومانە هەندێ لایەنی ئەو دامودەزگایانە بدۆزینەوە. دەشهێنێ بڵێین، زاناکان، بە تایبەتیش مەلا و شەرعناس و حەدیسخوانان، لە لای موزەففەرەددین گۆگبوری برەویان هەبوو. ئەو (وەك ابن خلكان دەڵێ)[1] خەمی دەخواردن و چاودێری دەکردن و دەستی دەگرتن و نائومێدی نە دەکردن. دەگێڕنەوە، دەڵێن: (أبو خطاب عمر بن الحسن المعروف بابن دحية الاندلسي البلنسی) کاتێ کتێبی (التنوير في مولد السراج المنير)ی داناو، بۆی کرد بە دیاری،[2] میر، هەزار دیناری خەڵات کرد، ئەمەش بەڵگەیەکە، کە ئەو میرە دنەی زانست و کلتووری داوە. یەکێ لە رۆژهەڵاتناسان دەڵێت، هەولێر لە سەردەمی ئەودا، قۆناغێکی دووری لە رێگای کلتووریدا بڕیبوو، کە پێشتر بەخۆیەوەی نەدیبوو[3]. (حسن الباشا)یش دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری لە دامەزراندنی

---

[1] ابن خلكان ٢٧٦/٣.

[2] ن. م. ١٢٢/٣.

[3] م. سترك، دائرة المعارف الاسلامية، طبعة ١٩٥٩ مطبعة الشعب، مادة اربيل.

قوتابخانە و فێرگادا یەکێك بووە لە سەرداره ناودارەکانی[1] ناوچەکە. ئەو دامودەزگا زانستییانەش کە لەم ئەمارەتەدا دامەزران ئەمانەن:

- **دامودەزگا کلتوورییەکان**

یەك: مزگەوتەکان

مزگەوتی هەولێر، نە ژمارەیان دەزانین و، نەناویان دەزانین و نەش جێگاکانیان[2]. وەلێ (ابن خلکان) دەڵێ: (ابو منصور سرفتگین)ی جێگری (زین الدین علی کچك) مزگەوتی زۆری دروست کردووە، نەك هەر لە ناوەندی ئەمارەتەکە، بەڵکو لە گوندەکانیش[3]. وەلێ ئەم مێژوو نووسە و ئەوانی دیکەش باسی هیچ مزگەوتێکیان نەکردووە لە سەردەمی میرەکانی دوای (سرفتگین) دروست کرابێت. باسی موزەففەرەددین گۆگبوریشیان نەکردووە کە مزگەوتی دروست کردبێت ـ هەرچەندیشە ئەم میرە ـ وەك، لەمەودوا دێینە سەری ـ دامودەزگایەکی زۆری فێرکاری و خێرخوازی دامەزراندووە. بە هەرحاڵ، ئەو منارە جوانەی ناوی موزەففەرەددین گۆگبوریی لێ نراوە، بیرۆکەیەکمان لەلا گەڵاڵە دەکات کە ئەم میرە، خەمخۆری مزگەوتان بووە و بایەخی بە مزگەوتان داوە. دیاریشە لە مێژووی ئیسلامدا، مزگەوت، چ پێش سەرهەڵدانی دامودەزگای سەربەخۆی فێرکاری و چ دوای پەیدابوونیان[4]، رۆڵی گرنگی لە بواری فێرکاریدا گێڕاوە و، لە گۆشەکانیدا ئەڵقەی وانە گوتنەوە ریزی دەبەست و، قورئانلەسنگ و ئەدەببێژان دادەنیشتن و، کۆمەڵێك قوتابی[5] لە دەوریان خڕ دەبوونەوە. (السیوطي) لە (ابن المستوفی)ی مێژوو

---

[1] د. حسن الباشا، الفنون الاسلامیة، ١٠٥٩/٣.

[2] تەنیا ئەو مزگەوتە نەبێت کە بە دەوری منارەی (المظفریة)دا دروست کراوە.

[3] ابن خلکان ١٣/٢.

[4] The Encyiop of Islam art. Masjid. 1936, V, 111

[5] د. محمد اسعد طلس، التربیة والتعلیم في الاسلام، ص ١١٥.

نووسى هەولێرەوە دەگێڕێتەوە، دەڵێت، کە، مەلا (محمد بن الحسن بن علي بن الحسن الـضرير النحـوي المعـروف بـأبي الثنـاء ابـن الارملـة) لـە ژوور خەڵکەکـەوە لـە نـاو مزگەوتەکەدا دادەنیـشت و قورئـان و رێزمـانى تێدا دەگوتـەوە و، قوتابییـەکى زۆرى فێرکرد، سوودمەند بوون[1]. (ابن سعيد الاندلسي) دەڵێت: موزەففەرەددين گۆگبورى، شـێخ (جعفـر بـن هبـة الله الكفـر عـزى الأربيلـي)ى بـە خوتبـە خـوێن (وتـارخوێن)ى مزگەوتەکەى خۆى دامەزراند[2].

دوو: قوتابخانەکان

قوتابخانە (حوجرە):

مزگەوتــەکان بەشــى پێداویــستى فێرکــاریى کۆمەڵگەکــەى نــەدەکرد، چــونکە فێرخوازان بەرەبەرە زۆر دەبوون، لەبەر ئەوە قوتابخانە گەڵى سەربەخۆیش[3] پەیـدا بوون. ئەم قوتابخانانەى لە خوارەوە باسیان دەکەین، لەو ماوەیەدا پەیدابوون:

أ- قوتابخانەى (عوقەیلى)

لە مێژووى ئیسلامەتیى ئەم شارەدا، یەکەم جار، قوتابخانەى گۆڕەپانەکە (الـربض) پەیدابوو، قوتابخانەى (العقيلية) شى پێدەگوترا، بە نـاوى مـەلا (أبـي العبـاس الخضر ابن نصر بن عقيل بن نصر العقيلى) کە، هەر لـە هـەولێر لـە سـاڵى (٤٧٨ك/ ١٠٨٥ز)دا لەدایك بووە. ئەم مەلایە ناودارترین مەلاى ئەم شارە بـووە و، یەکـەم کەسـیش بـووە وانــەى تێــدا گوتبێتــەوە[4]. سەرچــاوەکان باســى بــەروارى دامەزرانــدن و

د. أحمد شلبي، تأريخ التربية الاسلامية، ص ١٧٦.

[1] السيوطي، بغية الدعاة ٢/٢٧٧.

[2] أبو الحسن ابن سعد الأندلسي، الغصون اليانعة في شعراء المائة السابقة ص ٧٨.

[3] The Encycop of Islam art. Masjid. 1936, V, 111

[4] ابن خلكان ٢/١٠ – الصفدي، مخطوط (الوافي بالوفيات) ٨/١٨.

جێگای[1] دامەزراندنی ئـەم قوتابخانەیـە[2] ناکـەن ـ راسـتتریش ئەوەیـە کـە لـەماوەی پێش سەردەمی ئەتابەگەکاندا دوای لە بەغدا گەڕانەوەی مەلا (الخضر) دامـەزرابێت، کە بەرلەوە، لە مەدرەسەی (النظامیة) لە بەغدا دەرسی دادەدا (دەگوتەوە)، پێدەچێ لە بەرایی سەدەی شەشەمینی کۆچیدا (سـەرەتای سـەدەی یـازدەی لـە دایکبوونـدا لـە بەغدا گەڕابێتەوە بۆ هەولێر، ئەمەش بەوەدا دەردەکەوێ کە مـەلا (أبـو الحسن علي بـن محمـد بـن علـي الطـبری الـشافعي) کـە بـە (الکیـار الهراسـي) نـاوداره لـە سـاڵی (٥٠٤ك/١١١٠ز)دا[3] مـردووە و، مـەلا (ابـو بکـر محمـد بـن احمـد بـن الحسین بـن عمـر الـشافعي)ی نــاودار بــە (ابــن الــشاشي) کــە لــە ســاڵی (٥٠٧ك/١١١٣ز)[4] دا مــردووە، هەردووکیان، لـەو مەدرەسـەیەدا، لـە بەغـدا دەرسـیان دادابـێ. (ابـن عـساکر)یـش کـە هاوچەرخی ئەم مەلا (خضر)ە بووە دەڵێـت: دوای ئـەوەی لـە بەغـدا، بـوو بـە مـەلای تـەواو و (شـەرعزان) ئـەوجا گەڕایـەوە بـۆ هـەولێر و، دەسـتی کـرد بـە وانەبێـژی فەتوادان[5].

ب- **فوتابخانەی قەڵا:**

(ابـو منـصور سـرفتگین)ی بریکاری دامەزرێنـەری ئەمارەتەکـە، لـە سـاڵی (٥٣٣ك/١١٣٨ز)دا، قوتابخانـەیەکی نوێی لە قەڵا دامەزراند، ناونـرا قوتابخانەی قـەڵا و، (الخضر بن نصر العقیلي) بۆ وانەگوتنەوە لـەو قوتابخانـەیـەدا دامـەزرا[6]. ئـەم مەلایـە، تـا لـە ساڵی (٥٦٧ك/١١٧٧ز)دا مرد، لەوێ بە دەرسدادان و فەتوادانەوە مـشووڵ بـوو. کۆمـەڵێ

---

[1] ناجي معروف دەڵێت: ئەم مەدرەسەیە کەوتبووە بەشی راستی گۆڕەپانی شار. بنۆڕە کتێبەکەی: (علماء النظامیات ومدارس المشرق الاسلامي) ص ١٩٠.

[2] ابن خلکان ٢/٤٥١.

[3] ن. م. ٣/ ٣٥٧.

[4]

[5] ابن عساکر، تهذیب ابن عساکر، جـ ٥، ص ١١٦.

[6] ابن خلکان ٢/١٠، ط ١٩٤٨.

مەلای پێگەیاند، یەك لەوانە (ابو عمرو ضیاءالدین عثمان بن عیسی بن درباس الهذباني - ت ٦٠٢ك/١٢٠٥ز) خاوەنی کتێبی (الاستقصاء لمذاهب الفقهاء) بووە[١] کە لە مەزەبی شافیعی و ئوسوڵی شەرعزانیدا لە هەموو مەلاکان زاناتر بووە[٢].

دووەم مەلای هەڵکەوتوو کە لە لای ئەو خوێندنی تەوا کردووە برازاکەی خۆیەتی، واتا (أبو القاسم عزالدین نصر بن عقیل ابن نصر)ە (ت ٦١٩ك/١٢٢٢ز)[٣]. هەروەها کەسانی دیکەشی پێگەیاندووە. دامەزراندنی قوتابخانەی قەڵا، قوتابخانەکەی (العقیلیة)ی پەك نەخست، نەخێر،.. وانە گوتنەوە لە هەردووکیاندا بەردەوام بوو. (ابن خلکان) دەڵێت: مەلا (أبا القاسم عزالدین نصر)ی ناوبراو، دوای مردنی (الخضر)ی[٤] مامی، لە هەردوو قوتابخانەکەدا وانەی گوتووەتەوە. (شرف الدین محمد ابن الفقیە عزالدین نصر)ی ناوبراویش دیسان، هەر لەم قوتابخانەیە خوێندوویەتی و، دەرسی (فقە) و (خلاف)ی لای باوکی خوێندووە، پاشان هەر لەم قوتابخانەیەدا[٥] جێگای باوکی گرتەوە و دەستی کرد بە وانە وتنەوە. هەروەها هەر لەم قوتابخانەیەدا (ابو البرکات علم الدین محمد بن عبدالسلام بن محمد بن

---

[١] ئەم کتێبە شرۆڤەی کتێبی (المهذب)ە، کە ئیمام (ابي الحسن اسحق ابراهیم بن محمد الشیرازی) (ت ٤٧٦ ك/ ١٠٨٣ ز) لە فقهی شافعیدا دایناوە، بنۆڕە: حاجی خلیفة، کشف الظنون ١٩١٢/٢. اسماعیل البغدادي، هدیة العارفین، ٦٥٤/١.

[٢] ابن خلکان ٤٠٧/٢ ط ١٩٤٨. السبکي، طبقات الشافعیة، ط/الحسینیة ١٤٣/٥. الاسنوي، طبقات الشافعیة، ١٢٧/١. ابن قاضي شهبة، مخطوط (طبقات الشافعیة) ورقة (٢٠/أ). السیوطي، حسن المحاضرة ٤٠٨/١.

[٣] ابن خلكان ١٢/٢. الأسنوي ١٢١/١.

[٤] مەلا (الخضر) لە قوتابخانەکەی خۆی، لە گۆڕەپانەکە نێژراوە، واتا: بەشێك لەم قوتابخانەیە بووەتە گۆڕێك و گومەزێکی لەسەر دروست کراوە، خەڵك، بۆ تەبەڕوك زیارەتیان دەکرد. (ابن خلکانیش) گەلێ جار زیارەتی کردووە: وفیات الاعیان ١١/٢.

[٥] إبن الشعار، مخطوط (عقود الجمان ١٤٣/٦) ابن خلکان، وفیات الاعیان ١٢/٢. کورتە باسی ئەم مەلایە، لە کتێبی الصابونی دا هەیە: (تکملة اکمال الاکمال) ص ٢٦٢/٢٦٤.

عبدالعزيز بـن هبـة الله الـسنجارى) دەرسـى خوێنـدووە، کـە لـە شـنگاڵ، خوتبـە هـەر بەناوى باوك و باپيريیەوە خوێندراوەتەوە.. (علم الدين محمد) سەروسەختى لەگەڵ موزەففەرەددین گۆگبۆریدا پەیدا کردبوو، نێوانیان گەرم بوو، ببوو بـە کارمەنـدێکى گـەورەى نزیـك بـەخۆى و بـڕواى پێـدەکرد، تـا واى لـێ هـات، بـۆ راپەڕانـدنى کـارى تایبەتى خۆى دەینارد بۆ بەغدا. ئـەم مـەلا زانایـە، پـاش ماوەیـەك هـەولێرى بـەجێ هێـشت و، چـوو بـۆ (ملطیـە)و[1]، لـەوێ بـوو بـەقازى و، هەرلـەوێ لـە سـاڵى (٦١٩ك/ ١٢٢٢ز)دا کۆچى دوایى کرد.[2]

ج- **قوتابخانەى (المجاهدية):**

(مجاهدالدين قايماز)ى بریکارى دووەمـى مـیر (زیـن الـدین علـى کـچك)، لـە مـاوەى دوازدە سـاڵدا (٥٥٩ _ ٥٧١ك/١١٦٤ _ ١١٧٥ز) کـە حـوکمى لـە هـەولێردا رانیـوە، هەنـدێ دامودەزگـاى دامەزرانـد، یـەك لەوانـە، ئـەو قوتابخانەیەیـە کـە بـەناوى خۆیـەوە نـاو نـراوە، بەڵام ئێمە لـەبارەى ئـەم قوتابخانەیـە و جێگـاى دامەزراندنیـەوە هـیچ شـتێك نازانین، لەوە زیاتر کە (ابن خلكان) باسى دەکات و دەڵێت: (مجاهدالدين قايمـاز) ئـەم قوتابخانەیە و (خانەقایەکیشى) دامەزراند و، وەقفێکـى زۆریـشى بـۆ دابـین کـردن،[3] دەشڵێن، مامى ئەم مێژوو نووسە، مـەلا (عمـر بـن ابـراهیم بـن أبـى بکـر بـن خلكـان الاربيلى - ت ٦٠٩ك/ ١٢١٢ز) لەم قوتابخانەیەدا[4] وانەى گوتووەتەوە.

---

[1] ملطية: شارێکى بەناوبانگى وڵاتى رۆمە، لەسەر سنوورى شامە _ معجم البلدان ١٩٢/٥.

[2] ابن الفوطى، مجمع الآداب، ق ١ جـ ٤ ص ٦٢٣/٦٢٢.

[3] ابن خلكان، ٢٤٦/٣.

[4] المنذرى، التكملة ٣٥/٤. الاسنوي، طبقات الشافعية ٤٩٥/١.

دکتۆر (ناجي معروف)، شێخ (محمـد بـن احمـد بـن عمـر)ى ناسـراو بـە (ابـن الظهـير الاربيلـى)یـش لەگەڵ ئەوانەدا دادەنێ کە لە قوتابخانەى (المجاهدية)دا دەرسـیان داداوە. بنـۆڕە کتێبەکـەى: (علمـاء النظاميات ومدارس المشرق الاسلامي) ص ١٩٢/١٩١. چونکە (السلامي) لە کتێبەکـەى خۆیـدا، (تـأریخ علماء بغداد) دەڵێت: ئەم مەلایە لە قوتابخانەى (القيمازيه) وانەى گوتووەتـەوە: (ص ١٧٦). ئـەوەى

وادیاره، میر (زین الدین یوسف ینالتگین هیچ قوتابخانەیەکی لە هەولێردا نەکردووەتەوە. پێدەچێ ئەو سێ قوتابخانەیەی بەر لەوەی لەسەر تەختی هەولێر دابنیشی، کرابوونەوە، بەشی شارەکەی کردبێ و پێویستی بە قوتابخانەی تر نەبووبێت.

د- **قوتابخانەی (مظفرية):**

ئەم قوتابخانەیە موزەففەرەددین گۆگبوری دایمەزراند. قوتابخانەیەکی گەورە بوو، لەسەر مەزەبی شافعی و حەنەفی وانەی تێدا دەگوترایەوە، بەڵام قوتابخانەکانی پێشتر باسمان کردن، تەنیا لەسەر یەك مەزەب دەرسی تێدا دەگوترایەوە. ئەم قوتابخانەیە، سەرداری هەولێر، خۆی، سەرپەرشتی دەکرد و، جاروباریش شەو، لەوێ دەمایەوە، نەخاسمە لە کاتێکدا ئاهەنگێکی ئاییني لەو مزگەوتەدا بە دەنگی بەرز دەگێڕڕاو، پاشان بەڕیز لەسەر سفرە و خوان تێریان دەخوارد[1].

(ابن خلکان) لە ساڵی (٦٠٨ك/ ١٢١١ز)دا[2]، لەم قوتابخانەیەدا لەدایك بووە، کە باوکی دەرسی تێدا گوتووەتەوە. باوکی (ابن خلکان) لە ساڵی (٦١٠ك/١٢١٣ز)دا مرد، تا

ئەم تێکەڵوپێکەڵییەی لای دکتۆر دروست کردووە، یەکەم ناوی قوتابخانەکەیە و، دووەم ئەوەیە کە (ابن الظهير) هەولێرییە، لە کاتێکدا، مەبەست لە قوتابخانەی (القيمازية) ئەو قوتابخانەیەیە کە (صارم الدين قايماز النجمی) لە دیمەشق دایمەزراندووە: (اليونينى ٣٨٦/٣. النعيمي، الدارس في تأريخ المدارس ٥٧٢/١). (النعيمي) لە لاپەڕەی (٥٧٤)دا دەڵێت: (ابن الظهير) لەم قوتابخانەیەدا دەرسی گوتووەتەوە، پاشان لە ساڵی (٦٧٧ ك/١٢٧٨ ز)دا لە دیمەشق مردووە و، لە گۆڕستانی (الصوفية) نێژراوە، ئەم مەلایە، لە هەولێر، هیچ چالاکییەکی زانستیی نەبووە، ژیننامەی لە (اليونينى)دا هەیە: ذيل مرآة الزمان ٣٨٦/٣ ـ ٤٠٥. ابن شاكر الكتبي، فوات الوفيات ٣٥٦/٢ ـ ٣٥٧. الصفدي، الوافي ١٢٣/٢ ـ ١٢٧. ابن كثير، البداية والنهاية ٢٨٢/١٣ ـ ٢٨٣. ابن الفرات، تأريخ ابن الفرات ١٣٧/٧ ـ ١٣٩.

[1] ابن خلكان ٢٧٣/٣، ط ١٩٤٨

[2] ن. م، ٩٢/٢ سيرة زينب ام المؤيد الشعري.

ئەو ساڵەش، هەر لەو قوتابخانەیەدا وانەی دەگوتەوە[1]. پاش ئـەم، ئنجا مـەلا (احمـد بن كمال الدين ابن منعـة الاربيلـى) مـاوەی حـەوت سـاڵ دەرسـی تێـدا گوتـەوە، تـا لـە ساڵی (٦١٧ك/١٢٢٠ز)[2] باری كرد بۆ موسڵ و، لـەوێ لـە سـاڵی (٦٢٢ك/١٢٢٥ز)دا كۆچـی دوایی كرد.

(ابو محمد احمد أبن عمر ابن احمد بن أبي شاكر الكفرعزى) له شێخەكانی مەزهەبی حەنەفی بووە لەم قوتابخانەیەدا. ئەم مەلایە لـە هـەولێر فقهی حەنـەفیی خوێنـد و گـوێی لـە حـەدیس گـرت. پاشـان لـە قوتابخانەكـەدا مـەزهەبی حەنـەفیی بـە دەرس گوتەوە و تا، ساڵی (٦٣٤ك/١٤٣٧ز)یش لەسەری بـەردەوام بـوو، كـە مـەگۆل شـارەكەیان تاڵان كرد. ئـەویش لەگـەڵ ئەوانـەی شـارەكەیان بـەجێ هێـشت كەوتـە ڕێ و لـە شـام گیرسـایەوە[3]. (القرشـى)یـش، لـە (ابـن المـستوفي)یـەوە دەگێڕێتـەوە، دەڵێـت: مـەلای حەنــەفی (أبـا المظفـر محمـد بـن ابـي القاسـم بـن ابـي شـجاع الهمـذاني) لـە سـاڵی (٦١١ك/١٢١٤ز)دا كـە هـات بـۆ هـەولێر، كـوژرا[4]. پێدەچـێ بـەنیازی ئـەوە هاتبـێ لـەم قوتابخانـەیەدا دەرس بڵێتەوە.

مەلایـەكی دیكـەی مـەزهەبی حەنـەفی كـە هاتبێتـە هـەولێر، (أبـو جعفـر محمـد ابـن ابراهيم بن محمد علـي بـن عبـدالعزيز الـرازى) بـووە. (عبـدالقادر القرشـي) لـە (ابـن المستوفي) دەگێڕێتەوە دەڵێت: ئەم مەلایە چەندین جـار هاتووەتـە هـەولێر[5]. لەسـەر مـەزهەبی (ابـي حنيفـة) دەرسـی دادەدا و كتێبێكـی لەسـەر فـەرزەكان و كتێبێكیـشی

---

[1] المنذري، التكملة لوفيات النقلة ٨٠/٤. ابن خلكان ٩٠/١. الاسنوي، طبقات الشافعية ٤٩٦/١.

[2] وفيات الاعيان ٩٠/١.

[3] ابن الشعار، مخطوط (عقود الجمان) جـ ١ ترجمة احمد بن عمر بن احمد الكفرعزى.

[4] القرشى الحنفـي المـصرى في (الجـواهر المـضية في طبقـات الحنفيـة) ١١٢/٢. مـەلا (أبـي المظفـر)یـش ژیننامەكەی له (المنذري)دا هەیە. التكملة ١٤١/٤.

[5] القرشى، الجواهر المضية في طبقات الحنفية ٥/٢.

لەسەر (فقه) دانا و، کتێبێکی تریشی بە ناوی (النوري في مختصر القدوری)[١] هەیە، لە موسڵ گیرسایەوە و، لە ساڵی ٦١٤ك یان (٦١٥ك/١٢١٨ز) مرد.

زانایەکی دیکەی سەری لەم قوتابخانەیە دابێت (أم المؤید زینب بنت أبی القاسم عبدالرحمن ابن الحسن الجرجانی النیسابوری الصوفي المعروف بالشعری) بووە (ت ٦١٥ك/١٢١٨ز)[٢]. (ابن خلکان) ئەم ئافرەتە، بە زانا ناو دەبات، ئەم زانایە لە بن دەستی کۆمەڵێ زانادا دەرسی دەخوێند و، چ بە روایەت و چ بە ئیجازەت حەدیسی لێ وەرگرتن. ناودارترینی ئەو مامۆستایانەش (ابو القاسم محمود بن عمر الزمخشری) خاوەنی کتێبی (الكشاف في النحو) بوو. (ابن خلکان) دەڵێت، کە منداڵ بووە ئیجازەی لێ وەرگرتووە[٣]، وادیارە رۆژانێك بووە، کە ئەم ئافرەتە زانایە، لە قوتابخانەی (المظفریە) دەرسی گوتووەتەوە، کە (ابن خلکان)یش هەر لەو مزگەوتەدا لەدایك بووە[٤].

سێ: <u>خانەی حەدیس</u>: (دار الحدیث):

موزەففەرەددین گۆگبوری دایمەزراند و، هەر بەناوی خۆیەوە بە (خانەی مظفریەی حەدیس)[٥] ناسرابوو. سەرچاوەکان هیچیان لە مەڕ جێگاکەیەوە نەگوتووە، بەڵکو (ابن خلکان) کە باسی هەموو دامودەزگاکانی موزەففەرەددین

---

[١] ن. ص. هەروەها: زین الدین بن قاسم قطلوبغا (تاج التراجم في طبقات الحنفیة) ص ٥٩.

[٢] ابن خلکان ٩٢/٢.

[٣] کاتێ (ام المؤید) سەری دا لە هەولێر، (ابن خلکان) دوو ساڵان بوو کە ئیجازەکەی لێ وەرگرت. ئەوکات دامودەستور، وەها بوو، ئیجازە بە منداڵانی بنەماڵە زانستییەکان دەدرا بۆ دنەدان و دەم شیرینکردن و ـ وەك دکتۆر احمد شلبی لە کتێبی (تأریخ التربیة الاسلامیة) ط ٢، ص ٢٨٨ دا دەڵێت: بە ئومیدی ئەوەی کە سەرکەون.

[٤] ابن خلکان، ن. ص. (أم المؤید).

[٥] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ١٠ ورقة ٨٠.

گوگبوری دەکات، کەچی باسی خانەی حەدیس ناکات، بەڵام بە بۆنەیەکی ترەوە، گوتوویەتی: خانەی حەدیس هەیە[1].

بەڵام لەبارەی بزاڤ و چالاکیی زانستیی خانەی حەدیس و، ئەو شێخانەی (قورئان لەبەرانەی) کە دەرسیان تێدا گوتووەتەوە، ئەوە، (المنذری و الذهبي) دەڵێن کە (أبا الخیر بدل بن أبي المعمر بن اسماعیل التبریزی) شێخایەتی خانەی حەدیسی گرتە دەست و، بە دەستیەوە مایەوە، تا ساڵی (٦٣٤ك١٢٣٧ز) کە مەگۆل هەولێریان تاڵان کرد، ئەوجا شێخی تەورێزی هەولێری بەجێ هێشت و، چوو بۆ حەڵەب و، لەوێ باقیمەنی تەمەنی تەواو کرد و لە ساڵی (٦٣٦ك/١٢٣٩ز)دا[2] کۆچی دوایی کرد. (ابن الفوطی)یش دەڵێت: (قوام الدین أبانصر یونس بن محمد بن عبدالعزیز الأردبیلي[3] الفقیه) هاتە هەولێر، قورئانی تێدا خوێند و، لە شێخانی خانەی حەدیسەوە گوێی لە حەدیس دەگرت[4]. (ابن قاضي شهبة)یش، لە (ابن الدبیثي)یەوە وەردەگرێ و دەڵێت: (کاتێ لە هەولێر بووە، چاوی بە (أبا عبدالله محمد بن أبي الوفاء احمد بن أبي طاهر العدوی النحوي الموصلي) کەوتووە، لەم شارەدا دادەنیشت و لە خانەی حەدیس وانەی ڕێزمانی دەگوتەوە[5]. زانا (اثیرالدین المفضل الأبهري)یش کە لە ساڵی (٦٢٥ك/١٢٢٨ز)دا سەری لە هەولێر داوە و، لە خانەی حەدیس دابەزیوە و (ابن خلکان) لای ئەو دەرسی خوێندووە.

---

[1] ابن خلکان ٣٩٧/٤: واتا بە بۆنەی هاتنی (اثیر الدین الفضل) لەساڵی (٦٢٥ك)دا بۆ هەولێر و، دابەزینی لە خانەی حەدیس.

[2] المنذري، التکملة، ط، بالرونیو، مجلد ٨ ص: ٢٦٠٦ -٢٦٠٩. الذهبي، العبر، ١٤٩/٥.

[3] أردبیل، بەناوبانگترین شاری ئازەربێجانە، شارێکی زۆر گەورەیە لە پادەشتێکی فراواندا، یاقوت، معجم البلدان ١٤٥/١.

(؟) ابن الفوطي، مجمع الآداب، جـ ٤، ق ٤، ص ٨٧٩.

[4] ابن قاضي شهبة، مخطوط (طبقات النحاة واللغویین، ق ١، ورقه ١٢١.

[5] ابن خلکان ٣٩٧/٤.

چوار: خانەقاکان:

لە باسی دامودەزگا خێرخوازی و کۆمەڵایەتییەکاندا، کە موزەففەرەددین گۆگبوری لە هەولێر دایمەزراندبوون، باسی هەر چوار خانەقاکەشمان کرد. لە بارەی رۆڵی فێرکارییەوە، زانیاریمان لەسەر ئەم خانەقایانە زۆر کەمە، بەڵام هەندێ لەم خانەقایانە رۆڵی کلتووری و رۆشنبیرییان[1] دەگێڕا، بەتایبەت لە بواری خوێندنی ئایینی بەنموونە، وەك لە لێکدانەوە (تفسیر) و حەدیسدا، چونکە خانەقاکان جێگای پەرستش بوون و پیاوچاکان و دەروێش و سۆفییان[2] لەوێ هەمیشە سەرگەرمی پەرستش بوون.

(ابن الفوطی) دەڵێت: (قطب الدین بدل بن خلیل الاربیلي الصوفي)ی گەورە شێخانی هەولێر بەرپرسی خانەقای (الجنینة) بوو کە موزەففەرەددین گۆگبوری دایمەزراند[3]. وەلێ هیچ کەسێ باسی چالاکیی کلتووریی نە ئەم خانەقایە و نە ئەو خانەقایەشی نەکردووە کە میر (مجاهدالدین قایماز) لە رۆژانێکدا دایمەزراند کاتێ بە بریکاری (زین الدین علی کچك) حوکمی هەولێری دەگێڕا.

دامودەزگای زەق و بەرچاوی کلتووریی هەولێر لە قۆناغی بووژانەوەیدا، ئەم خانەقایانە بوون، هەر بەوانەشەوە هەولێر ببوو بە مەڵبەندێکی کلتووری لە سەدەی ناوینی ئیسلامدا، بەڵگەش ئەوەیە کە خەڵکێکی زۆر، بۆ خوێندن و بۆ وانە گوتنەوە روویان لە هەولێر دەکرد و، هەندێکیشیان تا مردن، لە هەولێر دەگیرسانەوە و نەدەگەڕانەوە. (عبدالرزاق الحصان) دەڵێت: (هەولێر ببوو بە کانییەکی سازگار،

---

[1] بنۆڕە: رۆڵی فێرکاری و پەروەردە کە خانەقاکان لە ئیسلامدا گێڕاویانە: الدکتور محمد اسعد طلس، التربیة و التعلیم في الاسلام، ص ۱۱۰ ـ ۱۱۲، لە ژێر عینوانی (مؤسسات أخرى للتعلیم).

[2] (ابن الخلف التبریزی) دەڵێت: خانەقا، ئەو خانەیەیە کە شێخ و سۆفییان پەرستشی لێ دەکەن و، وەختی خۆیانی تێدا بەسەر دەبەن.. بنۆڕە (برهان قاطع) ص ٤١٦، هەروەها (تاج العروس) ٣٤٠/٦.

[3] ابن الفوطي، تلخیص مجمع الآداب، أ، ب، ج ٤، ق ٤، ص ٦٢٣.

خەڵك بۆی دەهاتن، ئاوی زانستیان لێ دەخواردەوە، لەبەر ئەوە قوتابیـانی زانـست لـە ڕۆژهەڵات و ڕۆژاواوە[1] دەیهاتنێ).

ئەم جۆرە تێکەڵبوونە زانـستییەش لـە نێـوان زانایـانی هـەولێر و زانایـانی میـوانی هـەولێردا، دەبـوو ئاسـتی زانـست لـە شـارەکەدا بـەرزتر بکاتـەوە. (عبـاس العـزاوي) دەڵێت: (سەردەمی موزەففەرەددین گۆگبوری، بووە سەردەمی پەیمانبەستنی زانـستی لە نێـوان وڵاتـانی ئیـسلام و ئـەمارەتی هـەولێردا، لەبـەر ئـەوە، پێگەوجێگـە و ڕێـزی ئەمارەتەکە بەرزتر بووەوە و ناوبانگێکی پیرۆزیشی پەیدا کرد)[2]. نەخاسمە هەنـدێ لەوانەش کە بۆ هەولێر هاتبوون کەڵە پیاوی زانست بوون و، زۆر ناودار بوون.

جا، بەر لەوەی باسی ئەو میوانانەی هەولێر بکەین، دەبـێ بـزانین کـە هـەولێر، بـە تایبەتیش لە ئاهەنگـەکانی لـەدایکبوونی پێغەمبـەردا (د. خ) هـەموو سـاڵێك دەبـووە جێگای کۆڕ بەستنی مەلا و قورئانخوان و شاعیر و ئامۆژگـار و سـۆفی و دەروێـشان و، گفتوگۆیان لەسەر کاروباری فقهی و زانستی دەکرد. ئەوانە لە وڵاتانی جۆر بە جۆری ئیسلامەوە، بە نموونە، لە بەغـدا و موسـڵ و نـصیبین و وڵاتـی عەجـەم و جێگایـانی تـرەوە[3]. دەهاتن.

زۆربـەی ئەوانـەی بـۆ هـەولێر، بـە مەبەسـتی تـەدریس یـان بـۆ بیـستنی حـەدیس دەهاتن، سەر بە مەزهەبی شافیعی بوون، لەوانەی کە لە قوتابخانە نیزامییـە پـەرش و بڵاوەکانـدا[4]، بـە تایبـەتیش لـە بەغـدادا خوێنـدبوویان.. خـۆی، لـە سـەرەتادا، ئـەم قوتابخانانە بۆ بڵاوکردنەوەی مەزهەبی ئەم ئیمامە[5] کرابوونـەوە. تـەنیا قوتابخانـەی

---

[1] عبدالرزاق الحصان، نظرة عابرة في شمال العراق، ص ٥٨.

[2] عباس العزاوي، مقال (آل بكتگين.. امارة اربيل في عهدهم) لـە گۆڤـاری (المجمـع العلمـي العربـي). دمشق، مجلد/٢٢ ص ١٣٩.

[3] ابن خلكان ٢٧٢/٣.

[4] لە بارەی قوتابخانە نیزامییەکانەوە کە ئەوکات لە جیهانی ئیسلامدا زۆر بوون، بنـۆڕە: الـسبكی، طبقات الشافعية الكبرى، ط ١٩٦٦، ٣١٣/٤ _ ٣١٤.

[5] ابن الجوزي، المنتظم ٦٦/٩.

موزەففەرەددین نەبێ کە هەردوو مـەزەبی شـافیعی و حەنەفیـشی تیـادا دەخوێنـدرا، دەنا، هەرسێ قوتابخانەکەی دی بـۆ خوێنـدنی مـەزەبی شـافیعی تـەرخان کرابـوون[1]. لە کۆتاییشدا دەڵێین: ئێمە نازانین، ئەوانەی هاتوونەتە هەولێر، تا ماوەی چەند لـەم شـارەدا ماونەتـەوە و، چ بـەرو بـوومێکی زانستیـشیان لـەپاش بـەجێ مـاوە، نـەماوە، ئەوەش نـازانین، ناشـزانین ئـەرك و فرمـانی زانـستیی هەنـدێکیان چـی بـووە و، چـی نـەبووە، لەبـەر ئـەوە بـەکورتی باسـی هەنـدێکیان دەکـەین و، ئـەوانی دی پـشتگوێ دەخەین و، باسی ئەوتۆیان لامان نییە، تا بیکەین:

- **ئەو زانا گەورانەی کە هاتوونەتە هەولێر:**

لەپێش هەموویانەوە باسی (ابو الخطاب عمر بن الحسن بـن علـي البلنـسی) ناسـراو بە (ابن دحیە) دەکەین. ئـەم زانایـە لـە وڵاتـی ئەندەلوسـەوە هـاتووە و، گـەلێ وڵاتـان گەڕاوە، تا لە ساڵی (٦٠٤ك/١٢٢٧ز)دا گەیوەتە هەولێر. لـە هـەولێر کتێبێکـی بـە نـاوی (کتاب التنـویر في مولـد السراج المـنیر) دانـاو، بـە دیـاری، پێـشکەشی موزەففـەرەددین گۆگبوریی کرد، چونکە دەیبینـی کـە خولیـای ئاهـەنگێڕانی یـادەوەریی لـەدایکبوونی پێغەمبـەرە (د. خ)، میریـش هـەزار دینـاری خـەڵات کـرد[2]. (ابـن دحیـە) لـە سـاڵی (٦٣٣ك/١٢٣٥ز)دا، لە قاهیرە گیانی لە دەست داو، لە لا پاڵی چیای (المقطـم) بـەخاکیان سپارد.

The Encyclop. Of Islam, V. 111 (LB) 1936 P.358.

[1] ابن خلکان ٢٧٢/٣.

[2] ابن خلکان ١٢٢/٣. لە بارەی گەیشتنیشی بۆ ناو هەولێر، بنۆڕە: (ن. م. ٢٧٥/٣). هەروەها: الیونینی، ذیل مرآة الزمـان ٤٢٢/٢. المکي الفاسي، العقد الثمین ١٠٥/٧. ابن أبی عذیبة، ٣٠٢.

(ابن دحیة) کە گەورە زانایان بوو، هەروەها یەکێ بوو لە پیاوانی حەدیس و ڕێزمان و زمـانزانی و شیعر و مێژوو. کتێبێکی هەیـە بـەناوی (النـبراس في تـأریخ خلفـاء بـني العبـاس) کتێبێکـی تریـشی بەناوی (المطرب مـن اشـعار اهـل المغـرب) هەیـە. چـەندین کتێبـی دیکەشـی هەیـە، بنـۆڕە: العـزاوی، التعریف بالمؤرخین، ص ٦٠. باسی (سبط ابن الجوزی)یشی کردووە، ٦٩٨/٨. ابن کثیر ١٤٤/١٣. الذهبي، تذکرة الحفاظ، ١٤٢٠. السیوطي، حسن المحاضرة، ط ١٩٦٧، ٣٥١/١.

دیـسان لـە ئەندەلوسـەوە، لـە شـاری (طليطلـة)وە، شـاعیرێکی جـووی خـۆ بـە عەرەبکردوو (يحيى بن سليمان ابن شاؤول) هاتـە هـەولێر[1]. هـەروەها (ابـوبكر محي الـدين محمـد بـن محمـد ابـن ابـراهيم بـن الحـسين بـن سـراقة الانـصاری الاندلـسي الشاطبي)یش هاتە هەولێر. ئەم (ابوبكر)ە حەدیسخوێنێکی بەناوبانگ بـوو، سـەرەتا، رووی لە وڵاتی رۆژهەڵات کرد، سەری دا لە بەغدا و، چاوی بـە حەدیـسخوانان کـەوت، پاشـان لـە سـاڵی (٦٢٦ك/١٢٢٩ز)دا هاتـە هـەولێر و بـۆ (أبـی الخـير بـدل التبريـزي)ی خوێندەوە[2]. پاشان هەولێری بەجێ هێشت و چوو بـۆ حەڵـەب و، لـەوێ شـێخایەتیی خانەی حەدیسی گرتە ئەستۆ، ئنجا لە حەڵەبیش نەما و، چوو بـۆ میـسر و، بـوو بـە بەرپرسی خانەی حەدیسی (الكاطيه) لە قاهیرە، (الشاطبي) شاعیریش بوو، شاعیرێکی ناسك بێژ و، لێزان لە شیعر و لە مانای شیعر[3].

(الفقيه الشافعي الفاسي الفتح بن موسى ابن حماد بن علي بن ابراهيم بن اسماعيل الامـوي) ئـەمیش لـە ئەندەلوسـەوە هاتـە هـەولێر، زانایـەکی ئوسـوڵی و شـارەزای رێزمان و زانستی تەرازووی شیعر و زانستی پەند و نەستەق و مەنتیق بـوو. کتێبـی (المفصل في النحو)ی (ابو القسم الزمخشري) بە شیعر دارشتووەتەوە. (ابن الشعار) ئەم زانایەی لە هەولێر چاو پێکەوتووە و دەڵێت: (ابو القاسم فلك الدين عبـدالرحمن بـن هبـة الله بـن علـي المـصري)ی لەگەڵـدا بـوو، کـە دیـارە ئـەویش هاتووەتـە هـەولێر[4]. هەروەها لە میسرەوە، شاعیر (ابو الفتح نصرالله بن يوسـف الكنـانی)یـش بـۆ هـەولێر هاتووە و، ماوەتەوە و، لە ساڵی (٦١٧ك/١٢٢٠ز)دا هەر لە هـەولێر مـردووە[5]. هـەروەها

---

[1] ابن الشعار، مخطوط (عقود الجمان) جـ ٩، ژیننامەی يحيى بن سليمان بن شاؤول.

[2] اليونيني، ذيل مرآة الزمان ٣٠٥/٢. الصفدی، الوافي، ط ١٩٦٢/٢، ٢٠٨/١.

[3] اليونيني، م. ن. ص، ٣٠٦. الصفدي، م. ن. ص.

[4] ابن الشعار، مخطوط (عقود الجمان) ٢٥٥/٥ _ ٢٥٦.

[5] ن. م. جـ ٩، سيرة نصر الله بن يوسف.

(أبو عبدالله محمد ابن علي بن عبدالله بن عمر الانصاري الاسكندرانى)يش لە سالّى ٦٢١ك/١٢٢٤ز)دا سەرى لە هەولێر داوە.[١].

لە (واسط)يشەوە شاعير (ابو المظفر جمال الدين عبدالرحمن بن محمد) ناسراو بە (ابن السنينيرة)ش هاتووەتە هەولێر، ئەم شاعيرە لە گەورە شاعيرانى هاوچاخى خۆى بووە. سالّى (٦٢٣ك/١٢٢٦ز) لە قوتابخانەى (المظفرية) دابەزيوە، واتا بەرلەوەى (ابن خلكان) لە هەولێر دەربچێ، چونكە، ئەوەتا دەڵێت: (ئێمە هێشتا لە هەولێر بووين... كە ئەو گەيشتە لامان و... لاى ئێمە لە قوتابخانەى (المظفرية) دابەزى)[٢]. ئەم شاعيرە، كە دادەنيشت بۆ وانە گوتنەوە، هەرچى ئەدەبدۆست هەيە، لە دەورى خڕ دەبوونەوە، بە دەرس و پێداچوونەوە و قسەى خۆشەوە دەيانبردە سەر[٣].

لەو ئەديبە ناسراوانەى هاتوونەتە هەولێر و ماوەيەكى زۆرى لێ ماونەتەوە، شاعير (أبو البركات كمال الدين المبارك بن أبى بكر بن حمدان)ى ناسراو بە (ابن الشعار الموصلى)يە كە كتێبى (عقود الجمان في شعراء الزمان)ى داناوە[٤]. ئەم شاعيرە، سالّى (٦٢٥ك/١٢٢٨ز) گەيشتە هەولێر ـ ئەوەشى لە گەلێ جێگەى ئەو كتێبەيدا باس كردووە[٥]. كە گەيشتە هەولێريش يەكسەر، چوو بۆ مالّى مستوفى هەولێر، مێژوو نووس موبارەك (ابن المستوفي)[٦]. لەم شارەدا چەندين ساڵ مايەوە، دەڵێن لە سالّى

---

[١] ن. م، جـ ٧ سيرة محمد بن علي بن عبدالله بن عمر.

[٢] ابن خلكان ٢١٥/١ ط ١٩٦٨.

[٣] م. ن. ص.

[٤] عباس العزاوي، التعريف بالمؤرخين، ٧٥، (العزاوي) بە هەڵە، بە (عقد الجمان) ناوى دەبات. كتێبەكە دە جلّدى گەورەيە، جلّدى دووەم و هەشتەمى كەمە، باقيمەنى جلّدەكانى ديكەى، ها لە كتێبخانەى سلێمانى لە ئەستەمبوڵ، لە گەنجينەى كتێبەكانى (أسعد أفندى) لە ژێر رەقەمى (٢٣٢٣) تا ٢٣٣٠ دانراوە.

[٥] ابن الشعار، مخطوط (عقود الجمان)، جـ ٦. باسى ابي البركات المبارك ابن المستوفي.

[٦] و. ن. م.

(٦٢٦ك/١٢٢٩ز)دا لەگەڵ شاعیری بەغدادی (یعقوب بن نصر بن یعقوب الدارقزی)[١] کە ئەویش بۆ هەولێر هاتبوو کۆبووەوە[٢]. (ابن خلکان)ی هاوچەرخی دەڵێت: (ابن الشعار) لە ساڵی (٦٢٨ك/١٢٣١ز)دا، لە خزمەتی (ابن المستوفي) دا بووە و[٣]، تا دوای ساڵی (٦٢٩ك/١٢٣٢ز)یش هەر لە خزمەتیدا ماوەتەوە[٤]. بەڵام نازانین کەی، لە هەولێر دەرچووە، پێدەچێ لەگەڵ (ابن المستوفي)دا، پێکەوە، هەولێریان بەجێ هێشتبێ[٥]. کاتێکیش دەستی بە گەڕان کرد لە نێوان شارەکانی ناوچەکەدا، بەتایبەتیش لە نێوان بەغدا و موسڵ و حەڵەبدا، لە ساڵی (٦٥٤ك/١٢٥٦ز)دا لە حەڵەب کۆچی دوایی کرد.

ئەدیبی بەناوبانگ (ابو الفتح ضیاءالدین نصرالله بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبدالكريم الشيباني الجزري) ناسراو بە (ابن الاثير)[٦] کە، ئەکا، برای مێژوو نووس (عزالدين علي)ی خاوەنی (الكامل في التأريخ) ئەویش سەری لە هەولێر داوە. (ابن

---

[١] الدارقزی: دارقز بەناوبانگترین گەڕەکی بەغدایە، کەوتووەتە بەری لای رۆژئاوای شارەکە (ئەو سەردەمە).

[٢] بنۆڕە: (ابن الشعار، ن. م. ٩٨/١٠).

[٣] ابن خلکان ١٥٠/٤، ط ١٩٧١.

[٤] ابن الشعار، عقود الجمان، ١٧٢/١٠.

[٥] اليونيني، ذيل مرآة الزمان، ٣٣/١. الغساني، العسجد المسبوك/بالرونيو ٥٢٨ ـ ٥٢٩. (ابن الفوطي)یش لە (تلخيص مجمع الآداب) جـ ٤، ق ٣ ص ٥٧٣دا دەڵێت: (ابن الشعار): کتێبێکی دیکەی بەناوی (تحفة الكبراء) هەیە و، (تحفة الوزراء)یشی پێدەڵێت (بنۆڕە: ن. م. ص ١). هەرچی (اليونيني)یە، ئەوە، ئەو، ناوی کتێبێکی دیکەی (ابن الشعار) دێنی کە کتێبی (قلائد الفرائد)ە... بنۆڕە: (ذيل مرآة الزمان ٣٣٤/١).

[٦] (ضياءالدين نصرالله) قورئانلەبەر و حەدیسخوان و زمانزان بوو، شیعرێکی زۆریشی لەبەر بوو. سەرباری ئەو هەموو نامە پڕ مانایانەی کە نووسیبوونی، کتێبی: (الوشي المرقوم في حل المنظوم) و کتێبی: (المثل السائر في ادب الكاتب والشاعر) و (المعاني المخترعة في صناعة الانشاء) و کتێبی (الجامع الكبير في صناعة المنظوم من الكلام والمنثور)یشی دانابوون: بنۆڕە کتێبی (رسائل ابن الأثير) کە (أنيس المقدسي) ساغی کردووەتەوە.

خلكان) دبێژێ: (إبن المستوفي) له كتێبی (تأريخ أربل)هكهی خۆیدا، باسی (ضیاءالدین ابـن الاثـیر)ی كـردووه و، گـهلێكی بـه شـان و باڵـدا ههڵـداوهو، دهڵێـت، لـه سـاڵی (٦٢١ك/١٢٢٤ز)دا[1] سهری له ههولێریش داوه. ئێمه باسی ئهم سـهردانهمان كـردووه و، ئـهو خاڵاتانـهش كـه موزهففـهرهددین گۆگبـوری پێـی داوه، كـه باڵندهیـهكی بازیـشی لهگهڵدا بووه و (ابن الاثیر)یـش، لـه سپاس و پێزانینـدا، كردوویـهتی بـه نامهیـهك و ناردوویـهتی بـۆ سـهرداری هـهولێر[2]. بـهڵام نـازانین چـهند لـه هـهولێر ماوهتـهوه و بزاڤ و چالاكیی كلتووریی چی بووه..

(ابــن الاثــیر) لــه ســاڵی ٦٣٧/ك١٢٣٩ز)دا، لــه بهغــدا كۆچــی دوایــی كــرد و، لــه گۆڕستانهكانی قوڕهیش، له بهری ڕۆژاوای[3] بهغدا، به خاكیان سپارد.

مێژوونووس (ابـو المظفـر شمـس الـدین یوسـف قزاوغلـي)[4] ناسـراو بـه (سـبط ابـن الجوزی)ی دانهری كتێبی ((مرآة الزمـان)) كـه لـه سـاڵی (٦٥٤ك/١٢٥٦ز)دا كۆچـی دوایـی كردووه[5]، ئهویش یهكێك بووه لهوانهی له ساڵی (٦٠٠ك/١٢٠٣ز)دا سـهری لـه هـهولێر داوه. لهو كتێبهیدا له باسی ڕووداوهكانی ئهو ساڵهدا، دهڵێت: یهكهم سهفهری بووه له بهغداوه بۆ شام، گهیشتووهته شاری داقوق و لـهوێ دابـهزیوه و لهگـهڵ خوتبـهخوانی داقوقـدا كۆبووهتـهوه، پاشـان بـهرهو هـهولێر ڕۆیـشتووه و گهیـشتووهته ئـهم شـاره و

---

[1] ابن خلكان ٣٢/٥.

[2] بنۆڕه: بابهتی / زانستی ئهمارهتی ههولێر.

[3] واتا له گۆڕستانی (كاظمین). (ابی الفتح ضیاءالدین نـصرالله) ژیاننامـهی ههیـه لـه: ابـن الـشعار، عقود الجمان، جـ ٩ سیرة نصرالله بن ابي الكرم المنذري، التكملة، بـالرونیو ١٦٤٣/٨. الـصابوني، تكملـة اكمال الاكمال، ص ٤ ـ ٥. ژیاننامهیهكی دوور و درێژیشی له پێشهكیی كتێبهكهیدا (الجامع الكبیر في صناعة المنظوم من الكلام والمنثور) ههیه. تحقیق د. مصطفى جواد وجمیـل سـعید، مطبعـة المجمـع العلمي العراقي، بغداد، ١٩٥٦، ص ٥ — ٤٠.

[4] قزاوغلي: وشهیهكی توركییه، كوڕی كچ (كچهزا) (السبط).

[5] ابن خلكان ١٤٣/٣. ط/بیروت، تهرجهمهی ژیانیشی له (تاج التراجم في طبقـات الحنفیـة)دا ههیـه، ص ٨٣.

ماوەیەك ماوەتەوە و، شێخ (محي الدين الساقاني)[1] _ كە وەك ئەو باسی دەكا _ شێخێكی بە ئاوەز و دەمڕاست و ڕێكوپێك بووە، كەسێك بووە لەو كەسانەی كە لەگەڵیان كۆبووەتەوە و، گوایا شێخی (الساقاني) هەندێ شیعریشی بۆ خوێندووەتەوە[2].

(أبو البشائر اسحق بن هبة الله بن صديق بن محمود)ی قازیی شاری (خلاط)یش لە هەولێر گیرسایەوە، ئەم مەلایە شافیعی و زانایەكی ئوسوڵی و، وەعزخوان و شاعیریش بوو، لە زانستی ئوسوڵدا چەندین كتێبی هەیە، وەلێ _ ئەویش وەك زۆرێك لەوانەی بەیەكجارەكی یان بە میوانی _ هاتوونەتە هەولێر، نازانین لەم شارەدا، چالاكیی كلتووریی چ بووە و چ نەبووە. هەندەی دەزانین، لەم شارەدا ماوەتەوە و لە ساڵی (٦١٦ك/١٢١٩ز)دا گیانی سپاردووە، وا، چەند بەیتێكیش لە شیعرەكانی دەخەینە پێش چاو:

وقفتُ وربع العامرية دائر ودمعي ووجدي سابقٌ متواترُ
وقفتُ وذكراها تجدّد لوعتي وأبكي كما تبكي الغوادي البواكرُ
واذكرُ أيامًا مضيت ولياليا واظهر فيها ما تجن الضمائر[3]

واتاكەی:

وەستام، كە روانیم، چۆڵە هەواران دایدا، لە دیدەم فرمێسك وەك باران
هێنایەوە سوێ یاد و یادگار گریام وەك پەریی ناسكی كردگار
خەو و خەیاڵی چەرخانی گەردوون خنكان لە سینەم، تازە، بەسەرچوون.

(أبو الثناء محمود بن الحسن بن علي بن الحسن النحوي)یش كە مەلایەكی حافز (كوێر) بوو، بە (إبن الارملة) دەناسرا، ئەویش لە هەولێر گیرسایەوە. ئەو لە تەمەنی

[1] ژیاننامەی ئەم شێخەمان نەدۆزییەوە.

[2] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٥١٦/٨. (أبو شامة) لە لاپەڕەی (٤٨)ی (ذيل الروضتين)دا لەمی وەرگرتووە.

[3] اليونيني، ذيل مرآة الزمان ٤٠٢/٢.

لاوێتییدا، له خۆراسانەوە چووبوو بۆ موسڵ و، لەوێ قورئانی لەبەر کرد و لە لای (سعيد ابن الدهان المبارك /ت ٥٦٩ك/١١٧٣ز) وانەی ئەدەبی خوێند و تیایدا قاڵ بوو. پاشان گەیشتە هەولێر و، لەم شارەدا گیرسایەوە و[1]، بوو بە مەلای مزگەوت و، دەرسی قورئان و ڕێزمانی بە خەڵك دەدا[2]، گەلێ کەسی فێرکرد و سوودیان لێی بینی، بەڵام شیعرەکانی ئەو شیعرە نەبوون (پیاو بڵێ.. ئامین)، شیعری، بە تەواوەتی نەدەزانی دابنێ[3]. لە ساڵی (٦٠٦ك/١٠٢٩ز)دا لە هەولێر مرد.

شێخ (ابو الخير بدل بن أبى المعمر بن اسماعيل التبريزى المحدث الرحال)یش سەری لە هەولێر داوە و، شێخایەتیی خانەی حەدیسی (المظفرية)ی گرتووەتە دەست. پێشتریش لە نیسابور و لە عیراق و لە میسریش حەدیسی خوێندووە، پاشان هاتووەتە هەولێر و تا ساڵی (٦٣٤ك/١٢٣٧ز) کە مەگۆل هەولێریان تالان کرد، لەم شارەدا جێگیر ببوو، ئیدی هەولێری بەجێ هێشت و، چوو بۆ حەڵەب. لەوێ لە ساڵی (٦٣٦ك/١٢٣٩ز)دا کۆچی دوایی کرد[4].

مەلایەکی گەورەی تری حەدیسخوان، کە هەولێری کردبێتە دوا نیشتمان ئەوە، شێخ (عبداللطيف بن عبدالقاهر بن عبدالله بن محمد السهروردي)ی ئامۆزای شێخ (عمر السهروردي) بوو، کە ئەمیش هەروەك ئەو سەری لە هەولێر داوە[5]. شێخ

---

[1] ابن الساعي، الجامع المختصر ٢٩٣/٩ ـ ٢٩٤.

[2] السيوطي، بغية الوعاة ٢٧٦/٢ ـ ٢٧٧.

[3] م. ن. ص ٢٧٧.

[4] المنذري، التكملة بالرونيو ٢٦٠٨/٨ ـ ٢٦٠٩. وله ترجمة في / الذهبي، العبر ١٤٩/٥. وفي (تذكرة الحفاظ) بذكر سنة وفاته، انظر (ص ١٤٢٩) ومثله يفعل ابن تفرى بردى في (النجوم الزاهرة) ٣١٤/٦ وله ترجمة ايضاً في (شذرات الذهب) ١٨٠/٥.

[5] شێخ (عمر السهروردي) لە لایەن دیوانی خەلیفایەتییەوە هاتووەتە هەولێر، کاتێ کۆڕی حەدیسی تێدا گێڕاوە، (ابن خلكان) منداڵ بووە، ئەوەتا دەڵێت: لەبەر ئەوەی کە منداڵ بووم، بۆم ڕێنەکەوت ببینم (وفيات الاعيان ٤٤٦/٣ ط ١٩٧٢). لە بارەی بۆ هەولێر هاتنی (الشيخ عمر)ەوە، بنۆڕە: القزويني، آثار البلاد، ص ٤٣٩. ساڵی (٦٣٢ك/١٢٣٥ز) کۆچی دوایی کردووە، لە گۆڕستانی

(عبداللطيف)، بۆ بیستنی حەدیس، وڵاتان گەڕاوە و، سەری لە خۆراسان و (ماوراء النهر)یش داوە، ئنجا گەڕاوەتەوە بۆ بەغدا، پاشان چووە بۆ شام، چووەتە ریزی لەشکری (الملك الناصر) سەلاحەددینی ئەیوبییەوە. سەلاحەددینیش هەر شارێکی کەناراوەکانی گرتبا، لەویَ بە قازی دایدەنا، بەلام هەندی نەخایان، گەڕایەوە بۆ بەغدا، پاشان بۆ هەولێر، لە هەولێریش مایەوە تا ساڵی (٦١٠ك/١٢١٣ز) کۆچی دوایی کرد[١]. چالاکیی گرنگی ئەم شێخە لەم شارەدا بریتی بوو لە گێڕانەوەی حەدیس. یەکێ لەوانەی حەدیسیان لە هەولێر، لای ئەم زانایە خوێندووە: (الشیخ ابوبكر محمد ابن عبدالغني بن ابي بكر بن شجاع بن أبي نصر بن عبدالله الحنبلی) ناسراو بە (ابن نقطة) (معين الدين البغدادي المحدث الكبير) بووە (ت ٦٢٩ك/١٢٣٢ز)[٢]. (ابن المستوفي) باسی بۆ هەولێر هاتن و گوێ لە حەدیس گرتنی ئەم زاتەی کردووە و، زۆریشی بە شانوباڵدا هەڵداوە[٣]. (ابن رجب الحنبلي) دەڵێت: (ابن نقطة) لە هەولێر

(الوردية) بەخاك سپێردراوە: بنۆڕە: (الحوادث الجامعة، ٧٤). واتا لە گۆڕستانی (الشیخ عمر) لە بەغدا، کە گۆڕستانێکی ناودارە.

[١] المنذري، التكملة، ٦٦/٤ ـ ٦٧، ١٣٩٢/٧ بالرونيو. السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، ط ١٩٧١ جـ ٨ ص ٣١٢. لە بارەی بۆ هەولێر هاتنیشییەوە، بنۆڕە: (ابن رجب) لە کتێبی (الذیل علی طبقات الحنابلة)، جـ ٢، ص ١٨٢.

[٢] (ابن نقطة) شێخێکی بەناوبانگی حەدیس بوو. بەزۆری گوێی لێ دەگرت و دەینووسییەوە و، هەمیشە بەدوایدا وێڵ بوو. زۆری لەسەر نووسی و زۆری دەربارەی گوت، بە هەردوو جڵدەکەی کتێبی (الاکمال)ی (أبی نصر بن ماکولا)شدا گەیشت، کتێبێکیشی لەسەر (الانساب) هەیە و، کتێبی (التقیید بمعرفة رواة السنن والمسانید)یشی داناوە: بنۆڕە: ابن خلكان ٣٩٣/٤، ط بيروت ١٩٧١.

[٣] ابن خلكان، ن. م. ص. بنۆڕە ئەوەش کە (بشار عواد معروف) لە پەراوێزی کتێبی (التكملة)کەی (المنذري)دا، ٦٦/٤ ـ ٦٧ نووسیویەتی کە لە کتێبی (التقیید)ی (ابن نقطة) ـ ورقة ١٦٤ وەری گرتووە.

حەدیسی لە لای شێخ (عبداللطیف بن عبدالقادر السهروردي)[1] خوێندووە. شێخ (ابو المعالي ساعد بن علی بن عمر بن محمد بن علي البغدادي) کە مەلایەکی وەعز بێژ و حەدیسخوانی بەغدا بووە، ئەویش لە هەولێردا دایکوتاوە و ماوەتەوە و لە لای شێخ (عبداللطیف بن عبدالقادر السهروردي) و زانایانی دیکەش خوێندوویەتی و شەرع فێر بووە.

شێخ (صاعد) لە ساڵی (٥٧٠ك/١١٧٤ز)دا هاتووەتە هەولێر و لە میرانی هەولێر قبوڵی وەرگرتووە و[2]، بڕیاری دا لە هەولێر بمێنێتەوە و بەجێی نەهێڵێ. ئەوەبوو لەم شارەدا دەستی کرد بە وەعزدادان و خوێندنەوەی حەدیس[3].

(المنذري) دەڵێت: لە ڕێگەی نامەو نامەکارییەوە (المراسلة) ئیجازەی لەو وەرگرتووە، زۆرجاران شێخ (صاعد) نامەی بۆ ناردووە، نامەیەکیان، ئەوەبوو کە لە ساڵی (٦٠٨ك/١٢١١ز)[4] بۆی نارد.

(ابن الدبیثي)یش، کە ئەمیش[5] بە سەردان هاتووەتە هەولێر، دەڵێت: لە لای (أبو المعالي صاعد) لە هەولێر[6]، خوێندوویەتی. ئەم حەدیسخوانە بەغدایییە لە ساڵی

---

(١) ابن رجب، الذيل على طبقات الحنابلة، ١٨٢/٢. ابن العماد، شذرات الذهب ١٣٣/٥. ولأبن نقطة ترجمة في المنذري، التكملة، بالرونيو ١٣٩٢/٧. الذهبي، العبر ١١٧/٥. تذكرة الحفاظ ١٤١٢/٤ _ ١٤١٤. الصفدي. الوافي، ٢٦٧/٢ _ ٢٦٨.

(٢) کاتێ هاتە هەولێر، (مجاهدالدین قایماز) سەردار بوو لە هەولێر، بەڵام ئەم، پاشان چوو بۆ موسڵ. (زین الدین یوسف نیالتگین) جێگای گرتەوە، ئەمیش لە ساڵی (٥٨٦ك)دا مرد و، پاش ئەمیش موزەففەرەددین گۆگبوری حوکمی گرتە دەست، بەو جۆرە، ئەم مەلایە بە حوکمی هەر سێ میرەکەدا ڕاگەیشت.

(٣) المنذري، التكملة، بالرونيو، ١٣٠٨/٧.

(٤) م. ن. ص.

(٥) ابن خلكان ٢٨/٤، ط ١٩٤٨. الذهبي، تذكرة الحفاظ ١٤١٦/٤.

(٦) الذهبي، المختصر المحتاج ١١٤/٢.

(٦٢٥ك/١٢٢٨ز)دا، دوای بەسەربردنی پەنجاوپێنج ساڵ لە هەولێر، هەر لە هەولێر کۆچی دوایی کرد و، لە ماڵەکەی خۆیدا نێژرا[١].

(ابو جعفر محمد ابن هبة الله ابن مكرم بن عبدالله الصوفي) (ت ٦٢١ك/١٢٢٥ز) یەکێك بووە لە حەدیسخوانە گەورەکان و سەری لە هەولێر داوە، لەسەر حەدیسی (البخاري) دەرسی خەڵکی داداوە. ابن خلكان و[٢] (ابو العباس مجدالدين احمد بن علي ابن غالب الأربيلى النحوي الحنبلى)[٣]یش لێی دەگێڕنەوە. هەروەها، شێخ (ابو علي حنبل ابن عبدالله بن فرج بن سعادة البغدادي الرصافي المكبر) هاتووەتە هەولێر. ئەم شێخە لە گوێگرانی (المسند)ەکەی ئیمام (احمد بن حنبل) بووە، بە گێڕانەوەی حەدیس بەناوبانگ بووە و، لە بەغداو لە دیمەشق و موسڵیش[٤] باسی حەدیسی کردووە. کە گەیشتە هەولێر دەستی بە گێڕانەوەی (المسند) کرد و، خەڵکانێکی زۆر گوێیان لێی ڕادەگرت، یەك لەوانە موزەففەرەددین گۆگبوری، خۆی، بوو[٥]، هەروەها (ابو عبدالله بهاءالدين محمد ابن ابراهيم ابن خلكان) کە ئەکا، باوکی رەوشنووسی ناودار[٦]، ئەویش گوێی لێ ڕادەگرت. (ابو علي البغدادي) ماوەیەك لە هەولێر مایەوە، پاشان گەڕایەوە بۆ بەغدا و، لەوێ لە ساڵی (٦٠٤ك/١٢٠٧ز)دا کۆچی دوایی کرد. گەورە حەدیسخوانی گەڕۆك (ابو عبدالله زكي الدين محمد بن يوسف بن محمد بن ابي

---

[١] المنذري ١٣٠٧/٧. الذهبي، م. ن. ص.

[٢] ابن خلكان، ٣٩٢/٢. الذهبي، المختصر المحتاج ١٥٨/١.

[٣] ابن رجب، الذيل على طبقات الحنابلة، ط ١٩٥٢، ٢٦٨/٢. ابن العماد، شذرات الذهب ٢٨٨/٥. (أبو العباس مجدالدين) لە ساڵی (٦٥٧ك/١٢٥٩ز)دا مردووە.

[٤] المنذري، التكملة، ١٩٥/٣.

[٥] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٥٣٧/٨. ابو شامة، ذيل الروضتين، ص ٦٢.

[٦] المنذري، التكملة، ٨١/٤. وله ترجمة في: (ابن الاثير)، الكامل ٢٧٨/١٢. ابن الساعي، الجامع المختصر، ٢٤٥/٩ _ ٢٤٦. الذهبي، العبر ١٠/٥. والمختصر المحتاج ٥٤/٢. ابن تغرى بردي، النجوم الزاهرة، ١٩٥/٦.

یـداس الاشـبيلي) ناسـراو بـه (الـبرزالی)[1]، ئـهمیش هـهولێری دیـوه و، لـه سـاڵی (٦٣٦ك/١٢٣٨ز)دا مردووه. (أبو حفص عمر بن أبي بكر محمد بن معمر بـن يحيـى إبـن حسان المعروف بابن طبرزد) كه حەدیسخوانێکی بەناوبانگی خەڵکی بەغدا بووه و لـه ساڵی (٦٠٧ك/١٢١٠ز)دا مردووه، ئەویش له هەولێر حەدیـسی داداوه و خـەڵکی گوێیـان لێی گرتووه، یەك لەوانەی كه گوێیـان لێـی گرتـووه (ابـو عبـدالله بهاءالـدين محمـد)ی بـاوكی (ابـن خلكـان)ی[2] مێژوونووسـه، هـەروەهاش (أبـو حفـص نجـم الـدين عمـر)ی مامی (ابـن خلكـان)ه[3]. تـەنیاش، ئـەم حەدیـسخوانه سەرچاوه بـەرزەكانی حەدیـسی ناوزەد كردووه[4].

(ابو السعادات بهاءالدين اسعد بن يحيى ابن موسى بن منصور السلمي السنجاری) كـه مەلاو شاعیرێکی باش بووه، ئەمیش جاروبـار سـەری لـەم شـاره داوه، دوا سەردانیـشی

---

[1] برزالة: ئێڵێکه لـه بەربـەر، بنـۆڕه: (الـذهبي، العبر ١٥١/٥ الهامش) ئـەم (الـبرزالی)یـه گـەلێ وڵاتـی ئیـسلام گـەڕاوه، بـه نموونـه: دیمەشـق و مەككـه و نیـسابوور و هەمـەدان و ئەسـفەهان و، مـەرو و هەولێر و موسڵ و حەڕان و قاهیرەشی دیوه. فەرهەنگێکی گەورەشی بەنووسـین و لەبـەر گرتنـەوه داناوه. گوێی له گەلێ كەس گرتووه و، گەلێ كەسیش لێی دەگێڕنەوه، یەك لەوانه (عمر بـن يعقـوب الاربيلی)یه (ت ٦٧٣ك/١٢٧٣ز) كورته باسێکی له (المنذری، التكملة، بـالرونيو ١٦١٩/٨ ـ ١٦٢٠)دا هەیـه. الصفدي، الوافي ٧٥٢/٥. ابن تغري بردي، النجوم الزاهرة ٣١٦/٦. ابن العماد، شذرات الذهب ١٨٢/٥.

[2] المنذري، التكملة ٨١/٤.

[3] ابن الاثير، الكامل ٢٩٥/١٢. ابن خلكان، ط بيروت ١٩٧١، ٤٥٣/٣.

[4] ن. م ٣٥/٤.

(ابن طبرزد گەلێ وڵاتان گەڕاوه و بەگێڕانـەوەی حـەدیس سـوودی بـه خەڵكەكـەی گەیانـدووه، وەك (ابن خلكان)یش باسی دەكات ـ دەڵێت عەرد و ئاسمانی به حەدیس و ئیجازه لێكداوه: (ن. م. ص). ئـەم مەلایـه، لـه ناوەنـده ئیـسلامییه بەناوبانگـەكانی بەغـدا و، موسـڵ و هـەولێر و حـەڕان و، حەڵەب و دیمەشقدا، حەدیسی خەڵكی داداوه، پاشان گەڕایەوه بەغـدا و، لـەوێ كۆچـی دوایـی كـرد. نزیكه هەشتاو سێ شێخ حەدیسیان له لای خوێندووه. له گەلێ كتێبدا باسی كـراوه، بـه تایبـەتیش: (سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان. ٥٣٧/٨. المنذري، التكملة ٣٣٤/٣ ـ ٣٣٥. الذهبي، العبر ٢٤/٥. الـصفدي، الوافي ٢٥٣/٥.

له ساڵی (٦٠٤ك/١٢٠٧ز)دا[١] بووه و، له ساڵی (٦٢٢ك/١٢٢٥ز)دا له شنگاڵ کۆچی دوایی کردووه.

زانایانی ڕێزمانیش، زۆریان، سەردانی هەولێریان کردووه، یەك لەوانە: (أبو حفص مجدالدين عمر بن احمد بن أبي بكر بن احمد بن مهران العراقي) كه مەلایەکی کوێر بووه ڕێزمانزانێکی بلیمەت بووه[٢]. زانستی لە لای (مكي ابن ريان الماكسيني) (ت ٦٠٩ك/١٢١٢ز) تەواو کردووه کە ئەویش هاتووەتە هەولێر و، لە نێوان (ابي حفص مجدالدين عمر) و (محمود ابن الارملة)دا ڕووبەڕووبوونەوەیەکی ڕێزمانزانی لە هەولێر ڕێکخرا، (ابن الارملة) لە هەولێر جێگیر ببوو، پاشان لە ساڵی (٦٠٦ك/١٢٠٩ز)دا، هەر لەم شارەدا، مرد. (الذهبی) دەڵێت: (ابو حفص) لە سەردەمی خۆیدا زاناترین مەلا بووه لە ڕێزماندا. ڕێزمان و زانستی عەرووز و ئەدەب و شیعری بە پوختی زانیوه و، زۆریش زیرەك بووه، کۆمەڵێ زمانزان و ڕێزمانزانی پێگەیاندووه. لە ساڵی (٦١٣ك/١٢١٦ز)دا، مردووه[٣].

هەروەها، ڕێزمانزان (أبو نزار الحسن بن أبي الحسن صافي بن عبدالله بن نزار بن أبي الحسن النحوي) بە نازناوی (ملك النحاة)[٤] هاتووەتە هەولێر، بەڵام، ئەو، لە

---

[١] ابن الشعار، عقود الجمان ٢٥٤/١. ابن خلكان، ط ١٩٦٨ بيروت ٢١٤/١. لەوێدا دەڵێت: (السنجاري) لە بەغدا و موسڵ فقهی خوێندووه و، قەزاوەتی شاری (دنیسر - قوج حصار -)ی لە دەست بووه، شاعیرێکی چاکیش بووه. (ابن خلكان) دەڵێت: لە کتێبخانەکەی (التربة الاشرفية بدمشق) دیوانێکی ئەم مەلا شاعیرەی دیوه، مەجەلەدێکی گەورەیە. (السنجاري) ژیاننامەیەکی کورتی لە (السبكي)دا هەیە: طبقات الشافعية، ط الحسينية ٥٠/٥. الاسنوي، طبقات الشافعية ٦٦/٢.

[٢] السيوطي، بغية الوعاة، ٢١٦/٢، لە (ابن المستوفي) وەری گرتووه).

[٣] السيوطي، م، ن، ٢١٦/٢.

[٤] ابن خلكان، وفيات الأعيان ٩٣/٢، ط بيروت نقلاً عن ابن المستوفي، باسی ئەم ڕێزمانزانە لە (التهذيب)ەکەی (ابن عساكر)دا هاتووه، ١٦٦/٤. هەروەها لە: ياقوت الحموي، معجم الادباء، ط ١٩٢٧، ٧٤/٣ - ٨١. القفطي، انباء الرواة، ٣٠٥/١ - ٣١٠. سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان، ٢٩٥/٨ - ٢٩٦. السبكي،

بـەرایی حـوکمی ئەتابەگەکانـدا هـاتبووە هـەولێر و، لـە سـاڵی (٥٦٨ك/١١٧٢ز)دا، لـە تەمەنی هەشتا ساڵیدا، مرد.

لەو رێزمانزانانەی کە ماوەیەکی زۆر لە هەولێردا ماونەتەوە و کتێبیان داناوە (ابـو الحسن فخرالـدین علـي بـن بگمـش بـن مـزان بـن عبـدالله التركـي البغـدادی)یـە کـە قورئانخوێنێکی لێزان بووە. وانەی ئەدەب و رێزمانی زۆر بـە وەسـتایانە دەگوتـەوە و کتێبێکیشی لە عیلمی عەرووزدا دانا. پاشان هەندێ لە وڵاتان گـەڕاو، لـە شـام لەگـەڵ (تاج الدین الکندی)دا، (ت ٦١٣ك/١٢١٦ز)[1]، بۆ ماوەیەك مایەوە. لە بارەی هاتنیشی بـۆ هەولێر، (السیوطي) لـە کتێبـی (تـأریخ اربـل)ەکـەی (المستوفي)یـەوە وەری گرتـووە و، دەڵێت: چەنـدین جار هاتووە بۆ هەولێر و، ماوەیەکیش ماوەتەوە و، وانەی رێزمـان و ئەدەبی وتووەتەوە و کتێبیـشی دانـاوە[2]. وەلێ (الـسیوطی) ناڵێـت ئـەم رێزمانزانـە چ کتێبێکی لە هـەولێر دانـاوە و، قوتابیـەکانی کـێ بوونـە و، مـاوەی چـەند لـە هـەولێر ماوەتــەوە بەرلــەوەی بــچێت بــۆ دیمەشــق. ئــەو زانایــە لــە دیمەشــق، لــە ســاڵی (٦٢٦ك/١٢٢٩ز)دا مردووە[3].

یەکێکی دی لە رێزمانزانانی ئەو سەردەمە کە هاتووەتە هەولێر، (أبو الحـزم صـائن الدین مكي بن ریان بن شبّه بن صالح الماکـسینی[4] الموصلي) بـووە، (ابـن المـستوفي) لـە (تأریخ أربل)ەکەی خۆیدا باسی کردووە و دەڵێت: (کان جامع فنون الأدب وحجة کلام

طبقـات الـشافعیة، ٢١٠/٤ ـ ٢١١. ابـن قاضـي شـهبة، مخطـوط (طبقـات النحـاة واللغـويين) في المكتبـة المركزیة ق ٢ ورقة ٥٧٣. السیوطي، بغیة الوعاة ٥٠٤/١.

[1] لە (بغیة الوعاة)ەکەی (السیوطي)دا، باسی (تاج الدین الکندي) لە: ٥٧٠/١ ـ ٥٧٣دا دەبینیت.

[2] السیوطي، م. ن. ١٥٢/٢.

[3] م. ن. ص.

[4] ماکسین: شارۆچکەیەکی سەر بە جەزیرەیـە لەسـەر رووبـاری خـابور: ابـن خلكـان ٣٦٧/٤ یـاقوت، معجم البلدان ٤٣/٥.

العـرب) واتـا هـەموو جـۆرە هونـەرێكی ئـەدەبی زانیـوە و لـە زمـانی عەرەبیـشدا بلیمەتێك بووە بۆ خۆی.. هەروەها لە گێڕانەوەشدا دەوڵەمەند بووە[(١)].

ئـەم رێزمانزانـە لـە هـەولێردا تـا ماوەیـەك مایـەوە و لەگـەڵ قوتابیـانی زمـان و رێزماندا دۆستایەتیی پەیدا كـرد، ژمارەیـەك لـە رێزمانزانـانی هـەولێر سوودمەندی دەسـتی ئـەون، یـەك لـەو قوتابیانـەی مێـژوو نـووس و ئـەدیبی ناسـراو بـە (ابـن المـستوفي)یـە[(٢)]. لـە لایـەكی دیكـەوە، (أبـو الحـزم صـائن الـدین مكـي) لـە بابەتـە زەحمەتـەكانی رێزمانـدا پرسـی بـە گـەورە رێزمانزانـانی ئـەم شـارە دەكـرد، یـەك لەوانەش: (موفق الدين محمد بـن يوسـف الاربيلـي)[(٣)] بـووە. (ابـو الحـزم) لـە دوادوای ژیانی لە موسڵ مایەوە، تا لە ساڵی (٦٠٣ك/١٢٠٦ز)دا كۆچی دوایی كرد[(٤)].

- **<u>بنەماڵە زانستدۆستە بەناوبانگەكانی ئەو سەردەمەی هەولێر:</u>**

لە سایەی دامەزراندنی ئەم هەموو دامودەزگا فێركارییـە و، سـەردانی ئـەو هـەموو كەڵە زانایانە لە هەولێر، بنەماڵەیەكی زانستدۆستی زۆر لەم شارەدا سەریان هەڵدا و رۆشـنبیرێكی زۆری بـە كلتـوور دەوڵەمەنـدیان تێـدا هەڵكـەوت، بـە نموونـە، وەك:

---

(١) ابن خلكان ٣٦٥/٤.

(٢) م. ن. ص.

(٣) م. ن، ١٠٢/٤.

(٤) ابن الاثير، الكامل ٢٥٨/١٢. ابن خلكان ٣٦٧/٤. السيوطي ٢٩٩/٢. (ابي الحـزم صـائن الـدين مكی بـن ريان) لە كتێبگەلی ئەم زاتانەدا باسی كـراوە: يـاقوت الحمـوی، معجـم الادبـاء ١٧٦/٧ _ ١٧٧. القفطي، انبـاء الـرواة ٣٢٠/٣ المنـذري، التكملـة ١٨٠/٣ _ ١٨٣. الـصفدي، نكـث الهميـان ٢٩٦. ابـن الجـزري، غايـة النهاية في طبقات القراء ٣٠٩/٢ وغيرهـم. (مكـي بـن ريـان) لـە زانـستی قورئـان و ئەدەبیـشدا چالاك بووە. پاشان چووە بەغدا و، لەوێ لەگەڵ ئیمامانی ئەدەبدا، وەك قوتابی ئـەدەبی دەخوێنـد، پاشـان چوو بـۆ موصـڵ بـوو بـە سەردەسـتەی سوودبەخـشان. خـەڵك زۆری لێ فێربـوون و نـاو و ناوبـانگی وڵاتەكەی گرتەوە، چ لە حەدیس و چ لە رێزمان و چ لە زماندا. (ابن الاثير)ی هاوزەمەنی دەڵێ: لە زەمانی خۆیدا، وێنەی نەبووە: ابن الاثير، الكامل ٢٥٨/١٢.

بنەماڵەی (ابن خلكان) و (ابن المستوفي) و (ابن منعـه) و بنەماڵەی شێخ (الخضر بـن نــصر) و بنەماڵــەی دیکــەش کــە ماڵــەکانیان ببــوون بــە بنکــەی کــۆڕ بەســتن و کۆبوونەوەی زانا و زانستدۆستان. بە نموونە (المنذري) کە قوتابییەکی (ابن المستوفي) بووە باسی ماڵە مامۆستاکەی دەکات، دەڵێت: ماڵەکەی ببـوو بـە بنکـەی پیاوچاکان و غەریبان[1] لەو زانایانەی کە دەهاتنـە ئـەم شارە. (الیـونیني)یش باسـی کۆبوونـەوەی شەوێکمان لە ماڵی (ابن المستوفي) بۆ دەکات، کە (أبـو مجدالـدین أسـعد بـن أبـراهیم)ی ئینشانووسی سەرداری هەولێر، پڕی یەك لەگەن بەهیە و سێو و میـوەی بـە کـوڕێکی جواندا بۆ ناردبوون بۆ ئەو ماڵە، بـەو بۆنەیـەوە، کردیـان بـە شـەڕە شـیعر، شـاعیری هـەولێریش، ناسـراو بـە (الحـاجري) لـە گەڵیانـدا بـوو، یەکـەم دەردوو، شـیعرێکی بـۆ هات، هەندێ تەشبیهاتی جوانیشی تێدا بوو، گوتی:

أهـــــدى لنــا المجدُ تفاحــاً وأحمره — من خدّ من حمل التفــاح مســترق
وللســــــفرجـل مـــن أعلاه رائحــة — يضـــوع منهــا لمهديــه ثني عبــق
فظللتُ أعجب من حالين كيف حوى — وصف الغلام ووصف السيّد الطبق[2]

واتاکەی:

لەگەن پڕبوو لە بەهیە و سێوی لاسوور
لەپڕ، بـۆن و بەرامـەی کەوتـە نێـو ژوور
(مەجد) ناردی، بەهیممـەت بـۆ مـەلایان
هــەتا دوور بــێ، لــە ڕەفتــار و، بــەڵایان
بە جوانێکا، هەناردی، گەش وەکو نـوور
بــەنووری تەلعــەتی، رایمــاڵی دەیجــوور

---

[1] المنذري، التكملة لوفيات النقلة، بالرونيو، جـ ٨ ورقة ١٦٢٨.

[2] اليونيني، ذيل مرآة الزمان، ١١٣/١.

ئەوانەی باسمان کردن، لایەنی کلتووری و رۆشنبیریی، ئەو سەردەمەی هەولێرمان بۆ روون دەکەنەوە، کە شارەکەیان کردبوو بە مەڵبەندێکی گەشی خوێندەواری و، چەندین مەلای شاعیر و حەدیسخوان و قورئانلەبەر و رێزمانزان و ئەدیبی تێدا هەڵکەوت. بەڵام ژمارەیەکی زۆریان شارەکەیان بەجێ هێشت و، روویان لە هەندەران کرد.

راستیشت دەوێ، ئەوەی کە لای ئەمانە لە برەو دابوو تەنیا زانستە سەرزارەکی (العلوم النقلية)ی وتووێژی بەنموونە وەك (زانستی ئایینی و ئەدەبی و زمانزانی... هتد) بوون. هەرچی زانستی ئەقڵی (الدراسات العقلية)ی، بە نموونە، وەك (بیرکاری و پزیشکی و کیمیاو... هتد) ئەوە، هەر لە ئارادا نەبووە ـ هەروەهاش، زانستی گەردوون و فەلسەفەش، کە ئەویش هیچی لێ پەیدانەبوو، هەر هەمووی بێ خاوەن بوونە و کەس خۆی لە قەرەی نەداوە، بەنموونە، (موفق الدين بن محمد بن يوسف بن محمد بن قائد الاربيلی) ماوەیەکی زۆر کەم، خووی دایە شیکردنەوەی (ئیقلیدس)[1] و بەشێك لە (المجسطي)[2]، بەڵام هەر زوو بێزای و لێی بێزار بوو، گەڕایەوە سەر ئەدەب و رێزمان و، خۆی بۆ تەرخان کرد[3].

هەموو، ئەوانەش کە دەهاتنە هەولێر، هەر لەسەر ئەو بەزم و رێسایە رەفتاریان دەکرد و، توخنی زانستی جەڕەباندن نەدەکەوتن، کەمێکیان نەبێ، بەنموونە، وەك

---

[1] ئیقلیدس: وشەیەکی یۆنانییە، ئەسڵەکەی (کلید)ە، کراوە بە عەرەبی و، بووە بە ئیقلیدس، واتا (کلیل). بنۆڕە (تاج العروس) ٤٧٢/٢. هەرچی حاجی خەلیفەیە، ئەوە، ئەو، دەڵێت: ئەم وشەیە لە دوو برگە پێکهاتووە، یەکەمیان (ئیقلی) واتا (کلیل)، دووەمیان (دس) واتا: (هەند، بڕ) و، وشەکەش بە گشتی دەبێتە (بڕی ئەندازە). بنۆڕە (کشف الظنون ١٣٧/١).

[2] المجسطي: ئەکا زانینی گەردوون ـ زانستی گەردوون، یان لێکۆڵینەوە لە کۆمەڵەی خۆر. بنۆڕە (الموسوعة العربية الميسرة، ص ١٦٤٨. خاوەنی (کشف الظنون ١٥٩٤/٢)یش دەڵێت: مانای (زانینی پەیکەر)ە، زانستی پەیکەر، لەو رێسایانە دەکۆڵێتەوە کە بە بەڵگەی تەواو، دۆخی گەردوون و پێگەی زەمین دەسەلمێنن.

[3] السيوطي، بغية الوعاة ٢٨٦/١. لە جێگایەکی تردا باسی ئەم رێزمانزانەش دەکەین.

(مهذب الدين ابن الحاجب الدمشقي)[1]، ئەم زانایە، زانستی پزیشکیی دەخوێند و، بیرکاری بە دروستی دەزانی و، سەری لە ئەندازەش دەردەچوو، پاشان چوو بۆ هەولێر و، لەوێ چاوی کەوت بە (ابو شجاع فخرالدين محمد بن علي بن شعيب المعروف بابن الدهان المحاسب البغدادی/ت ٥٩٠ك/١١٩٤ز)[2] کە ئەویش لە هەولێر بووە[3]. ئیدی لەگەڵ ئەودا، خەریکی فێربوونی (ژێ)یەکە (الزيج)[4] بوو، کە (ابن الدهان الحاسب) دروستی کردبوو، تا بە تەواوی فێری خوێندنەوەی بوو، پاشان بە دەسخەتی خۆی نووسییەوە و گەڕایەوە بۆ دیمەشق[5].

سەرچاوەکان لەوەزیاتر باسی هیچ چالاکییەکی (ابن الدهان المحاسب) ناکەن کە لە مەیدانی زانستیدا، لە هەولێر نواندبێتی. دەڵێن سەرباری ئەوەی کە لە مەسەلە بیرکارییەکاندا دەستی باڵای هەبووە، حەدیسخوانیش بووە و، کتێبێکیشی بە

[1] بەرواری مردنیمان نەدۆزییەوە، بەڵام (أبو أصيبعة) دەڵێت: (مهذب الدين) هەر خزمەتی سەلاحەددینی ئەییوبیی کردووە، لە ساڵی (٥٨٩ك/١١٩٣)شدا سەلاحەددین مردووە و، ئەویش چووەتە (حماة) و، لەوێ پاش دوو ساڵ مردووە: (عيون الانباء ٢٩٩/٣)، واتا لە ساڵی (٥٩١ك)دا مردووە.

[2] تەنیا (ابوشامة) دەڵێت: ئەم (أبو شجاع)ە لە ساڵی (٥٩٢ك)دا مردووە، بنۆڕە: (ذيل الروضتين، ص٩). بەڵام (ابن تغرى بردى) جارێك دەڵێت لە ساڵی (٥٩٠ك)دا مردووە: (النجوم الزاهرة ١٣٦/١)، جارێکیش دەڵێت: لە ساڵی (٥٩٢ك)دا مردووە: (م. ن. ١٣٩/٦).

[3] ابن أبي اصيبعة ٢٩٨/٣.

[4] الزيج: ژێ: حسابێکی تایبەتە، ڕەوگەی ئەستێرە گەڕۆکەکان لە ساڵێکدا نیشان دەدات، بە فارسی پێی دەڵێن (زە) واتا (ژێ) پاشان کراوە بە عەرەبی و بووەتە (زيج): سەیری پەراوێزی کتێبەکەی (عمادالدين الاصفهانی) بکە: (خريدة القصر وجريدة العصر) ـ القسم العراقي ـ الجزء الثانی، تحقيق محمد بهجة الأثري، مطبعة المجمع العلمي العراقي ١٩٦٤، ص ٣١٤.

[5] ابن ابي اصيبعة ٢٩٨/٣.

نـــاوی (غريــب الحــديث) بـــه شـــازده جلّــد نووســـيوه و[١]، کتێبـــی لەســـەر مـــاددەی مێژوويش[٢] داناوه و، کتێبی زۆری دیکەشی هەیه[٣].

لـه زانایـان، شـێخ (أبـو عمـر اثيرالـدين المفضل ابـن المفضل الابهري)يـش لـه سـاڵی (٦٢٥ك/١٢٢٨ز)دا سەری له هـەولێر داوه، ئەمەيـه کـه (ابـن خلکـان) وەسفی دەکات و دەڵێت: خاوەنی (التعليقة في الخلاف والزيج والتصانيف المشهوره)یه[٤]. ئـەم شـێخه لـه خانـــەی حەديـــسی (المظفريـــة) ميـــوان بـــووه. (ابـــن خلکـــان) يـــەکێك بـــووه لـــه قوتابييەکانی و له دەرسەکانيدا ئاماده دەبوو[٥]. (القزوينی)يـش دەڵێـت: ئـەم شـێخه، له زانستی ئەندازەدا وێنەی نەبوو[٦].

- **بنەماڵه زانستدۆسته بەناوبانگەکانی ئەو سەردەمەی هەولێر:**

يەك: بنەماڵەی (خلکان)

نـــاودارترين بنەماڵـــه و، کەڵـــه زانـــا لـــەم ئەمارەتـــەدا هەڵکـــەوتبن، بنەماڵـــەی (ابـــن خلکان)ه[٧].

---

[١] ابن خلکان ١٠٥/٤. (ابن ابي اصيبعة) دەڵێت: ده جلّده، ٢٩٨/٣.

[٢] ابن خلکان، م. ن.

[٣] ابـن ابـي اصـيبعة، ص. ن. باسـی (أبـن دهـان) لـه (القفطـي)دا هـاتووه، انبـاء الـرواة، ١٩١/٣ ـ ١٩٣. المنذري، التكملة ٣٩٧/١ ـ ٣٩٨. ابن الفوطي، تلخيص مجمع الآداب، ق ٤، جـ/٣٤٧. الـذهبي، العبر ٢٧٤/٤ ـ ٢٧٥. الصفدي، الوافي ٤/ ١٦٤ ـ ١٦٥.

[٤] ابن خلکان ٣٩٧/٤.

[٥] م. ن. ص.

[٦] القزويني، آثار البلاد، ص ٤٦٣.

[٧] زۆربـەی مێژوونووسـان دەڵـێن: بـاپيره گـەورەی ئـەم بنەماڵەيـه (خلکـان)ی نـاوبووه، واتـا: (ابـن خلکان)ی رەوشنووس بەچوار پشت دەچێتەوه سـەر ئـەو. بنەماڵەکـه بـه ئەسـڵ خـەڵکی گونـدێکن، پاشان ناوی بنەماڵەکه بەسەر گوندەکەشدا براوه. دکتور (احسان عباس) بـەرگی دووەمـی/ ورقـەی (٢٧٣) کتێبی (تأريخ أربل)ی (ابن المستوفي) خوێندووەتەوه که (سامي الصقار) له ئنگلستانەوه بـۆی ناردبوو، دەڵێت: (ابن المستوفي) هيچ گومانی تێدا نەهێشتووه و دەڵێت (خلکان) ناوی گوندەکەيه و،

ئـەم بنەماڵەیـە، گـەلێ مـەلاو قـازی و مامۆسـتای لێ کەوتووەتـەوە، لـە هـەموویان گرنگتر، لە هەولێر، مەلا (أبو عبدالله محمد بهاءالدین ابن ابراهیم ابـن أبـي بکـر بـن خلکـان الاربیلـی)ی[1] بـاوکی مێژوونووسـی ناسـراو بـە (القاضـي شمـس الـدین احمـد) خاوەنی کتێبی (وفیـات الأعیـان) بـووە ـ لـە دەوروبـەری سـاڵی (٥٥٧ك/١١٦٢ز)دا[2]، لـە شاری هەولێر لەدایك بووە. هەر لـەم شارەشـدا گـەورە بـووە، پاشـان چـووە بـۆ وڵاتـی شام و میسر و حیجاز و عیراق، بەدووی حەدیـسدا عـەوداڵ بـووە، شـەریعەتی لەسـەر مەزەبی شافیعی لە موسڵ تەواو کرد، ئنجا دووبارە، بۆ خوێنـدنی زیـاتر چـووەوە بـۆ بەغـدا و، لـەوێ لـە مەدرەسـەی (النظامیـة)، زانـستی خوێنـدووە و، هـەر لـەو

بە ناوی بنەماڵەکەوە ناونراوە، بنۆڕە مقدمـة (وفیـات الاعیـان) ط ١٩٧١، جـ ٧، ص ١٧. ئـەم گونـدە، چەند ساڵێکە کراوە بە ناحیە و سەر بە قـەزای رانیەیـە لـە پارێزگـای سـلێمانی. بنـۆڕە وتارەکـەی (ناجی عباس، بەزمانی کوردی، بـە سـەردێڕی (لاپەڕەیـەکی زێـڕین لـە مێـژووی هـەولێر) گۆڤـاری گەلاوێژ (١ ـ ٢) ساڵی سێیەم /١٩٤٢ لاپەڕەی (١٣). لەو وتارەدا ئاماژە بە جێگەی گوندەکە دەکات.

[1] ئـەم بنەماڵەیـە کـوردە، بنـۆڕە: (ابـن الـشعار: مخطـوط، عقـود الجمـان، جـ ١، ترجمـة احمـد بـن عبدالرحمن... ابن خلکان ابن عم المؤرخ. ابن الصابوني، تکملة اکمال الاکمال، ص ٢٣١. (کمـال الـدین ابو الفتح موسی ابن احمـد)ی کـوڕی (ابـن خلکـان)ی مێـژوونووس، کاتـێ لـە کتێبـی (المختـار)ەکـەی خۆیدا کە کورتەی ژیاننامە ناودارەکانی نـاو کتێبـی (وفیـات الاعیـان)ی تێـدا نووسـیوەتەوە، باسـی باوکی دەکات و، دەڵێت: (باوکی باسی خۆی بۆ کردووە و پێی گوتووە کە ئێڵەکەیان کوردە — پاشان دەڵێت کە گوتوویەتی (محمد بن ابراهیم) دەچێتەوە سەر (ابن مالك بن جعفر بن یحیـی بـن خالـد البرمکـي). بنـۆڕە پێـشەکیی کتێبـی (وفیـات الاعیـان) ط/١٩٧١ جـ ٤ صـفحة (ط) (ناشـزانین ئـەم بنەماڵەیە، چۆن چۆنی دەچنەوە سەر رەسەنی کورد و، دەشچنەوە سەر بەرمەکییـەکان). هـەروەها بنۆڕە: الحسیني، مخطوط (صلة التکملة) ١١٦/٢. هەندێ سەرچاوەش هەیە، رەسەنی ئـەم بنەماڵەیـە تەنیا دەبەنەوە سەر بەرمەکییەکان و باسی کورد ناکەن، وەك: (الیونیني، ذیل مرآة الزمـان ١٤٩/٤). الـصفدي، الـوافي بالوفیـات ٣٠٨/٧. الـسبکي، طبقـات الـشافعیة، ط/الحـسینیة ١٤/٥. طـاش زادە کـبری، مفتاح السعادة ٢٥٦/١. النعیمي، الدارس في تأریخ المدارس ١٩٢/١. وغیرها.

[2] المنذري، التکملة ٨٠/٤ ـ ٨١. الاسنوي، طبقات الشافعیة ٤٩٦/١.

قوتابخانەیەشدا بە (معید) دامەزراوە[1]. لە لای شێخ (یحیى ابن علي بـن فضلان - ت ٥٩٥ك/١١٩٩ز) و لە لای شێخ (یعیش بن صـدقة بـن الفراتـی) (ت ٥٩٣ك/١١٩٦ز) گـوێگر بـووە. هــەروەها لــە لای (أبــي الفــرج عبــدالمنعم بــن عبــدالوهاب بــن كلیــب (ت ٥٩٦ك/١٢٠٠ز)و، لە لای (أبو القاسم یحیی بن اسعد ابن بـوش (ت ٥٩٣ك/١١٩٦ز) دەرسـی خوێندووە، ئنجا لە بەغداوە، دووبارە چووەتەوە بۆ موسڵ و، لە موسـڵ چـواردە سـاڵ ماوەتەوە، پاشان گەڕاوەتەوە بۆ هەولێر و، لـە هـەولێریش، لای (ابـو علـي حنبـل بـن عبدالله بن فرج الرصافي المكبر) (ت ٦٠٤ك/١٢٠٧ز) گوێی لە حەدیس گرتووە. هەروەها، لـە لای (أبـي حفـص عمـر بـن طـبرزد ت ٦٠٧ك/١٢١٠ز) و (أبـو القاسـم عبـدالله ابـن عبدالغني بن محمد) و، (أبو الفـرج محمـد بـن عبـدالرحمن بـن أبـي العـز الواسـطي)[2] گوێی لە حەدیس راگرتووە.

شان و شەوكەتی مـەلا (بهاءالـدین محمـد ابـن خلكـان) لـە شـارەكەی خۆیـدا، زیـاتر بــرەوی ســەند و، لــە فــەتوادا ئامــاژەی پــێ دەدرا و، لــە لای ســەرداری هــەولێر موزەففەرەددین گۆگبوری پلەو پێگەی دیاری وەرگـرت و لـە قوتابخانـەی (المظفریـة) بـە وانـەوان (دەرسـبێژ) دایمەزرانـد. ئیـدی لـەم قوتابخانەیـەدا بـەردەوام دەرسـی دەگوتەوە، تا لە ساڵی (٦١٠ك/١٢١٣ز)دا[3] كۆچی دوایی كرد.

یەكێكی دی لە رۆڵە هەڵكەوتووەكانی ئەم بنەماڵەیە، مەلا (نجـم الـدین أبـو حفـص عمـر ابـن ابـراهیم بـن أبـی بكـر بـن خلكـان)ی بـرای مـەلای نـاوبراو و مـامی (ابـن خلكـان)ی مێـژوونووس بـوو. ئـەم مەلایـە فێـری فقهـی مـەزهەبی شـافیعی بـوو، لـە هەولێریش لە لای (أبو حفص عمر بن طبرزد) گوێی لە حەدیس دەگرت. پاشان چوو بۆ مەككە و لەوێش، حەدیسی لە لای (أبو عبدالله محمد ابن اسماعیل بن أبي الصیف) دەخوێنـد. (ابـوالفرج یحیـى بـن محمـود الثقفـي) و (عبـدالمنعم ابـن عبـدالوهاب بـن

[1] الأسنوي، م. ن. ص.

[2] المنذري، التكملة ٨١/٤.

[3] م. ن. ص: ٨٠. الأسنوی، طبقات الشافعیة ٤٩٦/١.

کلیب) و مامۆستایانی دیکەش ئیجازەیان داوەتێ. لە تەنیشت (حەرەمی شەریف)یشەوە، چەند ساڵێك حەدیسخوان بووە و تێیدا سەرگەرم بووە. پاشان گەڕاوەتەوە بۆ شارەکەی خۆی و، لە قوتابخانەی (المجاهدیة)دا[1] کە (مجاهدالدین قایماز) دایمەزراندبوو دەرسی گوتووەتەوە و، بەردەوام بووە لەسەری، تا لە رەمەزانی (٦٠٩ك/١٢١٢ز)دا کۆچی دوایی کرد. بە قسەی (المنذري)یش[2]، لە گۆڕستانە گشتییەکەدا نێژراوە. بەو جۆرەی باسمان کرد، هەردوو برای خەلەکانی (بهاءالدین محمد) و (نجم الدین عمر)، لە هەولێر، لە سەردەمی موزەففەرەددین گۆگبوریدا، هەریەکە و لە قوتابخانەیەکی ئەم شارەدا دەرسی داداوە.

بەڵام براکەی دیکەیان، مەلا (رکن الدین أبو یحیی الحسین بن ابراهیم بن أبي بکر ابن خلکان) لە مەزەبی دەزانی و، لە لای (أبو الفرج یحیی بن محمود الثقفي) حەدیسی خوێندووە و، خۆیشی، لە هەولێر، حەدیسی[3] بۆ خەڵك خوێندووەتەوە و ـ بە قسەی (الصفدي)یش[4] ـ لە چەند قوتابخانەیەکی هەولێردا وانەی گوتووەتەوە و، هەر لەم شارەدا لە (ذي القعدةی ٦٢٣ك/١٢٢٦ز)دا کۆچی دوایی کردووە.

بێجگە لە برایانی خەلەکانی[5]، هەر لەم بنەماڵەیەدا کەسێکی تریش بە ناوی (ظهیرالدین الجنید بن عیسی بن ابراهیم بن أبي بکر بن خلکان) کە هەر لە هەولێر، لە ساڵی (٥٩٣ك/١١٩٧ز)دا. لە دایك بووە، هەڵکەوت. ئەمیش هەر هەواداری حەدیس

---

[1] المنذري، التکملة، ٣٥/٤.

[2] م. ن. ص، ژیاننامەشی لە: (السبکی، طبقات الشافعیة الکبری، ط/الحسینیة ١٣٠/٥. الأسنوي، طبقات الشافعیة (٤٩٥/١)دا هەیە.

[3] الصفدي، مخطوط، الوافي بالوفیات، جـ ١١، ورقة ٥٦. الاسنوي، طبقات الشافعیة ٤٩٥/١.

[4] الصفدي، م. ن. و.

[5] لە کەمی، دوو برای دیکەیان هەبووە: (عیسی) و (عبدالرحمن).

بوو، له ساڵی (٦٦٥ك/١٢٦٧ز) له دیمەشق گیانی سپارد و، له لاپاڵی كێوی (قاسیون)[1] نێژرا. هەروەها، (القاضي ابو بكر شبلي بن الجنید بن ابراهیم)یش، هەر لەم بنەماڵەیەدا كەوتە بەرچاو. ئەمیش له ساڵی (٥٧٦ك/١١٨٠ز)دا، له هەولێر له دایك بووە. ئەم كەوتە وڵاتی میسر و، لەوێ قەزاوەتی شاری (أخمیم)ی له (صعید)ی وڵاتی میسر گرتە دەست و، هەر لەو شارە له ساڵی (٦٥٣ك/١٢٥٥ز)دا مرد[2].

(أبو عبدالله بهاءالدین محمد بن محمد بن ابراهیم ابن بكر بن خلكان)ی برای (شمس الدین احمد ـ ابن خلكان -)یش، له هەولێر له ساڵی (٦٠٣ك/١٢٠٦ز)دا، له دایك بووە و، پێگەیشتووە و كەوتووەتە بەرچاو. ئەمیش، هەر له هەوادارانی حەدیس بووە و، - وەك (الصفدی)یش باسی دەكات ـ (له هەموو خەسڵەتەكانیدا، وێنەی نەبووە. ئەم، بوو بە قازیی شاری بعلبك و، هەر لەو شارەدا، له ساڵی (٦٨٣ك/١٢٨٤ز)دا كۆچی دوایی كرد و له گۆڕستانی دەرویش (عبدالله الیونیني) شاردیانەوە[3].

راستیشت دەوێ، لەناو رۆڵەكانی بنەماڵەی خەلەكانیدا له هەموویان هەڵكەوتووتر و ناودارتر و بەرچاوتر، رەوشتنووسی ناسراو (شمس الدین احمد بن محمد بن ابراهیم)ی خاوەنی كتێبی (وفیات الاعیان وأنباء ابناء الزمان مما ثبت بالنقل أو السماع أو اثبتهُ العیان)ە، كە ـ وەك، خۆی قسەی بۆ (كمال الدین ابن

---

[1] الیونیني، ذیل مرآة الزمان ٣٦٥/٢. احمد بن محمد بن عبدالرحمن الحسینی، مخطوط: (صلة التكملة لوفیات النقلة)، مجلد ٢ ورقة ٥٦، مجلد ٢ ورقة ٥٦.

[2] ابن الصابوني، تكملة إكمال الاكمال، ص ٢٣١ ـ ٢٣٢. السبكي، طبقات الشافعیة الكبری، ط الحسینیة ٥٧/٥. الحسینی، مخطوط صلة الحسني مجلد ٢، ورقة ١١٦.

[3] الصفدي، الوافي بالوفیات، ط ١٩٦٢، جـ ١ ص ٢٠٣ ـ ٢٠٤.

(جرجي زیدان) دەڵێت: كتێبێك له كتێبخانەی ئۆكسفورد هەیە بە ناوی: (التأریخ الاكبر في طبقات العلماء واخبارهم) گوایا كتێبی (بهاءالدین محمد بن محمد بن خلكانە كە له (٦٨٣ك)دا مردووە، بنۆڕە كتێبی (تأریخ آداب اللغة العربیة) جـ ٣، ١٧٤. بەڵام هیچ كەسێك، نەخاسمە (الصفدي) كە ئاماژەی بە كورتە باسێكی ژیانی كردووە ـ ناوی ئەو كتێبەی نەهێناوە.

الشعار)[1] كردووه -، له هەولێر لەدایك بووه، یان خۆی له كتێبەكەیدا دەڵێت: له ساڵی (٦٠٨ك/١٢١١ز)دا له هەولێر له ناو قوتابخانەكەی سوڵتان (الملك المعظم موزەففەرەددین ابن زین الدین)دا[2] لەدایك بووه... له ساڵی (٦٨١ك/١٢٨١ز)دا، كۆچی دوایی كردووه.

لەم شارەدا گەوره بووه و، لەم شارەدا خوێندوویەتی و (صحیح البخاري)یشی له لای (أبو جعفر محمد بن عبدالله بن المكرم الصوفي) (ت ٦٢١ك/١٢٢٤ز) خوێندووه و گوێی لێ گرتووه، ئیجازەشی له (المؤید الطوسي) و (عبالعزیز الهروي) و (أم المؤید بنت الشعري زینب بنت عبدالرحمن (ت ٦١٥/١٢١٨ز)[3] وەرگرتووه و، (الخلاف)یشی لەسەر دەستی شێخ (أبو عمر أثیرالدین الفضل بن الفضل الابهري) خاوەنی ئەو كتێبه بەناوبانگانەدا خوێندووه، كه (ابن خلكان) وەهای وەسف كردووه. ئەم شێخه له ساڵی (٦٢٥ك/١٢٢٩ز)دا سەری له هەولێر داوه[4].

(ابن خلكان)، له نێوان هەولێر و موسڵدا ده جار زیاتر هاتووه و چووه[5] پاشان، له رەمەزانی (٦٢٦ك/١٢٢٩ز)دا، به یەكجاری هەولێری بەجێ هێشت، كه چەندین جار له كتێبەكەیدا ئەو باسه دەڵێتەوه، واتا بەر لەوەی تەمەنی بیست ساڵان تەواو بكات لەم شاره دەرچووه و، چووەته حەڵەب، حەڵەبیش، ئەو دەمه (الملك الظاهر غیاث الدین)ی كوڕی سەلاحەددینی ئەیيوبی حوكمی تێدا دەكرد، لەبەر ئەوه ببوو به قیبلەی هزرمەندان و نزرگەی مەلایان[6]، دیاره ئەمیش هەروا سەرەڕۆیانه رووی لەم

---

[1] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ١، ترجمة احمد بن محمد ابراهيم ابن خلكان.

[2] وفيات الاعيان ٩٢/٢، ط ١٩٤٨.

[3] ئەم ئافرەته زانایه، كه له ساڵی (٦١٠ك)دا، گەیشته هەولێر و، له (المدرسة المظفرية) میوان بوو، ئیجازەی دا به (ابن خلكان)ی مێژوونووس: (وفيات الأعيان ٩٢/٢). هەرچەندیشه، ئەوكات (ابن خلكان) تەمەنی له دوو ساڵان زیاتر نەبوو. ئەوەبوو، باسمان كرد.

[4] م. ن، ٣٩٧/٤.

[5] م. ن، ٢٦/٥.

[6] م. ن، ٨٧/٦.

شـاره نـەكردووە، نەخاسمـە باوكيـشى پێوەندييـەكى دۆسـتانەى گـەرمى لەگـەڵ (أبـو المحاسن بهاءالدين يوسف)ى قازيى حەڵەبدا هـەبوو، كـە بـە (ابـن شـداد)ى... خـاوەنى كتێبى (النوادر الـسلطانية والمحاسـن اليوسـفية)[1] ناسـراو بـوو. واديـارە (ابـن خلكـان) لەسـەر ڕەزامەنـديى موزەففـەرەددين گۆگبـورى هـەولێرى بـەجێ هێـشتووە، بـەو نامەيەدا، ديـارە بـە (ابـن خلكـان)دا ناردوويـەتى بـۆ قازييەكـەى حەڵـەب و داواى لـێ كردووە كە ئاگاى لەم مەلا هەرزەكارە ببێ و چاودێريى بكات. (ابـن خلكان) دەڵێت: ((سوڵتانى ولاتەكەمان، (الملك المعظم موزەففەرەددين گۆگبورى) نامەيـەكى پـڕ مانـاى بۆمان نووسى بۆ قازى (ابى المحاسن يوسف ابن شداد) نووسيبووى: تۆ خۆت دەزانيـت كە ئەم دوو كوڕە[2] چييان پێويستە، هەردووكيان كـوڕى بـرام و كـوڕى بـراتن، ئيـدى پێويـست ناكـات هيـچى ديكـەت پـێ ڕاسـپێرم))[3]. لەبـەر ئـەوە (قـازى) بـەرێزەوە پێشوازيى لـێ كـرد و، هـەموو شـتێكى بـۆ دەسـەبەر كـرد و، لـە مەدرەسـەكەى خـۆى دايكـرد (دايبەزانـد). بـە دەرچـوونى (ابـن خلكـان)يـش، لـە هـەولێر، ئەسـتێرەى كلتوورى و ڕۆشنبيرى ئەم بنەماڵەيە لە ئاسمانى هەولێر، ئاوابوو[4].

---

[1] م. ن. ص.

[2] برايەكيشى لەگەڵ خۆى بردبوو، پێدەچێ (بهاءالدين محمد)ى ناوبراو بووبێت.

[3] ابن خلكان ٨٧/٦.

[4] وا، باشترە، لێرەدا لەسەر باسى ڕەوشى (ابن خلكان) لەوە زياتر نـەڕۆين، تـەنيا ئەوەنـدە دەڵێين كە پاشتر حەڵەبيشى بەجێ هێشت و، لـە دوا دواى سـاڵى (٦٣٥ك/١٢٣٨ز)دا گەيـشتە قـاهيرە: (وفيـات الاعيـان ٩٧/٦). پاشـان چـەندين جـار لـە نێـوان قـاهيرە و ديمەشـقدا دەهـات و دەچـوو، دواجـار لـە ديمەشق گيرسايەوە و بوو بە قازيى شارەكە، پاشان بوو بە مەلاى وانە بێژ، تا لـە كۆتـايى ڕەجـەبى (٦٨١ك/١٢٨١ز)دا كۆچى دوايى كرد و، لە دامێنى چياى قامسيوندا، سپارديان. مێـژوو نووسـێكى زۆر، ڕەوش و ڕەوشتيان تۆمار كرد، ئەمانەش هەنـدێكيانن: ابـن الـشعار، مخطوط (عقـود الجمـان) جـ ١ سيرة (احمد بن محمد بن ابراهيم ابن خلكـان). اليـونيني، ذيـل مـرآة الزمـان ١٤٩/٤ ـ ١٦٥. الـصفدي، الوافي بالوفيات ٣٠٨/٧. اليافعي، مرآة الجنان ٤/ ١٩٣ ـ ١٩٧. النعيمي، الدارس في تـأريخ المـدارس ١٩١/١ - ١٩٣. طاش كبرى زاده، مفتاح السعادة ٢٥٦/١ ـ ٢٥٧. السخاوي، الاعلان بالتوبيخ، ١٥٢. السيوطي، حـسن

دوو: بنەماڵەی (ابن المستوفي)

هەر لەو سەردەمەدا، کەڵە زانایەکی دی، لە هەولێر، بەناوی (أبو البركات المبارك المنعوت بشرف الدين ابن المستوفي الاربيلی) کە هەم ئەدیب و، هەم مێژوو نووسیش بوو، ناوبانگی دەرکرد. ئەم مێژوو نووسە ئەدیبە لە مانگی شەووالی (٥٦٤ك/١١٦٩ز)دا[1]، لە قەڵاکەی هەولێر لەدایك بوو، هەر لەم شارە پەروەردە بوو، لە قوتابخانەکانیدا خوێندی. (ابن المستوفي) وەك باسمان کرد لە بنەماڵەیەکی رەسەنی رۆشنبیر بوو، بەر لە سەردەمی ئەتابەگیان، باوکی و باپیریشی کارمەندی کۆکردنەوەی داهاتی ئەمارەتەکە بوون. (ابو الحسن صفي الدين علي المبارك)ی مامیشی، کتێبی (نصيحة الملوك)ی ئیمام (أبي حامد محمد الغزالي)ی (ت ٥٠٥ك/ ١١١١ز)ی لە زمانی فارسییەوە کرد بە عەرەبی[2].

(ابو البركات المبارك) خوێندەواری و کلتووری چڕوپڕی جۆراوجۆری بە دەست هێنا، بەڵام لەبەر ئەوەی مێژوو نووسی هەولێر بوو، ناوبانگی زیاتر دەنگی دایەوە، کتێبێکی بەناوی (نباهة البلد الخامل ومن ورد عليه من الاماثل)[3] دانا کە (تأريخ أربيل)یشی، پێ دەڵێن. ئەم کتێبە چوار سەد جڵد بوو[4]، بە سەرچاوەی کتێبی

المحاضرة ٥٥٥/١. ابن طولون، قضاة دمشق، ٧٦. والدراسة القيمة التي كتبها عنه الدكتور احسان عباس في مقدمة (جـ ٧) من وفيات الاعيان، ط بيروت ١٩٧١.

[1] المنذري، التكملة، بالرونيو ١٦٢٨/٨. ابن خلكان ٢٩٨/٣. ابن أبي عذيبة، انسان العيون، ص ٣٠٩. السيوطي، بغية الوعاة، ٢/ ٢٧٢.

[2] ابن خلكان ٢٩٨/٣.

[3] وەك (ابن الشعار) گوتوویەتی: م. ن. بەڵام (الصفدي) ناوی ئەم کتێبەی کردووە بە (نباهة البلد الخامل بمن ورده من الاماثل) بنۆڕە: (الوافي بالوفيات ٢٨٦/١). حاجی خەلیفەش، لە (کشف الظنون في أسامي الكتب والفنون)دا هەروەها دەڵێت.. مجلد ٢، ص ١٩٢٣. هەرچی (اسماعيل البغدادي)یە، ناوی کتێبەکە بەم شێوەیە دەبات: (نباهة البلد الحافل بما ورد من الاماثل في تأريخ اربل) بنۆڕە (هدية العارفين)، مجلد ٢ ص ٣، لەوانەیە (الصفدي) راست بێ.

[4] ابن خلكان ٢٩٤/٣. السيوطي، بغية الوعاة ٢٧٢/٢. طاش كبرى زاده، مفتاح السعادة ٢٦٩/١. ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب ١٨٧/٥. الخوانساري، روضات الجنات ٦٥٧. (السخاوي) دەڵێت: ئەم کتێبە

(عقـود الجمـان في شـعراء هـذا الزمـان)ی (ابـن الـشعار الموصـلي) لـه قەڵـەم دەدرێـت و بووەتە سەرچاوەیەكی گرنگی (وفيات الاعيـان)ەكـەی (ابـن خلـدون)یـش كـە بـەدەمی خـۆی باسـی كـردووە[1]. بـەڵام نـاوی كتێبەكـە ناڵێـت و، تـەنیا بـەناوی (تـأريخ أربـل) ئاماژەی پێدەدات. (الحـصان)یـش، ئـەو كتێبـە، بـە كتێبـی (تـأريخ بغـداد)ەكـەی (ابـن الخطيب البغدادي) و، بە كتێبی (تـأريخ دمـشق)ەكـەی، (ابـن العـساكر) دەچـوێنێت[2]، چونكە (ابن المستوفي) لاپەڕەكانی كتێبەكەی ـ بە چەشنی خـاوەنی ئـەو دوو كتێبـەی باسمـان كـرد ـ بـۆ باسـی ڕەوشـی هەولێرییـە ناسـراوەكان و باسـی ئەوانـەش كـە

پێنـج جڵدە: بنۆڕە كتێبەكەی: (الاعلان بالتوبيخ لمن ذم التـأريخ). (فرانـز روزنثـاڵ) لـە كتێبەكـەی خۆیدا: (علم التأريخ عنـد المـسلمين) ـ كـە لـە (الـسخاوي) و (طـاش كـبری زادە)وە، وەری گرتـووە ـ دەڵێت: ژمارەی جڵدەكانی كتێبەكەی (ابن المستوفي) چوار جلدە. بنۆڕە لاپەڕە (٧٧٣) لە كتێبەكەی.

[1] ابن خلكان ٣/٢٩٤.

هـەتا ئێـستا كتێبەكـەی (ابـن المـستوفي) لەسـەر (تـأريخ اربـل) بـە (بـزر) دادەنرێـت لەگـەڵ كتێبـە بزربووەكانی تردا، تەنیا جزمـی یەكـەم نـەبێت كـە بـەر لـە چـەند سـاڵێك لـە لەنـدەن دۆزرایـەوە، ئـەویش پرۆفیـسۆر (ئـاربری) ئاشـكرای كـرد. ئـەم كتێبـە باسـی ڕەوش و ڕەوشـتی حەدیـسخوان و دەروێش و سۆفی و ئەوانەی لـە ئـەوروپا و لـە جێگایـانی دیكـەی جیهـانی ئیـسلام و ئەندەلوسـەوە هاتوونەتە هەولێر، تێدایە. كتێبەكە (٢٣٢) وەرەقەیە. ئەو كەسـەی لەبـەری گرتووەتـەوە لـە سـاڵی (٦٤١ك/١٢٤٣ز)دا تەواوی كردووە، واتا دوای چوار ساڵ لە مردنـی (ابـن المـستوفي)، بنـۆڕە بڵاوكـراوەی (اخبار التراث العربي) كـە پـەیمانگای دەسنووسـەكانی سـەر بـە كۆمكـاری عـەرەبی لـە قـاهیرە دەری دەكات: - العدد/٣٢ لسنة ١٩٧٢ ص ٣ ـ (سامی الصقار)ی باڵیۆزی پێشتری عیراق لە یوگوسلافیا، پێش زیاتر لە سێ سـاڵ دەسـتی كـردووە بـە سـاغكردنەوە و بڵاوكردنـەوەی ئـەم كتێبـە كـە بەشێكە لـە نامەی دكتۆراكەی لە زانكۆی كمبردج لە ئنگلستان لەسەر ماددەی (ابن المستوفي)، وەهـاش چاوەڕوان دەكرا لە نیوەی ساڵی ١٩٧٣ تەواوی بكات.

[2] عبـدالرزاق الحـصان، نظـرة عـابرة في شمـال العـراق، ١٩٤٠ ص ٥٨. بـە قـسەكانی (الحـصان)دا دەردەكـەوێت كـە ئـەم كتێبـەی (ابـن المـستوفي)ی نـەدیوە. ئـەو، پێدەچـێ، بەڕاسـتی ناونیـشانی كتێبەكەی هەڵدابێ، بەڵام خەیاڵ و خەمڵە، نەیدیوە.

هاتوونەتە ئەم شارە، تەرخان کردووە. دەشگێڕنەوە، دەڵێن: (سليمان ابن عبدالله بن أبي الحسن الزنجانی) کتێبەکەی (ابن المستوفي)ی کورت کردووەتەوە[1].

لە بواری ئەدەب و زمانیشدا، (أبو البركات) کتێبی (النظام في شرح شعر المتنبي وأبي تمام)ی بە دە جڵد داناوە، هەروەها کتێبی (اثبات المحصل في نسبة أبيات المفصل)[2] بە دوو جڵد داناوە، باسی ئەو بەیتانەی تێدا دەکات کە (الزمخشری)[3] لە کتێبی (المفصل في النحو)ەکەی خۆیدا بە بەڵگە و سەرچاوەی داناون. (ابن المستوفي) کتێبێکی دیکەی بەناوی (سر الصنيعة) و کتێبێکی تریشی بەناوی (أباقماش) داناوە، گەلێ قسەی شۆخی و گاڵتە و گەپ و ئەدەبی تێدا کۆ کردووەتەوە[4]. زیاتریش لەم کتێبانەی، قوتابیەکەی ناوی چەند کتێبێکی دیکەش دەڵێت کە دایناون وەك: (الممتع المزمن) و کتێبی (الخيل) و، (جامع الاوراق) و (قناعة الناصر وكفاية المحاضر) کە پڕن لە شیعری جوانی هەڵبژاردە، هەروەها کتێبی (مشارق الأنوار ومطالع العذار)[5].

---

[1] السخاوی، الاعلان بالتوبيخ، ص ١٢١.

[2] (قطلوبغا) دەڵێت: (الحسن بن محمد بن الحسن بن حيدر) کە لەساڵی (٦٥٠ك/١٢٥٠ز) لە بەغدا مردووە کتێبی (شرح ابيات المفصل)ی هەبووە، بنۆڕە: (تاج التراجم في طبقات الحنفية) ص ٢٤.

[3] الزمخشری: (ابو القاسم محمود بن عمر بن محمد بن عمر الخوارزمي)یە، کەڵە زمانەوان و ڕێزمانزانی سەردەمی خۆیەتی، کتێبی (الكشاف) و (المحاجات في المسائل النحوية) و(الفائق) و (أساس البلاغة) و (المفصل في النحو) و دەیەها کتێبی دیکەشی داناوە (ت ٥٣٨ك/١١٤٤ز)، بنۆڕە: (وفيات الاعيان ٢٥٤/٤، ط ١٩٤٨).

[4] ابن خلكان ٢٩٤/٣. اليافعي، مرآة الجنان ٩٥/٤ ـ ٩٦. ابن أبي عذيبة، انسان العيون ٣١٠. السيوطي، بغية الوعاة ٢٧٢/٢. ابن العماد، شذرات الذهب ١٨٧/٥. الخوانساري، روضات الجنات، ص ٦٥٧. لە قاهیرەش، لە دار الكتب المصرية، دوو وێنەی دەسنووسی جزمی یەکەمی کتێبی: (النظام في شرح المتنبی وابي تمام) هەیە، کە لە شەرحی شیعرە دالییەکاندا کۆتایی دێت، ٣٨٦ لەوحەی تێدایە، بنۆڕە کتێبی (فهرست المخطوطات)، فؤاد سيد، مطبعة دار الكتب، القاهرة ١٩٦٢، ص ٦٩.

[5] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٦، ترجمة ابي البركات المبارك.

جگە لـەم کتێبانـە، دیـوانێکی شیعریـشی هەیـە، شـیعری جـوانی تێدایـە[1]. ئـەم دوو بەیتە: بە نموونە:

يارب قد عظمت جناية عينه	وعتـا بمـا أبداه مـن أنواره
فاشف السقام المستكن بطرفـه	واستر محاسن وجهه بعذاره

واتا:

تیری غـەمزەی بێژە هەند کاریگەرە	خەنجەرە، تیغە، چـەقۆیـە، نـەشتـەرە
دەردە دارە، خوایە چاری کەی، بەسە	جوانی چی؟ داپۆشە ڕووی ئەم بێفەڕە

کاتێکیش شارانگەڕی بەناوبانگ (ياقوت الحموي) هاتە هەولێر، چەند چامەیەکی بە دەستی خۆی بۆ نووسی، ئەمەی خوارەوەش یەك لەو چامانەیە کە (یاقوت) باسی دەکات:

تذكرنيك الريح مـرّت عليلةً	على الروض مطلولا وقد وضح الفجرُ
وما بعدت دار، ولاشط منزلُ	إذا نحـن أدنتنا الأمـانـي والذكر[2]

واتا:

دەمە دەمی بەیانی بوو سروەی شەماڵی خۆشمروور
بەسـەر مێـرگ و مێرغـوزارا هێنـای لـە دوور
شـنەی تـەڕ و، پـڕ ئـاونگ و بـۆنی چـنوور
دوو دڵ یـەك بـن، بـێ منـەت بـن
نـەماڵ دوورە، نـە مەنزڵگـە بـێ سـنوورە
ڕێ تەختانـە، بـێ خـوار و ژوور

[1] المنـذري، التكملـة، بـالرونيو، ١٦٢٨/٨. ابـن خلكـان، ٢٩٤/٣، ط ١٩٤٨. الـذهبي، العـبر، ١٥٦/٥. ابـن أبـي عذيبة، انسان العيون، ٣١٠.

[2] ياقوت، معجم البلدان، ١/ ١٣٨.

ئاسانە، ڕێگای بێ قسوور.

هەروا ئەم شیعرە ناسکەش، نموونەیەکە لە شیعرەکانی:

ومعانقی حلو الشمائل أهیَفٌ	جمعت ملاحة کل شیء فیه
یختال معتدلاً فان عبث الصبا	بقوامه متعرضاً یثنیه
نشوان تهجم بي علیه صبابتي	ویردّني ورعي فاستحییه
علقت یدي بعذاره و بخدّه	هذا أقبّله وذا أجنیه
لو لم تخالط زفرتي أنفاسه	کانت تنم بنا إلی واشیه
حَسَدَ الصباح اللیل لما ضمّنا	غیضاً ففرق بیننا داعیه[1]

واتا:

لە ئامێزە، ڕوحی سووکە، قەد باریکە
سیمای زێبایە، بەبێ ئەو، ڕۆژی ڕوونـاکم تاریکە
باڵا بەرزە، قیت و قنجە، بێ منەتە، کاتێ دێ و دەچی بە لەنجە لەسەر پەنجە
کە دەیبینم کەللەم مەستە، ئاورم بەردەبی لە جەستە
بەڵام شەرم و تەقیە و حەیا، کەم فرسەتن
بێ مرووەتن. وەکو شمڕی شووم نەگبەتن... هتد

چنگم گیرکرد، هەم لە قژی، هەم لە کوڵمی، ئەمم ماچ کرد، ئەوم ڕنی، هەناسەمان تێکەڵ نەبا، تا بەیانی، هەموو عالەم پێی دەزانی بەیانی هات، لەداخی شەو، هەردووکمان دابڕاین لەخەو.

کەسانێ کە باسوخواسی (ابن المستوفي)یان نووسیوە، هەموویان تەکەز لەسەر توانستی ئەدەبی و پێگەی زانستیی دەکەن، المنذري ـ کە خۆی، ئیجازەی

[1] ابن خلکان، ٣/٢٩٥.

حەدیسدادانی لێ وەرگرتووە ـ دەڵێت: پیاوێکی چاك و زۆر لەبەر و، خۆشگوفتار و خەتخۆش بووە،ماڵەکەشی ببوو بە کۆڕی پیاو چاکان و غەریبان، (بە شێخی بەڕێزی کوڕی شێخی بەڕێز) ناوی دەبات[١]. (ابن خلکان)یش باسی ئاکار و، سەروسەختی لەگەڵ ئەدەب و ئەدیباندا دەکات و دەڵێت: سەرۆکێکی زۆر بە قەدر و بەحورمەت بوو، زۆر خاکەڕا بوو (متواضع)، چاوتێر و خواردەبوو، نانبدە بوو، هەر پیاو چاك و زانایەك بگەیشتابایە هەولێر، زوو سەری لێ دەداو، هەرچی شایانی بوایە، بۆی دەبرد، هەرچی حەزی لێبایە بۆی ئامادە دەکرد، بە تایبەتیش بۆ ئەدەبدۆستان، چونکە ئەدەبدۆستان لە لای ئەو بەبرەو بوون[٢]. دەربارەی کلتوور و رۆشنبیریی ئەم ئەدیبە (ابن خلکان) دەڵێت: فەزڵ و چاکەی زۆر و پڕی هەبوو، چەندین هونەری دەزانی، وەکو، حەدیس و زانستەکانی حەدیس و، مامۆستایانی حەدیس و، ناوەکانیان و، هەرچی پێوەندیی بە حەدیسەوە هەبوو، ئەو، دەیزانی، بگرە، بۆخۆی ئیمامی حەدیس بوو. سەرباری ئەوەش لە هەموو هونەرەکانی ئەدەب و زمان و زانستی عەرووز و، بەیان و شیعریشدا بەهرەمەند بووە[٣]. هەرچی (یاقوت الحموي) هاوزەمەنێتی کە سەری داوە لە هەولێر و، چاوی بەو ئەدیبە کەوتووە، ئەوە، ئەو دەڵێت: ئەدیبێکی راستەقینەو لە ئەدەبدا قووڵبین بووە، ئەدەبدۆستانی خۆشویستووە و، ئەوانی لەبەرتر راگرتووە و، حەدیسی زۆری لە میوانانی هەولێر بیستووە[٤].

(ابن المستوفي) گەلێ، لە مامۆستایانی حەدیس و ئەدەب و رێزمان دەرسیان داداوە، یەك لە مامۆستاکانی (شێخ): (أبو عبدالله موفق الدین محمد بن یوسف البحراني

---

[١] المنذري، التكملة، ط بالرونيو ١٦٢٨/٨. الذهبي، العبر، ١٥٥/٥.

[٢] ابن خلكان ٢٩٤/٣. اليافعي، مرآة الجنان ٩٦/٤.

ابن أبي عذيبة، مخطوط (انسان العيون)، ٣١٠.

[٣] ن. م. ص.

[٤] ياقوت الحموي، معجم البلدان ١٣٨/١.

الأربيلي) بووه كه له ساڵی (٥٨٥ك/١١٨٩ز)دا مـردووه[1]. لـەم شـێخەوە فێـری ئـەدەب و شیعر بووە. (ابو الحرم مكي ابـن ريـان بـن شبّه بـن صالح الماكسينى) كـە ئـەدیب و ڕێزمانزانێكی ناودار و ناسراو بووە و لە ساڵی (٦٠٣ك/١٢٠٧ز)دا مردووە، ئەوە، ئەو لە موسل[2]. دەرسی پێگوتووە. یەكێكی تر، لەو شێخانەی دەرسیان داداوە: (أبـو حفـص موفق الدين عمر أبن بكر محمد بن معمـر البغـدادي الـدارقزى)ی[3] حەدیـسزان بـووە كە لە ساڵی (٦٠٧ك/١٢١٠ز)دا لە بەغـدا مـردووە. ئـەم (أبـو حفـص)ە سـەری لـە وڵاتـی شام و جزيره و هەولێریش دابوو. هەروەها (الفرضي محمد بن محمد بن أبي حنيفـة البغدادي)یش مامۆستای بووە. (الصفدي) دەڵێت: (أبن المـستوفي) بـە دەسـخەتی خـۆی نووسیویە كـە ئـەم (الفرضـي البغداديـە) ئـەدەبی فێركـردووە، ئـەم پیـاوە شـاعیریش بـووە، ماوەیـەك لـە هـەولێر ماوەتـەوە، پاشـان چـووە بـۆ شـاری ئەسـكەندەرییە لـە میـسر و، لـەوێ، لـەناو كەشـتییەكدا لـە سـاڵی (٦٠٢ك/١٢٠٥ز)دا[4] بـن ئـاو كـەوتووە و مردووە.

بێجگە لەوانەی باسمان كردن، (ابن المستوفي) شێخی دیكەشی هەبوون[5].

(ابن المـستوفي) لـە سـەردەمی ئەتابەگیانـدا وەزارەتـی هـەولێری گرتووەتـە دەسـت[6] بـەڵام دوای ئـەوەی كـە موزەففـەرەددین گۆگبـوری لـە سـاڵی (٦٣٠ك/١٢٣٣ز)دا كۆچـی دوایی كرد، ئەویش وازی لە وەزارەت هێناو، دەستی لە سیاسـەتیش بـەردا. كـاتێكیش دوای مردنـی سـەرداری هـەولێر، لەشـكری (المستنـصر) هـەولێری داگـیر كـرد و، مـیر (شمـس الـدين بـاتگين بـن عبـدالله الرومـي) حـوكمی هـەولێری گرتـە دەسـت، ئـەم،

---

[1] المنذري، التكملة، بالرونيو، ١٦٢٨/٨. ابن خلكان ١٠٢/٤.

[2] ابن خلكان ٣٩٥/٤.

[3] (دار القز): گەڕەكێكە لە بەغدا، ابن خلكان ١٢٤/٣.

[4] الـصفدي، الـوافي جــ ١، ص ١٤٣ ـ ١٤٤. باسـی ژیـانی لـە: مخطـوط (عقـود الجمـان)، جڵدی (٦) بـە سەردێڕی ژیانی (محمد بن محمد بن أبي حنيفه) هەیە.

[5] المنذري، التكملة ١٦٢٨/٨.

[6] سەیری بابەتی وەزارەت بكە.

دەستبەجێ ناردی لە دووی (ابن المستوفي) و داوای لێ کرد تێهەڵبچێتەوە و وەزارەتی هەولێر بگرێتەوە دەست و، بشبێت بە جێگری خۆی لە کاروباری دیواندا و مووچەیەکی گەورەشی بۆ ببڕێتەوە، بەڵام (ابن المستوفي) ـ بە قسەی ابن الشعار ـ تووڕە بوو، داواکەی قبوڵ نەکرد، بە بیانووی ئەوەی کە توانای ئیشی نەماوە و، پیربووە و[1]، دەیەوێت لە ماڵ دەرنەچێ و بحەوێتەوە.

کاتێکیش، مەگۆلان لە ساڵی (٦٣٤ك/١٢٣٧ز)دا کەوتنە تاڵان و چەپاوڵی هەولێر (ابن المستوفي) لەگەڵ یاخیبوانی دیکەدا، لە قەڵا خۆی قایم کردبوو، کە دۆخەکەش هێور بووەوە و، ترسەکە رەوییەوە، (بدرالدین لؤلؤ)ی سەرداری موسڵ، حوشترو هێستری بۆ نارد کە ماڵەکەی بار بکات بچێت بۆ لای، بەم جۆرە، (ابن المستوفي) هەولێری بەجێ هێشت و بەرەو موسڵ کەوتەڕێ، لە موسڵ (بدرالدین لؤلؤ) پێشوازییەکی گەرمی کرد و رێزو حورمەتی لێ ناو، لە خانوویەکدا باری خست و دابەزی کە تایبەت بۆ ئەو[2] ئامادە کرابوو. (ابن المستوفي) باقیمەنی ژیانی لە موسڵ بەسەربرد و، لە ساڵی (٦٣٧ك/١٢٣٩ز)دا کۆچی دوایی کرد و لە گۆڕستانی (السابلة) لە دەرەوەی دەروازەی (الجصاصة) بە خاکیان سپارد[3]

سێ: <u>بنەماڵەی (إبن منعة)</u>:

لە ماڵباتە زانستدۆستە ناسراوەکانی تری هەولێر بنەماڵەی (ابن منعة)یە، کە ناوبانگیان لە زانست و وانە گوتنەوەدا، نەك تەنیا لە هەولێر ـ کە شاری خۆیانە ـ و نەك تەنیا لە موسڵیش کە بنەو بنکەی خۆیان بووە، بەڵکو لە هەموو جیهانی

---

[1] ابن الشعار، عقود الجمان جـ ٦ (کورتە باسی ـ أبي البركات المبارك-)

[2] م. ن.

[3] ابن خلكان ٣/٢٩٨، ط ١٩٤٨.

(باب الجصاصين): دەروازەی سنجاریشی پێدەڵێن، کۆنترین دەروازەی شوورەی موسڵە، دەکەوێتە رۆژاوای شارەکە: (سوادي عبد محمد الرويشدى، إمارة الموصل في عهد بدرالدين لؤلؤ، ص ٢٧٢.

ئیسلامیدا دەنگی دابووەوە. بەڵام ئەم ناوبانگە، وەختێ دەنگی دایەوە کە بنەماڵەکە لە هەولێر دەرچوون و بە جێیان هێشت، لەبەر ئەوە، بە کورتی ئاماژەیان پێدەدەین، تەنیاش ئەو لایەنەیان نەبێت کە پێوەندیی بە مێژووی کلتووری هەولێرەوە هەبووە.

یەکەم ناوداری ئەم ماڵباتە: (رضي الدين يونس بن محمد بن منعة بن سعد ابن عاصم الأربيلی)یە، کە ئەکا، باوکی هەردوو شێخی گەورە: (أبي حامد عمادالدين محمد) و (أبو الفتح كمال الدين موسى). (رضي الدين يونس) لە ساڵی (٥٠٨ك/١١١٤ز)دا لە هەولێر لەدایك بووە و، هەر لە هەولێریش پەروەردە و گەورە بووە، پاشان چووەتە موسڵ و ئنجا بەغداو، لەوێ لە قوتابخانەی (النظامية) دەرسی داوە و، دوایی دیسان گەڕاوەتەوە بۆ موسڵ و، هەر لە هەمان مزگەوتدا کە پاشان بە ناوی خۆیەوە دەناسرا، وانە گوتنەوەی پێ سپێردرا و، لە لایەن (زين الدين علی كچك)ی بریکاری ئەتابەگی موسڵ و (دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی هەولێر) رێزو حورمەتی زۆری لێ گیرا. ئیدی لەسەر ئەرك و فرمانی خۆی بەردەوام بوو، تا لە ساڵی (٥٧٦ك _ ١١٨٠ز)دا کۆچی دوایی کرد[1].

بەڵام دوو کوڕەکەی، ئەوە، گەورەکەیان: (أبو حامد عمادالدين محمد) لە ساڵی (٥٣٥ك/١١٤٠ز)دا، لە قەڵای هەولێر، لەناو خانوویەکی بچووکدا لەدایك بووە. بەڵام ئەمیش وەکو باوکی و وەکو زۆربەی ماڵباتی (ابن منعة) تا لە هەولێر دەرنەچوو، دەنگی نەدایەوە و، تا نەبوو بە گەورە شەرعزانی زەمانی خۆی کەس پێی نەزانی. (إبن خلكان) دەڵێت: (عمادالدين محمد) ئیمامی مەزەبزان و ئوصول و خلاف بووە. کتێبگەلێکی زۆری لە مەزەبزانیدا داناوە، یەك لەوانە، کتێبی (المحيط في الجمع بين المهذب والوسيط)ە، هەروەها کتێبی (الوجيز)ەکەی (حامد محمد الغزالي)یشی (ت ٥٠٥ك/١١١١ز) شەرح کردووە و، لە (جدل و عقيدة وخلاف)یشدا کتێبی هەیەو، بوو، بە خوتبەخوێنی مزگەوتی (المجاهدي) لە موسڵ و لە مەدرەسەکانی (النورية و

---

[1] ابن خلكان ٢٥٢/٦. الاسنوبي، طبقات الشافعية ٥٦٩/٢.

العزيـة و، الزينيـة و النفيـسية و العلائبـة)ى موسـڵدا دەرسـى گوتووەتـەوە، بووەتـە قازيى موسڵ[1]. (إبن الاثير) دەڵێت: (ئەوانەى، لەگەڵ ـ عمادالدين محمد ـ لە موسڵدا ژياون، دەزانن كە زانـاى وەك ئـەو نـەبووە و، سـەرۆكايەتيى شـافيعييەكانيش كەوتـە دەست ئەو)[2] شـێخ (عمادالـدين محمـد) پاشـان گەڕايـەوە بـۆ هـەولێر، بـەڵام نـازانين چەند لە هەولێر مايەوە و، بۆ چ ئەرك و فرمانێك هاتبووەوە. هـەر هەنـدە دەزانـين كە (ابن خلكان) دەڵێت: رۆژێكيان چووە نـاو ئـەو ماڵـەى كـە تێيـدا لـە قـەڵا، لـەدايك بووە و، بەم بەيتەى شوبهاند:

«بلادٌ بها نيطتْ عليَّ تمائمي　　　　واولُ ارض مسَّ جلدي ترابُها»[3]

واتا: (وڵاتى خۆمە كە چاوەزاريان بە شـان و باڵمـدا هەڵواسـى، يەكـەم خاكيـشە كـە پێستى لەشم لێى كەوتبێ كاتێ لە داوێنى دايكمەوە كەوتوومەتە سەرى).

پاشـان گەڕاوەتـەوە بـۆ موسـڵ و، لـەوێ لـە سـاڵى (٦٠٨ك/١٢١١ز)دا مـردووە[4]. بـەڵام كوڕى دووەمى شێخ (رضي الدين يونس) ئەوە، (أبو الفتح كمال الدين موسى)يە. ئەم (كمال الدينه) لە هەموو رۆڵـەكانى بنەماڵەكە زيـاتر دەنگى دايـەوە، بنـۆڕە: (قـدري طوقان ٤٠٧) كە هزرمەندێك و زانايەكى بيركارى و گەردوونە لە مێـژووى ئيـسلامدا، بەڵام ئەم مەسنەتەى لە دەرەوەى هـەولێر پەيـدا كـردووە، لەبـەر ئـەوە، لەگـەڵ ئـەم شـارەدا هـيچ پێوەنديـيـەكى راسـتەوخۆى كلتـووريى نييـە. ئـەم لـە موسـڵ، لـە سـاڵى (٥٥١ك/١١٥٦ز)دا لەدايك بووە، هەر لەم شارەشدا لە ساڵى (٦٣٩ك/١٢٤١ز)دا مردووە و لە

---

[1] ابن خلكان ٣٨٥/٣.

[2] ابن الاثير، الكامل ١٢/ ٢٩٨. ابن خلكان ٣٨٦/٤.

[3] ئەم بەيتە شيعرە، شيعرى (رقاع بن قيس الاسدي)يە: إبن منظور، لسان العرب ٤١٨/٧.

[4] ن. م. ص. كورتەى ژيانى ئەم شەرعناسە (مەلايە) لەم سەرچاوانەدا هاتووە: سـبط إبـن الجوزي، مرآة الزمان ٥٥٨/٨ ـ ٥٥٩. المنذري، التكملة ٣٦٨/٣. ابو شامة، ذيل الروضتين، ص ٨٠. الـذهبي، العـبر، ٢٨/٥. المختصر المحتاج اليه ١٦٢/١. إبن الوردي، تأريخ ابن الوردي ١٨٧/٢. الـصفدي ٢٩٢/٥. إبـن قاضـي شهبة، مخطوط (طبقات الشافعية، ورقة ٢١ ـ ٢٢).

گۆڕستانی بنەماڵەکەی خۆیدا، لای گۆڕی (غسان) لە دەرەوەی (دەروازەی عیراق) نێژراوە[1]. لە بارەی پێگە و جێگەی ئەم زانایەوە، ئەوەندەی بەسە کە (ابن أبي أصيبعة) دەڵێت: (کەڵە زانای زەمانی خۆی و سەردەستەی هەڵکەوتوانی هاوتەمەنانی خۆی بووە)[2]. ئەو زانستەی ئەم کۆی کردووەتەوە، کەس کۆی نەکردووەتەوە. دەشڵێن بیست و چوار زانست و هونەری بە باشی زانیوە و، (ابن خلکان) هەمووی، یەکەیەکە ژماردووە[3]. دیاریشە باوکی (ابن خلکان) لەگەڵ (کمال الدين موسى)دا دۆستایەتییەکی پتەویان لە نێواندا هەبووە[4]. ئەم مێژوونووسە زۆر جاران لە هەولێرەوە هاتووەتە لای بۆ موسڵ. (ابن خلکان) لە رەمەزانی ساڵی (٦٢٦ك/١٢٢٩ز)دا کە بە ڕێوە بوو بچێت بۆ حەڵەب دیسان لەگەڵیدا یەکیان گرتەوە، بەڵام دەرفەتی ئەوەی بۆ نەڕەخسا، شتێك لە زانستەکەی وەربگرێت[5] لەگەڵ ئەوەشدا، هەر بە پێشەنگی زانستی دەزانی و هەر خۆشی دەویست و ڕێزی لێ دەگرت، هەندەی بە دڵدا چووبوو، کە لە ساڵی (٦٥١ك/١٢٥٣ز)دا نۆبەرەیەکیان (البکر) بوو، بەناوی ئەوەوە ناوی نا[6] (کمال الدين موسى). پێدەچێ (أبو الفضل شرف الدين موسى احمد)ی

---

[1] ابن خلكان ٤٠١/٤.

[2] أبن ابي اصيبعة، عيون الانباء في طبقات الاطباء جـ ٦، ف ٢ ص ٣٣٧. (القزويني)یش لە (آثار البلاد)ەکەیدا، هەر وەها دەڵێت: ص ٤٦٣.

[3] إبن خلكان ٣٩٧/٤.

[4] م. ن. ص، ٣٩٦.

[5] م. ن. ص.

[6] وەك (ابن خلکان) ئەوەی لە کتێبەکەی خۆیدا، باس کردووە. بنۆڕە: (وفيات الأعيان) ط/بيروت ١٩٧٠ جـ ٥ ص ٣١٧. دەڵێن ئەم کوڕە: (کمال الدين موسى ابن خلکان) کە گەورە بوو، کتێبەکەی باوکی کورت کردەوە و ناوی نا (المختار من وفيات الاعيان) و لە ساڵی ٧١٧ك/١٣١٧ز)دا ئەویش ـ وەك (العسقلاني) لە کتێبی (الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة) ١٤٣/٥ ئاماژەی پێدەدا ـ کۆچی دوایی کردووە.

باسی کورتەی ژیانی شێخ (کمال الدين موسى ابن منعة) لەم سەرچاوانەدا ئاماژەی پێدراوە: (المنذري، التكملة ١٦٩٣/٨. الحوادث الجامعة ١٤٩. الذهبي، العبر، ١٦٣/٥. السبكي، طبقات الشافعية ١٥٨/٥

کوڕی (الشیخ کمال الدین موسی) لەڕووی مێژووی کلتوور و ڕۆشنبیریی هەولێرەوە، بەناوبانگترینی زانایانی ماڵباتی (إبن منعة)ی هەولێری بووبێت. ئەم لە هەولێر، لە قوتابخانەی (المظفریة)دا، بۆ گوتنەوەی وانەکان، جێگای شەرعزان (بهاءالدین محمد بن إبراهیم)ی باوکی (إبن خلکان)ی مێژوونووسی گرتەوە کە لە ساڵی (٦١٠ك/١٢١٣ز)دا مرد. (إبن خلکان)ی مێژوونووس کە هێشتا منداڵ بوو، لە وانەکانی مەلا (شرف الدین احمد)دا، ئامادە دەبوو، دەڵێت: کە، نەیبیستووە هیچ کەسێك وەکو ئەو مەلایە دەرس بڵێتەوە[1]. تا ساڵی (٦١٦ك/١٢٢٠ز)یش، لە هەولێردا، هەر دەرسی دەگوتەوە، ئنجا چوو بۆ موسڵ، لەوێ ئەرکی وانە و دەرسیان، لە قوتابخانەی (القاهریة)دا پێ سپارد، تا لە ساڵی (٦٢٢ك/١٢٢٥ز)دا کۆچی دوایی کرد.

(شرف الدین احمد) ئیمامێکی گەورە بوو، کتێبی (التنبیە في فروع الشافعیة)ی شێخ (أبو اسحاق ابراهیم ابن علي الشیرازی) (ت ٤٧٦ك/١٠٨٣ز)ی شەرح کردووە. ئەم کتێبە گرنگترین کتێب بووە، تا ئەو کاتە، لە زانستی شەرعی شافعیدا نووسرابوو، کتێبێك بوو، زۆر بە برەو، هەمیشە لەناو زانایاندا دەساودەس دەکراو بەرنەدەکەوت[2]. (شرف الدین أحمد) لە ماوەی ئەو حەوت ساڵەدا کە لە هەولێر مایەوە، دەستی کرد بە نووسینەوەی شرۆڤەی ئەم کتێبە. کتێبەکەی ئیمام (أبي حامد الغزالی)یشی، واتا کتێبی (إحیاء علوم الدین)یشی لە دوو کورتکراوەی قەبارە جیاوازدا کورت کردەوە. (ابن خلکان) ئەم شەرعزانە بە (پیاو چاکی جیهان)[3] وەسف دەکات. وا دیارە سوودی کلتووریی زۆر بە خەڵکی هەولێر بەخشیوە.

_ ١٦٢. الیافعي، مرآة الجنان، ١٠١/٤ _ ١٠٣. سەیری ئەو ژیاننامە دوور و درێژەشی بکە کە (قدری طوقان) لە (تراث العرب العلمي في الریاضیات والفلك)دا، ٣٤٤ _ ٣٤٨، نووسیویەتی.

(1) إبن خلکان ٩٠/١.

(2) حاجی خەلیفە، کشف الظنون ٤٨٩/١.

(3) ابن خلکان ٩١/١. ئەم زاتانەش لە کتێبەکانی خۆیاندا ئاماژەیان بە (شرف الدین) داوە: المنذري، التکملة ١٢٢٦/٦. الذهبي، العبر، ٨٨/٥. الصفدي، الوافي ٢٠٢/٨. الیافعي، مرآة الجنان ٥٠/٤ _ ٥٢. السبکي،

زانایەکی دی کە جێگەی بەرچاوی لە مێژووی کلتووری هەولێردا هەبووبێت، (أبو العباس الخضر بن نصر بن عقيل بن نصر الأربيلی الفقيه الشافعی) بووە، لە ساڵی (٤٧٨ك/١٠٨٥ز)دا لە هەولێر لەدایك بووە[١]. گەورە بوو، هەولێری بەجێ هێشت و رووی لە بەغدا کرد، لەوێ لەلای (الكيا الهراسي) (ت ٥٠٤ك/١١١٠ز)[٢] کەوتە دەرسخوێندن و، هەروەهاش لە لای (ابن الشاشي ت ٥٠٧ك/١١١٣ز)[٣]. پاشان گەڕایەوە بۆ نیشتمانی خۆی و، خووی دایە وانە گوتنەوە. ئەوەبوو، (أبو منصور سرفتگین الزيني)ی بریکاری (زين الدين علي كچك) قوتابخانەکەی قەڵای لە ساڵی (٥٣٣ك/١١٣٨ز)دا بۆ بنیاد نا و، (أبو العباس الخضر) یەکەم کەس بوو کە دەرسی تێدا گوتەوە، (دەرسی مەزەب و فەرزەکان و الخلاف)ی[٤] دادەدا. لەبەر ئەوە پلەی لە ئەمارەتەکەدا دای لە بەرزی و، خەڵکێکی زۆری هەولێر و جێگایانی دیکەش سوودیان لێی بینی.

(أبو العباس الخضر) گەلێ کتێبی لەسەر تەفسیر و زانستی شەرع و بابەتی تر دانا، کتێبێکیشی هەبوو، بیست و شەش وتاری (خوتبەی) پێغەمبەری (د.خ) تێدا نووسیبوو کە لە سەرچاوە بەرز و راستەقینەکانەوە وەرگیرابوون. تا ماوەیەك هەولێری بەجێ هێشت و، لە دەرەوەی شاری دیمەشق، لە ئەشکەوتێکی چیای (الربوة)دا[٥] خەڵوەی گرت و دابڕا، پاشان گەڕایەوە بۆ شارەکەی خۆی و لە ساڵی

طبقات الشافعية الكبرى ١٧/٥. الأسنوی، طبقات الشافعية، ٥٧٢/٢ _ ٥٧٣. ابن كثير، البداية والنهاية ١١١/١٣ _ ١١٢.

[١] إبن عساكر، التأريخ الكبير (تهذيب ابن عساكر) ١٦٦/٥.

إبن خلكان ١١/٢، ط ١٩٤٨.

[٢] إبن خلكان ٤٤٨/٢، ط ١٩٤٨.

[٣] ن. م. ٣٥٦/٣.

[٤] ابن عساكر، م. ن. ص.

[٥] ابن خلكان ص. ن.

[٦] إبن عساكر، ص. ن.

(٥٦٧ك/١١٧١ز)دا کۆچی دوایی کرد و، له مەدرەسە کۆنەکەی خۆیدا، کە هەر بەناوی خۆیەوە ناونرابوو (مدرسة العقيلية). لە ژێر گومەزێکی بچووکدا، لە گۆڕەپانەکەی هەولێر بە خاکیان سپارد[١].

بە مردنی (أبو العباس الخضر)، (أبو القاسم عزالدين نصر ابن عقيل بن نصر)ی برازای لە گوتنەوەی وانەکاندا، جێگای گرتەوە، کە لە ژێر دەستی مامیدا دەرسی خوێندبوو. ئەم (عزالدين نصر)ە، چوو بۆ بەغدا و، لەوێ لە قوتابخانەی (النظامية)دا خوێندی، پاشان گەڕایەوە بۆ هەولێر و، دەستی کردەوە بە وانە گوتنەوە و، مایەوە تا دەوروبەری ساڵی (٦٠٢ك/١٢٠٥ز)[٢]، ئیدی لەو ماوەیەدا موزەففەرەددین گۆگبوری، لێی نیگەران بوو، لە هەولێر دەری کرد و، ناچار چوو بۆ موسڵ، برادەرێکی شاعیری هەبوو بە ناوی (أبو الدر ياقوت الرومي - ت ٦٢٢ك/١٢٢٥ز)[٣] لە بەغداوە ئەم شیعرەی نووسی و بۆی نارد:

ايا ابن عقيل لا تخف سطوة العدا	وإن ظهرت ما أضمرت من عنادها
وأقصتكَ يوما عـن بلادك فتية	رأت فيك فضلاً لم يكن في بلادها
كذا عادة الغربان تكره أن ترى	بياض البزاة الشهب دون سوادها

واتا:

دوژمن باکینەی لە دڵ دەربێنێ	مەترسە هەر خۆی شکست ئەهێنێ
ئەمڕۆ کە تۆیان لە وڵات دەرکرد	شەرەف هی تۆیە، نامەردییان کرد
قەلە ڕەش رقی لە سپی و گەشە	رقی لە پیاوی وەك تۆ سەرکەشە

---

[١] إبن خلكان ١١/٢. ئەم شەرعزانە، باسی کورتەی ژیانی، لەم سەرچاوانەدا هەیە: السبكي، طبقات الشافعية ٢١٨/٤. الأسنوي، طبقات الشافعية ١١٨/١. الصفدي، مخطوط الوافي بالوفيات ١٨/٨. ابن كثير، البداية والنهاية ٢٨٧/١٢.

[٢] ابن خلكان، وەها دەڵێت: بنۆڕە (وفيات الاعيان) ١١/٢، ط ١٩٤٨. بەڵام (الاسنوي) دەڵێت: تا دوای ساڵی (٦٠٠ك/١٢٠٣ز)یش، لە هەولێر، هەر بە فەتواو دەرسەوە خەریك بووە: بنۆڕە (طبقات الشافعية) ١٢١/١.

[٣] لە (وفيات الاعيان)یشدا، ژیاننامەی هەیە، ١٧٣/٥ ـ ١٧٧، ط ١٩٤٨.

مەبەستی لەوانەیە کە لە لای سەرداری هەولێر بۆیان تێچاندووە و، دڵیان لێی ڕەش کردووە[1].

کاتێکیش (أبو القاسم) گەیشتە موسڵ، (نورالدين أرسلان شاه)ی ئەتا بەگی موسڵ بەخێرهاتنی کرد و، ئەوەی باش بێت بۆی کرد و پێداویستی بۆ فەراهەم کرد[2]. ئنجا لە هەوارگەی (ابن الشهرزوري) لە دەرەوەی شار دانیشت و لەوێ مایەوە، تا لە ساڵی (٦١٩ك/١٢٢٢ز)دا گیانی سپارد[3].

(ابو القاسم عزالدين نصر) کوڕێکی هەبوو بە ناوی (شرف الدين محمد) لە ژێر دەستی خۆیدا دەیخوێند و، هەر لەخۆی دەرسی ئوسوڵ و خلاف و زانستی شەرعی وەرگرت و، لە لای مەلا (عمادالدين بن يونس بن منعة)ی ناوبراویش ـ کە ئەکا، خاڵۆزای ـ دەیخوێند، هەروەها، لە لای (أبو الحرم مكي ابن ريان الماكسيني)یش[4] (ت ٦٠٣ك/١٢٠٦ز) دەرسی خوێندووە و، لە هۆنینەوەی شیعریشدا، نەخوازەڵا لە شیعری (الدوبيت)[5] (واتا لە چوارخشتەکیدا) دەستی باڵای هەبووە. لە جیاتی باوکیشی، کردیان بە مەلای (مدرسة العقيلية). پاشان، لە هەولێر باری کرد و، لە ئامەد گیرسایەوە و، پاش ماوەیەکیش چوو بۆ وڵاتی شام و، لەوێشەوە بۆ میسر. ئنجا گەڕایەوە بۆ هەولێر و، لەنێوان هەولێر و موسڵدا دەهات و دەچوو. وادیارە ئەم جۆرە ژیانەشی بەدڵ نەبووە، لەبەر ئەوە، هەستا، ڕووی لە دیمەشق کرد و، لەوێ لە لای سەرداری دیمەشق (الملك الأشرف الأيوبي موسى ابن الملك العادل) گیرسایەوە و،

---

[1] إبن خلكان ١١/٢.

[2] ن. م. ص: ١٢. الأسنوي ١٢١/١.

[3] نفس المصدرين. لەم سەرچاوانەشدا، باسی هاتووە: السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، ١٦٣/٥. ابن العماد، شذرات الذهب ٨٦/٥.

[4] إبن خلكان، ص. ن.

[5] (الدوبيت) = دوو بەیتی ـ بە کوردیی خۆمان پێی دەڵێین (شیعری چوارینە - چوارخشتەکی).

خووی دایه ژیانی سەربازی و، بەرگی سەربازیی پۆشی[1]. لە ساڵی (٦٣٣ك/١٢٣٥ز)دا کۆچی دوایی کرد و، لە گۆڕستانی سۆفییاندا بەخاکیان سپارد[2].

شێخ (أبو العباس احمد بن عثمان بن أبي علي بن مهدی الكوردی الزرزاری)یش یەکێك بوو لەو حەدیسخوانانەی لە هەولێردا کەوتنە بەرچاو. ئەم شێخە بە هەموو شارەکانی ئیسلامدا دەگەڕاو بە دووی حەدیسدا وێڵ بوو. چوو بۆ بەغدا، لەوێ، لە لای (أبو الفضل احمد بن طاهر الميهني) و، (أبي الكرم المبارك بن الحسن الشهرزوري) و مامۆستایانی دیکەدا، گوێی لە حەدیس را دەگرت. ئنجا، چوو بۆ (أصفهان) گوێی لە (أبو القسم هبة الله بن محمد بن حنة العدل) را دەگرت. لەوێشەوە، چوو بۆ شاری هەرات و، گوێی بۆ، حەدیسخوان (أبو الوقت عبدالاول بن عيسى بن شعيب الصوفي) شل دەکرد[3]. هەروەهاش، سەری لە خۆراسان و لە کرمانیش داوە[4]. ئنجا گەڕایەوە بۆ هەولێر و، دەستی کرد بە وتنەوەی حەدیس و، چەند جارانیش هاتوچۆی موسڵی دەکرد. سەرەنجام لە هەولێر بە تەواوەتی گیرسایەوە و، لە ساڵی (٥٩١ك/١١٩٥ز)دا[5]، هەر لەم شارە، سەری نایەوە و، لە دەرەوەی شار، بەلای ڕۆژهەڵاتی شاردا بە خاك سپێردرا و، پاشان گەلێ مردووی دیکەش لە دەوروبەری گۆڕەکەی نێژران و، بوو بە گۆڕستانێکی گەورە و، بە ناوی ئەم حەدیسخوانەوە ناونرا گۆڕستانی (الزاهد احمد الزرزاري). کاتێکیش، (أبن الدبيثي) سەری لە هەولێر دابوو، گوتی: (گوێم لێ بوو کۆمەڵێ لە خەڵکی هەولێر و موسڵ ستایش و باسی پیاوچاکییان دەکرد)[6].

---

[1] ابن الشعار، عقود الجمان ١٤٣/٦.

[2] ابن خلكان ١٢/٢.

[3] ابن الدبيثي الواسطي (ت ٦٣٧ هـ/١٢٣٩ز) مخطوط «التأريخ المذيل به على تأريخ بغداد، لابي سعد السمعاني، نسخة مصورة بالفوتستات، مجلد ٢، ورقة (٦٠). المنذری، التكملة ٤٢٦/١.

[4] ابن الدبيثي، م. ن. و.

[5] هەمان دوو سەرچاوە و، دوو لاپەڕەکە.

[6] ابن الدبيثي، ن. و.

حەدیسخوانێکی تر بە ناوی (أبو الفضل ألیاس بن جامع بن علي الأربیلي) کە لە ساڵی (٥٥١ك/١١٥٦ز)دا لەدایك بووە، ئەویش حەدیسخوانێکی دیار و ناسراو بووە. کە تەمەنی لە بیست و یەك ساڵ ترازا، بۆ زیاتر فێربوونی حەدیس، هەولێری بەجێ هێشت و، رووی لە بەغدا کرد، لەوێ، لە (المدرسة النظامیة) خۆی بۆ خوێندنی حەدیس و زانستی شەرع تەرخان کرد و[1]، گوێی لە حەدیسی زۆر دەگرت و، سوودی لەم زاتانە بینی: (فخر النساء شهدة بنت أحمد الأبری (ت ٥٧٤ك/١١٧٨ز)و، (الأسعد بن یلدرك الجبریلی (ت ٥٧٤ك/١١٧٨ز)[2] و، (شافع بن صالح بن شافع بن حاتم الجبلي البغدادي) (ت ٥٧٥ك/١١٧٩ز)و[3]، (عبدالله بن محمد بن جریر بن أبي الحسن القریشي) (ت ٥٨٢ك/١١٨٦ز)و[4]، مامۆستایانی زۆری دیکەش[5]. تا بووە شەرعزانێکی حەدیسخوانی پڕ هیممەت و فرە نووس (کثیر الکتابة) و فرەزان[6]. پاشان گەڕایەوە بۆ هەولێر و دەستی کرد بە وانە گوتنەوە و گێڕانەوەی حەدیس و دۆزینەوەی مەتەڵ و دانانی قسەی نەستەف (یخرج التخاریج) و، حەدیسێکی زۆری کۆکردەوە و، تەنیا هەر ئەویش بوو کە شەرتوشرووتی زۆری لەسەر دادەنا ((واتا بەند و بەستی زۆری (ضوابط) بۆ دڵنیایی، لەسەر حەدیسەکان دادەنا)) و، خەڵکێکی زۆری شارەکە و میوانانیش گوێیان لێی ڕادەگرت[7].

---

[1] ن. م ٢، ورقة (١٢٧). ابن الشعار، عقود الجمان، ترجمة ألیاس بن جامع، جـ (١)، لە (ابن المستوفي)یەوە، وەرگیراوە.
المختصر المحتاج ٢٥١/١.

[2] ابن الدبیثي، م. ن. و. المنذري، التکملة ٩٤/٣.

[3] الذهبي، المختصر المحتاج ١٠٢/٢.

[4] ن. م، ١٥٧/٢.

[5] المنذري، التکملة ٩٥/٣.

[6] إبن الدبیثی، التأریخ المذیل: و. ن.

[7] ن. م. و، ابن الساعي، الجامع المختصر ١٦٥/٩. ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ١ ترجمة الیاس بن جامع المنذري، التکملة ٩٥/٣. الذهبي، المختصر المحتاج ٢٦٠/١. الاسنوي، طبقات الشافعیة ١٢٦/١.

وادیاره ئەم شەرعزانه (مەلایه) هەوای زانینی مێژوویشی کەوتبووه سەر و، کتێبی لەسەر مێژوویش دادەنا و[1]، دەستی شیعریشی هەبوو، ئەوەتا، لە شیعرێکیدا دەڵێت:

ومستعذبُ التعذيبَ جوراً بصدّه   أمالك في شـــــرع المحبّة زاجرُ
هنيئاً لك القلب الذي قد وقفته   على ذكر ايامي وأنت مســـافرُ
فلا فارق الحـزنُ المبرحُ خاطري   لبُعدك حتى يجمع الشملَ قادرُ
فــان متّ فالتسليمُ مني عليكم   يعاودكـم ما كبّر الله ذاكـــرُ[2]

واتا:

بۆچی پێتخۆشه دەردی کاری کەی   شــــەرعی دڵداری، نادیاری کــــەی
دڵەی کۆڵەوار، تــــۆ گیرۆدەت کرد   پڕ کەدەرت کرد، خۆت سەفەرت کرد
خــــەم و خەیاڵی ڕێگاکەی دووری   کوانێ دەلیلێ، بێنێ ســـەبـــووری؟
کە مردم، ســــڵاو لە هەموو یاران   هەتا بانگی هەق مابێ وەك جــــاران

(ابـو الفـضل أليـاس) لـه سـاڵی (٦٠١ك/١٢٠٤ز)دا کۆچـی دوایـی کـرد و، لـه بەشـی ڕۆژهەڵاتی دەروەی[3] شار، لـه نزیـك گۆڕسـتانی (الزاهـد احمـد الـزرزاری) بـه خاکیـان سپارد.

له بواری شەرعزانی و ڕێزمانیشدا، باسی (أبو سعيد محمد بن علي بـن عبـدالله بـن احمد بن جابر الجاوانی[4] الأربلي الحلي) دەکەین:

(السيوطي) له کتێبی (تأريخ أربل)ەکەی (إبن المستوفي)یـەوە، وەردەگرێـت و دەڵێـت: (أبــو ســعيد) ئیمــامێکی زانــا بــوو لــه ڕێزمــان و شەرعیــشدا، کتێبــی زۆریــشی

[1] إبن كثير، م. ن. ص.

[2] إبن الساعي، الجامع المختصر ١٦٥/٩. إبن كثير، م. ن. ص.

[3] إبن الدبيثي، التأريخ المذيل، و. ن. ابن الشعار، عقود الجمان، و. ن.

[4] سـەر بـه ئێڵی کوردی جاوانییانـه، کـه شـاری (حلـة)یـان کـردووه بـه نـشینەی خۆیـان. سـەیری وتارەکەی دکتۆر (مـصطفى جـواد) بکـه، کـه لـه گۆڤـاری (المجمـع العلمـي العراقـي)دا بـه ناونیـشانی (جاوان القبيلة الكوردية المنسية) نووسیویەتی: مجلد ٤ جـ ١ ساڵی ١٩٥٦، ص ٨٤ ـ ١٢١.

داناوه[1]. دوای ئەوەی لە ژێر دەستی (علي الحريری)دا[2] (مقامات)ی خوێند، هەستا کتێبێکی بەناوی (شرح المقامات)، دانا. کتێبی (الذخيرة لأهل البصيرة) و، (البيان لشرح الكلمات) و، (المنتظم في سلوك الأدوات)یشی دانا. لەم کتێبەی دواییینیاندا، ئەوەی لە ڕێزماندا، زەحمەت و کێشەی مانای تێدا بێت، هەمووی باس کردووە. کتێبی (عيون الشعر) و (الفرق بين الراء والغين)یشی داناوە[3].

(أبو سعيد) ماوەیەکی زۆر لە هەولێر دادەنیشت، پاشان ڕووی کردە وڵاتی فارس، دیسان دوای ماوەیەك گەڕایەوە بۆ هەولێر و، لە ساڵی (٥٦١ك/١١٦٥ز)دا، واتا لە سەردەمی حوکمی (مجاهدالدين قايماز) لە (خفتيان) مرد و، تەرمەکەیان برد بۆ (البوازيج) و[4]، لەوێ ناشتیان. ئەم دوو بەیتەش، نموونەیەکە لە شیعرەکانی:

دعاني من ملامكما دعاني
فداعي الحب للبلوى دعاني
أجاب له الفؤاد ونوم عيني
وسارا في الرفاق وودّعاني[5]

واتا:

گلەو، داوایی و، بەڵاو، بەدسازی
جەم بوون بە بۆنەی دڵ و دڵخوازی
سۆمای چاو و، دڵ، بەبێ جیاوازی
دووی یاران کەوتن دوای دۆعاخوازی

---

[1] السيوطي، بغية الوعاة ١٨٢/١.

[2] (القاسم بن علي بن محمد بن عثمان الحريري البصری)یە، خاوەنی ئەو مەقامانەیە کە بە ناوی خۆیەوە بەناوبانگە (ت ٥١٦ك/١١٢٢ز). ابن خلكان ٢٢٧/٣ ـ ٢٣١.

[3] الصفدي، الوافي ١٥٥/٤. الأسنوي، طبقات الشافعية ٣٦٧/١. الخوانساري، روضات الجنات ٥٠٤.

[4] السيوطي، ص. ن.

البوازيج: شارۆچکەیەکی نزیك بە تکریتە، دەکەوێتە سەر ڕێژگەی زابی خواروو، لەوێ دەڕژێتە دیجلەوە، سەر بە موسڵە: (ياقوت الحموي) معجم البلدان ٥٠٣/١.

[5] الصفدي، ص. ن.

لەو سەردەمەدا، ئەدیبگەلێکی زۆر هاتنە کایەوە. هەندێکیان گەیشتنە پلەیەکی بەرز، بە تایبەتیش لە هۆنینەوەی شیعردا، بگرە، زۆریش لەوانەی لە بواری دیکەدا کاریان دەکرد، شیعریشیان دادەنا، کە ئەوەبوو باسی هەندێکیانمان کرد. لێرەشدا، باسی سەردەفتەرەکانی ئەو شاعیرانە دەکەین کە لە هەولێردا هەڵکەوتوون:

(أبو یحیی حسام الدین عیسی بن سنجر بن بهرام بن خمارتگین ابن طاشتکین الحاجري الأربلي) ئەگەر سەردەفتەری هەموو شاعیرەکانی هەولێر نەبووبێت، یەکێك بووە لە شاعیرە گەورەکان، بە تایبەتیش لە شیعری دڵداریدا، بەوە ناسرابوو کە شیعر و مەقامی مەوواڵ و چوار خشتەکیی دەنووسی[١]. ئەم سێ جۆرە شیعرەش لە دیوانەکەیدا هەیە[٢]. (إبن خلكان) دەڵێت: (الحاجري) هەموو ئەم شێوە شیعرانەی وەها بە چاکیی زانیوە، وێنەی نەبووە. جگە لەوە، بە ئاهەنگی (کان وکان)ەیش واتا

---

[١] الدوبيت: چوارينە (چوارخشتەکی): خۆی، دوو بەیتە، لەبەر ئەوە، فارسەکان (دوو بەیت)ی پێدەڵێن، بەڵام هەندێ کەس بە چوار (شطر) واتا بە چوار (نیوە بەیت)ی دەزانن. لەبەر ئەوە بە (چوارينە)یان ناو ناوە. بنۆڕە: براون (تأریخ الادب في ایران من الفردوسي الى الشیرازي) ص ٤٨. سەیری (نظرية الفن المتجدد)ەکەی (عزالدين الامين)یش، لاپەڕەی ١١ بکە.

[٢] (إبن خلكان) کە باسی ئەم دیوانە دەکات، دەڵێت: دیوانێکی بە ناوبانگی شیعرە و، بە دەست خەڵکەوە، زۆر بەرچاو دەکەوێت: (وفيات الاعيان) ٣/١٧٠. بنۆڕە (النجوم الزاهرة) ٦/٢٩٠. لە کتێبخانەکەی مۆزەخانەی عیراق لە بەغدا، دانەیەك دیوانی بچووك هەیە، دیوانی ئەم شاعیرەیە، بەڵام بەرواری چاپکردنی لەسەر نەنووسراوە و، هەموو شیعرەکانیشی تێدا نییە و، کراوە بە حەوت دەروازە، (عمر بن محمد بن عمر الحسيني الدمشقي) شیعرەکانی کۆکردووەتەوە و لە چاپی داوە. (جرجي زێدان)یش دەڵێت: دیوانی (الحاجري) ساڵی (١٣٠٥ك/١٨٨٧ز) لە میسر لە چاپ دراوە، بنۆڕە: (تأریخ آداب اللغة العربية) ٣/٢٥. القس سليمان الصائغ، تأريخ الموصل ٢/١٠٧. (اسماعيل البغدادي)یش ئەم دیوانەی ناو ناوە ((بلبل الغرام الكاشف عن لثام الانسجام)). بنۆڕە: هدية العارفين ١/٨٠٩.

(هـەبوو، نـەبوو)[1] شـيعرى گوتـووە. (إبـن تغـري بـردي)يـش دەڵێـت (الحـاجري) ئـەديبێكى قـسە خـۆش و ڕەوانبێـژ بـووە و، شيعرەكانيـشى ناسـك و هاوئاهـەنگ بوونە[2]. بەڵام (كمال الدين ابن الـشعار)ى هاوچـاخى، دەڵێـت: (الحاجري) شـاعيرێكى ڕەسەن بـووە و، شـيعرەكانى تـام و كـامێكى خۆشـى هەيـە[3]. دوو ديـوانى ديكـەى بـە ناوى (مسارح الغزلان الحاجرية)[4] و (نزهة الناظر وشرح الخاطر)يشى[5] هەيـە. (إبـن خلكـان) كـە لـە هـەولێر بـوو، بـەر لـەوەى هـەولێر لـە سـاڵى (٦٢٦ك/١٢٢٩ز)دا بـەجێ بهێڵـێ، دۆسـتايەتييەكى گـەرمى لەگـەڵ (الحـاجري)دا هـەبووە، دەڵێـت: (هـەڤاڵ و برادەرم بوو)[6]. بە بێ (هەڤاڵ و برادەريش) ناوى نابات و لە هـەر جێگايەكـدا نـاوى هێنابێـت، گوتوويـەتى: (الحـسام عيـسى... الحـاجريى بـرادەرم)[7]. گەلێكيـشى لـە شيعرەكانى باس كردووە، بە نموونە، ئەم بەيتانەى لەسەر دووريى يار داناوە:

ولما التقينا ومرّ الزمـان	رأى دمعَ عيني دماً في المآقي
فقـال: وعهدي به لؤلؤاً	يجري عقيقاً وهـذا التلاقي

---

[1] (كان وكان) وەك (هەبوو، نەبوو)ى كوردى، ديارە جۆرە شـيعرێكى ميللـى بـووە، لـە سـەرەتادا لـە چـيرۆك و خـەياڵكردى پـڕو پوچـدا هـاتووە و، نـاونراوە: (كـان وكـان) بنـۆڕە: د. احـسان عبـاس في (وفيات الاعيان) ط بيروت، جـ ٣، ص ٥٠١/الهامش.

[2] النجوم الزاهرة ٢٩٠/٦.

[3] مخطوط (عقود الجمان) ٢٤٠/٥.

[4] وەك (جرجـي زيـدان) لـە (تـأريخ آداب اللغـة العربيـة) ٢٥/٣ گوتوويـەتى. هـەروەها دەڵێـت: ئـەم ديوانە، دەسنووسە و، ئێستا لە (المكتب الهندي)يە لە لەندەن. القس سـليمان الـصائغ، تـأريخ الموصـل ١٠٧/٢. خيرالدين الزركلي، الاعلام (قاموس تراجم) ط ٢، جـ ٥، ص ٢٨٧.

[5] وەك (الزركلـي) لـە (الأعـلام)دا، ن. ص، گوتوويـەتى (دەسنووسـە). (أحمـد بـن محمـد ابـن علـي الأنـصاري الـيمني) لـە كتێبـى (حديقـة الافـراح)دا، هەنـدێ شـيعرى ديكـەى بـاس كـردووە، ئـەو سەرچاوانە باسيان نەكردووە. بنۆڕە: ص ١٥٠ — ١٥٢.

[6] إبن خلكان ١٦٩/٣.

[7] م. ن. ٥٠/٦.

فقلتُ: حبيبي لا تعجبن جعلت فدى لك ميتاً وباقي
فتلك اوائل دمــع الوداع وهذا أواخــر دمــع الفراق[1]

واتا:

فرمێسکی یەکەم وەك تـەرزە پـڕ بـوو
بۆ، بـوو بـە یـاقوت، تـەرزە بـزر بـوو؟
وتــی: سەرســامم، ئــەوجا بــۆ وابــوو
کــە دیتــی چــاوم، خــوێنی تێزابــوو
وتم: گیانەکـــــەم، دۆش دامەمێنـــــە
زیندوو، یـان مـردوو، روحـم بـستێنە.
یەکـــــــەم، بــــــەرایی ماڵاواییــــــە
دووەم، پاشمـــــاوەی ماڵجوداییـــــە.

(الحاجري) لە وەسفی (خاڵ)یشدا شیعری زۆرە، بە نموونە:

يا برق هـــل ربَة الخالين ذاكرة بعـد البعــاد لنـــــا عهداً وميثـاقـا
وا وحشـــتـــاً لديار دون كاظمة كــل الفضـاء لعين بعدهـم ضــاقــا
قالت: فتنتَ بنا وجداً. فقلت لها كم قد فتنت _ رعاك الله _ عشاقا[2]؟

واتا:

هەوری بانی ســەر، دوو خاڵی گۆنای بڵێی، پـــــەیمـانی لا بـووبێ بـــــەخــــــەو
چەند چۆڵە دنیا، بێ هەوارگەی ئەو ڕۆژی روونـاکـم لێ بـووە بــــە شـــــــــەو
وتی: دووریی تـۆ، خوێنی منی رشت وتم، خۆت خۆش بی، چەند عاشقت کوشت؟

---

[1] إبن خلكان، ٦/٥٠.

[2] ديوان الحاجري، ص ٢٢. ئەو بەیتانەش لە وەسفی (خاڵ) لە کتێبی (بهاءالدين علي ابو الحسن الاربلی) بە ناونیشانی (رسالة الطيف)دا بینیت. ل: ٦٦.

موزەففەرەددین گۆگبوری ئەم شاعیرەی گرت و لەزیندانی هاویشت، نازانین بۆچی، پێدەچێ لەبەر ئەوە بووبێ کە هەندێ شیعری لە بارەی نێربازییەوە نووسیبوو، دیارە ئەو شاعیرە، بەوەش ناسراوبوو[1]. ئەو رەفتارەش بە شیعرە قافییەکەیدا، دیارە، کە شەوێکیان لە مەنزلگەکەی (إبن المستوفي)دا هەروا، لەبەر گوتبووی[2]. نەخاسمە موزەففەرەددینیش. هەند خۆشیی بە شاعیران نە دەهات[3]. دوای گرتنیشی، لە قەڵا سەختەکەی (خفتیان)ی هاویشت. کابرا، لە زیندانیشدا کۆمەڵێ شیعری نووسی، زەهراوی سکاڵاو ئەشکەنجەی لێ دەچۆڕا، لە شیعرێکیش لەو شیعرانەی، ئەم بەیتانە، بە نموونە، دەنووسین:

قيدٌ أكابدهُ وسجن ضيّق
يارب شاب من الهموم المفرقُ
يا برق إن جئتَ الديار بأربل
وعلا عليك من التداني رونقُ
بلّغ تحيّة نازح حسراته
أبداً بأذيال الصبا تتعلّقُ[4]

واتا:

مەچەك لە دارم، زیندانم تەنگە
لا جانگ سپی بوو لەم شەوەزەنگە
هەورەکەی هەولێر، هەوری بانی سەر
هەوری بلووری و سپیی بێ کەدەر
بیبە سڵاو و، حەسرەتی دووری
بڵێ، نەیماوە شەرم و حوزووری

---

[1] جرجي زيدان، تأريخ آداب اللغة العربية ٢٥/٣.

[2] اليونيني، ذيل مرآة الزمان ١١٣/١. ئەوەبوو، باسی ئەم بەیتانەمان کرد.

[3] ابن خلكان ٢٧٦/٣.

[4] ديوان الحاجري، ص ٧١. شذرات الذهب ١٥٧/٥.

جگە لەوانە، شیعری زۆری دیکەشی هەیە.

کابرا، ماوەیەك لەو بەندیخانەیە مایەوە. پاشان، موزەففەرەددین گۆگبۆری گواستییەوە بۆ بەندیخانەی قەلاّی هەولێر، دوای ماوەیەکی کەم ئازادی کرد و، بەرە بەرە لەخۆی نزیك کردەوە، مەلای شاعیریش، وەك نە بای دیبێ و نە باران، بەرگی دەروێشیی پۆشی و[1]، ریشی لێ بەردایەوە، گوایا، رووی کردووەتە خواو، بەتەمایە، سەرداری هەولێر، لێی رازی بێت. چونکە موزەففەرەددین هەوای سۆفیایەتی لە کەللەی گەرم بوو[2]. پێدەچێ گۆڕینی جلوبەرگ لەو سەردەمەدا، بگرە تا ئەمڕۆش، کەم و زۆر بۆ خۆڵ لەچاو کردن و، گوزەرانی باشتر بووبێت. بەهەر حاڵ، بەم بەرگە نوێیەوە، سەر و سەختی دۆستانەی لەگەڵ تەلار و قەڵەمڕەوی سەرداری هەولێردا پتەو کرد و، هەند هۆگری بوو، کە ئیدی دوای مردنی موزەففەرەددین گۆگبۆری نەیتوانی لە شارەکەدا بمێنێتەوە، ناچار، هەولێری بەجێ هێشت، بەلاّم هەندەی نەبرد، هەولێر کەوتە ژێر حوکمی خەلیفەی بەغدا و، (الأمير شمس الدين أبو الفضائل باتگين)، بە بریکاری خەلیفە، لەسەر هەولێر دانراو، مەلای شاعیریش گەڕایەوە بۆ هەولێر!![3].

وەلێ (الحاجري) زۆر نەژیا، کابرایەکی نادیار، شەوێك لە شەوان، هەڵمەتی بۆ برد و، وەبەر چەقۆی دا، بەلاّم بەر لەوەی بمرێ، کە هێشتا لە سەرەمەرگدا بوو، دوا شیعری نووسی و ناردی بۆ (الأمير باتگين) و، ئەمەش چەند بەیتێکە لەو شیعرە:

اشـــــكوك يا ملك البسيطة حالةً	لم تبق رعباً فـــيّ عضوا ساكنا
إن تستبح ابلي لقيطة معشــــــر	ممن أؤمل غير حاشــك مازنا[4]

---

[1] ابن خلكان ٣/١٧٠.

[2] م. ن، ٢٧٦،٣/٣ص

[3] ابن خلكان ٣/١٧١.

[4] ئاماژە بەم بەیتە شیعرە دەدات:

((لو كنت من مازن لم تستبح إبلي بنو اللقيطة من ذهل بن شيبانا)).

ومن العجائب كيف يمشى خائفاً[1]   مَن كان في حرم الخلافة آمنا[2]

واتا:

پاشــای زەمانـــە، مـــن شـــکاتم هـــەس
برِیـا، پـــەلوپۆم، کـــەس پێمــا نـــەرِەس
ناکەســان، بێــت و، ریـــشەکێش نەکـــەی
نـــە (مــازن) نەکـــەس ناهێنـــێ نەفـــەس
ســـایەی خەلیفـــەش کـــەس نـــەپارێزێ
هـــیچ کەســـێ بـــرِوای نامێنـــێ بەکـــەس

کوشـتنی ئـەم شـاعیرە، لـە شـەووالی سـاڵی (٦٣٢ك/١٢٣٥ز)دا رووی دا. (الحـاجري) لـە گۆڕستانی مەیداندا[3] نێژرا، تەمەنیشی نەگەیشتبووە پەنجا[4].

(الحاجري) بە رەسەن هەولێرییە و لـە هـەولێر لـەدایك بـووە هـەر لـە هـەولێریش پـــەروەردە بـــووە[5]. بنەماڵەکەشـــی ماوەیـــەکی دوور و درێـــژ بـــوو هـــەر لـــەم شـــارە

---

[1] لە بەیتی سێیەمی عەرەبییەکەدا دەڵێ: (کیف یمشی خائفاً) مەبەستی لەوەیە، بڵێ: (حوکم ئێستا حوکمی خەلیفەیە، چۆن دەبێ خەڵك بەترسەوە بەرِێگای خۆیاندا برِۆن؟ بەڵام لـە چاپی (١٩٧٠)ی (وفیات الاعیان) لە جیاتی (یمشی) نووسـراوە (یمـسی) لـەم بـارەدا دەبێت بـە (چـۆن دەبـێ خـەڵك بەشەو دڵنیانەبن؟ بەڵام شیعرە کوردییەکە (زرِە شیعرە) هەر هەنـدەمان بـۆ هاتووەتـەوە. ببـوورن "وەرگێرِ"

[2] ابن خلکان ١٧١/٣. بەڵام لە (عقود الجمان)دا فەرقی هەیە، چونکە (ابـن الـشعار): (کیـف یمـشی)ی کـردووە بە: (کیف یصبح) واتا (بەرِۆژ)، بەهەرحاڵ لە مەبەستی شیعرەکە ناگۆرِێت.

[3] مەبەسـت لـەم گۆرِسـتانە، ئـەوەی پـشت (یانـەی فەرمانبـەرانی) ئێستایە، چـونکە (ابـن خلکـان) دەڵێت: (مەیدانەکە کـەوتبووە تەنیـشت خانەقاکـەی نزیـك دەروازەی قـەڵا: بنـۆرِە: وفیـات الاعیـان ٢٧٤/٣.

[4] إبن خلکان ١٧١/٣. (عبدالله الجبوري) مێژووی مردنی (الحـاجری) بـە هەڵـە، کـردووە بـە (٦٣٤ك). سەیری (رسالة الطیف) جـ ١ ص ٦٦/الهامش، کـە کتێبـی (بهاءالـدین علـي بـن عیـسی الأربلـی)یـە و، (عبدالله الجبوری) تەحقیقی کردووە.

[5] إبن خلکان ١٧٢/٣.

نیشتەجێ بوون. (ابن خلكان) لەم سۆنگەیەوە كە لە (إبـن المستوفي)ی دەگێڕێتـەوە، دەڵێت _ لە هـەولێر گـەڕەكێك هەیـە پێـی دەڵێن (قریـة جبیریـل)[1] گوایا بـە نـاوی (جبریل)ی[2] باپیرەی (الحاجري)یـەوە نـاونرا بـوو. هەرچـی نازنـاوی (الحاجري)یـە، ئەوە، دەچێتەوە سەر (حاجر) كە شارۆچكەیەكی بچووك بـووە لـە حیجاز و تـەنیا كەلاوەكانی مایەوە، لەبەر ئەوەشە كە ئەم شاعیرە پێوەی دەنـازێ و لـە شـیعرەكانیدا هـەر دەیلـێ و دەیلێتـەوە، تـا لـەناو خەڵكدا بـڵاو بـووەوە و، بـۆی بـوو بـە نازنـاو[3]. ئەوەتا، خۆیشی لەم شیعرەیدا دەڵێت:

لوكنتَ كفيتَ من هواك البينا　　　مابات يحاكى دمع عيني عينا
لولاك لما ذكـــرت نجداً بفمي　　　من أينَ أنا وحاجر من أينا[4]

واتا:

رازی بـــام، بــــە دوور، گیـــانی بــــەگیانی
فرمێـــــسكی چــــاوم نـــــەدەبووە كــــانی
(نەجد)ی كـاول بـوو، لـەكوێ، مـن لـەكوێ؟
تـــۆ نـــەبای (حـــاجر) كـــێ پێـــی دەزانـــی

(أبو عبدالله موفق الدين محمد بن يوسف بـن محمـد بـن قائـد الأربيلـی)ی شـاعیر و بیركـار و ڕێزمـانزانیش، زانایـەكی ناسـراوی هەولێرییـە لـە بـواری هـزری (ئـەدەب و زانـستدا). مێـژوو نووسـان بـە زمـانزان و شـاعیرێكی شـكۆداری دادەنـێن، لـە زانـستی عەرووز و قافیەدا بێ وێنە بووە و، لە ڕەخنەی شیعردا زۆر وەستا بووە و، لە هەموو

[1] نەیگوتووە ئەم گەڕەكەی هەولێر، كام لای شار كەوتووە.

[2] إبن خلكان، ص. ن.

[3] م. ن. ص.

[4] م. ن. ص. ژیاننامەی (الحاجري) لەم سەرچاوانەشدا هەیە: (إبـن كـثیر، البدایـة والنهایـة، ١٤٤/١٣، دەڵێـت لـە سـاڵی (٦٣٣ك)دا مـردووە). الغـساني، العـسجد المسبوك ٣٤٩. شمـس الـدین سـامی، قـاموس الاعلام (تركي) ١٩٠٤/٣.

کەسێ باشتر شیعری چاکی لە خراپ جیا کردووەتەوە[1]. دیوانێکی شیعری نایابی هەبووە و، نامەیەکی چاکیشی لە ئەدەبدا نووسیوە[2]. لەوانەش، زیاتر، لە زانستی، زانا پێشینەکاندا کاری کردووە، بە نموونە، بە شیکردنەوەی (ئیقلیدس) و[3] بەشێك لە (المجسطي)[4] خۆی خەریك کردووە، (هەرچەندیشە ئەم زانستەی بەلاوە خۆش نەبووە)[5]. ئەو، زۆرتر خۆی بۆ زانستی رێزمان تەرخان کردبوو، تا گەیشتە ئاواتی خۆی.

(ابن المستوفي)[6] کە قوتابیی ئەو بووە: دەڵێت: لە زانستی رێزماندا. ببوو بە نیشانەیەکی بەرز، ئەو، خۆی لە لای ئەم شاعیرە فێری زانستی شیعر بووە[7].

(ابن خلكان) دەڵێت: رێزمانزانی ناودار شێخ (أبو الحرم مکی الماکسیني) ئەگەر لە رێزماندا تووشی کێشەیەکی ئاڵۆز ببا و سەری لێ دەرنەکردبا، دەیبردە لای (موفق الدین محمد)[8] هەرچەندیشە ئەم رێزمانزانە هەولێرییە لەلای کەس رێزمانی نەخوێندبوو، بەڵکو هەر لەخۆیەوە هەموو گرێ کوێرەیەکی ئەم زانستەی بە زەین و زیرەکیی خۆی دەکردەوە[9]. ئەوەبوو، (عمر بن محمد بن علي بن ابی نصر)ی ناسراو بە (ابن الشحنة)ی موسڵی (ت ٦٠٦ك/١٢٠٩ز) کە یەکێك بوو لە رێزمانزانە

---

[1] إبن خلكان ١٠٢/٤. أبو الفداء، المختصر ٧٧/٣. السيوطي، بغية الوعاة ٢٨٦/١.

[2] إبن خلكان، ص. ن.

[3] پێشتر باسمان کردووە.

[4] پێشتر باسمان کردووە.

[5] السيوطي، م. ن. ص.

[6] م. ن. ص. (لە ـ ابن المستوفي ـ وەرگیراوە).

[7] ابن خلكان، ص. ن. ابن قاضي شهبة، مخطوط مصور (طبقات النحات واللغويين) ق ١، ورقة ١٣٣.

[8] ابن خلكان. ص. ن.

[9] السيوطي، ص. ن.

ناودارەکان، کاتێ، بۆ ماوەیەك هاتە هەولێر[1]، لەگەڵ (موفق الدین محمد) رووبەڕوو بوونەوەیەکی لە زانستی رێزماندا ئەنجام دا و، دانی پێدانا کە لەو زانستەدا دەستبالاَیە[2].

(موفق الدین محمد) رۆیشت بۆ شارەزوور و، ماوەیەك مایەوە، لە لای کابرایەکی کوێر بەناوی (رافع) وانەی رێزمانی دەخوێند، پاشان چوو بۆ دیمەشق و، لەوێ شیعرێکی بەسەر سەلاحەددینی ئەییوبیدا هەڵدا. پاشان بەنیازی خوێندن رووی لە بەغدا کرد، بەڵام کەسی بە شایان نەزانی بیکات بە مامۆستای خۆی و دەرسی لەلا بخوێنێ، لەبەر ئەوە هەر پارەیەکی کە پێی بوو لە فێربوونی عود لێداندا بەختی کرد و، زۆر زوو فێری بوو. لەبەر ئەوەش کە زاناو رەوشتبەرزیش بوو[3]، خەڵکێکی زۆر لە دەوری خڕبوونەوە و، هەڤاڵ و برادەری زۆری پەیدا کرد.

(موفق الدین محمد) لە وڵاتی بەحرەین لەدایك بووە، باوکی جاروبار سەری لەو وڵاتە دەدا و، بە خێزانەوە لەوێ دەمایەوە، چاوەڕێی دەکرد دوڕ، لە قووتخواردوانی[4] (الغطاسین) بن دەریا بکڕێت. پاشان هاتنە هەولێر و[5] لەم شارەدا چاوی کرایەوە و پەروەردە کرا.

ئەمانەی خوارەوەش، چەند بەیتێکن لە شیعرەکانی، کە بە شان و باڵی میر (زین الدین یوسف ینالتگین)ی سەرداری هەولێردا هەڵیداوە:

رب دار بالفضا طال بلاها	عكف الركب عليها فبكاها
درســـت إلاّ بقايا أســـطر	سمح الدهر بها ثم محاها

---

[1] لەبارەی هاتنی ئەم رێزمانزانەوە بۆ هەولێر، بنۆڕە: السیوطي، بغیة الوعاة، ٢٢٤/٢ (لە ـ ابن المستوفي وەریگرتووە).

[2] م. ن. ٢٨٦/١.

[3] م. ن. ص.

[4] ابن خلكان ١٠٣/٤. أبو الفداء، المختصر ٧٧/٣. السيوطي، ص. ن. ابن قاضي شهبة، مخطوط (طبقات النحات واللغويين)، ورقة ١٣٣.

[5] ابن خلكان والسيوطي، ص. ن.

كان لي فيها زمان وانقضى	فسقى الله زماني وسـقـاهـا
كنتُ مشغوفاً بكم إذ كنتم	شجراً لايبلغ الطير ذراها[1]

واتا:

خـــانوو، لـــەو هـــەردە بـــەرەڵا مابـــێ
هەوارگـــەی چـــۆڵە، گریـــەم بـــۆ دێنـــێ
کـــاول بـــێ و، ریـــزێ دیـــواری مابـــێ
گـەردوون، ئـەو ریـزەش لـەبن دەردێنـێ
ســـەر زەمانـــێ بـــوو، دڵ ئاســـوودە بـــوو
ئاســـوودەیی، کـەی، بـۆ کـەس دەمێنـێ؟
بـــــە ئاواتـــــــەوەم بێمـــــــەوە لاتـــــــان
تـــا نوخـــشەی بـــاران، مـــژدەم بـــۆ دێنـــێ

ئنجا دەڵێ:

ان زين الدين اولانى يدا	لم تدع لي رغبة فيما سواها[2]

واتاکەی:

دەســتی (زیــن الــدین) بــەخێر بمێنــێ
هەزار دەسـتی تـر، ژەنـگ هەڵدەهێنێ

لە شیعرێکی دیکەیدا، سەر هەڵدەبڕێ و چاوی بـە مـانگ دەکـەوێ، بەسـیمای (زیـن الدین)ی بەراورد دەکات و دەڵێت:

تقابلتما فاستجمع الحسن كله	فمن نظر يرنو ومن نظر يغضي
هــلالان هـــذا للظلام يزيله	ســنان وهذا للمظالم في الارض[3]

[1] لە (المختصر ۷۷/۳)ی (أبو الفداء): لە جیاتی هەرد و دەشت، نووسراوە (حما) واتا (داڵدە)

[2] ابن خلكان ص. ن. أبو الفداء، ص. ن.

[3] السيوطي م. ن. ص ۲۸۷.

واتا:

هـيلالی مـانگ و بـەدری شـێوەی تـۆ
ئـەویان شـەوق ئـەدا، ئـەمیان وەکـو تـۆ
ئـەو تـاریکیی شـەو گـەش ئەکاتـەوە
ئـەم زوڵمـی زەمـین، ڕەش ئەکاتـەوە

(موفق الدين محمد)، ئیسقای گرت (تووشی سیل بوو). لەساڵی (٥٨٥ك/١١٨٩ز)دا، لە هەولێر گیانی سپارد و، لە گۆڕستانی (البست)[١]، ناشتیان، کە کەس و کاریشی هەر لەوێ نێژرابوون.

شاعیرێکی دیکەی هەولێر (أبو العز شمس الدين يوسف بن نفيس بن ابي الفضل ابن السعود بن أبي الفضل بن أبي طاهر بن أبي يعلى)یە، کە بە (شەیتانی شام) ناسراوە. لە ساڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)دا لە هەولێر لەدایك بووە، هەر لە هەولێریش گەورە بووە و، بووە بە شاعیرێکی ئەوتۆ، هەر شیعرێکی ویستبا دەیتوانی بە هەوەسی خۆی بیهۆنێتەوە. لە سەرەتادا، کە دەستی پێکرد، شیعرەکانی لاواز و بێ خێر و پڕوپووچ بوون و، زۆرتر بۆ پێکەنین و گاڵتە و گەپ[٢] دایدەنان، لەبەر ئەوە لەناو خەڵك، وەك شاعیرێکی بێ شەرم دەهاتە بەرچاو و، لەگەڵ کەسانی بێ پەرواو بێ ئابڕوودا هۆگر بوو. (شمس الدين) بەرگی سەربازیی دەپۆشی و، پرچی بەسەر شان و ملیدا بەردەدایەوە و، شمشێرێکی بە کەمەردا شۆڕ دەکردەوە و، سەڵتەی درێژی لەبەر دەکرد[٣].

ئەم شاعیرە، هەولێری بەجێهێشت و، بە شاراندا دەگەڕاو، بە شان و باڵی شا و میرانیدا هەڵدەدا، خەڵاتی لێیان وەردەگرت، پاشان لە موسڵ گیرسایەوە و لەناو

---

[١] ابن خلكان ١٠٤/٤. تەرجەمەی ژیانی (موفق الدين محمد)، لەم سەرچاوانەشدا هەیە: الصفدي ٢٥١/٥. ابن ابي عذيبة، انسان العيون ٢٢٣ ـ ٢٢٦. ابن العماد الحنبلي، شذرات الذهب ٢٨٤/٤.

[٢] ابن الشعار، عقود الجمان ٢٦٤/١٠ (أ).

[٣] م. ن. ورقة ٢٦٥ (أ).

خەڵکی موسڵدا دەنگی دایەوە، تا گەیشتە (بدرالدين لؤلؤ) و لە کۆڕی خواردنەوە و شەرابیدا بەشدار دەبوو[١].

ئەمەش نموونەیەکە لە شیعری شەراب و دڵداریی ئەم شاعیرە:

وربّ حانــة خمّار حلفت بها	ألا عكفت على جـــــــــام ولا كاس
حتى يقوم لنا ساق لواحظه	مرضى، وفي خدّه سطر من الآسى[٢]

واتا:

مــن لــە مەیخانــە، شــەرتم کــردووە
کـاس ناخۆمـەوە گـەر بـە جـام نـەبێ
لـە کەسـم نـاوێ خـان و مـان نـەبێ
نیـــشانەی گـــازێ لـــە گۆنـــای نـــەبێ

(بن خلکان) هەندێ شیعری ئەم شاعیرەی باس کردووە کە بۆ مـەرگی (المبارك ابن المستوفي)[٣] دەلاوێتەوە. (ابن الشعار الموصلی)یش گـەلێك لـە شـیعرەکانی هێناوەتـەوە، ئەو شیعرەشی تێدایە کە بە شان و باڵی سوپاسالاری هـەولێر (أبـو شـجاع رکـن الـدين احمد بن قرطايا بن عبدالله الأربلي)دا هەڵدەڵێ[٤].

ئەم شاعیرە لە ساڵی (٦٣٨ك/١٢٤٠ز)دا، لە موسڵ مرد و، لە گۆڕستانی (الجصاصة)[٥] کە دەکەوێتە بەشی رۆژاوای شارەکەلە زەویی (البرزان)[٦]دا نێژرا.

قافێتی (واتـا هـەقی خۆیـەتی) لێرەدا، ئامـاژە بـە هەنـدێ شـاعیری فەلـە و دیـان و مەسـیحیش بـدەین کـە بـە زمـانی سـریانی شـیعریان نووسـیوە و لـەم شـارەدا

---

[١] م. ن. ورقة ٢٦٤ (أ).
[٢] م. ن. ورقة ٢٦٥.
[٣] ابن خلكان ٢٩٨/٣.
[٤] ابن الشعار، ورقة ٢٦٧.
[٥] ن. م. (٢٦٤). ابن خلكان، ص. ن.
[٦] ابن الشعار، و. ن.

هەڵکەوتوون. بووژانەوەی هەولێر، لەو قۆناغەیدا گەڵێ لایەنی دیکەی لەگەڵ خۆیدا بووژانەوە: ناوچەی هەولێر، چ لە پادەشتەکانی دەوروبەری شار چ لە چیاکانی دوور لە شاردا، کۆمەڵگەلێکی مەسیحیی نیشتەجێن. لە پێنج سەدەی پێشەوەی مێژووی ئیسلامدا، ناوچەی هەولێر بەگشتی پووکابووەوە و تاریکستانێ بوو بۆخۆی، لەبەر ئەوە، مەسیحییەکانیش هیچ رۆڵێکیان دیار نەبوو. بەڵام دوای ئەوە، شارەکە بەرەبەرە بەئاگا هات و، خوێنی چالاکی بە دەمارەکانیدا کەوتە گەڕ و مەسیحییەکانیشی بەئاگا هێنایەوە[1] کە لەگەڵ کوردی رەسەنی شارەکەدا، زۆرینەیەکی تەواوی هەولێریان پێك دەهێنا[2]. بەو وریابوونەوەیەش، هەندێ ئەدیب و شاعیری فەلەش پەیدا بوون، بە نموونە:

(گۆرگیس وەردا)ی شاعیری ئارامیی ((مەسیحی)) هەولێر:

نەزانراوە کەی لەدایك بووە و کەی مردووە. بەڵام پێدەچێ، لە دوادوای سەدەی شەشەمی کۆچیدا، واتا (سەدەی دوازدەمی لەدایکبووندا) لە هەولێر لەدایك بووبێت[3]. ئەوەش، بە شیعرە چوارینەکانیدا دەردەکەوێت کە باسی رووداوەکانی ماوەی نێوان (٦٢١ و ٦٢٢ك/١٢٢٤ و ١٢٢٥ز) دەکات و، بەو شیعرانەشدا، دیارە، کە باسی بە چاودیتەی[4] کارەساتی هێرشی مەگۆل بۆ سەر جزیرە و عیراق (بین النهرین) دەکات.

---

[1] توما أسقف المرج، كتاب (الرؤساء) ص ١١٠/هامش (٢).

[2] م. ستريك، دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٣٣، ٥٧٤/١.

(ابن حوقل) کاتێ باسی شاری (كفر عزي) دەکات کە لە زەوی و زاری هەولێردا بووە، دەڵێت: ئەم زەوییە نشینەی فەلەیە و، هەموو دەوروبەری کوردە. بنۆڕە: (صورة الارض) ص ١٩٦.

[3] القس سليمان الصائغ، مقال (گورگيس وردا الاربيلي)، شاعر العذراء، مجلة (النجم) الموصلية، العدد (٩) لسنة ١٩٣٧، ص ٣٢١. ونفس الكاتب في كتابه (تأريخ الموصل) ١١١/٢.

[4] مجلة (النجم) ص. ن.

ئـەم شـاعیرە دیـوان شـیعرێکی گـەورەی[1] هەیـە، باسـی گـەلێ رووداو و کارەسـاتی تێدایە، یەك لەو رووداوانەش، گەمارۆکەی ساڵی (٦٣٤ك/١٢٣٧ز)ە کە مەگۆل بـەدەوری شاری هـەولێردا گێـڕای. لـەو شـیعرەدا وەسـفی ئـەو رەفتـارە دڕندانـە و بەربەرییانـە دەکـات کـە سـەربازانی مـەگۆل، دەمـی گەمارۆکـە، لـە دژی دانیـشتووانی شـارەکە[2] نواندیان.

گـۆرگیس وەردا، بـە شـاعیری (عـذراء) بەوناوبانگـە و، هـیچ کەسـێ هەنـدەی ئـەو (مریم العذراء)ی خۆش نەویستووە، چوارینەکانی ناو دیوانەکەی هەمووی ستایش و پێداهەڵدانی ئەوە. شیعری وەهای بەسەردا هەڵداوە، هیچ شاعیرێك نە لـە رۆژهەڵات و نــە لــە رۆژاواش بەســەر زمانیــدا نــەهاتووە[3]. عاشــقانی شــیعری گــۆرگیس بــە رۆحـسووك و فێنـك مەشـرەبی لـە قەڵـەم دەدەن و، دەڵـێن: قـسە لەڕوویـەکی حـازر بەدەسـت و زیـرەك و زمانپـاراوە. جگـە لـەوە، دیوانەکەشـی پـڕە لـە جوانکـاریی زمانـەوانی و وشـەو وتـەی پـڕ مانـاو ناسکوێژی، بـەوەش میراتێکـی دەوڵەمەنـدی بـۆ زمـانی ئـارامی بەجێهێـشت[4]. بـەڵام ئـەوەی ئیـشەکەی وەبـەر گلـەیی و رەخنـە داوە ئەوەیـە کـە زاراوەیـەکی زۆری یۆنـانیی لـە شـیعرەکانیدا بـەکار هێنـاوە. وەهـاش دەردەکـەوێ ئـەم دیاردەیـە لـەو سـەردەمەدا، لـە نـاو ئەدیبانـدا بـاو و بـڵاو بـووە[5].

---

[1] لەسەر ئەم دیوانە، گەلێ نوسخەی دەسنووس گیراوەتـەوە، لە کتێبخانـەکانی رۆژهەڵات و رۆژاوادا هەنە: بنۆڕە: القس سلیمان الصائغ، (تـأریخ الموصـل) ص. ن. وروفایـل بـابو اسحاق، تـأریخ نـصاری العراق، ص ٩٤.

رۆژهەڵاتناسی ئەڵمان (هزیغ)، ئەم دیوانە و تەرجەمە ئەڵمانییەکەشی، لـە شـاری لایبـسگ، لـە سـاڵی (١٩٠٤)دا بە چاپ گەیاندووە، الصائغ م. ن. ص.

[2] بابو اسحاق، م. ن. ص.

[3] الصائغ، مجلة (النجم ص ٣٢٢. وتأريخ الموصل ١١١/٢.

[4] مجلة (النجم) ص ٣٢١.

[5] القس، تأريخ الموصل، م. ن.

گۆرگیسی شاعیر، کتێبێکی گەورەشی بەناوی (جنة النعیم) هەبووە، خوێندنەوە جۆراو جۆرەکانی کتێبی پیرۆزی (ئینجیل)ی تێدا لێکداوەتەوە[١].

شاعیرێکی دیکەی مەسیحی بەناوی (خمیس ابن قرداحی) یان (خامیس القرداحی) پەیدا بوو، کە قوتابیی گۆرگیس وەردای هەولێری بوو[٢]. ئەویش، وەکو مامۆستاکەی نە بەرواری لە دایکبوون و نە بەرواری مردنی زانراوە، بەڵام ئەوەندە دەزانین کە لە نیوەی دووەمی سەدەی حەوتەمینی کۆچیدا (سیازدەمینی لە دایکبووندا)[٣] بەرچاو کەوتووە. ئەم شاعیرە، بەشیعرێکیدا دەردەکەوێ کە کوڕە ئاسنگەر بووە، ئەوەتا، لەو شیعرەیدا دەڵێت:

(سەیرەکە لەوەدایە، باوکم ئاسنگەر بوو، بوو بە جۆڵا، نە مەکۆی هەبوو نە سەکۆ، نە شاڵ). وشەی (قرداحی)یش بە مانای (ئاسنگەر)[٤] هاتووە. ئەم شاعیرە لە ئەدەبی ئارامیدا قاڵ بوو، شیعرەکانیشی خەسڵەتی ڕەوانی و ئاسانی و هەماهەنگییان پێوە دیارە و[٥] پڕن لە ڕەوانبێژی و مانای پیرۆز و بەرز، بە جۆرێ کە لەلای خەڵکێکی زۆر بە شای شاعیرانی سریان لەقەڵەم دەدرا، تا، هەندێکیان دەیانگوت: ماڵی (خمیس) ئاوەدان بێت،... تەنیا، یەك شیعری بەسە، چونکە تەنیا (یەك) شیعری ئەم شاعیرە، لە (هەموو) شیعری شاعیرێکی تر جوانتر و ناسکترە[٦]. (خمیس)، وەستای ئەدیبانی سەردەمی خۆی بووە و، زانای زمان و ئیمامی شیعر بووە، شیعرەکانی، وەك ئاوی کانی، هەڵدەقوڵان[٧].

---

[١] بطرس نصري، ذخيرة الاذهان ٢٣/٢.

[٢] القس، م. ن. م.

[٣] م. ن. ص، روفائيل بابو إسحاق، ص ٩٤.

[٤] القس، ن. م. ص ١١١ — ١١٢.

[٥] م. ن. ص ١١٢.

[٦] بطرس نصری، ن. م. ص ٢٤. القس، ص. ن.

[٧] بابو اسحاق، ص. ن.

ئەم شاعیرە، دیوانێکی شیعری هەیە، پڕە لە شیعری هەمەجۆر و هەمە مەبەستی ئـایینی و کەهەنۆتی و پەنـد و خۆشەویـستی و دڵـداری و شـەراب و سەرخۆشـی و بەهار و هێوری و بێدەنگی و[1] دەروونی و تۆبە و دەمتێژەندن (الهجو).

گەلێ سەرزەنشتی خەڵکی هەولێریشی کردووە و دەمی تێ ژەندوونە. بۆ، دڵداری و سەردوولکەش شیعری گوتووە[2]. ئەم دیوانەی، چەندین وێنەی دەسنووسی لەبەر گیراوەتەوە و، بەسەر کتێبخانەکانی رۆژهەڵات و رۆژاوادا دابەش کراون[3]. جگە لەمانە سی بەیتی دیکەی لەسەر نهێنیی زیندوو بوونەوەی ئەو دنیاو لەسەر حەزرەتی مریەم و پیرۆزگەلی تر هەیە و، نزیکەی حەفتا دۆعایشی بۆ رۆژانی یەك شەموان و جەژنەکان داناوە کە بخوێنرێنەوە. هەروەها نزیکەی سی گۆرانییشی لەسەر شەراب و دڵداری هۆنیوەتەوە. شیعرێکی دوور و درێژیشی بەناونیشانی «کاروباری کەهەنۆت و کەماڵی ئادابی دەروون، بۆ ئەوانەی کە هەمیشە بەدوای پەند و ئامۆژگاریدا وێڵن» هەیە. مێژوو نووسی بەناوبانگ (ابن العبري) باسی ئەم مەسەلانەی کردووە، وەلێ ئەم شاعیرە هەولێرییە باسەکەی دەوڵەمەندتر کردووە و، بۆ هەر جووتە بەیتێ، دوو بەیتی تری زیاد کردووە، بەبێ ئەوەی دەق و مانای بشێوێنێ[4]، بەڵام ئەوەی ناشیرینی کردووە، ئەوەیە کە ئەمیش، وەك شاعیرە مەسیحییەکەی پێشتر، زاراوەی یۆنانیی[5] زۆری بەکار هێناوە.

لێرەدا، کە، کۆتایی بە بەشی کلتوور دەهێنین، پێویستە باسی مەسەلەیەکی زۆر گرنگ بکەین، ئەوەیە، کە هیچ بەروبوومێکی بە کوردی نووسراومان نەدی، ئەم زمانەی کە هەتا ئێستاش زمانی خەڵکی ناوچەکەیە. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە زمانی عەرەبی، تەنیا زمانی ئایین و ئیدارەی قۆرخ نەکردووە، بەڵکو، زمانی

---

(١) بطرس نصري، ص. ن. ص.

(٢) القس، تأريخ الموصل ١١٢/٢. بابو اسحاق، م. ن.

(٣) هەمان دوو سەرچاوە و لاپەڕەکان.

(٤) بطرس نصري، ص. ن.

(٥) القس، م. ن. ص.

کلتـــوور و (ئـــەدەب و زانستیـــشی) تاســـاندووە و، کـــوردی ڕۆشـــنبیر و زانـــا، هـــەموو بەروبوومێکی هزری و فیکریی خۆیان بە عەرەبی نووسیوە، هەر لەبـەر ئەوەشـە کـە (یاقوت الحموي) دەڵێ: نشینەی هەولێر کوردن، بەڵام خۆیان کردووە بە عەرەب[1].

---

[1] یاقوت، معجم البلدان ١/ ١٣٨.

فەسلی سێیەم

یەك: سیستەمی هەڵسووڕاندن و دارایی و دادوەریی ئەمارەتی هەولێر.

أ- میری هەولێر و دەسەڵاتەکانی.
ب- وەزارەت.
ج- پەردەدارەکان (الحجابة):
د- دیوانی قەڵەم (نووسین).
هـ- وەزیفەی مۆرکردن (الطغراء)
و- وەزیفەی کوێخایەتی (الاستدارية)
ز- باجگریی (الاستيفاء)
ح- دیوانی خاروبار (الأهراء)
ط- دیوانی خەمڵ (قەرساندن)
ی- دادوەری (قەزاوەت)
ك- دیوانی پرسینەوەی شکات (النظر في المظالم)
ل- سەرکاری (الحسبة)

دوو: أ- سیستەمی لەشکرسازیی ئەمارەتی هەولێر.
ب- ئاڵای ئەمارەتی هەولێر
ج- دیوان و جبەخانەی چەك.

سێ: دراو و سیستەمی دراوی ئەمارەتی هەولێر.

فەسلی سێیەم

یەك: سیستەمی هەڵسووڕاندن و دارایی و دادەوەریی ئەمارەتی هەولێر:

هەولێر، بەر لە قۆناغی حوکمی ئەتابەگیان، کە ببوو بە پایتەختی ئەمارەتی هەزەبانیان و، کاتێکیش بوو بە بەشێك لە دەوڵەتی سەلجووقیان[1]، بێ سیستەم نەبووە. ئەم دەوڵەتەش سیستەمی نا مەرکەزیی لە هەڵسووڕاندنی کاروباری خۆیدا پێڕۆ دەکرد، واتا پەیدابوونی رێکخراوی محەللی (هەرێمەکان) لەم بارەدا شتێکی ئاسایی بوو.

لە ماوەی بەر لەساڵی (٥١٥ك/١١٢١ز)، لە هەولێر وەزیفەی وەزیری پەیدا بوو، لەو ساڵەدا (العميد فخر الكتاب أبو اسماعيل الحسين بن علي) ناسراو بە (الطغرائي)[2] کوژرا ـ کە وەك (ابن المستوفي)[3] دەڵێت: وەزارەتی هەولێری گرتبووە دەست. هەر لەو ماوەیەدا، وەزیفەی باجگرییش پەیدا بوو، (ابن الشعار) دەڵێت: (باپیرەی ـ أبو البركات المبارك ابن المستوفي) هاتە هەولێر و، لە ماوەی حوکمی (الأمير أبي الهيجاء الهذباني الكوردي الأربلي)[4] باجگریی ئەمارەتەکەی گرتە دەست. هەروەها وەزیفەی سەرکارییشی تێدا پەیدا بوو. (ابن المحتسب) کە لە سەردەمی گۆگبوریدا لەدایك بووە و، هەر لە هەولێریش ژیاوە، کوڕە سەرکار بووە و، باپیرە و، براکانی و ژمارەیێ لە بنەماڵەکەیان پشتاوپشت سەرکار بوونە[5].

---

[1] ابن واصل، مفرج الكروب، ١/ ٩٧.

[2] ياقوت الحموي، معجم البلدان ٥٢/٤.

[3] ابن خلكان ١٨٩/٢، ط بيروت. كراس (ترجمات المتقدمين من الشعراء) ص ٤٤.

[4] ابن الشعار، جـ ٦، ورقة ١٧.

[5] ن. م. جـ ٥ ورقة ١١١.

دووریش نییە، هەر لەو ماوەیەدا، ڕێکخراوی دیکەی، بە نموونە، وەك دادوەریی تێدا پەیدا بووبێت، چونکە هیچ ئەمارەتێك و شارێکی ئیسلام بە بێ قەزاوەت و دادوەری نەبووە. ڕەنگە دیوانی نووسین و دیوانگەلی دیکەشی تێدا پەیدا بووبن، ئەو ڕێکخراو و قەڵەمڕەوانە، لە سەردەمی ئەتابەگیانیشدا، کە بە تەواوکەری ماوەی سەلجووقیان دادەنرێت، هەر بەردەوام بوون[1].

ئێمە کە لێرەدا باسی سیستەم و ڕێکخراو دەکەین و، لەبارەی هەندێ قەڵەمڕەو و ڕێکخراوی هەولێری سەردەمی ئەتابەگیان بێدەنگین، ئەوە، مانای وا نییە کە ئەو ڕێکخراوانە نەبوونە، بەڵکو، پێدەچێ مێژوو نووسەکان لەبەر کەمتەرخەمی باسیان نەکردبێ، کە زۆرتر هەر بە باسوخواسی شەڕ و جەنگ و سیاسەتەوە سەرگەرم بوون، یانیش هەندێ لەو ڕێکخراوانە لە سەرەتادا بوون و، تازە گەڵاڵە دەبوون و ئەوەی نەهێناوە کەس باسیان بکات. دەبێ ئەوەش بزانین کە زوربەی ئەو مێژوونووسانەی باسوخواسی ئەم ئەمارەتەیان نووسیوە، هاودەم و هاوچاخی ڕووداوەکان نەبوون، کەمێکیان نەبێت. کەواتە، لە بن گوێیەتی، پشتگوێیان خستبێ و، بگرە، هەندێ ڕووداوی سیاسیشیان، هەر، باس نەکردبێ.

کتێبێکی تایبەتیش بەم ڕێکخراوانە نەبوو، لەبەر ئەوە، ناچاربووین بە شێوەیەکی گشتی باسیان بکەین و، پاشان باسی ڕەوشتنامەی ئەو کەسانەش بکەین کە لە هەولێردا ئەم ڕێکخراوانەیان گرتبووە ئەستۆ. جا بۆ زانینی شێوازی حوکم و ڕێکخستنی ئەمارەتەکە، پێویستە لە سەرکردایەتیی ئەمارەتەکەوە دەست پێبکەین، واتا دەبێ، لە میری ئەتابەگەوە دەست پێبکەین، تا بزانین پێگەو پلە و دەسەڵاتی لە هەڵسووڕاندنی کاروباری ئەمارەتەکەدا چۆن بووە.

---

[1] محمد مصطفى زيادة، هامش ((السلوك)) جـ ١ ق ١، ص ٢٣٩.

حسن ابراهيم حسن، تأريخ الاسلام السياسى، ص ٣٦١. نظير حسان سعداوي، التأريخ الحربي المصري في عصر صلاح الدين، ص ٢. عماد الدين خليل، عمادالدين زەنگی، ١٩٦.

ابراهيم على طرخان، النظم الاقطاعية، ص ٣٠.

أ- **میری هەولێر و دەسەڵاتەکانی:**

سەرداری هەولێر، سەرۆکی ئەمارەتەکە بوو، دەسەڵاتی رەهاو، ئەرك و فرمانی هەموو ئەمارەتەکەی بەدەست بوو، هەر خۆیشی سەرپەرشتیی کاروباری لەشکر و سیاسەت و ئیدارەی دەکرد. بەتەنیا، هەر ئەو جەنگ و شەڕی جاڕدەدا و، شەڕی دەوەستاند و فەرمانداریی لەشکریشی دەکرد و رێککەوتنی لەگەڵ لایەنەکانی دیکەدا مۆر دەکرد و، سیاسەتی ئەمارەتەکەی دادەنا. لەم کاروبارانەدا، دەستەیەك کارمەند و فرمانبەرانی ئەمارەتەکە یاریدەیان دەدا.

دراوی تایبەت بە ئەمارەتەکەش ـ کە لە سەردەمی موزەففەرەددین گۆگبوریدا گۆڕدرا ـ بە ناوی خۆیەوە لێدەدرا و، ناوی خەلیفە و سوڵتانیشیان لەسەر دادەناو، ناوی مەلیکەکەش، ئەگەر مەلیکیان هەبا، هەروەها خوتبەش بەناوی ئەوەوە، لە مزگەوتەکاندا دەخوێنرایەوە.

موزەففەرەددین گۆگبوری هەموو دەسەڵاتێکی لە دەست خۆیدا گیرکردبوو، بە گەواهی ئەوەی، ئەو کارمەندانەی سەرپەرشتیی هەموو دیوان و پلانەکانیان دەکرد، هەموویان کارمەند و فرمانبەری تەختی تەلاری خۆی بوون و، خۆی دایدەمەزراندن و، خۆی لایدەدان. زۆرجاریش دەیکردن بە پەند (ینکل بهم) هەریەکە و بە جۆرێك و بە بیانوویەك، دەستی بەسەر ماڵ و موڵکیاندا دەگرت، یان بەندی دەکردن، یان ئەشکەنجەی دەدان، بگرە هەندێکیشیان لە بەندیخانەدا دەمردن. بەکورتی، ئەوانەی لە شەڕو بەڵای رزگاربوون و بەر سزای نەکەوتن، زۆر کەم بوون[1]، تا، وەهای لێ هات، ئەم جۆرە کردەوە خراپانە، بوون بە رەفتار و نەریتی میر ـ هەرچەندیشە کەسانێك پاکانەیان بۆ دەکرد و هەقیان، بەو دەدا -[2].

ناشتوانین بڵێین، میر، نوێنەر یان بریکاری هەبووە، چونکە بەڵگەمان بەدەستەوە نییە. ناشزانین کاتێ موزەففەرەددین گۆگبوری لە هەولێر نەبا یان بە هێرش و

---

[1] د. احسان عباس، مقدمة ((وفيات الاعيان)) ط، بيروت ١٩٧١، جـ ٧، ص ١٥.

[2] سبط إبن الجوزي، مرآة الزمان ٨/ ٦٨٣.

هەڵمەتێکی لەشکرەوە بۆ شەڕو کوشتار، لە شار دەرچووبا، کێ کاروباری ئەمارەتەکەی بەڕێوە دەبرد، بەڵام (سرفتگین الزینی)ی بریکاری دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی هەولێر، یاریدەدەرێکی بۆخۆی دانابوو، ئەگەر خۆی لە هەولێر نەبا[1]، جێگای دەگرتەوە.

ب- **وەزارەت:**

وەك باسمان کرد، وەزارەت بەر لە سەردەمی ئەتابەگایەتی، لە هەولێردا هەبوو، واتا ئەمارەتی هەزەبانیان وەزارەتی هەبووە. (ابن خلكان) لە (ابن المستوفي)یەوە دەگێڕێتەوە، دەڵێت: (العميد فخر الكتاب أبو اسماعيل الحسين بن علي بن محمد بن عبدالرحمن) كە بە لەقەب (مؤيدالدين الأصبهانى)ی نووسەری (الطغرائي) ناسراو بە (الطغرائي)یە، لە هەولێردا، ماوەیەك وەزارەتی بەدەستەوە بووە.[2] وەهاش، زانراوە کە (الطغرائي) لە دەوروبەری ساڵی (٥١٥ك/١١٢١ز)دا کوژراوە[3]. واتا وەزارەتی هەولێری لە سەردەمی (أبو الهيجاء الهذباني)ی سەرداری هەولێردا وەرگرتووە کە، تا

[1] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٩، ترجمة هارون بن عبدالحسين بن گرجي.

[2] ابن خلكان ١٨٩/٢، ط بيروت.

بنۆڕە نامیلکەی: ((ترجمات المتقدمين من الشعراء)) ص٤٤.

[3] بە جیاواز باسی بەرواری کوژرانی (الطغرائي) دەکرێت. (العماد الكاتب الاصفهانى) دەڵێت: لە ساڵی (٥١٣ك)دا کوژراوە: (تأريخ دولة آل سلجوق — إختصار البنداري، ص ١٢١). بەڵام (ابن خلكان) لە (السمعاني)یەوە وەریگرتووە کە لە (٥١٥ك)دا کوژراوە: (وفيات الاعيان ٤٣٨/١) پاشان لە (العماد)ەوە، وەردەگرێت و دەڵێت لە (٥١٣ك)دا کوژراوە و، دەشڵێت: ((دەڵێن)) لە ساڵی (٥١٤ك)دا کوژراوە. دەشڵێن لە ساڵی (٥١٨ك)دا کوژراوە (م. ن. ٤٤١/١٠) بەڵام (ياقوت الحموي) دەڵێت: لە ساڵی (٥١٥ك)دا کوژراوە: (معجم الادباء ٥٢/٤). وەلێ (ابن الاثير) دەڵێت: لە ساڵی (٥١٤ك)دا کوژراوە: (الكامل ٥٦٣/١٠).

دوای ساڵی ٥٢٠ك/١١٢٦ز) حوكمی رانیبوو[1]. بەڵام ئەم وەزیفەیە، پاشان لە سەردەمی ئەتابەگیاندا، لە ماوەی حوكمی موزەففەرەددین گۆگبوریدا، دیار نەماو بزربوو.

لێرەدا، گرنگ ئەوەیە، یەكەم بەڵگەی بوونی وەزیفەی وەزارەت لە سەردەمی ئەتابەگیاندا، لە ماوەی حوكمی میر موزەففەرەددین گۆگبورییەوە دەستمان كەوتووە، چونكە لەو ماوەیەدا، ئەمارەتی هەولێر بەرەو چاكتر گۆڕاو، كاروباری ئەمارەتەكە هەند پەلی هاویشت و پەرەی سەند، ئەم میرە نەیدەتوانی بە تەنیا بەڕێوەی ببات و هەڵیسووڕێنێت، لەبەر ئەوە بار و دۆخەكە پێویستی بە داهێنانی وەزیفەیەكی لەم جۆرە كرد، بۆ ئەوەی هەندێ لە ئەرك و فرمانی ئیدارەی ئەمارەتەكە بگرێتە ئەستۆ، وەزیرەكەش، لە بەڕێخستنی ئیش و كار و سیاسەتی ناوەوە و دەرەوەی ئەمارەتەكەدا، - وەك ئەوەی سەلجووقیان[2] پێڕۆیان دەكرد - ئەمیش ببێتە یاریدەری میری ئەمارەتەكەی خۆیان، دەوڵەتی سەلجووقیان وەزیری هەبوو، سەركردایەتیی دیوانەكانی دەكرد و، چاوی خستبووە سەر هەڵسوكەوت و رەفتاری دامودەزگای دەوڵەت و، دیوانی باجگری و دیوانی نووسینی (قەڵەم)ی لەبن دەستدا بوو، لەبەر ئەوە، پێویست بوو لە ئەمارەتی هەولێریشدا پۆستی وەزارەت هەبێت، وەزارەتیش كە دانراو، دەسەڵاتی وەزیر كەوتە فراوانی، ئەوجا، بووە كێبڕكێ و، شەڕیان لەسەر دەكرد و، دامودایان بۆ وەزیرەكە دەنایەوە و، گێچەڵیان بۆ دروست دەكرد، بۆ ئەوەی جێگاكەی بگرنەوە[3]. لەبەر ئەوەش كە وەزیفەی وەزیری، وەزیفەیەكی گرنگ و بەرپرسە، پێویست بوو، وەزیر خەسڵەتگەلێكی وەهای هەبێت بتوانێت ئەو گرنگی و بەرپرسییە لە ئەستۆ بگرێت[4]. لەبەر ئەوە، وەزیر،

---

[1] الكامل. ٦٣٨/١٠، (ابن الاثیر) لێرەدا باسی چالاكیی لەشكرگێڕیی ساڵی (٥٢٠ك)ی (أبو الهیجاء) دەكات. بە قسەی (أبو شامة)یش بێت دوای دوو ساڵ لەو بەرواره، (ئەتابەگ عمادالدین زەنگی) هەولێری گرت: ابو شامة، كتاب الروضتین ٣٠/١.

[2] عبد النعیم محمد حسنین، سلاجقة ایران والعراق، ص ١٥٨.

[3] ن. م. ص ١٦٠.

[4] الماوردي، الأحكام السلطانیة، ط/القاهرة، ١٩٦٠، ص ٢٧.

لەو کەسانە هەڵدەبژێردرا کە بەرۆشنبیر و میرزا و بە پشوو دەناسران و شارەزای یاساو رەوشتی پادشایان بوون و[1]، پیاوچاك و لەخواترس بوون[2]. وەلێ ئێمە نازانین، تا چەند، ئەم خەسڵەتە چاکانە لە وەزیرەکانی هەولێردا بووبن، (المبارك ابن المستوفي) نەبێ، کە لە دوادوای رۆژانی ئەمارەتەکەدا وەزارەتەکەی وەرگرت، دەنا، لەبارەی پێگەو جێگەو کلتوور و پلەی خوێندەواریی وەزیرەکانی ترەوە هیچ دەق و بەڵگەیەکی تایبەتمان بەدەستەوە نییە.

هەروەها، ناشزانین وەزیری هەولێر، تا چەند دەسەڵاتی بڕی کردووە، یان جۆری ئەرك و فرمانی چی بووە و، بە شێوەیەکی ـ راستەقینە ـ مافی سەرپەرشتیی دیوانەکانی هەبووە یان نەبووە. سەرڕوشتەکان (القرائن) ئەوە دەردەخەن کە موزەففەرەددین گۆگبوری رێگای بە شەریکە بەش نەدەدا و، نەیدەهێشت کەس هاوبەشی لە دەسەڵاتەکانیدا بکات. ئەو، جامی غەزەبی بەسەر زۆربەی گەورەپیاوانی ئەمارەتەکەیدا رژاند، لەبەر ئەوە، زۆر دوورە وەزیر فزەی کردبێ، تەنیا کارمەندێکی گەورە بووە و هیچی دی. وەزیر لە حوکمڕانیدا هاوبەش نەبووە و، لە تەلاری ئەم میرەدا، تەنیا یاریدەری میر بوونە لە کاروباری ئەمارەتەکەدا، واتا وەزارەتی هەولێر تەنیا بۆ جێبەجێکردنی فەرمانی میر بووە و[3]، دەسەڵاتی زۆر کەم بووە، پێدەچێ بنکەو بارەگای وەزارەت و دیوانەکان لە قەڵا بووبێت، ئەوەتا (ابن الشعار) لە مێژوو نووسی هەولێر (ابن المستوفي)یەوە، دەگێڕێتەوە، دەڵێت: (هبةالله بن أبي الحسن المصري الدمنهوري) دیوانی خەمڵ (الارتفاع)ی تایبەت بە هەولێری وەرگرت و، لە قەڵا سەرپەرشتیی ئەم دیوانەی دەکرد.

---

[1] عباس إقبال (در وەزارت) ص ٢٥. حسين أمين، العراق في العصر السلجوقي ١٩٠.

[2] ابن الطقطقی، الفخري في الآداب السلطانية، ص ٢٩٧ ـ ٢٩٨. النويري، نهاية الأرب ٩٤/٦.

[3] بنۆڕە بزانە وەزارەتی جێبەجێکردن مانای چییە: النويري، نهاية الأرب ١٢٤/٦ ـ ١٢٨.

(؟) ابن الشعار، جـ ٩ ورقة ١٢٢. هەتا ئێستاش گەڕەکێك لە قەڵای هەولێر هەیە پێی دەڵێن گەڕەکی سەرای، کەوتووەتە لای دەروازە گەورەکەی روو لە باشوور، کە گەڕەکێکە لە سێ گەڕەکەکەی قەڵا. دوو گەڕەکەکەی دی: (تەکیە) و (تۆپخانە)یان پێدەڵێن.

له هەندێ سەرڕوشتەوە (قرینە) بۆمان دەردەکەوێت یەکەم کەس وەزارەتی هەولێری گرتبێتە دەست (محمود بن محمد بن مقداد بن فارس الحرانی) بووە، کە موزەففەرەددین گۆگبوری لە (الحران)ەوە[1] لەگەڵ خۆیدا هێنای بۆ هەولێر و، کردی بە وەزیری خۆی و (أبا عبدالله محمد)ی کوڕیشی (ت ٦١٢ك/١٢١٥ز) کرد بە سەرۆکی دیوانی شکات[2]. موزەففەرەددین گۆگبوری بەرلەوەی ببێتە سەرداری هەولێر، سەرداری (الحران) بوو. وەزیری دووەمیش (أبو الحسن علی بن شماس بن عبدالله الأربلي) بووە[3].

له ساڵی (٦٢٣ك/١٢١٥ز)یشدا، یان لە دەوروبەری ئەو ساڵەدا[4] (أبو أسحق شرف الدين ابراهيم بن علي بن أبي حرب)ی ناسراو بە (ابن الوالی الموصلي) وەزارەتەکەی وەرگرت، ئەوەبوو، وەزیرەکەی پێش ئەم، بەهۆی خراپیی ئیدارەو گەندەڵیی دیوانەوە لە وەزارەت لادرابوو. جا، بە بۆنەی هاتنی ئەم وەزیرە تازەیەوە، دەبینین (أسعد بن ابراهيم)ی نووسەری دیوان کە بە (مجدالدين الاربلي) ناسراو بوو، دوو بەیت شیعری گاڵتەجاڕیی بە خەیاڵدا دێت و دەڵێت ئەم وەزیرە تازەیە، لەوە زێتر کە چاوەشێکی (یاساوڵێکی)[5] لەبەر دەرگاکەی راگرتووە، هیچی دیکەی نەگۆڕیوە، گەر کەسێ بچێتە لای، یەکسەر یاساوڵەکەی بانگ دەکات. دوو بەیتە شیعرەکەشی ئەمەیە:

فرحنا وقلنا تولى الوزير	وأفلح ديواننا بالوزارة
فما زادنا غير جاويشه	وفي كتبنا كتبت بالأشارة[6]

---

[1] ابن الشعار، جـ ٦، ورقة ١٨٧. نازانین ئەم وەزیرە لە چ ساڵێکدا مردووە.

[2] م. ن. و.

[3] م. ن. جـ ٧ ترجمة ولده (محمد بن علي بن سماس).

[4] اليونيني، ذيل مرآة الزمان ١١٢/١.

[5] جاويش، چاوەش = یاوەر، شمس الدين سامي، قاموس تركي.

[6] اليونيني، م. ن. ص. والكتبي، فوات الوفيات ١٨/١.

واتـا: دڵمـان خـۆش بـوو، وەزیـری تازەمـان بۆهـات و، دیوانەکـەمان رزگـاری دەبـێ، کەچـی تـەنیا چاوەشـەکەی خـۆی بـۆ زیـاد کـردین و، لەسـەر نووسراوەکانیـشمان دەنووسێ (بالاشارة).

وەزیر (شرف الدين ابراهيم) کوڕێکی هەبوو بەناوی (تاج الدين عبدالعزيز) دەبـوو بـە نوێنـەری بـاوکی. ئەمـەش مانـای ئەوەیـە کـە لـە ئەمارەتەکـەدا، نوێنەرایـەتی وەزیریش هەبووە. موزەففەرەددین گۆگبوریش، ئەم نوێنەرەی چەندین جار ناردووە بـۆ بەغـدا. (اليـونينی) باسـی خەسـڵەتەکانی ئـەم نوێنـەرە دەکـات و، دەڵێـت: (سەرۆکێکی هیممەت بەرزە، چاکەی زۆرە، دەستپاکە، ڕەوشتی باشـە، لـە ئیشەکانیدا دڵسۆزە و، لـە هەڵسوکەوتیدا بەسـەبرە و بەورەیـە)[1] وەزیـر (شـرف الـدين) و (تـاج الـدين)ی کـوڕی لەسـەر وەزیفـەی خۆیـان، تـا، کۆتـایی سـاڵی (٦٢٨ك/١٢٣١ز) مانـەوە، ئیدی، سەرداری هەولێر هەردووکیانی حەپس کرد[2].

دوايين وەزيری ئەم ئەمارەتە (أبـو البرکات المبـارك ابـن المستوفي) بـوو، ئـەميش لـە بەندیخانـە بـوو، بـەڵام کاتـێ موزەففـەرەددین گۆگبـوری، (شـرف الـدين ابـراهيم)ی حەپس کرد، ئەمی لە بەندیخانە دەرکرد، وەزارەتەکـەی پـێ سـپارد. هـەر چەنديـشە (ابـن المستوفي) ـ وەك (ابـن الـشعار)ی قوتـابيی دەڵێـت ـ بـەم وەزيفـە تازەيـەی قايـل نـەبوو، بـەڵام لـە کاروبـاری سـوڵتانیدا لێهـاتوو بـوو، دام و دەزگـای حوکميـشی تازەکردەوە[3]. خەڵکی ئەمارەتەکەش گەلێکیان پێخۆش بوو کە هاتـەوە سـەر حـوکم، بـەڵام زۆری نـەخایان و سـەرداری هـەولێر لـە سـاڵی (٦١٣ك/١٢٣٣ز)دا کۆچـی دوايـی کرد و (ابن المستوفي)یش وازی لە پۆستەکەی (وەزیفەکەی) هێنـا. بـەڵام دوای مردنـی موزەففـەرەددین گۆگبـوری، خەلیفـە (المستنـصر) ـ وەکـو باسمـان کـرد ـ هـەولێری

---

(١) اليونينی ٢/٢٦٩.

(٢) ابن الشعار، عقود الجمان جـ ٤، ورقة (١).

(٣) ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٦، ورقة ١٨.

بەزۆر داگیر کرد و، میر (باتگین بن عبدالله الرومي)ی[1]، بەسەر هەولێرەوە دانا. ئەم میرە تازەیە، زۆر لەگەڵ (ابن المستوفي)دا خۆی ماندوو کرد، کە قایل ببێ، لەسەر وەزیفەکەی بمێنێ، بەڵام بێ هوودە بوو.

ج- پەردەدارەکان (الحجابة):

پەردەداری وەزیفەیەکە لە سەردەمی ئەتابەگیاندا لە هەولێر هاتە گۆڕێ. پەردەدارەکە لەبەر دەرگای سەردار، یان میر دەوەستا و، ئیزنی وەردەگرت[2]، بۆ کەسێ بچێتە ژوورێ، واتا لە خەڵکی دەپاراستن و دەرگای دادەخست و ـ وەك (ابن خلدون) دەڵێت[3] ـ لەکات و ساتی خۆیدا دەرگای دەکردەوە، نەوەکا کەسێك خراپەیەکی لە دژ بکات، چونکە لەوەپێش هەندێ لە خەلیفەو سوڵتانەکان دەستدرێژییان لە دژ کرابوو. پەردەدار، لە نێوان میر و وەزیریشدا پێوەندیی ئاسان دەکرد، فەرمانی زارەکیی لە میرەوە دەگەیاندە وەزیر و[4]، وەزیر دەبوو جێبەجێی بکات. پەردەدار، جارجارەش رۆڵی باڵیۆزی دەبینی، لە نێوان وڵاتی خۆی و وڵاتێکی دیکەدا دەکرا بە نوێنەر و پێوەندیی لەگەڵ هەندەراندا دەکرد[5].

ئێمە نازانین پەردەداری، لە هەولێردا، کەی پەیدابووە، وەڵێ یەکەم دەقی نووسراو، لە بارەی پەردەدارەوە، ئەوەیە کە لە سەردەمی موزەففەرەددین گۆگبوریدا هەبووە. (ابن شداد) دەڵێت: (شجاع الدين الاربلي) پەردەداری ئەم میرە بووە و، لە ساڵی (٥٩٨ك/١٢٠١ز)دا، سێ هەزار دیناری پێدا ناردووە بۆ دیمەشق بۆ تەواوکردنی ئەو مزگەوتەی لەسەر چیای قاسیۆن[6] دروستیان دەکرد.

---

[1] و. ن.

[2] القلقشندي، صبح الاعشى ٢٧٣/٣.

[3] ابن خلدون، المقدمة، طبعة بيروت ١٩٦١ ص ٤٢٦.

[4] البنداري، تأريخ دولة آل سلجوق، ص ١٠٧.

[5] حسين امين، تأريخ العراق في العصر السلجوقي ١٨٣.

[6] ابن شداد، الأعلاق الخطيرة ((تأريخ دمشق)) ص ٨٦.

هەروەها، له هەولێر (ابو العباس صلاح الدين احمد بن عبدالسيد ابن شعبان بن محمد بن جابر الأربلي)یش، سەردەمێك پەردەدار بووە. (ابن خلكان) دەڵێت:[1]

له بنەماڵەیەكی گەورەی ناسراوی هەولێر بووە. پێدەچێ، پەردەدارەكەی پێشتر، ئەم وەزیفەیەی وەرگرتبێ. دەڵێن (ابو العباس) ماوەیەكیش لە لەشكری هەولێردا ئیشی كردووە[2]، پاشان له تەلاری میری هەولێردا[3] وەزیفەی پەردەداریی وەرگرتووە ـ بەڵام وەكو زۆربەی سەرەك دیوانەكانی دی ـ خێری له وەزیفەكەی نەدی، چونكە موزەففەرەددین گۆگبوری ئەمیشی حەپس كرد، پاشان لە ساڵی (٦٠٣ك/١٢٠٦ز)دا، ئازادی كرد. ئەمیش هەولێری بەجێهێشت و چوو بۆ شام و، لەوێ كەوتە خزمەتكردنی (الملك المغيث محمود ابن الملك العادل)، دوای مردنی ئەم مەلیكەش، ئنجا، چوو بۆ میسر و، كەوتە خزمەتكردنی (الملك الكامل محمد) و، پلەو پایەی دای له بەرزی و، - وەك (ابن خلكان) دەڵێت ـ ئەو پلەیەی ئەم پێی گەیشت كەس پێی نەگەیشت، كار گەیشتە ئەوەی، (الملك الكامل) كردی بە میر[4].

(أحمد بن عبدالسيد) لە ساڵی (٦٣١ك/١٢٣٤ز)دا، لە (الرها) گیانی سپارد و، تەرمەكەیان بردە قاهیرە و لە گۆڕستانی (القرافة الصغرى)[5] بەخاكیان سپارد. ناشزانین دوای ئەم، كێ بووەتە پەردەداری سەرداری هەولێر.

---

[1] ابن خلكان ١٨٤/١ طبعة بيروت.

[2] ابن الشعار، جـ ١، ترجمة احمد بن عبد السيد.

[3] ابن خلكان، ص. ن. الصفدي، الوافي ٦٢/٧.

[4] ابن خلكان: ص. ن.

[5] ابن خلكان ١٨٧/١. الصفدي ٧٣/٧. (ابو العباس صلاح الدين احمد) له (مرآة الزمان ٦٩٢/٨)دا، باس كراوە. النجوم الزاهرة ٢٨٦/٦. پێویست ناكات باسی باقیمەنی ژیانی بكەین كە لە دەرەوەی هەولێر پڕبووە له بزاڤ و چالاكی.

د- **دیوانی قەڵەم (نووسین):**

دیـوانی نامــەکان و، دیـوانی نامــەو نامەکاریــشیان پێــدەگوت[١]. بەرپرســی ئــەم دیوانەش، پێیان دەگوت سەرەك دیوان یان ئینشانووس یان نهێنی نـووس[٢]. ئـەرك و فرمانی ئەم سەرەك دیوانە، ئـەوەبوو، نامـەو فـەرمانی فـەرمیی دەنووسـی و[٣] هـەر نامـەو فـەرمان و رێنماییـەکیش لـە مـیرەوە دەرچـووبا، دەهاتـە لای ئـەم و، ئـەمیش پێیدا دەچووەوە و، لە قالبێکی جوانتردا بە خەتی خۆی، یان بـە خـەتی خەتخۆشـێك لە نووسەرەکانی[٤] خۆی، کە متمانەی پێدەکردن[٥]، دایدەڕشتەوە.

(ابـن خلـدون) دەڵـێ: ئیـشوکاری ئـەم دیوانـە زۆر مەترسـیدار بـوو، لەبـەر ئـەوە، سەرەك دیوانێکی بۆ دادەنرا، لە چینێکی زۆر بەرزی کۆمەڵگە و، لەوانەی کە هەست بە مرۆڤایەتی و ئابڕوو دەکەن و، ئاستێکی زانستی و بـەهرەوەری و زمانـەوانیی زۆر چاکیان[٦] هەیە. گەڵێ جاریش سـەرەك دیوانیـان، یـان یاریدەدەرەکـەی وەك بـاڵیۆز و نوێنەر دەشاندران بۆ وڵاتانی دەوروبەر و، نامەو نووسراویان لەگەڵ خۆیاندا دەبـرد، یـان کـارێکی نهێنـی هـەبا[٧]، بـە جێیـان دەگەیانـد. دیـوانی قەڵـەم (نووسـین) لـە سـەردەمی سـەلجووقیاندا، جارجارە، دیـوانی (الطغـراء)یـشی[٨] پێـدەگوترا، چـونکە لەگەڵ دیوانەکەی تردا، بەسەریەکیانەوە هەبوو.

سەرچـاوەکان باسوخواسـی ئـەوەیان تێـدا نییـە کـە، لـە بـەرایی حـوکمی ئـەمارەتی بەگەتگینیاندا، لە هەولێر، کێ ئەرك و فرمانی قەڵەمی (نووسین)ی لە ئەستۆ بـووە.

---

[١] القلقشندي ١/٩٠.

[٢] المقريزى، الخطط، جـ ٢، ص ٢٢٦. عباس أقبال، (وزارت در عهد سلاطين)، ٢٩.

[٣] عبدالنعيم محمد حسنين، سلاجقة ايران والعراق ١٦٢.

[٤] المقريزي، الخطط، ص. ن.

[٥] ابن شاهين الظاهري، زبدة كشف الممالك، ص ٩٩. عباس أقبال، م. ن. ص ٣٠.

[٦] قدامة ابن جعفر، مخطوط (صنعة الكتابة) ورقة (١١). ابن خلدون، المقدمة، ص ٤٣٨.

[٧] عباس اقبال، ص. ن.

[٨] المقريزي، م. ن. ص.

وەڵێ بە دووری نـازانین (أبـو حفـص غـرس الـدین عمـر شمـاس بـن هبـة اللـة الأربلـی الکاتب) یەکەم کەس بووبێ، ئەرك و فرمانی ئەو دیوانـەی راپەڕانـدبێ. ئـەو، کـەم و زۆر زووتر مردووە، لە ساڵی (٦٠٠ك/١٢٠٢ز)دا کۆچی دوایی کردووە[١]. (ابـن الفـوطي) لە (ابن المستوفي)یەوە دەگێڕێتەوە، دەڵێت: ئەم (أبو حفص غـرس الـدین)ە کاتـێ مـیر (مجاهدالدين قايماز) لە ساڵی (٥٧١ك/١١٧٥ز)دا هەولێری بەجێهێشت و رووی لە موسڵ کرد[٢]، ئەویش لە تەکی بەڕێ کەوت. ئەم نووسەرە، برای (علي بن شماس بن عبدالله الأربیلی)ی وەزیری ئەمارەتی هەولێر بوو.

کەسـێکی دی کـە سـەرۆکایەتیی دیـوانی قەڵـەمی (نووسـینی) کردبـێ (أبـو الحـسين موسى الكاتب) بووە کـە لـە بـواری رێزمـان و شیعریـشدا خـۆی مانـدوو دەکـرد. ئـەم، کاتـێ ئـەو وەزیفەیـەی وەرگـرت کـە نووسـەرەکەی پـێش خـۆی (غـرس الـدین عمـر) هـەولێری بەجێهێـشت. وا دیـارە (أبـو الحـسین موسـی) لەسـەر وەزیفەکـەی مایـەوە و نووسینی بۆ سەرداری هەولێر دادەڕشت، تا لە ساڵی (٦١٧ك/١٢٢٠ز)دا[٣] گیـانی سـپارد. (ابن الشعار)[٤] دەڵێت: (ابن المستوفي المبارك)یش، ماوەیـەك ئـەم دیوانـەی بەدەسـتەوە بووە.

گرنگترین نووسـەر کـە لـە سـەردەمی موزەففـەرەددین گۆگبوریـدا دیـوانی قەڵـەمی وەرگرتبێ، ئەوە (أبو المجد[٥] مجدالدين أسعد بن ابراهيم بن حسن بـن علـي الـشيباني النشابي الأربلی) بووە، کە لە تەمـەنی لاوێتیـدا لـە هـەولێر بەدەرکـەوتووە و وڵاتـانی جزیـرە و شـام گـەڕاوە و، لــە ســاڵی (٦١٥ك/١٢١٨ز)دا گەڕاوەتــەوە بــۆ هــەولێر و،

---

[١] ابن الفوطي، تلخیص مجمع الآداب، جـ ٤، ق ٤ ص ١١٥٩.

[٢] م. ن. ص.

[٣] المنذري، التكملة لوفيات النقلة: بالرونيو جـ ٦، ورقة. ١٠٩٠.

[٤] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٦، ترجمة المبارك ابي البركات.

[٥] لە هەموو سەرچاوەکاندا، نـاوی بـە (أبـو المجـد) هـاتووە، بـەڵام لـە (ابـن الفـوطي، تلخـيص مجمـع الآداب، ط لاهور، جـ ٥ ق ٢، ١٠٧)دا، ناوی بە (أبو الفضل) و (أبو سعد) هاتووە.

سەرپەرشتیی دیوانی نووسینی گرتووەتەوە دەست و[1]، پلەو پایەی بەرزتر بووە و، برەوی سەندو قسەی دەرۆیشت[2]، پاشان لە هەموو کەسێك زیاتر لە موزەففەرەددین گۆگبوری نزیك بووەوە، ئەوەبوو لە ساڵی (٦٢٨ك/١٢٣٠ز)دا[3]، بۆ سەردانی بەغدا، لەگەڵ خۆیدا بردی.

ئەمیش، تا ساڵی (٦٢٩ك/١٢٣١ز) ئیشەکەی بەڕێوەبرد و، لەو ساڵەدا، سەرداری هەولێر غەزەبی لەویش گرت و، لە دیوان دەری کرد. پاشان گرتی و دووری خستەوە بۆ بەندیخانەی کەرخینی (کەرکوك)، کە ئەو شارەش سەر بە ئەمارەتی هەولێر بوو، لەوێ لە بەندیخانە مایەوە، تا مردنی موزەففەرەددین گۆگبوری، کە ئیدی لەشکری خەلیفە (المستنصر) هەولێری داگیر کرد و، هەموو حەپسەکانی ئازاد کرد (مجدالدین)یش یەکێك بوو لەو ئازاد کراوانە، ئەمیش لێی نەوەستا، یەکسەر، چوو بۆ بەغدا و لەوێ چەندین وەزیفەی وەرگرت[4]، پاشان لە دوادوای ساڵی (٦٥٧ك/١٢٥٩ز)دا مرد. (مجدالدین) یەکێك بوو لەوانەی کە لە رووداوەکەی داگیرکردنی بەغدا نەکوژراو سەر سەلامەت دەرچوو، ئەوەبوو، خۆی شاردەوە، تا دۆخەکە هێور بووەوە[5].

---

[1] اليونيني، ذيل مرآة الزمان ١١١/١.

[2] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ١، سيرة اسعد بن ابراهيم.

[3] اليونيني، ن. ص، کەچی (الکتبی) دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری ناردی بۆ بەغدا؛ (فوات الوفيات) ١٧/١.

[4] ابن الشعار، ن. م. اليونيني ١١٣/١.

[5] اليونيني، ن. ص. ابن الفوطي، تلخيص مجمع الآداب، جـ ٥، ق ٢ ص ١٠٧، کەچی ساغکەرەوەی (تلخيص مجمع الآداب) کە دکتۆر (مصطفى جواد)ە، جـ ٢، ق ٢، ص ٥٦١/الهامش دەڵێت: وابزانم کە هۆلاکۆ لە ساڵی (٦٥٦ك/١٢٥٨ز)دا بەغدای داگیر کرد، ئەویش کوژرا. دکتۆر (مصطفى جواد) هەواڵەی (ابن الکتبی) و (ابن العديم) مان دەکات، کەچی (ابن الکتبی) باسی مردنی (أسعد)ی نەکردووە: (فوات ١٧/١). دکتور (مصطفى جواد) ناوی کتێبەکەی (ابن العديم)ی نەنووسیوە، دوور نییە مەبەستی (بغية الطلب من تأريخ حلب) بێت کە دەسنووسەو، لە ئەستەنبووڵە. بنۆڕە: العزاوی، التعريف بالمؤرخين، ص ٧٩.

دوایین کەس، ئەم دیوانەی هەولێری گرتبێتە دەست (أبو عبدالله محمد بن جعفر ابن محمد بن محمود بن هبة الله)ی کوڕی قازیی هەولێر (أبو محمد الكفر عزي الأربلی) بووە، ئەوەبوو موزەففەرەددین گۆگبوری، دوای حەپسکردنی بەرپرسی دیوانەکە، ئیشەکەی بەم سپارد[١].

هـ- وەزیفەی مۆرکردن (الطغراء):

ئەمەش، یەك لەو وەزیفانەیە کە لەم سەردەمەدا هاتە ئاراوە. مۆربەدەست بەدەستی خۆی ئەو نامەو نووسراوانەی کە لە ئەمارەتەکەوە دەردەچوون[٢]، مۆردەکرد. هەروەها هەموو جۆرە گەواڵەیەکیشی مۆر دەکرد[٣]. ئەم فرمانە بە کەسێك دەسپێردرا هەندێ خەسڵەتی چاکی هەبێ، بەنموونە، (گیر) بێت واتا بە ئیدارە بێت، یەك زمان و یەك ڕا بێت، بوێر و نەفسبەرز و ڕۆشنبیر و زیرەك و بلیمەت بێت[٤]. (البنداري) لە بارەی ئەم پۆستەوە دەڵێت: لەدوای پۆستی وەزارەتەوە، مەسنەتی باجگریی[٥] نەبێ، دەنا هیچ مەسنەتێك (منصب) لە مەسنەتی مۆربەدەستی گرنگتر نابینی.

دەشتوانین ئەم وەزیفەیە، بە تەواوکەری وەزیفەی دیوانی قەڵەم[٦] دابنێین، بەرپرسی دیوانی قەڵەم، سەرپەرشتیی نووسین و وەرگرتنی نووسراوی میریی دەکرد و، مۆر بەدەستیش فەرمانەکانی میری بە نەخشێکی تایبەت مۆر دەکرد[٧].

---

[١] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٧، ورقة (٤٧١ - أ) سيرة محمد بن جعفر بن محمد.

[٢] القلقشندي ١٣٢/٢.

[٣] ابن خلدون، المقدمة، ص ٤٦٧.

[٤] البنداري، آل سلجوق، ص ٥٦.

[٥] م. ن. ص ٩٢.

[٦] م. ن.

[٧] قدامة بن جعفر، مخطوط (صنعة الكتابة) ورقة ٢١.

(أبـو الفـضل هاشـم بـن عبدالـسلام بـن يوسـف ابـن عمـر و بـن منـدو الأربلـي) ئـەم وەزیفەیـەی لـە هـەولێر وەرگـرت، ناشـزانین لـە چ سـاڵێکدا وەری گرتـووە، رەنگـە درەنگتر وەری گرتبێ، چونکە، ئەو، لە ساڵی (٥٨٣ك/١١٨٧ز)دا لەدایك بووە[١].

ناشزانین کەسێکی دی، پێش ئەو، وەری گرتووە، یان، نا، بەڵام (أبو الفضل) لەسـەر ئیشەکەی مایەوە، تا نەمانی ئەمارەتەکە، سامانێکی زۆریشی بەم ئیـشە خڕکـردەوە ـ بە قسەی (ابو الشعار) کە زۆر لە گەڵیدا کۆدەبووەوە ـ. (أبو الفضل) پاشان لە هەولێر دەرچوو، چونکە لە ساڵی (٦٣٤ك/ ١١٣٧ز)دا مەگۆل هاتنە ناو هەولێرەوە، ئەویش بۆی دەرچـوو. پێدەچێ لـە بەغـدا گیرسابێتەوە، چـونکە مێژوونووسـی نـاوبراو لـە سـاڵی (٦٣٩ك/١٢٤١ز)دا لە بەغدا چاوی پێی کەوتووە[٢].

و- وەزیفەی کوێخایەتی:

بریتییە لە سەرپەرشتی کاروباری تەلار و مـاڵی مـیر، ئـەوەش کـە ئـەم ئیـشە رایـی دەکات پێی دەڵێن بەرپرسی کوێخایـەتی[٣]. ئـەم بەرپرسـە، بـە ئەسـڵ، ئـیش و کـاری چێشتخانـەو خواردن و خواردنەوە و خزمـەتی دەسـتوپێوەند و غیلمـانی[٤] دەکـرد و، بەرکولێکیشی لە خۆراکی میر دەخـوارد بـۆ ئـەوەی دڵنیـا بێـت زەهـری تێـدا نییـە[٥]. کوێخـا دەسـەڵاتی ئـەوەی پێـدرابوو، هـەموو پێداویـستییەکی مـاڵی مـیر و پـارە و خەرجی و جل و بەرگ ئامادە بکات[٦].

(محمد بن اسطیفان ابن عبدالله) بەرپرسی کوێخایەتی سەرداری هەولێر بووە (ابـن الـشعار) لـە زمـانی (ابـن المـستوفي)یـەوە دەڵێـت: میرێکـی بـە ئاکـار و رەوشـتباش و

---

[١] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٩، ورقة ٩٣.

[٢] م. ن. و.

[٣] القلقشندی، پێناسەی کردووە، بنۆڕە: صبح الاعشى ٤٥٧/٥.

[٤] القلقشندي ٢٠/٤. المقريزی، الخطط ٢٢٢/٢.

[٥] یان ئەوەیە کە پێیان دەگوت (الجاشنگیر)، بنۆڕە: صبح الاعشى ٢١/٤، ٤٦٠/٥.

[٦] القلقشندي ٢٠/٤. المقريزي. م. ن. ص.

بەرچاوتێر و خۆش مەشرەب و دڵپاك و خێرخواز بووە، لە هەولێر، لە ساڵی (٦٢٣ك/١٢٢٦ز)دا مردووە[1].

ز- باجگریی (الاستیفاء):

لە وەزیفە سەرەکی و گرنگەکان بووە، کاروباری دارایی دەوڵەتی هەڵدەسووڕان و، بەند و بەستی (ضوابط) داهات و خەرجی دادەناو، سەرچاوەکانی پارەو دەسکەوتی دەسنیشان دەکرد[2]. (ابن مماتی) کە لە ساڵی (٦٠٦ك/١٢٠٩ز)دا مردووە، باسی ئەرك و فرمانی باجگریی بە دوور و درێژی کردووە، دەڵێت: باجگر داوا لە بەردەستەکانی خۆی دەکات کە لەکات و ساتی خۆیدا ئەو پارەیەی هاتووەتە دەستیان دوای نەخەن و پێشکەشی بکەن.

هەروەها ئاگاداریشیان دەکاتەوە، چەند لەو پارەیە دەردەچێت ئەویش لە کات و ساتی خۆیدا بەیان بکەن و، لیستی قەرز و پارەی دەوڵەت ئامادە دەکات، خۆ، ئەگەر هات و دەرکەوت، پارەیەك هەبووە پشتگوێی خستووە، یان پێشکەشی بە میری نەکردووە یان دوای خستووە، یان سەرانەی وەرنەگرتووە، ئەوا پێویستە تەگبیری حاڵی خۆی بکات[3]. (القلقشندي)یش دیسان بەم شێوەیە وەسفی دەکات، پاشان دەڵێت: باجگر هەند پلەی بەرز بووە، (الحریري) لە مەقاماتەکەیدا، گوتوویەتی: (باجگر جەمسەری دیوانە)[4]. ئەو قسەیەش عاجباتی نییە و، لە هیچە نەگوتراوە، راستت دەوێ، بەرپرس بووە لە بن چاو خستنی (مراقبة) حساب و حسابکاریی دەوڵەت و، بە دەستی خۆی ئەنجامی پشکنینەکانی دەنووسی و هەر نووسراوێکیش پێوەندیی بەکاروباری داراییەوە بووبێت، دانەیەکی لەبەر دەگرتەوە[5]. بۆ

---

(١) ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٦، ترجمة محمد بن اسطيفان.

(٢) القلقشندي ٣٠/٤.

(٣) الأسعد ابن مماتی، قوانين الدواوين، ص ٣٠١.

(٤) القلقشندي ٤٦٦/٥.

(٥) النويري، نهاية الأرب ٣٠٢/٨.

پـشکنینیش دەردەچـوو و دەگـەڕا، چـاودێریی کاروبـاری دارایـی دەوڵـەتی دەکـرد و[1]، داهاتی پارە و خەلە (دەغڵ و دان) و مەڕومالاتیشی کۆدەکردەوە و، بە ژمـاردن و بـە کێش و سەنگ و بە پێوانە، هەمووی بە جیا دەنووسی و لە دەفتەری دەدان[2]. لەبەر ئەوە گرنگیی ئەم دیوانە بەپلەی دووەم لە خوار وەزارەتەوە دەهات[3].

لەبەر ئەوە، ئەو کەسەی سەرۆکایەتیی ئەم دیوانەی دەکرد، پێویست بـوو، مـەرج و شەرتوشرووتی دیارکراوی تێدا فەراهەم بێت. (عباس إقبال) دەڵێت: لەناو کۆمەڵگەدا بەدمەڕاست و لە خوا تـرس لـە قەڵـەم دەدرا و، لـە نهێنییـەکانی سەروسـەختی نێـوان خەڵکی دەزانی و، حساب و حسابکاریی زەبت دەکرد و، پیاوێکی قاڵ بوو، لە ئوسووڵی دەزانـــی و، قەڵەمەکەشـــی حـــوکمی هەقیانـــەتی دەنووســـی و، گـــەواهی دروســـتی دەردەبـڕی و، هـەق و ناهـەقی لێـك جیـا دەکـردەوە، چـونکە بناغـەی بەرژەوەنـدی گشتی و، ڕێکخستنی کاروباری سەڵتەنەت، لەسـەر ئـەو قەڵەمـەی ئـەو بنیـاد دەنـراو، پاراسـتنی موڵـك و مـاڵ و سـامانی گەنجینـەی دەوڵـەتیش بـەوەوە بەنـدبوو[4]. (إبـن خلکان)یش، باسی باجگری هەولێری کردووە و، دەڵێت: (پلـەو پایەیـەکی بـەرز بـوو، بـە پلـەی دووەم لـە دوای وەزارەتـەوە دەهـات[5]، ئـەم وەزیفەیـە بـەر لـە سـەردەمی ئەتابەگیان، لە سەردەمی ئەمارەتی کوردی هەزەبانیانیشدا، هەر هەبووە)[6]

وا دیارە، ئەم وەزیفە و مەسنەتە، تەنیا، هەر بەدەستی بنەماڵـەی (ابـن المـستوفي)ی ناودارەوە بووە. هـیچ بەڵگەیەکیـشمان بەدەسـتەوە نییـە کـە بێجگـە لـەو بنەماڵەیـە، کەسێکی دی ئەو وەزیفەیەی وەرگرتبێ. (ابن الشعار) دەڵێت: ((باپیرەی ـ ابن المستوفي

[1] حسین أمین، تأریخ العراق في العصر السلجوقی ١٩٧.
[2] النویري، ن. ص.
[3] البنـداري، تـأریخ آل سـلجوق، ص ٩٢. ابـن خلکـان ٢٩٧/٣. إبـن أبـي عذیبـة، ص ٣١٢. عبـاس اقبـال ((وزارت در عهد...)) ص ٢٢.
[4] عباس اقبال، ص ٢٦.
[5] ابن خلكان ٢٩٧/٣. ابن ابي عذیبة، ص ٣١٢.
[6] ابن الشعار، جـ ٦، ورقة ١٧.

ـ دەچێتەوە سەر وەچەکانی ـ النعمان بن المنذر بن ماء السماء اللخمی ـ کە مەلیکێك بووە لە مەلیکەکانی ـ الحیرة -، خۆی و کوڕەکانی، لە سەردەمی حوکمی ـ الأمیر ابو الهیجاء الحسین بن موسی بن جکو الهذبانی الکوردی ـدا، هاتوونەتە هەولێر و، لە دیوانی ئەم میرە کوردەدا باجگر بووە»[١]، ئەم مێژوونووسە، ئنجا دەڵێت: ئەم ماڵباتە، بە باجگر شۆرەتیان رۆیشت چونکە زۆربەیان باجگرییان کردووە، باوکی (ابن المستوفي) و باپیری و خۆی و باپیری باوکی و، مامی و، خاڵەکانیشی باجگرییان کردووە. (ابن المستوفي) وەك کۆڵەکەی ئەم بنەماڵەیە بووە و، خۆی سەرۆکایەتییانی کردووە[٢].

(ابن خلکان) دەڵێت: باوکی (ابن المستوفي) لە هەولێر باجگر بووە، (صفي الدين أبو الحسن علي بن المبارك)ی[٣] مامیشی باجگریی کردووە. بەڵام (ابن المستوفي)، خۆی، کە ئەم وەزیفەیەی وەرگرت، زۆر وەستایانە کاروباری دیوان و، راگرتن و جێبەجێکردنی یاساکانی هەڵدەسووڕاند و[٤]، بۆ ماوەی چل ساڵ، بە خۆڕایی خزمەتی تەلاری هەولێری کرد، بەبێ ئەوەی هیچ مووچەو پاداشتێك وەربگرێت[٥]، چونکە دەیویست سەری سەلامەت بێت و، موزەففەرەددین گۆگبوری لە بەندیخانەی نەهاوێ وەك زۆربەی سەرەك دیوانەکانی تر[٦]. بەڵام، ئەوەش دادی نەداو لە غەزەبی سەرداری هەولێر بێوەی نەبوو، ئەوەبوو حەپسی کرد و، مەچەکی لە زنجیر دا و، حەوت هەزار دیناریشی لێ سەند، پاشان لە ساڵی (٦٢٩ك/١٢٣١ز)دا ئازادی کرد و، پۆستی وەزارەتی هەولێری پێدا.

---

[١] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٦، ورقة (١٧) وما بعدها، ترجمة المبارك ـ ابن المستوفي.

[٢] م. ن.

[٣] ابن خلكان ١٥١/٤، ط بيروت.

[٤] ن. م. ١٤٧/٤، ط بيروت.

[٥] ابن الشعار، م. ن.

[٦] م. ن، جـ ٩، ورقة ٩٣.

ح- دیوانی خاروبار (الاهراء):[1]

بەر لە سەردەمی سیستەمی ئەتابەگایەتی، ماوەیەکی دوور و درێژ، ناوی ئەم دیوانە بزر بوو، باسوخواسی نەبوو، رەنگە دیوانەکە، خۆی هەبووبێ بەڵام ناوی نەبوو، چونکە دیوانێك لە دەوڵەتێکی شارستانیدا، رۆڵێکی گەورە بگێڕێت، بزر نابێت و دەمێنێت، دووریش نییە ناوەکەیان گۆڕیبێت و، بەهەرحاڵ، دیوانی خاروبار هەر هەبووە، چونکە دەوڵەت نییە ئەو دیوانەی نەبێ.

(ابن مماتی) پێناسەی ئەم دیوانە دەکات و دەڵێت: ((کۆگاگەلێکە، داهاتی دەغڵودانی میریی لێ دادەکەن و تاقتی دەکەن، ئەو بەشەشی رەزامەندیی لەسەر کرابێ لێی دەردەکەن[2]).

(ابن شاهین الظاهري)یش[3] هەروا دەڵێ. (القلقشندی)[4] باسی ئەوە دەکات، ئەم دەغڵودانە چۆن چۆنی لە کیسە دەکرا و کیسەکانیان مۆر دەکرد و، تا، کۆنەکە مابا، تازەکەیان بەکار نەدەبرد[5]. دەشتوانین بڵێین وەك سایلۆکانی ئەم سەردەمە دەغڵودان و خۆراکی وشکەیان لەو کۆگایانە دەکرد.

بێگومان، ئەم جۆرە دیوانە، لە ناوچەیەکی پڕ لە دەغڵودانی وەك هەولێردا، کە گەلێ جار دەبووە قەرارگای لەشکر و، چالاکیی سەربازی چ بەهۆی شەڕوشۆڕی لە دژی ئەمارەتی موسڵ و چ بەهۆی لەشکرکێشیی مەگۆلان، گرنگییەکی گەورەی هەبووە، ئەمە جگە لەوەی کە ئەمارەتی هەولێر لە بنەڕەتدا لەسەر سیستەمێکی نیمچە سەربازی دامەزرابوو.

---

[1] (محمد مرتضى الزبيدي): پێناسەی ئەم دیوانە دەکات، دەڵێت: الاهراء: - واتا خاروبار: خانوویەکی گەورەیە، خۆراکی سوڵتانی تێدا دادەکرێ، بنۆڕە: (تاج العروس) ٤١٠/١٠.

[2] الأسعد بن مماتي، قوانين الدواوين، ص ٣٥٠. النويري، نهاية الأرب ٢١٩/٨ — ٢٢٠.

[3] ابن شاهين الظاهري، زبدة كشف الممالك، ص ١٢٢.

[4] القلقشندي، ٣٣/٤.

[5] م. ن ١٠١/١٣.

(اسحق بن معالي ابن شماس ابن هبة الله بن ابراهيم بن شماس بن ابراهيم الأربلی) كه برازای وەزیری هەولێر (أبو الحسن علي بـن شمـاس)ی نـاوبراو بـووە، لـه هـەولێر سەرپەرشتیی دیوانی خاروباری كردووە.

ئەم (اسحق)ە له كاروباری ئەندازەو پزیـشكی و رۆژانـی عـارەب سـەری دەردەكـرد و لێـی دەزانـی. پیـاوێكی ئاكـار چـاكیش بـووە، وەلێ نـازانین كـەی ئـەو وەزیفەیـەی وەرگرتووە، هەر هەندەی لەسەر زانراوە كه تاكو بـەرایی سـاڵی (٦١٧ك/١٢٢٠ز) لەسـەر ئـەم دیوانـە مایـەوە، ئیـدی موزەففـەرەددین گۆگبـوری، لەویـشی هەڵپێـچاو، داوای پارەیەكی زۆری لێ كرد، كه پێی هەڵنەدەستا و نەیبوو، لەبەر ئـەوە غـەزەبی لـەویش گرت و هاویشتییه بەندیخانەو، له زینداندا مایەوە، كابرا، خۆیشی پیر ببوو، هەر لەو ساڵەدا، له زیندانەكەدا كۆچی دوایی كـرد، تەمەنیـشی لـه شەسـت سـاڵ ترازابـوو[1]. ناشزانین دوای گرتنی ئەم، كێ جێگاكەی گرتەوە.

ط- دیوانی خەمڵ (قەرساندن):

ئیشی ئەم دیوانه ئەوەبوو، سەرپەرشتیی بەروبوومی زەویـوزار بكـات و پـەرەی پـێ بدات و زۆری بكات[2]. ئەمـەش ئیـشێكی گرنگـه و بـاری دارایـی و ئـابووریی دەوڵـەت لەسەر ئەم دیوانه بەندە، كه وەزیر، یەكەم جار، خۆی سەرپەرشتیی دەكرد[3]. پاشان ئیـشەكەیان سـپارد بـە كەسـێكی دی لەبـەر ئـەوەی هەنـد پـەرەی سـەند و ئیـشەكانی هەنـد زۆر بـوون، پێویـستی بـەوە دەكـرد دیوانێـك بكەنـەوە ئـەو هـەموو خـەمڵ و قەرسـاندنه بگرێتـە ئەسـتۆ. ئـەو بـەروبووم و داهاتـەش كـە بەرپرسـی ئـەم دیوانـە رادەستی دەدرا (وەری دەگـرت)، لـە خـەمڵی دەغلۆدانـەوە دەهـات، یـان پـارەی نـەخت بوو[4].

---

[1] ابن الشعار، جـ ١ ورقة ٢٣.

[2] ابن الطقطقى الفخري، ص ٣٠١.

[3] ص. ن.

[4] النويري، نهاية الأرب، ٢٧٧/٨.

بەرپرسی ئەم دیوانە، پێویست بوو لە یاساگەلی سەرۆکایەتی[1] بزانێت و، لە کاروباری حسابی و حوکمگەلی (زەوییانە)[2] بە ئاگابێت و، بزانێت باج چۆن چۆنی وەردەگیرێت و، ڕێژەکەی چۆن دەقەرسێت. دەشتوانین بڵێین ئەم دیوانە وەکو دیوانی (زەوییانە)یە، کە لە قەڵەمڕەوی ئەم ئەمارەتەدا ناونەبراوە. یەك، لەوانەی کە سەرپەرشتیی ئەم دیوانەیان لە ئەستۆ گرت: (أبو حامد محمد بن عمر بن علي بن سعد الله بن یوسف بن اسماعیل)ی ناسراو بە (ابن الحدیثی) بووە[3]، کە لە (حدیثة/موسڵ)[4]، لەدایك بووە، بەڵام لە هەولێر گەورە بوو، خوێندنیشی هەر لە هەولێر تەواو کرد. موزەفەرەددین گۆگبوری، سەرپەرشتیی دیوانی خەمڵی پێ سپارد و، کردیشی بە بەرپرسی وەقفی میراتی بێکەسان (المواریث الحشریة)[5].

هەروەها، (أبو البرکات عبدالله ابن أبو الحسن بن أبي الخیر ابن بطرس النصراني المصري الدمنهوری)یش، دیوانی خەمڵی گرتە ئەستۆ. ئەم پیاوە مەسیحی بوو، لە سەرەتای کاریدا خزمەتی دەوڵەتی (الملك الاشرف موسی ابن الملك العادل)ی دەکرد. پاشان ئەم مەلیکە داوای لێ کرد ببێتە ئیسلام، قایل نەبوو، تا ماوەیەك گرتی و لە زیندانی هاویشت، پاشان ئازادی کرد، ئنجا لە ساڵی (٦١١ك/ ١٢١٤ز)دا ڕووی لە هەولێر کرد و، سەرداری هەولێر دیوانی خەمڵی پێ سپارد، چونکە لە حساباتی دیوان و

---

[1] ابن الطقطقي، ٣٠٤.

[2] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٩، ورقة ١٢٢.

[3] م. ن، جـ ٧ ترجمة محمد بن عمر بن علي.

[4] (حدیثة): شارۆچکەیەکە لەسەر ڕۆژهەڵاتی دیجلة، نزیك زێی گەورە، معجم البلدان ٢٣٠/٢.

[5] ابن الشعار، و. ن.

مەبەست لە (الحشریة)، لە حەشرەوە هاتووە، واتا مەرگ: (تاج العروس)، ١٤٣/٢. (المواریث الحشریة): ماڵ و سامانی کەسێکە بمرێ و، هیچ کەسێکی نەبێ، نەخزم، نە ژن، نەمنداڵ، نەخاوەن، یان ئەو پارەیەیە کە لە دوای فەرز لە سامانی مردووەکە دەمێنێتەوە: (القلقشندي، صبح الاعشی ٤٦٠/٣).

یاسای زەوییانەی دەزانی. (أبو البرکات) لەسەر ئەم ئیشەی مایەوە تا لە ساڵی (٦٢١ك/١٢٢٤ز)دا[1] گیانی سپارد.

ی- دادوەری (قەزاوەت):

قەزاوەت سەیرکردن و یەکلاکردنەوەی ناکۆکی و ململانێیە، حوکمی شەرعی بەسەردا دەسەپێت و جێبەجێ دەکرێت. لە هەموو وەزیفەیەکی ئایینی بالاتر و بەرێزتر و شایانتر و پلەی بەرزترە[2]. لەبەر ئەوە، ئەو کەسەی ئەم دیوانەی لە ئەستۆ گرتبا، دەبا کۆمەڵێ شەرتوشرووتی تێدا فەراهەم ببێت، وەك بڵێین، دەبا ئەقڵ و ئاوەزی کامڵ بێت و، لە شەرع و ئوسووڵ و زانستی پێویست ئاگادار با و، هەموو ئەندامەکانی لەشی ساغ و سەلامەت با[3]. ئەو مەسەلەو دەعوایانەش کە قازی سەیری دەکردن، ئەوانە بوون کە پێوەندییان بە یەکلاکردنەوەی ناکۆکی و ململانێ و، بڕینەوەی شەڕو، سەندنەوەی ماف و، مەسەلەی دیکەی، بە نموونە، وەك مارەو تەلاق و میرات و وەسیەت و، دزی و، زیناو، شتی دیکەوە[4] هەبووە.

گوندی کفرعزی[5]، ئەو قازییانەی ئەمارەتی هەولێری لێ هەڵکەوتووە کە ئەمانەن، یەکەمیان: (الشیخ جعفر بن عبدالله الکفر عزي الأربلی)یە کە (ابن المستوفي) وەسفی

---

[1] ابن الشعار، جـ ٩ ورقة ١٢٢.

[2] القلقشندي، صبح الاعشى ٣٥/٤.

[3] الماوردي، الاحکام السلطانیة، ط ١، القاهرة، ١٩٦٠، ص ٦٥ ـ ٦٦. النویری، نهایة الأرب، ٢٤٨/٦ ـ ٢٥٢.

[4] الماوردي، ن. م. ٧٠ ـ ٧١. النویری ٢٥٥ ـ ٢٥٦.

[5] یان (کفرعزا): باخێکە لە هەولێر: بنۆڕە (ابن سعید الاندلسي، الغصون الیانعة، ص ٧٨). (یاقوت)یش دەڵێت، گوندێکی هەولێرە، دەکەوێتە نێوان هەولێر و زێی خواروو. قازیی هەولێر خەڵکی ئەو گوندەیە: (معجم البلدان، ٢٧٠/٤).

(الأب، البیر أبونا)یش دەڵێت: مەرکەزی هەرێمی (حزە)ی کۆنی هەولێر بووە، ئێستا نازانین جێگاکەی لەکوێدا بووە، دوور نییە مەبەست لە گوندی (سربس عزیز)ی ئێستایە کە لە باشووری هەولێرەوە (١٦کم) دوورە. بنۆڕە (الأب توما اسقف المرج، کتاب الرؤساء ص ١٢٦).

دەكـات و دەڵێـت: زانايەكـە، لـە هـەموو زانـستێكدا بەهرەمەنـدە و، لـە ڕێزمـان و ئەنـدازە و بیركاريـشدا لێزانــە. (ابــن سـعيد الاندلـسى) ئــەم وەسـفەى لـە (ابــن المستوفي)يەوە وەرگرتووە.

(الأندلـسي) دەڵێـت: باسـوخواس و شـيعرێكى زۆرى ئـەم قازييـەى، لـە لاى (المـشرف يعقوب الأربلى)[1] ديوە و، دەڵێ وەك گوڵى نـاو مەجليـسێكى جوان وايـە و، پيـاوێكى ئاسايى و خاوەن راى دروستە و، بە قازى و خوتبەخوانى هەولێر دامەزرا[2].

وا ديارە لەو ماوەيەى بەر لە ساڵى (٥٨٩ك/١١٩٣ز)دا، وەزيفەى دادوەريـى لـە هـەولێر گرتبێتە دەست، ئەمەشمان بە دامەزراندنى قازييەكـەى دواى خۆيـدا بـۆ دەردەكـەوێ كە دواى ئەو بەرواره قـەزاوەتى وەرگرتـووە. لەبـەر ئـەوە، رەنگـە (الـشيخ جعفـر بـن عبدالله) يەكەم كەس بووبێ دادوەريى لەم ئەمارەتەدا گرتبێتە ئەستۆ.

ئەم قازييە دەستى لەوەزيفەكەى هـەڵگرت و ماوەيـەك بـە تـەريكى مايـەوە، لەبـەر ئەوە كەس توخنى نەدەكەوت و خۆى لـە قـەرەى نـەدەدا. رۆژێكيـان ئيـشێكى كەوتـە لاى كارمەندێكى ديوانى مير، كە ئەم كارمەندە، پێشتر، رۆژێ لەرۆژان قوتابيى خـۆى بوو، هيچ رووى نەدايـە و رێـزى لێ نـەگرت، قـازييش لـە داخانـا شـيعرێكى دڵشكێنى بەسەر ئەم قوتابييـە نمەكبەحەرامـەى خۆيـدا هەڵدا، بـەم چـەند بەيتـەى خـوارەوە دەست پێدەكات:

هذا مقامي لديك يا من	أقـــام دهراً وراء بابي
أقصـى أمانيه قرب إذن	في دولة الحُسنِ والشباب

واتاكەى

ئـاوا، رێزم لێ دەگــــرى	سپڵەى نمەك بەحـەرام؟
چەن ساڵ لەبەر دەرگاكەم	هەڵدەتووتاى، بە مەرام
بـــــەلاّم دا لە دەوڵەتـــێ	پرِبێ لە گـەنجى نەفام

---

[1] (أبو عبدالله الحسين شرف الدين يعقوب الهذبانى الأربلى)يە (ت ٦٥٦ك/١٢٥٨ز).

[2] ابن سعيد الاندلسي، الغصون اليانعة، ص ٥٩.

دەنگوباسی ڕەفتاری ئەم کارمەنـدە لەگـەڵ ئـەم شـێخەدا، گەیـشتە موزەففـەرەددین گۆگبـوری و، دەسـتبەجێ نـاردی لـە دووی شـێخ و پێـی گـوت: (تۆمـان لـەیاد کـردو، ئاگامان لێت نەماوە، کەسیش ئاگاداری نەکردینەوە، تۆ، خۆت پیـاوی چاکیت، دەبـوو خۆت ئاگادارپی خۆت بکەیتەوە). ئنجا بڕیاری دا بگەڕێتەوە سەر وەزیفەو، کردی بە خوتبەخوانی مزگەوتەکەی خۆی[1]. شـێخیش لەسـەر ئـەو وەزیفەیـە مایـەوە، تـا لـە ساڵی (٦٠٣ك/١٢٠٦ز)دا، مرد.

(أبو محمد جعفر بن محمد بن محمود بن هبة الله ابـن احمـد بـن يوسـف الكفرعـزي الأربلي)یش دادوەریی هەولێری گرتەدەست. ئـەم قازییـە ـ بـە قـسەی (أبـن سـعيد) ـ ئیمامێکی شەرعی شافیعی بوو، لە زانستە تـازە و کۆنەکانیـشدا بەشـدار بـوو[2]. (أبـن الساعي)یش وەسفی دەکات و دەڵێت: زانایـەك بـوو، هـەموو زانـستی شـەرع و فـەرز و حساب و ئەندازە و ئەدەب و قورئانی[3] دەزانی و، دەڵێت: پیاوێکی ڕۆح سووك و قسە خۆش بوو[4].

لە ساڵی (٥٨٩ك/١١٩٣ز)دا دادوەریی پێ سپێردرا، لە ساڵی ٦٠٤ك/١٢٠٧ز)[5] لەسەر ئەو وەزیفەیە مایەوە و، لـەو ساڵەدا مـرد. پێدەچـێ، دوای قازییەکـەی پـێش خـۆی، ئـەو وەزیفەیەی لەدەست گرتبێت، ئەم یاریدەدەریشی هەبوو، یاریدەدەرەکـەی (محمـد بـن علي بن محمد ابن الجارود) بوو، بە (أبو عبدالله المارانی الكفرعزي) دەناسرا، کە دوای مردنی قازیی ناوبراو[6]، ئـەم قەزاوەتەکـەی وەرگـرت. مـەلای (المـارانی) لەبەردەسـتی (أبو الفضل رضي الدين يونس بن محمد ابـن منعـة بـن مالـك الأربيلـي) کـە لـە سـاڵی

---

(١) م. ن. ص.

(٢) الغصون اليانعة ١٦٦.

(٣) الجامع المختصر ٢٤٣/٩.

(٤) الغصون اليانعة، ص. ن.

(٥) الجامع المختصر، ص. ن.

(٦) ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٧ (ترجمة محمد بن علي بن محمد).

(٥٧٦ك/١١٨٠ز)دا[١] مردووه دەرسی شەرعی تەواو کرد. (المارانی) ماوەی بیست و پێنج ساڵ لەسەر وەزیفەی دادوەریی هەولێر مایەوە، تا لە نیوەی ساڵی (٦٢٩ك/١٢٣٢ز)دا کۆچی دوایی کرد و، تەمەنیشی لە هەشتا بەرەو ژوور بوو. (ابن الشعار)ی هاوچەرخی وەسفی دەکات و دەڵێت: لە هەموو حاکمەکان باشتر بوو، حوکمی ئەو لە هەموو رۆژێ جوانتر بوو، داوێنپاك و دەستپاك بوو... بە ئاوەز بوو، گرانیش و خاکەڕایش بوو، ئاکاری چاك بوو، بە وێڵ بوو[٢].

ك- <u>دیوانی پرسینەوەی شکات (النظر في المظالم):</u>

ئەم وەزیفەیە لە وڵاتانی ئیسلامدا بە وەزیفەیەکی گرنگ و گەورە دادەنرێت، چونکە وەزیفەیەکی ناسکەو، پێوەندیی بە گێڕانەوەی مافی مەزلووم و ستەم لێکراوانەوە هەیە. بۆ ئەم ئیشەش دەستەیەك پێکدەهێنرا، ئیشی ئەوە بوو، ترس بخاتە دڵ و رێگای ستەمکاران و سزایان بدات، سا، بە هەر شێواز و بە هەر هۆیەك ئەو ستەمەیان کردبێ، کەسێکیش کە دەبوو بە سەرۆکی ئەو دەستەیە پێی دەگوترا سەرۆکی پرسینەوەی شکات، پێویست بوو کۆمەڵێ شەرتوشرووتی تێدا فەراهەم بێت، دەبوو قەدر و حورمەتی خۆی هەبێت، فەرمانبەجێ بێت، بە هەیبەت بێت، پاکڕەوشت بێت، کەم تەماع بێت و زۆریش لەخواترس بێت و، قازییەکی بەلگە بەدەست و چەسپاو بێت[٣]، یا، وەکو (قدامة بن جعفر) دەڵێت: (پێویستە هەقیانەتیش بێت و بە بەزەییش بێت[٤].

---

[١] گەورەی بنەماڵەی (ابن منعة)ی ناسراوی هەولێرییە، ـ کە باسمان کرد-.

[٢] ابن الشعار، ن. و. ن.

[٣] الماوردي، الاحكام السلطانية، ص ٧٧. النويري، نهاية الأرب ٢٦٥/٦.

المقريزي، الخطط ٢٠٧/٢.

[٤] قدامة ابن جعفر، مخطوط (صنعة الكتابة) ورقة ٤٤.

وا دیاره ئەم شەرتوشرووت و خەسڵەتانە، لە (محمد بن محمود بن محمد ابن مقداد بـن فـارس الحرانـي)دا هـەبوو، کـە بـە (أبـو عبـدالله ابـن الثنـاء) دەناسـراو، کـوڕی وەزیرەکەی هەولێریش بوو.

میر موزەففەرەددین گۆگبوری، سەرداری (حرّان) بوو، بەڵام کـە گەڕایـەوە بـۆ سـەر تەخت و تـەلاری ئـەمارەتی هـەولێر، ئـەو دووانـەشـی (وەزیـر و کوڕەکەشـی) لەگـەڵ خۆیدا هێنان. (ابـن الـشعار) _ لـە زمـان (ابـن المـستوفي)یـەوە _ وەسـفی (أبـو عبـدالله) دەکـات و دەڵێـت: هەنـد بـە هەیبـەت بـوو، خـەڵك لێـی دەترسـان[1]، بـەڵام، ئـەم مێژوونووسە نازانێ (أبو عبدالله) کەینێ دادوەریـی هـەولێری گرتووەتـە دەست، وەلێ گوتوویەتی کە لـە سـاڵی (٦١٢ك/١٢١٥ز)دا مـردووە و، لـە دەرەوەی شـارەکە نێـژراوە[2]. ناشزانین، پاش ئەو، کێ دیوانی پرسینەوەی شکاتی وەرگرتووە. پێدەچێ، پـاش ئـەو، درابێت بە قازی.

ل- سەرکاری (الحسبة):

ئەم وەزیفەیە، بە پێـی پێداویـست هاتـە گـۆڕێ، لـەوەپێش نـەبوو، بـەڵام کاتـێ کـە قـازی ئیـشی زۆری کەوتـە سـەر شـان و، ئیـدی نەیـدەتوانی، بـە تـەنیا هـەموو کـارو بـارێکی شـەرعی ئیـسلامی لـە کۆمەڵگەدا بخاتـە کـار و ئیـشەکان زیادیـان کـرد، ئـەو ناچارییە وەهای کرد، وەزیفەی نوێ، بـۆ ئاسـانکردن و بەڕێخـستنی ئیـشەکانی قـازی، پەیدا ببێت، ئیتر، بەو جۆرە، ئەم وەزیفەی سەرکارییە هاتـە گـۆڕێ کـە لـە بنەڕەتـدا وەزیفەیەکی ئایینی بوو، بە پێی ڕێسای (ئەمر بە چاکەو، نەهی لە خراپە)[3].

---

[1] ابن الشعار، عقود الجمان ٦/١٨٧.

[2] و. ن.

[3] الماوردي، الاحكـام الـسلطانية، ص ٢٤٠. النـويري، نهايـة الأرب، ٦/٢٩١. ابـن خلـدون، مقدمـة ٣٩٨. القلقشندی، صبح الاعشى ٤/٣٧.

راستیــشت دەویٚ گــەورەبوونی شــارەکە و زۆربــوونی بــازاڕ کــارێکی وەهــای کــرد، ئەوانەی لە یەك پیشەدا کاردەکەن، لەیەك جێگەی تایبەت بە خۆیاندا خڕ ببنەوە و یەك بگرن و لەناو یەك سیستەمدا خۆیان ڕێکبخەن.

بەمەش وەزیفەیەکی تازە بۆ دەوڵەت هاتە پێش، ئەوەبوو کـە سەرپەرشـتی لەسـەر بازاڕەکان دانا. بەو جۆرە ئەم وەزیفەی سەرکارییە بۆ سەرپەرشتیی بازاڕەکان پەیـدا بوو، بە ئامانجی ئەوەی هەم سەرپەرشتیی بازاڕەکـان بکـات و، هـەمیش بەرژەوەنـدی بەکاربەران[1] لە پێدرێژیی دوکاندار و فرۆشیاران بپارێزێت. ئەم وەزیفە فەرمییە لە سەرەتای پەیـدابوونی شـارەکاندا، لـە وڵاتـانی ئیـسلامدا نـەبوو، چـونکە ئـەو شـارانە، بچووك بوون، سادە و ساکار بوون، پێویستییان بەم جۆرە وەزیفە و خزمەتە نـەبوو. بەڵام کاتێ شارەکان پەرەیان سەند و گەورە بوون، ئەوە، وەهای کـرد کـە سـەرکاریش دابمەزرێت و، بوو بە وەزیفەیەکی پێویست، سـەرکاریش بـۆ ئـەوەی ئیـشەکانی خـۆی ئـەنجام بـدات و، لـە بـازاڕ و شـەقامەکاندا بگـەڕێ و، سـەر لـە بنکـەکانی خزمـەتی کۆمەڵایەتیی، بە نموونە، وەك گـەرماو (حـەمام) و قوتابخانـەو مزگەوتـەکان بـدات و گرانفرۆشـان و بـەدڕەفتاران بگرێـت و سـزایان بـدات دەسـەڵاتی فراوانـی لـە لایـەن سەردارەوە پێدرا، بۆ ئەوە ئەو ئیشانە بە پوختی و بە بێ ترس بە جێ بگەیێنێت و پیاو خراپان تەمێ بکات[2] حوکمەکانی سـەرکاری ببوونـە پـردی پێوەنـدی لـە نێـوان حوکمـەکانی دادوەری و حوکمـەکانی شـکاتدا، چـونکە سـەرکاری بـۆ ترسـاندن ئامـادە بوو، ئەگەر هێز و فشاریشی بەکار خستبا، بە زێدەڕۆیی و لادان لە قەڵـەم نـەدەدرا و کەس نەیدەتوانی بڵێ سـەرکار سەرپێـچی کـردووە. بـەڵام دادوەری بـۆ وەرگرتنـەوەی

---

[1] د. عبـدالعزيز الـدوري ((نـشوء الاصـناف والحـرف في الاسـلام)) مجلـة كليـة الاداب، جامعـة بغـداد، العدد(١) لسنة ١٩٥٩، ص ١٥٠. د. حسام الدين السامرائي، ص ٣١٩.

[2] تەمێکردن (التعزير): جۆرێکە لە ئەدەبدادان، بە دەم یان بە لێدان (بە قامـچی، کـە سـەرکار بـۆ ئەو مەبەستە بەکاری دەهێنا) یان بە هەردووکیان بە مەرجێ سووکایەتیی تێدا نەبێت: (الماوردي، الأحكام السلطانية ٢٣٦ _ ٢٣٩.)

مافی کەسێك لە کەسێکی دی دانراوە، وەلێ بە سەبر و بە حورمەت[١]. حوکمەکانی سەرکاری هەندەی حوکمەکانی قازی ترسناك و، سانا مەبەست نەبوو، هەر دەتگوت، سەرکاری بۆ خزمەتی دادوەری و قەزاوەت رەخساوە[٢].

(الماوردي) درێژە بە شرۆڤەی ئەرك و فرمانی سەرکار دەداو، دابەشی دەکات بەسەر: ئەرکی ئایینی و، مافی مرۆڤ و، بەد ڕەفتاریدا[٣]. دەشتوانین ئەم ئەرك و فرمانە، بەکورتی بخەینە بەرچاو و، بڵێین بریتین لە: چاودێریی ئاوی پاك و دابەشکردنی بەسەر خەڵکدا، پاراستنی شوورەی شار، تەمێکردنی ئەوانەی بە ئاشکرا مەی دەخۆنەوە و رژاندنی مەیەکەیان، تەمێکردنی ئەوانەی ئیشی بەد و ناشیرینی، بە نموونە، وەك زیناو، فرۆشتنی خۆراك و کەلوپەلی خراپ و ساختە و، بە ئاشکرا لێدانی موسیقاو، سەرپەرشتیی بازاڕ و، پاکوتەمیزیی بازاڕ و قەدەغە کردنی فرِوفێڵ و خەڵەتاندن و رێگاگرتنی ناو بازاڕ. نەشیاندەهێشت حەماڵەکان باری قورس هەڵبگرن و، شارێکیش رووبار و دەریای هەبا نەیان دەهێشت کەشتی و گەمێ باری لە توانستی خۆی زیاتر باربکات[٤].

ئەم کێشە و گرفتە هەولێریشی گرتەوە، چونکە هەولێریش وەك شارە گەورەکانی تری وڵاتانی ئیسلام پەرەی سەند و، بوو بە پایتەختی ئەمارەتێکی گەورە، لەبەر

---

[١] م. ن. ص ٢٤٢. النويري، نهاية الارب ٢٩٥/٦.

[٢] إبن خلدون، مقدمة، ص ٣٩٩.

[٣] الماوردي ٢٤٧ _ ٢٥٩.

[٤] ابن خلدون، ن. م. ص. چەندین کتێبیش لەسەر ئەرك و فرمانی سەرکار دانراون کە لە بازاڕدا چ دەکەن و چ ناکەن، بە نموونە، وەك کتێبی (نهاية الرتبة في طلب الحسبة)ی (محمد بن احمد)، (ابن بسام المحتسب: تحقيق الدكتور حسام الدين السامرائى. (الرتبة في طلب الحسبة)، ابو الحسن على محمد الماوردي. (معالم القربة في أحكام الحسبة)، محمد بن احمد القرشي. (الحسبة في الاسلام) ابن تيمية، وغيرها. لە حەدیسخوانەکانیش: على حسن فهمي، وابراهيم دسوقي الشهاوى، ونقولا زيادة. دەشتوانین ئیشەکانی سەرکاری وەك هەموو خزمەتەکانی شارەوانی و، وەزارەتی کاروباری کۆمەڵایەتی و پۆلیسخانە و کۆگا فرۆشیارەکانی حکومی دابنێین.

ئـەوە، دیـوانی سەرکاریـشی تێـدا کرایـەوە. (ابـن الـشعار)یـش دەڵێـت: لـە هـەولێردا بنەماڵەیـەك هـەبوو، زەلامـەکانی زۆربـەیان ئـەم سـەرکارییەیان وەرگرتبـوو، ئنجـا دەڵێت: (ابن المحتسب الاربلي ابراهيم بن عمر بن محمد بن علي بن جامع الأربلي) سەرکاریی لـە هـەولێر گرتەدەست، هـەروەها باوکیـشی، پاشـان کوڕەکەیـشی، بـەڵکو، کۆمەڵێکیش لە باپیرانی[1] ئەم وەزیفەیەیان وەرگرتووە. ئێمە هیچ شتێك لە ڕەوشـی ئەوانە نازانین، هەندە نەبێ، کە (ابـن المحتـسب)ی نـاوبراو، کـە سـەرکاریی هـەولێری گرتە دەست، لە سـاڵی (٥٩٢ك/١١٩٦ز)دا لـەدایك بـووە. مـادامێکی بـاو و بـاپیرانی (ابـن المحتسب)یش ئەم وەزیفەیەیان لە دەست گرتبێ، کەواتە، ئەم دیوانی سـەرکارییە، لـە هەولێردا، بەرلە سەردەمی ئەتابەگیانیش، هەر هەبووە.

ناوی (ابـن محتـسب الأربلـی)یـەکی دیکـەش، لـە باسوخواسـی سـاڵی (٦٩٠ك/ ١٢٩١ز)دا بەرچـاو دەکـەوێت، واتـا لـە مـاوەی پـاش سـەردەمی ئەتابەگیانـدا، لـەو ماوەیـەدا کـە سـەرلەبەری ناوچـەکە کـەوتبووە ژێـر دەسـتی مەگۆلـە ئێلخانیەکانـەوە، نـاوی (امـین الدین ابـن المحتـسب الاربلی) بـووە[2]. ناشـزانین هـەر لـە بنەماڵـەی (ابـن المحتـسب)ی یەکەم بووە، یان، نا، یـانیش ئـەم سـەرکارییە، پـاش سـاڵی (٦٥٩ك/١٢٥٨ز) کـە مـەگۆل هـەولێریان داگیرکـرد هـەر بـەردەوام بـووە، چـونکە دیـوانی سـەرکاری، لـە هـەموو شـارەکانی عیراقـدا، لـە دوا سـەردەمی عەبباسیانیـشدا، لـە سیـستەمی حوکمـدا هـەر هەبووە و بەردەوامیش بووە. لـە سـەردەمی ئێلخانیانیـشدا، هـەر وەکـو خـۆی مـابوو، سـەرکاری سـەربەخۆ هـەبوون، دەسـەڵاتی دادوەرییـان بەسـەرەوە نـەبوو. کەچـی لـە هەنـدێ شـاردا نـەماو بـزر بـوو، بـەڵام قـازی ئیـشەکەی خـۆی و ئیـشەکەی ئەویـشی دەکرد[3].

---

[1] ابن الشعار، عقود الجمان ٥/ ١١١.

[2] ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق لسنة ١٩٥٦، ص ٣٩٧.

[3] د. جعفر خصباك، العراق في عهد المغول الايلخانيين، ص ٧٢.

وا دیاره، ئەم حاڵەتەی دوایین لە ئەتابەگایەتیی موسڵدا بووبێت. پسپۆڕێك دەڵێت: لەو سەردەمە دوورودرێژەی (بدرالدین لؤلؤ)دا[1]، وەزیفەی سەرکاری هەر ناویشی نەبووە. لە ماوەی حوکمی پێش (بدرالدین لؤلؤ)یشدا[2]، هەر نەبووە، هەرچەندیشە نەبوونی وەزیفەی سەرکاری لە ئەمارەتێکی وەك موسڵدا حاڵەتێکی عاجباتییەو، پیاو سەری لێی سوور دەمێنێ.

دوو: أ- **سیستەمی لەشکری ئەمارەتی هەولێر:**

هەرچەندیشە، میر (زین الدین یوسف ینالتگین) و (موزەففەرەددین گۆگبوری) بزاڤ و چالاکیی لەشکر و لەشکرسازییان هەبووە، وەلێ لەبارەی لەشکری ئەمارەتەکەو ڕێکخستنی لەشکر و سەربازان زانیاریمان دەست نەکەوت. ناشزانین ژمارەی تیپەکان چەند بووە و لە چ جۆرە توخمێك پێکهاتبوون و، سەربازان بە دراوی نەخت مووچەیان وەردەگرت یان لە جیاتی دراو ئازووقەیان پێدەدان. هەر بەو جۆرەش، نازانین، میر، لە لەشکرکێشیدا، چ جۆرە پلانێکی دادەنا یان چ پلانێکی پێڕۆ دەکرد، هەرچەندیشە هەولێر ئەمارەتێکی سەربەخۆ بووە و، گەلێکیش بەرەوچاتر گۆڕاوە و، سیستەمی ئیداری و دارایی و دادوەریی خۆی هەبووە و، دامودەزگای فەرمیی ئەوتۆشی هەبووە، ئیدی، هەر بە تەواوەتی دەوڵەتێك بوو، بۆخۆی[3].

لەگەڵ ئەوەشدا، چەند سەرە قەڵەمێکی کەم و کورت کە باسی شەڕ و جەنگی ئەو دوو میرە دەکات کە دژ بە دوژمنی ئەمارەتەکە کردوویانە، قەبارە و توانستی لەشکری ئەمارەتەکەمان بۆ ساغ دەکاتەوە و، بگرە، چۆنێتیی ڕێکخستنی

---

[1] سوادي عبد محمد الرويشدى، امارة الموصل في عهد بدرالدين لؤلؤ، ص ١٧٣.

[2] د. عماد الدين خليل، عمادالدين زنگی، ص ٢٣٣ وما بعدها.

رشيد الجميلي، دولة الاتابكه في الموصل، ص ٢٣٥ ـ ٢٤٨.

[3] بنۆڕە: (د. احسان عباس) پێشەکیی (وفيات الاعيان)دا، ط ١٩٧١ بيروت، جـ ٧، ص ١٣، دەڵێت: هەولێر لە سەردەمی موزەففەرەددین گۆگبوریدا، هەموو پلان و دیوان و دامودەزگای دەوڵەتێکی سەربەخۆی بۆ ڕەخسابوو.

لەشکرەکەشمان بۆ دەردەخات. ئەوەتا (العماد الكاتب) وەسفی لەشکری ئەمارەتی هەولێر دەکات کە لە ساڵی (٥٨٥ك/١١٨٩ز)دا گەیشتە فەلەستین و لە شەڕی خاچدروشماندا ئامادە بوو، دەڵێت: ((سەرداری هەولێر گەیشتە جێ و لەشکرێکی هێناوە وەك گەلاڵە هەور و تاوەبارانە، وەك بەرەکەتی گوانی حوشتر و[1]، هەر ئامرازێکی بۆ سەرکەوتن پێویست بێت، لەگەڵ خۆی هێناویێتی))[2]. دەتوانین لەم وەسفەوە، گەورەیی ئەو لەشکرە بێنینە بەرچاو، هەرچەندیشە، (العماد الكاتب) زۆری ناوەتە بانی، ئەوەش، لەبەر ئەوەیە کە ئەم (الأصفهاني)یە بایەخ بەنووسینی وشەگەلی هاوئاهەنگ دەدات، هەندە بەتەنگ ماناکەیەوە نییە. بەهەرحاڵ، گەورەیی و گرنگیی لەشکری هەولێرمان لە شەڕەکانی (زین یوسف)دا، بۆ دەردەکەوێت، کە هێرشی لەشکری ئازەربێجانی تێکشکاند، ئەوانەی کە هاتبوون، لە ژێر فەرماندەی (مجاهدالدين قايماز)دا هەولێر داگیر بکەن، ئەوە بوو، پێشتریش باسمان کرد، ئەتابەگی موسڵ، هانای برد بۆ مەلیکی ئازەربێجان کە هەولێری بۆ داگیربکات، ئەویش، سێ هەزار سەربازی نارده سەر رێگاوبان و دەوروبەری هەولێر، گوند و زەوی و زاری خەڵکەکەیان وێران کرد، بەڵام چاك بوو، لەشکری هەولێر گەیشتە سەریان و راوی نانەوە بەرەو وڵاتی خۆیان.

پێویستیش ناکات باسی ئەو شەڕانەی خاچدروشمان بکەین کە موزەففەرەددین گۆگبوری تێیدا بەشداریی کردووە، چونکە، خۆی، هەتا ئەوکاتەش نەگەڕاوەتەوە بۆ هەولێر، بەڵام گرنگ ئەوەیە باسی پێکدادانی خۆی و (بدرالدين لؤلؤ) بکەین کە ساڵی (٦١٥ك/١٢١٨ز) رووی دا و، (الملك الاشرف)یش، کۆیلەکەی خۆی: (الأمير عزالدين أيبگ)ی ناردبوو بۆ کۆمەکی (بدرالدين لؤلؤ)، ئەوەبوو (أيبگ) گەیشتە لای (لؤلؤ). (ابن الاثير) دەڵێت: ئەم فەرماندارە، - کە فەرماندەی باڵی راستی لەشکری موسڵ بوو

---

[1] گۆپکەی گوانی حوشتر (اخلاف)، بە یەك گوانی دەڵێن: (خلف) مەبەستی لە بەرەکەتی لەشکرەکەو سەرکەوتنەکەیە: (الفتح القسی، ص ٣٨٣/الهامش، ط ١٩٦٥).

[2] الفتح القسي، ص ٣٨٣ ط/١٩٦٥.

- خـۆی و لقەکـەی[1] (أطـلاب) هێرشـیان کـردە سـەر بـاڵی چـەپی لەشـکرەکەی موزەففەرەددین گۆگبوری کە (عمادالدین زەنگی)ی زاوای فەرمانڕەیی دەکرد. پاشان باڵی راستی لەشکری هەولێر بەسەر باڵی چەپی لەشکری موسڵدا سەرکەوت. هەرچی موزەففەرەددین گۆگبوری، بوو، ئەوە، ئەو لەناو جەرگەی لەشکرەکەی خۆیدا بـوو[2]. بەم وەسفە کورتەدا دەردەکەوێ لەشکری هەولێر چۆن چۆنی رێك دەخرا، کە زۆرتـر لەوە دەچێ، هەروەکو لەشکری ئەتابەگەکانی موسڵ رێکخرابێت. ئـەوەش کـە زۆرتـر بەلای ئێمەوە گرنگە، ئەوەیە کە سیستەمی (لق) و (پەل) هەبووە، بەڵام نـە ژمـارەی لقەکان دەزانین و، نە ژمـارەی سـەربازەکانی هەریەکـە لـەو لقانـە دەزانـین. دووریـش نییە ئەتابەگەکان هەمان سیستەمی لەشکری سەلجووقیانیان بەرەو چـاتر گۆڕیبـێ و پێرۆیان کردبێ ـ لەشکری سەلجووقیانیش لەسـەر سیـستەمی پلەبەپلـە رێکخرابـوو، لە ئەڵقەیـەکی بـچووکی پێـنج کۆیلەییـەوە دەسـتی پێـدەکرد ((پێـنج سـەرباز))، ئنجا بەرەبـەرە گـەورەتر دەبـوو تـا دەگەیـشتە گـەورەترین مـیر کـە سەرپەرشـتیی هـەزار سەربازی دەکرد بـە (گـەورەی هـەزاران) نـاو دەبـرا، یـان گـەورەی سـەدان[3]. گـەورەی

---

[1] لـق، (اطـلاب)، (طلـب) مانـای ئەوەیـە، میرێـك دووسـەد سـواری بەدەسـتە بـۆ کـاتی شـەڕ. بـە فەرمانداری سەدوحەفتا سەربازیش دەڵێن (سەرلق = طلب)، ئەم ناوەش، (وشەیەش) یەکەم جار لە میسر و شام سەلاحەدینی ئەییوبی دایهێنا، پاشان بوو بە بەتالیۆن (Battalion): (الـسلوك، جـ ١ ق ١، ص ٢٤٨/الهامش) العماد. سبط ابن الجوزی، الفتح القسي، ط القاهرة ١٩٦٥ ص ٦٩/الهامش. بەڵام (سبط ابن الجوزی) دەڵێت: یەك لق پێنج سەد سوارە: مرآة الزمان، ٦٩٥/٨).

وەرگێڕ: سیستەمی رێکخستنی (ل. ش. ك) واتا لەشکری شۆڕشگێڕی کوردستان/ئەیلول، زۆر لەوەی ئەییوبیان دەچوو، بە نموونە (لقی حـەوت/شـوان/کـارێزەی خاڵخـاڵان (٢١٢ ـ ٢٣٢) پێـشمەرگە بـوو، (یەك لق (٣) پەل بوو، یەك پەلیش (٣) دەستە بوو)، پاشـان چـوار لقـیش کـرا بـە یـەك بـەتالیۆن) واتا یەك بـەتالیۆن دەگەیـشتە (٥٠٠ ـ ٧٠٠) پێـشمەرگە (لـە گـەرمیان). هەریەکـە لـەم لـق و پـەل و دەستانەش بەرپرسی عەسکەریی خۆی هەبوو لەگەڵ یاریدەدەر. هەموو لقێکـیش رابـەری سیاسـیی هەبوو. (وەرگێڕ)

[2] ابن الاثیر. الکامل، ٣٤٠/١٢

[3] محمد مصطفی زیادة، حاشیة السلوك ـ للمقریزی، ص ٢٣٩.

سـەدان، سـەد کۆیلـەی لـە ژێـر دەسـتدا بـوو. بەهـەرحاڵ، پێدەچێ موزەففـەرەددین گۆگبوری سیستەمی سەربازیی سەلجووقیانی بـەکارهێنابێ، یـان سیـستەمی لەشـکری ئەییوبیانی پێڕۆ کردبێ، چونکە سیـستەمی ئەتابەگـەکانی هـەولێر و ئەتابەگـەکانی دیکەش، هـەروەك سیـستەمی سـەلجووقیان لـە قەڵـەم دەدرێت لەوانـەوە ماوەتـەوە و بووەتە ئەڵقەیەك لە نێوان ئەمان و سیستەمی سـەربازیی دەوڵـەتی ئەییوبیـدا[1]، کـە پاشتر زۆربەی ئەتابەگایەتییـەکان کەوتنـە ژێـر دەسـەڵاتی ئەییوبیانـەوە. ئـەوە بـوو، موزەففـەرەددین گۆگبـوری و (زیـن الـدین یوسـف)ی برایـشی ماوەیـەکی زۆر چـوونە ریزەکانی لەشکری سەڵاحەددینی ئـەییوبی و لـە شـەڕی خاچـدروشماندا بەشـدارییان کـرد، دووریـش نییـە لـە لەشـکری ئەییوبییـەوە فێـری سیـستەمی سـەربازیی ئـەوان بووبن و، بۆ رێکخـستنی لەشـکری ئەمارەتەکـەی خۆیـان، بـە پێـی پێویـست پێڕۆیـان کردبێت.

لە بارەی قەبارەو گەورەیی لەشکری هەولێرەوە هیچ سەرڕوشتەیەکمان نییە بـەڵام بە پێی قەرساندێك کە (ابن الاثیر) باسی دەکات، دەتـوانین بـەراوردی بکـەین لەگـەڵ لەشکری موسڵ، لێرەدا (ابن الاثیر) (العماد الکاتب) بە درۆ دەخاتـەوە کـە گاڵتـەی بـە ئازایەتیی لەشکری موصڵ کردووە و گوتوویەتی، لەشکری موسڵ لـە شـەڕەکەی سـاڵی (٥٧١ك/١١٧٥ز)دا هیچ ئازایەتییەکی نەنواندووە، چونکە ئەم لەشـکرە گەورەیـە بیـست هەزار سەرباز دەبـوون، کـە سـەڵاحەددینی ئـەییوبی زووبـەزوو تێکـی شـکاند و راوی نا[2]. (ابن الاثیر) مێژوونووسی تەلاری ئەتابەگیان بوو لە موسڵ، لەبەر ئەوە (العمـاد الکاتـب) بـە درۆ دەخاتـەوە و، دەڵێـت: (العمـاد) مێژوونووسـی تـەلاری ئەییوبیانـە و،

---

[1] حسن ابراهیم حسن، تأریخ الاسلام السیاسي، جـ ٤، ص ٣٦٢.

ابراهیم علی طرخان، النظم الاقطاعیة ٣٠ _ ٣١.

د. سعداوي، التـأریخ الحربـي المـصري، ص ٢. بنـۆڕە، بزانـە (القلقـشندی)، هـەر بـەم مانایـە، لـە (صبح الأعشی ٥/٤)دا دەڵێت: (دەوڵەتی ئەییوبی هەر ئەو سیستەمەی دەوڵەتی (عمادالدین زەنگی) موسڵ و، دەوڵەتی (نورالدین محمود)ی کوڕی لە شام، پێڕۆ کردووە.

[2] بنۆڕە: (البنداري، سنا البرق الشامي، ٢٠٠/١ تلخیص (البرق الشامي)، العماد الاصفهاني.

زۆری لەسەر ناوە و، قسەکانی راست نییە و، دەڵێت: (العماد) لە کتێبی (البرق الشامي)یەکەی خۆیدا نووسیویتی: (سیف الدین غازی) لەم شەڕەدا بیست هەزار سواری هەبووە، بەڵام (ئەم قسەیە راست نییە، بەڵکو ساغ بووەتەوە کە شەش هەزار سواری هەبووە و کەمتریش لە پێنج سەد پیادە، من خۆم بەدیار سەرژمێریی تیپەکانەوە وەستابووم و بەشەکانی قۆڵی راست و قۆڵی چەپ و ناوجەرگەی لەشکر و بەرسنگی لەشکرەکەو[١] بەشەکانی ترم[٢] بە چاوی خۆم دیوە)، ئنجا دەڵێت: (العماد الکاتب) دەیەوێت شانوشکۆ بۆ سەلاحەددین پەیدا بکات و، بڵێت بە شەش هەزار سەرباز، بیست هەزار سەربازی راوناوە. ئنجا گاڵتە بە قسەکانی دەکات و دەڵێت: بۆچی، موسڵ و شارەکانیشی تا دەگاتە فوراتیش، خۆی چەندە؟ تا بیست هەزار سواری هەبێت[٣]؟!

جا، ئەگەر موسڵ ـ کە سنووری گەیشتبووە فورات ـ نەیتوانیبێت لەشکرێکی شەش هەزار و پێنج سەد سەربازی ساز بدات و، سەلاحەددینیش لەشکرەکەی، لەم شەڕەدا لە شەش هەزرا سەرباز زیاتر نەبووبێت[٤]، کەواتە لەشکری ئەتابەگایەتیی هەولێر

---

[١] بەرسنگی لەشکر، یان پێشەنگی لەشکر. بنۆڕە دوای لاپەڕەی ١١٥ پەراوێزی (١)، هەروەها: الفتح القسي ط ١٩٦٥، ص ٧٠/الهامش.

[٢] الکامل، ٤٢٩/١١. (أبو شامة)ش قسەکەی (العماد الکاتب) بە راست دەزانێت، لە قەرساندنی ژمارەی سەربازەکانی لەشکری موسڵ و دەڵێت: دەنگوباسەکە وەهایە کە بێجگە لە پیادە، بیست هەزار سەربازی سوارە بوونە: الروضتین ٢٥٥/١. وەڵێ قسەکانی (ابن الاثیر) لە راستییەوە نزیکترە، هەرچەندیشە زۆرتر بەلای تەلاری موسڵدا دایدەشکێنێ، (ابن الاثیر) برایەکی هەبووە بەناوی (مجدالدین المبارك ابن الأثیر) بەرپرس و بنووسی دیوانی موسڵ بووە، رەنگە ئەو سەرژمێرییەی لەم برایەوە وەرگرتبێ: الکامل ٤٢٩/١١.

[٣] الکامل ٤٢٩/١١.

[٤] البنداري، سنا البرق الشامي ٢٠٠/١. الکامل، ص. ن.

بەڵام ژمارەی سەربازە فەرمییەکانی لە شەڕەکەی (حطین)دا گەیشتبووە دوازدە هەزار سەربازی دەرەبەگایەتی و، مووچەخۆر، بنۆڕە: الکامل ٥٣١/١١. الروضتین ٧٦/١. بێجگە لە سەربازی خۆبەخش (خۆحەز): الکامل، ص. ن.

زۆر لەوانە کەمتر بووە، هەرچەندیشە ئێمە ناتوانین بیقەرسێنین ژمارەیان چەند بووە و چەند نەبووە، کە پێدەچێ، ئەوپەڕی ژمارەیان دوو هەزار سەربازی فەرمی بووبن و، ڕەنگە هەندێ جەنگاوەری ڕەشۆکیی ئێل و هۆزەکانیشی لەگەڵدا بووبن بۆ (مووچە) کە میر بییانداتێ یان بۆ چەپاوڵ و دەستکەوت یان بۆ غەزا، نەخاسمە ئەمارەتەکەش لە لایەن مەگۆلەوە، پەلامار و مەترسی لەسەر بوو.

هەرچی پێکهاتەی ڕەسەنی لەشکری هەولێرە، ئەوە هیچ دەقێکمان بەدەستەوە نییە شتێکمان بۆ روون بکاتەوە، بەڵام لە دوا چاخەکانی حوکمی ئیسلامدا عادەتیان وەها بوو کۆیلەیان لە ناوەڕاستی ئاسیاو وڵاتی (القبجاق)ەوە[1] دەهێنا کە تورکمان بوون. ئەوانە ببوونە کۆڵەکەو ڕاگری دەوڵەتی سەلجووقی و دەوڵەتانی ئەتابەگیان[2]، ئەوانی دیکەی، بەڕەسەن کورد و، عەرەبیشیان تێدا بوو[3]، بەڵام ڕێژەی هەریەکە لەم نەتەوانە بە پێی جیاوازیی ئەمارەتەکان و بە پێی جیاوازیی هەرێمەکان و پێکهاتەی ڕەسەن دەگۆڕان و هەموویان وەك یەك نەبوون. لە ئەمارەتی هەولێر، دەقمان بەدەستەوە هەیە کە کوردی شارەزوور، بەزۆری لە لەشکری هەولێردا ئامادە و بەشدار بوون، ئەوەتا (ابن العبري) دەڵێت: (کاتێ موزەففەرەددین گۆکبوری لە ساڵی (٦١٥ك/١٢١٨ز)دا بەسەر لەشکری (بدرالدين لؤلؤ)دا سەرکەوت، سەربازەکانی لە (نینوی) سێ ڕۆژ قەرارگایان هەڵدا، دوای ئەوە، موزەففەرەددین گۆکبوری

---

[1] ناوچەیەکە لە چیاکانی ئۆراڵ، لە دەوروبەری رووباری ڤولگا: شمس الدين سامى، قاموس الأعلام (تركي) جـ ٥، ص ٣٥٩٩.

[2] ابن القلانسي، ذيل تأريخ دمشق، ص ٢٧٩، السير جب، صلاح الدين، دراسات في التأريخ الاسلامي، ص ١٥٩، ١٧١ الباز العريني، الشرق الادنى في العصور الوسطى، ص ١٥٥، ١٦٤، ١٦٥. (عمادالدين خليل، عمادالدين زنگى ١٩٨.

(؟) البنداري، آل سلجوق ٤٦ _ ٤٧. أبو شامة، كتاب الروضتين ١٧٣/١. جب، صلاح الدين ١٧١ _ ١٧٢. الرويشدي، إمارة الموصل، ص ١١٢، ١١٣. الباز العريني، م. ن. ص ١٦٥.

[3] البنداري، م. ن. ص.

جب، ن. م. ص ١٧٢ _ ١٧٣.

فــەرمانی دا بگەڕێنــەوە بــۆ هــەولێر، لــە گەڕانەوەیانــدا، هەنــدێ لــە ســەربازە شارەزوورییەکان، لە ڕێگا بەو بۆنەیەوە هەڵپەڕکێیەکیان سازدا[1].

بـە مـەدا دەردەکـەوێت کـە کـوردی زۆری شـارەزوور لـە لەشـکری ئەتابەگایـەتیی هــەولێردا هەبوونــە.. دەربــارەی ئــەرك و مەســرەفی لەشــکری هــەولێر، ئــەوە، موزەففــەرەددین گۆگبــوری، بەشــێکی زۆری دەرامــەتی دارایــی ئەمارەتەکــەی بــۆ پێگەیاندنی لەشکر تەرخان کردبوو کە نزیکەی دوو سێیەکی (دەرامەتەکە) دەبوو. بەو بۆنەیەوە، (سبط ابن الجوزي) دەڵێت: ((موزەففەرەددین گۆگبوری، ڕۆژێکیان، لـە سـاڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)دا، کـەمێك، دوای ئـەوەی گەڕایـەوە سـەر تـەختی خـۆی، شـەرتی کـردووە دەرامـەتی ئەمارەتەکـەی بکـات بـە سـێ بـەش، بەشـێکیان بـۆ کـاری خێـر، بەشێکیان بۆ مەسرەفی لەشکر و مەسرەفی خۆی و، بەشێکیـشیان پاشـەکەوت دەکات بـۆ پاراسـتنی ئەمارەتەکـەی لـە دوژمنێـك بیـەوێت دەسـتدرێژیی لەسـەر بکـات))[2].

لێرەدا دەبینین کە دوو لەسەر سێی بۆ لەشکر تەرخان کردووە. وەڵێ نازانین ئەو دوو لەسەر سێیە چـەند دینـار بـووە، بـەڵام بەحـسابی ئـەو بەشـەی کـە بـۆ کـاری خێـری دادەناو، هەولێری پێ ئاوەدان دەکرد و، لە دەرەوەی هەولێریش کـاری خێـری دەکـرد، بە هەمووی دەگەیشتە نێوان دووسەد هەزار دینار و[3]، سەد هـەزار دینـار[4]، کـە ئـەم پارە زۆرە بە قسەی (ابن الجوزي) تەنیا سێیەکی داهاتی دەغڵودانی هەولێر بووبێـت، سەرباری ئەوەش، ساڵانە دەرامەتی لۆکـە دەگەیـشتە بیـست و دوو هـەزار دینـار[5] لـە سەردەمێکدا کە هەولێر بایەخی سیاسی و ئـابووریی نـەمابوو، ببـوو بـە شـارێکی بـێ بەهاو بچووك و ساکار[6].

---

[1] ابن العبري، تأريخ الدول السرياني، مجلة المشرق، مجلد ٤٨ ص ٤٣٩.

[2] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٦٨١/٨.

[3] عن ابن قاضي شهبة، نقله الحنبلي في (شذرات الذهب) ١٤٠/٥.

[4] سبط ابن الجوزي، مرآة الزمان ٦٨٢/٨.

[5] حمدالله المستوفي القزويني، نزهة القلوب، ص ١٠٣.

[6] ابن الطقطقي، الفخري في الآداب السلطانية، ص ٣٢.

کەواتە ئەگەر ئەم هەموو دەرامەتە بریتی بێت لە تەنیا سێیەکی داهاتی هەولێر، ئەمە مانای وایە کە موزەففەرەددین گۆگبوری، هیچ نەبێ دوو هەندەی بۆ لەشکر و لەشکرسازی تەرخان کردبوو.

ب- ئاڵای ئەمارەتی هەولێر

هەڵکردنی ئاڵا دیاردەیەکە لە دیاردەکانی سەروەری و، بەڵگەی سەربەخۆیی ئەمارەت یان دەوڵەتە. خۆ، دەبوو ئەمارەتی هەولێریش ئاڵایەکی هەبێت. ئەوەش لە کاتێکدا دەرکەوت کە لە ساڵی (٥٧٩ك/١١٨٩ز)دا، هەولێر لە موسڵ جیابووەوە. شێوەی ئاڵای هەولێرمان لەو نامەیەدا بۆ دەردەکەوێت کە (ضیاء الدین ابن الاثیر الجزري الکاتب) لە وەڵام و سوپاسگوزاریی خەڵات و بەخششی موزەففەرەددین گۆگبوریدا بۆی نووسیبوو. ئەوەبوو، ئەو نووسەرە کە سەردانی هەولێری کرد، موزەففەرەددین گۆگبوری خەڵاتی کرد، لە خەڵاتەکاندا باڵندەی باز هەبوو. ئەویش نامەی سوپاسگوزاریی بۆ نارد و، بە شان و باڵیدای هەڵدا، هەر لەو نامەیەدا دەڵێت: ((وا، شای باڵندەی باڵندە خۆرەکانیش هات _ مەبەستی لە بازەکەیە - دەستێکی بەخێر و سپی ناردوویەتی کە لە چاکەی بەردەوامدا بەهرەمەندە، ئەو پیاوەتییەی ئەو هەیەتی، کەسی دی نییەتی، ئاکار و رەوشتی بەرزە و، بۆنی لە هەموو بۆنێ خۆشترە، بەڵکو دەڵێن وەك باڵندەی ناو ئاڵاکەیە و، مەقدەمی خێرە[1] وەڵێ یەکێکیان بەدەست هەڵدەگیرێ و، ئەوی دی دەخرێتە بان سەر))[2]. لەم نامەیەوە، بۆمان دەردەکەوێ کە

برای مێژوونووسی بەناوبانگ (عزالدین إبن الاثیر)ە (ت ٦٣٧هـ/١٢٣٩ز).

[1] مەبەستی لەو بازەیە کە لەسەر ئاڵاکەی سەرداری هەولێر وێنەی کێشرابوو.

[2] بنۆڕە کتێبەکەی خۆی: (رسائل ابن الأثیر).

(؟) لەبارەی جلوبەرگی سەربازانی موسڵەوە، بنۆڕە: (الدیوەجي، الموصل في العهد الأتابکي، ص ٧٢. الجمیلي، دولة الموصل، ص ٢٥٨).

سوادي الرویشدي، إمارة الموصل، ص ١١٧.

ئــالآی هــەولێر وێنــەی بــازێکی لــە ناوەڕاســتیدا هــەبووە، هــەر وەکــو ئالآکــەی سەلاحەددینی ئەییوبی و ئالآی دەوڵەتی ئەییوبیان.

بەلام نـازانین سـەربازانی لەشکری هـەولێر چ جۆرە بـەرگێکیان دەپۆشی، نـازانین سـەرداری هـەولێر، بـەرگی وەك سـەربازانی ئەتابەگـەکانی موسـڵ لەبـەر سـەربازانی خـۆی دەکـرد، یـان، نـا. ناشـزانین سـەربازانی ئـەمارەتی هـەولێر چـەکی وەك چـەکی سەربازەکانی (زین الدین علی کچك)ی[1] دامەزرێنەری ئەمارەتی هـەولێر هەڵدەگرت یـان، نـا. ئـەوان (چـەقۆ) و (درەوش)[2] و (چـەکوش) و (شـووژن)[3] و (شمـشێر) و (مشار)یان[4] پێبوو. ـ بە قسەی ابن الأثیر ـ زۆرتـر لـە کـاتی شـەڕدا ئـەم چەکانەیان هەڵـدەگرت. بــەلام نــازانین ســەربازانی ئــەمارەتی هــەولێریش ئــەم چــەکانەیان هەڵـدەگرت، یـان، نـا. ناشـزانین دەزگـای هـەوالگریی هـەولێر، تـا چـەند چـالاکیی نوانـدووە. دەزگایـەکی هـەوالگری هـەبووە، بـە تایبـەتیش لـە کـاتی شـەڕی نێـوان هـەولێر و موسـڵدا و، جاسووسـیی بەسـەر جموجووڵی لەشـکری (بدرالـدین لؤلـؤ)ەوە کردووە. (بدرالدین لؤلؤ) بەرامبەر بە مەسیحییەکان خراپەی دەکـرد، ئـەمان کـەم و کەم دەسەلات بوون، هەژار بوون، نـەیان دەتـوانی ئـەو پـارەو سـەرانەیەی (بدرالـدین لؤلؤ) داوایان لێ دەکات بیدەنێ، لەبەر ئەوە هانایان بۆ دوژمنـی[5] (لؤلـؤ) دەبـرد، بـە تایبـەتیش بـۆ موزەففـەرەددین گۆگبـوری. مەسـیحییەکان لـە ڕێگـای هـەوالگرەکانی سەرداری هەولێرەوە نامەیان دەنـارد و تـەگبیر و هاودەنگییـان هـەبوو بـۆ ئـەوەی لـە دژی (لؤلؤ) پـەیمان ببەسـتن و بـێ هێـزی بکـەن. لـەو نامانـەدا هـەموو نهێنییـەکانی بزاڤ و چەك و نیاز و رازی لەشـکری موسـڵیان بـۆی دەنووسـی، بـۆ ئـەوەی، ڕێگـا، بـۆ

---

[1] الباهر، ١٣٥.

[2] درەوش، وەکو سووژن وایە، بـەلام دەسـکی هەیـە: (ابـن خلـف التبریـزي)، برهـان قـاطع، ص ٤٨٢. محمد موسى هنداوي، المعجم في اللغة الفارسية، ص ١٥١.

[3] شووژن (المسلة).

[4] مشاری بچووك (دسترك): هنداوي، المعجم في اللغة الفارسية، ١٥٦.

[5] سوادي الرويشدي، امارة الموصل، ص ٤٧.

داگیر کردنی موسڵ خۆش بکەن[1]. جارێکیان، نامەیەکی (شمعون مفریان)ی[2] بەرپرسی گوندی (برطلی) کە بۆ موزەففەرەددین گۆگبوریی نووسیبوو، کەوتە دەست (بدرالدین لؤلؤ)، ئەویش دەستبەجێ گرتی و لە زیندانی هاویشت، پاشان بە دەرگای زیندانەکەدا هەڵیواسی، تا، مرد[3]. ڕەنگە ئەمە یەکەم نامەش نەبووبێ کە گەورەیەکی مەسیحی بۆ سەرداری هەولێری ناردبێ.

سەرباری ئەوەش، (بدرالدین لؤلؤ) سەروسەختی لەگەڵ تایەفەی (عدویە)دا باش نەبوو، بەردەوام خراپەی لەگەڵیاندا دەکرد، چونکە ئەو تایەفەیە زوڵمیان قبول نەدەکرد، لەبەر ئەوەش کە لە هەندێ ناوچەی شاخاویی موسڵدا بوون و جێگایان قایم بوو، جارجارە تۆڵەی خۆیان دەسەندەوە و، هێرشیان دەکردە سەر موسڵ[4]، تا، جارێکیان (بدرالدین لؤلؤ) بۆی ڕێکەوت رابەری ئەم تایەفەیەی دەسگیر کرد کە ئەوکات (تاج الدين ابو محمد الحسن بن عدي بن أبي البركات بن صخر بن مسافر) كە ئەکا برای شێخ عودەی (ت ٥٥٧ك/١١٦٢ز)[5]، پاشان لە قەڵاکەی موسڵدا خنکاندی، لەبەر ئەوە، پێدەچێ ئەو تایەفەیەش پێوەندییان لەگەڵ موزەففەرەددین گۆگبوریدا بووبێت، نەخاسمە، سەرداری هەولێر زۆر ڕێزی لە شێخ عودەی دەناو، هەمیشە باسی چاکەی ئەو شێخەی دەکرد و، بە پیاو چاکێکی گەورەی دادەنا[6].

---

[1] ن. م. ص ٤٨.

[2] مفریان: وشەیەکی ئارامییە (مەفریونو ـ Mafryono) بە مانای (بەردار) دێت مەبەست لە پلەی ئەو کەسەیە لە کەنیسە لە نێوان بەتریارك و قەشەکاندا: بنۆڕە: سوادي، امارة الموصل، ص ٤٥، هامش (٢).

[3] بطرس نصري، ذخيرة الأذهان، جـ ٢، ص ٥٤.

[4] الكتبي، فوات الوفيات، ط، مصر ٢٢٤/١. الذهبي، العبر ١٨٣/٥.

[5] تەرجەمەی ژیانی لە (وفيات الاعيان)دا هەیە: ٤١٧/٢ ـ ٤١٨، ط/مصر ١٩٤٨. الكامل، ٢٨٩/١١. الذهبي، العبر ١٦٣/٤. باسی ژیانیشی بە دوورودرێژی لە (تأريخ ابن الوردی ٩٢/٢ ـ ٩٤)و، لە (شذرات الذهب) ١٧٩/٤ ـ ١٨٠)دا هەیە.

[6] وفيات الاعيان ٤١٨/٢.

ج- <u>ديوان و جبەخانەی چەك</u>:

سەرڕوشتەمان هەیە كە لە هەولێردا، كۆگای چەك یان جبەخانە هەبووە، كە ئەوكات (سیلاحخانە)یان[1]، پێدەگوت و، (أبو المحاسن أسعد ابن احمد بن موسى بن منصور بن علي بن نصر الأربلي) سەرپەرشتیی دەكرد. ئەم پیاوە لەسەر وەزیفەكەی مایەوە، تا، لە موحەڕەمی ساڵی (٦٢٣ك/١٢٢٦ز)دا گیانی سپارد، كە تەمەنی لە هەشتا تێپەڕی كردبوو[2]. بەڵام نازانین كەی ئەم وەزیفەیەی وەرگرتووە و، پاش ئەو، كێ لە جێگەی دانراوە. (النويري) دەڵێت: جبەخانەكە، لە هەموو جبەخانەیەك گەورەتر و گرنگتر بووە و، هەموو كاروبارێكی بەدەست (میری چەك) بووە؛ هەر چەكێ هەواڵەی بكرابا دەینووسی و دەیپاراست و، هەر چەكێكیشی لێ دەركرابا، دیسان دەینووسی و[3]، چەكسازانی هەبوون، هەرچەكێ كۆن و خراپ با، چاكیان دەكردەوە[4].

ئەتابەگ، خۆی، فەرمانداری لەشكر بوو، ئەوەش بە ڕووداوەكان و پێوەندییەكانی دەرەوەیدا، دیاربوو. بەڵام بەقسەكانی (ابن الشعار)دا دەردەكەوێ كە ئەتابەگ یاریدەدەری بۆ خۆی دانابوو، تا، فەرمانداریی لەشكرەكەی بكات و، دەڵێت: (الأمير شهاب الدين قرطاى بن عبدالله الاربلى) بووە كە ئەكا باوكی هەردوو میر (محمد و احمد ولدا قرطاي) كە، ناویان بە زۆری لە كتێبی (عقود الجمان)دا دووبارە و سێ بارە دەبێتەوە. ئێمە نازانین، سەرداری هەولێر، ئەم میرەی بە فەرمانداری لەشكر و یاریدەدەری خۆی داناوە، یان تەنیا بە بەرپرسی كاروباری ڕێكخستن و ئیدارەی داناوە؟ ئەوە، دەزانین كە سەركردەی لەشكر، لە كەسانێكی ئازاو بەجەرگ و

(سوادي الرويشدى) دەڵێت: موزەففەرەددین گۆگبوری، ئەم تایەفەیەی گاڵ دەدا كە دوژمنایەتیی (بدرالدين لؤلؤ) بكەن و هێرش بكەنە سەری: بنۆڕە: امارة الموصل في عهد بدرالدين لؤلؤ، ص ٣٥.

[1] النويري، نهاية الأرب ٢٢٧/٨. القلقشندي ١١/٤.

[2] ابن الشعار، عقود الجمان، ٢٥٩/١ ب.

[3] النويري، نهاية الأرب ٢٢٧/٨.

[4] القلقشندي ١٢/٤. ابن شاهين الظاهري، زبدة كشف الممالك، ص ١٢٢.

شـــارەزایانی نهێنیگــەلی جــەنگ و رۆڵــەکانی هونـــەری سوارچــاکی و شمـــشێربازی هەڵدەبــژێردران، کــە ئــەزموونی تــەواویان لــە کوشــتاردا هــەبوو[1]. ئــەم ســەرداری لەشکرەش نازناوی (سوپا سالار)یان[2]، پێ بەخشیبوو.

راستیشت دەوێ، ئەم میر (قرطاي)یە، خۆی، کۆیلەی سەرداری هـەولێر بـوو، پاشـان ئازادی کـرد (سـەرفرازی کـرد) و، پلـەی لـە ئەمارەتەکـەدا بـەرزکردەوە، تـا، لـە سـاڵی (٦١٤ك/١٢١٧ز)دا[3]، گرتی و، لە زیندانی هاویشت تا، مرد[4]. بەڵام کوڕە گەورەکەی، کە ناوی (محمـد) بـوو، لـە سـاڵی (٦٠٦ك/١٢٠٩ز)دا لـە هـەولێر لـەدایك ببـوو، میرێکـی بـە هەیبـەت و شـۆخ بـوو[5]. پێدەچێ ئـەرك و فرمـانێکی سـەربازیی گرنگـی لـە ئەسـتۆ بووبێ، چونکە، هەر بە یەکێ لە میرەکانی هەولێر ناوی دەبرا، ئەویش هەروەکو (ابو شجاع رکن الدین احمد ابن قرطای) بـرای، کـە (الـصفدي) بـە، مـیر، کۆیلـەی سـوڵتان موزەففەرەددین گۆکبوری ناوی دەبات و[6]، (ابن الشعار)یش، بە (مـیری گـەورە و زانـا و سـوپا سـالار)[7] وەسـفی دەکـات، هەرچەندیـشە بـە تەمـەن، منـداڵ بـوو. بەمـەدا دەردەکــەوێت کــە ئــەم مــیرە فەرمانــداریی لەشــکری هــەولێری کــردووە، وەلێ سەرچاوەکان، کە باسی رووداو و کارەساتی سەربازی دەکەن، ناوی ئەو ناهێنن.

---

[1] حسين امين، العراق في العصر السلجوقي، ٢٠٥.

[2] سوپا سالار (الأصفهسلار) واتا (پارێزگار) یان (پاسەوانی سـنوور) Frontier Commanders بنۆڕە: (الراوندی، راحة الـصدور وآيـة الـسرور، النـسخة الفارسـية، تحقيـق محمـد اقبـال (ص ١٠) لـە (فهرسـت الكلمـات والمـصطلحات النـادرة). الكلمـة مركبـة مـن لفظـين: (أسـفه) بالفارسـية بمعنـى (المقدم) و (سلار) بالتركية بمعنى (العسكر): صبح الاعشى ٨٠٧/٦.

[3] ابن خلكان ٢٧٦/٣.

[4] ابن الشعار، ٢٣٩/٥. الصفدي، الوافي بالوفيات، ط/دار صادر بيروت ١٩٦٩، ٢٩٦/٧.

[5] ابن الشعار، عقود الجمان، جـ ٧ ترجمة حياة محمود بن قرطای. الصفدي، الوافي ٣٥٣/٤.

[6] الصفدي ٢٦٩/٧.

[7] ابن الشعار، جزء (٩) ترجمة حيـاة (نبهـان بـن محمـود بـن عثمـان الأربلـي) ئـەو بـە (زانـا) نـاوی دەبـات، گوایـا ئەسـتێرەناس بـووە و، لـە قیبلەنماشـی زانیـوە: ابـن الـشعار، جـزء (١) ترجمـة (احمـد قرطای)

وا دیاره، ئەم دوو میرە هەولێرییە، پاش مردنی موزەففەرەددین گۆگبوری لە راپەڕینەکەی دژ بە لەشکری خەلیفە (المستنصر)دا، بەشدار بووبن و سەرکردایەتیی بەرەڤانییەکەیان کردبێ، کە ساڵی (٦٣٠ك/١٢٣٣ز)دا رووی دا، چونکە هەردووکیان، پاش ئەو کارەساتە، شارەکەیان جێهێشت و روویان کردە حەڵەب، کە ئەوکات، حەڵەب (الملك العزيز غياث الدين) حوکمڕانیی دەکرد. دوو برا، کاتێ گەیشتنە حەڵەب، ئەم مەلیکە بە گەرمی پێشوازیی لێ کردن و، پیاوانە بۆیان وەستاو، پێداویستی بۆ فەراهەم کردن[1]، (محمد بن قرطاي) لە ساڵی (٦٣٩ك/١٢٤١ز)دا[2]، مرد. وەلێ (احمد بن قرطای) دوای مردنی سەرداری حەڵەب، شارەکەی جێهێشت و لە بەغدا گیرسایەوە، لەوێ مایەوە، تا لە ساڵی (٦٥٥ك/١٢٥٧ز)دا، گیانی سپارد.

باسی کەسێکی دی دەکرێ بەناوی (ابن الفتح عيسى ابن الفضل ابن بشر بن عيسى بن مواهب)ی ناسراو بە (ابن البحراني الموصلي) کە لە بنەماڵەی (قرطاي) نییە. ئەم کابرایە هاتە هەولێر و، کەوتە خزمەتکردنی میر (قرطاي ابن أبي عبدالله)، کاتێ موزەففەرەددین گۆگبوری، (قرطاي) و دۆستانی (قرطاي) گرت، ئەمیشی لەگەڵیاندا راپێچا. پاشان ئازادی کرد و، کردی بە سەرپەرشتی دیوانی لەشکر، زۆری نەبرد، لەم وەزیفەیەش دەری کرد و، بە نمایشکاری لەشکر دایمەزراند، لەبەر ئەوەش کە زەلامێکی شەڕانی و چاونەترس[3] بوو، ئەو وەزیفەیەی لێ دەهات و بە چاکی هەڵیدەسووڕان.

---

[1] ابن الشعار، هەمان ئەو دوو وەرەقەیە. الصفدي: (ئەویش هەر وەها)

[2] ابن الشعار، کورتە باسی ژیانی (محمد بن قرطاي). الصفدي دەڵێت: لە ساڵی (٦٣٤ك/١٢٣٦ز)دا گیانی سپاردووە، واتا، کە مردووە تەمەنی لە سی ساڵ کەمتر بووە.

(؟) الصفدي ٢٩٦/٧. وهامش ترجمة أحمد في (عقود الجمان) بقلم ناسخ المخطوط، جـ (١).

[3] ابن الشعار، عقود الجمان، ٢٣٩/٥.

سێ: دراو و سیستەمی دراوی ئەمارەتی هەولێر:

دراوی ئەمارەتی هەولێری سەردەمی ئەتابەگیان، نە لە شێوە و، نە لەکێش و نە لە قەبارەدا یەك بوون، واتا شێوە و کێش و قەبارەی دیارکراو و چەسپاویان نەبوو. بەو جۆرە، لەسەر یەك عەیارە جێگیر نەبوون، واتا رێژەی کانزا گرانبەهاکە لە کێشی یەك پارچە دراودا، وەکو یەك نەبوو، جیاواز بوو، لەبەر ئەوە، بارودۆخی ئابووری لەق دەبوو، بازاڕیش دەشلەژا. پێدەچێ ئەم حاڵەتە بەهۆی ئاژاوە و شڵەژاوی شەڕی خاچدروشمانەوە پەیدا بووبێت و، مەملەکەتی ئیسلامیش ببوو بە چەندین ئەمارەت و یەکەی سیاسی. هێرشی مەگۆلیش بە یەکجارەکی ئاڵۆزی و شڵەژاوییەکەی بەرەو خراپتر برد و، زێڕ و زیوی لە بازاڕدا نەهێشت[1]. وەنەبێ، ئەم دیاردەی ناچونیەکی و نا یەکسانییەی کێش و عەیار و قەبارەی دراوە، تەنیا ئەمارەتی هەولێری گرتبووبێتەوە، بەڵکو هەموو ئەمارەتەکانی ئەتابەگایەتیی گرتەوە[2].

لە لێکۆڵینەوەی بارودۆخی دراوی ئەم ئەمارەتەوە، بۆمان دەرکەوت کە دراوی زیو بە یەکجارەکی نەمابوو، تەنانەت یەك پارچەشمان لەم دراوە لە مۆزەخانەی عیراقدا نەدۆزییەوە و، لە کتێبگەلی باسی دراویشدا بەرچاومان نەکەوت، تەنیا ئەوە نەبێ کە سکەی دینار بە زێڕ و، سکەی درهەم و فلسیش بە مس لێدراوە[3].

---

[1] جعفر خصباك، العراق في عهد المغول الايلخانيين، ص ١٢٠.

[2] محمد باقر الحسيني، العملة الاسلامية في العهد الاتابكي، ص ٧٢.

[3] دانەرانی کتێبگەلی باسی دراو، مەگەر بە دەگمەن ناوی درهەم و فلس بێنن، بەڵکو هەر بە ((پارچە مسەکان)) یان بە وشەی ((پاقر)) ناویان دەبەن. بە نموونە: (اسماعیل ادهم غالب، بە ((پاقر)) ناویان دەبات کە وشەیەکی تورکییە ص ١٣٨ واتا (مس) Copper، واتا پارچە دراوی مس ـ (لین بول) یش هەر وەهای ناو دەبات.

The Cains of Turkman type, v. 111, p. 238

بەڵام (الحسینی) دەڵێت: (هەموو ئەم پارچە دراوانە، مس بوون: (العملة الاسلامية ص ١٣٧ ـ ١٤٠).

هیچ پاساو و بیانوویەکی بەجێشمان بۆ لێکدانەوەی ئەم دیاردەیە چنگ نەکەوت، نەخاسمە، وڵاتی فارس کە کانگای کانزای زیوە[1]، لە ناوچەکەوە دوورنییە.

دەشبینین کە سکەی درهەم بە زیو، تەنیا هەولێری نەگرتبووەوە، بەڵکو ئەمارەتەکان و دەوڵەتەکانی تریشی گرتبووەوە. لە هەموویاندا درهەمی خراپ، بە عەیارەی سێیەك یان کەمێ زیاتر لە زیو و باقیمەنییەکەی لە مس دروست دەکرا[2].

دەشبینین، (ابن مماتی) و (ابن بعرة) کە هەردووکیان لە میسر، لە تەلاری ئەییوبیاندا کاریان دەکرد و، هاوچەرخی سەردەمی ئەتابەگیان بوون، باسی ئەم درهەمانە دەکەن و دەڵێن: سێ سەد درهەم زیو، حەوت سەد درهەم مسیان پێکەوە جۆش دەداو پاشان، درهەم، درهەم دەیانبڕی[3].

وەڵێ (القلقشندي) دەڵێت: لەبەر ئەوە وازیان لە دراوی زیو هێنا چونکە زیویش لە بازاڕدا نەدەماو، لە دروستکردنی زینی ئەسپ و دەفری ناوماڵدا بەکاریان دەهێنا[4]. ئەم حاڵەتە، نەك هەر میسر، بەڵکو موسڵیشی گرتەوە. موسڵ درهەمی مسی بەکار دەهێنا، تا، لە سەردەمی (الملك الصالح ركن الدين اسماعيل بن بدرالدين لؤلؤ)دا کە لە دوای باوکی، لە نێوان ساڵی ٦٥٧ك/١٢٥٩ز _ ٦٦٠ك/١٢٦٢ز[5] حوکمی موسڵی دەکرد، وازیان لە مس هێناو، ئیدی بۆ لێدانی دراو بەکاریان نەدەهێنا. (زامباور)یش، دیاردەی دروستکردنی درهەم لە مس لەم ناوچەیەدا، لە سەدەکانی شەشەم و حەوتەمی کۆچی، واتا لە سەدەکانی دوازدەم و سیازدەمی لەدایکبووندا بە

---

[1] الاصطخري، المسالك والممالك، ط ١٩٦١، ص٩٨. كي لسترانج، بلدان الخلافة الشرقية، ٣٥٤،٣٣٢. عبدالرحمن فهمي، فجر السكة العربية، ص ٣٤.

[2] القلقشندي، صبح الاعشى، ٤٦٣/٣.

[3] ابن مماتي، قوانين الدواوين، ص ٣٣٣. ابن بعرة ((كشف الاسرار العلمية بدار الضرب المصرية، ص ٨٣)).

[4] القلقشندي، ص. ن.

[5] الحوادث الجامعة، ٣٤٨.

دیاردەیەك دادەنێ کە تەنیا لەم ناوچەیەدا روویداییت[1]. بەم درهەمە مسانەیان دەگوت ((درهەمی رەش)) چونکە لە مسی پەتی دروست دەکران، درهەمی (قەڵب)یشیان پێدەگوت چونکە سەرباری ئەوەش فرۆفێڵی تێدا دەکراو[2]، پێشیان دەگوت ((درهەمی فلس بایی))[3]. وەڵێ چەند درهەم دەیکردە دینارێك، ئەوە، لە بارەی درهەمی هەولێرەوە هیچ سەرڕوشتەیەکمان دەست نەکەوتووە، بەڵام دەتوانین بەهای درهەمی هەولێر، بە پێودانگی بەهای درهەمی ئەمارەت و دەوڵەتەکانی ئەو دەمە بقەرسێنین، بە تایبەتیش بە پێودانگی بەهای درهەمی موسڵ. بە نموونە، دانەری کتێبی (الحوادث الجامعة) دەڵێت: لە موسڵ، لە ساڵی (٦٦٠ك/١٢٦٢ز)دا[4]، دینارێك، دەیکردە نزیکەی چل (درهەمی رەش) واتا بەهای درهەمی رەش، زۆر لە بەهای درهەمی زیو کەمتر بووە و، دە درهەمی زیو، یان دوازدە درهەمی زیو دەیکردە یەك دینار[5]. ئەم پارچە دراوانە لە قەبارە و لە کێشیشدا جیاواز بوون، لە مۆزەخانەی عیراق و، لە کتێبگەلی باسی دراویشدا، پارچە دراوی قەبارە جیاوازی بە تیرەی (٣٠ ملـم[6]، ٢٨ ملـم[7]، ٢٦ ملـم[8]، ٢٥ ملـم[9]، ٢٤ ملـم[10]، ٢٣ ملـم[11]،

---

[1] زامباور، دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٣٣، مجلد (٩)، ص ٢٢٧.

[2] المقريزي، شذور العقود في ذكر النقود، ص ٧٤.

[3] ابن بعرة، كشف الاسرار العلمية بدار الضرب المصرية. ص ٤١.

[4] الحوادث الجامعة، ص ٣٤٨.

[5] ن. م: ٧٠ ـ ٧١. النقشبندي: الدينار الاسلامي في المتحف العراقي (١٤) و (٣٦).

[6] اسماعيل غالب، مسكوكات تركمانية فتالوغي، ص ١٤١، ژمارەی پارچەکە (١٨٤).

[7] پارچەی ژمارە (٥٨٠) لە هۆڵی (الحاج عبدالله شاكر الصراف) دانراوە. پارچەی ژمارە (٢٢٦ مس) لە دەفتەری تۆمارکردنی دراوەکان، لە مۆزەخانەی عیراقدا هەیە.

[8] دراوی ژمارە (٣٧٩٩ مس) لە دەفتەری تۆمارکردنەکەدا هەیە.

[9] اسماعيل غالب، ص ١٣٨، دراوی ژمارە (١٧٩)، دەفتەری تۆمارکردنی دراوەکان.

[10] اسماعيل غالب، ص ١٣٨ پارچە دراوی ژمارە (١٨٠)

[11] ن. م. ص (١٤٠) دراوی ژمارە (١٨٣).

٢٢ ملم[١]، ٢١ ملم[٢]) دەبينيت. ئەم دراوە مسانە لە كێشيشدا جياواز بوون. بە پێی دەفتەری[٣] تۆمار كردنی كێشی ئەم دراوانە، كە لە مۆزەخانەدا هەيە، كێشەكانيان لە نێوان (٢ ،٨ گرام) تا (٤ ،١٠) گرامدايە. لە هۆڵی (الحاج عبدالله شكر الصراف)ی ناو مۆزەخانەكەدا پارچە دراوێك هەيە ژمارەكەی (٥٨٠)يە، كێشەكەی (٩,٩) گرامە[٤]. لە مۆزەخانەی قاهيرەش دراوێك لەم دراوانە هەيە، كێشەكەی (٦٦ ،٩) گرامە[٥].

هەرچی دينـاری ئەمارەتەكەيـە، ئـەوەش، كێـشەكەی لەگـەڵ كێـشی دينـاری بـاوی ئيسلامدا كـە (٢٥ ،٤)[٦] گرامـە، جيـاوازە، بێگومـان قەبارەكەشـی جيـاواز دەبێـت وەك كێشی دراوە مسەكان كە باسمان كرد. ئەوانەی باسـی دراوی ئەتابەگـەكانيان كـردووە، هـەر چەنديـشە، كێـشی دينارەكانيـان نەنووسـيوە، بـەڵام مـادامێكی قـەبارەكانيان جياوازە، كێشەكانيشيان جياوازە. جگە لەوەش دينارێك لە شارەزوور دۆزرايـەوە، كـە شارەزوور سەر بە هەولێر بووە، كێشەكەی لەگەڵ كێشی دينـاری هـەولێردا، جيـاواز بـوو. ئـەو دەمـە (عمادالـدين زەنگـی)ی زاوای موزەففـەرەددين گۆگبـوری حـوكمی

---

[١] د. الحسيني، ص ١٣٧ (القطعة الموجودة في متحف القاهرة، والمرقمة ١٧١٩٦/١). لای خۆيشمان چـەند پارچەيەك هەيە بە تيرەی (٢٥، ٢٣، ٢٢) ملم.

[٢] اسماعيل غالب، ص ١٣٩، قطعة (١٨١) و (١٨٢).

[٣] خاتو (مهاب درويش البكري) شارەزای دراوە لـە مۆزەخانـەی عـيراق. سوپاسـی دەكـەين، كـە ئـەم پارچە دراوانەی، لە رۆژی (١٩٧٣/٧/٣)دا بە تەرازوو لە سەنگ داوە (كێشاوە).

[٤] محمد باقر الحسيني، (دليـل مجموعـة عبـدالله شـكر الـصراف)، الخزانـة الخامـسة المنـشور في مجلـة المسكوكات، مجلد (١)، جـ ٢، ص ٦٤.

[٥] الحسيني، العملة الاسلامية في العهد الاتابكی، ص ١٣٧.

[٦] زامباور، دائرة المعارف الاسلامية، ط ١٩٣٣، ٢٢٧/٩ و ٣٧٠.

عبدالرحمن فهمي، فجر السكة، ٣٠

شارەزووری دەکرد[١]. دینارەکەی هۆڵی (الصراف) ٤ ،٣ گرامـە و[٢]، تـەنیا دینارەکـەی شارەزوور کێشی (٥٣٦ ،٤) گرام دەرچوو[٣].

دوو دینـاری هـەولێر، لـە مۆزەخانـەی هـەمایۆنی ئەسـتەنبوڵدا دانـراون، تـیرەی یێکێکیـان (٢٦)[٤] ملـم و، تـیرەی ئـەوی دیکـەیان (٢٨)[٥] ملیمـەترە. ئـەو دینـارەی لـە مۆزەخانـەی عیراقیـشدا هەیـە[٦]، هەروەهایـە، بـەڵام دینارەکـەی شـارەزوور، تیرەکـەی (٢٥ ،٦) ملیمەترە[٧].

وەك پێـشتر باسمـان کـرد، نایەکسانیی قـەوارەی دراوەکـان لـەم ئەمارەتـەدا بـەهۆی نالـەباری و شـڵەژاویی بـازاڕەوە هاتـە گـۆڕێ، وەلێ ئـەم نایەکـسانییە بازاڕەکـەی بـە یەکجارەکی شڵەژاند، بەڵگەش ئەوەیە کـە خـەڵك (دراوی کـەل) واتـا دراوی قرتاویـان دەساودەس دەکرد. ئەم دینارە، نـەختێکیان لێ دەقرتانـد و، بـەو پارچـە قرتاوانـەش، کڕین و فرۆشتن دەکران[٨]. ئەم دینارانە سەری لە بازاڕ دەشێواند، لەبەر ئەوە، گوایا، هەندێ خەلیفە و کاربەدەستان هەوڵیان بۆ نەهێشتنی داوە و، جارجارە ویـستوویانە پووچەڵی بکەنەوە، بۆ ئەوەی مسکێن (الرعیة) تووشی حەرام و گوناح نەبێت[٩].

---

[١] وڵاتی شارەزوور، لـە سـاڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)ەوە، کـەوتبووە ژێـر رکێفـی حـوکمی هـەولێر، واتـا لـەو رۆژەوەی کە موزەففەرەددین گۆگبـوری گەڕایـەوە بـۆ هـەولێر. ئـەمیش بـەر لـە سـاڵی ٦٢٢ك/١٢٢٥ز پێشکەشی کرد بە (عماد الدین زەنگی) زاوای، بۆ ئەوەی لە جیاتی خۆی، حوکمی تێدا بڕانێت.

[٢] دراوی ژمارە (٥٧٨) کە لە گەنجینەی پێنجەمی هۆڵەکەدایە، لە ساڵی (٦٠٧ك)دا لە سکە دراوە.

[٣] الحسیني، العملة الاسلامیة، ص ٦٨. ئەم دینارە، لە مۆزەخانەی قاهیرەدایە.

[٤] احمد ضیاء، مسکوکات اسلامیة تقویمی، ص ١٢٢. ئەم دینـارە لـە سـاڵی (٩٥٠ك)دا لـە سـکە دراوە. ژمارەکەشی لە مۆزەخانەدا (١٧٩٥)ە.

[٥] م. ن. ص. ئەم دینارە لە ساڵی (٦١٤)دا لە سکە دراوە، ژمارەکەشی (١٧٩٦)ە.

[٦] مجلة المسکوکات، ص ٦٤.

[٧] الحسینی، العملة الاسلامیة، ص ٦٨.

[٨] ابن خلکان ١٥٠/٤ ط بیروت. النقشبندي، الدینار الاسلامي ص ١٥.

[٩] الحوادث الجامعة، ص ٧١.

دیناری قرتاو، له هەولێر، لەو ماوەیەدا، له بازاڕ هەنـد زۆر بـوو، تـا (ابـن خلكـان) دەڵێت ((له عیراق و له هەولێریشدا، خەڵك، خوویان پێوه گرتبـوو، ببـوو بـه عـادەت، ئـەم دینـاره قرتاوانــه و، پارچـه بـچووكه قرتاوەكانیـشیان لـه كـڕین و فرۆشـتندا دەخستەگەڕ، به پارچه وردەكانیان دەگوت (القراضة) واتا ورده قرتراوەكان، له بازاڕا (دیناری قرتاو و پارچه قرتراوەكانیش بـه زۆری بەدەست خەڵكەوه دەبینـران و لـه كڕین و فرۆشتندا بەكار دەهێنران))[1]

جا، بـۆ رێكخـستن و بـەڕێوەبردنی كاروبـاری (سـكەلێدان) پێویـست بـوو دیوانێـك هەبێت ئەو ئەركـه بگرێتـه ئەسـتۆ، دەبـوو خانوویـەكیش تـەرخان بكرێـت بـۆ ئـەو ئیشەو، كەسێكی به ئەزموون و هونەروەریش بۆ سەرپەرشتیی ئـەم ئـەرك و فرمانـه بدۆزرێتـەوە، بتوانێـت كانزاكـان بەسـەریەكدا جـۆش بـدات و رێـژەكان دیاربكـات و، وێنــه و خــەت و، نووســینەكان لــه قاڵبەكانــدا مۆربكــات. ئێمــه لــه بــارەی ئــەو كارســـپێردراوانەوەی هــیچ نــازانین، بــەڵام (ابــن الــشعار) دەڵێــت، كەســێك، كــه سەرپەرشتیی سـكەخانەكەی دەكـرد، لـه هـەولێر: (عثمـان بـن ابـراهیم بـن علـي بـن احمد بن محمد سالم الأربلی) بووه كه له ساڵی (٦٢٢ك/١٢٢٥ز)دا مـردووه[2].

دەبێ ئەوەش بزانین كـه، خـودی سـكەلێدان، نیـشانەیەكی سـەروەریی دەوڵـەت یـان ئەمارەته و بەڵگەی سەربەخۆبوونه، چونكه دراو وێنـەی حـوكمڕان یـان وەكـو (ابـن خلـدون) دەڵێـت: ((نیــشانەی ســوڵتان))ی لەســـەره[3]. بــەو دراو و نووسینانەشــدا دەردەكەوێ كه موزەففەرەددین گۆگبوری، یەكەم كەس بووە، سكەی لـەم ئەمارەتـەدا لێدابێت. ئەو، هەر زوو، كاتێ كـه حـوكمی گرتـه دەسـت سـكەی لێـدا، دراوێكـی مـس هەیه له ساڵی (٥٨٧ك/[4]١١٩١ز)دا لێدراوه، واتا له ساڵی تازەی دوای گەڕانەوەی بۆ سەر تەختی هەولێر، لێدراوه.

---

[1] ابن خلكان، ص. ن.

[2] عقود الجمان، جـ ٤، ورقة ١٤٥.

[3] ابن خلدون، المقدمة، ص ٣٩٩.

[4] Lane – Pool, The coins of the Turkman, v, 111, P. 232

له چەقی رووی دراوەکەدا، وێنەی کەسێك هەیە، رووی لە لای چەپ کردووە، لە پەراوێزی ئەم رووەیدا ناوی سەلاحەددینی ئەییوبی نووسراوە، ناوی سەرداری هەولێریشی لەگەڵدایە و نووسراوە: ((گۆگبوری بن علي))، لە پشتی دراوەکەش نووسراوە: الناصرلدين الله أمير المؤمنين[1]. پێوەندیی نێوان ئەمارەتی هەولێر و بەغدا، وەك باسمان کرد[2]، پێوەندییەکی نادۆستانە بوو، تا ساڵی (٦٠٦ك/١٢٠٩ز) درێژەی کێشا، وەلێ، میری هەولێر، ناوی خەلیفەی لەسەر دراوەکەی دادەنا، وەکو، بڵێی، خۆی بە دەسدا (تابع)ی خەلیفە دادەنا، هەرچەندیشە ئەم دەسداییەی هەر بەسەرزارەکی و رواڵەت بوو.

دراوێکی دیکەی مس، لە مۆزەخانەی ئەستەنبوڵ هەیە، ناوی (الملك حسام الدين يولق بن ايلغازى الارتقى) سەرداری ماردینی لەسەر نووسراوە، کە لە ساڵی (٥٨٠ ـ ٥٩٧ك/ ١١٨٤ ـ ١٢٠٠ز)دا[3] لە ماردین حوکمی ڕانیوە. بەرواری لە سکەدانی ئەو پارچە دراوە نەزانراوە، لەبەر ئەوە ناتوانین بڵێین لە هەولێر لێدراوە، یان بڵێین موزەففەرەددین گۆگبوری کاتێ ئەم سکەیەی لێداوە کە سەرداری (حران) و (الرها)[4] بووە. لەسەر رووی ئەم دراوە وێنەیەك هەیە، کەسێکە لەسەر تەخت دانیشتووە و

---

[1] الحسيني، العملة الاسلامية، ص ١٣٧.

[2] هەر لەم کتێبەدا، سەیرێکی بابەتی پێوەندییەکانی نێوان ئەمارەتی هەولێر و خەلافەتی عەبباسی بکە.

[3] زامباور، معجم الانساب والاسرات الحاكمة، ص ٢٤٥.

[4] (عباس العزاوي): تەکەز لەسەر ئەوە دەکات کە ئەم پارچە دراوە لە شاری (حران) لە سکە دراوە، نەك لە هەولێر، بنۆڕە کتێبەکەی خۆی: (النقود العراقية) ص ١٩٥. کەچی، هەر زوو، خۆی بەدرۆ دەخاتەوە و لە لاپەڕەی (١٩٦)دا دەڵێت:

ئەو وێنەیەی لەسەر دراوەکە کێشراوە، تا دوای مردنی سەلاحەددینیش، بەسەر دراوەکانی هەولێرەوە، هەر هەبووە. بەڵام (الحسيني) ئەم دراوە لەگەڵ دراوەکانی هەولێردا دادەنێت. بنۆڕە: (العملة الاسلامية، ١٣٩). هەرچی (اسماعيل غالب)ە، ئەوە، ئەو لە ریزی دراوەکانی (آل بکتگین ـ موزەففەرەددین گۆگبوریدا ـ داینـاوە. بنۆڕە: (مسكوكات تركمانية قتالوغى) ص ١٤٠، پارچەی ژمارە ١٨٤.

گۆچـانێكی بەدەسـتی چـەپەوەیە و، خودەیـەكی لەسـەرە[1]. لـە پەراوێزەكەشـیدا، نووسراوە: (حسام الدین یولق بن ایلغازی) و (گوگبوری بن علی)، لەسەر پشتەكەشی نووسـراوە: (الملـك الناصـر صـلاح الـدنیا والـدین یوسـف بـن أیـوب محیـی دولـة أمـیر المؤمنین)[2].

هەندێ پارچە دراویش هەن، لە سـاڵی (٥٩٠ك/١١٩٤ز) یـان دوای ئـەو سـاڵە لێـدراون، ناوی هیچ مـەلیكێكی ئـەییوبیی لەسـەر نییـە[3] وا دیـارە، موزەففـەرەددین گۆگبـوری لەگەڵ (الملك العزیز عمادالـدین عثمـان)ی كـوڕی سـەلاحەددینی ئەییوبیـدا، كـە دوای مردنی باوكی، لەو شەش ساڵەی نێوان (٥٨٩ ـ ٥٩٥ك/١١٩٣ ـ ١١٩٨ز)دا حوكمی كـردووە، سەروسـەختی نـەبووە و، پێوەنـدیی دۆسـتانەی لەگەڵیـدا نـەبووە[4] ئنجا سـەرداری هـەولێر نـاوی (الملـك العـادل)ی (٥٩٦ ـ ٦١٥ك/١١٩٩ ـ ١٢١٨ز) لەسـەر دراوەكـانی دادەنـا،

---

[1] اسماعیل غالب، مسكوكات تركمانیة قتالوغی، ص ١٤٠.

(الحسینی) دەڵێت: شێوەی سەر دراوەكە، كاری هونەری فارسیی ساسانی لەسەر دیارە، لە وێنەكـەدا، ئەوكەسەی بە ئێرانی دانیشتووە و، پرچـی بەسـەر شـان و ملیـدا رێـك شـۆڕ بۆتـەوە و، ئـەم جـۆرە كڵاوە، تەنیا بەسەر دراوەكانی هەولێرەوە هەبووە ـ بەڵام نـازانین بۆچـی ئـەم جـۆرە خوودەیـەیان بـەكار هێنـاوە؟ تـەنیا دەتـوانین، وای دابنـێین كـە وێنەكێـشەكە لـە شـێوەی جـل و بـەرگی میللـی وەریگرتووە، چ جل و بەرگی خودی ناوچەكە، چ لە شێوەی جل و بـەرگی هـاوردەی ئێـران. بنـۆڕە: (العملة الاسلامیة، ص ١٣٩).

[2] اسماعیل غالب، م. ن. ص. بشنۆڕە: Catalogue des, P.144

[3] احمد ضیاء، مسكوكات اسلامیة تقویمی، دیناری ژمارە (١٧٩٥)، لاپەڕەی ١٢٢ كە لە ساڵی (٩٥٠ك)دا لێدراوە. سەیرێكی دراوە مسەكانی ژمارە، لە (١٧٩ ـ ١٨٣)یش بكە لە كتێبەكەی (اسماعیـل غالـب)دا: (مـسكوكات تركمانیــة) لاپــەڕەی ١٣٨ ـ ١٤٠. هــەروەها، لــە كتێبەكــەی (لــین پــول)یــشدا، ســەیری دراوەكانی ژمـارە (٦٥٤، ٦٥٥) بكـە: Lane ـ Poole, The coins, v. 111, P. 232 هـەروەها دراوی ژمارە (١٧١٩٦/١)، لە (المتحف الاسلامي) القاهرە، بنۆڕە (الحسیني)، العملـة الاسـلامیة، ص ١٣٩. هەروەها، بنۆڕە (اسماعیل غالب: 1. Ghalib Edram, cataloge.., p. 142 ـ 144

[4] الكامل ١٢/١٤٠.

هەروەك ئەو دینارەی کە لە مۆزەخانەی هـەمایۆنی ئەسـتەنبوڵ و[1] ئـەو دینارانـەش کە لە مۆزەخانەی لەندەندا هەیە[2]. سەرداری هەولێر تا (الملك العـادل) مـابوو، نـاوی لەسەر دراوەکان دادەنا، بەڵام کە (الملك العـادل) لـە سـاڵی (٦١٥ك/ ١٢١٨)دا مـرد، ئنجـا، ناوی (الملك الكامل محمد)ی کـوڕی (الملـك العـادل)ی کـە ئـەوکات مـەلیکی میـسر بـوو، خستە سەر دراوەکانی[3].

بەڵام ناوی خەلیفەی عەبباسییان لەسەر هەموو دراوەکان، مابوو.

لـە کۆتاییـدا، ئـەوەش بڵـێین کـە زۆربـەی دراوەکـانی ئـەمارەتی هـەولێر وێنـەی زەلامێکی لەسەر کێشرابوو باڵی (قۆڵی) راستی کردووەتەوە و سواری پـشتی شـێرێکی تـووڕە بـووە، رووی کردووەتـە لای چـەپ و، بـە دەسـتی چەپیـشی یـاڵی شـێرەکەی گرتووە[4].

---

[1] لە ساڵی (٦١٤ك/١٢١٧ز)دا لێدراوە: احمد ضياء، مسكوكات اسلامية تقويمى، ص ١٢٢ الـدينار المـرقم ١٧٦٦.

[2] ژمارەکانیان (651/pp) و (651/ii) و (651/PP) یە کە، (لین بول) لە کتێبی: Catalogue of oriental, v. ix, P. 311 باسیان دەکات و، بەڕیز، لە ساڵەکانی (٦٠٩، ٦١٠، ٦١٣ك)دا لە سکە دراون. دراوێکیش، لە مۆزەخانەی هەولێردا هەیە، بە زێڕی تێدەگەم، لە ساڵی (٥٩٧ك/١٢٠١ز)دا لێدراوە. (ماوەی حوکمی) (الملك العادل). هەرچەندیشە پێناس نەکراوە.

[3] بنۆڕە پارچەی (651/aa) کە لە ساڵی (٦٢١ك)دا لێدراوە/لبن بول (I bid, P. 310).

[4] پێویست بە ژماردنی ئەم دراوانە نییە، کە ئەم وێنەیەیان لەسەر بووە، چونکە زۆرن. (الحسینی) دەپرسێت، دەڵێت: تۆ بڵێی، وێنەی ئەم شێرە، هیچ پێوەندییەکی بە ناوی (گۆگبـوری)ی سەرداری هەولێرەوە بووبێت؟ چونکە (گۆگبوری) بە تورکی، مانای (شینە گورگە). پاشـان، دەڵێـت: نەخێر، هیچ پێوەندییان لەگەڵ یەکدا نییـە، چـونکە وێنەکـە وێنـەی شـێرە، وێنـەی گـورگ نییـە. سەیری لاپەڕە (١٤٠)ی کتێبی (العملة الاسلامية) بکە، کە کتێبی خۆیەتی.

- خشتەکان و پاشکۆکان -

خشتەکان

خشتەی ژمارە (١)

حوکمرانی ئەتابەگەکانی هەولێر، (نەوەی هەولێر)

(زین الدین أبو الحسن علي بن بگتگین بن محمد) ناسراو بە (گچك)، یارمەتیی (عمادالدین زەنگی)ی، دا، ئەتابەگایەتیی موسڵ لە ساڵی (٥٢١ك/١١٢٧ز)دا دابمەزرێنێت و، خۆیشی (هەولێر و، شارەزوور و، حران و، تکریت و، هەکاری و شنگاڵ)ی، لە ساڵی (٥٢٢ك/١١٢٨ز)وە بەدەست بووە.

(١) ئەو سێ کەسەی خوارەوە، بە بریکاریی (زین الدین علي کچك) حوکمی هەولێریان کردووە:

أ- (أبو منصور سرفتگین الزیني) تا ساڵی (٥٩٩ك/١١٦٤ز)

ب- (مجاهدالدین قایماز الزینی) (٥٥٩ _ ٥٧١ك/١١٦٤ _ ١١٧٥ز)

ج- (عزالدین الیاس بن عبدالله الزینی) (پاش مجاهدالدین قایماز)

(زین الدین علي کچك) دەستی لە هەموو موڵکی خۆی هەڵگرت بۆ (قطب الدین مودود)ی ئەتابەگی موسڵ و، تەنیا هەولێری بۆخۆی هێشتەوە و، لە ساڵی (٥٦٣ك/١١٦٨ز)دا، هەر لە هەولێر گیانی سپارد.

(٢) موزەففەرەددین گۆگبوریی کوڕە گەورەی (زین الدین علي کچك) دوای مردنی باوکی، حوکمی هەولێری لە ژێر چاودێریی ئەتابەگ (مجاهدالدین قایماز)دا گرتە دەست.

(٣) (مجاهدالدین قایماز) موزەففەرەددین گۆگبوریی لە هەولێر دەرکرد. بەڵام موزەففەرەددین گۆگبوری حوکمی (حران) و (الرها)ی گرتە دەست، تا ساڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)

(٤) دوای دەرکردنــی موزەففــەرەددین گۆگبــۆری لــە هــەولێر، (زیــن الــدین یوســف ینالتگین)ی کوڕە گچکەی (زین الدین علـي کـچك) حـوکمی هـەولێری، تـا سـاڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز) گرتە دەست.

(٥) موزەففەرەددین گۆگبوری گەڕایەوە بۆ هەولێر و، لە مـاوەی (٥٨٦ ـ ٦٣٠ك/١١٩٠ ـ ١٢٣٣ز)دا تەختی هەولێری بە شارەزووریشەوە وەرگرت.

(٦) دوای مردنی موزەففەرەددین گۆگبـۆری، ئـەمارەتی هـەولێر، لـە مـاوەی (٦٣٠ ـ ٦٥٦ك/١٢٣٣ ـ ١٢٥٨ز)دا کەوتە سەر موڵکەکانی خەلافەتی عەبباسیان.

خشتەی ژمارە (٢)

دوای مردنی زین الدین علی کچك لە هەولێر لە ساڵی ٥٦٣ك/١١٦٨ز، ئەم خەلیفە عەبباسییانە، هاوزەمەنی ئەمارەتی ئەتابەگایەتیی هەولێر بوونە:

١- **المستنجد بالله، أبو المظفر يوسف ابن المقتفي:** (٥٥٥ _ ٥٦٦ك/١١٦٠ _ ١١٧٠ز).
٢- **المستضيء بامرالله:** (٥٦٦ _ ٥٧٥ك/١١٧٠ _ ١١٧٩ز).
٣- **الناصرلدين الله:** (٥٧٥ _ ٦٢٢ك/١١٨٠ _ ١٢٢٥ز).
٤- **المستظهر بالله** (٦٢٢ _ ٦٢٣ك/١٢٢٥ _ ١٢٢٦ز).
٥- **المستنصر بالله** (٦٢٣ _ ٦٤٠ك/١٢٢٦ _ ١٢٤٢ز).

خشتەی ژمارە (٣)

ئەتابەگەکانی موسڵ (٥٢١ _ ٦٣١ك)

(١) (عمادالدين زەنگی ابن قسيم الدولة آق سنقر) دامەزرێنەری ئەتابەگايەتيی موسڵە و، (٥٢١ _ ٥٤١ك/١١٢٧ _ ١١٤٦ز) ساڵ حوکمی کردووە.

(٢) سيف الدين غازی
٥٤١ _ ٥٤٤ك/١١٤٦ _ ١١٤٩ز

(٣) قطب الدين مودود
٥٤٤ _ ٥٦٥ك/١١٤٩ _ ١١٦٩ز

نورالدين محمود، دامەزرێنەری ئەتابەگايەتيی حەڵەب
٥٤١ _ ٥٦٩ك/١١٤٦ _ ١١٧٣ز

(٤) سيف الدين غازی (دووەم)
٥٦٥ _ ٥٧٦ك/١١٦٩ _ ١١٨٠ز

(٥) عزالدين مسعود
٥٧٦ _ ٥٨٩ك/١١٨٠ _ ١١٩٣ز

(٦) نورالدين أرسلان شاه
٥٨٩ _ ٦٠٧ك/١١٩٣ _ ١٢١١ز

(٧) عزالدين مسعود (دووەم)
٦٠٧ _ ٦١٥ك/١٢١١ _ ١٢١٨ز

(٨) نورالدين أرسلان شاه (دووەم)
٦١٥ _ ٦١٦ك/١٢١٨ _ ١٢١٩ز

(٩) ناصرالدين محمود
٦١٦ _ ٦٣١ك/١٢١٩ _ ١٢٣٤ز

پاشکۆ ـ ژماره (١)

دەقی بەیاننامە (بڵاوکراوە)کەی سەڵاحەددینی ئـەیوبی (یوسـف کوڕی ئـەیوب) کە هەڵوێستی خۆی تێدا، ڕووبەڕووی هێزەکانی دیکەی ئیسلام دیارکرد

خوا، کە لەسەر زەمین حـوکم و هێـزی پـێ بەخـشین و، توانیمـان هـەق لـە پێنـاوی فـەرزدا بـەهێز بکـەین، وامـان بـەباش زانـی، لـە ڕێـی خـوادا، فـەرزی غـەزا لەبـەرتر رابگرین و ڕێگاکەی نیشان بدەین و، پشتگیری لـە ئیمانـداران بکـەین و، پیاوچـاکان و بەرپرسانی ئیسلام بۆ غەزای دژ بە دوژمنان بانگ بکەین، کـە، لەسـەر زەوی بەیـەك دەنگ داوا لە ئاسمان بکەین سەرمان بخات. هەر کەسێ، لەم فـەرزەدا یاریمـان بـدات و ئەم کارە چاکە بەجێ بگـەیێنێ، ئـەوا لـە چـاکەی بـێ پایانمـان بـێ بەشـی ناکـەین و، پاداشتی ڕەفتاری خاسی خۆی وەردەگرێـت، بـەڵام ئـەو کەسـەی دووی لـەزەتی دنیـاو، ئارەزووی خۆی بکەوێ و، پشتی لە ئایینی هـەق و، ڕووی لـە دنیـای ناهـەق کردبـێ ـ ئەگەر تۆبـەی کـرد و پەشـیمان بـووەوە، ئـەوا بەیـەکێك لـە خۆمـانی دادەنـێین، دەنـا ئەگـەر لەسـەر گـومڕایی خـۆی مکـوڕ بـوو، ئـەوا دەسـتی لـەکار دادەبـڕین و دەری دەکەین[1].

---

[1] أبو شامة، کتاب الروضتين ٢/٦٠

ابن واصل، مفرج الکروب ٢/ ١٦٣ - ١٦٤

پاشکۆ ـ ژمارە (٢) (بەیاننامەی هەولێر)

سـەڵاحەددینی ئـەیوبی، پـاش مردنـی ـ زیـن الـدین یوسـف ینـالتگین لـە سـاڵی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)دا، دەربارەی چارەنووسی ئیدارەی هەولێر بڵاوی کردەوە

بێگومـان دەزانـن (زیـن الـدین یوسـف)ی مانـدووی ڕێگـای غـەزاو، سوپاسـگوزاری نیعمەتی خودا، کۆچی دوایی کـرد و، بـەر ڕەحمـەتی خـوا کـەوت. ئـەو کەسـێکە لـەو بەختیارانەی حوکمی ئەم ئایەتە، دەیانگرێتەوە: (ومن یخرجْ من بیتهِ مهاجراً الی اللهِ ورسـولهِ، ثـم یدرکـهُ المـوتُ، فقـد وقـع اجـرُهُ علـی الله)[1]. واتـا: (کەسـێ مـاڵی خـۆی جێبهێڵێ و، ڕوو لە ڕێگای خواو پێغەمبەر بکات و، بمرێت، ئـەوە، ئـەجری دەکەوێتـە سـەر خـودا). ئـای، چـەند دڵتەزێنـە ئـەو لێقەومانـە و، وای لـە سـۆی مـاڵاوایی ئـەو جوانەمەرگە! ئەو بەهیممەتی خۆی پێگەیـشت و پلـەی بـەرزی وەرگـرت، بـەڵام بـەر لەوەی جێپەنجەی چاکەی دەرکەوێ و مانگی چواردەشەوە ئاواتەکانی دەروونی ڕۆشن بکاتەوە، خوا بردییـەوە بـۆ بارەگـای خـۆی. ئـەم هـەولێرەش حـەفتا ساڵە[2] خـەڵاتی بنەماڵەی ئەتابەگەکانە و، بۆ (زین الدین)[3] ماوەتـەوە. لـە شـەرت و سیـستەمی ئـەم نیعمەتە لایان نەداوە و، حوکمەکانیان قایمتر و پتەوتر کردووە. ئـەم جێگەیـەش کـە بۆیان هێشتووەتەوە، نەیهێـشتووە بـە فیـڕۆ بـچێت. مـیری گـەورەش موزەفف‌ـەرەددین گۆگبوری گەورەی بنەماڵەکەیە و، لە هەموویان لەبەرترە. لەسەر وەسیەتی باوکیـشی

---

[1] القرآن الکریم، سورة النساء، الآیة (١٠٠).

[2] بە پێی قسەکانی (أبـو شـامة) (کتـاب الروضـتین ٣٠/١، ص ٣٨) ئـەکا شەسـت و چـوار سـاڵ، نـەك حەفتا ساڵ.

[3] مەبەستی لە (زین الدین علي کچك)ە، کە دامەزرێنەری بنەماڵەی ئەتابەگەکانە.

بە سەرداری هەولێر دامانا، کە براکەشی بەرەو ڕێگای ڕاست ڕێنمایی بکات و[1] لە جیاتی ئەویش حوکم بگرێتە دەست.

ئەمانە، نامەگەلێکن (الملك الناصر ـ سەلاحەددینی ئەیوبی ناردوونی بۆ موزەففەرەددین گۆگبۆریی سەرداری هەولێر و، داوای دەکات بگاتە لای و بۆ کوشتاری خاچدروشمان ئامادە بێت. نامەکان (عماد الدین الکاتب الاصفهانی) دایڕشتوون، کە نووسەری تایبەتی خودی سەلاحەددینی ئەیوبی بووە:

[1] کتاب الروضتین ٢/١٦٤ ـ ١٦٥.

مفرج الکروب ٢/٣٣٩ ـ ٣٤٠

ابن الفرات، مجلد ٤، جـ ١، ص ٢٣٦.

پاشکۆ ـ ژمارە (٣)

نامەی یەکەم

(بەشێکە لە نووسراوێك بۆ موزەففەرەددین گۆگبوریی سەرداری هەولێر، باسی بارودۆخی شەڕ دەکات).

پێشتریش باسی بارودۆخەکەمان بۆت نووسیوە کە ئاوات و ئومێدی ئێمە سەرکەوتنە. مەلیکەکانی فەرەنگ بەخۆیان و لەشکری لەبن نەهاتوویانەوە گەیشتوونەتە بەندەرەکەو خڕبوونەتەوە و مۆڵیان بەستووە، ئێستاش مەنجەنیقیان لێمان دامەزراندووە و ئاگرباران و بەردبارانمان دەکەن، شوورەکەش کون و کەلەبەری تێ کەوتووە و، شەڕەکەش گەرمە، دوژمن ددانی لە شارەکە تیژ کردووە و، بەتەمای تالانە، ئەوەتا، بۆ ناو شار دەکشێ و ڕێگای مەرگی بەرەو شەقام و کۆڵانەکان کێشاوە ـ ئێمەش بە لەشکرەوە هەڵمانکوتاوەتە سەری و هێرشمان کردووە، بەڵام دوژمن، زۆربەی هێز و لەشکری لە شوورە و کەندەکی شارەکە قایم کردووە و، بەئومێدی زیاتریشە... لە کاتێکا مەترسییەکە زیادی کرد و، بە ورەیەکی زیاتر و خۆڕاگرییەکی پتەوترەوە ئومێدی سەرکەوتنمان هەبوو، تاقمێ لە میرانی کەمباوەڕ و تاوانبار و خیانەتکار و ترسنۆك هەڵاتن و خیانەتیان لە ئیسلام کرد، بەڵام لە سزای هەق ڕزگاریان نەبوو. بەو ڕاکردنەی ئەوان دوژمنیش زیاتر ددانی لێ تیژ کردین و، کەسانێکی دیکەشمان ورەیان بەردا. وەلێ زۆربەی زۆرمان سەنگەریان بەرنەداو، مەرگیان لە لا خۆشتربوو، بڕیاریان دا خۆیان رادەستی دوژمن نەکەن تا دوو ئەوەندەیان لێ نەکوژن و، سووربوون لەسەر پاراستنی بەندەرەکە، بەڵام کە زۆریان بۆهات و ناچاربوون، کەوتنە دانوستان لەگەڵ فەرەنگ، وەلێ فەرەنگ بە هەلی زانی و، زیاتر پێی لێ ڕاکێشاو، شەرتو شرووتی قورسیان دانا، ئەمانیش زیاتر سەبریان گرت و ورەی خۆیان بەهێز کرد، دوژمن هەند چاوقایم بوو، لەبانەوە

دەردەكران، لە كون و كەلەبەرەوە دەهاتنەوە، كونيان لێ دەگیرا، لەبانـەوە دەهاتنـەوە، مەگەر خودا دەروويێك لە خەڵكەكە بكاتەوە و لەم تەنگانەیە رزگاریان بكات. ئێمەش لە لای خۆمانەوە دوژمنمان تـەنگاو كردبـوو، راسـت و چـەپمان لێیـان گرتبـوو، بـەڵام ئەوان لە پشت دیوارەكانەوە شەڕ دەكەن و زیانمان لێ دەدەن. دەشزانن ئەگەر خۆیان بخەنـە تەهلوكـە و بەكۆمـەڵ هێرشمـان بكەنـە سـەر، ئـەوە شـكاندنیان زەحمەتـە و ناكرێـت. قـەزاو قـەدەری خـوایش گەڕانـەوەی بـۆ نییـە، ئـەوەش كـە ئاشـكرانییە و نهێنییە و، چیمان لە چارە نووسراوە، هـەر خـوا دەیزانێـت، حـوكمیش هـەر حـوكمی خوایـە، پـەناو، ئومێدیـشمان هـەر بـەوە، ئـەم بەڵایـەش هـەر بـەو دەگەڕێتـەوە و سەركەوتنیش هـەر بەدەسـت خوایـە و، تەوەكـەل بـەخوا و، لـەویش زیـاتر، پـەنامان نییە.

پاشکۆ ـ ژمارە (٤)

نامەی دووەم

(ئەمەش نامەیەکی ترە کە داوای موزەففەرەددین گۆگبوری دەکات، لە هەولێرەوە بگاتە (عکا)، باسی کارەساتی شارەکە دەکات و، بارودۆخی شەڕەکە نیشان دەدات)

هەموو کەسێ دەزانێت، دوژمنی کافر و، هێزی بێشوماری زوڵم و ستەم و زۆرداران، لەناکاو، تەپیان داوەتە سەر موسوڵمانان و، هەرچی کافری بەحر و بەڕ هەیە، بۆ لەناوبردنی هێزی ئیسلام، خڕی کردووەتەوە. بەڵام خوای گەورە، بە قودرەت و توانای خۆی، قودرەت و توانا و هێزی دوژمنی ملکەچ کرد، چونکە دەزانێت چییان بەسەر (عکا)دا هێناوە، کە ئێمە، ئەمە دوو ساڵە تێدەکۆشین لە دوژمن بیپارێزین و، شارەکە، دوو گەمارۆی لەسەرە. دوژمن هەر تەگبیرێکی کردبێ، لێمان تێکداوە، هەر غەدرێکی گەڵاڵە کردبێ، پووچەڵمان کردووەتەوە، هەر مەنجەنیقێکیان هێنابێتە بەرەوە، لە لووتمان داوە و بەرەوپاش گەڕاندوومانەتەوە، هەر تاوەر و قولەیەکیان ساز دابێ، سووتاندوومانە، هەر کەلێن و کەلەبەرێکیان لێ دەرکەوتبێ، خۆمان پێیدا کردووە، هەر ئاگری شەڕێکیان هەڵایساندبێ، خوا کوژاندوویەتیەوە، ئیدی هیچ فڕو فێڵێك نەما، نەیکەن و، هەموو غەدر و نامەردییەکیان تاقی کردەوە. لەم ماوەیەدا، دانیان بەخۆدا نەگرتووە و چەندین جار هێرشیان کردووە و، هاتوونەتە سەرمان، نزیکەی پەنجا هەزار شەڕوان و جەنگاوەری سوارە و پیادەیان لێ کوژراوە، بێگومان هەموویان بە مەرگ دەگەیێنین. گرووپی خواناسان، کرووهی گومڕاهان لەناو دەبات. ئێمە، وامان دەزانی کە لەناومان بردوون و نەماون، کەچی هەر زۆر دەبن و هەڵدەقوڵێن، وامان دەزانی فەوتاون کەچی هێشتا هەر ماون، شەڕدەکەن. ئەمانە سووتەنیی ئاگری شەڕن، خۆشەی شمشێر و کوتەکن، خۆیان بۆ مەرگ و بۆ گۆڕستان

بەکوشت دەدەن، وا دەزانن کە لەوەش زیاتریان لەدەست دێت. کە ساڵی تازەش هاتە بەرەوە، لەبەر خاتری دۆست و سەربازانی ناو شارەکە کە لە شەڕدا زۆر ماندوو بوون و، لەوە زیاتریان لە توانادا نییە، ویستمان نۆرەی پاراستنی شارەکە بە کەسانی دی بسپێرین، کەلێنەکان پڕ بکەینەوە و، هەڵەکان راست بکەینەوە. لەناو شاردا، زیاتر لە دە هەزار زەلامی بە جەرگ و ئازا و قارەمان هەبوون، ئەوان لە شار دەرچوون و جێگەیان پڕ نەکرایەوە، بەڵام ئەوانەی کە چوونە ناوەوە و، ویستیان جێگەیان پڕ بکەنەوە، وەك ئەوان دلگەرم و پەرۆش نەبوون، دەریاش لەوەزیاتر رێگای پێ نەداین و، دوژمنیش بە پەلە گەیشتە جێ و، ناو شاریش هەند پڕ بوو، جێگای ئەو هەموو خەڵکەی تێدا نەدەبووەوە و، کەسی دیکەی نەدەگرت، ئیدی پەنای بردە لای خوا، لە شەڕ و بەڵا بیپارێزێت. ئنجا مەلیکەکانی فەڕەنگیش هاتن، بەڵام ئەم هاتنەی ئەمساڵیان وەك هاتنی ساڵانی پێشتر نەبوو، غەزەب لە چاویان دەباری و، بە رق و کینەوە، کەوتنە کار و، دۆزەخیان بە پەلە هێنایە جۆش و، یەکسەر دەستیان بە ئاگر باران و سووتاندن کرد، هەرچی لەشکرە، ئەوە، هەر بەلێشاو دەهات، هەموو شارەکانی خۆیان، لەبنڕا کرد بە سەرباز و، لە کەشتی و گەمێیان هاویشتن و تیرە و نەتەوەی داخ لەدڵی هەمەجۆریان هێنایە سەر (عکا). هەردوو مەلیکی فەڕەنگ و ئنگلیزیش، بە لەشکری سوارە و پیادەوە، بەوپەڕی تەدارەکەوە، بە ئاقڵ و کەودەنەوە، بە قورس و بە سووکەوە، بە پتەو و بە پووکەوە، بە دەبابە و مەنجەنیقەوە هاتوونەتە سەرمان و، تەنیا، لە یەك جێگە دا، سیازدە مەنجەنیقیان لێمان دامەزراندووە، هەر بەردێکمان تێدەگرن، چەند بەردێکی شوورەکەمان دەترازێنێت و دەیخات. جێگای بەرز و بەرچاوەکانی شوورەکەیان رووخاندووە، کەندەکەکەیان پڕ کردووەتەوە، کەلێن و کون و کەلەبەریان لە شوورەکە خستووە. گەلێك لە دەوڵەمەند و پیاو ماقووڵانی شارەکە لە دین وەرگەڕاون، کەوتوونەتە کۆمەکی نەعلەتییەکان. دیوار و شوورە و تاوەرەکان رووخاون و کەوتوون، بەسەر درز و کەلەبەرەکانەوە ئاڵای کفر و، کۆڕی هەمەج دیارن. بەڵام برادەر و دۆستانمان هێشتا خۆیان ڕاگرتووە و، ورەیان بەرنەداوە و، بە

سەبرن، کەلەبەرەکان بە جەستەی خۆیان پڕ دەکەنەوە، بەردی مەنجەنیقەکان کە بە سەرماندا دەبارێ، ئەمان دەیکەن بە خوودەی سەری خۆیان و، سنگیشیان ناوەتە بەر تیربارانی دوژمن. خوێن بە بژانگ و لچ و لێویاندا دەچۆڕێ و، فریشتەکانی ئاسمان سوپاسگوزاری لەخۆبوردەیی و گیانبەخشییان دەکەن. پەلاماری دوژمن دەدەن و، بڵاوەیان پێدەکەن و، دڕ بەرپیزەکانیان دەدەن، بریان دەدەنێ و لەتریان پێدەدەن و ساتمەیان پێدەکەن. دوژمن گەر هێرشی بێنێ، بە دەمی شمشێر بەرسنگیان دەگرن و بڵاوەیان پێدەکەن. برادەرانمان شەڕدەکەن، پەلامار دەدەن، خۆیان ماندوو دەکەن و، تینیان بۆ دەبەن، هەموویان بە سەربەرزی وەستاون و هەمیشە شمشێری رووتیان بەدەستەوەیە، قاچیان لە گۆمی خوێنا چەقاندووە و، بەرەو بەهەشت ماڵاوایی لە برادەران و کەسوکاریان دەکەن و، دوژمنی کافریان هەواڵەی دۆزەخ دەکەن.

بەڵام هەندێ لە میرە ترسنۆکەکان، ناپاکی و خیانەتیان کرد، لە جیاتی شەرم و حەیا، ژیانی سەرشۆڕییان بەگەن کرد، خاکیان بەجێ هێشت و بەرەو نەگبەتی و بەڵای کفر رایانکرد و، هانایان بۆ دوژمن برد، وایان دەزانی بەو رەفتارە ناپاکەیان رزگاریان دەبێت، بە سواری گەمێیەکی بچووك ـ کە پێشتر بۆ ئەم رۆژە ئامادەیان کردبوو، خۆیان دەرباز رکرد، زامی هەمیشە بە ئازاری تف و نەعلەتییان، لە زامی تیغ بە باشتر دانا، هەندێ لە کەسانی وەکو خۆشیان لەگەڵ خۆدا سوار کرد، بەم راکردنە، ورەی سەربازانی تر و خەڵکەکەشیان سارد کردەوە و، ئەژدیهای کافریشیان زێتر دەم شیرین کرد. بەڵام دۆستان و دڵسۆزان لەگەڵیاندا نین و ملیان بۆ نەداون، پشتیان لە شەڕ نەکردووە و، سەنگەریان بەرنەداوە و، هێشتا هەر لە ریزی پێشەوە شەڕ دەکەن، لە شەڕی گەورەتریش ناترسن و سڵ ناکەن، چەکدارێکیان پشتێن بۆ دە سەربازی دوژمن ناکاتەوە، خۆ لە شەڕ نادزنەوە، رۆحی خۆیان بە ئەمانەت دەزانن. ئێستا، شەڕەکە گەرمە، کوشتار لە شوورەکەوە گەیشتە ناو ماڵەکان، لە سەری کۆڵانەکانەوە گەیشتە ناو کۆڵانەکان. دوژمن بە بێدەنگییەکی نیوە شەڕو، بە خشکەیی و، بە ترسێکی خراپتر لە خورپەی دڵ، هەروا، بەرەو ناو شار، هێرش

دێنێ و دەکشێ، دوژمن زۆر و بێشومارە، هێز نییە لەبەر دەمیدا بووەستێ و پێشی لێ بگرێ، ئەگەر قەزاو قەدەری خوا نەبوایە و، ئەو کەلێن و لاوازییەی خۆمان رووی نەدابا دوژمن چ جای بوو، بێتە ناو (عکا) و، مل، بە (عکا) کەچ بکات. (عکا)یش لە دەست بچێ، ئایین و ئیمان لە دەست نەچووە. (عکا) داگیر کرا بەڵام دەوڵەت ماوە، ئەگەر درپان بە ریزی لەشکری (عکا) دابێت و، هاتبنە ناوەوە، بەڵام هێشتا بنەماو پەرگەمای نەپچڕاوە. ئەمە قەدەری خودایە، خودا، ویستی لەخەو بێدارمان بکات و بە ئاگامان بێنێت و غیرەتمان بە بەردا بکات و، کانیاوی هیممەتمان بتەقێنێتەوە و، بەختی خەوالّوومان هەستێنێتەوە و، رامانپەڕێنێ و، هێز و ورەو توانستمان بۆ تازە دەکاتەوە و سەرمان دەخات. ئێمە، هەتا ئێستاش، وەك جاران، بەسەر کەندەکەکانیاندا هەواڵەین و، دەستمان لە بینیان گیر کردووە و، مەرگ بەسەر حەشارگەکانیاندا دەبارێنین، هەموو رۆژێکیش بۆ شەڕی دەستەو یەخەو تالاّوی سزای مەرگ رایاندەکێشین، بە زەرووی تێر لە خوێنی رەش، ئاوی خواردنەوەیان رەش دەکەین. ئەوەیان هاتبێتە ژوور، ناچێتەوە دەر، ئەوەیان گەیشتبێتە ئێرە، تازە، بەدیدار شاد نابێت، ئەوەش کە بەرەو سارای مەرگ چووبێت، لانەو خاووخێزان شیوەنی بۆ دەکەن، کامیان دەرکەوێ، مەگەر کەمتیار گۆڕی داپۆشێت. ئەوان پاڵیان لێ داوەتەوە، لە خێوەتگای خۆیان نابزوون، حەز ناکەن جێگای خۆیان بەجێبێڵن، هەوارگەی خۆیان پێخۆشە، چونکە حەز لە مەیدانی حوشترەمێیان ناکەن، لەبەر ئەوە، جارجارە، بە ترس و لەرزەوە دەردەچن بۆ شەڕ و، جاروبار سەر هەڵدەبڕن و بە دەورو پشتی خۆیاندا دەڕوانن، خوا یاربێ لە هەردوو حاڵەتەکەدا، چارەنووسیان هەر مردنە و، قڕ دەبن، روو لە هەر لایەك بکەن، پێشیان لێ دەگرین، لەهەر جێگەیەك کۆڕ ببەستن و مۆڵ ببن،- بۆ مەرگ فەرموویان لێ دەکەین، دیارە بە تەماو نیازی (عکا) ددان تیژ دەکەن، چونکە لەسەر تەماع پێك هاتوون، بۆ شەڕ جەم بوون و، وەك پەروانە، بە دەوری ئاگری شەڕدا دەگەڕێن و منەی مەرگ دەکەن (واتا لە شەڕ دەگەڕێن) بەڵام پێخەفی گەرموگوڕیان، هەر خاکەو گۆڕە. دوژمن گەر خۆی دەرخات، مردن چاوەڕوانێتی، هێز و هەیبەت و غیرەت بەرامبەری وەستاوە، لەشکری

خۆمـان لێیـان بەئاگایـە و، بێتـە پـێش، دەیپـروێنن. ئەنجومـەن جێگـای شـانازییە و پشت و پەنایە، بۆ لـەناوبردنی خاچـدروشمان، لەسـەر پێیـەو ئامادەیـە، بـە لەشـکری گەورە و گـران، دوژمـن هەڵدەلووشـێ، بـە پـشکۆی سـوور، بـە تـەنووری پـڕ لـە گـڕ و نێڵـەنێڵ، بــە هێــزی بێــشوماری خوێنرێــژ، وەك ســکەی دراو، لــە ئــاگری شــەڕدا دەتوێنێتــەوە، وەك ئــاژەڵ کــەوڵی دەکــاو، مــووی هەڵــدەکڕووزێنێ. بێگومــان، ئــەم راپەڕینەی لەشکرە، ئێوەش رادەپەڕێنێ و، بانگتان لێ دەکات. کەسێکیش بۆ ئەم کارە خێرە بانگ کرابێت، بە دەنگەوە دێت و، دەگاتە (عکا) و چاوەڕوانتانین.

پاشكۆ ـ ژمارە (٥)

نامەی سێیەم

(بەشێكە لە نامەیەك بۆ موزەففەرەددین)

«هۆكاری بانگكردنەكەی روون دەكاتەوە كە دوای دەرچوونی لەشكری دوژمن رووی دا»

كە دوژمن لە داگیركردنی (عكا) بووەوە و، بەتەواوی دەستی بەسەر شارەكەدا گرت، ئیدی وای دەزانی هەموو هێلكەیەك بەزە و، هەموو رەشێك رەژووە، بۆیە بەرەو شاری حەیفا ملی ناو، خۆی تووشی رێگای هات و نەهات كرد، وەك كەرە دێزەكە، مردنی خۆی و زەرەری خاوەنی رێگای هەڵدێری گرتەبەر ـ بە درۆ گوایا مەبەستیە بچێت بۆ عەسقەلان، بەڵام بۆی نەچووە سەر و، خوا مەبەست و درۆی ئاشكرا كرد، ئێمەش بەرمان لێ گرت و تووشی دامواومان كرد. ئەم رۆیشتنەیان كەوتە سەرەتای مانگی شەعبانەوە، مەلیكی ئنگلیز فەرمانداریان بوو، بەرەو مەرگی دەبردن، ئەوانە كە خۆیان دۆزەخینە، بەرەو دۆزەخی بردن، ئێمەش، لێگا، لێگا لەم جۆرە مەرگەمان پێ دەبەخشین و، لە لاڕێگاكانەوە، دوور و نزیك لەچاو بزرمان دەكردن، وەك سێبەری خۆیان لێیان جیا نەدەبووینەوە. رێگەمان لێ دەگرتن و، جاروبار، بە درێژایی رێگەكە پەلامارمان دەدان و شوێنەونیمان لێیان دەكرد و، دەمانكوشتن. هەر لە یەكەم رۆژی بەرێكەوتنیانەوە چەرخەچییە چالاك و بە ئەزموونەكانمان، بە فرِوفێڵی سەربازی زیانی گەورەیان لێ دەدان و دەیانكوشتن، پاشكۆی لەشكری دوژمنیان زێتر دوا دەخست و نەیاندەهێشت بگەنەوە بە پێشەنگی لەشكر، ئەسپ و سوارە و پیادەیان لێ دەكوشتن و، بە هەموو شێوازێك خەڵتانی خوێنیان دەكردن. تالآنێكی زۆریان لێیان سەند، چەندین زەلامیان لێیان سەر بڕی، گەلێكیان راپێچ كرد و رفاندیان، تا مردن داركارییان دەكردن، قوماش و چەك و كوتاڵیان لێ سەندن،

هەر زەلامێك دەستیان پێی ڕاگەیشت، وەك مریشك ئاوەڕووتیان دەكرد، پەڕوباڵیان پێوە نەهێشتن، تا دوژمن گەیشتە سەر ڕووباری حەیفا، لەوێ قەرارگایان دامەزراند و خێوەتیان لێ هەڵداو، باریان خست، لەوێش، ئەوەی كە مابوو بەر شمشێریان دا، لەسەر ئەو ڕووبارە كەوتنە حەوانەوە و تیماركردنی بریندار و ناشتنی مردووەكانیان، بەڵام ئێمە، دیسان پێشیان كەوتین، ڕێگامان لێ گرتن، نیازمان ئەوەیە پرشوبڵاویان بكەینەوە و، پەڕەوازەیان بكەین. بە هیممەتی خودا، دەست و بازووی بەهێز كەوتەوە ڕفاندن و كوشتنیان، پشتمان بەخوا قایمە، ریزەكانمان یەك بخات و خڕمان بكاتەوە، تا بتوانین پەڕەوازەیان بكەین و لێكیان دابڕین. بۆ ئەوەی، شادمان ببین و دوژمن جوانەمەرگ بێت و، مژدەی سەركەوتن ببەین بۆ ئەنجومەنی جەنگ، تا ئەویش پیرۆزبایی لە سەركەوتنمان بكات، خۆ ئاسایی ڕێنماییمان بكات. بە ئومێدی ئەوەی وشكە ساڵی ئومێدمان بە بارانی بەهار ببووژێنێتەوە و، ژیانمان بكاتەوە بە چەمەن و گوڵزار و، بێبازاڕیی ئایینیش ـ گەر ڕوویدابێ ـ برەوی پێ بداتەوە. ئەو خاوەن چاكە و كەرەمەش، چۆن تۆڵەی ئیسلام لەبیر دەكات، لە (عكا) ئافرەتی شەرەفمەندیان بە دیل گرت و بردیان. ئەگەر باش ڕامێنی، دەبینی، كە بەڵاكە، بەڵایەكی گەورەیە و، لێقەومانێكی سەختە، بە هیممەتی خوا نەبێت لە كۆڵ نابێتەوە، خەمەكەش پێی داكوتاوە، ئەو ڕاپەئەماڵێ، دەمێنێ، ئەم قەرزەش هەر بە سەرۆك وەردەگیرێتەوە.

کلیلی ماددەکان

یەکەم کلیلی ناوداران:

آربری (پرۆفیسۆرە) ٣٠٠

آق باش الناصري (کارمەندێکی تەلاری عەبباسییانە) ١٥٠

آق بوری (برای موزەففەرەددین گۆگبورییە) ٦٦

ابراهیم بن اسماعیل بن محمد الحراني (ابن النقیب ـ پزیشکی چاوە لە نەخۆشخانەی هەولێر). ٢٥٤

ابراهیم أبو اسحاق شرف الدین بن علي بن أبي حرب الموصلي (ابن الوالبی وەزیرە) ٢١٥، ٣٤٢، ٣٤٣

ابراهیم ابو اسحاق بن علي الشیرازي ٣١٠

ابراهیم بن عمر بن محمد بن علي بن جامع الأربلي (سەرکاری هەولێر بووە) ٣٦٤

ابو بکر ابن البهلوان (سەرداری ئازەربێجان). ١٩٠ — ١٩٣، ٢١١

ابو بکر شبلي بن الجنید بن ابراهیم الأربلي (لە بنەماڵەی خەلەکانە) ٢٩٦

أبو بکر محمد (قاضي الخافقین) الشهرزوري: ٣٧

ابو بکر محمد بن عبدالغني بن أبي بکر (مەلا ـ ابن نقطة ـ معین الدین الحنبلي البغدادی)یە: ٢٨٢

أبو بکر محي الدین محمد بن محمد بن ابراهیم بن سرافة الانصاری الاندلسي الشاطبي): ٢٧٦

أثیر الدین أبو عمر المفضل الابهري: ٢٧٢، ٢٩٢، ٢٩٧

احمد بن حنبل (حەدیسخوانی بەناوبانگ): ٢٨٤

أحمد أبو حامد أوحد الدین الکرمانی الصوفي: ٢١٠

احمد أبو شجاع رکن الدین بن شهاب الدین قرطاي بن عبدالله الأربلي (میری لەشکری هەولێرە): ٣٧٦

أحمد بن طاهر الميهنى: ٣١٤
أحمد أبو العباس بن عثمان بن ابي علي بن مهدي الكوردي الزرزاري: ٣١٤
أحمد بن عمر بن أحمد بن أبي شاكر (مەلای گوندی _ كفرعزى): ٢٧٠
أحمد بن كمال الدين (ابن منعة _ی هەولێرییە): ٢٧٠
أرسلان شاه (سەرگەورەی قەڵای _ جعبر-ە) ابن الملك العادل الأيوبي: ١٥٠
أرغش الناصري الرومي (فەرمانداریکی خەلیفەی عەبباسییە): ٢٢٧
أرقيونويان (فەرمانداریکی بەناوبانگی مەگۆلانە): ٢٣٤، ٢٥٠
اسحاق بن معالي بن شماس بن عبدالله بن ابراهيم الاربيلى: ٢١٥، ٣٥٥
أسحاق بن هبة الله بن صديق بن محمود (هەم مەلاو هەم قازیی شاری _ خلاط-): ٢٨٠
اسعد بن ابراهيم بن حسن النشابي (مجدالدين الاربيلى _ بەرپرسی دیوانی نووسین): ٢١٦، ٢٢٦، ٣٤٧
أسعد ابو المحاسن بن أحمد بن موسى بن منصور بن علي بن نصر الأربيلى (بەرپرسی جبەخانەی هەولێر): ٣٧٥
ألأسعد بن يلدرك الجبريلي: ٣١٥
الاسكندر الكبير: ٣٣
الملك أسماعيل ابن الملك العادل الأيوبي: ٢٢٨
ألب ارسلان ابن السلطان محمود السلجوقي: ٤٨
ألياس ابن جامع الأربلي: ٢٤٢، ٣١٥
أمين الدين أبن المحتسب الأربلي: ٢٦٤
اوزبك ابن البهلوان (سەرداری ئازەربێجان): ١٣١،١٦٤
باتكين، أبو المظفر شمس الدين بن عبدالله الرومي: ٢٣٤، ٢٣٥، ٣٠٥، ٣٢٢، ٣٤٤
بدرالدين لؤلؤ (سەرداری موسڵ): ١١٢ _ ١١٦، ١١٨ _ ١٣٧، ١٥٢ _ ١٥٥، ١٥٧، ١٥٩، ١٦٠، ١٦٨ _ ١٧٠، ١٨٤ _ ١٨٨، ١٩٩، ٢١٢، ٢٣٤، ٢٥٠، ٣٦٥، ٣٧٥

بدل بن أبي المعمر بن أسماعيل (أبو الخير التبريزى):
برنقش (میرێکە لە میرەکانی موزەففەرەددین گۆگبوری): ٢٢٨
بهاءالدين أبـو الـسعادات أسـعد بـن يحيـى بـن موسـى بـن منـصور (مـەلاو شـاعیری _ السلمي) ٢٨٥
بهاءالـدين أبـو عبـدالله محمـد بـن ابـراهيم (بـاوکی رەوشـتنووس _ ابـن خلکـان -ی هەولێری): ٢٨٤، ٢٨٥، ٢٩٣، ٢٩٦
بهاءالدين أبو المحاسن يوسف (قازی و مێژوونووسی ناسراو بە _ ابن شداد): ٢٩٨
بزان «بوزان» بریکاری _ زين الدين علي کچك لەسەر شارەزوور): ٥١، ٦٠
تاج الدين الكندي: ٢٨٧
تاج الدين أبو محمد الحسن بن عدي بن أبي البركات بـن صـخر بـن مـسافر (سـەرۆکی تایەفەی _ عدویەی أیزیدی): ٣٧٤
تقی الدين عمر (برازای سەلاحەددینی ئەییوبی): ٩٨، ١٤٢، ٢١١
جرماغون (فەرمانداریکی مەگۆلە): ٢٣٤
جعفر أبو محمد بن محمد بن محمود بن هبة الله بن أحمد الكفرعزي الأربيلي (قازیی هەولێر و، پاشان، خوتبەخوانی مزگەوتی _ المظفري): ٣٥٧، ٣٥٩
جعفر بن يحيى البرمكي: ١٧٣، ٢٩٣
جلال الدين بن حسن الصباح (سەرۆکی تایەفەی _ الأسماعيلية): ١٦٥
جـلال الـدين منكبرتـي (دوا سـوڵتانی دەوڵـەتی خواریزمیـان): ٨، ١٨، ١٩، ٩٩، ١٦٠، ١٧٠، ١٧٦، ١٨٠، ١٨٢، ١٨٥، ١٨٨، ١٨٩، ٢١٢
جمال الدين الاصفهاني: ٤٩
جمال الدين أبن عسكر الانباری (سەرپەرشتێکی لەشکری موسڵە): ٢٣٥
جمال الدين عبدالرحمن بن محمد (ابو المظفر ابن السنينيرة): ٢٧٧
جمال الدين قشتمر (فەرمانداری لەشکری سوارەی بەغداد)ە: ١٦٦، ١٧٦ _ ١٧٩، ١٨٢، ١٨٣، ٢٢٥، ٢٢٩، ٢٣٠

الحاجري، حسام الدين أبو يحيى عيسى بن سنجر بن بهرام (شاعيرى هەولێرى): ١٨، ٢١٥، ٢٨٩، ٣١٨ _ ٣٢٠، ٣٢٢ - ٣٢٤

الحريرى (مەقامبێژى ناودار): ٣١٧

حسام الدين يولق بن أيلغازي الأرتقى (سەردارى ماردين): ١٩٧، ١٩٨، ٣٨٤، ٣٨٥

الحسن أبو نزار بن أبي الحسن صافي بن عبدالله بن نزار (شاى رێزمانزانان): ٢٨٦

الحسن بن محمد بن الحسن بن حيدر: ٣٠١

الحسين بن كرجى بن هارون الأربلي (بريكارى سرفتكين): ٦٤

حنبل أبو علي بن عبدالله بن فرج بن سعادة (حەديسخوانى بەغدادى): ٢١٠، ٢١٣، ٢٨٤، ٢٩٤

الحيص بيص، شاعير _ أبو الفوارس سعد بن محمد: ٥٧

خالد النقشبندي، مولانا: ٢٤٤

خالص، (ميرێكە لە ميرەكانى موزەففەرەددين گۆگبورى): ٢٢٨

الخضر بن نصر عقيل (مەلايەكى بەناوبانگى هەولێرە): ٦٤، ٢٤٧، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٨٩، ٣١١

إبن خلكان، شمس الدين احمد (رەوشتنووسى ناسراو): ١٠، ٢٩٣، ٢٩٦

خميس (خاميس) القرداحي (شاعيرێكى ناسراوى مەسيحيى هەولێرە): ٣٣٢

داراى گەورە (مەليكى فارس): ٣٣

ابن دحية، أبو الخطاب عمر بن الحسن البلنسي الاندلسي: ٢٢١، ٢٦٣، ٢٧٥

الراشد، (خەليفەيەكى عەبباسيانە): ٥٦

ربيعة خاتون، هاوسەرى موزەففەرەددين گۆگبورييە، خوشكى سەلاحەددينى ئەبيوبية: ٢٠٩

رضي الدين يونس بن محمد بن منعة بن سعد بن عاصم الأربلي، (سەرگەورەى بنەماڵەى _ ابن منعە‌ى هەولێرييە): ٣٠٧، ٣٠٨، ٣٥٩

رقاع بن قيس الاسدي: ٣٠٨

ركن الدين أبو شجاع احمد بن قرطايا بن عبدالله الأربلي: ٣٢٩

ركن الدين أبو يحيى الحسين بن ابراهيم بن أبي بكر (سەر بە بنەماڵەی خەلەكانـە): ٢٩٥
ريتشارد (ريچارد) قلب الاسد (مەليكى ئينگلستانە): ١٤٤
الزمخشري، محمود بن عمر: ٢٧١، ٢٧٦، ٣٠١
زكي الدين أبو عبدالله محمد بن يوسف بن أبي يداس الأشبيلى، (مەلاى بەرزالى): ٢٨٤
زين الدين علي كچك: ١٢، ٤٢، ٤٤ _ ٦٠، ٦٣ _ ٦٦، ٧٥، ٧٨، ٩٣، ٩٥، ٩٨، ١٢٥، ٢٠٢، ٢٣٨، ٢٤٧، ٢٦٤، ٣١١، ٣٧٣
زيـن الـدين يوسـف ينـالتگين: ٧، ١٥، ٦٣، ٦٨، ٧٣ _ ٧٥، ٨١، ٨٣، ٨٦، ٨٧، ٨٩، ٩٤، ١٤٤، ١٦٢، ١٩٥، ١٩٦، ٢٦٩، ٣٢٦، ٣٦٥
زينب بن عبدالرحمن الجرجاني (مەلايەكى ئافرەتە _ ام المؤيد الشعرى النيـسابورى): ٢٦٩، ٢٧١، ٢٩٧
سابور (مەليكى ساسانييانە): ٣٤
سامي الصقار: ٣٠٠
سرفتگين (شرڤتگين) أبو منـصور الزينـى (بريكـارى _ زيـن الـدين علـي كـچك ـە لـە هەولێر): ٣٧، ٦٣، ٦٥، ٢٦٤، ٢٦٦، ٣١١
سعدالدين حسن ابن الحاجب علي: ١٧٢، ١٧٥، ١٧٨، ٢٢٥
سعدالدين مسعود بن معين انر (ميرێكە لە ميرەكانى _ نورالدين محمود -): ٩٧
ابن سعيد أبو الحسن موسى الاندلسي: ٢٦٥
سعيد ابن الدهان المبارك الموصلي: ٢٨١
سالار بن موسى الكوردي الهذباني: ٣٨
سليمان بن عبدالله بن أبي الحسن الزنجاني: ٣٠١
سليمان شاه ابن السلطان محمد بن ملكشاه (سوڵتانێكى سەلجووقيانە): ٥٠، ٥١
سيف الدين غازى (ئەتابەگى موسڵە): ٤٩، ٥٠، ٧١ _ ٧٤، ٧٦، ١٣٨، ٢١٢، ٣٦٩
ابن الشاشي، أبو بكر محمد بن احمد بن الحسين بن عمر الشافعي: ٢٦٦، ٣١١

شافع بن صالح بن شافع بن حاتم الجيلي: ٣١٥
شجاع الدين الاربيلى (پەردەوانی تەلاری ـ موزەففەرەددین گۆگبوری ـ یە): ٢٠٨، ٣٤٤
ابن الشحنة، عمر بن محمد بن علي بن أبي نصر النحوى الموصلي: ٢٢٥
شرف الدين أحمد بن أبي الخير: ٧٩
شرف الدين أحمد بن كمال الدين موسى (لە بنەماڵەی ـ ابن منعه ـ یە): ٣٠٩، ٣١٠
شرف الدين اقبال الشرابي (فەرماندارى لەشکری سوارەی بەغدا): ٢٢٩، ٢٣٤
شرف الدين أبو عبدالله يعقوب الكوردي الهذباني الأربلي: ٣٥٨
شرف الدين علي ابن قشتمر: ٢٢٥
شمس الدين آيدغمش (سەرداری هەمەدان و ئەسفەهان و رەی): ١٦٤، ١٦٨، ١٩٠ ـ ١٩٣، ٢١١
شمس الدين البهلوان محمد بن ايلدكز: ٨١، ٨٦
شمس الدين الحسن بن علي بن أبي البركات (شێخ ـ تاج العارفين، كوڕەزای شێخ عدي ـ سەرۆکی أيزدييان): ١٣٥
شمس الدين سونج (سەرگەورەی عەشرەتی قشيالوی تورکمان): ١٧٠، ١٧١
شمس الدين يوسف أبو المظفر قز أوغلي، سبط ابن الجوزي: ٢٧٩
شمعون البرطلي (المفريان): ١٢٤، ١٢٨، ٣٧٤
شيركو (سەرداری ـ الرحبة-): ٥٧، ٥٨
شيطان الشام، شمس الدين أبو العز يوسف: ٣٢٨
صارم الدين بلداجي (سەرداری قەڵای خفتیان): ١٠٠
صاعد بن علي بن عمر بن محمد (الفقيه أبو المعالي البغدادي): ٢٨٣
صدرالدين عبدالرحيم بن اسماعيل، شيخ الشيوخ: ٧٧
صلاح الدين أبو العباس احمد بن عبدالسيد بن شعبان بن محمد بن جابر الاربلى (پەردەوانی تەلاری هەولێر): ٢١٥
صلاح الدين داود ابن الملك المعظم عيسى الأيوبي (سەرداری دیمەشق): ١٥٦

صلاح الدين يوسف الايوبي: ٧، ٨، ١٢، ٧٤، ٧٨، ٧٩، ٨٤، ٨٥، ٨٩، ٩٣، ٩٥، ٩٨، ١٠٣، ١١٠، ١٣٨، ١٣٩، ١٤١، ١٤٣، ١٤٤، ١٤٦، ١٤٧، ١٥٠، ١٦٢، ١٦٣، ١٩٦، ١٩٨، ٢١١، ٢١٢، ٢٨٢، ٢٩٧، ٣٢٦، ٣٦٨، ٣٧٣، ٣٨٤، ٣٩٣ - ٣٩٥

صلاح الدين الياغسيانى: ٤٩، ٥٦

ضياءالدين أبو عمرو عثمان بن عيسى بن درباس الهذباني: ٢٦٧

ضياءالدين نصرالله بن ابي الكرم محمد الشيبانى الجزري، ابن الأثير المنشىء (براى ـ ابن الأثير ـى مێژوونووسه): ١١٦، ١٦٩، ٢٧٨، ٢٧٩، ٣٧٢

طبر (تبر) بريكارى ـ زين الدين علي كچك ـه، لەسەر تكريت: ٦٠

الطغرائي العميد، أبو اسماعيل الحسين بن علي بن محمد المنشيء (وەزیرێكى ناسراوى سەلجووقییانە): ٣٩، ٣٣٦، ٣٣٩

الظاهر بأمر الله (خەلیفەیەكى عەبباسییانە): ١٦٩

ظهيرالدين الجنيد بن عيسى بن ابراهيم بن ابي بكر الأربلي (لە بنەماڵەى خەلەكانە): ٢٩٥

ظهيرالدين أبو علي الحسن بن عبدالله (سەرپەرشتێكى لەشكرى خەلیفەى عەبباسیانە): ٢٢٧، ٢٣٤، ٢٣٥

ابن الظهير محمد بن احمد بن عمر الأربلي: ٢٦٨

عبد الاول أبو الوقت بن عيسى بن شعيب الصوفي: ٣١٤

عبدالعزيز تاج الدين ابن شرف الدين ابراهيم (بريكارى وەزیرى هەولێرە): ٣٤٣

عبدالعزيز الهروي: ٢٩٧

عبدالفتاح افندي بن ابراهيم افندى الكركوكي: ٢٤٤

عبالقادر أبو محمد بن قطب الدين أميرى بن بختيار الأشنهي الاربلي:

عبداللطيف بن عبدالقادر بن عبدالله بن محمد السهروردي: ٢٨١ - ٢٨٣

عبدالله أبو القاسم بن عبالغني بن محمد: ٢٩٤

عبدالله بن محمد بن جرير بن أبي الحسن القرشي: ٣١٥

عبدالمنعم أبو الفرج بن عبدالوهاب بن كليب: ٢٩٤

عتبة بن فرقد السلمي، الفاتح الاسلامی: ٣٤
عثمان بن ابراهيم بن علي بن احمد بن محمد بن سالم الأربلی (سەرپەرشتی سکەخانەی هەولێرە): ٣٨٣
عدي بن مسافر بن اسماعيل بن موسى بن مروان الهكاري (شێخی تایەفەی _ عدویە ـی ایزیدی). ١٢٥
عزالدين الياس بن عبدالله (بریکاری _ زين الدين علي كچك ـە لە هەولێر) ٧٠
عزالدين آيبك (فەرمانداریکی _ الملك الاشرف موسى ـیە): ١٢١، ١٢٢، ٣٦٦
عزالدين حسن بن يعقوب بن قفجاق: ١٦٣، ١٩٥، ١٩٦
عزالدين ابن رواحة الانصاري: ٢٤٣
عزالدين زلفندار: ٧٩
عزالدين عبدالحميد (ابن أبي الحديد) المدائني: ٢٣٢
عزالدين علي بن أبي الكرم محمد، ابن الأثير الشيباني الجزري (مێژوونووسێکی ناسراوە): ٢٧٨
عزالدين كيكاوس ابن كيخسرو بن قلج أرسلان (سەرداری وڵاتی رۆمە): ١٩٨
عزالدين محمد بن بدر الحميدي: ١٢٦، ١٢٨، ١٧١
عزالدين مسعود (ئەتابەگی موسڵە): ٨٥، ٩٧، ١٠٣، ١٠٥، ١١٢، ١١٣
عزالدين أبو القاسم نصر بن عقيل بن نصر (مەلایەکی هەولێرییە): ٢١٥، ٢٦٧، ٣١٢، ٣١٣
عزرة بن قيس، الفاتح الاسلامي: ٣٥
عصمت خاتون (هاوسەری سەلاحەددینی ئەیوبییە): ٩٧
علاءالدكز الناصري (فەرمانداریکی خەلیفەکانی عەبباسیانە): ٢٢٧
العلاء بن الحضرمي: ٢٠٦
علاءالدين قرا سنقر (سەرداری مەراغەی ئازەربێجانە): ١٨٩، ١٩٠ _ ١٩٣، ٢١٢
علاءالدين كيقباد بن كيخسرو (سەرداری وڵاتی رۆمە): ١٢٦

علاءالدين محمد (سولتانى خواريزمانه و، باوكى ـ جلال الدين منكبرتى ـ يه): ١٨١
علم الدين محمد بن عبدالسلام بن محمد السنجاري: ٢٦٧
علي بن أبى طالب: ٢٢٣
علي ابو الحسن بن سماس بن عبدالله الأربلي (وەزيرە): ٢١٥، ٣٤٢، ٣٥٥
علي ابو الحسن صفي الدين المبارك (مامى ـ ابن المستوفي ـيه): ٢٩٩، ٣٥٣
علي الفامي: ٢٠٨
عمادالدين زنگى ابن قسيم الدولة، آقسنقر (دامەزرێنەرى ئەتابەگايەتيى موسڵە): ٦، ١٢، ٣٩، ٤٠، ٤٣، ٤٤، ٤٦ ـ ٤٩، ٥٣، ٥٩، ٦٣، ١٩٣، ١٩٥، ٢٤٨، ٢٥٤
عمادالدين زنگى (الثاني) (سەردارى شنگاله، كوڕى قطب الدين مودود ـە): ١٠٤
عمادالدين زنگى (الثالث) (سەردارى عەقرە و شووشە، پاشان كرا بە سەردارى شارەزوور، كوڕى ـ نورالدين أرسلان شاەو، زاواى ـ موزەففەرەددين ـ گۆگبورييە): ٩٧، ١٠٣، ١٠٥ ـ ١٠٧، ١٠٩ ـ ١١٣، ١١٩، ١٢٠، ١٣٢، ١٣٣، ١٥٠، ١٥٢، ٣١٣
عمادالدين عثمان ابن صلاح الدين الايوبي وخليفته: ١٤٧
عمادالدين محمد أبو حامد ابن رضي الدين يونس (له بنەماڵەى ـ ابن منعه ـى هەولێرييە): ٣٠٧، ٣٠٨
عمر بن ابراهيم بن أبي بكر (مەلايەكى هەولێرييە و سەر بە بنەماڵەى خەلەكانە): ٢٦٨
عمر أبو حفص بن ابي بكر محمد بن معمر بن يحيى، المحدث ابن طبرزد البغدادي: ٢٩٤، ٢٩٥
الشيخ عمر السهروردى: ٢٨١
عمر أبو حفص غرس الدين بن شماس بن هبة الله الأربيلى: ٣٤٧
عيسى بن آق بوري بن زين الدين علي كچك (برازاى موزەففەرەددين گۆگبورييە): ٦٦
عيسى ابو الفتح ابن الفضل بن بشر بن عيسى بن مواهب، ابن البحرانى الموصلي: ٣٧٧

عيسى بن موسى الهذبانى: ٣٨

الفتح بن موسى بن حماد بن علي بن أبراهيم بن اسماعيل (مەلايەکی خەڵکی شاری فاسی ئەندەلوسە، لە ئەمەوییەکانە): ٢٧٦

فخرالدين أحمد بن مؤيد القمي (جێگری وەزیری خەلیفەیە): ١٧٣

فخرالدين أبو الحسن علي بن بگمش بن مزان بن عبدالله البغدادى: ٢٨٧

فخرالدين أبو شجاع محمد بن علي بن شعيب، ابن الدهان الحاسب البغدادى: ٢٩١

فخر النساء شهدة بنت أحمد الأبري: ٣١٥

فروخ شاه بن زنگى بن قطب الدين مودود (سەرداری شنگالە): ١٢٧

فلك الدين عبدالرحمن بن هبة الله بن علي المصري: ٢٧٦

القاسم بن أبي بكر امين الدين المقريء الاربيلى (قورئانخوێنێکی هەولێرییە): ٢٦٠

القاسم بن أبي الحديد المدائني البغدادى (شاعیرە): ٢٣١

القاسم محمد بن المظفر علي الشهرزوري: ٣٦

قاورت (قاورد) (میرێکی سەلجووقیانە): ٢٦

قردح: ٣٤

قرطاي شهاب الدين بن عبدالله الأربيلى (فەرمانداری لەشکری هەولێرە): ٢٢٣، ٣٧٥

قزل أرسلان عثمان بن ايلدكز: ٨١، ٨٢، ٨٥، ٨٦، ١٠١

قسيم الدولة آق سنقر (باوکی ـ عمادالدين ـ زەنگییە): ٦، ١٢، ٤٦

قطب الدين بدل بن خليل الاربيلى الصوفي: ٢٧٣

قطب الدين محمد ابن عمادالدين زنگى (الثانى) (سەرداری شنگالە): ١٠٦، ١٠٨ - ١١٠، ١٤٨ _ ١٥٢، ١٠٦

قطب الدين مودود بن عمادالدين زنگى (ئەتابەگی موسڵە): ٥٠، ٥١، ٥٤، ٥٩، ١٢٧،

قطب الدين موسى بن آق بوري (برازای ـ موزەففەرەددین ـ گۆگبورییە): ٦٦

قفجاق بن أرسلان تاش: ١٩٣، ١٩٤

قوام الدين يونس بن محمد بن عبدالعزيز، أبو نصر الأربيلي: ٢٧٢

كمال الدين أبو البركات المبارك بن أبي بكر بن حمدان، أبن الشعار الموصلي: ٢٧٧، ٢٩٦

كمال الدين محمد بن القاسم الشهرزوري: ٣٧

كمال الدين موسى (كوڕی - ابن خلكان ـی مێژوونووسه): ٣٠٧

كمال الدين موسى أبو الفتح ابن رضي الدين يونس (له بنەماڵەی ـ ابن منعه ـ يه): ٣٠٨ - ٣١٠

الكيا الهراسي، أبو الحسن علي بن محمد بن علي الطبری: ٢٦٦، ٣١١

كيخسرو غياث الدين بن قلج أرسلان (سەرداری وڵاتی رۆمه): ١٥٠

كيوركيس (جيورجيس) وردا الأربيلي (شاعیرێکی ئاراميیه): ٣٣٠ - ٣٣٢

المبارك أبو الكرم بن الحسن الشهرزوري: ٣١٤

مجاهدالدين قايماز: ٧، ٦٣ ـ ٧٠، ٧٢، ٧٤ ـ ٧٦، ٧٩، ٨١ ـ ٨٦، ٩٥ ـ ٩٧، ١٠٠، ١٠٢ ـ ١٠٤، ١٣٨، ١٦٢، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٦٨، ٢٧٣، ٢٨٣، ٢٩٥، ٣١٧، ٣٤٧، ٣٦٦

مجاهدالدين احمد بن علي بن غالب، أبو العباس النحوي: ٢٨٤

مجاهدالدين أبو حفص عمر بن احمد بن أبي بكر: ٢٨٥، ٢٨٣

مجدالدين المبارك بن أبي الكرم محمد، ابن الأثير الشيباني (برای مێژوونووسی ناوبراوه): ١٠٣

محمد أبو جعفر بن ابراهيم بن محمد علي بن عبدالعزيز الرازي: ٢٧٠

محمد بن أبي الوفاء احمد بن أبي طاهر العدوي، أبو عبدالله النحوي الموصلي: ٢٧٢

محمد أبو عبدالله بن اسماعيل بن أبي الصيف: ٢٩٤

محمد بن اسطيفان بن عبدالله: ٣٥٠

محمد أبو عبدالله بن جعفر بن محمد بن محمود بن هبة الله الأربيلى الكفرعزي: ٣٤٩

محمد بن الحسين الكريدي: ٢٤٣

محمد أبو الفرج بن عبدالرحمن بن أبي العز الواسطي: ٢٩٤

محمد بن علي بن عبدالله بن احمد بن جابر الجاوانی الحلي الاربيلي: ٣١٦

محمد بن علي بن محمد ابن الجارود الماراني الكفرعزي: ٣٥٩

محمد أبو عبدالله بن علي بن عبدالله بن عمر الأنصاری الاسكندراني المصري: ٢٧٧

محمد أبو المظفر بن أبي القاسم بن أبي شجاع الهمداني: ٢٧٠
محمد أبو حامد بن عمر بن علي بن سعدالله بن يوسف الحديثي (بەرپرسی دیوانی خەمڵ): ٣٥٦
محمد أبو حامد الغزالي: ٢٩١
محمد شهاب الدين قرطاي بن عبدالله الأربيلی (میری لەشکری هەولێرە): ٣٧٥
محمد بن محمد بن أبي حنيفة البغدادي: ٣٠٥
محمد أبو عبدالله بن محمود بن محمد بن مقداد بن فارس (بەرپرسی دیوانی شکات): ٣٦١
محمد بن محمود بن محمد بن ملكشاه (سوڵتانی سەلجووقیان): ٣٦، ٤٤
محمد بن ملكشاه (سوڵتانی سەلجووقیان): ٥٠
محمد بن نصرالله بن مكارم بن الحسين الدمشقي: ١٥٧
محمد بن عبدالله بن مكرم بن عبدالله، الفقيه ابن مكرم الصوفي: ٢٨٤
محمود احمد مولود (بەساڵاچوویەكی ئەو سەردەمەی هەولێرە)
محمود بن الحسن بن علي بن الحسن، أبو الثناء النحوي الضرير (ناسراوە بە ـ أبن أرملة-): ٢٦٥، ٢٨٠
محمود أبو الثناء ولي الدين بن محمد بن مقدار بن فارس الحراني (وەزیرێكی هەولێرییە): ٢١٥، ٣٤٢
محمود بن محمد بن ملكشاه (سوڵتانێكی سەلجووقیانە): ٣٦
محي الدين يوسف ابن الجوزي (كوڕی مێژوونووسی ناسراو ـ ابن الجوزي ـ یە و، ئوستاداری تەلاری میسرە): ١٧٢، ١٧٥
محي الدين أساقاني: ٢٨٠
محي الدين محمد بن كمال الدين محمد بن القاسم الشهرزوري: ٣٧، ٧٧
المسترشد بالله (خەلیفەیەكی عەبباسیانە): ٣٦، ٣٩، ٢٢٠
المستضيء بالله (خەلیفەیەكی عەبباسیانە): ٧١

المستنجد بالله (خەلیفەیەکی عەبباسیانە): ٧١

المستنصر بالله (خەلیفەیەکی عەبباسیانە): ١٣٤، ١٦٩، ١٨٦، ٢٣٤، ٢٣٥

ابن المستوفي، أبو البركات المبارك شرف الدين الأربيلي: ٨، ١٧، ٣٩، ٦٩، ٧٠، ٢١٥، ٢٤٤، ٢٦٤، ٢٧٠، ٢٧٧ _ ٢٧٩، ٢٨٢، ٢٨٧ _ ٢٨٩، ٢٩٩ _ ٣٠٦، ٣١٦، ٣٢١، ٣٢٤، ٣٢٥، ٣٢٩، ٣٣٦، ٣٣٩، ٣٤١، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٤٧، ٣٥٠، ٣٥٢، ٣٥٣، ٣٥٧، ٣٥٨، ٣٦١

مسعود بن محمد (سوڵتانێکی سەلجووقیانە): ٢٩، ٤٠، ٤٤

ابن المشطوب، سيف الدين أبو الحسن على بن أبي الهيجاء الهكاری الكوردي: ١٢٦ _ ١٢٨، ١٥١

مظفرالدين أوزبك بن البهلوان (سەرداری ئازەربێجانە): ١٣١

مظفرالدين سنقر، وجه السبع: ١٦٥، ١٨٢

المظفر أبو منصور بن القاسم محمد الشهرزوري: ٣٦

المقتفي لأمر الله، الخليفة العباسي: ٥٠

مكي أبو الحزم صائن الدين بن ريان بن شبّه بن صالح الماكسيني: ٢٨٧، ٢٨٨، ٣٠٥

الملك الأشرف موسى صاحب ديار الجزيرة (کوڕی _ الملك العادل _ی ئەییوبییە): ١١٦ _ ١١٨، ١٢١، ١٢٣، ١٢٥ _ ١٣٠، ١٣٢، ١٣٧، ١٣٨، ١٥٢، ١٥٣، ١٥٥ _ ١٦٠، ١٦٨، ١٨٥، ١٨٧ _ ١٨٩، ١٩٩، ٣١٣، ٣٥٦، ٣٦٦

الملك الصالح ركن الدين صالح ابن بدرالدين لؤلؤ (سەرداری موسڵە): ٣٧٩

الملك الصالح نجم الدين أيوب صاحب آمد، ثم حران: ١٦٠، ٢٢٨

الملك الظاهر غياث الدين غازی (سەرداری حەڵەبەو، کوڕی سەڵاحەددینی ئەییوبییە): ١٥٠، ١٦٥، ٢٩٧

الملك العادل أبوبكر (برای سەڵاحەددینی ئەییوبییە و، دوایی کوڕی سوڵتان جێگای دەگرێتەوە): ٦، ١٠٣، ١٠٦ _ ١٠٨، ١٤٨ - ١٥١

الملك العزيز عمادالدين عثمان (کوڕی سەلاحەددینی ئەییووبییەو، خەلیفەی دوای ئەوە): ٣٨٥

الملك العزيز غياث الدين (سەرداری حەڵەبە): ٣٧٧

الملك القاهر عزالدين مسعود (الثاني) (ئەتابەگی موسڵە): ٩٧، ١٠٥، ١٠٧، ١١٠، ١١١، ١١٣، ١١٩

الملك الكامل محمد (سەرداری میسرە و کوڕی ـ الملك العادل ـە): ١٥١ ـ ١٥٣، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٨، ١٦١، ١٦٢، ١٦٨، ١٧٥، ١٨٥، ١٨٧، ٢٢٨، ٣٤٥، ٣٨٦

الملك المظفر شهاب الدين غازي (سەرداری میافارقین و، کوڕی ـ الملك العادل ـە): ١٣٨، ١٥٥، ١٥٧، ١٨٧، ١٥١

الملك المعظم عيسى (سەرداری دیمەشق و، کوڕی ـ الملك العادل ـە): ١٣٨، ١٥١، ١٥٥ ـ ١٥٨، ١٦٠، ١٨٥، ١٨٧، ١٨٨

الملك المغيث محمود (کوڕی ـ الملك العادل ـە): ٣٤٥

الملك المنصور محمد (سەرداری شاری حەما، کوڕی ـ تقي الدين عمر ـە): ١٥٦

الملك المودود ركن الدين مودود (کوڕی ـ ناصرالدين محمود ـی سەرداری ئامەدە): ١٨٨

الملك الناصر داود (کوڕی ـ الملك المعظم عیسا ـیە/سەیری ـ صلاح الدين داود ـ بكە):

ملكشاه (سوڵتانی سەلجووقیانە): ٢٦

المنذري، ابو محمد زكي الدين عبدالعظيم بن عبدالقوي: ٢٨٤، ٢٩٦، ٣٠٤

ابن منعة (بنەماڵەیەکن). ١٠، ٢٦٣، ٣٠٧، ٣٠٨، ٣١١، ٣٦٠

منكلي: ١٦٥، ١٦٦، ١٨١

المؤيد الطوسي: ٢٩٨

موسى أبو الحسين بن الحسين موسى: ٣٤٨

موسى الهذباني: ٣٨

موفق الدين أبو حفص عمر بن أبي بكر محمد بن معمر البغدادي ـ الدارقزي: ٣٠٦

موفق الدين أبو عبدالله بن محمد بن يوسف الاربيلي (ڕێزمانزان و شاعیرە): ٢٦٠، ٢٨٩، ٢٩١، ٣٢٥ ـ ٣٢٧، ٣٢٩

مهذب الدين ابن الحاجب الدمشقي: ٢٩٢

ميمون بن الحضرمي: ٢٠٧

ناصرالدين آرتق تمرتاش بن أيلغازي (سەرداری ماردینه): ١١٨، ١٢٦، ١٦١، ١٨٨، ٢٠٠

الناصرلدين الله الخليفة العباسي: ٥، ١١١، ١١٤، ١١٩، ١٥١، ١٦٤، ١٦٥، ١٦٩، ١٨١، ١٩٧، ١٩٨، ٣٨٥

ناصرالدين محمد بن محمد بن قرا أرسلان بن سقمان بن آرتق (سەرداری ئامەد و قەڵای کیفا)یە: ١١٨، ١٢٦، ١٣٠، ٢٠٠

ناصرالدين محمود (کوڕی دووەمی ـ الملك القاهر عزالدين مسعود ـی دووەمە): ١٢٠، ١٢٢، ١٢٧، ١٣٦ ـ ١٣٨، ١٥٥، ١٥٦

نجم الدين أبو حفص عمر بن ابراهيم بن أبي بكر (لە بنەماڵەی خەلەكانە): ٢٨٦، ٢٩٥، ٢٩٦

نصرالله أبو الفتح بن يوسف الكناني المصري: ٢٧٧

نصرة الدين (میری میران) ابن عمادالدين زنكی: ٥٣

نصيرالدين جقر (جێگری ئەتابەگی موسڵ): ٤٨

نظام الملك (وەزیرێکی ناوداری سەلجووقیانە): ٢٤، ٢٦

النعمان بن المنذر بن ماء السماء اللخمي (مەلیکێکی حیرەیە): ٣٥٤

نورالدين أرسلان شاه (ئەتابەگی موسڵە): ١٥٠ ـ ١٠٨، ١١٠، ١١٢، ١١٤، ١٢٠، ١٣٣، ١٣٤، ١٥٠، ١٥١، ١٥٣، ٣١٤

نورالدين ارسلان شاه الثاني (کوڕی ـ الملك القاهر عزالدين مسعودە): ١١٣، ١١٩

نورالدين محمود (دامەزرێنەری ئەتابەگایەتیی حەڵەبە و، کوڕی ـ عمادالدين زنكی ـیە): ٦، ٥٢ ـ ٥٤، ٩٧

هاشم أبو الفضل بن عبدالسلام بن يوسف بن عمرو بن مندو الأربيلی: ٣٥٠

هبة الله أبو البركات بن أبي الحسن بن أبي الخير بن بطرس النصراني المصري الدمنهوري): ٣٤١، ٣٥٧

هبة الله أبو القاسم بن محمد بن حته العدل: ٣١٤

هبة الله بن المبارك بن الضحاك (لە کارمەندانی تەلاری عەبباسیانە): ١٥٠

الهذبانيـة (ئـەمارەتی هـەزەبانیانی کـوردی هـەولێر، عەشـرەتن): ٣٥، ٣٧، ٣٩، ٩٤، ٣٣٩، ٣٤٠
الهكارية، قلاع: ٥٨، ١١٥
أبو الهيجاء الحسين بن موسى بن جكو الكوردي الهذباني: ٣٥، ٣٧، ٣٨، ٣٩، ٤٣، ٣٣٨، ٣٥٢
ياقوت أبو الدر الرومي الشاعر: ٣١٢
ياقوت الحموي: ١٧، ١٨، ٢١٣، ٣١٤، ٢٣٨، ٢٤٥، ٢٥٨، ٢٦٠، ٢٦١، ٣٠٢، ٣٠٤، ٣٣٤
يحيى أبو القاسم بن أسعد بن بوش:
يحيى بن سليمان ابن شاؤول (شاعيرێكی جووی ئەندەلوسییە، كراوە بەعەرەب): ٢٧٦
يحيى بن علي بن فضلان: ٢٩٤
يحيى أبو الفرج بن محمود الثقفي: ٢٩٤، ٢٩٥
يعقوب بن عبدالله الرومي: ١٥٧
يعقوب بن نصر بن يعقوب الدارقزي (شاعيرێكی بەغدايیە): ٢٧٨
يعيش بن صدقة الفراتي: ٢٩٤
يوسف أبو أحمد بن جامع بن أحمد بن محمد الأربيلی (سەرپەرشتی دەرمانخانە): ٢٥٤
يونس بن بدران المصري، (سەرۆكی شافيعييەكانی ديمەشق). ١٦٣

دووەم: <u>ناوی ئەو كتێبانەی كە تەنيا لە مەتنەكاندا هاتوون:</u>

أبا قماش، ابن المستوفي: ٣٠١
اثبات المحصل في نسبة أبيات المفصل، ابن المستوفي: ٣٠١
احياء علوم الدين، محمد ابي حامد الغزالي: ٣١٠
الاستقصاء لمذاهب الفقهاء، لضياء الدين عثمان الهذباني: ٢٦٧
الانجيل (الكتاب المقدس، العهد الجديد): ٣٣٢
بلبل الغرام الكاشف عن لثام الأنسجام، للحاجري: ٣١٨
البيان لشرح الكلمات، لمحمد بن علي بن عبدالله الجاواني: ٣١٧
التأريخ الاكبر في طبقات العلماء واخبارهم، لبهاءالدين محمد ابن خلكان: ٢٩٦

تأريخ بغداد، لابن الخطيب البغدادي: ٣٠٠
التنبيه في فروع الشافعية، لأبي اسحاق بن ابراهيم بن علي الشيرازي: ٣١٠
التنوير في مولد السراج المنير، لأبن دحية: ٢٢١، ٢٦٣، ٢٧٥
جامع الأوراق، لأبن المستوفي: ٣٠١
جنة النعيم، لكيوركيس وردا الاربيلى: ٣٣٢
الخيل، لابن المستوفي: ٣٠١
الذخيرة لأهل البصيرة، لمحمد بن علي عبدالله الجاواني: ٣١٨
سر الصنيعة، لأبن المستوفي: ٣٠١
شرح المقامات، لمحمد بن علي بن عبدالله الجاواني: ٣١٧
صحيح البخاري (كتێبێكى بەناوبانگى حەديسى بوخارييه): ٢٨٤، ٢٩٧
عيون الشعر، محمد بن علي بن عبدالله الجاواني: ٣١٧
غريب الحديث، لفخرالدين محمد ابن الدهان الحاسب البغدادي: ٢٩٢
الفرق بين الراء والغين، لمحمد بن علي بن عبدالله الجاواني: ٣١٧
قناعة الناظر وكفاية المحاضر، لأبن المستوفي. ٣٠١
الكشاف في النحو، للزمخشري: ٢٧١
المحيط في الجمع بين المهذب والوسيط، عمادالدين محمد ابن منعة: ٣٠٧
مسارح الغزلان الحاجرية، للحاجري: ٢١٩
المسند في الحديث، لأحمد بن حنبل: ٢١٣، ٢٨٤
مشارق الأنوار ومطالع العذار، لأبن المستوفي: ٣٠١
المفصل في النحو، للزمخشري: ٢٧٦، ٣٠١
الممتع المزمن، لأبن المستوفي: ٣٠١
المنتظم في سلوك الأدوات، لمحمد بن علي بن عبدالله الجاواني: ٣١٧
نباهة البلد الخامل ومن ورد عليه من الاماثل (في تأريخ اربيل) لأبن المستوفي: ٢٩٩
نزهة الناظر وشرح الخاطر، للحاجري: ٣١٩
نصيحة الملوك، لمحمد أبي حامد الغزالي: ٢٩٩

النظام في شرح شعر المتنبي وأبي تمام، لأبن المستوفي: ٣٠١
النورى في مختصر القدوري، لمحمد بن ابراهيم بن محمد الرازي: ٢٧١
الوجيز، لمحمد أبي حامد الغزالي: ٣٠٧

سێیەم: ناوی وڵات و هەرێم و شارەکان:

ئازەربێجـــان: ٢٥، ٤٤، ٥٧، ٧٨، ٨١، ٨٢، ٨٦، ٩٩، ١٠٠، ١٠١، ١٣١ - ١٣٣، ١٦٤، ١٦٦، ١٧١، ١٧٦، ١٧٨، ١٨٤، ١٨٩، ١٩٠ _ ١٩٣، ٢١١، ٢١٢، ٢٤٢، ٢٤٨، ٢٤٩، ٢٦٠، ٢٧٢، ٣٦٦
ئاسیای بچووك: ٢٤، ٢٦
آقور ((اقلیم)): ٣٤، ٣٦
آلموت ((قەڵایەکی ئیسماعیلییەکانە)) ٢٤٦
آمد: (ئامەد) شارێکی وڵاتی جەزیرەیە لە کوردستـانی تورکیـا: ١١٨، ١٢٥، ١٢٩، ١٦٠، ١٧٨، ١٨٩، ١٩٩، ٢٢٨، ٣١٣
أخمیم: شارێکە لە (صعید)ی میسر: ٢٩٦
أرمینیا (ئەرمەنستان): ١٨٩
أصفهان: ٤٧، ٣١٤
أنطرسوس ((انطرطوس)) بەندەرێکە لە شام: ١٤٣
ایران شهر ((هەرێمە)): ٣٦
بابل: ٣٣
باب التمر، لە بەغدایە: ١٧٤
باب الجصاصة لە موسڵە: ٣٦، ٣٠٦، ٣٢٩
باب النوبی لە بەغدایە: ١٦٤، ١٧٣، ٢٣١
البحرین: ٣٥٩
برطلی ((الحمدانیة)): ١٢٤، ٣٧٤
البست: دۆڵێکە لە هەولێر: ٣٢٨

بستۆرا ((بەستورە)) دۆڵە: ٢٤٤
بعلبك: ٢٩٧
البقعا: ١٢٨
بلد (أسكى موصل): ١٠٧، ١٥٢
البوازيج: ٣١٧
بيت النار: ٢٠٤
البيرة ((قلعة)): ٤٨
بلاد الجزيرة: ١٠٨
بلاد العجم: ٨٢، ٢٦٠، ٢٧٤
بلاد فارس: ٤٣، ٢٤٩، ٣١٧
بلاد الگرج (جورجيا): ١٨٩
البيمارستان (المستشفى) (نەخۆشخانەی ـ المظفرية ـ لە هەولێر):
التاج: (تەلارێكە لە بەغدا): ١٧٣
تستر (شوشتر) شارێكە لە خۆزستان: ١٨٢
تربة غسان، لە موسڵە: ٣٠٩
تفليس (شارۆچكەيەكە لە جۆرجيا): ١٨٩
تكريت: ٥٩، ٣٨٩
التكية: گەڕەكێكی قەڵای هەولێرە، ٣٤١
تلعفر (تل أعفر): ١٥٣
تل هفتون: ٢٦٠
مزگەوتە كۆنەكەی هەولێر: ٢٣٨
الجامع المجاهدی، لە موسڵە: ٣٠٧
جامع الكف (مزگەوتی لەپەدەست) لە هەولێرە: ٢٤١
جبل جورا (شارۆچكەيەكە لە دياربەكر): ١٣٠

جبل قاسيون: ٢٩٦

جزيرة ابن عمر (شاره): ٤١، ١٠٣

جعبر (قەڵایە): ٤٩، ١٥١

حارم: ٥٤

حانی: ١٥٧

حدياب: ٣٣، ٣٤

حديثة:٣٥٦

حــران: ٨، ٥٣، ٥٨، ٧٣، ٨٦، ٩٥، ٩٨، ١٢٣، ١٢٨، ١٣٨، ١٣٩ _ ١٤١، ١٦٠، ١٨٨، ١٩٨، ٢٢٨، ٣٤٢، ٣٦١، ٣٨٤، ٣٨٩

حزة: ٢٦١

حصن كيفا: ١١٨

حطين (شەڕە): ٨، ١٢، ٩٧، ١٤٢ _ ١٤٤، ١٤٦، ٢١١

حلب: ٤٨، ٥٤، ٨٣، ١٠٨، ١٠٩، ١١١، ١١٥، ١٢٠، ١٢١، ١٣٩ _ ١٤١، ١٥١، ١٥٦، ١٥٨، ١٨٨، ٢٠٧

حماة: ١٤٣، ١٥٦، ١٦٠

الحيرة: ٣٥٣

الخابور: ١٤٩

چوار خانەقاکەی هەولێر: ٢٠٨، ٢٥٥، ٢٧٣

خانەقای (الجنينة) لە هەولێر: ٢٧٣

خانەقای (الزينية) لە حەڵەب: ٢٠٧

خراسان: ١٩١

الخروبة، قەڵایەکە لە فەلەستين: ٨٨

خفتيان (خفتيركان _ هفتيان): ١٠٠، ١٧٨، ٣١٧، ٣٢١

خلاط: ١٣٠، ١٣٨، ١٤١، ١٥٧ - ١٥٩، ١٨٨، ١٩٠، ١٩١، ٢٨٠

کەندەکی قەڵا _ لە هەولێر: ٣٩٥

خواريزم:١٨٠

خۆزستان: ١٦٥

خانەی حەدیسی (المظفرية) له موسڵ: ٢٧١، ٢٧٢، ٢٧٦، ٢٨١، ٢٩٢

تەلاری سەڵتەنەت (ئەمارەت) له هەولێر: ٢٤٤، ٢٥٨، ٣٦٠

دار القز، گەڕەكێكی بەغدایه: ٣٠٥

داقوق (دقوقا): ٤٣، ١٦٦، ١٦٧، ١٧٧، ١٨٢، ١٨٦، ٢٥٤، ٢٧٩

دجلة: ١٢١، ١٢٢، ١٧٣

دربند قرابلي: ٨٠

الدشت: ٢٧، ٨٠

دلفي (دلفس ـ شارێكی پیرۆزی یۆنانەكانه): ٣٢

دمـشق: (دیمەشـق): ٧٧، ٨٢، ٨٤، ١٠٨، ١٣٨، ١٤٨، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٧، ١٥٨، ١٦١، ١٦١، ١٦٣، ١٨٥، ١٨٧، ١٨٩، ٢٠٥، ٢٠٧، ٢٨٤، ٢٨٧، ٢٩١، ٢٩٦، ٣١١، ٣١٣، ٣٢٦، ٣٤٤

دنیسر (قوج حصار): ١٨٨،١٦٠، ٢٨٦

داڵدەی بێ باوك و دۆزراوەكان له هەولێر: ٢٥٦

دوسەر (قەڵایه): ٤٩

دیاربكر (دیاربەكر): ١٢٥

دیار مضر: ٥٣

رانیه، قەزایه: ٢٩٣

رەواندز (رویندز): ١٠٠، ١٧٠، ١٧١

الرحبة: ٤١، ٥٧

الرقة: ٥٣، ١٦٠، ١٦١، ١٨٨

الرها (اورفا ـ اودیسا): ٨، ٤٨، ٨٦، ٩٥، ٩٨، ١٣٩، ١٤١، ١٥٥، ١٩٨، ٣٤٥، ٣٨٤، ٣٨٩

الزرزارية: ٨٠

زوزان: ١١٥، ١٣٠

الزيادية الكبرى والزيادية الصغرى: ٢٠٦

سارو، قلعة قرب رەواندوز: ١٧٠

ساميان، گوندێکی هەمەدانە: ١٧٨

سجستان: ٦٥

زیندانی قەڵا لە هەولێر: ١٢٨، ٣٢١

السرای، گەڕەکێکی ئێستای قەڵای هەولێرە: ٢٤٧، ٣٤١

سربس عزیر، گوندێکە نزیکە لە هەولێر: ٣٥٧

السلامیة: ١٢٩

السلیمانیة، پارێزگایە: ٢٩٣

سمیساط: ٩٨

سنجار (شنگاڵ): ٣٧، ٤١، ٥٨، ١٠٣، ١٠٦ - ١١١، ١٢٧، ١٤٨ _ ١٥٣، ٢٨٦، ٣٠٦

بازاڕی سوڵتان، لە بەغدا: ١٧٥

الشام: ٤٧، ١٤٨، ١٥٨، ٢٠٤، ٢٧٠، ٢٧٩، ٢٨٢، ٢٨٧، ٢٩٣، ٣٠٥، ٣١٣، ٣٢٨، ٣٤٥، ٣٤٧

شقلاوە (شقلاباذ): ٢٥٣

الشمردقیة: ٢٠٦

شارەزوور (پادەشتەو شاریشە): ٣٠، ٣٤، ٤٣، ٤٩، ٥١، ٥٨، ٦٠، ٨٠، ٩٨، ١١٠، ١٣٢، ١٥٤، ١٧٦، ١٧٨، ١٨٤، ١٩٣ _ ١٩٥، ٣٢٦، ٣٧١، ٣٨١، ٣٨٢، ٣٨٩

شوش (شارە، قەڵادارە): ٤٢، ٥٩، ٩٧، ١١١، ١١٨، ١٣٠، ١٣١، ٢٢٨

شونیزی، قەبرستانە (گۆڕستان): ٢٣٦

صفوریة، شارێکە لە ئوردون: ١٤٢

طلیطلة: ٢٧٦

الطوبخانة: (ئێستاش گەڕەکێکی قەڵایە لە هەولێر): ٣٤١

عرفات، چیایە: ٢٠٣

العراق، (عیراق): ٢٨١

عقرة (العقر): ٤٢، ٥٩، ٩٧، ١١٨، ١٣٠، ٢٢٨

العمادیة: ٥٩، ١٢٩، ١٣٠

عکا: ٨٨، ١٤٣، ١٤٥

عینکاوە (عين كاوا، عمكاوا): ٢٢٩، ٢٣٠، ٢٤٧
فورات: ٣٤، ١٢٣، ١٣٩، ٣٦٩
فەلەستین: ٨٧، ١٤٧، ٣٦٦
فید: ٦٤
قاهیرة: ٢٧٥، ٢٧٦، ٣٤٥، ٣٨١
قبجاق (قفجاق)، قەومێکە، وڵاتێکە: ٨٠، ١٩٣، ٣٧٠
القدس: ١٤٤
قەڵاگەلی ئیسماعیلییەکان: ١٦٥
قەڵاگەلی کوردەکانی هەکاری: ١١٥، ١٣٠
قوهستان، ناوچەیەکە لە وڵاتی ئێران: ٢٤٩
الكرخینی (کەرکوك): ١٧٧، ١٩٣، ٢٢٦، ٣٤٨
کردکوە، قەڵایە: ٢٤٨
کرمان: ٢١٠، ٣١٤
کفر زمار: ٨٤، ١٥٢
کفر عزي: ٣٣
کواشي: ١٢٣
الكوفة: ٢٢٣
لورستان: ٢٥
لینة: ٢٢٣
ماردین: ١١٧، ١٦٠، ١٨٧، ١٨٨، ١٩٧، ١٩٩، ٣٨٤
ماکسین: ٢٨٧
ماوراء النهر (وڵاتی ئەو دیو جەیحوون): ١٨٠، ٢٨٢
مۆزەخانەی دراو لە قاهیرە: ٣٨١
مۆزەخانەی دراو لە لەندەن: ٣٨٦
مۆزەخانەی هەمایۆنی ئەستانبول (بۆ دراو): ٣٨٢، ٣٨٦

گوندی (گەڕەکی) جبریل لە هەولێر: ٣٢٤
(المدرسة الزينية) قوتابخانەی یونسی ڕێزمانزانی هەولێری/ لە موسڵ: ٦١
(المدرسة العزية) لە موسڵ. ٣٠٨
(المدرسة العقيلية) قوتابخانەی گۆڕەپانەکەی هەولێر: ٢٤٣، ٢٦٥، ٣١٢، ٣١٣
(المدرسة العلائية) لە موسڵ: ٣٠٨
قوتابخانەکەی قەڵای هەولێر: ٦٤، ٢٦٦
قوتابخانەی (القيمازية)، دمشق: ٢٦٩
قوتابخانەی (المجاهدية) لە هەولێر: ٢٦٨، ٢٩٥
قوتابخانەی (المستنصرية) لە بەغدا: ١٧٥
قوتابخانەی (المظفرية) لە هەولێر: ٢٤٣، ٢٧٧، ٢٩٤، ٣١٠
قوتابخانەی (النظامية) لە بەغداد: ٢٦٦، ٢٩٣، ٣٠٧، ٣١٢، ٣١٥
قوتابخانەی (النفيسية) لە موسڵ: ٣٠٨
قوتابخانەی (النورية) لە موسڵ: ٣٠٧
مەراغە، شارۆچکەیەکە لە ئازەربێجان: ١٣٣، ١٦٦، ١٨٩، ١٩٠، ١٩١، ١٩٣، ٢١١، ٢٤٨
مشهد النبي عزير، لە هەولێر: ٢٤٤
مصر (میسر): ١١٧، ١٥٣، ١٥٥، ١٥٧، ٢٦٠، ٢٧٦، ٢٨١، ٢٩٣، ٢٩٦، ٣٠٥، ٣١٣، ٣٤٥، ٣٧٩، ٣٨٦
المغمس: ٢٠٦
گۆڕستانی ئیمام محمد لە هەولێر: ٢٤٣
گۆڕستانی دەروێش ئەحمەدی زەرزاری لە هەولێر: ٢٤٢
گۆڕستانی (السابلة) لە موسڵ: ٣٠٦
گۆڕستانی (الشونيزي) (گۆڕستانەکانی قریش) لە کاظمینی بەغدا: ٢٣٦
گۆڕستانی (القرافة الصفرى) لە قاهیرە: ٣٤٥
گۆڕستانی مەیدان لە هەولێر: ٣٢٣
گۆڕستانی (الوردية) شێخ عەموری ئێستا لە بەغدا: ٢٨١

مۆرتكە: گوندێكە: ٢٤٥
الموزر: ٩٨
موغان (موقان): ١٧٨
الموصـل (موسـڵ): ٢١١، ٢١٢، ٢١٦، ٢١٩، ٢٤٨، ٢٤٩، ٢٥٤، ٢٦٣، ٢٧٠، ٢٧١، ٢٧٤، ٢٧٨، ٢٨١، ٢٨٨، ٢٩٣، ٢٩٤، ٣٠٦ _ ٣١٠، ٣١٢ _ ٣١٤، ٣٢٨، ٣٢٩، ٣٤٧، ٣٥٤، ٣٥٦، ٣٦٦، ٣٦٧ _ ٣٦٩، ٣٧٢ _ ٣٧٤، ٣٧٩، ٣٨٠، ٣٨٩
ميافارقين: ١٥٧، ١٥٨، ١٨٩
الميدان، گۆڕەپانێكە لە هەولێر:
الميدان، گۆڕەپانێكە لە بەغدا: ١٧٥
ميمون، قەڵايەكە: ٢٤٩
نابلس: ١٤٢
الناصرة: ٨٧، ٨٨، ١٤٤
النجف: ٢٢٣
نصيبين: ٣٤، ١٠٣، ١٠٦، ١٠٨، ١٢١، ١٢٧، ١٤٩، ٢١٩، ٢٧٤
نيسابور: ٢٨١
نينوى: ١٠٧، ١٢٢، ١٤٨، ١٥٢، ٣٧٠
وادى عرفة:
واسط: ٢٤٩، ٢٧٧
همدان: ٥١، ١٦٦، ١٧١، ١٩١، ٢٨٧

چوارەم: <u>کلیلی زاراوە و نەتەوە و شتی دیکە</u>:

ئەتابەگیان، سیستەمی ئەتابەگایەتی: ٣٣٦، ٣٥٤، ٣٦٨

ئەرتەقیان، بنەماڵەیە: ١٩٧

أستدار، کوێخایەتی (وەزیفەیە): ٣٣٥

سوپاسالار: ٢٠٣، ٣٢٩

لق (طلب): ٣٦٧

ئالاّ: ١٩٦

دەرەبەگایەتی، سیستەمە: ٢٤

اقلیدس: ٢٩٠

الاکراد البختیة، (کوردانی بەختی):

کوردانی (الحمیدیة): ٤٢، ٥٩

کوردانی هەکاری: ٥٩، ١٢٦، ١٣٠

ئەمارەتی قەفجاق: ٩٩، ١٦٣، ١٩٣، ١٩٥

خاروبار: ٣٣٥، ٣٥٤

بەرمەکییەکان: ٢٩٣

برزالة: ٢٨٥

برزان: ٣٢

قەڵب (دراوی رەش، قەڵب) ٣٨٠

التعزیر (ئەدەبدادان): ٣٦٢

جاشنگیر (وەزیفەیە): ٣٥٠

پێشەنگی لەشکر: ١٢١، ٣٦٩

چاویش: ٣٤٢

مووچەی نەقد (نەخت): ٣٥٥

سەرکاری: ٣٦١

خانەقا (الخانەگاه): ٦٥

دره‌وش: ٣٧٣
مشار (الدستك): ٣٧٣
دیناره قرتاوه‌كان: ٣٨٣
دوو به‌یت (چوارینه ـ شیعره): ٣١٧
الزیج: ٢٩١
سه‌لجووقیان. ده‌وڵه‌تی سه‌لجووقی: ٢١، ٢٢، ٣٣٦، ٣٧٠
كۆگای چه‌ك: ٣٧٥
السماع = ئاهه‌نگی له‌دایكبوونی پێغه‌مبه‌ر (شیعره‌كانی). ٢٨١
سنجق: ١٧٤
نۆكه‌ری ئازا: ١٩٢
تایه‌فه‌ی ـ عدویة ـی أیزیدی. ١٢٣، ١٢٤، ٣٧٤
طسوج، ناحیه‌یه: ٣٠، ٣٥
طغراء: ٣٣٥، ٣٤٦، ٣٤٩
كۆیله (مه‌ملوكه‌كان)، خزمه‌تكاره‌كان: ١٦٤
الغوریة، ده‌وڵه‌ته: ١٨١
قۆناغ، پێوه‌ری رێگا: ١٢١
القراضة: ٣٨٣
القرازقوز (القراگوز): ٢٢٠
قرداحي: ٣٣٢
القراقوینلو (ده‌وڵه‌ته): ١٩٧
قزاوغلي: ٢٧٩
سووره‌وه‌كراو (قزلیمش): ٢٢٢
قشیالوا، قبیله (ئێڵه): ١٧٠
هه‌بوو نه‌بوو: ٣١٩
كنبوش (بن زین): ١٧٤

زیل و بەم (زەنگ): ١٢٢، ٢٣٤

کارێزەکان: ٢٥٨

المجسطي: ٢٩٠، ٣٢٥

دەرزی (سووژن): ٣٤٣

بەرسنگ (المشدة): ١٧٤

مەگۆل: ١٣٣، ١٦٦، ١٧٨، ١٨٠، ٢٣٤، ٢٤٨ - ٢٥٠، ٢٧٠، ٢٧٢، ٢٨١، ٣٣٠، ٣٣١، ٣٥٠، ٣٦٤، ٣٧٨

المفريان (پلەیەکی کەنەسییە): ١٢٤، ٣٧٤

منارەی چۆڵی: ٢٤٥

المواريث الحشرية (میراتی بێخاوەن): ٣٥٦

مەسیحییەکان: ١٢٤

سەرچاوە و ژێدەرەکانی ((ئەم لێکۆڵینەوە))یە

یەکەم - دەسنووسەکان:

(ابن أبي عذيبة، شهاب الدين احمد بن محمد بن عمر) (ت ٨٥٩هـ/١٤٥٢م)

١- انسان العيون في مشاهير سادس القرون، مخطوط، في مكتبة الدراسات العليا لجامعة بغداد، رقم ٢٤٨.

(ابن العبيثي، ابو عبدالله محمد بن سعيد بن يحيى بن علي الواسطي) (ت ٦٣٧هـ/١٢٣٩م).

٢- التأريخ المذيل به على تأريخ بغداد لأبي سعيد السمعانى، مخطوط مصور في مكتبة الدراسات العليا، رقم ١٢٣٨ عن نسخة پاريس.

(ابن شداد، عزالدين محمد بن علي بن ابراهيم) (ت ٦٨٤هـ/١٢٨٥م).

٣- الاعلاق الخطيرة في امراء الجزيرة، قسم الجزيرة، دەسنووسی وێنەگیراوە، نوسخەکەی (د. صالح احمد العلي)یە، لەسەر نوسخەکەی پاریس وێنەی گیراوە.

(ابن الشعار، أبو البركات كمال الدين المبارك بن أبى بكر بن حمدان) (ت ٦٥٤هـ/١٢٥٦م).

٤- (عقود الجمان في شعراء هذا الزمان)، نوسخەکەی (السيد بشار عواد معروف)ە، دەسنووسێکی وێنەگیراوە بە مایکرۆفیلم، لەسەر ئەو نوسخەیە گیراوەتەوە کە تەنیا یەك دانەی لە (مكتبة السليمانية) لە ئەستەنبوڵدا هەیە، ٨ جزمە.

(ابن الصلاح الشهرزوري، ابو عمرو تقي الدين عثمان بن عبدالرحمن الكوردي الشرخانى) (ت ٦٤٣هـ/١٢٤٥م).

٥- طبقات الشافعية، دەسنووسێکی وێنەگیراوە، مكتبة الدراسات العليا، رقم ١٢٨٩.

(ابن قاضي شهبة، ابو بكر بن احمد بن محمد الاسدي) (ت ٨٥١هـ/١٤٤٧م).

٦- طبقات الشافعية، دەسنووسێکی وێنەگیراوە، مكتبة الدراسات العليا، رقم ١٤٩٠.

٧- طبقات النحاة واللغويين، دەسنووسێکی وێنەگیراوە، المكتبة المركزية، رقم م خ ١٢٤ ق ١، ق ٢.

(الحسيني، أبو العباس عزالدين احمد بن محمد) (ت ٦٩٥هـ/١٢٩٦م)

٨- صلة التكملة لوفيات النقلة، نوسخەکەی (السيد بشار عواد معروف)ە لەسەر نوسخەکەی کۆبرلی/ئەستەنبوڵ گیراوەتەوە.

(الحميدي، أبو عبدالله محمد بن عبدالله بن عبد المنعم) (ت ٩٠٠هـ/١٤٩٥م).

٩- الروض المعطار في خبر الأقطار، دەسنووسی وێنەگیراوە بە مایکروفیلم، لەبەر نوسخەکەی کتێبخانەی (نور)ی عوسمانی گیراوەتەوە، لە کۆڕی زانیاریی عیراقیدا دەبینیت.

(الذهبي، ابو عبدالله شمس الدين محمد بن احمد الدمشقى) (ت ٧٤٨هـ/١٣٤٧م)

١٠- تأريخ الاسلام، دەسنووسی وێنەگیراوە، مكتبة الدراسات العليا ((قسم ١ + ٢)) رقم ١٦٥٩، ١٦٦٠.

(الصفدي، صلاح الدين خليل بن أيبك) (ت ٧٦٤هـ/١٣٦٤م).

١١- الوافي بالوفيات، دەسنووسی وێنەگیراوە، المكتبة المركزية، رقم ٩٢٠ ف.

(قدامة بن جعفر، ابو الفرج الكاتب البغدادى) (ت ٣٢٠هـ/٩٣٢م).

١٢- صنعة الكتابة، دەسنووسی وێنەگیراوە، المكتبة المركزية، رقم م خ ١٣.

دووەم: کتێبگەلی بە رۆنیۆ چاپکراو:

١٣- العبود، نافع توفيق، الدولة الخوارزمية، رسالة ماجستير عن جامعة بغداد، ١٩٧١.

١٤- الغساني، أبو العباس اسماعيل بن العباس (ت ٨٠٣هـ/١٤٠٠م)

(العسجد المسبوك والجوهر المحكوك في طبقات الخلفاء والملوك)، دراسة وتحقيق شاكر محمود عبدالمنعم، رسالة ماجستير عن جامعة بغدادد ١٩٧٠.

١٥- فهد بدري محمد، تأريخ العراق في العصر العباسي الأخير (٥٥٢ ـ ٦٥٦ه‍/١١٥٧ ـ ١٢٥٨م) رسالة دكتوراه عن جامعة الأسكندرية، كلية الآداب ١٩٧٢.

١٦- المنذري، أبو محمد زكي بن عبدالعظيم بن عبدالقوي (٦٥٦ه‍/١٢٥٨م)، دراسة وتحقيق بشار عواد معروف الاعظمي، التكملة لوفيات النقلة، رسالة ماجستير عن جامعة بغداد ١٩٦٧.

سێیەم: سەرچاوە چاپکراوەکان:

ابن ابي أصيبعة، أبو العباس موفق الدين احمد بن القاسم بن خليفة بن يونس الخزرجي (ت ٦٦٨ ه‍/١٢٦٩م).

١٧- عيون الانباء في طبقات الاطباء (اصدار دار الفكر ـ بيروت ١٣٧٦ه‍/١٩٥٦م) سێ جزمه.

ابن أبي الحديد، أبو حامد عزالدين عبدالحميد بن هبة الله المدائني (ت ٦٥٦ه‍/١٢٥٨م)

١٨- شرح نهج البلاغة ـ (ط/ دار مكتبة الحياة ـ بيروت ١٩٦٣) پێنج جزمه.

ابن الاثير، أبو الفتح ضياء الدين نصر الله الجزري الشيباني (٦٣٧ه‍/١٢٣٩م).

١٩- رسائل ابن الأثير، تحقيق أنيس المقدسي، (ط ـ بيروت ١٩٥٩)، دار العلم للملايين.

ابن الاثير، أبو الحسن عزالدين على بن ابي الكرم محمد الجزري الشيباني (ت ٦٣٠ه‍/١٢٣٣م).

٢٠- التأريخ الباهر في الدولة الاتابكية بالموصل. تحقيق د. عبدالقادر احمد طليمات (ط، دار الكتب الحديثة بالقاهرة، ١٣٨٢ه‍/١٩٦٣م).

٢١- الكامل في التأريخ (دار صادر ـ دار بيروت، لبنان ١٣٨٦ه‍/١٩٦٦م) (١٣) جزمه.

ابن بعـرة، منـصور بـن بعـرة الـذهبي الكـاملي (عاصـر الملـك الكامـل الأيـوبي) (ت ٦٣٥هـ/١٢٣٧م).

٢٢- كشف الأسرار العلمية بدار الضرب المصرية، تحقيق الدكتور عبدالرحمن فهمي (مؤسسة دار التحرير، القاهرة، ١٣٨٥هـ/١٩٦٦م).

ابن تغري بردي، ابو المحاسن جمال الدين يوسف الأتابكي (ت ٨٧٤هـ/١٤٦٩م).

٢٣- النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، مطبعة دار الكتب المـصرية، القـاهرة، ١٩٢٩ _ ١٩٧٢، ١٦ جزمه.

ابــن الجــوزي، أبــو الفــرج عبــدالرحمن بــن علــي بــن محمــد بــن علــي (ت ٥٩٧هـ/١٢٠١م).

٢٤- المنتظم في تأريخ الملوك والامم، (مطبعة دار المعـارف العثمانيـة، حيـدر آبـاد _ الدكن، ١٣٥٨هـ/١٩٣٩م)، ٥ جزمه.

ابن حوقل، أبو القاسم بن حوقل النصيبي (ت ٣٦٧هـ/٩٧٧م)

٢٥- صورة الارض، (منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت، مجهول سنة الطبع).

ابن خرداذبة، ابو القاسم بن عبيدالله بن عبدالله الخراساني (ت ٢٨٠هـ/٨٩٧م)

٢٦- المسالك والممالك، ط _ بريل ١٨٨٩.

ابن خلدون، أبو زيد عبدالرحمن بن محمد (ت ٨٠٨هـ/١٤٠٦م).

٢٧- العبر وديوان المبتدأ والخبر (تأريخ ابـن خلـدون، دار الكتـاب اللبنـاني _ بـيروت ١٩٦١).

٢٨- مقدمة ابن خلدون، دار الكتاب اللبناني، بيروت ١٩٦١.

ابن خلكان، ابو العباس شمس الدين احمد بن محمد بـن أبـي بكـر بـن خلكـان (ت ٦٨١هـ/١٢٨٢م).

٢٩- أ- وفيات الاعيان وأنباء أبنـاء الزمـان، تحقيـق محمـد محـي الـدين عبدالحميـد، مطبعة السعادة، ١٩٤٨، ٦ جزمه.

ب- نفـس الكتـاب، تحقيـق د. احـسان عبـاس (مطبعـة الغريـب، دار الثقافـة _ بيروت) (٨) جزمه، (١٩٦٨ _ ١٩٧١)

٣٠- ترجمات المتقدمين من الشعراء، نشر إي، أي. ستراندمان، ط ١٨٦٦.

ابـن دحيـة، أبـو الخطـاب عمـر بـن أبـي علـي حـسن بـن علـي البلنـسي (ت ٦٣٣هـ/١٢٣٥م).

٣١- النبراس في تأريخ خلفاء بني العباس، تحقيق عباس العزاوي (مطبعة المعارف، بغداد ١٩٤٨).

ابن رجب، زين الدين عبدالرحمن بن شهاب الدين احمد البغدادي الدمشقي الحنبلي (ت ٧٩٥هـ/١٣٩٢م).

٣٢- الذيل على طبقات الحنابلة (مطبعة السنة المحمدية، ١٩٥٢م) دوو جزمه.

ابـن رسـتة، أبـو علـي احمـد بـن عمـر ((كتێبەکەی لە ساڵی (٢٩٠ك/٩٠٣ز)دا داناوە)).

٣٣- الأعلاق النفيسة (ط، ليدن ١٨٩١).

ابن زيني دحلان، احمد.

٣٤- تأريخ الدول الاسلامية، المطبعة البهية، القاهرة ١٨٨٨م.

ابـن الـساعي، أبـو طالـب تـاج الـدين علـي بـن انجـب بـن عثمـان بـن عبيـدالله البغدادى السلامي (ت ٦٧٤هـ/١٢٧٥م).

٣٥- الجـامع المختـصر في عنـوان التـواريخ وعيـون الـسير، المطبعـة الـسريانية الكاثوليكية، بغداد، ١٩٣٤، تحقيق د. مصطفى جواد، ج- ٩.

ابن سعيد، ابو الحسن موسى بن سعيد الاندلسي (ت ٦٨٥ هـ/١٢٨٦م)

٣٦- الغصون اليانعة في محاسـن شـعراء المائـة الـسابعة، مطبعـة دار المعـارف بمـصر، ١٩٤٥.

ابن شاكر الكتبي، محمد بن احمد (ت ٧٦٤هـ/١٣٦٢م)

٣٧- فوات الوفيات، تحقيق محمد محي الدين عبدالحميـد، مطبعـة الـسعادة، مـصر، ١٩٥١ _ دوو جزمه.

ابن شاهين الظاهري، غرس الدين خليل بن شاهين (ت ٨٧٣هـ/١٤٦٧م).

٣٨- زبدة كشف الممالك وبيان الطرق والمسالك، اعتناء وتصحيح، بولس راويس، طبع باريس، مطبعة الجمهورية ١٨٩٤.

ابن الشحنة، أبو الفضل محب الدين محمد بن الشحنة الحلبي (ت ٨٨٤هـ-/١٤٦٨م).

٣٩- الدر المنتخب في تأريخ مملكة حلب، تحقيق يوسف بن ألياس سركيس، المطبعة الكاثوليكية، بيروت ١٩٠٩.

ابن شداد، أبو المحاسن بهاء الدين يوسف بن رافع الأسدي (ت ٦٣٢هـ-/١٢٣٤م).

٤٠- النوادر السلطانية والمحاسن اليوسفية، سيرة صلاح الدين، تحقيق د. جمال الدين الشيال، ط ـ الدار المصرية، القاهرة، ١٩٦٤.

ابن شداد، أبو عبدالله عزالدين محمد بن علي بن ابراهيم (ت ٦٨٤هـ-/١٢٨٥م).

٤١- الأعلاق الخطيرة في ذكر امراء الشام والجزيرة، تأريخ دمشق، د. سامي الدهان، المطبعة الكاثوليكية، بيروت ١٩٥٦.

ابن الصابونى، أبو حامد جمال الدين محمد بن علي (ت ٦٨٠هـ-/١٢٨١م)

٤٢- تكملة اكمال الاكمال في الانساب والأسماء والألقاب، تحقيق د. مصطفى جواد، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد (١٣٧٧هـ-/١٩٥٧م).

ابن الطقطقى، محمد بن علي بن طباطبا الحسينى (ت ٧٠٩هـ-/١٣٠٩م)

٤٣- الفخري في الآداب السلطانية والدول الاسلامية، دار بيروت للطباعة والنشر، ١٣٨٥هـ-/١٩٦٦م.

ابن طولون، شمس الدين (ت ٩٥٣هـ-/١٥٤٦م)

٤٤- قضاة دمشق، تحقيق صلاح الدين المنجد، مطبوعات المجمع العلمي العربي، دمشق ١٩٥٦.

ابن العبري، ابو الفرج غريغورس أهرون الملطي (ت ٦٨٥هـ-/١٢٨٦م).

٤٥- تأريخ الدول السرياني، ترجمة الخورى اسحق أرملة السرياني المنشور في مجلة المشرق، المطبعة الكاثوليكية، بيروت (من المجلد ٤٦ لسنة ١٩٥٢ لغاية المجلد ٤٩ لسنة ١٩٥٥).

٤٦- تأريخ مختصر الدول، المطبعة الكاثوليكية، ط ٢ بيروت ١٩٥٨.

ابن العديم، أبو القاسم كمال الدين عمر بن احمد بن هبة الله (ت ٦٦٠هـ/١٢٦١م)

٤٧- زبدة الحلب من تأريخ حلب، تحقيق الكتور سامي الدهان، المطبعة الكاثوليكية، (١٩٥٢، ١٩٥٤، ١٩٦٨) ٣ جزمه.

ابن عساكر، أبو القاسم علي بن الحسن بن هبة الله بن عبدالله (ت ٥٧١هـ/١١٧٥م).

٤٨- التأريخ الكبير، تهذيب ابن عساكر (مطبعة روضة الشام، دمشق، ط ١٩١٣) ٧ جزمه.

ابن العماد، أبو الفلاح عبدالحي بن العماد الحنبلي، (ت ١٠٨٩هـ/١٦٧٨م).

٤٩- شذرات الذهب في أخبار من ذهب (مطبعة القدسي، القاهرة، ط ١٣٥٠هـ-١٩٣١م) ٨ جزمه.

ابن الفرات، ناصرالدين محمد بن عبدالرحيم (ت ٨٠٧هـ/١٤٠٤م)

٥٠- تأريخ ابن الفرات، المجلد (٤، ٥) تحرير ونشر الدكتور حسن محمد الشماع ١٩٦٧ _ ١٩٧٠ ومجلدات اخرى (٧، ٨، ٩) تحقيق د. قسطنطين زريق، المطبعة الكاثوليكية، بيروت ١٩٣٦ _ ١٩٤٢.

ابن الفوطي، أبو الفضل كمال الدين عبدالرزاق البغدادي (ت ٧٢٣هـ/١٣٢٣م)

٥١- تلخيص مجمع الآداب في معجم الألقاب، تحقيق د.مصطفى جواد، المطبعة الهاشمية، دمشق ١٩٦٢ — ١٩٦٧ ج- (٤) به هەر چوار بەشەكەیەوە.

٥٢- نفس الكتاب، تصحيح وتعليق الحافظ محمد عبدالقدوس القاسمي، ط لاهور ١٩٤٠، ج- ٥.

٥٣- الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في المائة السابعة (وایان دەزانی کە گوایا أبن الفوطي دایناوە)، تحقيق د. مصطفى جواد، مطبعة الفرات، بغداد ١٣٥١هـ/١٩٣٢م.

ابـن قاضـي شـهبة، ابـو الفـضل بدرالـدين محمـد بـن تقـي الـدين الأسـدي (ت ٨٧٤هـ/١٤٦٩م).
٥٤- الكواكب الدرية في السيرة النورية، تحقيق د. محمود زايد، بيروت ١٩٧١.
ابن قطلوبغا، أبو العدل زين الدين قاسم (ت ٨٧٩هـ/١٤٧٤م)
٥٥- تاج التراجم في طبقات الحنفية، مطبعة العاني، بغداد ١٩٦٢.
ابن القلانسي، أبو يعلى حمزة (ت ٥٥٥هـ/١١٦٠م).
٥٦- ذيل تأريخ دمشق، مطبعة الآباء اليسوعيين، بيروت ١٩٠٨، طبعة آمدروز.
ابن كثير، اسماعيل بن كثير الدمشقي (٧٧٤هـ/١٣٧٢م).
٥٧- البداية والنهاية (مطبعة السعادة، القاهرة ١٩٣٢) ١٤ جزمه.
٥٨- ابن المستوفي، شرف الدين المبارك بن احمد الاربلي (ت ٦٣٧هـ/١٢٣٩م).
نباهة البلد الخامل لـن ورده مـن الاماثـل في تـأريخ اربـل. تحقيـق وتعليـق د. سامى بن السيد خماس الصفار. منشورات وزارة الثقافة والاعلام بغداد ١٩٨٠.
ابن مماتي، الأسعد بن الخطير بن مماتي المصري (ت ٦٠٦هـ/١٢٠٩م).
٥٩- قوانين الدواوين، تحقيق عزيز سوريال عطية، طبعة مصر ١٩٤٣م.
ابن منظور، أبو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم الأفريقي المصري.
٦٠- لسان العرب (دار صادر ـ دار بيروت، لبنان ١٩٥٥) ١٤ جلده.
ابن منقذ، أبو المظفر اسامة بن مرشد بن منقذ الكناني (ت ٥٨٤هـ/١١٨٨م).
٦١- الاعتبـار، تحقيـق فيليـب حـتي، مطبعـة جامعـة برنـستون، الولايـات المتحـدة ١٩٣٠.
٦٢- المنازل والديار، تحقيق حجازي، ط ـ القاهرة ١٣٨٧هـ/١٩٦٨م.
ابن واصل، جمال الدين محمد بن سالم بن واصل (ت ٦٩٧هـ/١٢٩٧م).
٦٣- مفرج الكروب في أخبار بني أيوب، (ج- ١ ـ ٣)، تحقيق د. جمال الـدين الـشيال، القـاهرة، ١٩٥٣، ١٩٥٧، ١٩٦٠. و (ج- ٤) تحقيـق د. حـسنين ربيـع، مطبعـة دار الكتب المصرية ١٩٧٢.
ابن الوردي، زين الدين عمر بن الوردي (٧٤٩هـ/١٣٤٨م).

٦٤- تأريخ ابن الوردي، ذيل المختصر في أخبار البشر (المطبعة الحيدرية، النجف ١٩٦٩) دوو جزمه.

أبو شامة، أبو محمد شهاب الدين عبدالرحمن بن اسماعيل المقدسي (ت ٦٦٢هـ/١٢٦٦م).

٦٥- الروضتين في أخبار الدولتين (مطبعة وادي النيل ١٢٨٧ _ ١٢٨٨هـ) دوو جزمه.

٦٦- الذيل على الروضتين، تراجم رجال القرنين السادس والسابع باعتناء محمد زاهد الكوثري (ط القاهرة ١٣٦٦هـ/١٩٤٧م).

أبو الفداء، عمادالدين اسماعيل بن محمد بن عمر (ت ٧٣٢ هـ/١٣٣٢م).

٦٧- تقويم البلدان، دار الطباعة السلطانية، باريس ١٨٤٠م.

٦٨- المختصر في اخبار البشر (المطبعة الحسينية المصرية، القاهرة، ١٣٢٥)، ٣ جزمه.

٦٩- رسالة الطيف، ط _ المؤسسة العامة للصحافة والطباعة، دار الجمهورية _ بغداد ١٣٨٨هـ/١٩٦٨م. الأربلي، عبدالرحمن سنبط ابن قنيتو.

٧٠- خلاصة الذهب المسبوك، ط _ بغداد، (بەروارى چاپكردنى لەسەر نەنووسراوە).

الأزرقي، أبو الوليد محمد بن عبدالله بن احمد (ت ٢٢٠هـ/٨٣٤م).

٧١- كتاب أخبار مكة، مطابع دار الثقافة، بيروت، ١٩٦٥.

الأسنوي، ابو محمد جمال الدين بن الحسن بن علي بن عمر الاموي القرشي (ت ٧٧٢هـ/١٣٧١م).

٧٢- طبقات الشافعية، تحقيق عبدالله الجبورى (ط _١- مطبعة الارشاد، بغداد، ١٣٩٠ _ ١٣٩١هـ/١٩٧٠ _ ١٩٧١م) دوو جزمة.

الاصطخري، ابو اسحق ابراهيم بن محمد الفارسي (ت بعد ٣٤٠هـ/٩٥١م).

٧٣- المسالك والممالك، تحقيق د. محمد جابر عبدالعال الحسيني، دار القلم، القاهرة (١٣٨١هـ/١٩٦١م).

الاصفهاني، عمادالدين الكاتب الاصفهاني (ت ٥٩٧هـ/١٢٠٠م).

٧٤- الفتح القسى في الفتح القدسي (ط ليدن ١٨٨٧)

نفس الكتاب، تحقيق محمد محمود صبح (ط الدار القومية للطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٦٥).

٧٥- خريدة القصر وجريدة العصر (القسم العراقي، الجزء الثاني)، تحقيق محمد بهجة الأثري، مطبعة المجمع العلمي العراقي ١٩٦٤.

الأنصاري، أبو عبدالله شمس الدين محمد الأنصاري الدمشقي (ت ٧٢٧هـ/١٣٢٧م)

٧٦- نخبة الدهر في عجائب البر والبحر (ط ـ الأكاديمية الأمبراطورية الروسية، بطرسبورغ ١٢٨١هـ/١٨٦٥م).

الأيوبي، محمد بن تقي الدين عمر بن شاهنشاه (ت ٦١٧هـ/١٢٢٠م).

٧٧- مضمار الحقائق وسر الخلائق، تحقيق د. حسن حبشي، (طبع عالم الكتب ـ القاهرة ١٩٦٨).

الباكوي، عبدالرشيد صالح بن نورى (كتێبەکەی لە نێوان ساڵی ٨٠٦ ـ ٨١٦ك)دا داناوە.

٧٨- تلخيص الآثار وعجائب الملك القهار (مطبعة دار النشر/العلم ـ موسكو ١٩٧١).

البنداري، قوام الدين الفتح بن علي البنداري (ت ٦٤٢هـ/١٢٤٣م).

٧٩- سنا البرق الشامي، اختصار الكتاب (البرق الشامي)، عمادالدين الاصفهاني، تحقيق رمضان ششن (ط ـ دار الكتاب الجديد، بيروت ١٩٧١، ق ١.

٨٠- تأريخ دولة آل سلجوق، طبع شركة طبع الكتب العربية، مطبعة الموسوعات ١٩٠٠م.

الجزري، أبو الخير شمس الدين محمد بن محمد (ت ٨٣٣هـ/١٤٢٣م).

٨١- غاية النهاية في طبقات القراء، نشر بعناية (ج. برجستراسر) ط ١، مكتبة الخانجي، مصر ١٩٣٢. (دوو جزمە).

الحاجري، حسام الدين عيسى بن سنجر بن بهرام الاربلي (ت ٦٣٢هـ/١٢٣٥م).

٨٢- ديوان الحاجري (جێگەو بەرواری چاپکردنی لەسەر نەنووسراوە).

الحسينى، ابو الحسن صدرالدين علي أبو الفوارس ناصرالدين بن علي (لە سەدەی حەوتەمی کۆچیدا ژیاوە).

٨٣- اخبــار الدولــة الــسلجوقية، ط ـ نــشريات كليــة بنجــاب، لاهــور ١٩٣٣ (به سەرپەرشتیی محمد اقبال).

الحمـوي، أبـو عبـدالله شـهاب الـدين يـاقوت بـن عبـدالله الحمـوي الرومـي (ت ٦٢٦هـ/١٢٢٩م).

٨٤- ارشــاد الأريــب الى معرفــة الأديــب ((معجــم الادبــاء)) طبعــة مرغليــوث، (چاپخانەیەکی هندییە له (الموسكى)، مصر ١٩٢٣ ـ ١٩٣٠، ٧ جزمه.

٨٥- معجم البلدان (دار صادر بيروت ١٩٥٥ ـ ١٩٥٧) ٥ جزمه.

الحموي، ابو الفضائل محمد بن علي (ت ٦٤٤هـ/١٢٤٦م).

٨٦- التأريخ المنصوري، تلخيص الكشف والبيان في حوادث الزمان، نشر بطرس غرياز نيويج، موسكو، دار النشر للآداب الشرقية ١٩٦٠م.

الخوانساري، محمد باقر الموسوي الاصفهانى (الفه سنة ١٢٨٧هـ/١٨٧٠م).

٨٧- روضات الجنات، طبع طهران حجري، ط ١٣٦٧هـ.

الدواداري، أبو بكر بن عبدالله بن أيبك (ت بعد ٧٣٦هـ/١٣٣٥م).

٨٨- كنز الدرر وجامع الغرر، الدرة المضية في اخبار الدولة الفاطمية، تحقيق د. صلاح الدين المنجد، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة ١٣٨٠هـ/١٩٦١م.

الدياربكري، حسين بن محمد بن الحسن (ت ٩٩٠هـ/١٥٨٢م).

٨٩- تـأريخ الخمـيس في احـوال أنفـس نفـيس، المطبعـة الوهبيـة، القـاهرة (١٢٨٣هـ/١٨٦٦م).

الذهبي، ابو عبدالله شمس الدين محمد بن احمد الدمشقي (ت ٧٤٨هـ/١٣٤٧م).

٩٠- دول الاسلام (مطبعة دار المعارف العثمانية، حيدر آباد، الدكن ١٣٦٥هـ) دوو جزمه.

٩١- العبر في خبر من عبر، تحقيق د. صلاح الدين المنجد، فؤاد سيد (مطبعة حكومة الكويت ١٩٦٠ ـ ١٩٦٦) ٥ جزمه.

٩٢- المختصر المحتاج اليه من تأريخ الحافظ ابي عبدالله محمد بن سعيد بن محمد بن الدبيثي، تحقيق د. مصطفى جواد (مطبعة المعارف، بغداد ١٣٧١هـ/١٩٥١م) دوو جزمه.

٩٣- تذكر الحفاظ (دار احياء التراث العربي، بيروت ١٩٥٨) چوار جزمه.

الراوندي، محمد بن علي بن سليمان الراوندي (ت ٦٠٣هـ/١٣٠٧م).

٩٤- راحة الصدور وآية السرور في تاريخ الدولة السلجوقية، ترجمة ابراهيم أمين الشواربي وجماعته، نشر دار القلم، القاهرة، ١٣٧٩هـ/١٩٦٠م.

الزبيدي، أبو الفيض محب الدين محمد مرتضى الحسيني الواسطي (ت ١٢٠٦هـ/١٧٩١م).

٩٥- تأريخ العروس من جواهر القاموس، ط (١) (المطبعة الخيرية ١٣٠٦هـ، منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت) ده جزمه.

سبط ابن الجوزي، أبو المظفر شمس الدين قزاوغلي التركي (ت ٦٥٤هـ/١٢٥٦م).

٩٦- مرآة الزمان في تأريخ الأعيان (مطبعة مجلس دار المعارف العثمانية، حيدر آباد، الهند، ١٩٥١، ١٩٥٢) به هەردوو بەشەکەی (٨) جزمه.

السبكي، أبو نصر تاج الدين عبدالوهاب ابن تقي الدين (ت ٧٧١هـ/١٣٧٠م).

٩٧- طبقات الشافعية الكبرى، ط ١ (الحسينية، القاهرة، ١٣٢٤) ٦ جزمه.

نفس الكتاب، تحقيق محمود محمد الطناحي وعبدالفتاح محمد الحلو، طبع مطبعة عيسى البابي الحلبي (١٣٨٣ _ ١٣٩٠هـ/١٩٦٤ _ ١٩٧٠م) ٨ جزمه.

السخاوى، شمس الدين محمد بن عبدالرحمن (ت ٩٠٢هـ/١٤٩٦م).

٩٨- الاعلان بالتوبيخ لمن ذم التأريخ، مطبعة الترقي ١٣٤٩هـ/١٩٣٠م.

السمعاني، أبو سعد عبدالكريم بن محمد بن منصور التميمي (ت ٥٦٢هـ/١١٦٦م).

٩٩- الانساب، ط ١، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، حيدر آباد، الدكن، الهند ١٩٦٢.

السيوطي، جلال الدين عبدالرحمن بن أبي بكر (ت ٩١١هـ/١٥٠٥م).

١٠٠- بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة، تحقيق محمد أبو الفضل ابراهيم، (مطبعة عيس البابي الحلبي، ١٩٦٤ ـ ١٩٦٥) دوو جزمه.
١٠١- تأريخ الخلفاء، تحقيق محمد محي الدين عبدالحميد، مطبعة القاهرة ١٩٦٤.
١٠٢- حسن المحاضرة في تأريخ مصر والقاهرة، تحقيق محمد أبو الفضل ابراهيم، ط ١ (دار احياء الكتب العربية، ١٣٨٧هـ/١٩٦٧، ١٩٦٨م) دوو جزمه.
الصفدي، صلاح الدين خليل بن أيبك (ت ٧٦٤هـ/١٣٦٣م).
١٠٣- الوافي بالوفيات، (چوار جزمەكەی یەكەمی، ط ٢، سالی ١٩٦١ هلموت ریتر، سەرپەرشتیانی كردووە. بەڵام جزمەكانی تری، ١٩٧٠ م، لە لایەن ـ س. دیدرنغ، احسان عباس ١٩٦٩م، محمد یوسف نجم ١٩٧١م سەرپەرشتی كراوە. ط ـ دار النشر فرانز شتاینر، فیسبادن، المانیا) هەشت جزمه.
طاش كبرى زاده، احمد بن مصطفى (ت ٩٦٨هـ/١٥٦١م).
١٠٤- مفتاح السعادة ومصباح السيادة، نشر دار الكتب الحديثة، مطبعة الاستقلال الكبرى، القاهرة، ١٩٦٨م.
عبدالحق، صفي الدين عبدالمؤمن بن عبدالحق (ت ٧٣٩هـ/١٣٣٨م).
١٠٥- مراصد الاطلاع (ط: ت. ك. ج. جوینسبول، لیدن، ١٨٥٢م) ٣ جزمه.
العسقلاني، شهاب الدين احمد بن حجر (ت ٨٥٢ هـ/١٤٤٨م).
١٠٦- الدر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، ط ٢، طبعة دار الكتب الحديثة، القاهرة، ١٩٦٢.
العمري، محمد امين بن خيرالله الخطيب العمري (ت ١٢٠٣هـ/١٧٨٨م).
١٠٧- منهل الأولياء ومشرب الاصفياء من سادات الموصل الحدباء، تحقيق سعيد الديوەجي، (مطبعة الجمهورية، الموصل، ١٣٨٦هـ/١٩٦٧ ـ ١٩٦٨م) دوو جزمه.
العمري، ياسين بن خير الله.
١٠٨- منية الأدباء في تأريخ الموصل الحدباء، تحقيق سعيد الديوەجي، مطبعة الهدف، الموصل ١٩٥٥.

١٠٩- غاية المرام في تأريخ محاسن بغداد دار السلام، طبعة دار منشورات البصري، بغداد ١٩٦٨.

القزي، كامل بن حسين بن محمد البالي.

١١٠- نهر الذهب في تأريخ حلب، المطبعة المارونية، حلب، ١٣٤٢هـ/١٩٢٣م.

الفاسي المكي، ابو الطيب تقي الدين محمد بن احمد بن علي الحسني (ت ٨٣٢هـ/١٤٢٨م).

١١١- شفاء الغرام بأخبار البلد الحرام، تحقيق وتعليق لجنة من كبار العلماء والادباء، ط مكتبة النهضة الحديثة، مكة ١٩٥٦.

١١٢- العقد الثمين في تأريخ البلد الامين، تحقيق فؤاد سيد وآخرون (مطبعة السنة المحمدية، القاهرة، ١٩٥٩ _ ١٩٦٩) ٨ جزمه.

فضل الله الهمداني، رشيدالدين فضل الله الهمداني (ت ٧١٨هـ/١٣١٨م)

١١٣- جامع التواريخ، تأريخ المغول الايلخانيين، ترجمة محمد صادق نشأة وجماعته، (ط _ دار حياء الكتب العربية ١٩٦٠) دوو جزمه.

قدامة بن جعفر، أبو الفرج الكاتب البغدادي (ت ٣٢٠هـ/٩٣٢م).

١١٤- نبذ من كتاب الخراج وصنعة الكتابة، ط بريل ١٨٨٩م.

القرشي، أبو محمد محي الدين عبدالقادر بن ابي الوفاء محمد الحنفي المصري (ت ٧٧٥هـ/١٣٧٣م)

١١٥- الجواهر المضيئة في طبقات الحنفية، ط ١ (مطبعة مجلس دائرة المعارف النظامية، حيدر آباد، الدكن، الهند ١٣٣٢هـ/١٩١٤م) دوو جزمه.

القزويني، زكريا بن محمد بن محمود (ت ٦٨٢هـ/١٢٨٣م).

١١٦- آثار البلاد وأخبار العباد، دار صادر، دار بيروت ١٩٦٠م.

القفطي، ابو الحسن جمال الدين علي بن يوسف (ت ٦٤٦هـ/١٢٤٨م).

١١٧- أنباء الرواة على أنباء النحاة، تحقيق محمد ابو الفضل ابراهيم، مطبعة دار الكتب المصرية، القاهرة (١٩٥٠ _ ١٩٥٥) ٣ جزمه.

القلقشندي، ابو العباس احمد بن علي (ت ٨٢١هـ/١٤١٨م).

١١٨- صبح الأعشى في صناعة الانشا (المطبعة الاميرية ١٩١٣ _ ١٩١٧م) ١٥ جزمه.

الماوردي، أبو الحسن علي بن محمد بن حبيب البصري البغدادي (ت ٤٥٠ ه-/١٠٥٨م)

١١٩- الاحكام السلطانية والولايات الدينية، شركة ومطبعة مصطفى البابي القاهرة، ١٩٦٠.

المقدسي البشارى، شمس الدين أبو عبدالله محمد (ت ٣٨٧ه-/٩٩٧م)

١٢٠- أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم، ط ليدن ١٩٠٦.

القزويني، ابو العباس تقي الدين احمد بن علي (ت ٨٤٥ه-/١٤٤٢م).

١٢١- السلوك لمعرفة دول الملوك، تحقيق د. مصطفى زيادة (مطبعة دار الكتب المصرية ١٩٣٤م) ٤ جزمه.

١٢٢- شذور العقود في ذكر النقود، تحقيق محمد السيد علي بحر العلوم، المطبعة الحيدرية، النجف ١٩٦٧م.

١٢٣- المواعظ والأعتبار بذكر الخطط والآثار، مطبعة بولاق ١٧٩٤ مكتبة المثنى، بغداد، بالاوفسيت.

المنذري، أبو محمد زكي الدين عبدالعظيم بن عبدالقوي (ت ٦٥٦ه-/١٢٥٨م).

١٢٤- التكملة لوفيات النقلة، دراسة وتحقيق بشار عواد معروف، مطبعة الآداب، النجف (چوار جزمەکەی یەکەمی چاپ کراوە).

النسوي، محمد بن احمد (ت ٦٣٩ه-/١٢٤١م).

١٢٥- سيرة السلطان جلال الدين منكبرتي، تحقيق حافظ احمد حمدي، مطبعة الاعتماد، دار الفكر العربي، القاهرة ١٩٥٣.

النعيمي، عبدالقادر محمد الدمشقي (ت ٩٢٧ه-/١٥٢١م).

١٢٦- الدارس في تأريخ المدارس، تحقيق جعفر الحسني (مطبعة الترقي، دمشق، ١٩٤٨) دوو جزمه.

النويري، شهاب الدين احمد بن عبدالوهاب (ت ٧٣٣ه-/١٣٣٢م)

١٢٧- نهايـة الأرب في فنـون الأدب (نوسـخەيەكە، لـەوەی _ دار الكتـب القـاهرة _ وە وێنە گیراوە، ١٩٥٤) ١٨ جزمە.
اليافعي، أبو محمد عبدالله بن اسعد بن علي اليمني المكي (ت ٧٦٨هـ/١٣٦٦م)
١٢٨- مـرآة الجنـان وعـبرة اليقظـان، ط ٢ (منـشورات مؤسـسة الأعلمـي للمطبوعـات ١٩٧٠م) ٤ جزمە.
اليمني الأنصاري، احمد بن محمد بن علي (نەزانراوە كەی مردووە).
١٢٩- حديقة الأفراح لأزاحة الاتراح، طبع المطبعة الميمنية، مصر ١٣٢٠هـ/١٩٠٢م.
اليونيني، أبو الفتح قطب الدين موسى بن محمد البعلبكي (ت ٧٢٦هـ/١٣٢٦م)
١٣٠- ذيل مرآة الزمان، (ط حيدر آباد، الدكن ١٣٧٤هـ/١٩٥٤م) ٤ جزمة.

چوارەم: سەرچاوە تازەكان:

أدی شیر، سەرۆكی قەشە كلدانییەكانی سەعرەت
١٣١- الالفاظ الفارسـية المعربـة، المطبعـة الكاثوليكيـة، بـيروت ١٩٠٨ أمـين، د. حـسين أمين.
١٣٢- تأريخ العراق في العـصر الـسلجوقي، مطبعـة الأرشـاد، بغـداد ١٩٦٥ بـابو أسـحق، روفائيل.
١٣٣- تأريخ نصارى العراق، مطبعة المنصور، بغداد ١٩٤٨.
بارتولد، فازيلي
١٣٤- تأريخ الترك في آسيا الـصغرى، ترجمـة احمـد الـسعيد سـليمان، القـاهرة، ١٩٥٨.
الباشا، د. حسن الباشا
١٣٥- الألقاب الاسلامية في التـأريخ والوثـائق والآثـار (مطبعـة لجنـة البيـان العربـي، القاهرة، ١٩٥٧)
١٣٦- الألقاب الاسلامية والوظائف على الآثار العربية (مطبعة لجنة البيـان العربـي، القاهرة، ١٩٦٥ _ ١٩٦٦) ٣ جزمە.
باقر، طه باقر وفؤاد سفر

١٣٧- المرشد الى مواطن الآثار والحضارة، وزارة الثقافة والارشاد، بغداد ١٩٦٦م.
بدر، د. مصطفى طه.
١٣٨- محنة الاسلام الكبرى، زوال الخلافة العباسية من بغداد، ط القاهرة ١٩٤٧م.
براون، أدوارد جرانفيل
١٣٩- تـأريخ الأدب في ايـران مـن الفردوسـي الى الـشيرازي، ترجمـة ابـراهيم أمـين الشواربي، ط مصر ١٩٥٤م.
البغدادى، اسماعيل
١٤٠- هدية العارفين، ط ٣، طهران ١٣٨٧هـ/١٩٦٧م
بكنغهام، جيّمس
١٤١- رحلتي الى العراق، ترجمة سليم طه التكريتي، مطبعة أسعد، بغداد ١٩٦٨م.
بيومي، علي.
١٤٢- قيام الدولة الأيوبية في مصر، ط دار الفكر الحديث، القاهرة ١٩٥٢م.
جب، السير، هاملتون، آر.
١٤٣- صلاح الدين الأيوبي، دراسات في التأريخ الاسلامي، ترجمـة يوسـف أيـبش، ط، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت ١٩٧٣م.
الجميلي، رشيد.
١٤٤- دولة الأتابگـة في الموصل بعد عمادالدين زنگى (٥٤١ _ ٦٣١هـ)، ط، دار النهضة، بيروت ١٩٧٠.
جواد، د. مصطفى.
١٤٥- شخصيات القدر، مكتبة النهضة، مؤسسة فرانكلين، بغداد ١٩٦٣م.
نفس المؤلف مع د. احمد سوسة.
١٤٦- دليل خارطة بغداد، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد ١٩٥٨.
حاجي خليفة، كاتب جلبي (١٠٦٧هـ/١٦٥٧م)
١٤٧- كشف الظنون في أسامي الكتب والفنون، ط ٣ طهران ١٣٨٧هـ/١٩٦٧م.
حسن د. حسن ابراهيم.

١٤٨- تأريخ الاسلام السياسي والديني والثقافي والاجتماعي (مطبعة السنة المحمدية، القاهرة، ١٩٦٧م) ٤ جزمه.

حسين. د. عبدالنعيم محمد.

١٤٩- سلاجقة ايران والعراق، ط ٢ مطبعة السعادة، القاهرة ١٩٧٠.

الحسني، عبدالرزاق.

١٥٠- العراق قديماً وحديثاً، مطبعة دار الكتاب، بيروت ١٩٧١.

الحسيني، د. محمد باقر.

١٥١- العملة الاسلامية في العهد الاتابكى، مطبعة دار الجاحظ، بغداد ١٩٦٦م.

الحصَان، عبدالرزاق.

١٥٢- نظرة عابرة في شمال العراق، مطبعة التفيض، بغداد، ١٩٤٠م.

حمادة، ابراهيم.

١٥٣- خيال الظل وتمثيليات ابن دانيال، المؤسسة المصرية للطباعة ١٩٦١م.

خباز، حنا

١٥٤- المعارك الفاصلة في التأريخ، دار الكاتب العربي، بيروت.

خصباك. د. جعفر حسين.

١٥٥- العراق في عهد المغول الايلخانيين ٦٥٦ _ ٧٣٦هـ/١٢٥٨ _ ١٣٣٥م، مطبعة العاني _ بغداد ١٩٦٨.

خليل، د. عمادالدين.

١٥٦- عمادالدين زنگی، الدار العلمية، بيروت ١٩٧١م.

خليفة، حسن.

١٥٧- الدولة العباسية، قيامها وسقوطها، المطبعة الحديثة، القاهرة، ١٩٣١م.

الدفتر، محمد هادي الدفتر، عبدالله حسن

١٥٨- العراق الشمالي، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٥٥م.

الديوهجي، سعيد.

١٥٩- الموصل في العهد الأتابگی، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٥٨م.

رنسيمان، ستيفن.
١٦٠- تـأريخ الحـروب الـصليبية، ترجمـة د. الـسيد البـاز العـريني (ط دار الثقافـة، بيروت ١٩٦٨) ٣ جزمه.
روزنتال، فرانز.
١٦١- علم التأريخ عند المسلمين، ترجمة د. صالح احمد العلي، ط مؤسسة فـرانكلين للطباعة والنشر، بغداد، ١٩٦٣.
الرويشدي، سوادى عبد محمد.
١٦٢- امـارة الموصـل في عهـد بدرالـدين لؤلـؤ ٦٠٦ _ ٦٦٠هـ/١٢٠٩ — ١٢٦١م، مطبعـة الارشاد، بغداد ١٩٧١م.
ريج، كلوديوس جيمس.
١٦٣- رحلـة ريـج في العـراق عـام ١٨٢٠، ترجمـة بهاءالـدين نـوري، مطبعـة الـسكك الحديدية، بغداد، ١٩٥١.
زامباور، أدوارفون.
١٦٤- معجم الانساب والاسرات الحاكمة في التأريخ الاسلامي، ترجمـة د. زكـي محمـد حسن، حسن احمد، مطبعة جامعة فؤاد الاول، ١٩٥١م.
١٦٥- دائرة المعارف الاسلامية، مادة (الدينار) ط القاهرة ١٩٣٣.
الزركلي، خيرالدين.
١٦٦- الاعلام، قاموس تراجم (ط ٢) ١٠ جزمه.
زكي، محمد امين.
١٦٧- خلاصة تأريخ الكورد و كوردستان، ترجمة محمـد علـي عـوني، ط ٢، مطبعـة صلاح الدين، بغداد _ ١٩٦١م.
زيدان، جرجي.
١٦٨- تأريخ آداب اللغة العربية (مطبعة دار الهلال) ٤ جزمه.
السامرائي، د. حسام الدين قوام.
١٦٩- المؤسسات الادارية في الدولة العباسية، مكتبة دار الفتح، دمشق، ١٩٧١م.

ستزك، م.

١٧٠- دائرة المعارف الاسلامية، مادة أربل، ط القاهرة ١٩٣٣.

سعداوى، د. نظير حسان.

١٧١- التأريخ الحربي المصري في عهد صلاح الدين، مطبعة لجان البيت العربي، ١٩٥٧م.

سوبرنهيم.

١٧٢- دائرة المعارف الاسلامية، مادة (اقطاع) ط القاهرة ١٩٣٣.

سيد، فؤاد.

١٧٣- فهرست المخطوطات، مطبعة دار الكتب المصرية، القاهرة.

الشبيبى، محمد رضا.

١٧٤- مؤرخ العراق ابن الفوطي، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد، ١٢٧٨ _ ١٩٥٨.

الشريف، د. حسن احمد محمود، احمد ابراهيم الشريف.

١٧٥- العالم الاسلامي في العصر العباسي، مطبعة المدني، القاهرة، ١٩٦٦.

شلبي، د. احمد

١٧٦- تأريخ التربية الاسلامية ط ٢، مكتبة الانكلو _ المصرية، ١٩٦٠.

الصائغ، القس سليمان الصائغ الموصلي.

١٧٧- تأريخ الموصل، المطبعة السلفية، القاهرة ١٣٤٢هـ/١٩٢٣م.

طرخان، د. ابراهيم علي.

١٧٨- النظم الاقطاعية في الشرق الاوسط في العصور الوسطى، دار الكاتب العربي، القاهرة، ١٣٨٨هـ/١٩٦٨م.

اطلس، د. محمد اسعد

١٧٩- التربية والتعليم في الاسلام، دار العلم للملايين ١٩٥٧.

الطليات، د. عبدالقادر احمد

١٨٠- مظفرالدين گوگبورى، امير أربل، سلسلة اعلام العرب، القاهرة ١٩٦٣.

طوقان، قدري حافظ

١٨١- تـراث العـرب العلمـي في الرياضـيات والفلـك، مطبعـة لجنـة التـأليف والترجمـة والنشر، القاهرة ١٩٦٤.

العبادى، احمد مختار

١٨٢- قيام دولة المماليك الأولى في مصر والشام، ط دار النهضة العربية، بيروت ١٩٦٩.

العريني، د. السيد الباز

١٨٣- الـشرق الادنــى في العـصور الوسـطى، الأيوبيـون، دار النهـضة العربيــة، بـيروت ١٩٦٧.

١٨٤- المغول، دار النهضة، بيروت ١٩٦٧.

١٨٥- مؤرخو الحروب الصليبية، دار النهضة العربية، القاهرة ١٩٦١.

العزاوى، عباس

١٨٦- تأريخ العراق بين احـتلالين، طبـع بغـداد، عـدة مطـابع، ١٣٥٣ _ ١٣٧٦هـ/١٩٣٥ _ ١٩٦٥م، ٨ جزمه (ج- ١ حكومة المغول، مطبعة بغداد).

١٨٧- تأريخ النقود العراقية، ط شركة التجارة والطباعة، بغداد ١٩٥٨.

١٨٨- التعريـف بـالمؤرخين في عهـد المغـول والتركمـان، ط شـركة التجـارة والطباعـة، بغداد ١٩٥٧.

عطية الله، احمد

١٨٩- القاموس الاسلامي، (٣ جزمـه) ط ١٩٦٣، ١٩٦٦، ١٩٧٠، مكتبـة النهضة المـصرية، القاهرة.

عطية، رشيد

١٩٠- معجم عطية، ط سان باولو (البرازيل) ١٩٤٤.

فهمي، د. عبدالرحمن.

١٩١- فجر السكة العربية، مطبعة دار الكتب المصرية ١٩٦٥.

القزاز، د. محمد صالح داوود.

١٩٢- الحياة السياسية في العراق في العصر العباسـي الاخـير، مطبعـة القـضاء، النجـف ١٩٧١.

١٩٣- الحياة السياسية في العراق في عهد السيطرة المغولية، مطبعة القضاء، النجف ١٩٧٠.

كاهين، كلود.

١٩٤- دائرة المعارف الاسلامية، مادة أتابك، ترجمة ابراهيم زكي خورشيد، ط ٢، مطبعة دار الشعب، القاهرة، ١٩٦٩ مجلد ٢

كرد علي، محمد

١٩٥- الاسلام والحضارة، مطبعة لجنة التأليف والترجمة، القاهرة ١٩٥٠/ دوو جزمه.

١٩٦- خطط الشام، عدة مطابع، دمشق ١٩٢٥ _ ١٩٢٨/ ٦ جزمه.

لسترنج، كي.

١٩٧- بلدان الخلافة الشرقية، ترجمة بشير فرنسيس وكوركيس عواد، مطبعة الرابطة، بغداد ١٩٥٤.

متز، آدم

١٩٨- الحضارة الأسلامية في القرن الرابع الهجري، ترجمة محمد عبدالهادي أبو ريدة، مطبعة لجنة التأليف والترجمة والنشر، القاهرة ١٩٤٨/ دوو جزمه.

معروف، د. ناجي.

١٩٩- علماء النظاميات ومدارس المشرق الاسلامي، مطبعة الارشاد، بغداد ١٣٩٣هـ-/١٩٧٣م.

٢٠٠-تأريخ علماء المستنصرية.

نصري، بطرس نصري الكلداني.

٢٠١- ذخيرة الأذهان، مطبعة دير الدومنكيين، الموصل ١٩٠٥ _ ١٩١٣/ دوو جزمه.

النقشبندي، ناصر السيد محمود

٢٠٢-الدينار الاسلامي في المتحف العراقي، مطبعة الرابطة، بغداد، ١٣٧٢هـ-،/١٩٥٣م.

نيبور، كارستن

٢٠٣- رحلة نيبور الى العراق في القرن الثامن عشر، ترجمه عن الالمانية، د. محمود حسين الامين ط بغداد _ ١٩٦٥.

الهلالي، عبدالرزاق.
٢٠٤- معجم العراق، مطبعة النجاح، بغداد، ١٩٥٣.
هنداوي، محمد موسى
٢٠٥- المعجم في اللغة الفارسية، مكتبة مطبعة مصر ١٩٥٢.
هوارت
٢٠٦- دائرة المعارف الأسلامية (مادة الاسماعيلية)، ط القاهرة ١٩٣٣.
هي، دبليو. آر.
٢٠٧- سنتان في كوردستان ١٩١٨ _ ١٩٢٠، ترجمة فؤاد جميل، مطبعة الجاحظ، بغداد، ١٩٧٣.

پێنجەم: کتێبگەلى فارسى و تورکى:

أشتياني، عباس اقبال.
٢٠٨- تأريخ مفصل ايران «مغول» از حملة جنگيز تا تشكيل دولت، تيموري، چاپى سوم (٣) تهران ١٣٤٧هـ/١٩٢٨م جلد أول.
٢٠٩- وزارت در عهد سلاطين بزرگ سلجوقي، بكوشش محمد تقي دانش پژوه ويحيى ذكاء، انتشارات دانشگاه تهران — تهران ١٣٣٨هـ/١٩١٩م.
آيتى، عبدالمحمد
٢١٠- تحرير، تأريخ وصاف، انتشارات بنياد فرسنگ ايران.
التبريزي، محمد حسين ابن خلف التبريزى
٢١١- برهان قاطع (قاموسێكى فارسييه) بتصحيح واهتمام محمد عباسى، طبعة مؤسسة مطبوعاتى أمير كبير، سنه ١٣٣٦هـ.
جويني، علاءالدين عطا ملك ابن الصاحب بهاءالدين محمد (ت ٦٨١هـ/١٢٨٢م)
٢١٢- تأريخ جهانكشاى (ألفه سنة ٦٥٨هـ) تصحيح محمد بن عبدالوهاب قزويني، مطبعة بريل، ليدن في ١٩١١، ١٩١٦، ١٩١٧ (٣ جزمه).
خواند امير، غياث الدين بن همام الدين الحسيني (ت ٩٤٢هـ/١٥٣٥م)

٢١٣- تأريخ حبيب السير في اخبار افراد وبشر، أز انتشارات كتابخانه خيام، خيابان ناصر خسرو ١٣٣٣.

سايكس، الجنرال برسى.

٢١٤- تأريخ ايران (سيد محمد تقى فخرداعى گيلانى، له ئينگليزييەوه كردوويه به فارسى) شركة سهامي، چاپ انتشارات ايران.

مستوفى، قزوينى، حمدالله بن أبى بكر بن احمد بن نصر (ت ٧٥٠هـ-/١٣٤٩م)

٢١٥- تأريخ گزيده، باهتمام دكتر عبدالحسين نوائي، مؤسسة چاپ انتشارات امير كبير، ط ١٣٣٩هـ-/١٩٢٠م.

٢١٦- نزهة القلوب، تحقيق كي لسترانج، طبعة ليدن، هولندا، ١٣٣١هـ-/١٩١٣م

مشكوتى، نصرت الله.

٢١٧- أز سلاجقه تا صفويه، مطبعة بانك بازرگانى، تهران ١٣٤٣هـ-/١٩٢٤م.

مير خواند، محمد حميد الدين بن سيد برهان الدين (ت ٩٠٣هـ-/١٤٩٨م)

٢١٨- تأريخ روضة الصفا، ط انتشارات مركزي خيام، بيروز، تهران ١٣٣٩هـ-.

الهمداني، رشيدالدين فضل الله (ت ٧١٨هـ-/١٣١٨م).

٢١٩- جامع التواريخ، بكوشش دكتر بهمن كريمى، شركت نسبى حاج محمد حسين اقبال وشركاه، (تهران ١٣٣٨هـ-/١٩١٩م) دوو جزمه.

دياربەكرلى، سعيد پاشا.

٢٢٠-مرآة العبر، قرەبت وقصباد مطبعـەسى، باب عالى جادەسى، استانبول ١٣٠٥هـ- (كتێبى دووەم جلّدى ٨، ٩)

دوهسون، مورازا

٢٢١- موغول تاريخي، ترجمة مصطفى رحمى، عامره مطبعـەسى، استانبول ١٣٤٠ _ ١٣٤٢هـ-.

سامي، شمس الدين

٢٢٢-قاموس الاعلام، مهران مطبعـەسى، باب عالي جادەسنده، نومرو (٧)، استانبول ١٣٠٦ — ١٣١٤ (٦ جلده).

٢٢٣- قاموس تركي، اقدام مطبع‌ـه‌سى، باب عالي جاده‌سنده، استانبول ١٣١٧ه‌.
ضياء، احمد
٢٢٤- مسكوكات اسلامية تقويمى، استانبول ١٣٢٨ه‌.
غالب، اسماعيل.
٢٢٥- مسكوكات تركمانيـة فتـالوغى، مهـران مطبـع‌ـه‌سـى، بـاب عـالي جـاده‌سـنده، نومرو (٧)، استانبول ١٣١١ه‌.

شه‌شه‌م: كتێبگه‌لى بيانى:

Bar Habraeus Gregory Abul Faraj the son of Aaron, the Habrew physician Commonly know as Bar Hebreus
226- The chronography of Gregory Abdul Faraj. Translated from the syriac by Ernest A Wallis Budge. Oxpord University press, London, 1932. 2 Volume.
Edhem I Ghalip
227- Catalogue des Monnaies Turcomanes du Musee imperial ottoman. Arnaldo Forni Editore, Bologna (italg)
228- The Encyclopedia of islam, New Edition, tome i. Leyden. Paris, 1960.
229- The Encyclopedia of islam, New Edition, Volume 111, Leyden – London 1971.
Howorth, Henery H.
230- History of the Mongols, Printed in New york, 1876, 3 – Volumes.
Juvaini, Ala – ad – din Ata Malik

231- The Histary of the world conqueror, translated by John Andrew Boyle Manchester University Press 1958 2 Volumes.
Lane – Poole Stanley.
232- Catalogue of oriental Coins Bologna 1967
233- The Coins of the Turkman House in the British Museum, First reprinting, London 1877, 3 Volumes.
234- The Mohammadan Dynasties, Paris 1925.
235- Saladin and the fall of kingdom of Jerusalem, London 1914.
Rosebauit, Charles J.
236- Saladin: Prince of chivalry. First Published, London 1930
Segal, J. B.
237- Edessa the Bless City, Oxford University Press 1970.
Setton. K. M.
A History of the Crusades, second Edition Copyright, Wisconsin 1969, 2 Volumes.

حەوتەم: لێکۆڵینەوە و، وتار:

٢٣٨- مجلة سومر، مجلد ٢ ج- ١ لسنة ١٩٤٦، د. داود الجلبى، مقال (الملك بدرالدين لؤلؤ والآثار القديمة في الموصل).
٢٣٩- مجلة سومر، مجلد ٨، ج- ٢ لسنة ١٩٥٢، بشير فرنسيس وگورگيس عواد (اصول أسماء الامكنة العراقية).
٢٤٠- مجلة سومر، مجلد ١٦، ج- ١ + ٢ لسنة ١٩٦٠، وداد علي القزاز (المنارة المظفرية في أربيل تأريخها ووصفها).
٢٤١- مجلة سومر، مجلد ١٨، لسنة ١٩٦٢، كامل حسين (التنقيب حول المئذنة المظفرية في اربيل).

٢٤٢- مجلة سومر، مجلد ٢١ لسنة ١٩٦٥، فؤاد جميل (أريان يدون أيام الاسكندر الكبير في العراق).

٢٤٣- مجلة سومر، مجلد ٢٥ لسنة ١٩٦٩، فؤاد جميل (حدياب.. أربيلا ـ وعشتار، أربيلا).

٢٤٤- مجلة كلية الآداب، جامعة بغداد، العدد (١) لسنة ١٩٥٩، د. عبدالعزيز الدوري (نشوء الاصناف والحرف في الاسلام).

٢٤٥- مجلة لغة العرب، مجلد ٨ لسنة ١٩٣٠، ومجلد ٩ لسنة ١٩٣١.

٢٤٦- مجلة المجمع العلمي العربي (دمشق) مجلد (٢١، ٢٢) لسنة ١٩٤٦ ـ ١٩٤٧، عباس العزاوي (آل بكتگين ـ أمارة أربل في عهدهم).

٢٤٧- مجلة المسكوكات (وزارة الاعلام ـ بغداد) مجلد (١) ج- (٢) لسنة ١٩٧٢، د. محمد باقر الحسيني (دليل مجموعة عبدالله شكر الصراف).

٢٤٨- مجلة (النجم) الموصلية، مجلد (٩) عدد (٩) لسنة ١٩٣٧.

٢٤٩- اعداد من جريدة الأهالي البغدادية.

٢٥٠- الدليل العراقي الرسمي ١٩٣٦.

٢٥١- مجلة (گەلاوێژ) الكوردية.

پێرست

لاپەڕەکان

سوپاس ٣

ئاسۆی ئەم لێکۆڵینەوە و نمایشی سەرچاوە بنەڕەتییەکانی.. ٥

(دەروازەی یەکەم) مێژووی سیاسی ٢١

بەشی یەکەم:

ئەمارەتی "میرنشینی" هەولێری سەردەمی ئەتابەگی، لە دامەزراندنەوە تا کۆچی دوایی زین الدین یوسف ینالتگین لە ٥٨٦ھ/ ١١٩٠ز

- فەسڵی یەکەم -

یەك: لاوازبوونی دەوڵەتی سەلجووقی و پەیدابوونی ئەمارەتە ئەتابەگییەکان. مانای ئەتابەگ. ئەسڵ و رەسەنی ئەتابەگەکان.

دوو: شاری هەولێر و، سەرلەنوێ سەرهەڵدانەوەی، لە سەدەی شەشەمی کۆچی/ سەدەی دوازدەمینی زاینیدا.

سێ: لە سەردەمی ئەتابەگیدا، داگیرکردنی هەولێر و بەستنی بەئەمارەتی موسڵەوە لە (٥٢٢ - ١١٢٨ز) یان (٥٢٦ - ١١٣١ز).

چوار: ئەتابەگ زین الدین علی کچك - دامەزرێنەری ئەمارەتی ئەتابەگایەتیی هەولێر.

فەسڵی یەکەم

یەك:

أ- لاوازبوونی دەوڵەتی سەلجووقی و، پەیدابوونی دەوڵەتە ئەتابەگییەکان. ٢٢

ب- مانای ئەتابەگ ٢٥

ج- ئەسڵ و رەسەنی ئەتابەگەکان ٢٧

دوو:
پیرەشاری هەولێر و سەرلەنوێ سەرهەڵدانەوەی لە سەدەی پێنجەمی کۆچی/ سەدەی یازدەمی زاییندا. ٣٠
سێ:
لە سەردەمی ئەتابەگیدا داگیرکردنی هەولێر و بەستنی بە ئەمارەتی موسڵەوە (٥٢٢ك/١١٢٨ز) یان (٥٢٦ك/١١٣١ز). ٣٨
چوار:
ئەتابەگ (زین الدین علی كچك كوڕی بكتگینی كوڕی محمد) دامەزرێنەری ئەمارەتی ئەتابەگایەتی هەولێر.
أ- لەدایكبوونی (زین الدین علی كچك) ٤٥
ب- بەشداریكردنی (زین الدین علی كچك) لە دامەزراندنی ئەتابەگایەتیی موسڵدا (٥٢١ك _ ١١٢٧ز) ٤٦
ج- (زین الدین علی كچك) لە سەردەمی (قطب الدین مولود)دا (٥٤٢ _ ٥٦٥ك/١١٤٩ز _ ١١٦٩ز) ٥٠
د- پێوەندیی (زین الدین علی كچك) لەگەڵ (نورالدین محمود)ی ئەتابەگی حەڵەب (٥٤١ _ ٥٦٩ك/١١٤٦ _ ١١٧٣ز) ٥٣
هـ- شەخسیەتی (زین الدین علی كچك) ٥٥
و- (زین الدین علی كچك) لەموسڵ دەردەچێ بەرەو هەولێر دەچێت (٥٦٣ك/١١٦٨ز) ٥٨
یەك: بریكارەكانی زین الدین علی كچك بۆ هەڵسووڕاندنی حوكم لە هەولێر
١- سرفتگین ابو منصور كوڕی عبدالله الزینی (٥٥٩ك/١١٦٣) ٦٣
٢- أبو منصور مجاهدالدین قایماز ٦٥
٣- مجاهدالدین قایماز دوای مردنی زین الدین علی كچك. ٦٦
٣- دەرچوونی موزەففەرەددین گۆگبوری لە هەولێر ٧١
دوو: میر زین الدین یوسف ینالتگین كوڕی علی كچك سەرداری هەولێر. ٧٤

- زین الدین یوسف ینالْتگین بەسەر تالْانکاراندا سەرکەوت ٨١
- بەشداربوونی (زین الدین یوسف ینالْتگین) لە شەڕەکانی خاچدروشمان لە سالْی (٥٨٦ك/١١٩٠ز)دا ٨٦
- مردنی زین الدین یوسف ینالتگین لە سالْی ٥٨٦ك/١١٩٠ز دا. ٨٧
بەشی دووەم / فەسلْی سێیەم:
ئـــەمارەتی هـــەولێری ســـەردەمی (موزەففـــەرەددین گۆگبـــوری) (٥٨٦ _ ٦٣٠ك/١١٩٠ _ ١٢٣٣ز) ١٠٠
یەك: پێوەندییەکانی دەرەوەی ئەمارەتی هەولێری سەردەمی (موزەففەرەددین گۆگبوری).
١- پێوەندییەکانی لەگەلْ ئەتابەگایەتیی موسلْ.
أ- لە سەردەمی (عزالدین مسعود)دا: ١٠٢
ب- پێوەندیی نێوان هەولێر و ئەتابەگایەتیی موسلْ لە سەردەمی (نورالدین ارسلان) و (عزالدین مسعود)ی کوڕیدا ١٠٥
ج- پێوەندی نێوان (موزەففەرەددین گوگبوری) و موسلْ لە سەردەمی (بدرالدین لؤلؤ)دا (٦١٥ — ١٢١٨/٣٣٠ — ١٢٣٣ز) ١١٣
د- تازەبوونەوەی ململانێ لە نێوان ئەمارەتی هەولێر و موسلْدا (٦٢١ك/١٢٢٤ز)دا: ١٣٣
دوو: پێوەندیی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەگەلْ ئەییوبیاندا
أ- پێوەندیی لەگەلْ سەلاحەددینی کوڕی ئەییوبدا: ١٣٨
ب- بەشداربوونی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەشەڕی خاچدروشماندا: ١٤٢
ج- پێوەندیی (موزەففەرەددین گۆگبوری لەگەلْ میراتگرانی سەلاْحەددیندا ١٤٧
٣- پێوەندیی نێوان موزەففەرەددین گۆگبوری خەلافەتی عەبباسیان ١٦٢
(سەردانەکەی بەغدای سالْی (٦٢٨ك/١٢٣٠ز)ی موزەففەرەددین گۆگبوری) ١٧٢
٤- پێوەندیی موزەففەرەددین گۆگبوری بە (جلال الدین منکبرتی)ی دوا سولْتانی خواریزمەوە ١٨٠

٥- پێوەندیی (موزەففەرەددین گۆگبوری) لەگەڵ میراتی دەوروبەردا ١٨٩
ب- پێوەندیی موزەففەرەددین گۆگبوری لەگەڵ ئەمارەتی قەفجاقیان (القفجاقیە)
.... ١٩٣
ج- پێوەندیی نێوان موزەففەرەددین گۆگبوری مەلیکی ئەرتەقیان (حسام الدین یوسف بن ایلغازی)ی سەرداری ماردین و مەلیکەکانی دیکەی دەوروبەر ١٩٧
فەسڵی چوارەم: ٢٠١
ڕەوشتی موزەففەرەددین گۆگبۆری و پێگەی لەمێژوودا.
یەك: ڕەوشتی موزەففەرەددین گۆگبۆری خەسڵەتەکانی.
دوو: ئاهەنگەکانی هەولێری لەدایکبوونی پێغەمبەری ئیسلام.
سێ: مردن و شاردنەوەی (سپاردنی) موزەففەرەددین گۆگبوری.
چوار: کۆتایی ئەتابەگایەتیی هەولێر و لکاندنی ئەمارەتەکە بە مەملەکەتی خەلیفەی عەبباسییەوە.
یەك: رەوشتی موزەففەرەددین گۆگبوری، جێگە و مێژووی لەدایکبوونی.
دوو: خەسڵەتەکانی: ٢٠٣
سێ: مردن و شاردنەوەی (سپاردنی) موزەففەرەددین گۆگبوری ٢٢٣
دەروازەی دووەم:
مێژووی شارستانێتیی هەولێری ئەو سەردەمە
فەسڵی یەکەم:
یەك: پلانەکانی شاری هەولێر ٢٣٨
(قەڵای هەولێر) ٢٤٧
دوو: بینا و بارەگاکان کە موزەففەرەددین گۆگبۆری لە هەولێر دایمەزراندن.
أ- منارەی هەولێر ٢٥١
ب- دامودەزگای لەشساغی و کۆمەڵایەتی کە موزەففەرەددین گۆگبوری لە هەولێر دایمەزراندبن ٢٥٤
١- مارستان = بیمارستان، واتا (نەخۆشخانە) ٢٥٤

٢- خانەڤاكان: ٢٥٥
٣- دالّدەكان (الملاجىء) ٢٥٦
سێ: سەرچاوەكانی گوزەرانی ئابووریی ئەمارەتی هەولێر ٢٥٨
باری ڕۆشنبیری و كلتووری لە هەولێری سەردەمی ئەتابەگیدا. ٢٦٢
فەسڵی دووەم:
(باری ڕۆشنبیری و كلتووری لە هەولێری سەردەمی ئەتابەگیدا) ٢٦٣
دامودەزگا كلتوورییەكان - ئەو زانا گەورانەی كە هاتوونەتە هەولێر.
بنەماڵە زانستییەكانی شارەكە.
دامودەزگا كلتورییەكان.
یەك ـ مزگەوتەكان ـ.. ٢٦٤
دوو ـ قوتابخانە ـ (حوجرە) ٢٦٥
أ- قوتابخانەی (عوقەیلی) ٢٦٥
ب- قوتابخانەی قەڵا ٢٦٦
ج- قوتابخای (المجاهدية) ٢٦٨
د- قوتابخانەی (مظفرية) ٢٦٩
سێ: خانەی حەدیس (دار الحديث) ٢٧١
چوار: خانەڤاكان ٢٧٣
- ئەو زانا گەورانەی كە هاتوونەتە هەولێر ٢٧٥
- بنەماڵە زانستدۆستە بەناوبانگەكانی ئەو سەردەمەی هەولێر ٢٨٨
- بنەماڵە زانستدۆستە بەناوبانگەكانی ئەو سەردەمەی هەولێر ٢٩٢
یەك: بنەماڵەی (خلكان): ٢٩٢
دوو: بنەماڵەی (ابن المستوفي) ٢٩٩
سێ: بنەماڵەی (ابن منعة) ٣٠٦
فەسڵی سێیەم:
یەك: سیستەمی هەڵسووڕاندن و دارایی و دادوەریی ئەمارەتی هەولێر ٣٣٦

أ- میری هەولێر و دەسەڵاتەکانی ٣٣٨
ب - وەزارەت ٣٣٩
ج- پەردەدارەکان (الحجابة) ٣٤٤
د- دیوانی قەڵەم (نووسین) ٣٤٦
هـ- وەزیفەی مۆرکردن (الطغراء) ٣٤٩
و- وەزیفەی کوێخایەتی ٣٥٠
ز- باجگریی (الاستیفاء) ٣٥١
ح- دیوانی خاروبار (الأهراء) ٣٥٤
ط- دیوانی خەمڵ (قەرساندن) ٣٥٥
س- دادوەری (قەزاوەت).. ٣٥٧
ك- دیوانی پرسینەوەی شکات (النظر في المظالم) ٣٦٠
ل- سەرکاری (الحسبة) ٣٦١
دوو: أ- سیستەمی لەشکری ئەمارەتی هەولێر ٣٦٥
ب- ئاڵای ئەمارەتی هەولێر ٣٧٢
ج- دیوان و جبەخانەی چەك ٣٧٥
سێ: دراو و سیستەمی دراوی ئەمارەتی هەولێر ٣٧٨
خشتەکان و پاشکۆکان ٣٨٧
خشتەکان _ خشتەی ژمارە (١) ٣٨٨
(حوکمڕانیی ئەتابەگەکانی هەولێر (نەوەی هەولێر) ٣٨٨
(بریکارەکانی (زین الدین علی کچك) لە حوکمکردنی هەولێردا ٣٨٨
خشتەی ژمارە (٢) ٣٩٠
خەلیفە عەبباسییەکانی هاوزەمەنی ئەمارەتی ئەتابەگایەتیی هەولێر ٣٩٠
خشتەی ژمارە (٣).. ئەتابەگەکانی موسڵ (٥٢١ _ ٦٣١ك) ٣٩١
پاشکۆ _ ژمارە (١).. دەقی بەیاننامە ٣٩٢
پاشکۆ _ ژمارە (٢).. بەیاننامەی هەولێر ٣٩٣

پاشکۆ ـ ژمارە (٣)... نامەی یەکەم ٣٩٥
پاشکۆ ـ ژمارە (٤)... نامەی دووەم ٣٩٧
پاشکۆ ـ ژمارە (٥)... نامەی سێیەم ٤٠٢
کلیلی ماددەکان ٤٠٤
ناوی ئەو کتێبانەی کە تەنیا لە مەتنەکاندا هاتوون: ٤١٩
ناوی وڵات و هەرێم و شارەکان ٤٢١
کلیلی زاراوە و نەتەوە و شتی دیکە: ٤٢٩
سەرچاوە و ژێدەرەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە ٤٣٢

کتێبە چاپکراوەکانی
کۆڕی زانیاری کوردستان و ئەکادیمیای کوردی

کۆڕی زانیاری کوردستان:

١) فەرهەنگی زاراوە (عەرەبی ـ کوردی)، بەدران ئەحمەد حەبیب، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٢، (١٤٢ لاپەڕە).

٢) کوردی تورکمانستان ـ مێژوو ـ ئەتنۆگرافیا ـ ئەدەب، د. مارف خەزنەدار، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، ساڵی ٢٠٠٣، (٢٥٨ لاپەڕە).

٣) زاراوەی یاسایی، لیژنەی زاراوە لە کۆڕی زانیاری کوردستان، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، ساڵی ٢٠٠٤، (٤٠ لاپەڕە).

٤) زاراوەی کارگێڕی، لیژنەی زاراوە لە کۆڕی زانیاری کوردستان، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، ساڵی ٢٠٠٤، (٤٧ لاپەڕە).

٥) من ینابیع الشعر الکلاسیکي الکردي، ج١، رشید فندی، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، ساڵی ٢٠٠٤، (٢٤٠ لاپەڕە).

٦) ڕێنووسی یەکگرتووی کوردی، بەدران ئەحمەد حەبیب، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٥، (٥٦ لاپەڕە).

٧) ڕێزمانی کەسی سێیەمی تاک، د.شێرکۆ بابان، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، ساڵی ٢٠٠٤، (١٥٩ لاپەڕە).

٨) چـوارینێن خـەیام، د. کـامیران عـالی بـەدرخان، وەرگێڕانـی لـە لاتینییـەوە د. عەبدوللا یاسین ئامێدی، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، سـالّی ٢٠٠٤، (٩٤ لاپەڕە).
٩) شـێوەی سـلێمانی زمـانی کـوردی، د. زەریٚ یوسـوپۆڤا، و: لـە ڕوسـییەوە د. کوردستان موکریانی، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتـی پـەروەردە، سـالّی ٢٠٠٥، (٢١٦ لاپەڕە).
١٠) العروض في الشعر الکردي، احمد هردی، هـەولێر، چـاپخانەی وەزارەتـی ڕۆشـنبیری، سالّی ٢٠٠٤، (٢١٨ لاپەڕە).
١١) ژانرەکـانی ڕۆژنامــەوانی و مێـژووی چـاپخانە ١٤٥٠ ـ ١٥٠٠، د. مەغدیـد سـەپان، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، سالّی ٢٠٠٥، (٢٧٨ لاپەڕە).
١٢) زاراوەی ڕاگەیاندن، لیژنەی زاراوە لە کۆڕی زانیاری کوردستان، هەولێر، چـاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، سالّی ٢٠٠٥، (١٠٨ لاپەڕە).
١٣) فەرهـەنگی زاراوەگـەلی ڕاگەیانـدن (ئینگلیـزی ـ کـوردی ـ عـەرەبی)، بـەدران ئەحمـەد حـەبیب، هـەولێر، چـاپخانەی وەزارەتـی پـەروەردە، سـالّی ٢٠٠٥، (١٦٥ لاپەڕە).
١٤) ئەدەبی منداڵانی کورد ـ لێکۆڵینەوە ـ مێژووی سەرهەڵدان، حەمە کەریم هەورامی، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، سالّی ٢٠٠٥، (٤٠٦ لاپەڕە).
١٥) گیرەکێن زمانیٚ کوردی، د. فـازل عمـر، هـەولێر، چـاپخانەی وەزارەتـی پـەروەردە، سالّی ٢٠٠٥، (١٣٤ لاپەڕە).
١٦) ل دۆر ئەدەبیٚ کرمانجی ل سەد سالاٚ نـوزدیٚ و بیـستیٚ زایـینی، تەحـسین ئیـبراهیم دۆسکی، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، سالّی ٢٠٠٥، (٢٧٦ لاپەڕە).
١٧) دەنگسازی و بڕگەسازی لە زمانی کوردیدا، د. شـێرکۆ بابـان، هـەولێر، چـاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، سالّی ٢٠٠٥، (٢٠٦ لاپەڕە).
١٨) هۆنراوەی بەرگری لەبەرهەمی چەند شـاعیرێکی کرمـانجی سـەروودا ١٩٣٩ ـ ١٩٧٠، د. عبدالله یاسین عەلی ئامێدی، هـەولێر، چـاپخانەی وەزارەتـی پـەروەردە، سـالّی ٢٠٠٥، (٣٢٠ لاپەڕە).
١٩) یوسف و زولەیخا، حـەکیم مـەلا سـالّح، هـەولێر، چـاپخانەی وەزارەتـی پـەروەردە، سالّی ٢٠٠٦، (٤٠٧ لاپەڕە).

٢٠) زمانی کوردان ـ چەند لێکۆڵینەوەیەکی فیلۆلۆجی زمان، پ. د فریدریش موولێر ئەوانی تر، و: لە ئەڵمانییەوە د. حمید عزیز ، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٥، (١٩٢ لاپەڕە).

٢١) ڕێبەری بیبلۆگرافیە کوردییەکان ١٩٣٧ ـ ٢٠٠٥، شوان سلێمان یابە، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦، (٤٠٠ لاپەڕە).

٢٢) فەرهەنگی گەورەی من. د. کوردستان موکریانی، چاپی یەکەم، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦ ، (٨٠ لاپەڕە).

٢٣) دیوانی عەزیز ـ محەمەد عەلی قەرەداغی ـ هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠، (١٤٤ لاپەڕە).

٢٤) زاراوەگەلی کاروباری مین ـ جەمال جەلال حوسێن ـ دلێر سابیر ئیبراهیم ـ دەزگای گشتی هەرێم بۆ کاروباری مین، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦، (٨٠ لاپەڕە).

٢٥) زاراوەی ڕاگەیاندن ـ کەمال غەمبار ـ هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦، (٩٦ لاپەڕە).

٢٦) زاراوەی ئەدەبی ـ ئامادەکردنی: لیژنەی ئەدەب لە کۆڕی زانیاری کوردستان، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦، (٣٨٠ لاپەڕە).

٢٧) ئیندێکسی گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد (١٩٧٣ ـ ٢٠٠٢) ــ شوان سلێمان یابە ـ هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦، (٢٤٠ لاپەڕە).

٢٨) The Historical Roots of the National Name of the Kurds ـ د. جەمال ڕەشید، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ساڵی ٢٠٠٦، (١٠٧ لاپەڕە)

٢٩) فەرهەنگی کۆمەڵناسی ـ عوبێد خدر ـ چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (٨٣ لاپەڕە).

٣٠) بزاڤی ڕزگاریخوازی نیشتیمانی لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا (١٨٨٠ ـ ١٩٣٩ز) ــ د. سەعدی عوسمان هەروتی ـ چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (١٥٥ لاپەڕە).

٣١) شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەی قاجاری دا ، نووسینی: حەسەن عەلی خانی گەڕووسی ، وەرگێڕانی لە فارسییەوە: محەمەد حەمە باقی ـ چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (٢٠٤ لاپەڕە).

٣٢) شۆڕشــی شــێخ عوبەیــدوڵڵای نــەهری لــە بەڵگەنامــەی ئەرمەنیــدا، نووســینی: ئەسکەندەر غوریانس، وەرگێڕانی لە فارسییەوە ـ محەمەد حەمە باقی. چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (١٢٨ لاپەڕە).
٣٣) فەرهەنگی کوردی ـ فارسی، وەرگێڕانی لە فارسییەوە ـ محەمەد حەمە باقی. چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (١١٢ لاپەڕە).
٣٤) شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵلای نەهری لە بەڵگەنامەی ئینگلیزی و ئەمریکی دا ـ نووسینی ـ وەدیع جوەیدە. وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە ـ محەمەد حەمە باقی . چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (١١٦ لاپەڕە).
٣٥) شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەی قاجاری دا، نووسینی: عەلی خان گۆنەخان ئەفشار. وەرگێڕانی لە فارسییەوە ـ محەمەد حەمە باقی. چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (٤٢٦ لاپەڕە).
٣٦) شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەی قاجاری دا، نووسینی: عەلی ئەکبەر سەرهەنگ. وەرگێڕانی لە فارسییەوە: محەمەد حەمە باقی. چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧. (١٩٢ لاپەڕە).
٣٧) چەپکێك لە زاراوە گەلی کشتوکاڵ ـ ئامادەکردنی ـ حەمە ساڵح فەرهادی ـ چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (١٤٤ لاپەڕە).
٣٨) شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی کاروباری دەرەوەی ئێران دا. وەرگێڕانی لە فارسییەوە: محەمەد حەمە باقی. چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (٢٧٠ لاپەڕە)
٣٩) فەرهەنگی دیوانی شاعیران (نالی، سالم، کوردی)، نووسینی ـ د. محەمەد نووری عارف، چاپخانەی دەزگای ئاراس ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (١٠٠٠ لاپەڕە).
٤٠) یەکەم فەرهەنگی تۆ، وەرگێڕانی: د.کوردستان موکریانی، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (٨٦ لاپەڕە).
٤١) ئەدەبی منداڵانی کورد دوای ڕاپەڕین، نووسینی: حەمە کەریم هەورامی، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (٣٦٨ لاپەڕە).
٤٢) فەرهەنگی هەراشان، کۆکردنەوە و داڕشتنی: کۆمەڵێك مامۆستا، چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر، ساڵی ٢٠٠٧، (٣٣٦ لاپەڕە).

ئەکادیمیای کوردی:

٤٣) ئەلبوومی کەشکۆڵ، ب ١، دانراوی: محەمەد عەلی قەرەداغی، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٣٥٢ لاپەڕە).
٤٤) الأدب الشفاهي الكردي ، علي الجزيري ، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٢٠٠ لاپەڕە).
٤٥) بەرکوڵێکی زاراوە سازیی کوردی، ئامادەکردنی: جەمال عەبدول، دووەم چاپ، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٣٣٠ لاپەڕە).
٤٦) دیوانی قاصد، ساغکردنەوەی: شوکر مستەفا و رەحیم سورخی، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٣٥٢ لاپەڕە).
٤٧) چەند لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی مێژووی کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، نووسینی: دکتۆر زرار سدیق تۆفیق، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٢٠٨ لاپەڕە).
٤٨) کیمیای ژەهری دەستکرد. نووسینی: پ.د. عەزیز ئەحمەد ئەمین، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٢٠٨ لاپەڕە).
٤٩) ڕۆڵی سەربازیی کورد لە دەوڵەت و میرنشینە ناکوردیەکان لە سەردەمی عەبباسیدا، نووسینی: مەهدی عوسمان حسێن هەروتی، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٣٦٨ لاپەڕە).
٥٠) دور نواب السليمانية في المجلس النيابي العراقي (١٩٤٥ ـ ١٩٥٨)، دانانی: سالار عبدالكريم فندى الدوسكی، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٣٠٤ لاپەڕە).
٥١) عبدالله گۆران، رائداً لحركة تجديد الشعر الكوردي، دانانی: کەمال غەمبار چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٣٢٠ لاپەڕە).
٥٢) وثائق بريطانية عن تشكيل دولة كوردية مستقلة ١٩٢٤ ـ ١٩٢٧ ، دانانی: د. عبدالفتاح على البوتانی، چاپخانەی خانی ـ دهۆك، ساڵی ٢٠٠٨، (٢٦٨ لاپەڕە).
٥٣) ساڵنامەی ئەکادیمیای کوردی ، ئامادەکردنی: پڕوفیسور د. وریا عومەر ئەمین . چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٥٦ لاپەڕە).
٥٤) مەمێ و زینێ، ئامادەکردنی: جاسمێ جەلیل، دوکتۆر عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ خستوویەتییە سەر نووسینی کوردیی عێراق و پێشەکیی بۆ نووسیوە و لێی کۆڵیوەتەوە، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (١٦٨ لاپەڕە).
٥٥) هەنگاوێك لەسەر ڕێگەی لێکۆڵینەوەی (دیوانی سالم)دا، محەمەدعەلی قەرەداغی، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٨٠ لاپەڕە).

٥٦) کەرەسە بەتاڵەکان لە روانگەی تیۆری دەسەڵات و بەستنەوە ((شێوەزاری کرمانجی سەروو))، نووسینی: ڤیان سلێمان حاجی، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٢١١ لاپەڕە).
٥٧) هێز و ئاواز لە دیالێکتی کوردیی ژووروودا، نوسینی: عەبدولوەهاب خالید موسا، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، سالی ٢٠٠٩، (١٤٦ لاپەڕە).
٥٨) گەپنامەی مێرگولان، نوسینی: رەسولّ دەروێش، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (١٧٦لاپەڕە).
٥٩) دۆخەکانی ژێرەوە لای فیلمۆرو هەندی لایەنی ڕستەسازیی کوردی، ئامادەکردنی: یوسف شەریف سەعید، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩ (١٣٤ لاپەڕە).
٦٠) هەندێ لایەنی ڕێزمانی دەسەڵات و بەستنەوە (GB) لەزمانی کوردیدا، ئامادەکردنی: د.سەباح ڕەشید قادر، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩ (١٧٢ لاپەڕە).
٦١) الحياة الاجتماعية للكورد بين القرنين (٤ - ٩هـ/١٠ - ١٥م)، دانانی: دکتۆرە فائزە محەمەد عزەت، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٢٧٢ لاپەڕە).
٦٢) العلاقات الايرانية - السوفيتية ١٩٣٩ - ١٩٤٧، دانانی: نزار ايوب حسن الگولی، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٢٩٠ لاپەڕە).
٦٣) بیبلیۆگرافیای کوردناسی لە سەرچاوە فەرەنسییەکاندا، د. نەجاتی عەبدوڵڵا، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٥٢٨).
٦٤) بیبلیۆگرافیای کوردناسی لە سەرچاوە ئینگلیزییەکاندا، د. نەجاتی عەبدوڵڵا، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٤٤٨).
٦٥) امير امراء كردستان (ابراهيم باشا الملي ١٨٤٥ - ١٩٠٨)، دانانی: أ. د. عبدالفتاح علی البوتانی - علی صالح الميرانی، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (١٦٠ لاپەڕە).
٦٦) دیوانا مەلا محەمەدێ سەیدا، بەهەڤکار: سەید جەلال نزامی، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٨٨ لاپەڕە).
٦٧) داستانی هەیاسی خاس و سوڵتان مەحموود، نووسینی: محەمەد ساڵح سەعید، چاپخانەی حاجی هاشم - هەولێر، ساڵی ٢٠٠٩، (٣٢٦ لاپەڕە).

٦٨) كیمیای ژینگە، پیسبوونی ئاووهەوا، پ . د. عەزیز ئەحمەد ئەمین، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ۲۰۰۹، (١٦٠ لاپەڕە).
٦٩) گەشتنامەی پوژولا بۆ كوردستان ساڵی ١٨٣٧، وەرگێڕانی: د. نەجاتی عەبدوڵڵا، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ۲۰۰۹، (۱۹۸ لاپەڕە).
۷۰) ڕێزمانی كوردی، وەرگێڕانی: د. نەجاتی عەبدوڵڵا، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ۲۰۰۹، (١٤٤ لاپەرە).
۷۱) بونیاتی زمان لەشیعری هاوچەرخی كوردیدا، ئامادەكردنی: د. ئازاد ئەحمەد مەحموود، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ۲۰۰۹ (۲۵۸ لاپەڕە).
۷۲) الحركه الشیوعیه ف تقارير مديريه الامن العامه ١٩٥٩ ـ ١٩٦٢، نووسینی: د. عبدالفتاح علی البوتانی، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ۲۰۰۹، (۲۸۸ لاپەڕە).
۷۳) فەرهەنگی سۆفیانەی دیوانی (جزیری و مەحوی)، نووسینی: د. ئیبراهیم ئەحمەد شوان، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ۲۰۱۰، (٣٦٠ لاپەڕەیە).
٧٤) چیرۆكی منداڵان لە ئەدەبی كوردیدا (۱۹۹۱ ـ ۲۰۰٥)، دانانی: ڕازاو ڕەشید صەبری، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ۲۰۱۰، (۲۱۲ لاپەڕە)
۷٥) هەولێر لە سەردەمی ئەتابەگیاندا، نووسینی: پ. د. موحسین موحەممەد حوسێن، عثمان علی قادر كردویە بە كوردی، چاپخانەی حاجی هاشم ـ هەولێر، ساڵی ۲۰۱۰، (٤٧٣ لاپەڕە).